

A MAGYAR HATÁROZÓK.

279

A M. TUD. AKADÉMIÁTÓL LUKÁCS KRISZTINA-FÉLE JUTALOMMAL
KITÜNTETETT PÁLYAMUNKA.

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND

EGYETEMI TANÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA S A FINN IRODALMI TÁRSASÁG L. TAGJA.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1888.

156013

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

E pályamunka 1885-ben, a M. T. Akadémia XLV-ik nagygyűlésén, az I-ső osztály ajánlatára a Lukács Krisztina jutalomra (1000 forint) és kiadásra méltónak ítéltetett.

A kitűzött kérdésre (kifejtendő a magyar nyelv egész életében — a régi és új irodalomban és a nép nyelvében — hogyan szerepelnek a mondat határozó részei; tekintetbe veendőek egyéb nyelvek analóg szerkezetei s különös figyelem fordítandó e részben a rokon nyelvekre és azon nyelvekre is, melyek a miénknek fejlődésére befolytak) *A magyar határozókról* czímmel s «Törvényes szabadság» jelisével csak egy pályamunka érkezett be. A bírálatra kinevezett bizottság (Hunfalvy Pál, Szarvas Gábor r. és Lehr Albert l. tagok) az 1885. máj. 26-án tartott osztályülésnek a következőkben tette meg jelentését:

E pályamunka nagy grammatikai képzettségről, mind az ismerőbb idegen, mind pedig a rokon nyelvekkel való elég tág körű ismeretségről, az összes magyar, de legkivált a régi irodalomban való teljes tájékozottságról tanúskodik; az eljárás, a melyet a mű szerzője a kitűzött kérdés megfejtésében követett, helyes: először fejlődések szerint összeállítja a tényeket, aztán az egyes jelenségek okait vizsgálja s lélektanilag iparkodik megmagyarázni, végül fejlődések utolsó fokai szerint állapítja meg használatukat, mindenkor rámutatva s különválasztva egy részről a csak multban élő, de ma teljesen feledésbe ment, más részről az idegen hatás nyomása alatt keletkezett használatot.

Ha leszámítjuk azt a hézagot, melyet szerző részben betöltetlenül hagyott, a mennyiben néhány határozó exponenst csak vázla-

tosan tárgyal, de a melyeknek kellő kiegészítését igéri, mondhatjuk, hogy a szerző, feladatát, egy pár apróbb ellenmondás s jelentéktlenebb kifogás leszámításával, egészen véve jelesen oldotta meg s a bírálók a pályamunkát mind jutalomra, mind kiadásra érdemesnek ítélik.

Kikötendő azonban, hogy a szerző, ígéretét beváltva, a hiányokat pótolja, valamint, hogy a független határozóknak gyakorlati szempontból szükségesnek mutatkozó különböző kifejezőmódját egy függelékben hozzá csatolja s ekként kiegészített munkáját a kiadás előtt az Akademiának még egyszer benyújtja.

Buda-Pesten, máj. 26. 1885.

*Hunfalvy Pál,
Szarvas Gábor,
Lehr Albert.*

E jelentés alapján a pályamunka a nagygyűlésnek jutalomra ajánltatott, oly megjegyzéssel, hogy az osztály megvárja a szerzőtől munkája hézagainak pótlását. A nagygyűlés 1885. máj. 27-én elfogadván az osztály ajánlatát, az I. számú pályamunka jeligés levele felbontatott s abból Simonyi Zsigmond neve tűnt ki.

A szerző benyújtván kiegészített munkája első felét, az bírálata adatott s az ajánló bírálat alapján kiadása elhatároztatott.

Kelt Buda-Pesten az I-ső (nyelv- és széptudományi) osztály értekezleti üléséből 1887 jan. 11-én.

Gyulai Pál,
osztálytitkár.

A MAGYAR HATÁROZÓK.

A M. TUD. AKADÉMIA TÓL LUKÁCS KRISZTINA-FÉLE JUTALOMMAL
KITÜNTETETT PÁLYAMUNKA.

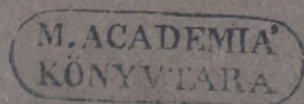
IRTA

SIMONYI ZSIGMOND

EGYETEMI TANÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA S A FINN IRODALMI TÁRSASÁG L. TAGJA.

ELSŐ KÖTET ELSŐ FELE.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1888.

IDEIGLENES TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
Bevezetés	1

A névragok használata.

1. A <i>ben, ből, be</i> -ragos határozók	50
2. Az <i>-n, ról, ra</i> -ragos határozók	107
3. Az <i>-an, en</i> -ragos határozók	201
4. A <i>nál, től, hoz</i> -ragos határozók	225

BEVEZETÉS.

I. Föladatunk köre és eljárásunk módja.

Föladatunkat a következő akadémiai pályakérdés szabta ki: «Kifejtendő a magyar nyelv egész életében (a régi és új irodalomban és a nép nyelvében) hogyan szerepelnek a mondat határozó részei. Tekintetbe veendőek egyéb nyelvek analog szerkezetei, s különös figyelem fordítandó e részben a rokon nyelvekre s azon nyelvekre is, melyek a miénknek fejlődésére befolytak.»

E föladat fogalmazása a határozói mondatrészt minden közelebbi meghatározás nélkül tűzi ki vizsgálatunk tárgyául, s így arra látszik utalni, hogy a határozó fogalmát azon conventionalis értelmében vegyük, melyben mai nyelvtanításunk majdnem általánosan veszi. A jelenlegi fölfogás pedig általában a mondatnak azon részeit foglalja össze a «határozók»-ban, melyek az állítmány, illetőleg az ige közelebbi meghatározására és kiegészítésére valók, — kizárva azonban ezek közül az állítmányi nominatívust (pl. Sokrates *bölcs* volt) és a tárgyat. Ezen megszorításhoz tartottam magamat én is a jelen munkában: főleg azért, mert a kiszabott idő rövidsége is kényszerített, hogy kerüljem az olyan dolgok tárgyalását, melyeknek mellőzését a pályakérdés legalább is megengedi. Meg kell azonban jegyeznem, hogy véleményem szerint a «határozó» név alá alig fogunk valaha logikus s kerekén egységes fogalmat kapni, ha csak el nem fogadjuk Brassai Sámuel elméletét, mely szerint a mondatnak lelke és uralkodója az ige, a többi pedig mind az igeállítmánynak határozója.¹⁾ Le kell itt

¹⁾ Brassai fölfogását röviden így ismertethetjük az ő saját szavaival («A magyar mondatról» írt első értekezésében «M. Akadémiai Értesítő. A nyelv. és szépt. oszt. közl.» I. 332—333): «A dualismus nem tartozik a

eleve számolnunk egy megszorítással, melylyel némely grammatikusok a határozók körét ki szokták szabni. A legújabban mindinkább tért vesztő, de még azért elég népszerű kiegészítőről szólok. Némelyek szerint ugyanis vannak oly igék, melyek magukban véve nem teljes értelműek s hogy érthetők legyenek, kiegészítőre szorulnak, míg más igék magukban is teljesen érthetők s csak többé-kevésbé fölösleges határozókat vesznek maguk mellé. Ilyen két mondatrész megkülönböztetését — nem is tekintve, hogy még senki sem határolta el őket egymástól pontosan — elneznünk készlet két észlelet:

1. Alig van oly határozói kifejezőmód, mely ne lehetne kiegészítő, és viszont: úgy hogy a nyelv maga nyilván semmiféle különbséget nem tesz, s így legfőllebb abba egyezhetnénk bele, hogy a kiegészítő a határozónak egy alfaja volna, szemben az esetleges határozóval. Volna tehát kiegészítő helyhatározó, pl. ebben: *a sziklára kúszni* (mert a *kúsz* ige mindig helyhatározóval jár; ¹⁾) és esetleges helyhatározó, pl. leül a sziklára. Kiegészítő eredet-határozó: *tartok* a bajtól; és esetleges eredet-határozó: *fejem fáj* a zajtól. Kiegészítő időhatározó: két napig *tartott* az ütközet; és esetleges időhatározó: két napig *harcoltunk*. Nyilvánvaló dolog, hogy ez a különbség nem annyira magukban a határozókban van, hanem inkább csak a meghatározandó igefogalmakban.

mondat fogalmának lényeges jegyei közé.» «A mondat igéből s hozzája tartozó ige-határozókból áll.» «Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vasallusait az ige-határozókat.» «Nem metaphora vagy rhetorikai allegoria ez, tudós urak, hanem az úgy leg-tulajdonképpibb, legszabatosabb kifejezése. Oly kifejezés, melylyel önök iskolai elfaragott padjaikon ültök óta meg vannak barátkozva. Vagy elfeledték volna-e a «*verbum regens*»-t? El a különböző regimeneket?» «Az ige-határozót nem az «*adverbium*» szűk értelmében veszem, hanem általában mindent annak nevezek, a mit az ige-n kívül magában foglal a mondat.» — Az alanyra nézve v. ö. még Miklosich: Subjektlose Sätze.

¹⁾ «*Verba, wie wohnen, stehen, sitzen, führen und senden, haben ein ergänzendes raumverhältniss, weil mit ihrem begriffe notwendig auch eine räumliche richtung nach oder von einem orte verbunden ist.*» Kellner, Kurze d. Sprachlehre 8. kiad. 89. I. (V. ö. a vonzatistáknak is ilyen szabályait: «*Marasztaló-ragu nevet vonzanak: 1. Azon igék, melyek ... helybenlételt, tartózkodást jelentenek, pl. este van a faluban, farkas lakik a bokorban ...*» *Ihász* 12. kiad. 148. l. stb., *Szvorényi* 315. stb. §§.)

Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy a kiegészítőbeli észjárás s így a kiegészítőnek alakja is igen gyakran változékony, pl. *hozzá- v. rá- v. bele-szokni v. vmit meg-szokni*. (L. alább a vonzatok tárgyalását.) Legföllebb annyit mondhatnánk tehát, hogy némely általánosabb, határozatlanabb jelentésű igék megkívánják a közelebbi meghatározást, míg más igék nem. De azért az utóbbiak is lehetnek elég határozatlanok, pl. *mozog, csavarog, forog* stb. A különbség tehát ép oly lényegtelen, mint pl. *nem lényeges* a *jelzőknél*, melyeket némely főnév szintén majdnem mindig megkíván, míg mások ellehetnek nála nélkül.

2. A kiegészítő fogalmát sem a priori alkották a grammatikusok, hanem inductio útján. Tapasztalták ugyanis, hogy némely igék rendszerint határozókkal járnak, s ebből azt következtették, hogy ezekre az illető igéknek mindig szükségük van. Az inductio azonban tökéletlen, s így a következtetés sem olyan, hogy megállhatna. Ezt könnyű bebizonyítanunk. Vegyük pl. a következő kifejezéseket, melyek az illető grammatikusok szerint mind olyanok, hogy okvetetlen megkívánják a melléjük tett kiegészítőt: *tart valamitől; felel, izen, szolgál valakinek; válik valamiből; erőt vesz valakin v. valamin; felejtkezik vmiről; köszöni a pohárt valakire; kényszerít valamire; különbözik valakitől; levelez valakivel; kötődik valakivel; bánik valamivel*. A következő mondatok mindezeket kiegészítő nélkül mutatják, mégis egészek, azaz teljesen érthetők:

Egyik várban haragszanak, a másikban nem tartanak. Közm. Etelgiva.. tudván az okát a feltámadásnak, inkább is tartott másoknál. Mik: MulN. 288. Pírit, szalonnáz [a deák, bent az erdei karámban]: míg künt szaporán felelget, a nyers viszhanggal perelve, száz fejsze. Ar. «Bolond Istók» II. én. (Ne becsüld mindjárt nagyra, a mi pompával kezdődik, mert vélte felel meg vége. Fal. 611. Itt látta ő elsőben Arkturnt, s az álmodott kéz megfelelt. Tóth E. Athenæum 1874. 1167.) Az atya és az anya ezek által izentek RMNy. IIb:120. Vigan szüretelnek, mert bő és jó a termés; azon felül az idő is szolgál. Viték. munk. II. 116. Üssed kőhöz, el nem romlik, vessed vízbe, takony válik [belőle]. Nyr. II:268. Abban a házban is erőt vett ám a nyomorúság! (Nép. Lehr A. Toldi 148. s. u. o. még négy ilyen példa ugyan ezzel a kifejezéssel.) Bátya, ne felejtkezz! Ar: BH. (V. ö. Az énekszerzők is feledkeztek dolgokban. Ilosvai RMK. IV. 241.) Kezdenek italhoz, köszönik az pohárt. Thaly: Adal. I:197. Világi tisztviselők dolga, hogy megbüntessék, és kényszerítsék a vakmerőket. Pázm.: Luth. Vez. 254. A pokol kínja annyira meghaladja a világi büntetéseket, mennyire különböznek az álmodott s való fájdalmak. Pázm.: Préd. 29. Vádlott, a kinek én hivatalból segédkezet nem nyújthatok, hogy innen ki

levezessen. Jók : RR. I:228. Mi lelt megint szívem, te nyugtalan? Ezer bajom van véled untalan! Könnyű neked, könnyű kötődni benn. Tompa I:99. A nevelőt látni akarom előbb, mert vaktában bánni, ezt más által nézetni ki, nem bátorságos. Kaz. lev. II.145.

Némely igénél, mely ma soha sem áll az illető határozó nélkül, legalább a régibb nyelvszokás bizonyítja, hogy nem mindig volt így a dolog. Így, teszem, a *jut* ige, mely ma alig fordul elő hely- v. véghatározó nélkül (egyéb ebben a szólásban: *jut* is, *marad* is), codexeinkben elégszer elvan náluk nélkül: *juta* egy követ stb. Így a *méltó* melléknév s a *tart* ige (a valaminek vélés értelmében) még későbbi íróinknál is gyakran olvashatók a mai kiegészítő nélkül. Pl.

Méltó azért, hogy kiki vigyázzon és féljen. Fal. (Kivételesen még újabb íronál is:) Méltó, hogy ki is jeleljük az accentusos nevezőt. Brass. 200. — Nem-is tartatott egész Ázsiában Hektoron kívül ehez hasonló erejű ember. Haller HHist. III:113. (V. ö. Mind ezek alatt is semmi családságot nem tartván Priámus, enged, és javallja. U. o. 253. Bizonyosan tartom azt, hogy azoknak egy lábíg el kell veszni U. o. 87.) Vitéz őseink nem tartottak szebb halált annál, mikor... Fal. 856. (V. ö. Pedig, hogy látlak, Artemi! kit eddig holt számban tartottalak lenni. U. o. 858.) De még újabb íronál is: Nem tartok nagyobb vétet, mint mikor családő két marokkal szórja gazdagságát. Arany lev. Pet.-hez 1847. aug. — Ilyen ez is: Igen alázatos légy nagyobb bűnöst ne alitván tőlednél. Apost. Mélt. 33.

A mi már most a határozók tárgyalásában követendő eljárásunkat, mindenekelőtt pedig tárgyunknak elrendezését illeti: a jelen bevezetés után — mely csak a legszükségesebb általános tudnivalókat bocsátja előre — a határozói kifejezéseket nem valamely rendszerbe foglalva tárgyalom, nem azon elrendezéssel, melyet iskolai nyelvtanaimban alkalmaztam. Egy az, hogy ez a rendszer ma éppen élénk vita tárgya, s e vitának be akarom várni további lefolyását, hogy a munkának második kötetében tekintettel lehessen rá. Más az, hogy a rendszer megkívánja némely — a nyelvben világosan jelzett — egységek szétszakítását s így nagyban csökkentené a részletes tárgyalásnak könnyű áttekinthetőségét. Ezen okok bírtak rá, hogy az anyagot azon kategóriák szerint részletezzem, melyekre nézve valamennyi nyelvész egyetért, mert maga a nyelv jelöli ki őket világosan és határozottan az ő külön alakjaiban. Tehát munkámnak fő része monografiák gyűjteménye; nevezetesen: I. az egyes névragok, II. a

névutók, III. a határozó szók (és határozó igenevek) tárgyalása. E monografiák azonban folyvást tekintettel vannak egymásra s így szerves kapcsolatban állnak, végül pedig (IV.) a rendszeres áttekintésben nyerik egységüket és betetőzésüket.

A mi az anyagnak összegyűjtését illeti, adataimat rendszerint magukból a forrásokból merítettem: a régi nyelvemlékekből (részben a készülő nyelvtörténeti szótárból), az újabb irodalomból, a népnyelvi közleményekből s az élőbeszédnek közvetetlen megfigyeléséből. Írarkodtam a nyelvérzékben vagy nyelvtörténetben kapcsolatos szerkezeteket egyesíteni s belőlük fokról fokra megalkotni a magasabb-rendű kategoriákat; ¹⁾ — de egyúttal arra is törekedtem, hogy nyelvünknek összes ide tartozó szerkezeteit — az elavultakat s újítottakat, az irodalmiakat s népieket — lehetőleg teljes képből tüntessem föl s így lehetőleg biztos inductióra alapítsak mindent. Hogy azonban ez a biztosság legtöbbször csak relativ lehet, arra nézve hadd idézzem Brassai nyilatkozatát, melyet éppen a határozók tárgyalására nézve tesz («A M. Mondat» III:287): «Az oly elméletek, a melyekről itt szó lehet, úgymint inductív elméletek, a bizonyosságot csak a valószínűségig vihetik. Egy elébukkanó újabb tény részint vagy egészen megbuktathatja, s hibás voltak azokat az eljárásokat is, melyekben netalán vezérfonalul szolgáltak, hibásokká, sőt károsokká tehetette s tette is sokszor.»

Az előmunkálatoknak nem nagy bővében vagyunk. Igazi monografiánk mindössze egynéhány van. Első helyen említendők Budenz József tanulságos nyomozásai és fejtegetései a *meg* és *el* igekötőkről. (NyK. = Nyelvtudományi Közlemények, II. és III.) Ezekhez csatlakoznak Komáromy L. cikke a *be*-ről (Nyr. = Nyelvőr, III.) és Kúnos I. tanulmányai a következő igekötőkről: *fel* (Nyr. IX.), *le* (Nyr. XI.), *ki* (Budenz-Album). Legnagyobb mono-

¹⁾ Hogy némely nyelvésznek már ez is milyen nehezére esik, arra nézve legyen szabad csak egy jellemző tényt idézni: Imre Sándor az ő Mondattanában (44, 45) négy különféle pont alatt említi a következő példákat: «Fiad semminek sem jó.» — «Minek szántad a fiadat? Bánatnak adta magát. [Így, közben!] Béresnek állott.» — «Kit tartasz első hadvezérnek?» — «Ha én a bírónak volnék.» Pedig csak világos, hogy ezeknek van valami közük egymáshoz, a mint hogy mindnyája belesorakozik a factívus kategóriájába (kivéve «bánatnak»).

grafiánk Kúnos és Munkácsi érdemes dolgozata «A belviszonyragok használatáról» (de ez, sajnos, csak akkor jelent meg, midőn a jelen munka nagyjában már készen volt). A többi pedig, a mit e nemben nyelvészeti irodalmunk fölmutat, részint apróbb értekezésekből áll (említést érdemelnek P. Thewrewk Emil cikkei az *alatt* névutóról s a *-lag leg -lan len* ragokról Nyr. VII. Szilasi cikkei az *-ért* ragról s a *helyett miatt végett* névutókról Nyr. III. és Könnye N. adatgyűjteményei Nyr. XII—XIV.: «A névragok és névutók használata»), — részint pedig alkalmi megjegyzésekből s fejtegetésekből nyelvtanokban és folyóiratokban. Legértékesebbek Brassai magyarázatai a M. Akad. Értesítő 1863-i kötetében, a magyar mondatról szóló értekezésében (melyet röviden így idézünk: Brass. a lapszám kitételével ¹⁾); a többi apró irodalom legnagyobb részéről számot adnak a «Nyelvörkálauz» 111—114. lapjai.

II. A határozóknak alaktana.²⁾

Határozóink végén rendszerint bizonyos módosító elemeket állapíthatunk meg, melyek éppen arra szolgálnak, hogy az illető névszótóket határozókká változtatják, illetőleg e névszókat az állítmányhoz viszonyítják. Mindazon alaktani elemeket, melyek e célra szolgálnak, *ragoknak* szoktuk nevezni.³⁾ Hasonló viszo-

¹⁾ Az újabb időben nyelvészeinktől általánosan használt rövidítésekkel éltem én is; pl. Nyr. v. Ny. = Magyar Nyelvőr, MA. = Molnár A. szótára, CzF. = Czuczor és Fogarasi szótára, NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. — A gyakrabban idézett régi forrásokat a készülő nyelvtörténeti szótár rövidítéseivel idéztem: MünchC. = Münchener codex, Pázm: Préd. = Pázmány P. Prédikáció stb. — Továbbá Ar. = Arany János, Pet. = Petőfi stb. — Lehr = «Toldi. Írta Arany J. Bő magyarázatokkal ellátta Lehr Albert.» 1882. — Mikl. = Miklosich: Vergleichende Syntax der Slavischen Sprachen.

²⁾ Ezen munkámnak alaktani részeit külön összeállításban közöltem «A Magyar Névragozás» című könyvemben (1887.), s a jelen kiadásban rövid kivonatokkal helyettesítettem őket. A behatóbb tájékozás végett tehát imént idézett könyvecskémhez utasítom az olvasót.

³⁾ A ragok közé kell tehát sorolnunk, ha következetesek akarunk lenni, a *-ször, -lag, -lan* elemeket, — melyeket nyelvtanaink ezelőtt a képzők közé számítottak, — s egyáltalán mind az úgynev. adverbium-képzőket, nem csak a magyarban, hanem más nyelvekben is (pl. lat. *-e*, gör. *-ω*, ang. *-ly*, fr. *-ment*), l. erről bővebben Brass. 389.

nyitást fejeznek ki az úgynev. névutók is, de ezek végén megint könnyen megkülönböztethetünk egyet-egyet ama ragok közül, pl. *al-a-tt*, *al-ól*, *al-á*; *köz-ö-tt*, *köz-ől*, *köz-é*, *köz-ben* (*erés közben*), *szám-ra* (*halom számra*) stb.

Azonban ragjainknak is általában két rétegét kell megkülönböztetnünk: egy régibbet, egyszerűbbet, s egy újabb összetettet. Ha mai névragjainkat szemügyre vesszük a nyelvemlékeinkből megtetsző történeti fejlődésükben, továbbá a rokon nyelvek ragjaihoz való viszonyukban: mindjárt látjuk, hogy legnagyobb részük nem lehet valami ősrégi. Nyelvemlékeink ugyanis azt mutatják, hogyan fejlődtek egyes önálló szók, jelesen határozók, névutókká s végre ragokká; hogyan lett pl. abból a mi a HB. korában még változatlan *belől* és *belé* volt, később a *-ból* *ből* és *-ba* *be* névrag. A rokon nyelvek kiegészítik e tudomásunkat azzal, hogy efféle ragjainknak teljes mássát hiába keressük bennük. Másrészt azonban a rokon nyelvekben is találunk nagy számmal olyan ragokat, melyeknek szerkezete elvben egészen megegyezik a mieinkével. Ha pl. a mi *-ben* *-ból* *-be*, (*rajt*) *-ról* *-ra*-féle csoportjainkkal egybevetünk olyan ragesoportokat, minők a lapp *-sne st s* (inessivus, elativus, illativus), a finn *-lla*, *lta -lle* (adess., abl., allat.): már a kezdő hangoknak egyezéséből azt látjuk, hogy itt is, ott is egy-egy különösebb alapviszony van a három általános helyirány szerint módosítva. A névutók körében ilyen hármas csoportokat olyan rokon nyelvekben is találunk, melyek nem fejlesztettek olyan gazdag névragozást, mint a magyar és a finn nyelv. Ebből már most nagyon egyszerű következtetést vonhatunk: Az ugor alapsnyelvben már használatban voltak a három helyirány szerint megkülönböztetett névutócsoportok, s ezek közül egyesek némely nyelvekben lassanként ragokká fejlődtek, míg más nyelvekben megmaradtak névutóknak; az utóbbi nyelvek tehát, pl. a mienkhez oly közel álló vogul és osztják, nem fejtettek ki oly gazdag ragozási rendszert. Volt azonban egy más lehetőség is az olyan hármas ragesoportok keletkezésére: a helyett hogy a főnévhez valamely névutói alapszó járult volna, mielőtt a három irány szerint meghatározták (pl. **kéz-bel*, s ebből **kéz-bel-n*, **kéz-bel-ől*, **kéz-bel-é*), járulhatott hozzá valamely alkalmas helynévképző s így vehette föl aztán a három egyszerű eset-ragot. Így keletkezett valószínűleg a finn *l*-es ragesoport a finnben fönmaradt *-la-lä* helynévképző közvetésével

(*Kaleva-la Kaleva-hely, Kaleva földje*), pl. **kala-la-na *kalala-ta*, szó szerint hal-hely-en, -ről, aztán (**kalalna*) *kalalla* és *kalalta* a mai jelentéssel: halnál, haltól stb. — Végre van egy harmadik-féle combinatio is: két-két összeillő kész ragnak a kapcsolata, minőket pl. az *-ig-len* és *ben-t* eseteiben látunk. — Mindezekhez aztán még bizonyos nyomósító enklitikus elemek járulhatnak. — Lássuk most, e felsorolt eszközök közül hol melyiket alkalmazta a magyar nyelv.

A nyelvhasonlítás teljes biztossággal kimutatta,¹⁾ hogy az ugor alapnyelvben volt egy *-na* ragos, nyugvást jelentő eset (locativus, vö. finn, lapp, mordvin, cseremisiz, osztják *-na, -nä, -no, -ne* stb.) és egy *-da* ragos, távozást jelentő (ablativus, pl. a finn és mordvin *-ta tä, -do de*). A közeledést jelentő lativus egyszerű ugor ragja Budenz szerint *-ga* volt, mely legtisztábban a mordvin prolativus *-ga -gä* és *-va -vä* végzetében maradt fenn. — Azonfölül kimutathatunk még egy közös ugor lativust, melynek ragja *-ni* v. *-nē* lehetett: ennek maradványa az észti terminativus (határvető) *-ni*, a vogul *-ne* ragú allativus stb. — Végre legalább a magyar nyelv külön életét megelőzőnek kell tartanunk a *-t (-tt)* ragos locativust, mert a vogulban is megvan.

Ezen régi alakok közül megvannak a magyar nyelvben mindenekelőtt az *-n* és *-tt* ragos locativusok; az előbbi a mai *-n (-nn)* és *-ben (-benn)* ragokban, továbbá a *künn, fönn, honn*-féle adverbiumok végén. Nyilván az *-n (-na)* módosulása volt az ugor *-ni*, mely a székely-palócz *-ni* ragban maradt fenn. Ennek társai, *-nott* (v. *-nütt*) és *-nöl* (v. *-nül*), szintén az egyszerű *-n* módosulásai, még pedig a loc. *-tt* és abl. *-ól* raggal való összetételei. Egészen ilyen összetételt tüntet föl a vogul ablativus *-nel* ragja, melynek *-l*-je maga is ablativust fejez ki s az ugor *-da* képviselője. Mindenesetre szintén ezen csoporthoz tartoznak a mi változatos alakú *innét onnét honnét, innen onnan honnan*-féle ablativusi adverbiumaink.

Az ugor ablativusi *-da* ragnak a magyar nyelvben, valamint a vogulban, szabályszerűen *-l* felel meg, de e helyett mindig *-ól -öl -él -t* találunk, melynek hosszú magánhangzójáról kielégítő magyarázatunk eddigelé nincsen. Ez az *ól öl* szerepel nyelvünkben (ma

¹⁾ Az accusativust és genitivust mellőzzük itt.

-ul *ül* alakjában) mint állapot- és módhatározó rag; továbbá helyi adverbiumokban: *hazul utól*; végre a honnan kérdésre felelő összes névragokban s névutókban: -ből -től -ról -nől, alól közől mögül stb. stb.

Az ugor lativusi -ga-nak nyelvünkben szabály szerint -j-re változott, ez a *j* pedig, mint számtalan más esetben a megelőzőt magánhangzóval — tehát a tövégi hangzóval — diphthongussá, aztán egyszerű hosszú magánhangzová egyesült. Így keletkezett az az -á é i, melyet a hová kérdésre felelő határozó-szóink és viszonyzóink végén rendszerint megtalálunk: *odá-bb* és *odé-bb*, *alá, fölé, közé* stb., *belé, hozzá, reá, -vá -vé* (e h. **velé*, rokona a *vel-nek*), *messzi, neki*. Nyelvemlékeink még helynevekben is megőrizték e ragot: *Egre*, azaz *Egré*, Egerbe (RMNy. IIIb. 85. s egyebütt), *Peste* (RMNy. II. 51.), s ma is *Szögedé-be*. — Némely határozó szóban a magánhangzó utóbb elrövidült: *oda, ide, haza (hazáig)*, *vissza* (régente s néhol ma is *visszá*), *bele, fele*. — Végre egészen el is tűnik a magánhangzó, nevezetesen a -hoz és -nek ragok végéről, és a következő igekötőkből: *még* (HB. *mige*), *el* (v.ö. rég. *elé-beszélni* stb.), *föl*; *be* (rég. *bel*, ered. *belé*), *ki* (rég. *kivé*), *lé* (rég. *lève*). — Néha bajos ezt az egyszerű -á -é ragot az összetett -vá vé-től megkülönböztetni: *hová hova, torá-bb (torá* Fal. 610. 616.), *többé* stb. Sőt néha csakugyan fölváltja az utóbbi az előbbit, pl. *sokká* (ÖtvMest. 69. 78.) e h. *soká*, v.ö. *kissé, kevésé*; *kicsinnyé-g* e h. *kicsinyé-g* (székely).

Az eddigiek már megmagyarázzák nagyrészt ragjaink szerkezetét, főleg annyiban, a mennyiben földerítik az ősi egyszerű esetragokat, melyek névragjainknak végén vannak meg, vagy ha lappanganak is, legalább virtualiter még maig is, megvannak, sőt a névragoknak önálló használatában még ma is kiejtjük őket, pl. -hoz, de *hozz-á*, -nek, de *nek-i* — Vannak azonban egyes ragjaink végén olyan elemek, melyek még a főtebbi elemzések segítségével nem válnak világosokká. Ezek nagyobb részt olyan enklitikus elemek, melyek többé-kevésbé fölöslegeseknek látszanak, azért a valószínűség a mellett szól, hogy részint a nalogiák útján keletkezett toldalékok, részint pedig csupán nyomósító elemek. Ilyenek a következők:

a) A legtöbbször adverbiumok végén található -n, illetőleg -an -en -on stb. talán az -n rag analogiás átvitele (ámbar van a mordvinban egy

különálló *-nā* elem, mely mindig magashangú és használatban többször találkozik a miénkkel, pl. *koda* hogy: *kodanā* hogyan): *ott-an*, *itt-en*, *hogy-an*, *most-an*, *ujonn-an* stb.

b) Egy nyomósító *-g*, *-k* elemünk is van, melyhez hasonlót szintén találunk ugyan egy-két rokon nyelvben, de a nélkül hogy közös eredetüket megállapíthatnók (vö. cser. *kuša-g-en* meddig, *kuša-g* hol, finn *mi-kä* mi, *ku-ka* ki sat.). Ennek legfontosabb szerepe az *-ig* ragban van, eredetileg *-ég*, melyben az *-é* a valódi latív rag, v. ö. e székely alakokat: *örökké-g* (Nyr. VI:517.), *többé-g* (Nyr. IV:383. v. ö. *többig* «tovább» Pósházi, Nyr. VI:408.), *kicsinyé-g*, *hanyotá-g* (rég. *hanyattá* ma *hanyatt*); *kevessé-g* (Thaly: Adal. I.221.).

c) Egy *-t-d*-féle henye elemet találunk az *onnajt*, *onnajd*, *onnét*, *onnat*, *onnant*, *onnand* alakokban, melynek enklitikus voltát az is bizonyítja, hogy az *onnét* alakkal szemben áll *onnég* a főtebbi *g*-vel. A *d* talán csak analogia útján ment át újabban a hasonló hangzású *ottan* *itten* adverbiumokra, melyeket a nép hébe-hóba szintén így ejt: *ottand* *ittend*.

d) Végre gyakran fordul elő ez a nyomósító szótag: *-te*; jelesen két használata van: egyik a *-szer* rag után, pl. *kétszerte*, *százzsorta*, a másik *-n* ragos időhatározók után, pl. *régente*, *eleinte*, *hajdanta*, *ifjonta*, *naponta* stb. Véleményem szerint ez a nyomósító *-te* a *tele* latív határozó *tel* alapszavából rövidült, ép úgy, mint pl. az *írva* igenév az *írral* alakból. Jelentésénél fogva a *tele* alapszava e határozókban ép úgy helyén van, mint az *-s-tül* ragban (eredetileg *-s-tel* l. ezt).

Az eddigiek szerint tehát a következő képet nyerjük névragjaink történetéről: A legegyszerűbb viszonyok kitévői részben a közös ugor korból, részint (*-tt* és *-nöl*) legalább azon korból valók, melyben a magyar és a vogul-osztjak nem voltak külön nyelvek. A többi rag már a magyar nyelven belül fejlődött, noha mint névutók már előbb meglehettek (v. ö. *-hoz* = oszt. *χoza*). Némely ragok mint ilyenek még a HB.-nél is fiatalabbak, mert pl. *-belől*, *-belé* a HB.-ben még névutóknak tekintendők (pl. *világ belé* az akkori nyelvérzéknek csak olyan szerkezet volt, mint *világ felé*) s csak később, az illeszkedés és rövidülés által, váltak egészen ragokká.¹⁾

A viszonzyszók közül némelyeket még önálló adverbiumokul is használunk: *benn*, *belül*, *be*, *belé*, *rá*, *hozza*, *neki*, *körül*, *kívül*, *ki* (ez a kettő mint névutó avult el), *közepett*; s a régiebb nyelvben

¹⁾ A gyakran használt névutó általában hajlandó átváltozni raggá, s azért lehetséges, hogy a nyelvnek valamely korszakában egyes viszonzyszók már nem külön névutók, de még nem is váltak teljesen ragokká: így pl. még ma sem tökéletes ragok: *-kor kép ként ért*. Viszont az olyan adverbiumokban, minők *azóta* *régóta* *ezelőtt* *tegnapelőtt* *azután* *holnapután* *azáltal* *ezáltal*, a névutó a főnévvel egy szóba forrad össze, sőt van eset, hogy illeszkedik: *möte*, azaz **miöte* = *mióta*. — Révai (gramm. III.) a névutókat így nevezi: *postpositiones separatae*, viszont a ragokat pedig így: *postpositiones affixæ*.

adverbiumok voltak ezek is: *alatt* (a. m. lent, alant), *megé, megől*. (Adverbiumoknak kell tartanunk még az úgynevezett személyragos viszonzyszókat, melyek tehát inkább személyragos határozó szók: ¹⁾ *nálam, rólam, tőled, velünk, értetek, fölöttem, miattad* stb.)

Ebből azt lehetne következtetni, hogy viszonzyszóink közvetlenül az adverbiumokból lettek, úgy mint pl. az indgermán *præpositionok* nagyobb része. Hogy azonban nem így áll a dolog, azt főleg a viszonzyszóknak állandó hátul-tételéből következtethetjük. ²⁾ Az olyan kifejezésekben, minők pl. *idő közben, dél tájban*, a második szót határozottan névutónak mondhatjuk, mégis majdnem olybá veszi őket nyelvérzékünk, mintha az *időköz, déltáj* összetett főnevek *ben*-ragos alakjai volnának: *időköz-ben, déltájban*, éppen úgy mint pl. *az idő közében, a dél tájában* = (*az idő köze*) + *ben*, (*a dél tája*) + *ban*. Szintúgy mondhatjuk, hogy *hón alatt, tej fölött* ('a hónalban, a tejföln') a *hón-al, tej föl* főnevek locativusa; hogy *út felől, út felé* az *út-fél* szó ablativusa és lativusa stb. Már Verseghy alkalmazta e magyarázatot a *számra, módra, tájban* névutókra (Sprachlehre 49): «Diese werden dem nominativ nie vorgesetzt, weil sie mit demselben eigentlich ein compositum ausmachen». De ugyanígy magyarázhatjuk, mint már érintetttem, az újabb, testesebb névragok legnagyobb részét, azokat t. i., melyek eleinte névutók voltak. Pl. *kéz-ben*, **kézbél* + *n*, 'a kéz bel-sejé-n'; *ház-ról*, **ház-raj* + *ól*, 'a ház tetejé-(r)ől'; *fül-től*, **fültöv* + *ől*, 'a fül tövé-(b)ől' stb. ³⁾

Hogy a postpositiók alapszavát a megelőző főnévvel csakugyan birtokviszonyban kell fölfognunk, legvilágosabban az a genitívusi szerkezet bizonyítja, mely nyelvelméleinkben számtalan-

¹⁾ Gyarmathy is megjegyezte már (Nyelvm. II:97), hogy ezek nem annyira «*præpositiones possessivæ*», mint inkább «*adverbia possessiva*». — Révai az olyan viszonzyszókat, melyek személyragot is fölvehetnek, így nevezi (Gramm. III.): *postpositiones nexiles cum pronominibus affixis*, a többit pedig így: *postpp. non nexiles*.

²⁾ Már Sylvester mondja (Corp. Gram. 32), hogy a magyar *præpositionok* voltaképp *postpositiók*.

³⁾ *Kétszer és kétfelé* a számnevet még tisztán a *szer* és *fél* főnevek jelzőjének mutatja: 'két szerben, két félre' (nem mondjuk *kettőször*, s csak más jelentéssel mondjuk: *kettő felé*).

szor, ma azonban ritkán s inkább csak mint archaizmus fordul elő: ¹⁾

Krisztusnak fölöle parancsolok: ex parte Christi præcipio EhrC. 148. Kiknek közzöle. ÉrdyC. 343. Az írástudóknak közzöle: e scribis. Sylv: UT. I:51. (az írástudók kezzől, Pesti). A cellának kívüle. VirgC. 40. Az mennydörgésnek előtte jár az villámás. Kár: Bibl. 1: 672. Ennek mellette: ihm zur seite. Kaz: Pyrk. 71. Jer velem e nagy tölgynek alája. Vitk: Munk. I:81. Nándornak alája. Czuczor I:54. A nagy desperatióának miatta. Ar: Élet. 141. (Aranyból több példa Lehrnél 193.) — Ismerőinek közöttök: inter notos JordC. 525. A jóknak kezzőlök: de medio justorum 397. Prófétaának általok. ÉrdyC. 59b. Egyebeknek előttök. HorvC. 244. — NB. *Hozjád* jöttünk teneked; venimus ad te JordC. 437. Agapus próféta hozzá jöve szent Pálnak. RMK. IV:187. *Véle* léssen ő is Salamonnak. Valk: Gen: 17. Menjen rajta a rettenetes afrikainak. «Ellenőr» XIII:651. tárcza. — Szándékának keresztüle feküdt. Faludi, Nyr. I:172. (?)

Ez a szerkezet *«tejnek fölötte»* úgy viszonylik a *«tej fölött»* alakhoz, mint pl. a *tejnek föle* ehhez: *tejföl*. A *nek-nélküli* genitivusnak (*a tej föle*) ez a szerkezet felel meg: *a tej fölötte*, de ezzel csak kivételesen találkozunk, csak legújabb irodalmi nyelvünk szerkeszti gyakran ilyen kivételes módon a *közepett* névutót. ²⁾ —

¹⁾ Kivéve azt az esetet, mikor a névutót hangsúlyozzuk, mert ilyenkor még ma is egészen szokásos a *nek-es* szerkezet: bátyjának fölötte áll, nem alatta (hátra is tehetjük a főnevet: fölötte áll bátyjának, nem alatta). Közé vágott, mint zsidó az egy lónak. Nyr. 1:324. — «A néptől is hallani ilyeneket: ennek előtte, minek utána, időnek előtte» (Lehr 193), de rendszeren csak ilyen stereotip szólásokban.

²⁾ Példák: Úr előtt és emberek előtte. EhrC. 85. Az ellene 86. Vetetett ördögnek hatalma alája. BodC. 3. Minden állatok felette. ÉrdyC. 531b. Fájdalomnak, keserűségnek és rettenetes félelem ellene. 480. Mi akarunk ellene. WeszpC. 18. Én vallom ez levél általa RMNy. IIb. 57. Kik előtte vallotta IIIb. 61. Az istennek hatalmas keze alája, Dávid: Kereszts. F7. A Balaton állóvíz mellette, Helt: Krón. 35b. Ez felette [ennek fölötte, ezen fölül]. LevT. II:229. Ki ellene nem állhatnak, Phil. Közl. IX:164. Oltár megéje. (Erd. egyh.-tört.) Nyr. IV:21. Udvar népe közte [?] BalB. 175. (Szil. kiad., de két kéziratban: Udvara népe közt). Több évek utánna. Gyöngy. (id. Bacs: A m. tudósokhoz 70.) Jártatnak kupákat asztal körülötte. Dug: Trój. 90. Urunk alája (Győr) «Figyelő» 1877. 281. (Más hasonló példák Nyr. VII:125.) — Maga körülötte. Fal. 411. Maga előtte 594. — A legfényesb jólét' közepette. Tud. Tár. 1838. III:237. E vihar közepette. U. o. IV:127. Az általános hanyatlás' közepette 134. 137. stb. — Néhány író az *idétt* névutót is így szerkeszti: Az apostolok idétte. Pósházi: Igazs. I:25. Károly király idétte. Pósh. : GBot. 96. Arthur idétte. Szász K.: Tennyson Király-id., bevez. Az élő idétte. Szász K.: Katonáról 1883. márcz. 16.

A birtokos szerkezet más ugor nyelvekben is előfordul, pl. egészen rendes a finn és mordvin nyelvekben, melyek ilyenkor genitívust alkalmaznak: finn *pöydä-n alla* 'asztal-nak alatt (-a)' stb. De megtaláljuk a törökségben, sőt az indgermán nyelvekben is vannak ilyen természetű praeposíciók. V. ö. ném. *jen-seit des Jordans* = «Jordánnak másfelőle» JordC. 461.; *an-statt seines sohnes* = fr. *au lieu de son fils* 'fiának helyette, fia helyébe'; fr. *autour de la maison* 'a háznak körülötte'; olasz *dinanzi del re* 'a királynak előtte'; v. ö. még ol. *allato, accanto* 'oldalán, mellett', szerb *po-radi, za-radi* 'végett', *u-sred, na-sred* 'közepett' stb. (Hasonló szerkezetekről a perzsa, örmény, arab nyelvekben l. Pott: Präp. 65—6, a szanszkritban Zeitschr. f. Völkerpsych. XVI:419 és Misteli fejtegetését u. o. 434).¹⁾ — Az előadott fölfogást bizonyítják még a *bennem, reád, felénk, én bennem, te reád, mi felénk* stb. személyragos alakok, melyek ép úgy birtokviszonyt fejeznek ki, mint a hasonló alakú főnevek: *kertem, apád, epénk*, vagy az *én kertem, a te apád, a mi epénk* stb. (Nyelvemlékeinkben ilyen genitívusi szerkezetek is vannak: *ennen bennem, tennen tőled, ön közöttök*, mint pl. *ennen kertem, tennen szőlőd, ön fejökre* stb.) — Hasonló kifejezések vannak a rokon nyelvekben s egyebütt is; pl. finnül *al-ta-si* 'al-ól-ad', *keske-nä-mme* 'köz-ött-ünk'; olaszul *contra di noi* 'ellen-ünk' stb. stb.²⁾ *Bennem* voltakép a. m. belemen, *felőlem* a. m. felemtől, olda-

¹⁾ Néha, de ritkán személyrag nélkül csupán datívussal van összekötve a névutó; pl. Félek, hogy tégedet te kevélységed ez szerzetnek kyuel [kívül] ne vetne. EhrC. 17. Levélnek által. RMNy. IIb:182. A jó cselekedetnek által. Helt: UT. előb. 4. — Ezek olyan szólások analógiájára vannak képezve, melyekben helyén van a nek-es helyhatározó vagy a datívus; pl. Szemközt ülünk egymásnak. Népk. I:261. Ilének [ülének] le.. az várasnak nyugat felől. JordC. 301. Állván a.. oltárnak jobb felől. ÉrdyC. 344b. Kassának túl telepítették le őket. LevT. II:163. Az török túl vagy az Dunának. Thurzó: Lev. I:231. Mely lovagunknak oldalvást, kelet felé esett. Bajza II:16. Alól Baskónak; Baskónak felől; innet Baskónak stb. RMNy. IIb. 309. 316. — V. ö. a datívussal járó szl. *protivq, přemo, sűrét* praeposíciókat (Mikl. 633, 635), ném. *gegenüber, entgegen*, ol. *dinanzi al re* = *dinanzi del re* stb.; a hasonló szerepű héber datívusról Gesenius 631. l.

²⁾ A kelta nyelvekben a személynévmás szintén összeforr a praeposícióval, de az így támadt alakok csak véletlen hasonlítanak annyira a mieinkhez; pl. gael fo 'alatt': *fodham* alattam, *fodhad* alattad, *fodha* alatta; ann 'ben, in': *annam, annad, ann*; ir do 'nek': *dom* nekem (v. ö. angol *to me*).

lamtól, *mellém* = *mellemhez* stb. (V. ö. csuvas *man pad-im-ra* én nálam, *man pat-m-a* én hozzám, *man pad-im-ran* én tölem, szó sz. én közelemben, én közelembé, én közelemből. V.ö. még *köz-é-nk köz-ünk-be* stb.). — Az egyes 3. személy jelét néha elhanyagoljuk, legtöbbször a lativ alakokban: *neki* (általános e h. *neki-je*), *belé, reá, hozzá, felé*, stb.; de néha ezekben is: *benn, rajt* e h. benne, rajta, pl. Piros ómát árút, vettem is ben, ettem is ben (göcseji gyermekvers) Tud. Gyűjt. 1838. VI:14. (*Benn és rajt Göcsejben Budenz-Alb. 168.*) Mosolyogva fürdeté meg benn' kezét. Shak. II:41, 54. Mit lát rajt? Nyr. IX:232. Rajt', Tompa 1:65. stb. (Szokatlanok ezek: *ű átal'* Szeged N. II:54. *ő idét'* Pázm: Kal. 391. Pös: Igazs. I:633.)¹⁾

Igen gyakran találkozunk nyelvünkben, kivált a népnél, összetett határozókkal. Ezek általában úgy alakulnak, mint más összetett szavaink, csakhogy rendszerint mellérendelt tagokból állanak, melyek vagy ellentétesek vagy rokonértelműek. Példák (vö. még Nyr. IV:149.): *itt-ott, jobbra-balra, imígy-amígy, jól-rosszul, későn-korán, éjjel-nappal; ottan-ottan, helylyel-közzel, ideig-óráig, holtig-vesztig* (Fal.), *utó-végre, szegről-végről, ízzé-porrá, tűzzel-vassal, sebbel-lobbal, félig-meddig; egytől egyig, végtől végig* (Gvad: RP. II. czikk.; *fenekestől fene-kig*: funditus MA. PP.). — Néha az ismétlés kifejezésére vagy nyomósításul megkettőztetjük a határozót: *vissza-vissza-néz, föl-föl-ugrik, lassan-lassan* (*nach und nach, peu à peu*); *igen-igen, messze-messze, már-már, szinte-szinte*. — De ez a figura etymologica legtöbbször úgy alakul, hogy az első tag a másodiknak valami ragozási vagy szóképzési változata, s ilyenkor az összetétel mindig nyomósítást fejez ki. Így pl. a kép z ö v el ellátott előtag az utótagnak jelzője, tehát alárendeltje a következőkben: *Fusson bár hazáig vagy földetlen földig*. Ar: NCz. 3: 117. *Megyek világ-talan világra!* Arany L.: Népm. 179. *Végetlen végig, egyetlen egyig* Szvor.: Nyt. 141. § d. *Csepedős cseppig* Nyr. VIII:126. «*Színeslő színig* = egészen tele» Nyr. II:274. *Ott várom napelslaógos napestýig*. . . Mentünk egész *étémbeelő éécczaka* (palócz.) VII:34. (V. ö. *Temető talpig* Nyr. IV:283. *Mind egész fogytig, egy szakadó szálíg* megette a szénát. Gyarm.: Nyelvm. II:191.) — A ragos alakok közül nevezetesen az *n*-es szerepel gyakran az elsőtagban; pl. *Mind éten ét által* megmaradott az imádkozásba. Tel: Evang. II:184. A virasztó éten ét által mind vigyáz 530. Haláloknak üdeje *szintén-szinte* elérkezett. GKat: Vált. II:1156. (így Bayl: Prax. 492.) V. ö. *folyton foly, nőttön nő* stb. — Kedvelt alak az, melyben az *-n* ragot *-d* képző előzi meg: *telidenteli, szintéden szintén* (Szintéden szintén a Mózeses törvénye szerint. Medgy.: 3 Jaj. II:35. *Szintéden szinte* abban... Bayl.: Prax. 436. v. ö. *szintéden akkor*, Liszti: MMárs. 45.), *kettéden-ketté* Gvad: RP. 251. *csupádon-csupán* (v. ö. *Te vagy csupádon* mindenben az ok. Ar: Arist. III:189. — *Csupádokon csupa csak* annyit mondtam, hogy hát izé. Nyr. IX:132.)

¹⁾ A házon fölül, gerendán alul félékről l. a helyh. *-n* ragot.

De leggyakrabban szerepel az *s*-végű előtag: *körös-körül* (*kürnyös-körül* LevT. II:320), *beles-belül* CzF., *fölös-fölül* Szvor.: Nyt. 141. § d., *tömvés tömve* no., *réges régen, véges végig, turkos turkig* Nyr. V:65, *elígés elíg* (Csík) VII:42, *éppegös-éppeg* IV:227, *meres mereven* (A meder feneke meres mereven kőszirt. «Magyarország» II:154), *közös közepén*; — *körös-len-körül* (Kassai), *belesleg-belé* kell tekinteni Fal.: UE. 102. — *körödös-körül* (Kass.), *kürüdös-kürül*, *porodos-porrá, szereden-szerzte* v. *szertédes szerzte* (Háromszék, MNyszet. VI:226), *végédes végig* (Belényesi, BSzemle III:176), *régedes-régen* (Népk. III:415), *telides teli, kettédes ketté* (Nyr. VIII:126), *szintédeste szinte* (Népk. III:330); — *végötös végig* (Udvarh., Nyr. IV:32), *fenetes-fenekig* (Népk. III:313), *világotos világra* Nyr. III:554); — *telised teli* (VIII:126), *«régestelen régen, végestelen végig»* (VIII:40); — *elines-elíg* (Népk. III:325), *eccönös ecce se* (egyszer se, Nyr. VI:465, Udvarhely). — Ezeknek egy része valószínűleg úgy keletkezett, hogy a határozó szót közbetett *s* (és) kötőszóval kettőztették, pl. *körös-körül* eredetileg **körös s körül*,¹⁾ *véges-végig* er. **végig s végig*, így *legesleg* (szebb) **leg és leg* (szebb) stb. v. ö. ném. *um und um, über und über, weit und breit*. A többi aztán ezeknek analogiájára s az előbbi kapcsolatokkal való keveredésükből állott elő.

III. A határozóknak jelentésbeli változásai.

Láttuk az előbbi szakaszban s újra fogjuk látni az egyes viszonyszók tárgyalása előtt, hogy ezeknek ép úgy megvan s ép oly módszerrel állapítható meg az etimológiájuk, mint a fogalomszóké: főnevéké, igéké stb. Ezzel azonban csak annyit nyerünk, hogy tudjuk az eredeti jelentést, de nincs még megfejtve, hogyan jutott egy-egy viszonyyszó azon — néha nagyszámú — jelentésekhez, mintegy szerepekhez, melyeket a nyelvszokás idővel ráruházott. Ha apróra vizsgáljuk az ilyen jelentéseket s a nyelvtörténeti egymásutánt, melyben megjelennek, akkor azt látjuk, hogy e jelentés-

¹⁾ V. ö. «Molyok, melyek körül s körül repdesik a lámpaüvegeket». György A.: «Piros mint a rózsa» I:108. — Egyesek másképp is keletkezhettek, pl. *kivilágos kivrattig*, er. *világos ki-virrattig*. — *Miheles-mihelt* (TelC.) *mihentes mihent* (székely): itt kételkedni lehetne, vajjon ezek-e a régiebbek s belőlük vált ki az egyszerű *mihelyest* alak, vagy pedig emez-e a régiebb s belőle lettek amazok (a *réges-régen-félék* analogiájára). Analogiájukra támadtak ezek: *ahajjos-ahajt* Nyr. IV:81. *ahajtos-ahajt* 227. — Végre vannak egyes iker-adverbiumok, melyeket a főntebbi osztályokban nem helyezhettünk el: Csak *alig aligság* érzette. GKat: Vált. II:545. *aligség alig* Nyr. II:475. VIII:225. (talán **alig s még alig*?) *azutég-osztég* II:475. Gyakortöbb gyakorta felfelé tekintünk (Fal.) Nyr. I:127.

változások itt ugyanazon típusok szerint folynak le, melyeket az önálló fogalomszók használatában állapíthatunk meg, pl. megszorítás, metafora, metonymia útján ¹⁾. Megszorítást látunk pl., ha a *-kép* ragnak régibb jelentésével, mely szerint módhatározó (*rette-neteskép* stb.) és állapothatározó volt, egybevetjük a mait, mely csak az utóbbi szerepre szorítkozik (az essivusra, kivéve egyes módh. adverbiumokat, mint *máskép ekkép* stb.). Vagy pl. ha a *-ni* névragnak a rokon nyelvekben megőrzött általános irányjelentésével összehasonlítjuk a mait, mely szerint csak személyekhez, családhoz való közeledést, illetőleg látogatást fejez ki. Ehhez hasonlít az olasz *appo* (= latin *apud*) története, mert ezt a viszonzyszót ma csak személynevekkel kötik össze, pl. *appo il principe* a fejedelemnél, de nem *appo la casa* a háznál. (A francia *chez* is személyekre szorítkozik, de azért, mert a *casa* 'ház' szóból lett, pl. *chez le prince* szó szerint «a fejedelemnek háza» ill. «házában».)

De a viszonzyszók történetében leggyakoribb jelentésváltozás a metafora, a hasonlóság alapján való átvitel. Valamint szavai-ban tele van a nyelv metaforákkal — részint élénken érzett, részint elmosódott, elfelejtett metaforákkal: ép úgy fejezi ki nagyrészt a magasabbrendű mondat-viszonyokat is azzal, hogy a kézzel fogható és szemmel látható térbeli viszonyok kifejezőit mintegy átszellemítve eszmei tartalommal tölti be.²⁾ Minden nyelvben lép-ten-nyomon tapasztaljuk, hogy az idő, állapot és mód, eredet és ok, vég és czél meghatározása olyan kifejezésekkel történik, melyek eredetileg helyhatározásra szolgálnak. És valamint a fogalomszók körében, szintúgy látjuk a mondatviszonyok kifejezéseiben, hogy efféle metaforák nem csak átöröklődnek nemzedékről nemzedékre, hanem sokszor csak a nyelvnek újabb korszakaiban bukkannak föl, sőt folyvást keletkeznek újak meg újak mind a nép, mind az iro-dalom nyelvében, részben némileg hasonló meglevők mintájára, de bizonyára e nélkül is. Ha pl. a dunántúli nép azt mondja: «*nem tartom ki [a portékát] az árából*» a helyett hogy «nem kérek a méltányos árnál többet», alig találánánk más, régibb kifejezést,

¹⁾ «Les prépositions sont des signes, comme les autres mots, c'est la chose signifiée, qui doit en régler l'usage; elles ont leur sens propre et leur sens par extension.» Collin d'Ambly. De l'usage des Prépositions 1819. 6. l.

²⁾ V. ö. Steintal: Kleine Schriften I:416. — Brass. 330. — Mikl. 578.

melyből itt a *ki* és *-ból* elemek volnának véve. Egészen új metafora ez s nyilván annyit akar mondani, hogy a portékát «nem tartom kelleténél drágábbra, s nem veszem ki vagy nem emelem ki a rendes árából,» nem verem föl magasabbra az árát. A határozóknak magyarázatában legtöbbször így kell kifejtenuünk a bennük rejlő észjárást, valamint a fogalomszók etimológiájában a metaforát, melylyel a másodrendű jelentés az elsőből, a származék jelentése az alapszóból fejlődött. Ezt az utat követték mindazok a nyelvészek, akik eddig komolyan foglalkoztak egyes határozós szólások magyarázatával, mint a következő példák mutatják ¹⁾:

C. Ph. Moritz, ki egyúttal a lélektannak első buzgó művelője volt ²⁾, adott először példát ezen termékeny lélektani magyarázatokra. Fejtegetései közül csak egyet idézünk (v. ö. Pott: Präp. 113.) a melyben ezt a német szólást tárgyalja: *um etwas kommen*, szó szerint «valami körül jönni, jutni» = valamit elveszteni. «Der begriff des verlustes entwickelt sich ganz füglich aus der sinnlichen anschauung des darumkommens. Wer *um* eine sache, deren er sich in irgend einer form zu bemächtigen erwartete, bloss herum (oder an ihr vorbei) kommt, ohne in ernstlichem contact mit ihr zu geraten, wird ihrer nicht herr, oder, war er schon in ihrem besitz, verliert sie. Biege ich z. b. *um* die ecke, so komm ich auch *um* den anblick dessen, was ich zuvor sah.» — Grimm, Auswahl aus den Kleinern Schriften 300: «Über der Sprache wachen heisst bei der sprache wachen, abstinere a dormiendo, wie ein wachendes gestirn über der sprache leuchten.» — Reisig, ki a szótanban is először tárgyalta külön a jelentéstant (l. nálam: A jelentéstan alapvonalai 5. l.), ezen mondattani szerkezetek jelentéséről is filozofusi szellemmel értekezik. Fölolvasásaiban pl. az «előtt» jelentésű *pro*-nak a vmiért küzdést, védelmet jelentő kifejezésekben használatát így magyarázza (734. l.): «Was man verteidigt, vor das stellt man sich hin, dessen aussicht versperrt man, um abzuwehren.» (A német *für etwas kämpfen* szó sz. szintén a. m. *vor etwas k.*, és kézzel fogható ez a metafora ebben a kifejezésben: *da sei Gott vor! da sei uns Gott davor!*) — Pottnak a praepositiókról izóló könyvében majd minden lapon látjuk az átvitt értelmű előszók és sgekötők metaforikus magyarázatát: «*Pro* lacrimis possum nec cogitare nec scribere, d. h. ich stehe gewissermassen vor den tränen und diese vor mir und dem denken, mithin als scheidewand zwischen uns, so dass ich nicht zum denken zu gelangen vermag» 134. — «Ich wünsche zu schreiben, d. h. mein wünschen ist zu dem schreiben hinwärts gerichtet» 377. — «Lat. *ab*, wie im deutschen *von*, bezieht sich beim passiv ganz eig. und vorzugsweise auf das subject einer handlung, d. h. ihren urheber, woher sie — gewissermassen auch räumlich, nicht bloss causal — ausgeht». — Kühner nagyon behatóan tárgyalja a görög előszók használatát, s mindenütt magyaráztatja a metaforát. Például az *ex* használá-

¹⁾ Számos ilyen példát állítottam össze Nyr. XI:258—266.

²⁾ Méltatását l. Steinthalnál: Kleine Schriften I:406.

táról, Griech. Gramm. II:403: «Vom mittel und werkzeug, indem das mittel als ein verbundensein mit einem gegenstande, ein befinden in einem zustande angesehen wird.» A *συν*-nek hasonló használatát találóan így fejt meg 405: «Zur angabe des mittels und werkzeugs, welches als die handlung gleichsam begleitend und mit ihr gemeinschaftlich wirkend aufgefasst wird.» — «Μέχιστα, πολυμῆν πρόστα», eigentlich vor das angesicht (tretend) kämpfen» 449. — Bain «A Higher English Grammar» című nyelvtanában (1873) szintén úgy elemzi a viszonzós kifejezéseket. Például a dativusi *to*-ról azt mondja 51. l., a mit mi is mondhatunk a *nek*-ről: «Az eredeti eszme, a felé mozdulás áthatja valamennyi alkalmazását...» 56: «In the name of [nevében], a mi hivatkozásban s esküvő kérdésben használatos, hihetőleg azt jelenti, hogy fölruházva vkinek a nevével v. tekintélyével.» — 57: «Depend on me [bíz rám!] metaforikus rajt-nyugvás, rátámaszkodás (is metaphorical rest or support).» — Gyergyai, A. M. Nyelv Sajáts. 14, 15: «Az ország dolgain vagy dolgairól tanácskoznak nem mindegy: *Min*, *hol* jár az esze? Felelet: a tárgyon. *Miről*, *honnan* emlékszik? Felelet: a tárgyról... Azon gondolkozom és arról gondolkozom, mindeniket halljuk az életben. Azonban itt is megvan az említett különbség. Ha valamely tárgyon (*min*, *hol*!) jár, függ az eszem, töröm a fejem, vagy annyira belé vagyok mélyedve, hogy magam mintegy belé képzelem, azon (rajta) *tünődve* gondolkozom. Ha a tárgyról v. módról (*miről*, *honnan*!) fogalmat akarok szerezni, arról *elmélkedve* gondolkozom... Azon maradás, arról kiindulás.» — Vegyük hozzá Brassainak egészen hasonló magyarázatát: «Hárító rag: *ról*, *ről*; .. az alanynak a ragos név jelelte tárgy külsejével v. felszínével való kapcsolata megszüntet rajzolja képzelődésünk eleibe. A feledést, gondoskodást, gondolkodást stb. jelentő igék viszonyaiban az elvétel anyagi képzete rejlik; még pedig oly dolog elvételéé, melyet a *ról* *ről* ragos tárgygyal az elvétel előtt a legszorosabb érintkezésben gondolunk. Ilyen dolog legtöbb-szor a nyelvünkben különben is oly terjedelmesen szereplő kép: Hozz hírt a barátomról, azaz: vedd képét,¹⁾ úgy a mint van és működik (wie er leibt und lebt), és hozd el nekem. „Elfeledkezem róla” passiv értelemben azt teszi, a mit actióban ez: leveszem az eszemet róla. Akad. Értes. III.1863. 341. l. — Brassaitól lássunk még egy-két magyarázatot. U. o. 331: A *-ben* rag vonatkoztatik «a terjedtség eszméjénél fogva állapotokra ... melyekben, mint vmi körülvevő anyagi közegben, ülni, járni stb. képzeljük az illető alanyat. .. Így magyarázhatni a *bővölködik*-hez járuló belsőítő határozót, midőn a cselekvénynek egész passiv értelmet adunk az illető alanyra nézve, a kit vagy a melyet a bőséges tárgy nyakig körülvesz és elborít... Emlékezzünk arra a római császárra, a ki az aranyban fetrengett s úgy gyönyörködött betű szerint benne.²⁾ — Kételkedem benne, hogy .. azaz kétség van abban az állításban.» — Budenz Finn nyelvtanából is hadd álljon itt két rövid

¹⁾ V. ö. alább az analogiánál jegyzetben idézett példákat.

²⁾ V. ö. «Az római császár mikoron uralkodnék, nagy gazdagságában mindennel bővelkednék.» Hist. Joven. 1. Itt *gazdagságában* egyenesen állapotot fejez ki. — V. ö. a valamiben való *gyönyörködést* a következő mondatokkal: «Bűnbe mint sárba disznó módjára ugyan gyönyörkö-

idézet. 94. lap: «poika on paimene-ssa: a fiú pásztorkodik (tulajdonképp pásztor-ban van).» 98: «mies pystty puuhun: az ember ért a famunkához (tkp. bele-hat a fába).» — Végre ide csatoljuk Misteli-nek egy szép magyarázatát, mivel éppen egy finn kifejezésre vonatkozik (Zeitschr. f. Völkerpsych. XVI:443): «Der satz ‚heräsivät sydänyön aikana lapsen itkuhun, fölébredének éjjél-kor a gyermek-sirástul,‘ um mitternacht erwachten sie *am* weinen des Kindes‘ weist bestimmungen des wohin, woher und wo auf: ins weinen, vom w., am w., alle drei verständlich; der illativ auf *h-n* insbesondere bezeichnet sehr anschaulich das andauern des weinens auch nach dem erwachen.» A finn mondat ugyanis szó szerint azt mondja, hogy a gyermek sírásba bele ébredtek. a gyermek sírásban, gy.-s. közben ébredtek föl. Mi inkább így mondjuk: fölébredtek a gyermek sírásra, s ez időbeli rákövetkezést jelent.¹⁾

A metaforás magyarázatnak itt ismertetett módja munkánk folyamában sokszor fog bennünket foglalkoztatni, s azért itt még csak egy-két általánosabb megjegyzés van szükségünk. Mindenek előtt azt kell megemlítenünk, hogy a régibb, fakultabb metaforákat gyakran megvilágíthatjuk az elevenebb újabbakkal. Legtöbb hasznát vehetjük a költőkből vett idézeteknek, mert ezekben egy-egy metafora vagy hasonlat sokszor véletlen találkozik a megszokott szólások eszejárásával, sokszor pedig szándékosan teszi a költő élénkebbé, szemléletesebbé a mindennapi szerkezetet. Lássunk csak egynehány példát:

Dicsőség adassék az Úrnak, ki *tart* ótalmában, *mint egy szép városban*, *kinek erős bástyái vagynak*. MA. 31. zsolt. Ki a felséges Úrnak lakozik ótalmában és nagy hatalmasságnak nyúgoszik árnyékában ...

dik.» Born.: Ének. 191. lap. «Minden nap új öröm Kleonra terjedvén, sok jóknak ölében üle gyönyörködévén.» Orezy: KöltH. 140.

¹⁾ A viszonyszókban rejlő metaforákat így magyaráztam nyelvtanaimban is. Értelmetlen és fölszínes bírálók furcsállották és nevetségessé tették e magyarázatokat, de handabandáikért busásan kártalanított a komoly és gondolkodó nyelvészek helyeslése, kik filozofusi szemmel fürkészik a nyelvek lélektani rejtvényeit. Legyen szabad egy ilyen helyeslő nyilatkozatot ide tenni Misteli-nek Winkler munkájáról (Uralaltaische Völker und Sprachen) írt bírálatából: «*Örül mint madár a feregnek*. Ich füge bei, dass *örülni* und *örvendeni* auch den superessiv und inessiv gestatten, stimme aber mit Simonyi kl. Gramm. § 297. überein, dass drei verschiedene anschauungen vorliegen: *örvend a báránykáknak* = seine freude richtet sich auf die lämmchen (wie man denn zur not etwa sagen kann, einem *örültem a jó hírnak* entsprechend: ich habe mich auf die gute nachricht hin gefreut); *örül a mások kárán* = er freut sich am schaden anderer; *a mások kárában gyönyörködik* = im schaden anderer findet er seine freude (*leli örömét*).» Zeitschr. f. Völkerpsych. XVI:436.

91. zsolt. *Ezek essenek nagy széknyben és érdemlett gyalázatban öltözenek mint palástban.* 109. zsolt. — Mindennapi szólások: *ekinek kegyében van, kegyéből kiesik*; ezekkel v. ö.: «Csak külcarosában lakom kegyednek?» Vör. Shak. II:36. «Más módot nem láttam, magamat kedvébe mint tegyem, hogy [benne] legyen régi kegyelmébe.» Gvad: RP. VI. ezikk. «Benne volt a király kegyében nyakig. Az pedig olyan jó langyos fürdő, hogy senki se szeret belőle kijönni magától, ha csak ki nem taszítják. De hát mondjuk már el, mikép esett ki belőle.» Mikszáth: A király kibékülése. Könyörögnünk kell, hogy kegyelme mellől el ne vessen bennünket. Hall.: HHist. II:80. — Régi elhalaványult metaforák: *gondolkodni valamín, ném. über etwas nachdenken, gondolni valakire* stb. Hasonlók, de újak, frissek: «Lelke átszállott a multak felett.» Athenæum 1874. 1171. l. «Én minden éjjel haza álmodok.» Nép (cselédétől hallottam). Ha már látta szemmel és megjárta elméjével a méltóbb dolgokat, induljon... Fal. 330. — Régi szólás: *a veszélyből kiszabadítani*; élénkebb képek: «Az ezerkaru óriások [szenvedélyek] körméből kis kezecskéd vett ki.» TóthK. 256. Ha vétekekbe esnek, azokból mindjárt kifeszelenek. Veresm: Tan. 16.

Második megjegyzésünk arra vonatkozik, hogy itt a metaforának többféle fokozatát különböztethetjük meg. Némely szólásokról, ha elemezzük, kiderül, hogy kezdetben valóságos meghatározók voltak, de a stereotip használat az egész határozónak jelentését meghalaványítja, szerkezetét etimológiáját elfeledteti. Pl. «többől vagy tövestül kitépni, kiszaggatni» eredetileg csak annyit tehetett, mint 'tövéből vagy tövével együtt kitépni' valamely növényt. De elhalaványodván, olyan kifejezésekben is szerepel, melyek többé-kevésbé eltérnek az alapjelentéstől, úgy hogy néha általános módhatározóvá lesz s a. m. teljesen, egészen. V. ö.

Virágim, virágim, tőből hervadatok, földig száradjak. Népk. I:149. Viharja a rengetegnek lomsátorát tövéből feikavarja. Greg: Luz. 14. Az új város mind tőből kiégett. Kónyi: HRom. 121. — Isten az nagy hegyeket az ő gyökerekből kiforgatja. Mel: Jób. 65. A bús ének... hangzatja Rózi szívet gyökeréből kimarkolva szaggatja. KisfS: Gyula. 10:41. Nyugalma fenékből felforgatva. KisfS: Tát. 1:55. (Ugyanílyen fejlődésen ment át ez a szólás: *tőviről hegyire*; viszont *szegről végről* ma csak a. m. lazán, fölszínesen.)

Valóságos helyhatározó van eredetileg az ilyenekben is: *Benne méltó férfiat birsz magadhoz* (en habes virum dignum te) Kaz: Jug. IX. Ki rávaló s megérdemli, az bennem emberét leli. Czuczor: «Kortesdalok.» (Sok ilyen példa Lehrnél 344.) Itt a férfi, az ember valóban benne van az illetőben, ugyanazon testi határok közé foglalva. De lehetetlen ilyen módon elemezni s csak az előbbieknél analógiájából magyarázhatjuk a kifejezést, mihelyt nem testi, érzéki fogalmakról van benne szó: *Bőr oltalmunk lesz barátságtokban: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore.* Kaz: Jug. XIII. *E kövekben isten kezére ismervén...* Ar: MO. 1. é. «Ezek ám az olyan dolgok, a melyekben nyilván kitetszik az istennek csodálatos munkája és hatalma.» Mikes 69. lev. Oly szomorú

Csóri, de a járásában most is egy vajdához illő méltóság van. Ar: NCz. 4:80. Hogy szeretőmnél találtak, abban de nagy hibát látnak. Göcs. Népd. 61. — Nagyobb a fájdalom, mintsem *czifra szavakba önthetnők!* Ar: Elet. 106. *O maga szól az isten az apostolokból.* Pázm: Kal. 464.

Az iménti példák nagyrészt még olyanok, hogy az egész mondat metaforával van értve, ¹⁾ tehát nem csak a határozó, hanem az ige is, illetőleg emez első sorban. Mert ha azt mondjuk, hogy *vkinek «nyugalma fenékből felforgatra»*, mindenek előtt a «fölforgatás»-ban van metafora, míg e cselekvés mellett — ha tulajdonképi értelmében vesszük — a *fenékből* egyszerűen helyhatározó. Ilyen teljes metaforák, illetőleg metaforás igék nagy számmal vannak minden nyelvben. V. ö.

Rám jár a rúd = rám fordul a baj, engem vettek célba stb. *Rúdnak áll, kötélnek áll* = engedelmeskedik, meghódol. (A házi állatok életéből vett képek.) — Szívre vevé fájdalmidat. Dayka (Aign.) 48. Kő esett le szivemről stb. — Halljátok királyok és füleitekbe vegyétek, fejedelmek. Biró: Angy. 79. Fülembe esett [= hallottam] Pázm: Kal. 816. [Füleből kiesik a szó. Pázm: Préd. 358. (Ném. *es ist mir entfallen* = elfeledtem.) «*Der plan lief durch seinen kopf; laufen und kopf bildlich, durch eigentlich verstanden.*» Herling: Syntax d. d. Spr. 1830. I:384.) stb. stb.

Ezek a teljes metaforák annyiban fontosak magukra a határozókra nézve is, mert az igék használatában igen gyakran elhomályosul az eredeti jelentés, úgy hogy csak az átvitt, másodrendű jelentésük marad meg (v. ö. Brass. 289.), s így aztán a velük járó határozó egészen kiválik a helyhatározók kategóriájából s maga válik a nyelvérzékre nézve metaforává. Így pl. *jóra válik, kincsre talál* etimológiájuk szerint annyit tesznek, illetőleg valaha úgy voltak értve, mint «*jóra megy, kincsre jön*» (*válik*, v. ö. *elválik, szétválik; talál*, v. ö. finn *tule-*), tehát első sorban az ige volt a metafora hordozója, s a határozót még félig-meddig helyhatározónak is érezhették, mint pl. *ma a rúdnak áll-félékben*. Mikor a *válik, talál* igék mai jelentésüket vették föl, a kísérő *jóra, kincsre* stb. maga maradt metafora. Utóbb a stereotip használat következtében ez a kép is elhalaványul, úgy hogy pl. az imént idézett kifejezésekben mindinkább lazul a nyelvérzékre nézve az a kapcsolat, melyben a *ra-végű helyhatározókkal* állanak. Így aztán némely viszonyszók,

¹⁾ De metonymiával pl. a következő: «E kövekben isten kezére ismervén». Ar. e h. isten művére, isten keze művére. Így pl. «*Vezesse út' uradisum nyugalmbéli*» HB. = a nyugalmas paradicsomba.

ha bizonyos okok folytán eredeti használatuk háttérbe szorúl, idővel egészen a metaforás, elvont jelentésekre szorítkoznak. Így pl. a *-vá vé, -ul ül* ragok, az *által, ellen, iránt, helyett, végett* névutók, a román nyelvekben a *pro* és *post* præpositiók stb. teljesen vagy legalább nagyrészt elvesztették eredeti helyi jelentésüket.

De vannak elég nagy számmal olyan kifejezések, melyek nem magyarázódnak meg az eddigi átvitelekkel, hanem már megállapodott szerkezetek mintájára, tehát csupán analogia útján keletkeztek, a nélkül hogy a beszélő érezte volna pl. az illető metaforának új alkalmazását.¹⁾ Ha pl. azt mondom, hogy valaki *«egy csapásra két legyet megöl»*, itt *csapásra* már nem képes beszéd, hanem az egész a következő kifejezés mintájára van alkotva: *egy csapásra két légy leesik*. Emebben a *ra* egyszerűen időbeli rá-következést fejez ki, míg amabban már mód-, illetőleg eszköz-határozó lett belőle. — A nép a *helyett* hogy *drágán, olcsón* adna vagy venne valamit, *drágáért, olcsóért* is adja veszi, nyilván azért mert legtöbbször *ennyiért* vagy *annyiért* adnak vagy vesznek egyetmást. A *helyett* hogy *«a portéka ennyibe kerül»*, ezt az olasz-latin eredetű szólást is alkalmazza a nép: *ennyit kóstál*, de ezt aztán át is alakítja amannak a hasonlóságára: *«A bál de sok pénzembe kóstál.»* Nép. Gy. II:208. Sőt ugyanerre az analogiára ilyen kifejezés is keletkezett a népnyelvben: *«Hej sokba fáj a nekem.»* Nyr. IX:475. (Sokba kerül az nekem, s ez fáj nekem, vagy ezzel az fájdalmat okoz nekem.) Ma azt mondjuk: *arra én semmit sem adok, nem sokat ad ő a te beszédre*, s ezt bajos volna metaforával magyarázni, de nincs is szükség rá, mert a régiek ezt mindig így mondták: *azon én semmit sem adok* stb., vagyis nem adok érte cserébe semmit = nem becsülöm semmire. Ebből a mai szerkezet nyilván

¹⁾ Néha nehéz eldönteni, mit nézhetünk még szemléletes metaforának s mit az analogia termékének. Pl. *«Ott hamar az egymás nyakába hogy estek, arról ugyan képet én hiába festek»* (Ar: TSz.) — ezt alig tekinthetni a megszokott stilisztikai értelemben metaforának, hanem inkább az ilyen mindennapi szólások mássának: *szólok róla, írok róla, beszélek róla*. Pedig az idézett mondat nagyon közel áll a következőhöz, melyben a képes beszéd egészen újszerű és nagyon érezhető:

*«Nyílt szív, ajak és arc, nevető nagy kékszem . . .
Róla vetett árnyék: de nem ő az mégsem.»* — Ar: TSz. 6:5.

az ilyenek analogiájára keletkezett: *ügyet se vet rá, rá se hederít* stb., úgy hogy voltaképp két kifejezés van benne kombinálva. — Pázmánynál s más régieknél többször olvasunk ilyent: «*Ebben a négy dologban függ a jó nevelés*» (Pázm. Préd. 193.) = *ettől a négy dologtól függ + ebben a négy dologban áll.* (V. ö. Fejem szédült, kicsinyben is fordult, hogy nem estem a földre, ÖtvMest. 28. vsz. = *kicsinyben múlt + csekélységen fordult meg.*) — Ilyen esetekkel fejtegetéseink folyamán gyakran fogunk találkozni, azért itt még csak egyes ritkább s föltünőbb példákat említünk:

A következő öt mondatba a *ról* rag a *vmiről* beszélni, tudakozódniféle szólásokból került: Mi oka annak legyen, arról időt nem kell foglalni [e h. avval v. abban]. ErdyC. 69b. Fel is tevém magamban, hogy mindezekről végire megyek [e h. mindezeknek]. Mik: MulN. 320. [Két dologról nem tud tisztába jönni az elővigyázó epouseur [eh. két dologgal v. két d. iránt]. Jók: RR. I:158. De mit keresünk erről Spártában példát? [eh. erre] Pázm: Préd. 218. Hogy legyen miről nevetni (eh. minek v. min; csak egyszer hallottam beszélgetésben, szintúgy a következőt is: «Annyit viccelődött, hogy majd megszakadtunk neki» = majd megszakadtunk bele, annyit neveltünk neki). — Viszont: Régóta fájlalom... rátok [eh. rólatok, a következő mondat hatása alatt] annyi rosszat hallani. Mert hisz mi rosszat ránk nem kent az ember. Ar: Arist. III:31. — Híveinkhez is nem voltunk feledékenyek. RákGy: Lev. 173. (anal. hálátlanok; v. ö. Az írásról feledékeny nem voltam. Uo. 272.) — [Mihelyt ifjaink az elemi ismereteket megszerezték, nyelvünkön többé nem boldogulnak [ha csak nyelvünkön beszélnek v. értenek, avval nem boldogulnak]. Kemény Zs: Elet és Ir. 84. A gimnáziumokból kikerült ifjak többsége latinul [eh. a latinhoz] csak konyít egy keveset, görögül pedig éppen semmit sem tud. PHirlap 1886. 106:3. Nagy a világ! Vértess, Bakony, Mátra — terem ott fű mindenféle gyászra [eh. gyász ellen; anal.: sebre]. Kis Józ. «Kántor Klári». Mi gondom hozzá? [eh. rá; anal.: mi közöm hozzá?] Szenvey: Messzinai Hölgy 178. Mi közöd belém, te veres? [anal. miért kötsz belém? mit kapezaskodol belém?] Mikszáth: A bíróság előtt. A kisasszony belém fogna utálni [belém únni + engem megutálni]. Kaz: Kénýt. Ház. 142. Csúffá jár [= csúffá teszik + pórul v. rosszul jár]. Nyr. IX:132. [Mi mindig csak német minták után varrunk himet [eh. mintákról; anal. minták után dolgozunk, igazodunk]] «Irodalom» 1886. 15. 1. Jó lesz ezt figyelemre venni [eh. figyelembe; anal. fontolóra, szemügyre venni, v. figyelemre méltatni]. «Ellenőr» X. 613:2.

Külön kell említenünk az analogiának legérdekesebb fáját: azt az analogiát, melylyel az ellentétes gondolatok kifejezései hatnak egymásra. Nem volna ez föltünő, ha csak az *illik* és *illetlen*, *hasonlatos* és *hasonlatlan*-féle pároknál tapasztalnók, mert itt a melléknévképzőben ott van a *-hoz* ragban jelölt viszonynak tagadása (‘hasonlatlan hozzá’ = nem ‘hozzá hasonló’). De találunk

egyes esetekben olyan egyezéseket is, minők pl. *rokon hozzá* — *idegen hozzá* (emez szabályosan: *idegen tőle*), *bőves vele* — *szűkös vele* (szab. *szűkös nála nélkül*). Itt tehát az ellentétes képzetek egymással associálva vannak s azért van a két szerkezet kiegyenlítve.¹⁾ — Az infinitivus természeténél fogva irányhatározó és alakjára nézve is lativus. Honnan van tehát, hogy olyan igék mellett is használjuk, minők pl. a félest és tiltást jelentők, melyekben a távozás alapfogalma rejlik (v. ö. fél vkitől, tilt valamitől)? Itt is csak azt mondhatjuk, hogy az *akar, kíván, szeret, mer* stb. analogiájára vesznek maguk mellé infinitivust a *fél, retteg, szégyell, áthat, restell* igék, s a *hagy, enged, kész-félék* mintájára a *tilt, gátol* igék.

¹⁾ «Wenn zwei vorstellungen auch nur das mit einander gemein haben, dass sie gegensätze sind, so reproducirt jede leicht die andere» — mondja Delbrück. Ehhez érdekes fejtegetéseket fűz Misteli, Zeitschr. f. Völkerpsych. X:156. «Solche verbindungen habe ich als folge mechanischer association der gegensätze gefasst, die... nur hie und da ein tatsächliches verhältnis wiedergibt, wie man beim unterscheiden von notwendig eine vergleichung mit anstellt.» 158. — «Hier mehr als anderwärts bewahrt sich der satz: die extreme berühren sich. Nomina und verba, trotzdem sie ihrer bed. nach logische gegensätze sind, beanspruchen meisthin ein und denselben casus. So steht im skr. der instrumental [sociativus] bei ausdrücken, die nicht eine freundliche, sondern eine feindliche Verbindung enthalten (nach 'kämpfen' usw.), ganz wie im griech. u. deutschen der dativ, bezw. die präp. mit.» Ziemer: Compar. 50. (Így magyarul is nem csak *barátkozni, kibékülni vkivel*, hanem *vkivel ellenkezni, összeveszni, harcolni* stb. is.) — «Es ist eine eigentümlichkeit der lat. u. griech. sprache, dass sie die construction der wörter einer art von begriffen auf die wörter des entgegengesetzten begriffes überträgt. So geht die construction der verba privandi et implendi, copiae et inopiae mit dem abl. separat. von den verbis privandi u. inopiae aus und wird auf die verba implendi u. copiae übertragen.» Lattmann-Müller: Lat. Schulgr. 45. §. vég. — Talpraesett megjegyzést olvasunk egy francia munkában, Collin d'Ambly: De l'usage des Prépositions, az előszóban, a hol védi a viszonzókat az ellenük fölhozott vádak ellen: La variété de leur usage et leur bizarrerie apparente, n'ont pas attiré moins de reproches à la langue française que l'usage de ses négatives... «Une même préposition devrait toujours exprimer le même rapport; mais presque toujours elle en exprime plusieurs autres différents, et même opposés...; de exprime deux rapports opposés dans *s'approcher du feu* et *s'éloigner du feu*.» On dira avec autant de raison que le verbe *faire* a deux sens opposés, dans *faire don* et *faire refus*.

Más példák: *Messze a városhoz* stb.: l. alább az irányok tárgyalásában. — «Isten nem csak azért rajzolta s képezte az emberi ábrázatot, hogy különbözzünk más teremtményekkel.» Fal. 185. (= hogy ne egyezzünk más teremtményekkel.¹⁾ Jószággommal szíkes [szűkös] nem vagy: bonorum meorum non es KeszthC. és KulesC. 15. zsolt. 2. Én jómmal szíkes nem vagy. DöbrC. uo. (Régente rendszerint azt mondták: *bővelkedik vmivel*, de *szűkölködik vmi nélkül*; ma pedig a kettőt egyformán mondják a respectivus *ben*-nel: *bővelkedik vmiben*, *szűkölködik vmiben*.) — *Küzd, harczol, csatáz stb. vkivel*, v. ö. *küzd, harczol, csatáz vki ellen*. (Mindennel veszekedik s koczódik. Czegl: Japh. 82. A gondviselés ellen koczódó s káromkodó indulat. Ember: GE. 155.) *Vkivel meghasonlik* és (ritkábban) *vkitől meghasonlik* stb. — Néha kétértelmű a kifejezés, úgy hogy aztán csak az összefüggés teszi világossá; pl. «*vkivel harczolni*» annyit is tehet, mint *vkivel* szövetkezve, vállvetve harczolni más ellen. «*Összeütközni vkivel*» rendesen a. m. ellenséges szándékkal összecsapni; ellenben csak összetalálkozást, megegyezést jelent a következő mondatban: «Az álom gyakran csodálatosan összeütközik a valóval». Pet: Vegy. M. II:30. (V. ö. «egymásra ütnek», «egymástól elütnek».)

Van olyan jelentésváltozás is, mind a fogalomszók, mind a viszonyszók körében, hogy pusztán rokon-hangzás okozza.²⁾ Így pl. az *-nkéd* rag a hasonló hangzású *-ként* kedvéért változott *-nként*-té s lett módhatározóvá. Viszont a *-ként*-et a mai irodalom a hasonló *-kép* helyett használja gyakran essivusi viszony kifejezésére. A *-lan len* rag, mely eredetileg lativus-értékű volt, a *-lag leg* miatt lett módhatározóvá. A *nál* ragot a *hová* kérdésre csak azok a nyelvjárások használják, melyek a *-nul nott*-féle ragokkal élnek, mert hangzásánál fogva ezek megfelelőjének látszik. (L. ezek tárgyalását.)

¹⁾ V. ö. lat. *discrepare ab v. cum aliqua re*. «Ersteres drückt die Entfernung von etwas, letzteres die vergleichung mit etwas aus.» Reisig: Vorles. 736. «Die zusammengehörigkeit conträrer gegensätze tritt in Wendungen, wie *mit einem auseinander sein*, *dissentire cum aliquo* u. *ab aliquo*, deutlich hervor; das gegensätzliche verhalten zweier personen, das sie eben wieder einigt, unterschieden vom blossen ignoriren und nichtwissenwollen (*ab*), veranlasst zur wahl von *cum*. Dieses gegensätzliche ‚mit‘ unterscheidet der franzose fein durch *d’avec*: *distinguer l’ami d’avec le flatteur*, *séparer l’or d’avec l’argent* . . . eigentl. ‚von mit‘ aus dem zusammenhange mit etwas.» Misteli az id. h. — A zürjén nyelv is azt mondja: *jansötéi conő-köt*, szó sz. ‚elváltan testvéremmel‘ e h. testvéremtől, NyK. XVII:385. (Így u. o. 399. Máté ev. 1:19.)

²⁾ A *csúf* szó mai jelentését úgy látszik a rokonhangzású *csúnya* szó hatásának köszöni. — A *kölöncz* szó metaforás használatára a *költyök* szó lehetett hatással. — «*Szimatol* az eső: csendesesen esik» (Nyr. IX:138. V. ö. *szemetel*, *szemereg* (mintegy ‚szemenként esik‘).

Végre vannak egyes határozók, melyeket sem a képes beszéd, sem az eddig tárgyalt analogia nem magyaráz meg, hanem idegen nyelvek hatása alatt keletkeztek, noha az ilyenekbe is többnyire belejátszik az előbbi tényezők valamelyike is. Megtörténik néha, hogy az idegen igével jön át az idegen szerkezet; így pl. a helyett hogy *mibe kerül?* Dunán túl azt is mondják: *mit kóstál?* = ol. *quanto costa?* ném. *was kostet es?* (Az ilyen szerkezet utólag megváltozhatik a honi kifejezések analogiájára: *mibe kóstál?* l. fönt.) — De gyakrabban történik, hogy mind az idegen igét, mind a kiegészítő mondatrészt lefordítják. Így jött át már régen az olasz «*correre il palio*» ilyen alakban: *futni a pályát*. Így újabban a német «*auskommen mit etwas*»: *kijönni vmivel* (támogatta ez is: *beérni vmivel*). Ilyen germanizmusok a múlt század óta kivált az irodalmi nyelvben s leginkább a névutók használatában kaptak lábra (mint látni fogjuk ezek tárgyalásában), pl. *darunter verstehen*: *alatta érteni* e h. *rajta érteni* stb. A régebbi irodalomban nagy számmal vannak latinosságok, de ezek közül nem sok maradt meg az irodalomban s még kevesebb jutott a népnyelvbe. Emerre nagyobb hatással először a törökséggel való érintkezés lehetett, de ennek megítélésére egyelőre elégtelenek eszközeink. — Szintén nagy hatással kellett lennie nyelvünkre e tekintetben is a szláv ságnak, már csak azért is, mert a honfoglalás utáni időben nyilván nagy szláv tömegek olvadtak bele a magyar népbe, s az ilyen népkeveredés sem a szókincset, sem a nyelvnek szerkezetét nem szokta érintetlen hagyni. De általán véve nagyon bajos a szláv hatások megítélése is, egyfelől azért, mert a legközelebbi rokon nyelvek (a vogul, osztják stb.) mondattana nincsen még annyira átkutatva, hogy csak némi biztossággal is megmondhatnók, mi ősrégi a mi nyelvünkben s mi került bele később; — másfelől pedig azért, mert a magyarországi szláv nyelvjárások mondattana sines még kellően földolgozva s hozzáférhetővé téve. Mégis, a mennyire lehetett, iparkodtam ezen munkámban — főleg Miklosich kitűnő mondattanára támaszkodva — kimutatni a szláv (jelesen déli szláv) szerkezetekkel való egyezéseket, ámbár a legtöbbre nézve egyelőre eldöntetlen marad, vajjon csakugyan az idegen minta hatása alatt keletkezett-e az illető szerkezet. Mégis nagyon valószínű pl. hogy a *-ra* használatára (mely legifjabb ragjaink közé tartozik) nagy befolyással volt az accusativussal járó *na* praepositio.

Ezt következtethetjük abból, hogy a déli szlávságban, s nagyobbára már az ó-szlávban, szóról szóra ugyanezt a szerkezetet találjuk a következő típusokban: *vmire változtat, részekre oszt; vmire tanít, int; vmire törekszik; hasznára, javára van* v. *lesz; két kézre ví* (l. a -ra tárgyalását). De egyes más kapcsolatok is gyanus hasonlóságokat mutatnak. Ilyenek: *halálán van, fogytán van* (je *na smrti* stb., l. állapoth. -n); *észben gazdag* (szl. *vŭ* locativussal, már Mikl. összeveti 654); a passivum és reflexivum mellett használt *től* rag (l. eredeth. *től*); *vmivel tartozik* (szl. instrumentalis)? Az időhatározó *újból*, a módhat. *hiában* és *feliből* kétségekívül szláv határozók szószerinti fordításai (l. a maguk helyén).

IV. A három irány váltakozása.

A helyhatározóknak három fő osztályát lehet megkülönböztetni a *hol? honnan? hová?* kérdések szerint t. i. a locativust, ablativust és lativust. Ez a hármasság határozott kifejezésre jut az összes altaji nyelvek alakrendszerében, úgy hogy, teszem a mi nyelvünkben, az összes ablativusféle alakokon meglátszik a kategória közössége: *-ből ról től nől, alól közől elől mögől* stb., mert mindezekben megvan az általános ablativusi *-ól ől* rag. Viszont pl. a *benből be* vagy *alatt alól alá* csoportokban első tekintetre látjuk, hogy a különös térviszony e három általános irány szerint van appericipálva ¹⁾. Hadd idézzem a csuvas nyelvnek némely alakjait, melyekben ez az egymást keresztező kettős fölosztás különösen világos (v. ö. NyK. II: 29, 30):

-ra (ált. loc.):	(e)š-ra	ben	si-ra	-n(rajt)	aj-ra	alatt
-ran (ált. abl.):	(e)š-ran	ből	si-ran	ról	aj-ran	alól
-a (ált. lat.):	(e)š-a	be	sij-a	ra	aj-a	alá stb.

A három irány közül *honnan* és *hová* annyiban közelebb rokonok egymással, hogy mind a kettő mozgást fejez ki (volta-

¹⁾ Már Gyarmathi kiemelte ezen viszonyok fontosságát (Affin. 141): *Uti praepositiones, ita et adverbia tres illas gradationes: 1. In loco, 2. Ad locum, 3. De loco, semper ope unius ejusdemque vocis trifariam modificatae, aut inflexae, exprimere queunt, modo apud Hungaros valde familiari, et usitato, quas ideas Latini raro una, sed saepe duabus tribusve exprimere coguntur particulis. Respondetur autem his -adverbiis ad quaestiones: Ubi? Quorsum? Unde?*

kép iránynak csak ezt a kettőt mondhatnók, mert az egyik el-irányulást, a másik oda-irányulást jelent). Viszont a hol és hová egymással közelebb rokonok annyiban, hogy mind a kettő — legalább rendszerint érintkezést fejez ki (az egyik már beállottat, illetőleg tartósat, a másik még csak beállót), míg honnan az érintkezésnek ellentétét, ill. megszűnését jelöli. Már az irányoknak ezen rokonsága érthetővé teszi, hogy néha nincsenek oly pontosan egymástól megkülönböztetve, vagy hogy némely esetekben más-más nyelvek más-más módon eszközlik a megkülönböztetést. Az is világos, hogy ámbár az ugor és török nyelvekben e hármasság ősréginek látszik, az altaji nyelveknek őskorában nem volt kifejezve; legalább a keleti altaji nyelvekre nézve úgy látszik bizonyította ezt Winkler H. az ő gazdag tartalmú könyvében (Uralaltaische Völker u. Sprachen). Így az indgermán nyelvekre nézve is már-már megállapodik az összehasonlító nyelvészet abban a föltevésben, hogy a locativus kezdetben általán érintkezést jelölt, tehát mind a hol, mind a hová kérdésre felelhetett, s csak később szorítkozott az első szerepre.¹⁾ — Ha pedig különféle nyelveket hasonlítunk össze, néha egyazon viszony kifejezéseiben sorra mind a három helyirányt megtaláljuk. Vessük össze pl. a következő latin mondatot a magyar és finn fordítással:

Ea fines habet *ab* occidente fretum nostri maris et Oceani, *ab* ortu solis declivem latitudinem. (Sall: Jug. XVII.) Ennek határa nyugat *felé* a mi tengerünk és az Óceán szorosa, keletre lankás tér. (Kaz.) Sillä on rajoina, lännessä meidän meren ja valtameren välinen salmi, idässä lavea viettomaa . . . (Blomstedt.)

Nyilván leglogikusabb a finn szerkezet, mert azt fejezi ki, melyik oldalon mi a határ; de azért a másik kettő is érthető: a latin azt mondja, hogy a tengerszorost akkor találjuk határvetőnek, ha nyugatról jövünk vagy nyugatról tekintjük a vidéket; a magyar szerint ellenben akkor, ha innen nézünk nyugat felé vagy innen indulunk nyugatra. — Néha egyazon nyelvben is találko-

¹⁾ L. Delbrück: Synt. Forsch. IV:55. és Misteli, Zeitschr. f. Völkerpsych. XVI:420. Az utóbbi helyen Winklerrel szemben (ki Ural. Völk. u. Spr. c. munkájában a loc. és lativus megkülönböztetését az altaji nyelvekben hiányosnak találta) tanulságos fejtegetések vannak a három irány fölcseréléseiről. — V. ö. most még Winklernek új munkáját «Zur Sprachgeschichte» (Berlin 1887.) 298. l.!

zunk egy viszonynak ezen háromféle fölfogásával. Érdekes pl. a következő mondatokban azoney gondolatnak háromféle kifejezése, s mind a hármát könnyű megmagyarázni:

Szembe szépet szól, hát *megett* meg rágalmaz. [Decsi: Adag. 196. «Postica sanna: Hát *megé* való csúfolás». U. o. 269. «Hát *megül* való megguggolás: sanna postica». Com: Jan. 187. (Csúfoltál-e vkit szemében, vagy háta megé. Bíró: Angy. 297. Szemibe mondom, hogy hazudott, nem háta megé. Gyarm: Nyelv. II:21. Ma rendszerint csak: háta mögött.)

Effele egyenetlenségek különféle okokból eredhetnek. Ha különböző nyelvek egyértékű igéi vagy egy nyelvnek rokonértelmű igéi más-más szerkezettel járnak, ennek oka igen gyakran ez igéknek különböző alapjelentése. A magyar *tulom* imperfectum, de a megfelelő német *ich weiss* alakilag perfectum (=gg. *ōīōz*), mert etimológiája szerint a. m. ,rájöttem, megláttam (*vidi*), megtudtam'. Ellenben a német *ich pflege* magyarul van perfectummal kifejezve: *szoktam*, mert ez tulajdonkép a. m. ,megszoktam, belejöttem, bele törődtem, ich habe mich daran gewöhnt', míg a német ige a. m. ,gondozom, gondoskodom róla, eljárók benne'. Ugyanilyen okokból foly sokszor a locativus és lativus vagy loc. és abl. használata két-két rokonértelmű igénél. Így pl. *ide hagylak* (e h. itt hagylak) s más effélék rögtön megmagyarázódnak, ha tudjuk, hogy a *hagy* ige eredetileg a. m. ,vet, hagyit'. Már ez maga mutatja a lehetőségét, hogy a megfelelő átnemható igék, vagyis a maradást jelölők is jelenthettek eredetileg mozgást; s éppen a *marad* igénél találjuk Budenznek következő fejtegetését (MUGor Szót.):

«Kimutatható, hogy ,nyugvás, helyben-létel, lakás, maradás'-féle . . némely igék mégis egyszersmind bizonyos mozgást jelentenek vagy jelentettek eredetileg. Kitűnik ez egyszeriben a lativféle határozókból. Ilyen a magyarban *állani valahol* és *állani valahová* (*odább állani*)¹⁾ . . . A finnbén a maradást jelentő *jää-* ige mindig lativ határozóval jár (*jään tielle* az uton maradok, tkp. útra; *jään kotiin* otthon maradok, tkp. haza), s ez a *jää-* jóformán nem más, mint a magyar *jöv-* (*jő*) igének változata . . . V. ö. a finn *asu-* habitare ígéről a *teleped-* czikk alatt . . . Még könnyebb a nyugvás-féle értelemre való átmenet, ha valamely mozgás-féle ige különösen nem-távozó, nem haladó, azaz ,mindig azon pontra visszatérő mozgást, más szóval forgást jelent. Erre jeles példa a lat. *versari*, tkp. ,sich drehen' = sich irgendwo befinden, auf-

¹⁾ Ép így *oda ül* és *ott ül*, az utóbbi tkp. a. m. fr. *il y est assis*, azaz ott leült. Az ,ül' ugyanezzel a két szerkezettel jár a vogul nyelvben is; v. ö. Wink. id. h.

halten» . . . Ilyen *versari*-féle alapjelentést tulajdonít Budenz a m. *marad* igének is.¹⁾ (Példákat l. alább.)

A *fér* ige is voltaképp nem ‚locum habere‘, hanem ‚accessum habere‘; *nem fér a fejembe*, es geht mir nicht in den kopf; *nem lehet hozzá-férni* man kann nicht hinzukommen, man kann ihm nicht beikommen stb. Azért mondjuk mi is, mint az oszmanli, észt (l. Wied. 344), stb.: *öt dervis nem fér egy szőnyegre*, s ez tkp. a. m. fünf derwische gehn nicht auf einen teppich (nem: finden auf einem teppich keinen platz, mint Winkler fordítja Ural. Völk. 417; de mondhatjuk így is: *öt dervis nem fér el egy szőnyegen*, a hol az *el* pótolja a latív szerkezetet. Dunán túl még a *tér* igével is mondják ugyanezt: *nem tér bele egy liter ebbe az üvegbe*.) Viszont pl. *„egy pillanat alatt ott termett”* sem egészen a. m. oda rohant v. ugrott, hanem oly hirtelen s észrevétlen (unversehens) jutott oda, mintha ott termett azaz nőtt volna ki a földből. V. ö. *„egy pillanat alatt ott volt,»* *„in einer sekunde war er dort»* stb. (Erzsi egyszerre előtte teremvén . . . Bajza II:4. Essék el, talpon terem újra. Györy V. Havi szemle I:152. Az férfi soha előtted ne jelönnék. VirgC. 136. Szép orczádon halál jelönt. CzechC. 30. — NB. Népével legottan *tótok földén toppan*. Tompa: Rétel patakja. *„Addig kerengél, míglen . . . ott dobbanál, a honnan elindultál volt,»* Matkó: BCsák. 293. — A *terem* ige lativussal szokatlanabb²⁾ de a causativ alak már mindig azzal jár: Teremts oda engemet . . KisfS: Kes. Szer. 135.

¹⁾ Így van a többi ugor, sőt a török nyelvekben is a ‚marad‘ és ‚hagy‘ igék mellett lativus, l. észt, Wied: Gramm. 116. §! cser., NyK. III:453., továbbá Winkler: Ural. Völk. az egyes nyelvek tárgyalásában, és Misteli id. h. 439. (A *marad*-félék melletti lativusnak itt adott magyarázatát talán Winkler is elfogadhatja, ki nem volt megelégedve az ilyeneknek pregnans-féle magyarázatával, l. még *„Zur Sprachgeschichte”* cz. munkáját 300. l.). Különböen indg. nyelvekben is találni ilyeneket: ληπὴ τὴν τάξιν εἰς τοῦπίσω; eiről s más hasonlókról l. Bernhardy: Syntax 349. (*„Auf vielen solcher stellen beruht die hergebrachte Ansicht, dass εἰς für ἐν gesetzt werde.”*) A hová kérdésre felelő igekötők vannak e német igékben is: *wegbleiben, ausbleiben, verbleiben*: *weglassen, auslassen, verlassen, ablassen*; sőt: *er ist hin, weg* = m. oda van stb.

²⁾ Pl. Oda terem rejtékéből ekkor a bús remete. KisfS: Tát. 2. é. Érczbe öltözött alak termett eléjük. Ar: Haml. 18. Egy ugrással oda termett. Abonyi: A mi nót. II:15. — Jelenem te elédbe: *apparebo conspectui tuo*. KesztC. 26. V. ö. gör. εἶναι v. φαίνεσθαι εἰς *„vom auftreten an einem orte”* Bernh: Syntax 349. — A *terem* ige szerkezetéről l. Lehr 261.

dal. «Az ő lényei mint valósággal élők teremnek előttünk. Ő azokat egyszerre szemünk elé teremti.» Greg: ShakP. 334. *Földhöz teremti* = földhöz vágja.) — De másfelől azt is meg kell jegyeznünk, hogy az etimologiai jelentés maga nem dönt. A mozgást jelentő ige is locativussal jár ha a helyhatározó azt a tért jelöli, melynek határain belül megy végbe a mozgás.¹⁾ Pl. föl-alá jár az ember a kertben, az utcán stb. «*Pesten jártam*» = Pestre mentem (egyszer) s ott eljártam dolgomban; míg «*Pestre jártam*» = többször v. rendszeren oda mentem. (Így e finn mondatot: *olivat monesti jo kauppiaan kodissa käyneet*, pontosan lefordíthatjuk magyarra: *már gyakran jártak volt a kereskedő házában*, míg Hunfalvy így fordítja: *már sokszor tértek volt be a kereskedő házához*. V. ö. Misteli id. h. 444.!) — «*Hova van utad?*» Ar: Arist. II:211. Itt meg a lativus nem az igehez, hanem az út-hoz csatlakozik. Stb.

Az imént tárgyalt esetek olyanok, hogy jobbára csak egyes nyelvekben fordulnak elő s képeznek sajátos szólásokat; a *marad, hagy, fér* igeik lativ szerkezete jellemzi általában az altaji nyelveket az indg. nyelvekkel szemben (ámbar ezekben sem példátlan e szerkezet). De vannak olyan ingadozások is, melyek a legkülönbözőbb nyelvekben is előkerülnek. Pl. gyakran történik, hogy az általános nyelvszokás valamely cselekvést nyugvónak, valamely helyen történőnek fog föl, de a beszélő egyén v. az író élénkebbé, mozgékonyabbá teszi a képzetet s a locativus helyébe ablativust v. lativust tesz. V. ö.

Hol fűggnék a hintók jobban a pántsíjijokról, Olasz- vagy Franciaországban? Fal. 331. Még anyja emlőjétől esügg a gyermek, már is kezd mérgeskedni. 667. Két koszorúd zöldelleni fog nem büszke sírodról.²⁾ Czuczor: Költ. I:56. Innen hazól az atya ő fiának elmenéséről fohászkodván... PeerC. 6. Igen sebes [sebzett] vala Sándor lova, alóla elesék, ottan meghala. RMK. IV:141. Itasd fel

¹⁾ «Verbindung von adverbien der ruhe mit verben der richtung, zum ausdruck der beharrlichen tätigkeit.» Bernhardy: Syntax 349.

²⁾ Viszont ezt is mondhatjuk egész természetes képzet alapján: *rózsák nőnek sírja fölé* e h. fölött. «Man kann auch sagen: *rosen blühten über sein grab*; dann werden die rosen gleichsam als lebendige wesen aufgefasst, die ihre tätigkeit über das grab erstrecken. Der accusativ ist in diesem falle sinnlicher und poetischer als der gewöhnliche dativ.» Wilmanns: D. Gramm. für . . höh. Lehranst. 196. §.

czipóbéllel ezt a makulát a papiroson, papirosról. Gyarm: Nyelv. II:210. Messzünnen ne keressünk ez dologban bizonytságot. Pázm: Kal. 146. Az utóbbi mondat eszünkbe juttatja azt a finn nyelvszokást, mely szerint a 'talál' igét ablativus-féle határozókkal köti össze (v. ö. *hol vetted? és honnan vetted?*): «*Mistä-pä aarteenne löysitte! Tuolta metsästä*», a mi szó szerint így volna: Honnan leltétek kincseteket? Onnan az erdőből. «*Hän löysi rahansa lattialta*: er fand sein geld auf dem fassboden, gewisser massen: fand es auf dem u. hob es von dem fassboden auf». Misteli id. h. 441.

Az utóbbi magyarázattal már a pregnans szerkezetek vagy brachylogiák terére jutottunk. Olyan szerkezetek ezek, melyekben a határozó szorosán véve nem a kitett igéhez tartozik, hanem egy alattomban értett s az összefüggésből következtethető mellékeselekvéshez.¹⁾ Közönséges jelenség, hogy nyugvásjelentő igéhez mozgást jelentő határozót teszünk, s így tömören egy igével fejezzük ki azt, a mire kettő kellene a szigorú logika szerint. Így magyarázza Kühner R. (görög nyt. 2. kiad. II:469) a görög, kivált a homérosi nyelvnek azt a sajátosságát, hogy a hová-irányt kifejező igék mellett gyakran dativussal, viszont a nyugvást jelentő igéknél sokszor accusativussal köti össze a praepositiót:

«Diese konstruktion ist aus der zusammenfassung zweier momente der handlung oder aus der verschmelzung zweier begriffe hervorgegangen, indem der redende entweder neben dem momente der bewegung zugleich auch das moment der nach vollendeter bewegung erfolgenden ruhe, oder neben dem momente der ruhe zugleich auch das moment der vorausgegangenen bewegung denkt und ausdrückt. Wir nennen daher diese konstruktion eine prägnante. Es springt von selbst in die augen, wie sinnreich dieselbe ist, und welch malerische kürze in derselben liegt». (V. ö. evvel, a mit Grimm J. német nyt. IV.808. lapján mond *a fallen, sinken, stürzen* fogalmaknak nyugvás-jelentő határozókkal való szerkesztéséről: és P. Thewrewk E. Nyr. I:50.)

Így magyarázódnak az ilyenféle kifejezések: «Bár ide várták volna» Jók: A fek. sereg (1879) 55. = bár megvárták volna, míg ide jön. A menyasszony szép fejével pamlagára [lefeküdve] pihene. Bajza I:158. (V. ö. *le-hever e h. le-heveredik* a földre stb.) Csoda szép helyen Eger vára vagyon, az völgyre [nézve, for-

¹⁾ Ilyen kifejezések az ide vágó eseteken kívül is nagy számmal vannak minden nyelvben; pl. *kinézni valakit a tereméből* = nézésével, tekintetével kiütni. Áldotta sz. Orbánt, a mért üres hordóval szerencsésen haza segíté. Jók: RRáby. I:46. = segítette haza jutni. *Der mann muss hinaus ...* (Schill.) = muss hinausgehn, -treten stb.

dulva] fekszik egy hegyorrozon. Tin. 107. Arczezal egybe [nézők, fordulva] valának az kherubimok: se mutuo respicientes stabant. MA: Bibl. 1:84.

Végre vannak esetek, melyekben az ablativus és lativus alakjait akárhány nyelv egyaránt alkalmazza, mert némely cselekvéseknél, melyeknek egyik végpontja ismeretes, egyre megy, a másikat akár végpontnak, akár kiinduló pontnak tüntetjük föl. Így pl. mindegy, akár azt mondom, hogy el van foglalva az egész vidék *a Dunától* [az ismert pontig], akár pedig *a Dunáig* [az ismert ponttól fogva]. (V. ö. hogy az ilyen kifejezésekben az ablativusi és a lativusi határozót egyaránt kísérheti a finn *asti* és a latin *usque*; továbbá lat. *ore tenus* stb. ablativussal.) — Ide tartoznak a távolság meghatározásának hasonló ingadozásai. Pl. ebben a mondatban: Quod erat in spatio stadiorum 60 *ab* Jerusalem (Luk. 24:13) a MünchC. megtartja az ablativust: Ki vala 60 láb földné *J.-től*; de a WinkC. (271) már lativust tesz helyébe: «Ki vala 60 kéd földön *J.-höz*.» V. ö. «Biz ezek vannak egymástól annyira, mint Makó Jeruzsálemhez.» PHirlap 1884. IV/8. 6. — A német s a tót ablativussal kérdi az idegent: *von wo sind Sie? od kale ste?* mi ellenben lativussal kérdezzük: *hová való?* azaz hová kell mennie, ha visszatér a maga falujába, hazájába? De azért a felelet már lehet ablativus; pl. «Hová való vagy fiatal? — Igen messzünnet való vagyok?» Nyr. X:42. Németországból való. Fal: 734.

Az irány-cseréknek eddigi okaihoz járul még egy, mely azonban lényegében csak hangbeli, kiejtésbeli, t. i. az úgynevezett szinkretistikus esetek keletkezése. Ilyen a magyar nyelvben

¹⁾ Ide tartoznak Pott szerint (Präp. 165.) a sok nyelvben előforduló *jobbról* és *jobbra*-féle határozók (l. alább), de ezek helyett szorosán véve locativus kellene s így inkább pregnans kifejezéseknek mondhatjuk. Pott szavai: «Auch leuchtet ein, dass es wenig verschlägt, wird mit einem herwärts zu jemandem und dessen körperteilen oder, wie der lateiner pflegt, mit dem bezeichnen eines ausgehens von diesen gewechselt. Die zwischen subject und object gezogene linie bleibt darum doch dieselbe, wengleich ich mir deren anfangspunkt das eine mal hüben, das andere mal drüben denke, z. b. *picus et cornix est ab laeva*, zur linken. Freilich auch *ad laevam*. *Navis saxis a puppi onerata* (auf dem hinterteile, d. h. also von dieser seite des schiffes) Curt. IV, 3. in. Daher dann auch *stare ab aliquo*, auf jemandes seite sein d. h. zu ihm (auch räumlich) stehen, zu ihm (und mit ihm es) halten.»

csak egy van, t. i. a *ben* és *be* ragok az újabb nyelvben — többszázados ingadozás után — általában a *-be* alakban estek egybe (v. ö. hogy *sem* és *se* helyett a mai élőbeszéd általában a *se* alakkal él), míg az önálló *bennem* és *belém* maiglan pontosan meg vannak különböztetve. Ismeretes dolog, hogy az indogermán nyelvekben sokkal több efféle elegyedés történt.

Ezen általános fejtegetések után összeállítjuk most az érdekesebb eseteket példákkal megvilágítva, még pedig az egyes kategoriák szerint, melyek egymással váltakoznak:

1) A *hol* és *honnan* féle határozók váltakozása:

a) Locativust várnánk és pregnans ablativust találunk sok nyelvben¹⁾ a viszonylagos helyzetek — jobb és bal oldal, elöl és hátul stb. — meghatározásában (tulajd. „onnan jöve” v. „onnan tekintve”). Innen van, hogy a locativusi *fél*t névutó alig fordul elő (l. a *-tt* ragnál), helyette mindig *felől* (és *felé*) szerepel. *Szálon* is nagy ritka (pl. Ar: MO. 3:21. de összetételekben *útszálon*, *útfélén*, *oldalfél*t), helyette rendszerint ez járja: *szélről*, ritkábban *széltől*. — Példák: *Ílj [ülj] én jogomról [jobbbrul, jobb kezem felől]*. CzechC. 6. A Nagy Sándor legelől áll, *jobb feléről* meg egy pap áll. GöcsNépd. 34. *Zala felől* nyugodni száll most az égnek kékjében a nap. KisfS: Gyula 10:23. Jóllehet *részedről* legyen a való igazság. Fal. 62. (lat. *stare ab aliquo*, 33. és 44. l. lent.) *Szűrű* van, mint a mester borjuja. Nyr. IV:470. *Szűrű* köti a derest V:517. «*Faltul* hagyta magát. *Embertől* álló (embertőlűs) ökör». NyKözl. III:328. *Igy fejtől, lábtul, közből*. (A *fejtől, lábtul, faltul, széltől, baltul* határozókra példák Lehrnél 150.) *Hát mögől* Krisztusnak lábainál marada. ÉrsC. 733. — A *fölül, alul* (alól), *belül* (belől), *kívül, elől, hátul* adverbiumok is valaha ablativusok

¹⁾ «Der gen. mit *otū* bezeichnet den ort, wo eine handlung vor sich geht. Die vorstellung der entfernung und des entferntseins hat sich vermischt. Asl. *otū oboju stranu* ihm zu beiden seiten..., frz. *de toutes parts* (Mätzner, Fr. Gr. 418.) Mikl. 558. Így horv. *od desne*, ol. *della destra* jobbbrul. «Ahd. *fona*, ausser den gewöhnl. bedeutungen, auch z. b. wo jetzt zur rechten üblich: *thie fon sineru zesawun sint*, vgl. lat. *a dextra*.» Pott: Prap. 451. (V. ö. gör. ἐν δεξιᾷ, finn *oikealla*). Lat. *hostes ab latere* (Sall: Jug. XIV.) = ellenségünk oldalunkban; *a fronte, a tergo*. — A magyar *kívül belül elöl-félék* történetéhez egészen hasonló a gör. ἐξωθεν ἐνδοθεν πρόσθεν-féléké: «Durch diese ablativischen wörter wurde das, was uns locativisch erscheint, von den griechen aber ablativisch erfasst wurde, ausgedrückt; nach und nach aber wurden sie auch gebraucht, wenn locativisches als solches vorgestellt wurde.» Holzmann, Zeitschr. f. Völkerpsych. X:215. (L. még u. o. 136.) Ugyanilyen történetük van az ἐντός, latin *intus*-féle adverbiumoknak, továbbá a fr. *dedans dessous dessus*-nek. — Mikor *belül* és ἐντός egészen locativusi jelentést vettek föl, az ablativust új raggal kellett kifejezni: *belül-ről* = ἐντός-ε stb. (v. ö. a görögre nézve Holzmann az id. h.). Így fr. *de dessous* stb. De még ilyen is előkerül: «Szépen szól a hegedű, mert üres belülről.» Erd.: Közm. V. ö. alább 38. 39. l.!

voltak, sőt részben még nyelvelméleinkben is azok (l. az *-ul ü* ragot), s hasonló változáson mentek át ezek is: *távol*, *közel* (er. *távól*, *közél*; v. ö. gör. *ἐγγύθεν* *σμός*).

b) Ablativust váránk és locativust találunk. Csak egy eset fordul elő nem ritkán régebb s újabb íróknál, t. i. *előtt* e h. *elől*: A senki *előtt* is futának. Magy: OrszRoml. 22. A víz fenekére szállottak le *előtte*. Haller: HHist. I:46. Így Heltainál, Mikesnél, BiróM.-nál, Kármánál, Kazinczynál stb. Tehát jó íróknál is, sőt a népnyelvben is találjuk nyomát: *Részeg ember előtt az isten is kitér*. Nyr. III:85. Mindazáltal — s ámbár itt, ha akarjuk, a locativust is természetesnek találhatjuk — idegen hatást láthatunk benne, mert, mint tudjuk, a latin s német ilyenkor nem tesznek különbséget a két kategória közt (v. ö. Ellenséget elfutamtatom te *előtted*: «*inimicorum tuorum coram te terga vertam*». MA.: Bibl. I:70. Így futna a sziszegő kígyó *előtt* az elrettent utas: «*wie wenn ein wandrer vor einer zischenden Schlange flieht*». Kaz.: Munk. II:139.), a mint hogy az indogermán nyelvek különben is csak az általánosabb ablativusokat különböztetik meg, míg a speciálisabb viszonyok kifejezésében ezt a különbségtévést, ha csak lehet, elkerülik.¹⁾ Ellenben a magyar nyelvben ilyen pontatlanságot alig találunk többet. Az *előtt*-ön kívül csak egy esetet találtam, mely elég föltűnő: Sokakat megszabadejt erdegnek markában és az erek kárhozatból. ErdyC. 660. Kiszalada kezében [atyja kezéből sz. Borbála] és az pusztában futa ő atyjának haragja *előtt*. U. o. 153.

2) A *hol* és *hová* féle határozók váltakozása:²⁾

¹⁾ Az indg. nyelvekben a honnan kérdésre felelő praepositio részint egészen más szóanyaggal van kifejezve (pl. *in*-nel szemben *ex*, *aus*, a mitulajdonkép nem *,-ből*, hanem *,-ki*), részint sehogy sincs kifejezve s csak az összefüggésből világlik ki (*vor* = *előtt*, *elől*; *hinter dem tische hervor*-kommen), részint végre a *hol* kérdésre felelőtől valamely általános ablativusi praep. hozzátétele különbözteti meg: a román nyelvekben *de*, ném. *von*, ang. *from*, szl. *iz*. Pl. Máté ev. 4:25: Judeából és Jordán *elől*, MünchC.: lat. *de Judaea et de trans Jordanem* (= Jordánon *túl-ról*, mint ma magyarul is mondhatjuk): fr. *de Judée et de delà le J.*: ném. *aus dem jüd. lande und von jenseit des J.*: ang. *from J. and from beyond J.*: horv. *iz Judeje i is-preko Jordana*; cseh: *z J. i z Za-Jordani*. Vevé őket juhoknak csordájától... állatoknak háta *megől* elvevé őket: *de post* foetantes accepit eum. KulcsC. 77. zs. 70. «*E di sotto il destritor modo gli dolse*. S úgy a csupasz mént kilopá *alóla*». Ar.: Próz. 88. Így még a szláv nyelvekben: *iz-za* (= fr. *de derrière*, ang. *from behind*) *mögől*, *is-pred* (*de devant*) *elől*, *iz-med* (*d'entre, de parmi*) *közöl*, stb. l. Mikl. IV:251.

²⁾ Az indg. nyelvekben nem csak a locativus volt eredetileg ingadozó e tekintetben, hanem később a praepositíók is a két kérdésre nagyrészt azonosak voltak (ritka az olyan megkülönböztetés, minő *bei* és *zu*) s legfőlőbb a mellékelt esetre nézve különböztek, pl. *-ben* és *-be* mindakettő *in*, de kétféle esettel; lat. *ad* -hoz és -nál, mindig acc.! A román nyelvekben s az angolban az esetben már nem lehet különbség, tehát *dans* -ben és *-be*, *under* alatt és alá stb. (Ang. *in* -ben, *into* -be, segéd praepositíóval, szó szerint: *,-benn felé*).

a) Locativust váránk és lativust találunk különféle nyelvekben a viszonylagos helyzetek meghatározásában (v. ö. 1. a), pl. jobbra és balra, keletre és nyugatra stb. (tkp. jobbra menve, fordulva, tekintve.¹⁾ Mi ilyenkor még a kérdést sem így teszszük föl: hol? v. melyik oldalon? hanem *merre?* s a felelet: *erre van, arra lakik* stb. Megbocsátál az tolvajnak, ki *te jogodra* figge. ThewrC. 53. (Így ÉrdyC. 113. stb.) *Bal felé* nincsen szíve, mint a bolondnak, hanem jobbára. Land.: Segíts. I:383. A száz száz *felé* volt. Mer.: Dun. Népm. II:150. (A *felé* és *félre* locativusa *fél*t és *félen* volna; emezt a régiek sokszor alkalmazták, hol ma a *félre* szerepel, pl. Félen tartod az nagy orrod, kevély Pozsony vára. Thaly: Adal. II:243.) — A *marad* és *hagy* igéknek lativussal való szerkesztése régi irodalmunkban sokkal közönségesebb mint ma. Eredetileg úgy látszik általános volt, mint más ugor nyelvekben (a m. s. a finn nyelvészoknak összehasonlítását l. Zeitschr. f. Völkerpsych. XVI:440), s idegen hatás folytán vesztett tért, de azért ma is elégszer találkozunk vele; néha még megfelelő ablativus kíséri, mely a cselekvésnek kiinduló pontját mondja meg; pl. De a felelősség, ha baj lesz, *le-marad a mi vállainkról azokéra*, kik ezt meghusították. Jókai (országgy. beszéd. 1885. II/16.) | Ha te elmegy, én is el, *nem maradok tőled el*. Népk. I:216. Hova marad a maradék éték? Helt: Mes. 312. Kóvárhoz egy ház jobbágy is nem marad. Bethlen G. (Nyr. X:314.) A mocsosok között forgolódván, mocsok reá ne maradjon. Fal.: SzE. 35. Mind a főfő görögöket asztalához marasztatja. Hall.: HHist. III:11. Világ! már maradj magadnak, én örömmel ide hagylak. Népk. III:287. Az ebédet ide hagynám. Gyulai: A gon. most. — A maradás és hagyás rokona a 'felejtés' is: *Ide felejtém magam*. Gyarm.: Nyelv. II:94. (Ma általában így: *itt f.*; de átvittén még mondjuk: *reá feledkezni emire* „selbstvergessen auf einem gegenstende verweilen“, l. véghat. -ra.) Finnül is: *unhotin rahani puotihin* a boltba(n) feledtem a pénzem. — Ide számíthatjuk továbbá a *vízbe-halást* (fúlást, vesztést) és *vízbe ölést* is stb., a mi szintén általános altaji szerkezet (l. Winkler id. h.) Voltakép ez sem egyéb, mint vízbe maradás, vízbe enyészés.²⁾

Pregnans kifejezések a *van* igével előkerülő lativusok; pl. *oda van* a. m. távol van, azaz 'oda ment + ott van'. (V. ö.) «A sírnak ölében, holott nyugodalmat találnak, valakik *oda* men v én, *lesznek* ítéletnapig». Tompa: A félkezű koldus.) V. ö. *oda marad* = távol marad. *Elvan* = abest («jól elvan» = jó messze van, Mer.: Dun. Népm. 1:48.); *elvan* az erdőre stb. (De: Elvan a mezőn. Nyr. III:5.) A feleségem el van aratni; a gyéak ki van; mezőre van a Mihálka. X:200. (csángó.) Ez nyáron igön keveset voltam alá az házból. LevT. II:72. A mely emberem Pече

¹⁾ Így ném. *zur rechten, zur linken* (már az ófölnémetben, l. Graff: Ahd. Präp. 248.; így még: *zu hause, zu Wien, gegen osten, gen süden* stb. A szláv nyelvekben: «Der acc. mit na bezeichnet die richtung der welt-gegend auch bei den verben der ruhe: čech. *ta hvězda na vřchod slunce byla*, war im osten» (Mikl. 415), így az orosz, *лengyel*.

²⁾ V. ö. észt *sädemed kustuzid vette die funken erloschen im wasser* (szó sz. ins wasser) Wied. 344; finn *poika kuoli veteen* a fiú (bele)halt a vízbe. — Misteli (id. h. 444–5) ezt a jelenséget fejtegetve görög példát is idéz: *ἐς κόρακας ἀπορρεῖ*, pack dich zum geier⁴.

[Pécsesé] volt, az is megjöve. I:376. Fővótam [fölvótam Pestre]. Nyr. VI:421. Ki van az oldalom, rongyos a dolmányom./ Erd: Népd. I:198. Ugyan ki leszünk félig a zsákból. Ball: Példab. (Kilakik a pusztán. Nyr. III:30.) A bíróló vótam. II:521. Kunkapitány uramhoz voltam. III:40.

A névmási helyhatározók sokszor más nyelvekben sem különböztetik meg pontosan a szóban forgó két kategoriát (v. ö. osztj. *ula toda* 'légy oda' e h. légy ott, Máté ev. 2:13.¹⁾ *Amoda* és *tova* a népnyelvben nem ritkán locativus gyanánt állanak: Látod-e amoda [amott] azt a cserént? Nyr. VIII:42. Amoda legel hat csikó magába. Kálm: Koszor. 1:166. — *Ide*, *oda* az *itt*, *ott* helyett főleg ilyen kapcsolatokban szerepelnek: *ide-haza*, *oda-haza* e h. *itt-honn*, *ott-honn* (kivételes: «nincs haza», csángó Nyr. III:5), *ide-be*, *oda-ki*, *oda-le* stb. Pl. Az melyek ide alá az földön vadnak. Fél: Tan. 551. Oda be a szobában jobb lesz megháynunk. Kaz: Reg. 160. (NB. az eredetiben is van lat. és loc.: *Kommen sie ins zimner*; *dort* wollen wir alles vorbereiten.) Nyargal a cigányság oda fel a dombon. Ar. NCz. 3:83. — Az *oda-be* és *ott-benn* összekeveréséből lett *oda-benn* stb.²⁾ Pl. Mind ide ki, mind az németek oda bent csendesen voltak. Tud.-Tár 1839. 324. Oda lenn már nem fáj semmi. TóthE.: A toloncz. Már földi reménye idealant romban. Ar: TSz. 6:14. Ide kívül jobban látni (beszélgetésben hallottam). — Az *itt*, *ott*-nak természetesen nincs közefoka, hanem vagy így mondjuk: *közelebb*, *messzebb*, vagy így: *idebb*, *odább*, *errébb*, *arrább* (weiter her, weiter hin). «Van-e sok gubacs? Idább-odább csak találkszik egy-egy szem» Nyr. VII:468 (= itt-ott).

b) Lativust várának és locativust találunk gyakran az elhelyezést s elhelyezkedést jelentő igék mellett. Néha a kétféle szerkezet alig észrevehető különbséggel váltakozik, pl. Erre a kőpadra akarok leülni: ezen a kőpadon akarok leülni.³⁾ Kopja volt kezében, támaszkodott rajta. Ar: MO. 1:53. (rendesen: rája.) «Olykor meg az ő a névutók mellé is kitétetik». Ar: Próz. 398. (így is lehet: mellett.) De rendesen annyiban is megkülönböztetjük az igét, hogy lativussal használjuk az egyszerű igét, ellenben locativussal az összetett, pl. *valahová helyezni*, *tenni*, de *valahol elhelyezni*, *eltenni*; *az asztalra állítani*: *az asztalon*

¹⁾ Viszont a tatár *kajda* (l. Bálint: Nytan. 108), az olasz *ove*, a fr. *ou* eredetileg locativusok (hol) s mégis lativus gyanánt is szerepelnek (hová), pedig a tatárnak az utóbbira *kaja* alakja is van.

²⁾ «Főhadnagy Fazekas úr azt vitatta, hogy nem jól van mondva: oda benn van a házban, e helyett *oda bé* van a házban», l. Kaz: Lev. III:106.

³⁾ Németül is «*Auf diese bank von stein will ich mich setzen*», de Schillernél: «*Auf dieser bank v. st. will ich mich setzen*». V. ö. lat. *ponere*, *locare*, *collocare*, *statuere*, *constituere*, *consistere*, gör. *τιθέναι* stbeff. nyugvást jelentő határozókkal. Így az ószláv *položiti* *ponere*, *posaditi* *collocare* *postaviti* *constituere* stb. igék mellett *vü* és loc. járja («die ruhe als ergebnis der bewegung bezeichnet» Mikl. 658.), s lehet, hogy e szerkezetek hatása is előmozdította a magyar *-ben* és *-be* ragok egybeesését, itt *-be* helyett a *-ben* használatát, a mi nyelvelméleinkben olyan közönséges. — A régi németre nézve l. Graff: Ahd. Präp. 23. 81.

földraklítani; a falhoz támasztani: a falnál megtámasztani; valamibe fogódzni: vmiben megfogódzni; a virágot a kertbe ültetem: a virágot a kertben elültetem stb. V. ö. «a virágot a kertben cserépbe ültetem». Itt a kertben azt a tért jelöli, melyen belül végbemegy (kezdődik és végződik) a cselekvés (v. ö. fönn: *Pesten jártam*), a cserépbe pedig azt a helyet, melyre irányul a cselekvés; s ép így magyarázódik az előbbi példákban a locativus mellett a lativusi igekötő.¹⁾ Más példák: Elelegyülének nemzetek kezett: *commisti sunt inter gentes*. KulesC. 159. A kor meg nem áll ott, a hol a magyar középkori alkotmány behelyezkedett. Jók.: RRáby. I:117. Hogy a gyerek kimene, leszálla egy csomó veréb előtte. Nyr. VIII:228.

Nylván pregnans kifejezések az ilyenek: *rajta megy, rajta rohan, rajta üt, rajta! nosza rajta!* továbbá *nyakon üt (agyon üt stb.)*, *huszonötöt csapnak rajta* stb. Mindezekben a mozgás olyan erős és gyors, hogy eredményét már elértnek tüntetjük föl a határozóban; v. ö. fönn: *ott terem, megjelenik chol*. (Példákat l. a helyh. -n ról ra tárgyalásában.²⁾

A belül, kívül-féle adverbiumok az irány jelölésére néha fölvesznek új ragot: *belülre, kívülre* (l. Budenz-Album 71), de rendszeren változatlanul felelnek a hová kérdésre is: Kerűj belü. Nyr. VI:370. Kerűjjik belől kelmed; kerűjjik mán fejül kelmed (a felső helyre) IX:557. Belü raktam az üngömön (jól laktam) II:463. Kendőjét feje körül kötötte. Belényesi: Kar. Enek 30. Ha belől fordította a tenyere felől a követ [a gyűrűt], senki ötet meg nem láthatta. Hall.: HHist. III:20. Gyorsan haladt a brigge északnyugat felé: a szél dél felül fordult . . . Palásthy: Angolok az Esz. Sarkon 36. — Már régiebb nyelvemlékeinkben: Színül teljes. ErdyC. Oldalul félfelé kell irnod. Helt: Aritm. 6. stb. (l. az -ul ül ragot.) — Két tüzes mennykő ez . . . mondom, közel ne várd! Ar: NCz. 3:101. Rúgott, vágott, ha valaki közel akart hozzá menni. AranyL.: Népm. 28. A faluba nyargalt, hol az adjutánssal szemközt akadt. Gvad.: RP. VI. czikk.³⁾

¹⁾ V. ö. még fönn: *nem fér egy szőnyegre és nem fér el egy szőnyegen*. — Sokkal ritkábban kísérnek ilyen igék igekötő nélkül locativust és igekötővel lativust, pl. a) Hydaspes folyóvíznél szálla népével. RMK. IV:145. Megigértette, hogy visszajövőben nála szálljunk. Kaz: Lev. II:156. Patakon Erdélyinél szállottunk. Ar: Élet. 104. (Szállottam arra az helyre, az hol menőben szállottam volt. MonIrók. XV:566.) Mely tégedet az föld alatt kíván tenni. Zr. 6:29. — b) Éhség és a szükség vagyon, a hol járnak, nyomoruság, inség, a hová megszállnak. Orczy: KöltH. 44. Szép egy pár ember szálla meg ide. Népk. III:320. — Hordóm falára egy egész Iliász is elfér. Kaz: Diog. 3.

²⁾ Ritkább az ilyen szerkezet: Reájok üt. Hall: HHist. I:23. — NB. A tanuskodó zsidóra rajta mennek a rokonai, barátai, ajajveszékelní. Jók: RRáby. I:226.

³⁾ Előfordulnak így még a nál-ragos határozók (a -nott -ni-féle ragok hatása folytán, l. -nál), pl. Kovácséknál ment (1817, túl a Tiszán). «Jutalomfeleletek» II:100. Gyere nálunk (Nógrád) Nyr. IV:425. (és Simonyi: Tanulm. 61.) Hármaseknál mengyek (Abauj) II:521. A barátok nálunk jöttek (Csík) VI:526. Menek fel ide nénémnél (csángó) III:52.

Elavult a *mennyire?* kérdésre használt *-n* rag (pl. Olasz az nyereg-ből esék messze földön. RMK. IV:281.) és *félen* e h. *félre* (ma megfordítva, l. fönn).

3. A *honnan* és *hová* féle határozók váltakozása (l. fönt):

a) Ablativust várnánk, de lativus van alkalmazva: Ide [v. innen] csak félóra uraság majorja. Gvad: RP. VI. czikk. Nem tölt belé két óra, míg Szikszóra értem, noha azt ide egy stacionak tartják. Kaz: Magy. Utak I. Jaj, de nagyon messzire estél hozzám. Kálm: Koszor. 1:145. (V. ö. Hej, tőled be távol estem! KisfK.: Szülőf.) — Más prédát is messzire [v. messziről] meg szokott látni. Misk: Vkert. 281.¹⁾ A mint mondögélt, még messzire meglátott egy nagy élőfát. Népk. 1:363.

b) Lativust várnánk, de ablativus van alkalmazva: «A várostól elég közel van a mi pusztánk» — efféléket, bár ritkán, szintén hallani a közbeszédben.²⁾ — A *forduljon belül-félékben*, melyeket 2. b) alatt tárgyaltunk, az alak voltaképp szintén ablativus, noha már locativusi használata általános.³⁾ De analogiájukra (v. ö. a *szélről, jobbról-féléket* is 1 a) még ilyenekkel is találkozunk: Forduljon belűrű [= jöjjön be] Nyr. VI:421. Menjetek túru [túlról] egyötök! IV:516. Oldalrul köti a derest V:325. Az császárt mind közbül űk vötték vala. RMK. IV:94.

A többi határozóknak nagy része, mint láttuk, átvitt értelemben használt helyhatározó s így szintén föltünteteti a három irány szerinti különbséget. Az időhatározó *mikor, mióta, meddig*-nek a helyh. *hol, honnan hová* kérdésekkel való párhuzamossága egészen világos; de könnyű meggyőződni arról is, hogy az állapot- és módhatározó kifejezések többnyire locativusok, az eredet- és okhatározók ablativusok, a vég- és célhatározók lativusok. Azonban ha ezen irányok már a szemmel látható s kézzel fogható térbeli viszonyok jelölésében annyiszor elmosódhatnak s elmosódnak tényleg minden egyes nyelvben: természetes, hogy az átvitt kifejezésekben, melyek kezdetben mind a képzelet játécai, az ilyen ingadozásra még sokkal több az alkalom. S így itt csakugyan még többször tapasztaljuk, ha összehasonlítjuk különböző nyelvek szólásait vagy egyazon nyelvnek rokon szólásait, hogy a képes kifejezéseknek eltérő, sőt homlokegyenest ellenkező irányok szolgálnak alapul.

¹⁾ Viszont azt írja egy helyt P. Heyse (Neue Novellen⁵ 117), hogy a vendégek akkor mentek be, «als aus dem saal die ersten geigenstriche lockten» (azaz a teremből hangzó hegedűszó).

²⁾ V. ö. lat. *prope ad hortos* és *prope ab hortis*; fr. *s'approcher du feu* (l. 24. l. jegyz.) és: A peine eut-elle la force de *s'éloigner de quelques pas* (Marmontel; Kaz: Munk. 1:231. így fordítja: Alig volt ereje, hogy néhány lépésnyire távozzék).

³⁾ Épp így lett fokozatosan ablativusból lativussá a görög *εξ* praepositio, ha helyes Holzmann előadása Zeitschr. f. Völkerpsych. X:215.

Példák: Csodálkozunk, hogy el tudta zárni ily jogos vitában kérelmeink *elől* szívét [abl.] Shak.: Minden jó, ha jó a vége, 3. fől. Győry ford.; az eredetiben: We marvel much, our cousin would shut his bosom *against* our borrowing prayers [lat.] Németül (Herwegh): Drum wundert uns, dass unser vetter sein herz verschloss *vor* unsrer bitt' drum um beistand [loc.]. — Ut in æternum parcas: hogy erekül [abl.] engedj. ÉrsC. 282. — Gaudeo in vobis [loc.] Róm. 6:19. Örülök ti felőletek [abl.]. Komj. Örven-dezek ti néktek [lat.]. Kár. — «Einen argwohn *von* jemand haben: gyanakodni valakire». Márton ném. szót. Mendemondák miatt mi *reánk* gyanakodni kezdsz. Vitk.: Munk. III:43. Mindenikről gyanúskodjál. Ú. o. II:165. — Betegesnek látszik [lat.]: finnül «hän näyttää kivulloiselta» [abl.]. (Így magában a finnben az 'eléggé' és 'igazán' ablativusokkal is, lativusokkal is kifejezhető, t. i. vagy *kyllältä, totta*, vagy *kylläksi, varmaan*.) — Alienatus a me: idegen *hozzám* PPB. lat., de magyarul is mondhatjuk: idegen v. elidegenedett *tőlem*, l. fönt 24. l.! Mind a magyar, mind a német rendszerint locativussal mondja: részt venni valamiben, teil nehmen *an* einer sache. De élénkebb képpel, ablativussal is mondhatjuk: részt venni valamiből; v. ö. «Es partizipiert *von* gewissen rechten des romantischen gedichts». (Schiller Goethehez 1797. jun. 26.) Így *annyiban* és *annyiból*, resp. — Így van egymás mellett *benn-sül* és *bele-sül*; *tőlétől nagyobb* (a régiségben s némely nyelvjárásban) és *nálánál nagyobb*, sőt harmadiknak: *hozzá képest nagy*; hálát adni *vmín* és *vmiről* (elavultak); *tőle hallgatni* és *hozzá hallgatni* (mind a kettő elavult, ma *reá hallgatni*, szót fogadni neki; v. ö. Minden országok az ausztriai házhoz kötelesek avagy *attól* függők. 1606. Tud.-Tár III:238); emlékezni *vmire* és *vmiről*; gondolni *vmire* és gondolkozni *vmiről*; gondom van *vmire* és gondoskodom *vmiről*; felelni *vmire* s *vmiről* (régente vegyest használták) stb. stb., l. az ill. ragok tárgyalását. — Attila egynéhány ideig megnyuguván esmét táborát indítá. Szék: Krón. 116. A lengyel tábor már egynéhány időtől *fogva* sánczba hevervén. Erd. Tört. Ad. II:379. — Egy szép török gyermek ura *hagyásából* az házba belépék. Zr. I:47. Atyjok *hagyására* soha bort nem ittak. Pázm.: Préd. 407.

Ilyen eltérő fölfogásokkal a részletes tárgyalás folyamán minden lépten-nyomon fogunk találkozni, azért itt az egyes kategóriákra csak egynéhány példát állítunk össze:

1. a) Locativus helyett ablativus: *Ezentül, azontul* (elavultak) = *ezennél, azonnál* (*azon-helyt); v. ö. lat. *de-inde*, fr. *dès* (*de-ex). — Valaki részéről lenni [e h. részén; mintegy pártjából valónak lenni]: adjungere se ad alicujus causam PPBL.; v. ö. lat. *stare ab aliquo*, ol. *egli sta da suo figlio*. — Rendesen azt mondjuk: *vmín örülni, busulni, megháborodni* (már a régieknél is pl. «Megháborodának rajta» JordC. 438), de a régieknél számtalanszor olvassuk ezeket *ról* raggal: Eről [örül] sz. Margit ennyé alázatosságnak jegyéről. MargL. 3. Rólla Sándor igen büsködik. RMK. IV:104. Megháborodván Krisztusnak elmenéséről. CornC. 119. Atyámmal összeháborodtam egy ló felől. Th : TörtKal. 13.

b) Ablativus h. locativus: Leibnitz, Plato, Newton oda nem vezetnek, hol [v. honnan] nap, hold, csillagok, plánéták erednek. Orczy: KöltSz. 244. — Ma csak azt mondjuk: *vmiről* v. *vmi felől* kérdezni vkit,

de a régieknél ezenkívül a másik két irány is előfordul (l. RMK. IV:88.) : *azon kérdezlek, kérd rajta, és reá kérdi, arra kérdi*. Tudakozván rajta. ÉrdyC. 66b. Dávid próféta rajta bizonyosság. 611. Irattunk kmeteknek azon, hogy kmetek lenne jó vigyázásban. LevT. II:264. — Ma rendesen csak ezt a szerkezetet használjuk : *megismerni vkit vmiről* ; a régieknél e kapcsolatban a *ról* és *ből* ragok, de azonfölül a megfelelő locativusok, *-n* és *ben* is előfordulnak : Ebben esmerszik meg, hogy . . . DebrC. 145. (így CornC. 5.) Minden fa ő gyümölcsén ismertetik meg : *ex fructu agnoscitur* JordC. 390. (így ÉrdyC. 622b. MA. : Bibl. I:80. Ó gyümölcsökről ismeritek meg őket : *a fructibus MünchC. = gyümölcsökből megismeritek hűket*. JordC. 373. Emígy még pl. VirgC. 21.)

2. a) Locativus h. lativus kíséri itt is, mint a helyhatározók körében, a *marad, hagy, hal* igéket : Erdély az előbbi szokott adófizetés alá marad. Bethlen G. (Nyr. X:313.) Bűnösnek marad stb. factivussal (így a cseremiszt nyelv NyK. III:453. s más ugor nyelvek). Árvává hagyni (a régieknél, voltaképp logikaibb, mint «árván hagyni», mert új állapotba jutás, árvaságra hagyás). *Belehalni vmely betegségbe* (így a finn nyelv is, l. Misteli id. h. 445.) mintegy mindig beljebb jutni a betegségbe s utójjára meghalni¹⁾; valamely hirtelen beálló bajra csakugyan nem alkalmazhatjuk ezt a szerkezetet, nem mondjuk pl. hogy *ebbe az ütésbe belehalt*, hanem csak : *ettől az ütéstől meghalt*.¹⁾ «*Meghalni vmely betegségben*» tulajdonképp csak állapot- és időhatározás, úgy hogy ekkor a közvetetlen ok más is lehetne, pl. ijedség. — A *marad, hagy* féle igék az ugor nyelvekben általában factivussal járnak, de példájukra néha más igék is factivust vesznek maguk mellé essivus helyett,²⁾ még a létige is, mint ebben a híres szerkezetben : *ha én neki volnék* (l. a *nek* és *vá* ragok tárgyalását). — A helyett hogy *vkiben hinni, bízni* a régiek azt is mondják : *vkibe hinni, bízni*, sőt *vkibe reménykedni* ; pl. Én belém hisznek : in me credunt. MünchC. 47. Nem hagyod meg te beléd bízókat : non derelinquis præsumentes de te. BécsiC. 22. (De uo. 104. : Aranyat, kiben emberek bízna : in quo confidunt homines.) Ki nem hagyta meg ő belé reménykedőket : qui non deseruit sperantes in se, uo. 38. Maig is fönnmaradt *vkikez bízni* és *vkire b. vmit* ; sőt még egy negyedikféle lativust is találunk Zrínyinél (Kaz. kiad. I:36.) : Főképpen életét ha bízza töröknek. — Veszedelmes dolog a vendégségre [-en] csüggeni, torkoskodni és tobzódni. Fal. 308. Diadalmod nem lészen ellenségre. MagyBejöv. C.iii. Szükség volt ő reájok teljesedni annak, a mit Gregorius ír. MA. : Tan. 1187. (Fejekre telik az

¹⁾ Szakszított ilyen különbséget tesz az észt nyelv : «Der illativ bezeichnet hier dasjenige, dessen dauernder einwirkung man erliegt, sonst wird die Veranlassung des sterbens auch durch den elativ ausgedrückt, z. b. *suri häva* (er starb an der wunde, die wunde verschlimmerte sich, bis sie den tod herbeiführte), *suri hävast* (er starb in folge einer empfangenen wunde) ; *suri sest hōbist* (er starb durch diesen schlag), aber *suri senna hōpi* könnte man nicht sagen.» Wied : Gramm. 345. l. jegyz.

²⁾ «Übrigens könnte sich im ehstnischen der translative auch bei verben der ruhe, des seins, wie im magy. *nek*, eingedrängt haben von zweideutigen beispielen aus.» Misteli id. h. 452.

istennek fenyegetése. Pázm.: Kal. 244. Félő, hogy fejedem ne teljék. Pázm.: Préd. 324.)

b) Lativus h. locativus: *Vmben megnyugszik, megegyezik* («Szívesen megegyeztem benne» Fáy) a *bele-nyugszik, bele-egyezik* kifejezésekhez úgy viszonylik, mint a helyh. *elhelyez* *chol* ehhez: *chová helyez.*¹⁾ — Rendes, logikus kifejezések: *magára hagyni, apróra metélni, magyarra fordítani, mezeletre vetközni*, de helyettük a megfelelő állapotváltozók (essivusok, locativusok) is előfordulnak: Kerülik végtére hívei is, magán hagyják. Fal. 578. Aprón metélje az húst. Erasm.: Erk. 52. Németből magyarul fordítá ezt az könyvecskét. T. ln.: Vig. el. 9. Anyját meztelen vetkeztetvén, eleibe viteti. Hall.: HHist. III:278. Kiadok szolgálaimon, hintómbul gyalog szállók [a factivust legföllebb így fejezhette volna ki: gyalogszerre v. gyalogossá szállók] Fal.: NU.² 74. — A kívül, fölül-félék itt is ép úgy szerepelnek lativusok gyanánt, mint a helyhatározók közt: Míg ez [természetem] annyira fel nem ingereltetik, hogy magamon kívül vet. KisfS. lev. Ruszekhez. (Glottomachusok 147. l.) Mi hozta így magán kívül? Ar: Haml. 43. A jóakarát az, mi a társaságos embert fölül emeli az állatokon. Fáy. — Ide tartozik az *-ul ül*-ragos essivusnak (l. ezt) factivusi szereplése, pl. emlékül, ajándékul adni. Békés lakhelyül inkább mint hadi czélokra készítve. Bajza II:12.

3. a) Ablativus h. lativus (v. ö. a mi az ellentétes igéknek egyenlő határozóiról van mondva fönnt 24. l.): Hogy kényes kívánságoknak [v. -tól] semmit se tagadjanak meg. Fal: NU.² 22. Csak Jankának (v. -tól) nem irigylém szivedet. KisfS: Megbosz. Hitsz. 42. — Ingen se gondolj semmi gonoszt az te felebarátodra [v. -ről]. Born: Préd. 429. Jót ha beszélnek rám, nem hallok. Vitk: Munk. I:125. (rendesen: rólam; viszont lativus szokta kísérni a *költ* igét: Vmi büzt költenek read. Gyarm: Nyelv. II:219. és mégis: «Felőlem költött gyalázat.» MKönyvszemle VIII:44.)

b) Lativus h. ablativus: Oly jól esett ezeket neked megírni, panaszul részemről, megnyugtatósul a tiedről [logikaibb volna: a tiedre]. Ar: Petőfihez 1847. III/21. — Az atyáról [rendesen: -ra] boszankodnak az fiak. ÉrdyC. 12. Éktelen kívánság szép leánya felől szívében gerjedezik. Apollonius 3. (A kívánság nem mint oda irányuló, hanem mint onnan eredő van kifejezve.) Megtanítá ötet sz. Anna tiszteletiről. TelC. 92. (e. h. -re.) Arról [e h. arra] kéri néki hatalmat adna. RMK. II:282. Példa erről az apostolok. Born: Préd. 289. «Nem rossz végről mondom: nem rossz szándékból». Nyr. VIII:513. (v. ö. *czélból* e h. *czélra*). — Az *ajándékul ad* félékben, melyekben szintén lativus kellene, a rag eredetileg ablativusi (l. 2. b. végén). Ugyanezt a fokozatos átmenetet találjuk a román nyelvekben, pl. olasz: Non fate voi stesso *da* oratore: ne tedd magadat dicsőítő szónokká.

¹⁾ Hasonlók: Ő benne tenném le minden reménységeimet, ő nála minden panaszimat. Kárm: Fanni IV. Ne helyheztesse minden boldogságát a társalkodás mulatságaiban. XXII. Győzhetetlen fundamentomokon vetett jelenségekkel megbizonyítottuk. Pázm: Kal. 586. Jövendő kitérésen építik reménységeket. Pázm: Préd. 172. Ezekben veted reménységedet Hall: HHist. I:50.

De nem csak az irányok cseréje okozza a határozóknak nagy változékonyságát, hanem sokszor a bennük kifejezett speciális viszonyok is ingadoznak s váltakoznak: a bel-viszony az oldal-viszonynyal, a felsőség az alsósággal stb. E tekintetben is sokszor eltérnek a különböző nyelvek egyazon gondolat kifejezésében. V. ö. «Äcker, die *an* den weg [szó sz. az úthoz] anschliessen: az utra dülő szántóföldek; agri qui *in* viam [az útba] incurrunt, Cic.» (Márton ném. szót. s. v. anschliessen.) Itt főleg a három ígének háromféle metaforája okozza az eltérést. De ha összehasonlítunk erre nézve több nyelvet, azt tapasztaljuk, hogy némely viszonyoknak az egyik nyelvben állandóan külön kitevőjük van, míg a másik nyelv vagy nem pontosan vagy egyáltalán nem különbözteti meg őket. Így pl. a finn *-lla -lta -lle* ragok két-két magyar ragnak felelnek meg: *n* és *nál*, *ról* és *től*, *ra* és *hoz* (és *nek*). A latin *de* és német *von* = f. *-lta* (*ról* és *től*), a latin *ad* = f. *-lle* (*ra* és *hoz*). A finn a helyett hogy *a fán ülni* azt mondja *istua puussa*, szó sz. a fában ülni, latinul is *in arbore sedere*; továbbá *fölakasztani a nyírfára* finnül *hirtää koivuhun*, nyírfába. Viszont pl. a m. *-nál* és *mellett* a finn, német, latin, franczia nyelvekben három viszonyszóval vannak megkülönböztetve, s ez a mi nyelvérzékünk szerint fölösleges fényűzés.¹⁾ — Sokszor meg egy nyelven belül is látunk ingadozásokat, úgy hogy bizonyos gondolatokat kétféleképp foghatunk föl s így részeitket kétféle viszonyba is helyezhetjük egymással. Azt mondjuk pl. *erdőn* és *erdőben járni*, *kútra* és *kúthoz menni* stb., de ez összefügg az *-n* ragnak történetével; l. ezt. Legalább utolsó isten-hozzádot hallhattam volna gyöngye ajakidből [rendesen *-ról*]. Dug.: Szer. I:117. — Néha két ellentétes viszony is szerepelhet egyazon esetben, pl. a következő mondatokban a *-ra* helyett az *alá* névutó is állhatna: Annyit ér, mint holt lóra a patkó. Nyr. IV:144. Én kész vagyok halálra, kinyújtom nyakamat hóhér pallosára. Thaly: Adal. II:260. Ezt megmagyarázza a *-ra* *ról* ragok általánosabb jelentése, mely szerint nem csak a felső

¹⁾ Finn *-lla*, *luona*, *rinnalla*, német *an*, *bei*, *neben*, lat. *ad*, *apud*, *iuxta*, fr. *chez*, *lez*, *près* (v. *auprès*); mindenik nyelvben más-más szereposztással, pl. fr. *chez* (**casa*) csak személyekről, *lez* (**latus*, pl. *Passy-lez-Paris*) csak helységnevekben, a többi esetben pedig *près* v. *auprès* különbség nélkül a m. *-nál* és *mellett*. (De azonfölül a finn *-lla* annyi is mint *-n* és *-vel*; a latin *ad* annyi is mint *-hoz* és *-ra*, stb.)

részszel, hanem köröskörül az egész felszínnek vagy külszínnek bármely részével való érintkezést jelölhet.

Sokkal gyakrabban észleljük az ilyen ingadozásokat s cseréket az átvitt, képes határozókban (ép úgy, mint az irányok cseréjét). A magyar pl. valaki-re gondol, a német vkihez (*an*, óföl. *zu is*); mi nálunk halálbüntetés *alatt* van megtiltva vmi, Németországban halálbüntetésnél (v. mellett, *bei Todesstrafe*), Angliában halálbüntetésen (v. fölött, *upon pain of death*); mi azt mondjuk *be-várni*, a tót azt mondja *ki-várni* (*vi-ckat*, v. ö. ném. *er-warten*, a mi eredetileg ugyanannyit tesz, lat. *ex-spectare*) stb. stb. — Csak néhány példát lássunk a magyar nyelven belül:

Alatt és ben, alól ésből gyakran váltakoznak állapothatározókban: Magyarok kik vannak terek kéz alatt, azok vannak nagy inség, rabság alatt [rend. -ben]. Tin. 307. «Méltán is lakolnál. S minő kibúvód van most ez alól?» (az ered. *ἐκ τοῦτων*) Ar: Arist. III:12. Császár szolgálatjából [v. alól, v. -től] magunkat nem vonogattuk. MonIrók. XV:457. — A régieknél van *valamiről elinteni* (Cal. s. v. *dissvadeo*, Tin., Com: Jan., Mad: Evang.) és *vmitől elinteni* (Cal. s. v. *dissvador*, MA., Tolnai: Vig.); v. ö. *vmiről lebeszél* és *vmitől eltántorít*. — «*Belé édesedik*: inescatur, inamoratur» Kr. Azokhoz [a bűnökhöz] édesednénk. Born: Préd. 24, 236. Fal. Az emberek akarátja édesedjék a jóra, idegenedjék a gonoszról. Pázm: Préd. a 4, 160. Ha vmi eledelet találunk, annak édesedvén, mindaddig mulatoznak rajta . . . Hall: Paizs. 39. — Hogy *halálból életre* megyünk [e h. *halálból életbe* v. *halálról életre*]. Born.: Ének. 23. *Szemtől szembe* (nem *szemtől szemhez*, mint *Pontiusból Pilátushoz* stb.) — *Valakibe belékötni* = *vkivel kikötni*. (V. ö. lat. *ex-audit* és *in-audit*, mind a kettő a. m. meghallgat; ném. *die arbeit ein-stellen* és *aus-setzen*.) — A buja életen *fel-hagyni*: *indicere bellum voluptatibus*. PPB. lat. és másfelől: Szándékát *le-hagyni*: *aversus a proposito*, uo. (Lehagy az előbbi kívánságán. Bart: Debr. 64. v. ö. *alább-hagy*.) «Kiméld meg e *fölleplezéstől* őt!» Zichy: BNáthán 220. — *leleplezés*, de v. ö. *föl-födözés*. *Lefőzés és fölsülés* stb. — Sokszor egyre megy a *még* és *már*, az állító és tagadó szerkezet használat: «Ezt még gyermekkoromban tudtam» és «ezt már gy.-koromban tudtam». Rég láttam [sok idő előtt l.] = rég nem láttam [sok idő óta nem l.]. Mennyit hazudott! = mennyit nem hazudott!

Természetesen még nagyobb a különbség, ha mind az általános irányra, mind a különösebb viszonyra nézve elűt egymástól a két kifejezés. Pl. Segítségében bizni: németül *auf seine hilfe vertrauen*, szó sz. segítségére; félni vkitől: ném. *sich vor jemandem fürchten*, szó sz. félni vki előtt stb.

V. Az állandó határozók (‘vonzatok’).

Minden nyelvben nagy számmal vannak állandó kapcsolatok, a melyek szokásszerűleg ismétlődnek, a mennyiben a nyelvszokás bizonyos igéket rendszerint bizonyos nemű határozóval kapcsol össze. Az ilyen állandó határozókat magyar nyelvtanaink hosszú ideig *vonzatok*nak nevezték. Nem volna kifogásunk e kifejezés ellen, ha nem fűződött volna hozzá az a fölfogás, mely szerint «szóvonzatban egyik szó azon hatással van a másikra, minélfogva ez valamely ragot fölvenni kénytelen» (így pl. Szvorényi 296. §). Ezt szorosan véve csak némely megmerevedett, formula-szerű szólásokról mondhatjuk, minők pl. *észre-venni* (régente *eszébe venni*), *félre-érteni*, *abban-hagyni* stb., a melyekben a határozónak jelentése rendesen jócskán eltávozik eredetétől. A többi esetekben a «vonzatok» állandósága meglehetősen relatív, s korántsem szükségszerű. «Monarcha az ige a mondatban, de alkotmányos, a ki, uralkodik és nem kormányoz»; és a mondat többi részei szabad alattvalók, kik a törvénynek s nem a nyers hatalomnak hódolva teljesítik kötelességöket» (Brassai: MMond. III. 288.). A rag vagy névutó nem az illető ige miatt szerepel a mondatban, hanem saját erejénél és jelentésénél fogva, mely aztán az ige jelentésével kombinálva fejezi ki a gondolatnak azt az árnyéklatát, melyet épen közölni akarunk. Innen van, hogy a legtöbb ige, melyet rendszerint egy bizonyos határozó-nemmel használunk, egyes esetekben másféle határozóval szövetkezik. Az így egymással váltakozó határozók nem változtatják meg a kifejezést lényegében, de nem is egészen egyértékűek, — ép oly kevésbé mint a rokonértelmű szók, — hanem rendesen olyan mozzanatra figyeltetik a hallgatót, mely a közönséges, mindennapi szerkezetben elveszne. Például a *vigyáz*, *figyelmez* igéket állandóan *ra*-féle határozóval szerkesztjük, de a régieknél elkerülnek a *hoz* és *előbe* viszonysszókkal is, és ma is néha *től* raggal járnak; különösen az utóbbi érdekes, mert nagyon érezhető eltérést jelez a kifejezés értelmében, t. i. az óvakodás mozzanatát vegyíti bele, a minthogy a *től* rag itt nyilván az *óvakodik* (*őrizkedik*) *vmitől* szerkezet min-tájára van alkalmazva. Példák:

Istenem, te hozzád vigyázok (Biró: Angy. 141.) Vigyázzunk az ő eljövele eleibe. Tel: Evang. I:30. — Figyelmezzetek a hamis prófétáktól: attendite a falsis prophetis. MünchC. 26. (Őrizzétek magatokat a hamis prófétáktól. Kár.) Meg ne csipjen, vigyázz mérges fulánkjátul. Lisznyai: Palócz Dalok 149. Vigyázz tőle Nyr. VII:45. Ettől legjobban kell vigyázni, t. i. a meghüléstől (a nép közt hallottam). Itt vigyázni kell attól, hogy ez praecedensül ne szolgáljon (egy akadémiai tárgyalás közben hallottam).

A *törekszik* igét rendszerint ugyancsak *ra*-végű határozóval kötjük össze, de ha csak a régebbi nyelvet nézzük is, megtaláljuk azonfölül az *n*, *ben*, *ért* ragokkal, a *mellett*, *ellen*, *felől* névutókkal s az infinitívussal, természetesen többé-kevésbbé érezhető jelensébeli eltérésekkel. Példák:

Parturio: szülésre törekedöm. Calep. Ezen igen törekedjék. RMNyE. IIb: 147. Törekedett abban, hogy lecsöndeszéthetné. Zvon: Post. II:256. Törekedjél áhítatos asszonyállatért: intercede pro devoto femineo sexu. FestC. 1. Törekedik vala szünetlen Honorius pápánál az szerzetnek confirmálásáért DomC. 177. Törekedik mellette a bíró előtt. GKat: Titk. 825. Netalántán az isten ellen is találjatok törekedni: ne forte et deo repugnare inveniamini. Helt: UT. g8. Az athname felől eleget törekedtünk. MonOkun. XIII:155. Nem törekedik ártania ő neki: non apponet nocere ei. DöbrC.

A *szorúl* és *bíz* igék szintén *ra* ragot, a *daczol*, *kiáll* és *felesel* igék *vel* ragot, vonzanak; de egészen más szerkezetben mutatják őket a következő mondatok:

Szorult volt ennek az haszontalan Somai Gergelynek gondviselése alá. (1760.) Hazánk I:371. Kiknek pásztorságok alá bízta Isten az ő nyáját. Hall: HHist II:199. Az 1405. XVI. tcz. a letartóztatott jobbagyokat a comes gondjai alá bizza. Nemzet V. 83. mell. Vér daczol a vérnek: Etele és Buda együve nem férnek. Ar: BH. Engem híznak Fábían Pistának, ki is állok huszonnégy zsandárnak. Népk. II:63. (Ember ez, akárki; nos fiúk, birokra, hadd lássuk, ki áll ki? Ar: Toldi I:11.) Hogyan feleselt neki vissza a semmirekellő. «Urambátyám» 21. sz. 9.

Így idézhetnénk akárhány más kifejezést is, melynek, vonzata bizonyos körülmények közt megváltozik, még egyazon nyelvtörténeti korszakon vagy nyelvjáráson belül is, sőt egy ember beszédében, egy író stílusában is. Pl. maga Faludi háromféleképp szerkeszti az *adóz* igét: Méltó, hogy a ki vétett, adózzon érlette. NE. Más világon kell adóznod iránta. NU. A hatalmasok sokrúl adóznak, és ezer veszedelem környékezi őket. BE.

Néha aztán az ilyen váltakozható szerkezetek szomszéd mon-

datokban, sőt egy-egy mondaton belül is szerepelnek, s ebből mindenféle abajdocz szerkezetek keletkeznek. Pl.:

Velők vagy rajtok kellett, hogy történjék valami, nem pedig ők míveltek valamit. [Itt természetesen tudatos a két határozó együttes használata.] Brassai, Szépir. Figy. I:482. — Viselj gondot rólam, te árvád felől. Balassa B. Szil. kiad. 124. — «A bátyja még Bécsben sétál. Elég sok jót mondanak felőle, — meglássuk még valaha. Erről is eleget mondtak.» Mik. 82. lev. «Micsoda szép dolog, mikor az ember felől jót mondanak... Mennyi sok szegény monda jót a Krisztusról holta után.» 166. lev. — «Azok felől bizonyosat mondani bajos. A többiről röviden fogok szólni». Kaz: Jug. XVI. cap. — Emlékezzél rólam; emlékezzél Kolmár felől. Kaz: Munk. VI:57. Győzd meg felőlem és igaz ügyemről a kétkedőket. Ar: Haml. 159. — Elkárhozzatik, ha gonoszra enged és érdemöt lelhet ha jónak enged. ÉrdyC. 556b. — Megfeddi ez világot bínból és igazságról: arguet mundum de peccato et de justitia. JordC. 683. — Nyernek is rajta sokszor, mint Bertók a csfkben. Mikes 22. lev. — Bizakodjál ne a magad erejében, hanem az ő irgalmas jóvoltához: confidate nella sua grazia, non nella vostra forza (Fal. 108.) Testednek jó állapotja attól függ, ha mértékletes vagy... Lelkednek pedig épsége abban, ha megvagyon az istenes jószág benne. 571. — A sok kezűl egyet megkapa bennnek. Pesti: Mes. (Toldy kiad.) 39. Majd meggyűl e könyvvel a baja, míg kiválogatja belőle a jót a rossztól, a valót a valótlanról. Bp. Szemle VI:200. — «Micsoda ez a világ? és miért kapunk annyira rajta? Elmúlt gyönyörűség csak suhajtást okoz, a jövődöbél in kapsz bizonytalanhoz.» (Mik. 67. lev.). [A jámbor gazdag] csak azon örül kincsének, hogy adogat hat belőle. Fal. 604. — Neki-szánni magát a kereskedésre: callere ad suum quaestum. PPBL. — Jobb lesz, ha serényen neki fog belbajainak orvoslásához, neki fog a kemény munkához. «A Hon» XVIII:242. vcz. — Hozzá-oktatván [Bosnyák uramat] a jó vigyázásra és szép rendtartásra. TudTár. 1839. 363. — A gazda jól hozzálátott a puliszkának. Népk. III:379. A szeme hozzá szokott a tele ládákat látni. Mik. 75. lev. Sok baja volt utközben a járókelőkkel, kikkel lelkesültségében bele-belekötött. «Urambátyám» 21. sz. 2. (Más efféle példákat idéz Lehr: Toldi 113.)

Mégis, mint már mondtuk, számos kifejezést nagy következetességgel szerkeszt a nyelv mindig egy és ugyanazon raggal vagy névutóval; annyira, hogy pl. rokonértelmű kifejezések közül egyiket állandóan az egyik, másikat a másik viszonyszóval kötjük össze. Azt mondjuk pl. *rosszat beszélni valakiről*, ellenben *rosszat költeni (fogni) kire*; *hasonlítani vmihez*, ellenben *egyezni vmivel* stb. stb. Azonban az ilyen rokonértelmű szólások szerkezete hatással lehet egymásra, sőt egészen egyenlővé válhatik. Ilyenkor a gyakrabban használt szerkezet hasonítja magához a ritkább vagy épen elszigetelt kifejezést, s a megszokott, kényelmes szerkezetek

átmennek olyan szólásokba is, melyek azelőtt más, eltérő észjárás szerint alakultak. Így aztán nem egy változást látunk a mondatban, ha a nyelvnek régibb állapotát egybevetjük az újabbal. Régente azt is mondták: *vkivel egyesedni*, s azt is: *vkihez egyesedni*; az utóbbi szólás elavult s ma csak azt mondjuk: *vkivel egyesülni*, mint *vkivel szövetkezni, tartani, kibékülni* stb. Régente azt mondták: *vmin csodálkodni* és *vmiről csodálkodni*, mint ma is mondjuk *vmin* és *vmiről gondolkodni*; emez mind a kettő megmaradt, mert egyfelől azt mondjuk: *mit gondolsz róla? megemlékszünk, megfelekezünk róla*, másfelől: *vmin töprenkedünk, fejünket törjük* stb., ellenben csakis azt mondjuk ma: *vmin csodálkozni*, mert szintén csak *-n* raggal mondjuk: *vmin ámulni, bámulni, fölindulni*. — Érdekes a következő változás: A XVI. században még csak azt mondták: *azon félek, hogy megbántalak* stb., nem pedig *attól félek, hogy megbántalak*, noha akkor is úgy mondták, mint ma: *félni vkitől, ne félj tőlem*. Minthogy pedig az utóbbi szerkezet a mindennapi beszédben sokkal sűrűbben kerül elő, belehatolt lassanként a mellékmondatos szólásokba is, úgy hogy az „*azon félek*” szerkezetet egészen kitúrta. — Még csak két szerkezetet említek, mely újabb időben, a mult század óta indult változásnak, de az új kifejezésmód még most sem terjedt el s állapotodott meg a régibb és szokottabb rovására. Rendszerint még mai nap is azt mondjuk: *kenyérrel kínálni az éhezőt*, és: *mesterségre tanítani a fiút*. Az újabb, ma még kevésbé használt szerkezet pedig ez: *kenyeret kínálni az éhezőnek*, és: *mesterséget tanítani a fiúnak*. Az utóbbiak azonban legmagyarosabb nyelvű íróinknál is előfordulnak, s már csak ezért sem érthetünk egyet azokkal, kik hibáztatják őket (az elsőt pl. Szarvas Bp. Szemle 1884. jan.). Különben is nem idegen hatással van itt dolgunk, hanem egész természetes analogiával: a *kínál* ige az *ad, ajánl, igér* stb. igék példáját követi, mert *kenyeret kínálok az éhezőnek* = *kenyeret ajánlok neki* v. *akaro adni neki*; ¹⁾ a tanítást pedig szintén lehet úgy fölfogni, mint az ügyesség vagy tudomány átadását, úgy hogy *mesterséget tanítok a fiúnak* = *mesterséget adok neki* (v. ö. a latin *tradere* és *accipere*

¹⁾ V. ö. «Krisztus .. kívánta mindeneknek részeltetni isteni kegyelmét» (Illyés: Préd. I:119.) e h. mindeneket részeltetni kegyelmiből v. kegyelmiben.

„tanítani“ és „tanulni“ jelentését, s a franczia *apprendre* igét, mely eredetileg a. m. megfogni, elvenni, s most „tanulni“). — Példák:

Az istentelenséget sok hímes szín alatt híresítik és hatalmasan kínálják. Fal. 6. (Még dativus nélkül.) A mostani idő a tied, szépen kínálja magát [=kínálkozik, vö. ajánlkozik = ajánlja magát] U. o. 581. Ha a világ minden aranyát nekem kínálnák érte, nem adnám oda cserébe. Jók: Egy az isten IV:43. (Igy uo. 56.) Olyan embert még nem látott az égbolt, kinek ha pénzt kínálsz, azt mondja: elég volt. Jók: Mátyás diák és Benke úr. 22. Nemes élvet az istenek asztalánál lantszó nélkül a nektár se kínál. Szász K: «A világ négy korsz.» (Schill.). Kérdéseket tesz, magyarázatokat kínál s felfüggeszti feleleteit. Csiky: Ang. Irod. I:383. Péter király aludnék, nem hagyja a barát, kínálgatja kenyerét, megszentelt poharát. Föv. Lap. XX:1. — En neki geographiát tanítok. Kaz: Lev. II. 248. Akarsz tanítani könnyű kart a szárnyasok kekropsi nemzetének. Ar: Arist. II:178. A ki grammatikát tanul, annak nyelvet is kell tanulnia, még pedig azt a nyelvet, a melyiknek grammatikáját tanítják neki. Brassai. Bp. Szemle 1874. V:382. Blanka grófnő, a kinek a zárdában azt tanították, hogy még a cipője szalagját megkötni is saját kezeivel: rangjának lealacsonyítása. Jók: Egy az isten. V:175. Az iskolák is nagyrészt már az új rendszerű grammatikából tanítják a magyar nyelvet a nemzet ifjúságának. T. Mészáros: A nép nyelv. ügye 125.

A NÉVRAGOK HASZNÁLATA.

1. *A -benből be-ragos határozók.*

Helyhatározó -benből be.

E ragoknak származására nézve nincs semmi kétség: azonosak a *benn*, *belül*, *be* adverbiumokkal, és származékai a *bél* főnévnek a *hol*, *honnan*, *hová'* mozzanatait kifejező esetragokkal. *Benn* eredetileg **bēln*, **bēlən*; *belül* er. **bēlöl*; *be* er. **bēle*; olyan alakok, mint pl. a *föl* főnévből (valaminek föle, tejföl stb.) *fönn*, *fölül*, *föle*, vagy a *ház-ból* *honn*, *hazul*, *haza*. — A *-ből* rag még sok írott nyelvemlékünkben megőrizte teljes kéttagú alakját: *timnucebelevl* HB. *heylbelewl*, *tarsimbalol* stb. EhrC. *almatocbalol* DebrC. *ebbelöl* NagyszC. stb. A háromszéki nyelvjárásban maiglan fönnmaradt ez az alak egy adverbiumban: «*közbőlöl* v. *közből* v. *közbe*» MNyszet. VI:336. A *-be* rag csak a HB.-ben van meg teljes alakjában s még illeszkedés nélkül: *vilagbele*, *uruzagbele*, *nugulmabeli*. U. o. a *-ben* rag sem illeszkedik még: *paradisumben*, *iorben*, *milostben*. A *-be* rag Göcsejben még ma sem illeszkedik mindig: *tánczbe*, *szájábe*, *Pákábe* stb.¹⁾

Nyelvtanaink többnyire marasztaló, kiható, beható ragnak nevezik őket (a MNyR. óta; Verseghy így nevezte ezeket: locativus, elativus, illativus; ort-, quell-, dring-endung). Abban egyeznek, hogy — származásukhoz képest — a szótőben nevezett térnek vagy tárgynak belsejét jelelik; ezt aztán a három

¹⁾ Az alaktani részleteket s a ragoknak származásáról való véleményeket bővebben tárgyaltam «A magyar névragozásról» írt könyvemben 1887.

irány szerint módosítják a végükön lappangó egyszerűbb casus-
ragok (*-n ől é*). A mi három ragunknak az indogermán nyelvek-
ben többnyire csak két *præpositio* felel meg, a mennyiben a *-ben*
és *-be* pl. németül, latinul *in*, francziául *dans* (emez még a casusok
különbségére sem támaszkodik, mint amazok) stb., a *ből* pedig ott
aus, *ex*, *de* (csak hogy ez meg a francziában annyi is mint *-ról* és
-től). Három külön *præpositio* felel meg nekik az angolban s a
görögben: *-ben* = *in*, *ἐν*; *-be* = *into*, *εἰς*; *-ből* = *out of*, *ἐκ*.

I. Először is a rendes használatra közlünk példákat, még
pedig leginkább olyanokat, melyek vagy állandó szólásokat alkot-
nak vagy valamely más körülménynél fogva figyelemre méltók.
Csak azt a megjegyzést bocsátjuk előre, hogy valamint sok más
nyelv, úgy a miénk is állandóan körülzárt térnek tekint egy-egy
olyan helyiséget is, mely a valóságban nincsen stereometrikus
értelemben minden oldalról határolva vagy inkább elzárva; ilye-
nek pl. kosár, pohár, kert, így első idézetünkben a paradicsom, stb.
stb. — Példák:

Paradisumben volov gimilcic. Veteve wt ez világbele. Kit vr ez
homus világ timnucebelevl mente. Hug abraam kebeleben helhezie. HB.
Kiterjeszti ő kezeit ez lángbalol: *ex flamma* EhrC. 44. Lélek, ki kive
szól vala hű belőlee JordC. 725. Kive hágván az hajócskából: *descendens*
de navicula 400. Sok városokból követék hűtet 398. Engedelmességet
fogada sz. Damankos kezében Dom. c. 105. Menj belőle ördeg 220.
Legyen tennen bennetek só: *habete in vobis* *ipsis salem*, Pesti:Ev. 91.
Siess belénk új szívet adnia Born. én. 153. Tisztába öltözvén Pázm. pr. 84.
Idegenben születik 106. (így: a szomszédban e h. a szomszédságban.)
Belénk születettetett gondunk az élésről, Illyés préd. 437. A nagy kincset a
város tárházában kellett adni Mik. 68. lev. Mind kiholtak a faluból
89. lev. Minden ág a kezünkben szakadt 85. lev. Sír ölében álmódod égi
álmaid, Bajza I:107. (Aranynál kivételesen *n* raggal = keblén: nem csecs-
szopó anyától I:290. Öleden meghaljak II:253.) Ott van a kis ajtó, de
hej megvetkezett, belőle a szű is régen kiéhezett. Ar: Toldi estéje 1:8.
Midőn még az idegen formák utánzása a nemzeti idomokat háttérbe nem
szorította, Ar: Próza. 45. Könnybe lábadt ősz pillája. Ar.: Toldi. 4:11.
Kalászbán áll a messze tér: Tompa «Kenyérekő». Azt gondolja, hogy csak
az az okos ember, a ki tükörből fésülködik? Mikszáth, M. Salon 1:47.
Kigurgett a hámból: tovább ment az elégnél; kiment a sodrából, mint
kutya a pitarból: Nyr. V:86. Vének [v. ö. kár] belé a mindennapi kenyér
IX:132. — Hajba kapni; Faludinál így is: ölbe kapni. Lássad, ha érette
velek üstökbe esel Nyr. VI:164.

Csőbörből vödörbe hág; locsból pocsba, förtőből mocsárba Pázm.
NyK. XV:385—6. Csőbörből vödörbe: *ném. von dem regen in die traufe*. —
Sírva futnak a fiúcskák pitarból a palotába. Gyulai: «A gonosz mostoha».
Ő keme iszik, egyik kocsmából ki, s a másba bé. Ny. V:176.

Az ugor nyelveknek közös eszejárása, hogy a vízbeli halált nem inessivussal fejezik ki, mint az indg. nyelvek (im wasser ertrinken, ertränken), hanem pregnans illativussal, melyben az a gondolat van összesűrítve, hogy «a vízbe jut és ott meg-hal». Így pl. a finn lív nyelvjárásában: *mies upāndis merrö* = az ember belefűlt a tengerbe; a lappban Máté 8:32 (Genetz orosz-lapp nyelvmut.): *ma jkjen äacca* = zürj. *vöisni vaö* = vog. *čárkepes ritne* (ez itt nem éppen illativus, hanem általánosabb latív értékű alak) = m. *belehaltak a vízbe*. — Magyar példák: Beléhalnak az tengerbe. MA: Bibl. 62. Kípez-kapoz, mint a Dunába haló ember. Kovács P: Közm. 93. Vízbe ölték a rákot Nyr. IV:144.

II. Különös figyelmünket érdemlik azok az esetek, melyekben nem okvetetlen e három ragot kell alkalmaznunk, mert az ingadozó nyelvszokás más viszonyzókat is tesz helyükbe. Néha ugyan megállapíthatjuk, mikor kell az egyik, mikor a másik, sokszor azonban minden különbség nélkül használhatunk egyazon esetben kétféle viszonyzót.

A *ben*-féle ragokhoz jelentés tekintetében legközelebb állnak a *között közől közé* névutók. A különbség mégis annyira határozott, hogy felcserélésük csak olyankor — s olyankor is csak kivételkép — fordul elő, mikor gyűjtő fogalommal határozzuk meg a helyet. Pl. «midőn az erdő közé ért, emberi beszéd hatotta meg fülét» Bajza II. 124. = az erdőbe. (Egészen szokatlan, illetőleg németes: «kisüték az álgyukat a törökekbe» e h. a törökök közé Helt: Krón. 107.)

Széken ülni, székre ülni, székről fölkelni: ezek a rendes kifejezések. De hogyha karos székről van szó, mely oldalt is körülveszi az ülőt, akkor rendesen így mondjuk: *székben ülni*. Így aztán különösen, ha hivatalos, birói székről v. trónusról van szó (ez nyelvünknek sajátága pl. a német, francia nyelvekkel szemben). Példák:

Deposuit potentes de sede Luk. 1:52: levetett hatalmasokat székből Münch C. (Igy Apor C. 135. és Kár.) Itélő székiben ilvén: sedit pro tribunali Jord C. 694. Az székben egy ilő: quidam throno insidebat 892. Székben magamat hordoztatom Lev. T. II:369. Királyi székben ülni. Csúzi: Sip. 372. Királyi székben pozsonyi gyűlésben választattam. Thaly: Vit. én. 108. Azoknak parancsolj királyi székedből. Orczy: Költ. holmi 64. Nem nyugodna bizony perzsák trónusábann; ime ti az embert ily nagyra vizitek, csaknem az Istennek székébenn teszitek 215. A jó erkölcs a királyi székben tiszteletet, a czondra alatt csudálkozást okoz. Bár. munk. VIII. b. 98. Űl a király trónusában. Gyulai «A gonosz mostoha». Elhanyatlik trónusában u. o.

Azonban nem csoda, hogy ilyen kifejezésben is előfordul az *-n ról ra*, noha ez mindenesetre ritkább mint a *-benből be*. Pl. Iljetők székeken

ítélvén. Érdy C. 505 b. Megesküdt Isten ő néki, hogy az ő nemzetéből helyheztenne az ő székire Tel. evang. II. 58. A scholasticismus a holt betűt emelte trónra. Csiky G.: Ang. ir. 1. 241. — Hasonlókép ritkább *hintóban* h. *hintón* (holott a kocsiből egyaránt: *kocsin*, *kocsiban*), *ágyban* h. *ágyon* (az utóbbi inkább csak, ha be nem takarózik a fekvő); pl. A fejedelem kiméne hintón TörtTár. IV:81. A kit otthon vetett ágyra nem várnak, minden bokr szállást ad a betyárnak Népk. 1, 306.

Érdekes az a nagy változatosság, melyet nyelvünk a helységnevek határozó alakjaiban fejtett ki.¹⁾ A nyelvtörténeti fejlődést körülbelül a következő módon képzelhetjük: Hajdanában az ősrégi *n* és *tt* locativusi ragokat használták a hol kérdésre, a régi *-ól* *ől* ablativusi ragot a honnan kérdésre (l. *-ul* *ül*), s a régi *-á é* és *-rá vé* (l. ezt) lativusi ragokat a hová kérdésre; pl. *Pécsen* v. *Pécsett*, *Pécsöl*, *Pécsé* v. *Pécscsé*. Később az *n*-es locativus jelentését nyelvünk megszorította és új jelentésében a *ról* és *ra* ragok lettek társai (ennek kifejtését l. az *n* ragnál). Ekkor aztán a helységnevek *n* ragja lehetővé tette, hogy újabb társai a helységnevekhez is hozzájárulhassanak: így szorította ki a *ról* *ra* a régiebb *ól* *á* ragokat. Végre midőn az *n* mindinkább a superessivus jelentésére kezdett szorítkozni, a helységnevek meghatározására alkalmasabbak lettek a *ben* *ből* *be* ragok, s ezek újabban ki is szorították a többi — számos esetben, de nem mindenütt. Leginkább némely összetételek ragaszkodnak az *-n*-féle ragsorhoz, mert ez jobban illik az utótagjukhoz. «Világos, hogy Cserhátra, Erdőhátra, Tóhátra természetesebb és illőbb, mint Cserhátba vagy akármiféle hátba.» (Brass. 343.) «Éppen így bánnak a kút, bánya végű nevekkel. Mert p. o. ha Somkútba mennénk, az a valódi kutat, és ha Nagybanában lagnánk, ez ez igazi bánya eszméjét keltené» . . . (344.) Hasonlókép az *-n*-féle ragokat veszik föl a *-hegy*, *-mező*, *-rét*, *-víz*, *-patak*, *-szék* összetételei. Az említett ragok közül csak az *-ól* *ől* és *-á é* avultak el ilyen szerepükben, úgy hogy nyolcz rag van ma használatban:

<i>Győrött</i>	<i>Győrré:</i>
<i>Bécsben</i>	<i>Bécsből</i> <i>Bécsbe;</i>
<i>Budán</i>	<i>Budáról</i> <i>Budára.</i>

¹⁾ Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk a finn nyelvben (v.ö. Suomi, új f. XVI:52. stb.). Nem szándékozom itt kimeríteni e tárgyat, annyival kevésbbé, mert grammatikai tekintetben éppen nem tartom oly fontosnak, mint pl. Hunfalvy. (Nyelvtud. és Nyelvtan. 63.)

Igy aztán természetes, hogy e ragok használatában sokféle ingadozást tapasztalunk. Pl.

Mikoron a király Egren volna Helt. kr. 47. (Igy még a XVII. században is; ma: Egerben.) Békével nem mehet Pozsonra Tin. 209. (ma: Pozsonyba); Kolosról Tapolcsánra, Tudománytár 1839. 181. (ma: Tapolcsánba); ki Kanizsán, ki Szigetvárbán, ki Pécsen telele, Pethő kr. 172. (ma Pécsett, népn. Pécsen.); Ujszigetben nyomtatta Sylv: U. T. (ma Ujszigeten). Győrben, Győrbe Kaz: Lev. II. 163. 157. (mai irod. ny. Győrött, Győrré.) — Már MÁ. megemlíti grammatikájában Corp. Gramm. 282. hogy némely városok nevét különbség nélkül kétféle raggal használják: «Budába v. Budára megyek; Budában v. Budán laknak; Győrré v. Győrbe [v. Győrré!] készülök; Pestben v. Pesten született; Győrből v. Győrről jöttünk». U. o. 283. ezeket sorolja föl: Szakmárt [Szathmárt] lakik, Győrött született, Eperjest, Tarczalt, Berekszászt, Gyöngyöst, Terebest, Taksonst ment által stb. Ezek közül ma csak a két első dívik *-tt* raggal. — Könnye N. gyűjteményében (Nyr. XII. 259. 407.) régiebb íróinkból a többi közt ezeket olvassuk: Tejfalun, Gyulafejeváron (ma Tejfaluban, Gyfvárott); Zólyomra, Debreczenre (ma Zólyomba, Debreczenbe). — CzF. szótára is V:390. ezt a megjegyzést teszi: «Tájéjtésileg ugyanazon végzetűek s néha ugyanazon nevéük is majd így, majd amúgy ragoztatnak, pl. Verebre és Zágrábba, Ohajra és Tokajba, Szikszóra és Kállóba, Pápára és Tatába, Óvárara és Ersekujvárra, Vásárhelyre és Ujhelybe, Megyerre és Egerbe, Debreczenbe és Tetétlenre stb.»

Mégis legalább annyi állandóság van az egyes vidékek nyelv-
szokásában, hogy egyazon helység nevét mindig vagy az egyik
vagy a másik fajta ragokkal mondja.¹⁾ Sőt fejlődtek országszerte
némely általánosabb szokások e tekintetben, a mennyiben bizo-
nyos esetekben a nevek véghangjaitól függ, hogy melyik ragot
veszik föl. Ezeket grammatikusaink szabályokba is foglalták.
A MNyR.-ben adott szabályok közül a biztosabbak ezek: 1) *-n* *ról*
ra ragokat vesznek föl a magánhangzón végződő helynevek több-
nyire; de az *i* végűek kétesek (v. ö. CzF. V:370. és Nyr. XII:259).²⁾
2) Ugyanazokat veszik föl a *-d* és *-s* képzősek (de pl. Szászsebesbe,
és mindig *-városban* stb.), a *-t* s az *-ócz* *ócz* (szláv *-ovec* *ovic*)
végűek. 3) *-ben* *ből* *be* ragokat vesznek föl az *m n ny* végűek, pl.

¹⁾ CzF. szótárában az egyes helységneveknél rendszerint meg is van mondva, minő helyragokat vesznek föl; hogy azonban hiteles értesülésen alapszanak-e adataik, azt nem merném eldönteni. — Érdekes különösség, hogy pl. a szegedi ember azt mondja *Szegedébe* (talán a régi *Szegede* lativusból), míg a másvidékiek így mondják: *Szegedre*, *Szegeden*.

²⁾ Érdekes, hogy a *-falu*-val összetetteket mindig *-ben*-nel mondjuk (mint a *-város* végűeket), a *-falva* végűeket mindig *-n* *ról* *ra*-val.

Veszprém, Komárom, Surány, Párkány. 4) Hasonlókép a külföldi városok nevei, akármily végzetűek legyenek, pl. Bécs, Linz, Prága, Drezda.¹⁾ A magánhangzóságok tán azért tartották meg a régi *n*-et, mert amúgy egy szótaggal hosszabbak lettek volna. Viszont az *m n* végűeknek az *n* raggal meglehetősen egyhangú végzetük volt (v. ö. Komáromon, Debreczenen), azért leghamarabb fölvehették a *ben*-féle ragokat. — Végre a *vár* végű neveknél, azonfölül *Győr*, *Pécs* nevénél ma az irodalmi nyelv leginkább a *-tt* és *vá vé* ragokat használja, míg az ezeknek megfelelő *-ól* *öl* v. *ül* *ül* egészen elavult; pl. Kolozsvárott v. Kolozsvárt, Kolozsvárrá v. Kolozsvárra, de csak Kolozsvárról stb. — Nem tartoznak ide az országok, megyék stb. nevei, mert ezek a *-benből* *be* ragokkal használatosak (ritka kivétellel, de a *-ség*-képzősek mindig *n*-nel: a Nyírségen, a Bárczaságra, Szepességre, de Szepesbe).

Néha a helységnevek kétféle ragozása bizonyos különbséggel jár. Pl. CzF. az id. helyen: «A mely nevek vármegyét és várost jelentenek, első minőségükben *be*-vel stb. ragoztatnak, a másodikban a föntebb említett mód szerint. Nyitrában (megyében) bír s Nyitrán lakik: Tolnában utazván Tolnáig megállott; Csongrádon, sőt egész Csongrádban mind magyarok laknak . . . » (V. ö. Brass. 344. jegyz.) Már Pereszlényi is említ ilyesmit Corp. Gramm. 520.: «Quæ plerumque fiunt ad distinctionem aliorum locorum; sic dicitur *Nitrán*, Nitriæ, ad distinctionem fluvii ejusdem nominis [ez t. i. *Nyitrában*], *Fejérvárt* ad distinctionem arcis [emez t. i. *Fejérvárra*].» Az utóbbi megjegyzést teszi Brassai is (343. 344.: «Budán a várban lakik Megyek Fehérvárra a várba»), továbbá Greguss is Aranynak «Török Bálint» cz. balladájához, hogy t. i. *Budán* = a városban, *Budában* = a körülzárt várban. Ezt megerősítik az idéendő példák, s a *vár*-végű neveket a régieknél rendszeren *ban*-féle ragokkal olvassuk, mert valóban a várról, nem az alatta elterülő városról volt szó (l. Nyr. XII. 164. v. ö. *városban* és *városon*, de csak *várban*):

Budába méne Helt. kr. 75. Bement László kir. Sz.-Fejérvárba 188. Budában végezé a mit végezheté Helt. canc. A3. János királynénak Budában izene Tin. 274. mi hír Budába? Nyr. IX. 85.

¹⁾ A 3. pont alól való elavult kivételeket láttuk már fön. — A 4. ponthoz: Brassai azt gyanítja, hogy a külföldi városneveket azért mondjuk *-ben*-nel, mert ezeknek *Bécs* volt a típusuk (344), de megjegyzi, hogy «a Bécsben lakó magyar Fischamentre, Schwächatra, Enzersdorfra, Nussdorfra megy mulatni, nem Nussdorfba stb.» — V. ö. Nyr. XII. 407: «Bezerédy Zs. az ő utazási naplójában 1665. az idegen helységnevek mellett is következetesen *ra re* ragot használ, a hol a jóhangzás megengedi. Pl. . . » Zierikzeeről Sluzába u. o. 295. Potundorfrul XIII. 20. Bukuresten (1759.) «Hazánk» 1884. 132. Így Kaz. Diog. 162: Szinopén nevelkedtél: zu Sinope erzogen.

Sajátságos szólásokat képeznek nyelvünkben a testrészek nevei a *ben*-féle ragokkal. A hol pl. a német azt mondja «auf den kopf schlagen», mi többnyire fejbe ütésről beszélünk. Az indg. nyelvekben is előfordulnak ilyenek, pl. Luk. ev. 18:13 εἰς τὸ στῆθος αὐτοῦ, gótul «slahan in brusts»; s ezt Pott 319. úgy magyarázza, hogy «a görög és a gót a mellnek körvonalaire gondolnak, melyekbe csakugyan beleesik az ütés.» De a mi nyelvünkben ¹⁾ más a magyarázata ennek, mert mi azt is mondjuk, hogy a fejemre üt, azt is hogy a fejembe, s érezzük a különbséget a kettő közt. Már a MMyR. észrevette, hogy a *-be* ragnak ez a *ra* helyett való használata leginkább a *vág, üt, csap, kap*-féle igék mellett fordul elő. Szvorényi aztán úgy fogalmazta a szabályt, hogy egyúttal magyarázatát is sejteti e jelenségnek (315. §.): «Eléjön a *-be* oly határozó neveknél is [inkább: oly igéknél], melyek nem behatást, hanem csak erősebb ráhatást fejeznek ki, pl. hátba vágták, fejbe ütötték, oldalba döfték.» Tehát a ráhatás erősebb volta éppen azáltal van kitüntetve, hogy behatásként fejezzük ki; hiszen akárhányszor megesik, hogy a fejbe-verés csakugyan fej-beveréssel jár (den kopf ein-schlagen etc.). Példák:

Úgy csapja éles dárdájával vállközbe, hogy ketté szakad, Haller: HHist. III. 108. Dávid Góliátot ezen kövel homlokban sújtá. Biró: Préd. 118. Ha még egyet mukkansz, fejedbe vágom e tálat. Dug: Szerecs. 419. Nosza ütni hason, horpaszba, az ágyékát, ülepét. Ar: Arist. II. 285. Oldalba nyomta a bírót = megvesztegette Nyr. I. 227. Ha arrább nem lépek, fejbe kommint VIII. 42. Ilyenek továbbá: *agyba-főbe üt* (*agyon ütni* ma csak a. m. tott schlagen, holott codexeinkben még ilyen értelemben is előfordul: auf den kopf schlagen; régi íróinknál s a nép nyelvében ma is előfordul: *fejtetén ütni, tetén ütni*); ²⁾ — «Den kopf an die wand stossen: a fejét a falba v. a falhoz ütni, caput ad parietem offendere» Márton ném. szót.

Idé csatolhatjuk az ilyen kifejezéseket: *bele ütközni, bele botlani* (*megbotlani benne*, átv. ért. *megbotránkozni benne*), *bele akadni* stb. e h. hozzá ütdődni, hozzá érni, jutni stb. Pl. Bele botlám egy nagy kőbe. Gyulai: «Hadmagy uram» (Talála egy darabant belé, Helt: Krón. 209. = reá talált, találkozott vele). — Továbbá a mai szemre-hányással egyértékű régi *szembe-hányás* (v. ö. észre-vez:

¹⁾ Rokon nyelvekben is előfordul; pl. az észtbén: *viskas kivi mu pähä* dobott követ [az] én fejembe, Wied. 340.

²⁾ Némileg eltérő viszony: Térdben két lábát elvagdalták Tin. 85. Mosá az asszont ízibe, megdörgölé hátba nyakba Nyr. VIII. 336.

reg. *eszébe vesz*); pl. Szömébe hányá néki az ő vétjét. Helt: Krón. 72. V. ő még szembe mond, szembe állít, szemben van = szemközt, szem előtt, szemtől szembe, rég. így is szem szembe. Példák:

Szem szembe állatta az doctorokat ő vele, ÉrdyC. 661b. (Így DebrC. 164.) Ismét szembe lett sz. Pállal. Pázm: Luth. V. 10. A mint szembe lettünk a falon egymással s köszöntém az úrnót illő meghajlással. Ar: MO. 1:54. (v. ö. *obviam fit.*) Szemibe mondom, hogy hazudott, nem háta megé. Gyarm: Nym. II. 21.

Több ugor nyelvnek közös sajátsága ez a szólás: *kalapját a fejébe teszi, kalapja a fejében van*, finnül is: *päähänsä pance* (v. ö. az észtb. *pe'ab kü'ed alati peas*, tartja kezét folyvást fejében e h. hajában).¹⁾ Példák:

Kerályi korona fejében. ÉrdyC. 511b. Ha egy haja szála jól nem áll fejében. Pázm: Préd. 196. Kirántja fejéből a kötőféket Nyr. II:367. — Így: *nyakába borúl, nyakába veszi az utcát* (francziául «nyakába veszi a lábát») stb. Már nyakában a veszély. Ar: 1. 289.

Még szembetűnőbb a kifejezésnek megfordítása a következőkben, melyek azonban ma már kezdik az *-n ról ra* ragoknak átengedni helyüket (v. ö. az iménti jegyzetet): *a csizmát a lábába, a gyűrűt az ujjába húzza* e h. lábára, ujjára stb.²⁾ Példák:

¹⁾ «Darf man etwa den hut ins gesicht ziehen vergleichen?» mondja Misteli, Zeitschr. f. Völkerpsych. XVI:442. — «A -be némelykor -ra felhatót visszásan, de egész szokottan pótolja, pl. fejébe tette v. vágta a kalapot. nem a. m. a kalap hatott fejébe, hanem feje a kalapba, v. inkább a kalap fejére.» Szvor. 315. §. A megfordítottját csakugyan mondjuk, csakhogy különös: akkor meg a kifejezés szó szerint azt mondja, hogy az egész ember benne van a kalapban; pl. . . . Vén ember, fejér szakállal, kalapban, az ágyhoz jöve. Bethl: Önél. 387. Megindult egy szalmakalapban és egy kuczolék a vállán. Kónyi: VM. 62. (mint ruhában, fegyverben stb.). — Viszont *n. raggal*: terepes kalap fején, szarándok pálcza kezében. Fal: NU. 156. (Nyakára borulván Fal: NE. 24. Nyakunkon a török hada, Cz. «Hunyadi».) Váltakozó ragokkal:

Hadd vessem nyakamba viselő szoknyámat,
Hadd húzzam lábamba fejelés csizmámat,
Hadd kössem fejemre viselő ruhámat. Népk. 1. 150.
A lábába húza piros patkós csizmát,
A fejére köte piros selyem ruhát. III. 66.

²⁾ «Szokásba rögzött ferde viszony ez is: *szegbe akadt a ruhája*, e h. ruhájába akadt a szeg v. bele akadt a szeg ruhájába.» Szvor. 315. §. — Ép így mondhatnók (csakhogy nem mondjuk), hogy ujjunkat húzzuk v. dugjuk a gyűrűbe; v. ö. «Arany gyűrűkkel az ujját *béfüzé*, megékesítés» Born. én. CCX. lev.

Foltos czipellést vonának lábokban. Pázm: Kal. 140. Lábomban vonszom karmazsin csizmám. Thaly: VÉ. II. 79. Ha pediglen sánta, csidmát a lábába, magas sarku piros csidmát a sánta lábába. Népk. III. 55. — V. ö. *lábbeli* = czipő, csizma. Így már az Érdy c.-ben: Az ő lábabeli kiszakadoza lábából 269b. Lábabeli nadrága mind aranyas 446.

Kivevé gyűrűjét ujjából, Érdy c. 595. (Den ring anstechen: a gyűrűt az ujjára húzni, Márton ném. szót.) — Szép arany pereczet ő karjába ada. Hofgr. gyűjt. 29. Arany perecz avagy karban öltő Com.: Jan. 101. — Nem akartok forgani a nyásbe. Helt: Mes. 186. (olv. nyársba; v. ö. nyárson-sült). Feje elüttessék, karóba tüzessék. Thaly: Adal. II:273. A ki fut, lángok közül kardélbe jut. Ar: «Keveháza». Így még: Sarkantyúba veszi a lovat.

A térfogalmak neveit, minők *hely, táj, közép, oldal* stb. rendszeren az *n*-féle ragokkal használjuk, s a *ben*-félék itt sokkal ritkébbak. Ilyen ritkébb esetek a következők:

Szarándoklatjának helyéből: de loco peregrinationis, BécsiC. 2. Így ÉrdyC. 342b. VirgC. 59. Az helbe juta 102. Egy helyből másba visznek 68. Minket úszsz helyből helyben MA. 60. és 108. zsolt. (V. ö. mind a kétféle raggal: «A mit észünk, annak... egy helyből másba kell mozdulni, ... az eledelnek helyről helyre való mozdulása» Pázm: LuthV. 373.) — Helyben állítja becsületit. Haller: Paizs. 247. Helybe vitte abbéli fogvatkozását. Haller: HHist. III:68. (ma helyre-állít, -hoz.) — A *-ben be* ragokkal élünk, ha a *hely* szót *pregnans* értelemben vesszük e h. azon hely, ugyanaz a hely, pl. *ott helyben; helyben* (leveleken); *ide hozta helybe* stb.

Középben mennek a szűzek MA. 68. zsolt. Egy darab vas hull ki közepéből Ar: Toldi 10. én. — *Közben-jár, közbe-lép, közből van; közígn* megyek, ÉrdyC. 266. (v. ö. *cuzicun* HB.) *Hosszában, széltében, szertiben* stb. — *Aljában, tövében; a magasban; leriasztott a magasból* Miksz: Nemz. ur. 203 (v. ö. *magasan, magasról, -ra*). Felnyergelte a szürkét, felült a tetejébe Népk. II. 387. így: *fölibe, hegyibe*. Fentibe lőtt a czélra. Gyarm: Nyelvm. II:20. — Úgy van, megszólamlík lócának végében n egy öreg Orezy: KöltSz. 169. Négy-öt ház is van egy végben, mely mind a Laczkó familiáé. Miksz: Nemz. ur. 34. (ez a népies kifejezés mindig így, v. ö. egy sorban.) — Csele által hátban kapja Rézmánt és a basát. Ar: Próz. 149. V. ö. *szemben, átellenben* mindig *-ben* raggal. Menjetek a kastélyban, mely ellentekben vagyon Pázm: Pr. 463. Víz mentében úszni gyerek dolog; de víz ellenében, az a legény! Jók: RR. II.131.

Távolban, közelben szintén mindig így; pl. Ime látok, látok... megnyílt a jövendő távolban közelben. Ar: «Rachel sir.» *Közeletibe[n]* Nyr. VII. 375. — Már tudjuk, hova költözünk tavasszal: az iskola tövibe, ekklézsia házba. Ar: Elet. 96.

Erdőre megy az ember erdei munkáit végezni, különben pedig *erdőbe*, tehát ugyanolyan különbség mint pl. *kútra* és *kúthoz* közt. *Mezőbe, mezőre* közt már nincs ilyen határozott különbség. Pl.

A hímszarvas fut sötét erdőbe sajtó fájdalommal. Ar: Toldi 4:1. Kimegyen a zöld erdőbe, zöld erdőből buzaföldre. Népk. III. 93. — Vala egy kápolna távol házatul az mezőben, ErdyC. 143b. A pásztornak kiinn a mezőben hideget havat el kell szenvedni. Csúzi: Síp. 13. Ereszszen el ingem erdőbe játszodni, mezőkbe nyargalni Nyr. IV:288.

Országban az újabb kifejezés, mely az *országban* helyét lassanként egészen elfoglalja, de már a HB.-ben is előfordul: Adjon neki mennyei *uruzagbele* utat (Veté őt ez *világbele* u. o. — v. ö. *világra*).

«Kinn van a *levegőn*», de pl. «jó *levegőben* él, lakik.» A *hidegre* megy v. *hidegbe*, *melegre* v. *melegbe*. «Ha künn van, hát gyűjön be, kályha mellé melegbe» Göcs. népd. 9.

Udvaron h. *udvarban* ép úgy elterjedt, mint *országban*; pl.

Ez ház udvarából soha ki ne fogyjon Isten adománya, sőt még szaporodjon. Népk. III. 267. De: Én is hadd menjek el szerencse próbálni király udvarára; ő el is elment, beszállott királynak udvarára. U. o. I.228. (V. ö. még: az *udvarnál*, mint a *királynál*.)

Ajtóban, *ablakban* rendszeren a. m. az ajtó, ablak oldalai között, tehát valóban körülzárt térben, míg *ajtón* a. m. az ajtó előtt v. mellett, s *ajtónál* csak a. m. ajtó mellett, ajtó oldalán. Példák az elsőkre:

A kisasszony az ablakból hallgatja. Népk. II. 21. Kovács Zsuzsi sópör a kapuba 27. Mikor haza értek, a lány a pitarajtóban csak ledobant 384.

Úton rendszerint a. m. in via (innen *úton-álló*, *úton-járó*, *úton útfélen*); *útban* inkább a. m. in itinere, auf der reise (innen *útba esik*; vkinek *útjában van* az akadály, t. i. éppen a merre mennie kell; *útba igazít*). Csakhogy a különbségre nem mindig ügyeltek íróink; v. ö. Elküldének eleibe az útba. Helt: Krón. 36. Útban s úton kívül nyomot keres, messzére bolyg. Czuczor: Költ. 1. 156. — Ide tartoznak még, de különbség nélkül váltakozhatnak: *nyomon* és *nyomban*, noha az időhatározásra itt is csak az utóbbit használjuk; és mindig a -ben raggal mondjuk ezeket: *inában*, *irány(á)ban*. Példák:

Egy nyomban járnak. Kovács: Közm. 153. = egy nyomon járnak. Ne küldj, rózsám, a templomba, ha nem követsz engem nyomba. Népk. III. 118. — Inokban legyünk és megsarkaljuk őket. Pázm: Kal. 125. Gunyhója oldalábann, barna Chlorisának ülvén irányábann, dúdol. Orczy: KöltSz. 183. Megállapodik a Libanus hegycsúcs irányában, egyensúlyozza szárnyain magát Ar: Próz. 99.

Vásáron ritkábban *vásárban* (pl. auf dem markte kaufen : a vásárban venni, in nundinis emere, Márton ném. szót.). Ellenben : *lakodalomban, lakziban, vendégségben* Meghívlak a vendégbe [sic], de nem a lakodalomba Nyr. IX:32.

Időhatározó *ben*.

Az egy *ben* ragot tettük e czikk élére, mert a másik kettő csak kivételkép fordul elő időhatározásban. Czélszerű lesz ezen esetekkel mindjárt itt végezni, hogy aztán zavartalanul foglalkozhassunk a *ben* raggal.

a) A *ből* rag mint időhatározó a régieknél gyakran előfordul ebben a kifejezésben : *a gyermekkorból* v. *a gyermekségből kikelt* ; s ez még újabb német-magyar szótárainkban is megvan : «die kinderschule ablegen : kikelni a gyermeki korból» Márton J. — Más efféle szólások : Kitartottam a télből apádat. Gyarm : Nyelv. II:255. Akkorból valók [e tépett virágok], míg titkon szerettelek, Tóth K. 139. — Ide tartozik még ez a sajátos határozó szó : *ujból* ,von neuem, denuo, exintegro‘, melyet az irodalmi nyelv a székely népnyelvből, ez pedig nyilván szláv forrásból vett ; v. ö. tót *z-noru* ,ujból‘, szlov. *z-goda* ,korán reggel‘ stb. (L. bővebben Nyr. XVI.¹⁾)

b) A *-be* rag időhatározó használatát mutatják a köv. példák :

Mikoron jutott volna 14 esztendő korába. ÉrdyC. 339. Otödesztendőbe jár. Helt : Krón. 95. (De így is : Sz. Bernát járván 22 esztendőre. ÉrdyC. 501b. Tel : Evang.) Találós mese : «Esztenős nyúl mibe megy ? a másodikba» Nyr. II.177. Ifjonti vérrel, mint agg tesped otthon, minden gyönyört jövőjébe halaszt. DélibH. 60.

A *-ben* ragnak időhatározó szerepe másodrendű s a helyi jelentésből fejlődött, ezt nem kell bizonyítgatni. Mégis idézünk ennek megvilágítására néhány olyan kifejezést, melyben nem csak

¹⁾ Legújabb irodalmunkban keletkezett s úgy látszik tisztán a német «aus diesem anlass» utánzása e két kifejezés : *eminek alkalmából, eminek ötletéből* stb. e h. *alkalmával* (mintegy : ezen alkalomból kiindulva). Pl. Abból az alkalomból, hogy egy Radetzky-szobor felállítására gyűjtés indult meg, alkalmoszerűnek tartjuk a híres tábornagynak pályáját ismertetni. PHirlap 1886. 181:6. Szolgálatot vélünk tenni közönségünknek, ha itt az ön kérdezősködése ötletéből azokat [az adatokat] közöljük. U. o. 172:12.

a rag mutatja ezt az átvitelt, hanem az alapul szolgáló főnév is:

Nyomban, v. ö. lat. *e vestigio*: Ippen ebbe a nyomba jöttem haza Nyr. VI.367. = az inént. Vénus első szóal fel nyomában. Greg.: Luz. 14. = utána. (Szokatlan: «Ha meg nem mondom, nyomom megöl». Rákosi J. Shak. XIII:138.) A népnelyben így is: *abba helybe*, azaz *abba(n)* a helyben, *auf der stelle* (v. ö. *mihelyt* stb. MKötőszók III.): Abba hejibe neki rikót egyik ördög a másiknak Nyr. VIII:183. Csak rázd meg azt, ott leszek én *abban a tapodtatban* Népk. II.444. e h. tapodtatban (v. ö. egy tapodtat sem megyek). *Pontban* 12 órákor stb. (Pontban hogy olvasám szomorú soraid, bennem az indulat ismét szárnyra kele. Dayka 51. Abafi hiad.) — «*Közből Tisza beszél*» [két szónok közt] Mikszáth, P. Hirlap 1883. X. 10. *Közből közből* Born: Préd. 462. = közbe közbe, helylyel közzel. (A következőkben viszont az időfogalom van olybá véve, mintha hely volna, és térbeli cselekvésekkel van összekötve: Mennyi kéj és mennyi bánat férhet meg egy pillanatban. Gyulai: Költ. 78. Laboda, ki ellát messzi jövőndöbe Ar.: NCz. 1:36. V. ö. fönt -ből, -be.)

Az időhatározásban többféle viszonszó osztzik (l. bővebben a *-kor* ragnál). A *-ben* ragot rendszerint csak olyankor használjuk, mikor a főnév, melyhez járul, már maga időfogalmat fejez ki, de még ilyenkor is az *-n* és *-vel* ragokkal váltakozik, mint a következő példákbl és megjegyzésekből ki fog tűnni.

Idő, kor stb.: Egyszer egy időben, szilágyi erdőben . . . Gyermekevers. Szép időben, rossz időben stb. Akárki birta a szent földet, oda a keresztények minden időben elmentenek. Mik. 80. lev. (Ellenben: veszély idején, télvíz idején stb. l. *-n*). — *Ifju korban, vén koromban, hány órákorban* stb.: . . . Múlt ki . . . 23 esztendő korában és legszebb voltában. Mik.: MulN. 297. Hat órákorban: circa horam sextam. Fél: Bibl. 197. (és *-koron* és *-kort*, l. a *-kor* ragot). — Féljed, imádd élted minden szakaszában az istent. Vitk: Munk. 1.125.

Tájban, közben (l. külön a névutók közt); pl. éjfél tájban, hajnal tájban, évs közben, idő közben, e közben, azon közben stb. — *Ezenben* = ezen közben, ezen időben, pl. Ar: próz. 162. Szász Kár. Nib. 242.; *azonban* (l. MKötőszók I.).

Ízben: Három ízben JordC. 59. Kár.: Bibl. II. 127. Azon ízbe. Fal. 731. Első ízben, harmad ízben stb. (Ritkábbak: Szakadatlan ízben. Romy Monum. I:56. Hatszer ízben CornC. Tizszer ízbe, Melius stb.) — Hallám bizony a conventben, s több hely is több *izromba*. KisfS: Somlyó 1:43. Ugyanakkor a vár tornyán *három versben* kiálta hosszasan a halálmadár. U. o. 75. (de *versen* is, l. *-n*). — Ezeket meg nem érték *elsőbe* [= első ízben]: hæc non cognoverunt primum. Helt: U. T. c7. Nyr. VII. 467. Mi megy be legésőbe a templomba? II. 178. *Utólsóba* kérlek. Csákt: AU. 23.

Esztendőben, évben: ebben az esztendőben (= az idén), a mult évben (= tavál), minden évben, az 1884-edik évben v. 1884-ben. — Mikoron írának négyszázötvenkét esztendőben KazC. 166. Mikoron írának Kr. sz. u. négyszázban és egyben Helt: Kr. 13. stb. (Latinos és elavult.)

Évszakok: rendszeren *télen nyáron, ősszel tavasszal* v. *őszkor tavaszkor*, de a *-ben* rag is előfordul mind a négynél: Azt mondják, hogy nyárba volna jobb ára. LevT. I:87. Télbe Born: Préd. 553. Télben nyárban egy szokást tartunk. Mik. 80. lev. Késő őszben volt ez a nap. KisfS: Csobáncz 40. vsz. Télbe' nyárba' Ar: «A világ». Ny. VI. 517. Fal. 209. — Husvét napját nyár-középpen kellett volna illeni. Pázm: Im. bevez. A tavaszféltben. Ar: Elet. 198.

Hónap: abban a hónapban, folyó hóban, januárban stb. (mindig így).

Hétben rendszerint csak birtokviszonyban (*időben* viszont éppen ilyenkor nem használatos, l. fönt): Husvét hetében CzF. Formark hetibe Nyr. IX:476.

Nap: rendszeren *napon* (szokatlan: Attól az naptól fogva, melybe meglátta. Kár: Bibl. I:497.); de a régiek az ünnepek s jeles napok neveit *-ben* raggal szerették mondani; pl. Pinkesdben, LányiC. 300. Nincs oly agg ló, a ki pünkösdben nem hinnyog CorpGramm. 513. Húshagyatban Helt: Krón. 117. Szombatnak üdnepiben Sylv: UT. I:50. Mennek Jeruzsálembe az husvét innepébe. Kár: Bibl. III. 52. A 4000 tallérokat, a kit K. sz. György napban elvett. Bartha: Debr. 81.

Napszakok közül rendes *délben*, de ritkák: *éjben, éjjélben, este-ben, alkonyatban, reggelesben* (rendszen: *éjjel, éjjélkor, este, alkonyatkor, reggel* v. *reggel tájban*); Pl. Holnap álló délbe a híd leszakad Népk. III:320. Négy nap s éjjel ment a gálya, ötöd éjben vasmacskát hányt. KisfS: Gyula 5:35. Sötét éjben. Ar: «A dalnok búja», Sötét éjjélben. TóthK: Költ. 439. Ebbe az éjjebe (Göcsej) Ny. 1:375 [Éjjélben és éjjél után oly bús, oly néma az út, Vör. Éjjélben, mikor alszom Népk. II:78. Ablakánál könyökölve a szép nyári estvékben, KisfS: Somlyó 3:40. Ahajt összezsaptak, alkonyatban vala, még be sem végeztek s piros hajnal vala. «Geliczei Péter» (székely ball.) Egyszer úgy röggelösbe legeltettem a ménest. Ny. VIII. 42.

Óra, percz, pillanat: abban az órában; mindent bizonyos órában tenni CzF. (de: halálom óráján); ebben a perczben, pillanatban, szempillantásban (mindig így).

Néha az időfogalom nincs megnevezve, de könnyen pótolható és eleinte bizonyosan oda volt gondolva az olyan kifejezésekhez, minők pl. *jelenben* = a jelen időben, *szüretben* = szüret időben stb. (Igy már a fönnebbieket közt: *azonban, elsőben* stb.) Példák:

Én jelenben úgy se tudok fizetni Nyr. IV.322. Csak a multban [multkor], minapába jártam hozzátok. (Csik m.) Székely egyeslet IV. évk. 41. — Szüretbe kádba töltse az ő dézmáját. Helt: Krón. 84. Aratásba Born: Préd. 459. — Szerencsen létünkben is könyörgöttek... LevT. II:202. János tegnap beszéllette itt létében. Thaly: Adal. I:314. Így Kaz. lev. III:36. Aldott lészesz kimentedben és bementedben. Zvon: Post. I:551. Felköltünkben, lefektünkben azt forgassuk elménkben. Pázm: Préd. 824. (= «Felköltünkör, lefektünkör» Zvon: Post. 1:522.) Delimán, ország-látni jártában megszerette a szultán leányát. Ar: Próz. 111. (Egész velágéletömbe nem láttam olyat Nyr. V.123.) — Claudius esá-

szárnak császárságában vala RMK. IV:183. Egész betegségébe' sohasem panaszkodott. Kárm: Fanni. Békében és hadban Ar: I:298. Semmi esetben se Nyr. IX.130. [Az irod. nyelvben németesen? semmi esetre, minden esetre = auf keinen fall, auf jeden fall; ellenben: ezen esetben, az adott esetben = in diesem f. im gegebenen f.)

Idejében = jókor, azaz a cselekvésnek kellő idejében, mikor ideje van (rendszerint az *n* raggal: *idején, korán*); pl. Hogy lábo-mat e veszedelmes cselből még idejében kivonjam: noch zeitig genug. Kaz: Sara S. 47. Holnap idejében megint' útra kelhet. Ar: TSz. 1:8.

Iziben: a cselekvésnek, ill. időnek ugyanazon ízében, moza-natában, *egy-szeriben*, azaz egy szerében (v. ö. két ízben = két-szer), *melegében hevenyében, hamarjában, hirtelenében, rögtönében, sebtében* (l. mind ezeket bővebben a határozó szók közt).

Idejében, íziben stb. még elég élénken éreztetik a birtokvi-szony értelmét, de ugyanez már kissé elhalaványodott — noha szintolyan észjárásból indul ki — a következő kifejezésekben:

Hajdanában; minapában; mostanában; akkorában (ekkorában Greg: Luz. 17.) — Egyszer napjába VirgC. 40. Hetibe kétszer stb. (Pregnans kifejezések, mert a «minden» alattomban van értve, de nincs kitéve, úgy mint pl. a mai irodalmi nyelvben fölkapott *naponta* v. a német *täglich* szóban; v. ö. Minden napon egyszer VitkC. 17. Minden hétben kétször böjtölök. Kulcs: Evang. 412. Egy hétbe két napokon is összevagyülekezünk. Samarjai: Agend. 29. — Népies kifejezés: *ezeribe egy-szer* Gyarm: Nyelv. II:116 = ezer esete közt, ezer ízben csak egyszer. Anyám nem is iszik kávé, csak ezeribe egyszer (Erdély) Nyr. VI:171. (Szathmár) IX:132.

Hadd álljanak végül külön csoportban a következők:

Akkoriban [akkor tájban], mikor az Radvánt visszaszerzettem LevT. II.374. *A minapiban* porkoláb uram jelentette u. o. 398. Legköze-lebb a minapiban MonOkm. IX:552. «*Múltiban* (egri szólás): nuper» Kassai, Szókönyv. *Harmadszoriban* válik meg, mint a cigány gyerekek birkozása. Népk. II.395. 428. *Nem régiben. Hajdaniban* (versben e h. haj-danában) Vitk: Munk. 1.163.

Ezek legegyszerűbben úgy magyarázhatók, mint fönt a *jelenben, multban*-féle kifejezések, t. i. kiegészítve így: akkori időben, harmadszori ízben (v. ö. «kétszer ízben» stb. eff.). De lehetne arra is gondolni, hogy az imént említett *melegiben, sebtiben, egyszeriben, ezeribe* stb., melyekben az *i* voltaképp birtokviszonyt fejez ki, később *i*-képzős mellékneveknek látszottak s így adtak alkalmat az *akkoriban, minapiban*-félék képzésére. Ezt a föltevést támogatná az is, hogy pl. a *minapában* másféle ferdítéseket is kénytelen volt eltűnni: *minapákban*, említi Lehr Nyr. VIII. 68. «minap, a minapékban»: nuperrime dierum» Kassai, Szókönyv III.366. — Azonban e kérdést nagyon bajosan lehetne eldönteni.

A rendes időhatározáson kívül van a *ben* ragnak egy más, pregnans használata. Kifejezi ugyanis azt az időt, melyen belül, melynek határai közt megy végbe a cselekvés. Ezt az időviszonyt többnyire az *alatt* névutó jelöli. A *ben*-nek e használata találkozik a német *in*, *binnen* præpositiókéval. — Példák:

Hogy rövid időben támadna az prédikátor szerzet DomC. 182. = rövid idő alatt. Hogy ily kevés időben ennyire terjesztette és nevelte konkolyát. Pázm : Préd. 293. A Mars az ő körüljárását majd két esztendőbe futja el. Com : Jan. 8. Míg a maga porontyára egy héten háromszor is adott tisztát, addig a király fiaeskájára három hétben sem egyszer. Mer : Dun. népm. 3.¹)

A Bécsi és MünchC.-ben sokszor időtartást jelel a *ben* rag a rendes *ig* helyett; de ebben csak a latin eredeti hatását láthatjuk, mely szintén nem különbözteti meg pontosan e két viszonyt. Példa: Lakozott vele Mária monnal három hónapokban: quasi mensibus tribus MünchC. 109. Így a BécsiC.-ben Judith 3:15, 8:4, Dániel 8:27, 10:13. stb.

Állapothatározó *ben*ből *be*.

Vannak kifejezések, melyek a hely- és állapot-határozás közti határon állanak. Így pl. *lakodalom-ban*, *vendégségben lenni* («Ma visszaérkeztünk a nagy vendégségből» Mik. 84. lev.); *hereditatem adire: az örökségbe* belé szállani, PPBod lat.. — *útban van* (v. ö. Catilina útaból minden főfő embereknek levelet küld: *ex itinere*, Decsi : Sall. 25. Visszajöttem utamból Göcs. Népd. 78. Pihenést az útból hadainak enged Ar : TSz. 10:76. mint a munkából, dologból kipihen, l. alább). V. ö. *börtönben*, *fogságban* stb. eff.

Igazi állapothatározó már a köv. szólás: ha én *a te helyedben* volnék = helyzetekben (szintűgy: *helyedben* = helyetted; v. ö. még *helybe* = derekasan, helyesen, l. CzF.); pedig maga a *hely* főnév az alapszava. Számos esetben pedig olyan ige van az állapot-határozó mellett, mely térben történő, szemmel látható cselekvést fejez ki; pl. *hideglelésben fekszik*; «*sülyedni* az egyszerű jámbor szegénységből a cifra nyomorúságba» Jók: Hétk. 155. stb. l. az alábbi idézeteket.

¹) Minden három napban = minden harmadik napban; v. ö. Csaknem minden harmad napban látjuk egymást Mik. 25. lev. Csak háromszor v. négyszer jött rám [a hideglelés], az is harmadnapban egyszer 76. lev. V. ö. fönt *napjában*.

Azonban maga a főnév rendszerint állapotot, tulajdonságot vagy cselekvést jelentő szó, és csak egyes szólásmódokban használunk érzéki s konkrét fogalmakat az állapothatározásra. Ilyenek pl. még a következők: *sebbe esik, sebbe ejt, himlőben fekszik, jegyben jár, jó húsbán van, tűzben, lángban áll* az épület. — Peldák:

Halálos sebbe ejtének, ErdyC. 546. A ki szeret, sebbe esik. Kovács: Közm. 101. — Az apró lopók vásban járnak, a nagy lopók arany láncban. Pázm: Pr. 359. — Egy úri ifjú jegyben lévén egy kisasszonnyal Mik. 77. lev. Ott ül jegybe, gyűrűbe (Nép) = czifrán öltözve. — «Das tier setzt gut an, d. i. wird fett: a marha telik, húsbá indult» Márton ném. szót.

Ide számíthatjuk ezt a kifejezést is: *magamban* = egyedül, v. ö. *magába zárkózni, magába térni, kikelni magából, magán kívül lenni*, melyekben nyilvánvaló a metafora. Pl. «Magamba bolygom néma búval a forrás partjait.» Bajza I. 33. Társtalan, magában, egyes egyetlenben. Vajda kis. költ. 226. Egyszer volt egy király s annak egyetlenben egy fia Népk. III. 319. V. ö. elvont szóval: *magányban, elhagyottságában* stb.; *egyedültségében* Fal: TÉ. 143. 125. — Viszont konkrét fogalommal: Leszálla *seregbe* a sok madár Nyr. VIII. 230. — Szintén közel állnak ide ezek a kifejezések: *egyben, egybe* (ma rendesen: *együtt, együvé, össze*, l. a hat. szók között).

Az elvont kifejezések közül legtöbbször a következők fordulnak elő állapothatározásban:

a) Állapotok: A politica ratio arra vitt, hogy őket olyan állapotba vessem, a melyben jövendőben se árthassanak Mik. 32. lev. Adja isten lássuk örvendetes állapotba Monum. Okm. XXIV. 8. — Érthessem öcsém dolgait mi karban legyenek ottan Lev. II. 253. Oly karba hozathatjuk az jószágot, hogy nem fog Vesselényi kárt vallani 256. Kinek áll legjobb karban az erszénye. Shak. II. 204. — Ugyancsak rossz rendben van (egészségtelen emberre) Nyr. X. 523. Rendbe hozni stb. Asszony-sorban van már (férjhez ment) IV. 323. Jó sorban, rossz sorban (népies kif.) = sorsban. — «Azóta nem vagyok nyugodalomban...; azóta egy levéllel kitehetett volna ked a nyughatatlanságból» Mik. 20. lev. A király a rabságban esetteket kiváltotta [a rabságból] 80. lev. Kinek istentelen kezei engem ez inségbe lökének; in has miserias. Kaz: Sall. Jug. XIII. Ha megmaradhatnánk s nem esnénk kárba Nyr. VIII. 230. (v. ö. bajba; továbbá: kárba vész vmi). Tetszett ez a gyermek a királynak, hogy minden kárból helyreigazítá u. o. 231. — Ide számíthatjuk ezeket is: szokásban van, divatban van (pl. a párbaj, s így ennek az állapotát jelölik amazok), szokásba jön, kimegy a divatból stb. Az olyant némelykor láthatlanná kell tenni, és reményleni, hogy az olyan szokásba nem megyen. Mik. 85. lev. «De úzusba (szokásba)

vette ezt a dolgot» Nyr. VIII. 177. Divatjában vagyon a munka: fervet opus. Kovács: Közm. 73.

b) Tulajdonságok: Vmi minőségben szerepelni; vkit fogalmazó minőségében alkalmazni. — Esztendeig szolgált azon *hivataljában* Lev. II.259. Hivatalba lépni, hivatalból kilépni stb. — Képében: a) = alakjában, formájában; pl. Imádkozó fráternek képében jelenik ő neki öröge DomC. 49. — b) = nevében (a régieknél gyakran, ma inkább: képviselőjében; v. ö. olaszul *in persona del re* a király képében; ném. is: *der könig in person, in eigener person* személyesen): Szóla Eleázár mind az zsidók képében RMK. II:322. Kegyed meglehet csak a maga képében beszél. Gondol: Twist Ol.² 243. — Számban (= közé számítva, -ul ül, az essivussal és praedicativussal egyértékű kifejezéseket képez¹⁾: Ötet holt számába hagyák VirgC. 103. Kit holt számban hagytak ellenségi Pázm. pr. 526. Holt számba feleadték el Ar: TSz. 12:98. Emberszámban sem tartatott, hanem féreg volt. Pázm Pr. 497. Az isoglánok inas számban vannak az udvarnál. Mik. 20. lev. Van hat leányom, mind eladó-számban, Tompa «Gazda ember». — NB.: Kikeljünk a gyermek számból. Pázm. Pr. 739. = a gyermekeségből, a gyermekek számából. «Legényszámba kap: legény leszen» Nyr. IX.177. «II. József a zsidókat is fölvette emberszámba: t. i. kimondta róluk, hogy tartoznak katonászkodni.» Jók: RRáby. I:58.

c) Cselekvés, pl. «Meleg délután van, dologban az ember s a rétek hosszában hemzseg mint a hangya», Tompa I. 280. Szenvedő értelemben is: dologban van vmi, munkában van az új ruha stb. — Az ide tartozó kifejezésekben a névszó rendszerint -ás v. t v. ó képzős igezármazék.²⁾

a) -ás és; futásban van = éppen most v. folyvást fut, futó helyzetben van; pl. Immár népe csaknem futásban van Zr. 3:71. Mindjárt megjelentem a királynak, addig legyen kegyelmeitek várakozásban Mik. 85. lev. Volt a hajó népe nagy megijedésben. Pet: Ján. vit. — Én

¹⁾ Ha nem, úgy is elmegy egy közember számban. Ar.: Toldi 8:5. = «ha nem tanul meg, tanulatlanul is beválik, beillik, jó lesz közembernek» Lehr. (U. o. több idézet.) — Az észjárást legjobban a köv. idézet világíthatja meg:

Átkozott az nap és semmivé légyen,
Nap számába az nap soha ne légyen,
Az esztendők közé ne számláltassék,
Se holnapok közé ne számláltassék. RMK. IV:65.

²⁾ Az itt következő szerkezetek közül (*fut-*)-ásban van és -óban van majd folyó, majd éppen beálló cselekvést fejeznek ki, tehát, fut¹⁾ (v. ö. ang. *he is flying*) v. futni akar, éppen futni fog²⁾ (v. ö. finn *on pakenera* stb.). Egészen megfelelő szerkezeteket találunk a legkülönbözőbb nyelvekben. Csak egy-két rokon nyelvet idézünk. A finnben: «Inessivus-gerundium (-ma-ssa) — rendszeren *ole*- lenni és *käy*- járni igeik mellett — a cselekvés kitételére, a melyben a mondat-alany benne van (vele elfoglalva) v. a melyben eljár; pl. *herrat ovat kävelemässä* az urak éppen most sétálnak» (Buden: F. Nyt. 69. §. c.) = az urak sétálóban vannak, sétálásban stb. Az észtnben: *on juba tulemas* már jön = már jövőben, érkezőben van stb.

halászásból jövök. DomC. 110. — Hallgass meg én kérésömbé. CzechC. 45. Achillesnek felkeresésében megindul. Haller: HármH. III:210.

β) -t, at et: mi járatban van = minő útban, miben jár, fárad, sántikál; «Gonosz járatban jött ide, ellopni a nők aranynéműit» Ar: Arist. III:62. Lajos sokáig ült a várablaknál a szép alkony nézetében. Bajza II:8. (v. ö. elmerülve az alkony nézésébe). — Rendesen nem van az állítmány, s a határozónak ilyen összevont alakja van: jártomban, néztedben, futtában stb.¹⁾; pl. Temetni indultában megállapodott. Megy: 3Jaj 1. Visszaestében [idő] kiharap a földből egy darab hantot, Kuthy haz. rejt. I.3. Milyent? kérdezkedik a korezmáros feléjük néztében. VasG.: Ne bus. II.20. = feléjük nézve.²⁾ E hallgató arcz mily fenyegető volt altában. Jók: VadonV. II:19. A ki szép, sirtában is szép. Közsm. stb. stb. — Belépe Béla az vezér elébe, kit találá párduezbőrön hevertébe, VajdaJ: Béla k. 101. = heverve.

γ) -ó ő: Tudom mi járóba vagy Nyr. II.131. = mi járatban, szállóban, szökőben = szálló v. szökő állapotban, szállva, szökve; v. ö. Síromat én szőttem, síromból szállva ki lelkem: a szerelem szálló állapotomba megölt Vitk: Munk. I.139. («Selyembogár sírjára».) Mindegy, szökőben, vagy itt fogva halni, Ar: Shak. XIV.78. (V. ö. fr. *en marchant, en se levant*, csakhogy ez a latin -ndo-féle gerundiumból fejlődött. — Számos ilyen járóban, kelőben-féle példa van a régi irodalomból Budenz-Alb. 201., az újabb nyelvből Lehnél, Toldi 14., és külön Petőfiből a nagyszabeni gymn. 1884/5-i Értes. 15. l.) — Példák:

Nem tudjuk, mely felé hajoljunk, miattatok mind bolygóban vagyunk RMK. II.175. Ugyancsak fölőben vala minden. VasG: Nemz. napsz. II.144. Mikor hátrálóban volt: when he was retrograde, GyőryV.: Shak. XIII.158. Éppen ellőbe volt a tehene Nyr. IV.82. Kérek alásan kölcsön egy kosarat, ha volna heverőbe V:177. A nap nyugovóban vagyon Népk. II.138. Hol a nap nyugodóba száll. Bajza I.162. Csellengőbe, kerengőbe, kóborlóba jár. Gyarm.: Nym. II:89. — Sok jó híveidet bolygóban marasztasz RMK. II.29. Kezdé Máriust hátuljáróban hagyni: Marium post principia habere, Decsi: Sall. 42. [Csak függőben tartom elmémet mind addig, míg bizonyost nem hallok ked felől Mik. 20. lev. Kiket a szerencse fölfogott és csavargóba vőtt Dug. szerecs. 327. Hogy az egész hazát mozdulóba hozzam. Révai «Figyelő» 1882. XIII.207.]

Megigértette magának, hogy visszajövőben [= visszajövet] nála szálljunk Kaz: Lev. II.156. [Tüzelő villámok vittak a felhőben s nagyokat csattantak olykor leesőben Ar: MO. 3:53. Hívalak, hogy Rózsikáékat segídd meg az aratóba Nyr. VI:517.]

Bizonyosnak tarták, hogy ő rejtette el; némelyek keresőjébe indulnak Mik.: MulN. 166. A málna már most fogyójába van. (Nép. Csík m. Máshol: fogyatékán, fogytán.)

d) Viszony: vkinek kedvében v. kegyében van, áll, kegyéből kiesik, kegyébe jut, behizelgi magát stb. Magát

¹⁾ Ezek a körülményekhez képest idő- vagy ok-határozó mellékjelen-tést vehetnek föl.

²⁾ Leggyakrabban Gyöngyösi használ így az állapothatározó igenév helyett *ben*-ragos állapothatározót; pl. Mintha Charicliát látna ájtultában, Char. 45. = ájúlva. Lévéen álma neki fejére teltében 61. = telve stb. stb.

Isten kedvéből kiejtheti Zvon. post. 1.475. A kegyelméből csaknem kijött, Katona BBán III. fv. Ne vélje senki, hogy kedvembe jó: hoffer keiner mir zu gefallen. Szeny: Messz. hölgy 61. — A ki másnak haragjában vagyon, hogy ujonnan kedvébe juthasson, vmi változásnak kell lenni. Pázm: Kal. 746. Ellenségem voltál, ki engemet Isten haragjába hoztál. Pázm: Pr. 19. — Mennyi milostben teremté Ádámot HB. A fia szerelemben esvén a mostoha anyjával Mik. 71. lev. Sokkal nagyobbra becsülte Révait, kinek gyöngéivel is ösmeretségben volt Vitk: Munk. III:86. Barátságban, jó viszonyban, ellentétben van vkivel v. vmivel stb. — Az a jó azért tetszik jónak, hogy nincsen hatalmunkban Mik. 85. lev. Birtokában vagyok = 1. ő bír engem, 2. én birom őt; tehát kétértelmű kifejezés. A ki fogoly, mást az ő birtokába avagy hatalmába nem vehet Verb: Trip. (Máty. Fl. szót.) Magát, ily kincs birtokában, királyoknál gazdagabbnak dicsekedve emlegeté. Kisf.-Társ. új foly. III:85. — Többségben, kisebbségben, elsőbbségben van stb. A közönségben az ostobák vannak többségben, Gyul. költ. 161. — Pörben van (áll) vkivel; pörbe fog vkit. Azt nem lehetett törvénybe citálni. Mik. 80. lev. Ne menj ítéletbe szolgáladdal. Pázm: Luth. 417.

Lássuk most egyenként a *ben*, *ből*, *be* ragos álapothatározókat, minő kapcsolatban szokott mindegyik előfordulni:

1. A *ben* rag legtöbbször a *van* ige társaságban lép föl s ilyenkor egyszerűen vmely állapotban létéről szólunk. Példák:

Égészségben vagyunk Lev. 1.19. Az udvarnál csak ő volt a beszédben. Mik: MulN. 296. Mikor a világ javai még reménységben vannak előtted, tetszenek Fal. 542. (Toldy kiad.) Most készül, épen készülöbe van [a nadrágom] Gyarm: Nym. II:216. [Most van utolsóba] [halálán van]] SzegedN. II:3. Hamvasban van: részeg Nyr. II:367. (Elcsodálkozóznak és csendesbe lőnek: siluerunt. Pesti: Ev. 168. Nagy örömbbe lőnek. Born: Pr. 233.)

Él: Mint az atya él ő magába, én is élek ennen magamba Mel: SzJán. 5. Primævus: virágában élő. Calep. Élünk egészségben Mik. 88. lev. Mily szép az ifju éveket kalandos szerelemben átélni. Gyul: Vén szín. VI. (Vezér!j messze földre, hol lakjam békességben. Balassa 166. Gyenyerűségben éltettétek ti szíveteket Jord. C. 841.)

Marad, hagy: Mind ezek Kdnél nem tudomba maradjanak LevT. II:285. Csendeszbe marada [v. ő. fönt: csendesbe lőnek], búvába, sírtába. Tin. 17. Ezek és több hasonló ígérek mind cserben maradnak, ha... Pázm: Kal. 1021. Abban [a véleményben] marad, a mit igaznak itél Pázm. 5 Lev. 278. («Mán csak ebbe álljunk: ebben állapodjunk meg» Nyr. VI:227. Bűnébe megkeményül VirgC. 12.) — Hagyjuk vesztében és tovább ne orvosoljuk. Pázm: Pr. 116. Pusztulöba, veszendöbe hagyta jószágát. Gyarm: Nym. II:90. «Mödba hagyta: megmondtam hogy mit tegyen» Nyr. VIII:177. — Tart: Titeket a maradék foghat csak tartani becsben. Vitk: 1:125. Abban nevelte gyermekeit, kik tarták tiszteletben őt. Tompa: «Sülyedés».

Talál, lát: Eleget búsultam rajta, hogy gróf urat lélekben [életben] nem találta LevT. II:324. Látá feküdni az ágyban hideglelésben:

vidit febricitantem Kár. Máté 8:14. Őket az ég átellenén a két hajnal harcban lelé. Ar: «Keveháza».

Időt eltölt, rég. elkölt: Életömet sírásokba és keserűségekben kell elkelttenem, WeszprC. 40. Éjet egészen játékbán tölteni: aquare ludum nocti PP. lat. (Ma többnyire -vel raggel; l. ezt.)

Vegyések: Fordóljatok hozzám bőjten és siralomban és gyászatban. BécsiC. 206. Nyomatásban kibocsátottam könyvemet. Pázm: Luth. vez. 1. Megenyhülve bánatjában: ziemlich getröstet. Kaz: Diog. 104. Oly messze voltál tőlem, fönn az égen az esti csillag képiben ragyogtál Pet. «Tündérálmom». Nagy bánatban nehéz víg orczát mutatni. Közm.

2. A *ből*-ragos állapothatározó legtöbbször a köv. igék mellett szerepel:

Fölkel, föltámad, ébred, riad: Fölkelvén álmából MünchC. Máté 1:24. Attollere oculos: feleszmélkedni vmi ijedségből. PP. lat. szót. Az álomból, mint egy holtaságból avagy halottaisból¹⁾ fölébredvén, felvirradván és mintegy új életre visszatérvén. Biró: Angy. 141. Nem a legfürgébben ugrám ültőmből karjára, KovácsP: Fars. kal. 85. Csak alig ocsúdott még fel alétából. Jók.: RabR. III. 144.

Megment, kiszabadít, megvált, föloldoz, kitisztít stb. — másrészt: megmenekül, szabadul, kitisztul stb. (A meghatározóból való átmenetre nézve v. ö. «Kit isten ez világ timnucebelevl mente» HB. Nem szabadéjtja meg ötét én kezemből. BécsiC. 183.) Pl. Megoldozom ez bűnből. DomC. 61. Haláltul ment, bűnből tisztít. Pázm: Luth. vez. 422. Hogy kivenne [engem] a szegénységből. Mik: MulN. 248. Kivisszel veszélyből s teszel jobb révpartra. Orczy: KöltHolmi 125. — Megszabadulok késértetbel: eripiar a tentatione Keszt. C. 30. Ki akarok tisztulni bűneimből Pázm: Im. 416. Házam népe valaha kivergődött örök betegeskedéseiből. Kaz: Lev. II:110.

Kitagad, kifoszt, kifordít stb. — másrészt kifogy, kiesik, kikopik, kifordul stb.²⁾ Példák:

Ez világi jószágából magát mind kitagadá. VirgC. 27. Kiüreséttvén méltóságából Csúzi: Síp. 285. A világ fiai . . másokat is jovaikból lemellestvtvén, magokat tollazzák. U. o. 398. Hogy őket csalárdul pénzekből kifordíthassák. Misk: Vadk. 342. — A hitből kiesik és kárhozik. Pázm: Luth. 438. Kiürülvén erszények a pénzbul. Fal: NA. 202. A szavakból kifogytam: ausgeleert hab' ich der worte köcher. Szenvey: Messzi-naiH. 50. Ha a szánutból ki nem kopunk, egyszerre csak ott termünk Tormádon. KovácsP: Fars. Kal. 47. Ő sem maradt ki nénje kegyosztogatásaiból. Ar: Próz. 177. Kifordultunk mindenünkből: absunti sumus PPBl. «Mindenbű kimultam: megfogytam erőmben, öregedtem» Nyr.

¹⁾ Ez a bibliafordításokból, a latin *a mortuis* szolgál fordításából meghonosult kifejezés.

²⁾ Azt mondjuk, hogy «kifogyott a lélekzetből», mert beune volt a lélekzésben, de a futas által mintegy kijött belőle. L. bővebben «M. Tanügy» 1883. 318. honnan a köv. analog példákat idézzük: ném. *sich ausser athem laufen, reden, schreiben* stb. *jemanden in athem halten*; ang. *he was out of breath*; fr. *il était hors de haleine, s'essouffler*; lat. *cursu ecanimari*.

VI:318. Kicsöppentem az úri módból («Kornevilli harangok»). Kikel képéből stb.

Kifárad — kipihen, megnyugszik: Ma bőjtölnek, holnap részeskednek, ma kifáradnak a sok térdepelésből, holnap a tánczból. Fal: NE. 63. — Mihelyen az én elmém ennyi sok nyomoruságból és veszedelmekből megnyugovék: ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit. Deesi: Sall. 3.

Megtér, visszatér stb.: Még sem akarának az ő bűnökéből kitérni. ErsC. 7. Éppen egy esti lovaglásból tértem haza. Bajza II:204. Semmi madár, semmi állat ki nem mozdul nyugtából. KisfS: Gyula 6:34.

Kiver, kiforgat stb.: Leveled kiverhetett volna aluszekönyságból. Kaz: Lev. II:173. Sem istenkáromlás, sem pedig vasvilla úri kényelméből kívájni nem birja. Ar: NCz. 2:53. Bű és öröm... első rohama ki nem forgat lényemből. Győry V: Shak. XIII:209.

Az eddigi kifejezések mind valamely állapotból kijutást jelen-
tenek. Néha azonban a személy v. tárgy megmarad az ill. állapot-
ban, mégis *ből* ragot használunk, mert azt akarjuk érteni, hogy az
ill. állapotból ered, fakad a cselekvés, v. legalább az állapot adja
a szempontot, melyből a cselekvést meg kell ítélnünk. Példák:

Egész Magyarország te felségödnék nagy ínségből szegények könyö-
rögnek Tin. 204. «Keserves fogságból utána sóhajtok; ha kérdi, menyek-e,
mondd meg, hogy elmennék» Népk. I:193. — «Hogy tudhassa, mint
merengek kínomban, és nyugtából lásson engem élni halni lángomban»
KisfS: Gyula 7:39. Hasonlatos a tündérekhez, a hogyan őket a költők éji
tánczaikban lesből látják. Kaz: Reg. 327.

3. be- ragos állapothatározóval járó igefogalmak:

Jut, kerül: Felejtésbe jutnának Helt: Krón. II. A tékozló fiú
annyiba juta, hogy a disznók válujából enyhítené gyomra morgását
Pázm: Pr. 424. Megvetésben jutsz: contemptum incurres Com: Jan.
206. Mindent túrnék, csak szerelmébe valaha kerülnék. Balassa (Szil.
kiad.) 81.

Jő, megy (az előbbi legtöbbször mai íróknál): Díszlésbe jönne a
magyar könyvek adása bevése. Vitk.: Munk. II:207. = divatba jő. Moz-
gásba jő a ráhintett fővény. Ar: Próz. 6. Dűlbe jött Ar: Arist. II:363.
Tétovába jött, Abonyi A mi nót. II:135. = zavarba jött. «Jó atyafiságba
gyöttek: jó barátok lettek» Nyr. VIII:138. — A mi elmúlt, feledésbe
mégyen. Ar: Toldi 4:18. (I. Lehr.) Határozatba ment. Hogy ügybe nem
mehetett [nem létesülhetett] az dolog. TörökMOKm. III:56. — «Lelkem
tüzedtől fentebb tűzbe kél». Kaz: Lev. II:175. Ifju hévvel rohant a bajba.
DélbH. 70.

Esik: Hálátlanságban ne essünk. ÉrdyC. 567b. Kétségben esvén.
Zvon: Post. I:38. Bánatban esett: tristis factus est MA.: Bibl. II:196.
Tudom, hogy haragodba esem Mik.: MulN. 184. A kapitány, a kivel az
atyám nagy barátságba esett volt 312. Egyik hibából a másikba estem.
Tolnai: Besz. II:31. A királylány terbe akadt, aztán lett neki egy szép kis
fia Ny. III:470. (= teherbe esett, teherben van; v. ő. Erős ítéletnek terhé-

ben esünk, ErdyC. 550. = terhe alá.) — Mély fájdalomba merülve. Gyul: VénSz. V. Önzés bűnébe sülyedt. Pet: VegyM. I:17.

Keveredik, elegyedik, vegyül, avatkozik: Hogy a hitről való nehéz vetekedésekbe keverődjenek. Pázm: Luth. 37. Ne egyveledjetek az ő bűnökbe: ne involvami in peccatis eorum. Illyés: Pr. I:190. Ki sokba avatja magát, egynek sem felel meg. Közm. Szóba sem állott velem. Gyarm: Nym. II:175.

Kifakad, kitör: Iszonyú átkokba fakad ki. Ar: Próz. 215. Heves invectivákba tör ki. U. o. A színház tapsba tör ki. DélibH. 30. (A szem könnybe lábbad.)

Juttat, kerít: Adducere in v. ad fletum: síróba juttatni PP. lat. szót. Sok anyának szívét bánatba keríték, kinnal nevelt fiát katonának vitték. Népk. III.76.

Ejt: Azért tevő, hogy a frátert szomorúságban ejtenéje. DomC. 254. Búdosóban ejtené, orszagát ő tőle elidegönítené Tin. 15. Kétségbe ejt.

Hoz, visz: Krisztus hozza egyességbe az embert az Istennel. Mel.: SzJán. 538. «Kétségbe hoz» a régieknél a. m. a mai (németes) «kétségbe von». A szerelem megkülönböztetését alkuba hozni az illendőséggel: concilier. Kaz: Munk. I:239. = öszhangba hozni, kiegyeztetni. E kérdés tisztába hozatala mindnyájunkat érdekel. Ar: Próz. 81. (= ném. *ins reine bringen*; v. ö. tisztázni.)

Vesz, fogad, ajánl. Szokták kérdésben venni a scholában ezt a dolgot is. Apafi: Vend. 3. Tegnapelőtt szedtem rendbe a szokás szerint a ked leveleit, a melyeket rendbe veszem minden esztendőnek a kezdetén. Mik. 78. lev. Űzőbe vettem. Gyarm: Nym. II:90. Czelba, számba, tekintetbe vesz stb. Számba ad LevT. 1:38. Számba kér [= számon kér]. Kriza 405. Gyanuba vettem. Ar: Élet. 64. (V. ö. «gyanuban forgat» Fal. 153.) P. Scipio M. királyt barátságába fogadta: M. in amicitiam receptus a P. Scipione Kaz: Jug. 5. (finnül is így: M., jonka P. S. otti ystävyteen, Blomstedt ford.) Szívességedbe ajánlom. Vitk. III:31.

Tesz, vet, helyez: Mindezek olyan állapotba tevők a királyt... Mik: MulN. 302. B. visszatérése nagy nyughatatlanságba veté szívét 233. Végre Mahomed egyenes segélyét teszi kilátásba. Ar: Próz. 104. Fogatba tenni 224. Gyarló kísérleteit remekművekkel teszi párhuzamba. U. o. 4. Így még u. o. 43. 80. A kettőt éles ellentétbe helyezi egymással. U. o. 7. v. ö. 388. Hogy a magyar dal oly állandó formába szoríttassék. U. o. 36.

Hogy a lánczos mennykőbe ne higgyem? Kaz. (Vas. Ujs. XIX:664.) «A lélekbe! Hisz ez eczet!» Jók: A fekete sereg (1879-i kiad.) 20. Így: hogy a kőbe, hogy a pokolba stb. Ezeknek kihagyásból való magyarázatát l. Kunos-Munk. 68.

Essivus ben, exessivus ből, factivus be.

Az *essivus* azt a viszonyt jelöli, melynek rendes kitévői nyelvünkben *-úl -kép -an*, finnül *-na*; pl. gyűrűje zálogban van nálam = zálogul, zálogkép, mint zálog. — Az *ex-essivus* ezen viszonynak megszűnését, a belőle való kijutást fejezi ki; pl. ku-

tyából nem lesz szalonna; pásztorból pappá lett.¹⁾ — A *factivus* ellenkezőleg valaminek megtevését, valamivé változást jelent (nyelvünkben rendszerint a *vá vé* és *nek* ragokkal); pl. zálogba, foglalóba adni; kettőbe törni (Nép) stb.

Mindezekben a metafora elég világos. «*Az óráam van ott zálogban*» = az óráam a zálog; itt egészen a logikai subjectum és praedicatum viszonyát látjuk, mely szerint az egyik fogalmat a másikban foglaltnak, körébe tartozónak tünteti föl az ítélet. «*Füstbe megy*» (v. ö. *es geht in flammen auf*), «*szárba indul a vetés*» és más effélék az igében is mutatják az átvitelt. «*Derék ember válik a gyerekből*» = derék ember lappang benne (mint a csirában megvan a leendő fa, a bimbóba zárva a virág és gyümölcse) s idővel mintegy kiválik (=fr. *devient* stb.)²⁾ belőle. V.ö.

Lám jól tudja Kd, hogy minden dologra ember vagyon benem RMNy. IIb:11. Róbertben emberére talált. MSalon. 1885. aug. 457. Nagy kópé lakik benne stb. Majd minden parasztban rabló lappang, mely azonnal kitör belőle, mihelyt alkalom kínálkozik. «Egyetértés» XII. 211.:2. A földi szerelem után az isteni szerelem következik; bele volt foglalva s most kiválik onnan. Csiky: Ang. Ir. I:300. Új éneket énekeljétek az Urnak, azaz: kivetközővén az ő emberből tegyétek le a hazugságot. Biró: Angy. 72. — Kendből sem néz ki valami literátus ember. Gaal: Pel. Nót. A nagy úr kandikál belőle. KisfK. Alabástrom sőtartó-darabból vés szoborfejet, Ferenczy híre pislog néki abból. Ar: Bolond Ist. 2. én. (Kitaláltam, hogy ez a három nagy férfiak a magyarságnak szólnak Molnárból. Kaz: Lev. II:57.) — Az exessivusnak a partitívussal való érintkezését tüntetik föl a következő példák: Az phariseusok közül lött körösfyénő. Komj. 23. Sok nemzetekből gyűlt had: exercitus compositus ex variis gentibus. Kaz: Jug. XVII. Kendy fajból válik asszony Csobánczra. KisfS. Gyula 5:5.

Más nyelvekben is gyakran találunk hasonló szerkezeteket. Pl. a finn nyelv a *na*-féle *essivus* mellett az *inessivus*t is használja így: *poika on paimenessa*, szó sz. a gyermek pásztorban

¹⁾ Finnül rendesen szintúgy elatívuossal: *paimenesta papiksi on tullut*. De van ott erre egy nyelvjárási alak, mely a *paimen(e)-na* *essivus*ból az ablatívusi *-ta* raggal van képezve: *paimenenta papiksi on tullut*. Ez az illető (pásztori) állapotnak elmúltát, abból kijutást fejez ki, azért finn nyelvészek elnevezték *ex-essivus*nak (használatáról «Virittäjä» I:136. NyKözl. III:32). Tőlük vettem a műszót, csak hogy kissé tágabb értelemben használtam (a mi lehetne pl. *ortivus* is).

²⁾ Lat. *ex-sistere* = «heraus-, hervor-treten, sichtbar werden, eig. u. bild». Georges ném.-lat. szót. s. v. werden.

van = pásztorkodik. Így a cseremis: *tudo meman aulušto kū-tüčöšto*, szó sz. ő a mi falunkban pásztorban van (l. NyK. III:100). «Ajándékba(n) adni, zálogban ott hagyni» stb. a szláv sá gban is így fejeződnek ki (l. Mikl.), pl. szlov. *v dar dati* ajándékban adni, oszl. *stadu ostavlenu byrša v darĩ*: nyáját hátrahagyva ajándékba. Olaszul is *dare in dono*; francz. *mettre en gage* (*agir en père, vivre en honnête homme; en gros, en détail*). — Legközönségesebb más nyelvekben is az anyagnak, melyből valami lesz vagy készül, elativussal jelölése; így a finn, latin, szláv nyelvekben.

1. A *-ben* mint *essivus* határozó rokonértelmű az *-ül -kép -n* (*-on* és *-an*) ragokkal.

V. ö. Száz forint jó folyó pénzben. Thewrewk: Nyk. 11. Száz forintot jó pénzől. U. o. 12. «Jeruzsálemi Andrástól adományul kapta ezen várat; ez adományban kapott uradalom annyira elcsönkült, hogy...». Bajza II:186. Könyvet adott néked ajándék on, ajándék ul, ajándék ba: *librum dedit tibi dono*. CorpGramm. 284. (A két új sógorinknak emlékezetül hagyjuk ajándékba a két drága függőket. Rummy: MonH. II. 326).

Az *essivusi* használat esetei:

Teste, lelke zálogba van (eladósodott ember). Ny. VI. 173. A részvények zálogban vannak: *die actien sind in versatz*. Ball. (zálogban vonsszák el ruháját. Kár: Bibl. I:586. V. ö. alább 3. zálogba.) — Te, ez nem ingyenbe van, ez a cukor, ne osztogasd mindenkinek. (Nép, Tapolcza, Zala m.) — Szirmaiban sincs meg többé a rózsa. TóthK: Költ. 409.

Ad, fizet; kap; jut. — Az arany az adóban adatik vala DebrC. 110. Adnának néki ezer arany forintot adóba. Helt: Krón. 155. Vámba RMNy. IIb:93. Ajándokban adá. U. o. 5. Fülönfüggőt akar ajándékban adni mátkájának! Kaz: KénymHáz. 114. Örökben nekünk adták. Hall: Pajzs. 313.

Áll. — «Az ékszer zálogban van» annyit tesz, hogy az adott esetben az ékszer = zálog. «A zálog egy ékszerben áll» annyit mond, hogy az adott esetben a zálog = ékszer. A viszony tehát ugyanaz, csak ellenkező oldalról tekintve (mint pl. a cselekvő és szenvedő mondat). Így:

Az mi örök boldogságunk áll csak teremtőnk... ismételten. Zvon: Post. I. 97. [Váltogatja, cserélgeti [lábát], abban áll a mulatsága. [Ar. «A rab gólya.» «Bestehen: sein wesen in etwas haben, állani valamiben, constare, consistere in re; das glückliche leben besteht in der tugend: az élet boldogsága jó cselekedetekben áll.» Márton ném. szót. (V. ö. alább 2. *vmiből áll.*)] — V. ö. még: Ebben függ a jó életnek fundamentuma Káldi: Préd. I. 504. Így a régiéknél gyakran.

«Az arany az adóban adatik vala» — más szempontból tekintve ezzé válik: az adó aranyban adatik vala. Így: száz forint készpénzben, aranyban, ezüstben, papirban stb. (hasonlókép németül: *hundert gulden in barem, in gold* stb.) Három százast adok érte készpénzbe, nem kívánom magától ingyenbe. Göcs Népd. 27. Aranyban ezüstben elnyered a hasznát. Ar: BH. XII. én. Húsz forint sájtoba lenne neki a fizetése. Nyr. II:178. Ide vonhatók az olyan kifejezések, melyekben «az alapszó tárgy, mely az alakra képletesen [metonymiával] van használva.» (Kúnos-Munk.: Belvisz. 53.) Példák: Haja szabados fürtökben omolt el tündöklő vállán, Vör: Zal. I. én. Fehér gyöngyökben felszökellő hideg forrás. Ar: «Katalin» 5. (Azaz fürtök, gyöngyök alakjában.)

Innen könnyű az átmenet a következő kifejezésekre:

A szegényeknek [a szegények képében] magát a Krisztust tápláltad, Biró: Préd. b2. Az igaz Istent, az kőben és fában imádták Monoszl: Kép. 68. Kire ismert János ebbe a banyába. Pet: JánVit. 22. (V. ö. képében, nevében, személyében.) Hamisat mondasz abban, hogy az vágyódás bűn volna, Monoszl: Apol. 322. Még elismerés be nyer a nemes parányi bért, Bajza I:139. Engedelmmünk fizetésében örök életet ígér Isten. Pázm: NyK. XV. 217. Díjában, árában = díjául, árául. Pl. Bánd meg előbb bűneidet, s úgy halj azok díjában. KisfS: Tát. 2:54. 81. Szenvedésim nyomorú díjába szánakoztak rajtam emberek. VajdaJ.: Kis. költ. 88. (Igy Vör: Tündérv. 24. vsz. stb.) Ott megnyerte még életét, de értelmét, eszméletét rút tettének árába ott hagyá a kriptába KisfS: Mbosz. Hitsz. 78. Elbeszélte, hogy járt a bérében kapott díóval. Népk. II:377. («Kertoi, mikä hänelle tapahtui palkaksi saadun pähkinän kanssa.» A szerzőnek fordításában a Suomen Kuvalehti cz. finn lapban 1879. 86. l. — A cseremis z egészen úgy mondja, mint mink: *tar* bér: *tareš*=bérebe, árába, NyK. III:456.)

Innen jut végre a *-ben* rag metonymia útján az *,-ért* jelentéséhez: Az régiek egy denárt adnak vala egy napi müben [e h. egy napi munka díjában]. Sylv: UT. II. 171. Tartozunk szolgálatjában egy rókabéléssel. LevT. II:229. Mely 300 forintban bocsátottam ő kmének . . . egész jobbágyságomat 318. S mégis jótételében gonoszszal fizetünk. Csúzi: Síp. 104.¹⁾

¹⁾ Említendő itt ez a sajátos kifejezés: «*Fejében*: -ként, gyanánt, nevében; ingyen, kölcsön, alamizsna, ajándék fejében adni v. venni vmit.» SzD. kisd. szót. — Használatát és magyarázatát l. a szerző «*Fejében*» cz. cikkkében Nyr. XV. — V. ö. még: *Holt számban* tartom. Fal. 855. *Dicséret nében* vesszük 34. Mennyei javait nem ajándék, hanem jutalom nevében osztogatja reánk: *come premio, non come dono*. U. o. 36.

Záradékul itt azt a sajátságos szerkezetet kell tárgyalnunk, mely szerint nyelvemlékeinkben (a MünchC.-től Károlyiig) az anyag jelelése *-ből* helyett *-ben* raggal is előfordul:

Tüvisben font korona: corona de spinis MünchC. 209. Szerezjen ő benne [az ezüst pénzben] képöt: faciat ex eis sculptile JordC. 346. Érezbe csinált ív: arcus aureus KulesC. 31. Tudós ember lett vala ő benne. ÉrdyC. 527. 653b. Vőn egy font nardosban alkotott nőmös kenetet. NádorC. 151. (Nem partitivus, mint Thewrewk magyarázza Nyr. I:90.) Mi lészen ez gyermekben? Sylv: UT. I. 81. Meg békélének egymással: és semmi nem lőn az ütközetbe. Helt.: Krón. 11. Halmot testekben hordtak vala. Göröcsönyi: Máty. kir. 102. Sok paraszt ember gyermekében főemberek lesznek. Frank: HasznK. 64. Rontsátok el az ti szántó vasatokat, csináljatok fegyvereket benne Kár: Bibl. II:186. (Más példák Kúnos-Munk. 56.)

Az idézetekből látjuk, hogy itt nem tulajdoníthatjuk a *ben* ragot a latin nyelv hatásának. Pedig annyiival föltünőbb e rag, mert mellette a *ből* ragot is használja a régiség (úgy mint a mai nyelv) s mert ezt, az elativust találjuk ilyen értelemben a rokon nyelvekben is. Azt hihetjük tehát, hogy a *ben*-ragos *essivus* valamikor kiterjedtebb használatban volt, s hogy ezt használták aztán *exessivus* gyanánt is a *ből* helyett. Ez magyarázná meg azt is, miért enged oly gyakran a Bécsi, Münch., Apor CC. fordítója a latin nyelv nyomásának a *be* ragos *factivus* használatára nézve (l. alább).

2. A *ből* *exessivusi* használatának magyarázata önként adódik az olyan kifejezésekből, melyekben a régi tárgyból, az anyagból, melyből az új tárgy kiválik, e czélra csak egy rész szükségeltetik. Pl. Sereg ott seregből csapatonként válik. Ar: BH. Iluska porából nőtt ki az a rózsza. Pet: JánVit. 25. Így van ez többnyire akkor is, ha valamely anyagból való csinálásról, készítésről van szó. (V. ö. Kúnos-Munk. 76.)

Az *exessivusi* használatnak főbb esetei:

Válik, lesz, van, átváltozik, kerekedik stb.: Jó illatú kenyerek válnak az bides gabonából. ÉrdyC. 282. A szalonnát ha egyre füstölik is, nem válik belőle derelye. Fal: Jegy. — Csendes házi madár lesz az erdei sasból, Pet. Hogy belőle legyen egy pár én velem. Népk. I:270. A cigánbu király lőtt. Nyr. III:180. — A ti szívetek köből van. Gyul: VénSzin. VI. Lassan! nekem sincs ám tökbű a fejem! Nyr. IV:229. Ajtómon is fából a kilínsem III:94. — A bárányokból átváltozott angyalok. Népk. I:354. Mi nálunk, a sok roszból, egy semmirekellő szokott kerekedni, mint a sok apró jóból egy nagy jó lehet. Pázm: LuthV. 353. Olyan legény is facsarodott belőle két esztendő alatt, hogy nem

lehetett sehol párját kapni. Népk. III:335. — Szentkereszti, ki itélőmester is volt, csak igen szegény legényből ment volt elé. «Hazánk» I:220.

Csinál, készít, alkot, szerez, tesz, fon, fűz, köt, stb. stb. Példák:

Koszorut csinála szegénységből és sok nyavalya szenvedésből. SándC. 4. Agg fából nehéz gúzt tekerni. Agg lóból nehéz poroszkát csinálni Pázm.: Préd. 335. — Ez szent gyökérből alkottaték az Dávid kulcsa. ErdyC. 439. Ezökből ördög igen nagy bűnököt tud szereznie WinkC. 124. Mert az inség, sok ellenség tett belőled restet. Thaly Adal. II. 127. Szükség az éjből is gyakran napot tenni. (Ar. MO. 3:9. És a tanolságát annyira vivé az a lelki atya, hogy papot tevé belőle [a fiúból]. Nyr. VIII:232. — Csillagokbul van kötve koronád, holdból és szép napból. Zr. Hadd fűzne dalokból gyöngysorba fűzért. Ar. «Szondi k. a.» Fonjunk áldásból lilomfűzért. Pet. — Vesztéből más ezer éltet tüstént nemz az anyás természet. Vitk.: Munk. I:116. Az holtból is elevent támaszthatsz. Born: Ének 311. l.

Valakiből csúfot tenni stb. v. ö. csúffá tenni. Ti is az emberből csúfot mért csináltok. Csok: Dor. IV. Kordélyaságot tenni vkiből. Orczy: KöltH. 43. — *Csúfot üzni vmiből* a következő két szerkezet összezavarásából keletkezhett; «csúfot tesz vkiből» és csúfot üz vkivel.¹⁾ (V. ö. Játszott a szabadság sokféle népekkel, tréfát üzött mindég a Nemes Rendekkel. U. o. 35.) Ujabb időben többnyire ez járja: — *t üzni belőle.*

[Nevetséget üzni valakiből. Orczy: Költ. H. 43. A házi istenekből üzzetek csúfot. Szenvey: Messzinai H. 51. Biz Isten! ez angersi pugrisok Fölségekből csak bolondot üznek. Shak. XIV:29.] Gondolod, hogy belőlem játékot üzhatsz. Bajza II:161.

Pregnans kifejezések: Ennek a kedves barátunk Lajos fijából nevelői mindent reménylenek [= reménylik, hogy minden lehet belőle]. Kaz: Lev. III:255. Sokat remélt ebből a fiúból. Népk. I:361. Hires agarat várok belőle, kapása, látszik, igen jó lesz. Kovács P: Fars. Kal. 3. Szüleim... belőlem papot vártak. Arany (önéletrajzában). Atyám híres énekesnőt jósolt belőlem. Tolnai: Besz. II:20. — V. ö. lat. *exspectare*.

Áll vmiből vmi = constare ex, bestehen aus. (V. ö. fönt. 1. áll vmiben). Pl.

Okos lélekből és emberi testből állapot: *ex anima rationali et humana carne subsistens* DöbrC. A mindennapi mulatság itt abból fog állani, hogy Bercsényi uram jó mihozzánk. Mikes 32. lev. Életünk szó-

¹⁾ Kúnos-Munk. magyarázata (76.) nagyon erőtetett.

vete vegyes szálakból áll, jókból és rosszakból keverve. Györy: Shak. XIII. 239.

Rokonértelmű kifejezés: *vmiből van* (l. föntebb), *vmiből kiáll, ki-telik*. Pl. Gazdálkodás! torról maradt hideg sültből kiállt a nászi asztal. Ar: Haml. 17. Hát még a forma! A legművészibb görög schemák utánzásából áll ki: Cseng: Catull. 10. Négy singből egy ing telik. Gyarm: Nym. II:256.

Fordítani latinból, németből stb. magyarra. V. ö. Görögből deák ká fordította. Tel: Evang. III. 373. «Poenitentiának tüköre...», mely fordított németből magyarra (Bécs 1665.) Németből magyarul fordította ezt az könyvecskét. Toln: Vig. előb. 9.

NB. A szokásból második természet lesz = a szokás második természetté válik. Légyetek porrá, kik porból lettetek! MA. 90. Zsolt. A *-ből* és *-vá* ragoknak ezen viszonyáról, fölcserélhetőségéről s a kettőnek együtt való előfordulásáról l. bővebben a *-vá vé* rag tárgyalását.

3. A *factivus be* az *exessivusból*-nek párja. Ezt a megfelelést szépen megvilágítják a következő mondatok: A kisedd makkból, ha meg nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja. (Széchenyi mondása) = A kisedd makk mérész sudárba szökkent. (Ar: Széch. eml.) A szerencse fordul jóból gonoszba. (Tinódi.)

Menni a -be raggal némely kifejezésekben a. m. válni, átváltozni; ugyanaz a jelentésfejlődés ez, melyet a finn *tulla*, francia *devenir*, angol *become* igékben látunk. Legátlatászóbb a metafora ezekben: *füstbe megy* (V. ö. A szerelem lángba csap KisfS: Kes. Szer. 73. dal.) és: a növény *szárba megy*. — Példák:

Az mag fellyebb nevekedik, mígnem szárba megyen. MA: Scult. 240. «Füstbe ment terv». Pet. (költ. címe.) Új öltözékem füstbe menten? Gyulai: Költ. 305. Genyedséges vad húsban ment seb. Bal: Csepr. isk. 142. Sima orczája ránczban ment. Czegl. En. III. 20. — A megy igének ilyen használata gyakran fordul elő Faludinál: *szokásba megy* [= szokássá lesz], *törvénybe megy*, *mondásba megy*, *füstbe megy*, *lángba megy*. — «*Atmegy embe*» a német «*in etwas übergehen*» mintájára legújában nagyon lábrakapott (kivált természettani, khémiai iratokban). Pl. Nem csak tettbe nem ment át, de befolyás nélkül is maradt a későbbi kísérletekre. Szász K: Széch. 14. — A régiek a *kel* igével is mondják: Példabeszédbe kele: *versum est in proverbium* MA: Bibl. 1:253. (Törvénynyé költé: *fecit quasi in legem* 45. — Ide sorolhatók még: Őszbe fordult a zilált haj. Ar: Ágn. assz. Őszbe csavarodott. Dug: Szer. I:160. Itt kékesebb [a réti], amott sárgába tér. DélibH. 78. Említsük még ezt a népnyelvi metaforát: «A kár haszonba jár (mert tanul tüle az ember)». Nyr. VIII:428.

Vág, tör, szakaszt, hasít stb. Példák:

Ha megharagítasz, eperszembe váglak. Nyr. II:39. A bot eperszembe törte őket. VIII:185. Szakaszzuk háromba. IV:288. Azok a gonosz

mérges disznók, még szilakba szaggatják az embert. Népk. III:387. A fát kettőbe hasította. Szeged N. II:117. — Beszédet stb. félbe-szakítani.

Ad, küld, hagy, vesz, kap. «Versetzen, verpfänden: zálogba adni, vetni». Márton ném. szót.

Foglalóba adni valamely összeget. — Közköltőbe adtam egy forintot. Nyr. VI:174. Bementek egy házhoz, s ott sült ludat adtak nekik alalmaznába. Népk. III:414. Kóstolóba adok egy kevés pálinkát. Gyarm.: Nyelv. II:90. Arany pereczet, fülbevalót küldötte nekik jegybe. Mikes 74. lev. — Örökre hagyni. — Milyenek lehettek ama történeti darabok, melyek a nemzet múltját, jelenét örökre vették. Ar.: Próza. 65. De szerencsés ember, két csibét kapott egy párba. Nyr. VII:375.

Vegyesek: Egy hegy után, más hegy érkezik annac eleibe az ki az Krisztushoz indult zarándokba. MA.: Scult. 1013. (V. ö. az leányok zarándékot járnak. Pécsi.: Szűz. 182.) — Azt írja: hogy csak csúfságba mondotta ezt. Pázm.: Kal. 359. — S gyötrelme feloszlott e pár feddő szóba: Ar.: MO. 3:64. A rothadó elem seprőbe mállik. DélibH. 7. — Hétezer golyóbist rakott rakásba. Tin. 82. Ha az, mit mélyen éreztet, könnyen rímekbe alakul. Gyul.: Költ. 156. Versbe szedni stb.

Régi szolgai fordításokban nem ritkán találunk hibásan használt *factivus -be-t*. Így pl. a Bécsi C.-ben: Szolgákba és szolgáló lányokba eladatnánk: in servos et famulas venderemur. Eszter 7:4. Nevekedék folyóba: crevit in fluvium, 10:6. Legyen úristen tanúba: sit Dominus Deus in testem. Mich. 1:2. Ő dicsőségeket utálatosságba változtatom: gloriam eorum in ignominiam commutabo. Hos. 4:7.¹⁾ (Így u. o. Mich. 4:3. és 7. s még sokszor; NádorC., I. Toldy kiad. szótár. s. v. változik.)

A *-be* rag néha a valaminek tartást jelentő igéknél is előfordul, melyeket különben a *-nek* raggal szerkesztünk, — legtöbbször ezekben a szólásokban: *semmibe hajtani; semmibe, kevéssébe, sokba venni* stb.; *annyiba, olyba tartani*. Példák:

A Carthusianusok magokhoz képest a szentségre nézve másokat *semmibe hajanak*. Pósz: Igazs. 518. Akármit beszélek, csak *semmibe hajtja*. Gyarm.: Nyelv. II:202. Tettre tekint, s hín szót *semmibe hajt* az erős. Czuczor Költ. I:91. — Istent, embert ő *semmibe sem vesz*. Vör. Így rimázkodott az, de kevésbe vette. Ar.: Toldi, 4:20. (L. Lehr példáit e helyhez.) Ha tehát ők már oktalan észszel titeket csak *semmibe néznek*, az olimpiákat pedig *istennek*. Ar.: Arist. II. 126. (V. ö. kevésre nézi Ar.: MO. II.) — *Annyiba tartom*, mint semmit: ich achte es so viel als

¹⁾ *Változtat és változik* előfordul így nyelvünkben is, de csak a kép, ábrázat, személy, alak szók közvetésével: «Vad képébe őt változtatta... Meg emberi ábrázatba változék.» Tin. 249. Így ErdyC. 638. Szék: Krón. 56. Azonnal áltálváltozom a magam valóságos leányi személyembe. Katona: A tündér alma 2. jel.

nichts. Adámi : Spr. 162. Olyba tartom,¹⁾ veszem, mintha nyakon csaptál volna. Gyarm : Nyelv. II:116.

Partitivus *ben* és *ből*.

A finn vagy francia partitivust mi többnyire jelzői viszonyal helyettesítjük mint a német; pl. *lasillinen vettä, un verre d'eau*: egy pohár víz, *ein glas wasser*. Többnyire csak olyankor fejezzük ki határozóval, ha a mennyiség kifejezése van kiemelve *marad, hagy, eszik, lát, talál*, stb. eff. ige mellett, pl. a vízből kevés maradt, a seregből sokan hiányzanak, a kenyérből semmit se találtam stb.

Régi nyelvelméleinkben ezen *ből* helyén rendszeren *ben*-t találunk, mint már több ízben kimutatták. (Először tárgyalta e szerkezetet Mátyás F. MNytud., másodszor P. Tewrewk E. Nyr. I:90., példákat gyűjtött még Ihász G. Nyr. VI:163. Kis Ig. NyK. XV. Pázmányból és Könyve Nyr. XII:165. Rosszalták e használatot Gyergyai NySaj. 3. és Imre S. NyK. II:328, de természetesen csak annyiban van igazuk, a mennyiben archaismusokkal általában óvatosan kell élnünk.) — A répi *ben*, nagyon használatos volt a mult századig, még Faludi leggyakrabban ezzel él. Azóta az irodalmi nyelvben mind inkább enyészik, úgy hogy ma csak a «részt vesz vmiben, részesül benne, részesít benne, osztozik, válogat benne, a míg benne tart» szólásokban maradt fönn. De e mellett a népnyelvben elégszer hallható más kifejezésekben, noha többnyire

¹⁾ Régente egymás mellett élt e két kifejezésmód: *olyba tartani, olylyá tartani*, s a kettőnek összeolvasztásával keletkezett ez a harmadik: *olybá tartani* (l. «Névragozás» 4.). Pl. A pompás nagyságos neveket olybá tartják, hogy . . . Tus: Apol. 186. [Olybá tartom rossz embernek reám szólását, mint szeméten gubás ebnek ugatását.] Thaly: VÉ. II:125. (Több példa, kivált a népnyelvből Lehr Toldijában 222.). — A *tart* ige, mely nyugodt cselekvést jelöl, az *essivusi -ben* ragot is fölveheti, s példáját követi aztán a *hajt* ige is. Pl. [Az ostorozásokat, és tömlöczözéseket csak olyban tartotta, mintha nem is ő szenvedte volna azokat.] Hall: Paizs. 234. Én ezt annyiban tartom . . . Fal. 125. 177. Cassandrum, quem tu citas, tanti pendimus, quanti Cassandram, Priami filiam: Csak olyban hajtjuk Cassandert, mint Cassandrát, a Priamus leányát. Czegl: Japb. 156. Más emberek tisztességére rendeltetett innepeket nem sokban hajtunk. Pös: Igazs. I:293. Semmiben hajtóm, megutálom: aspernor. PPB. lat.

csak bizonyos megállapodott szólásokban (a minthogy Tewrewk E. csak Ballagi példabeszédeit idézi bizonyítékul); pl. a kenyérben sem ettek eleget Népk. II:412. v. ö. CzF.

Azonban a *ből*-ragos partitivus is föllép már nagyon régi nyelvemlékekben. A HB.-ben *gimilstrel* nyilván csak latinizmus, *de fructu* (v. ö. *mend iorben* rezet u. o.). De már a JordC. 10: *gyimelcsből észik*, s még előbb az Ehr. c. 1: *egy tizenkettőből*: unus *de duodecim*, a mai alakot mutatja. — De a *ben* rag olyan erősen tartja magát, hogy még akkor is használják, mikor hová-féle határozó áll vele szemben s így inkább az elativust várhatnók, pl. «Ahhoz se hozzá ne tegyünk, se benne el ne vegyünk» Magyari: OrszRoml. 6. Hozzá se tégy, el se végy benne semmit. Mélotai: Ág. 36. stb. I. alább I. c.

Úgy látszik tehát, hogy régebben — talán még a HB. idejében — állandóan *ben* volt a partitivus ragja (a héber nyelv is azt mondja «senki sem maradt bennök» e. h. belőlük, Ewald 6. kiad. 484.), s hogy ezt később szorította ki lassanként a mai *ből*. Erre nézve föltehetjük ugyan az érintkező szláv nyelvek hatását is (v. ö. Mikl. 531.), de a *ből* rag különben is olyan természetes ebben a szerepben, hogy használatba vételén nincs mit csodálnunk, hisz mi úgy is többnyire csak olyan állitmányok mellett használjuk, melyek kimaradást, kivételt, elvételt stb. jelentenek;¹⁾ (tehát nyilván igaza van Brassainak 333 abban, hogy «a míg gyakrabban éltek ily értelemben a *-ben* raggal, árnyalatbeli különbség is volt közte és *-ből* között»). Azon fölül v. ö. más nyelvek analogiáit: lat. *ex*, ang. *out of* stb. és másnemű honnan-féle határozókat: uj-lat. és román *de*, ném. *von*, finn *-ta* (ered. abl.) stb.

Lássuk most külön I. a *ben* s II. a *ből* használatát.

I. a) Egyes kifejezésekben még ma is egészen természetesen hangzik a *-ben*-féle partitivus. Pl. Nem volt szavaiban semmi férges. Pázm.: Préd. 500. A nagy urakbann kevésb jót találok, mint rongyos pórokban. Orczy: KöltSz. 181. — Vannak azonfölül egyes megállapodott szólások, melyek szintén mai köznyelvünkig főtartották ezt a *-ben*-t; ilyenek:

¹⁾ V. ö. Ily drága kenyérből egyék és ez ily sz. pohárból igyék. Komj.: I. Kor. 11. fej. Ki az egésznek szerkezetéből csak egyes mondatok toronyhegyeit látja. Ar: Próz. 357. E mímelők csoportjából ha egy-egy igaz költő lép ki. Gyulai: Költ. 162.

Valamiben része van, részes, részesül, részesít, osztozik: Mert részes szolgájának halálában. RMK. II. 235. Gyümölcsseiben hogy mi is fejénkint részesülhessünk! Zvon: Préd. I:699. Melybe nem részetlen. Tor: Eny. 273. A mennyel kincsekben annyira kezdett részesülni, bővelkedni. Biró: Préd. 30. Kell inkább boldogabb életre vezetni, és közszabadságban őtet részeltetni. Oreczy: KöltSz. 41. Társai vele búban s örömben részvevőleg osztoznak. Bajza II. 199. Sokszor volt urával háborúban része. Ar: ToldiE. 1:9. «Jó étvágyat az ebédhez. (Felelet:) Része legyen benne.» Nép.

Valamiben válogat: A sok kies mezőben válogathattak. Mik: TLév. 74. lev. A ki sokat válogat a mogyoróban, utoljára férgesre talál. Kovács: Közm.: 85. Válogat mint tót a vad körtébe. Ny. VIII. 428. (V. ö. Csak duskál az életben. Ny. IX. 34.) — Így régebben: *Választunk benne*. Fal: (Toldy kiad.) 446. 528. De néhol ma is, pl. Nincs bennik választani való. (Háromszék.) MNyszet. VI. 228.

Valamiben tart (= marad, van valamiből). Míg ez világba tart [míg e világ tart, ez az élet] LevT. II. 77. Reá vészi szűrét, és viseli valameddig benne tart. Land: UjSegits. I:702. Megkezdik a pogácsát s míg benne tart, egy hétig morzsolgatják mindétig. Gyulai: Igazs. és ham. Egyél, míg tart benne Nyr. VI:367. (Így Fal. 52. 815. stb.).

b) A mai között értelmében (v. ö. a helyhatározó ben-nek a között-höz való viszonyát):

Kikben vagytok ti és hivattatván mi Urunk Jézusban Krisztusban: in quibus estis et vos vocati. ÉrdyC. 39. Sokak vadnak bennünk, kiknek... Valk: Gen. 25. Ritkán vagyon a hegedűsben bornemisza. Decsi: Adag. 120. Mint szintén az férfiak nem mind jók, az asszonyemberekbe is vagyon rossz AkadÉvk. XIII. 56. Az elme műveiben egyike a leghasznosabbaknak a történetek írása: ex aliis negotiis... in primis magno usui est memoria rerum gestarum. Kaz. Jug. cap. 4.

c) A mai -ből-nek megfelelőleg:¹⁾

Adjon mend iovben részt. HB. Valami elmarad ő benne: quod remanet. JordC. 251. Valakiben az isteni szeretetben semmi nincsen, az oly lélek is semmi. CornC. 48. Uram népébe nem sok maradott LevT. 101. Mikoron immaran az napba sok múlt volna el: quum autem jam multus dies esset Pesti: NTest. 82. Egy morzsányit sem hagytanak benne, Telegdi. Még semmit sem tudunk abban, a miért idejöttünk. Mik: TLév. 4. lev. Így lett Angliában a vallásnak megváltoztatása s így tartottak meg holmit a régi szokásban 86. lev. Nekem is esett benne, belüle: ich hab auch etwas davon bekommen. Adámi: Spr. 191. Nekem is jut benne oder belüle: ich werde auch etwas davon bekommen. 195. Nem iszol benne. Sok elveszett benne (belölle). Gyarm. Nyelvm. II. 117. Vízünk jó fris vagyon; ki jól iszik benne, ballaghat a fagyon. Erd: Népd. I. 123. Nagyon fősvények voltak: a kenyérben sem ettek eleget. Népk. II. 412. Mi lén benne? Tel: Evang. 108. Abban semmi nints [az a dolog

¹⁾ V. ö. erre s a d) pontra nézve Brassai fejtegetését 333.

nem igaz] Hall.: HHist. II. 146. Csalni akar, mint a másik követ, de abban semmi sem telik. MonIrók. XV. 356.

Se hozzá ne adj, se el ne végy benne. Zvon: Osiand. 26. Semmit abban az mi tied el nem vészek: non accipiam ex omnibus quæ tua sunt. MA: Bibl. I:12.

d) A mai közöl megfelelője:

Semmit el nem hagyta azokban: nihil ex eis reliquit. JordC. 304. Ne illessetek semmit azokban, mik parancsolván vannak: ne quid de his, quæ præcepta sunt, contingatis JordC. 296. sem egy te szent tagidban helyén marada. CzechC. 14. Az első harczon huszonkét ezeret levágának az Izrael fiaiban a Benjaminiták. Pázm: Préd. 190. A körösztrös urak, és többen is az urakban, Maximilián királyhoz hajlának. Pethő: Krón. 116. «Hányat adott el a juhaiba?ból?» Gyarm: Nyelvm. II. 116.

Igen gyakoriak régi nyelvünkben az olyan mondatok, melyekben az alany vagy a tárgy (melynek részéről szó van) nincs kitéve, úgy hogy a partitívus látszólag alanyul vagy tárgylul szerepel, olyan formán mint a franczia és finn partitívus (l. erről Misteli érdekes fejtegetését Zeitsch. f. Völkerpsych. XVI:421).

Példák az alanyi szerepre: Minden nap eleiben mennek vala a püspekekben [= *des évêques*, finn *püspoja*] és az urakban Helt: Kr. 150. Lakodalommal ment véghez, felgyújtetván a főrendekben s hadak tiszteiben [= főrendek és hadi tisztek] Monum: Irók. XV. 317. — Ide tartoznak mindazok, melyeket a «*valamiben tart*» kifejezésre idéztünk.

Példák a tárgyi szerepre: Meréhen ő véreben: hauriet de sanguine. JordC. 84. Nem adok az ő földekben ti nektek. 202. Hogy ivék benne [*comme il en but*, finn *kun sitä söi*], ottan az ő kórságából megvigaszték. VirgC. 45. El is hoztak volt ezek benne. LevTár. I:225. Fráter Györggyel Vásárhelyre bészállanak, hű szolgálában asszonyoknak megfogdosának. Tin: 21. Judás, Fur erat, ellopogatott a költő pénzben. Pázm: Préd. 729. Leányokban [leányt, des filles] ember mindenkor talál. SzVer: Bar. 8. Nem láttatok-e az én társaimban [ma: valakit] Huszti: Aen. 21. Sőt esmérek *bennek* [olyanokat], kik... Fal: (Toldy kiad.) 80. Szedj fel te is gazdag asztal morzsájában. Orczy: KöltSz. 189. Nem kíván innia szép vizében. Dug: Trój. 158. «Esztek-e benne? Szénát viszek a vásárra, vesztek-e belőle?» Ny. III. 330.

A következő példákban a *-ben* egyenesen accusativust fordít: Ő szüleinek ada benne: dedit parentibus partem. JordC. 340. Szed vala ő benne: colligebat illud. 139. Enak óriás fiaiban is látánk ott: stirpem Enac vidimus ibi. 146.¹⁾ — Innen magya-

¹⁾ Ilyen, accusativussal egyértékű partitívus van pl. a következő mondatban is: A főtisztek közül az arabiai királyhoz küldte, hogy azon kérnék a királyt... [= főtiszteket küldte]. Mik: MuN. 20. — Ehhez közel járó eseteket találunk az *-ig* rag használatában is. V. ö. Megfigetesz mind

rázható aztán az az érdekes jelenség, melyet Tömlő Gy. fejtett ki (a Budenz-Albumban); hogy t. i. elődeink a *bennünk, bennetek* szokat valóságos accusativusoknak érezték s utóbb csakugyan hozzájuk függesztették a tárgyragot: *bennünket, benneteket*.

II. *ből*: a) Egy tizenkettőből: unus de duodecim EhrC. 1. II. kenyérből egyék. Komj: SzPál I. Kor. 11. fej. Mindnyájan egy kenyérből eszünk. Kár: Bibl. I. Kor. 10. fej. Úgy kérnek részt a fogott halakbéli nyereségből Misk.: VKert. 186. Vagyon-e még valaki életben az ő Nemzetiségéből? Csuzi: Síp. 153. tíz nap sem eszünk kenyérből eleget Ar: MO. II:4. Nem kell nekem semmi se a világi jókból, az én kedves kis fiam nekem mindent pótol TóthK. 366. Hódolt országokból szinte sok is volt már 473. Elég volt ebből az egy sütésből egy kalács Győry: DQ. 21. Kevés kell belőle mint a nyilalásból Nyr. I:370. Abból immár nincsen semmi: szűzi daczcal tündér lenni Ar: Rege a csod. A házvételből eddig semmi sincs és gondolom, nem is lesz már Ar: Élet. 182. (Több példa Lehr: Toldi 364.)

Részes, részt vesz, osztozik (l. a -ben ragnál is): Mindnyájan ugyanazon egy kenyérből részesek vagyunk: omnes de uno pane participamus Komj: SzPál. I. Kor. 10:17. Ő az közönséges prédából részletlenné marad Forró: Curt. 189. Ő részt fog venni leánya szerencséjéből: Il partagera le bonheur de sa fille Kaz: Munk. 1. 232. Itt a farsangból nem sok részt vesznek; az egész faluban nincs tánczolónk Vtk.: Munk. II:85. Látom, hogy színe a szép örömmek, s így belőle mint testvér, rokon lélekkel osztozom. Szenvey: Messz. Hölgy. 59.

b)-*ből* = *közül*: ez a csere kivált gyűjtőneveknél fordul elő, de néha többes számmal is (a szabatosság megkívánná ugyan a kettőnek megkülönböztetését, de a csere ez esetben olyan természetes, hogy nem csatlakozhatunk azokhoz, kik határozottan hibáztatják: Gyergyai: Ny. Saj. 12, Füredi: Magyartalanságok, 5.). Példák:

Sumat aliquem ex populo Sall: Jug. 85. Valakit a népből igazgatónul vegyen. Szgyörgyi. (V. ö. Az köznép közzül maga melle valakit válaszszon. Deesi. A nép közzül válaszszon egyet, Kaz.) «Az ide rekesztett nyomtatványból épen most négy hete tizet kaptam ajándékba Trattner-től. Egyet közülök azonnal félre tettem számodra.» Kaz: Lev. III:288. Néked, kit szeretek, könyvimből mért nem ajánltam egyiket is, Horváth, érteni kéred okát. Vtk: Munk. I:133. Vitéziből egy nyolczvanat halálra vágta ott. SzászK: Nib.

Itt is elő-előkerül az az eset, hogy a partitivus (mint a finnben, francziában) az alanyt vagy tárgyat helyettesíti: Példák:

egy fillérig. Kár: Bibl. Máté 5:26. Míg nem megadod az utolsó fillérig: donec reddas novissimum quadrantem. FelsőB.: UKöls. 7. Hadd igérjenek sok százig értik a vásárba. Népk. I:308.

a) Ha nem szinte csoportosan, de talán mégis hintve találkoznak azokból, kiket a gyarlóság hol egyben, hol másban megejtett Fal: NU. 249. Kijutott neki a piritus kenyérből = megszegényítették Ny. I:323.

b) A ki e kenyérből eszik, örökké él. Biró: Ékesség. 1741. D2b. Vittél Isten elé áldozatúl imént gazdag birtokaid némi gyümölcsiből Czuczor: Költ. I:47. Versenyt nyakalva [iva] a borból Jók.: RR. 1:155. Égesd meg, porából végy magadhoz. SzegedN. II:107. «Má kapadoz a német szóból (már kezd beszélni egyet-mást németül) Nyr. VIII:177. Ritkán kapott a szeretet melegéből, de annál több része volt a gúnyban, megaláztatásban. MSalon 1884. 160.

Az állapothatározó *ben* különösebb alkalmazásai.

Külön kell még tárgyalnunk némely kifejezéseket, melyek az állapothatározó *ben* további fejlődését mutatják, de ma már nem állapotot jelelnek s azért nincsenek is vagy aránylag kis mértékben vannak *ből* és *be* ragokkal képezett megfelelőik. Itt különösen négy csoporttal van dolgunk:

1. Valamiben való működés, munkálkodás, eljárás, fáradozás; *vmiben jár, sántikál, igyekszik, iparkodik* (az utóbbi kettő -n raggal is); *vmiben törí fejét, fő a feje* stb. A régi nyelvben: *vmiben gyorsalkodik, vmiben foglalatoskodik* (ma *vmi-vel* foglalkozik) stb. — Példák:

Sokszor végbeviszi a róka, miben az oroszlán hiába munkálódott Közm. Mondd, mi jóba' jársz? Ar: Haml. 12. Járj el dolgodba Tel: Fel. 16. (Jaj azoknak, kik színnel keresztyének, kik tisztekben igazán el nem lépnek! RMK. II:128.) Mi szükség építésben, vagy élés szerzésben fáradnotok? Pázm: Préd. 85. Abba vagyok, abba járok a. m. abban működöm, mesterkedem, fáradozok (Háromszék) NyK. III:8. — Annak ideje korán való beszolgáltatásában igyekezik MonOkm. VI:11. (Igy Bajza II:50.) Álnokságban nagyobbban gyorsalkodnak Born: Ének. 219. «Körömködik a dologba = iparkodik» Nyr. III:30. Maga a herczeg roszban sántikál Shak.: II:207. — Jóba foglalja magát. (Veszpr.) Nyr. VIII:224. A geometriában és mathematicában foglalatoskodott Mik: MulN. 22. Ha csak valamiben nem szereti magát foglalni, mindenkor a nagy unadalomban forog, ... ebédig az olvasásban és az írásban tölti az időt. Mik: TLev. 88. lev. — Nem szünni meg a munkában: non cessare in opere PPBl. Én ha érdekedben hanyag valék, botorságom tevő Shak. II:124. — Abban nem töröm a fejemet. Mik.: 70. lev. Nem törték hasznosban, higyd el, az eszeket, Orczy: KöltH. 57. A többi szomszéd vármegyéknek is ebben fő a fejük Vitk: Munk. III:5. Ebbe csak nem riszálom az eszemet. Nyr. IV:229. Figyelmetesek... olvasásában. Zvon: Post. I:697.

2. A valamiben járás, eljárás képzetéből fejlődik a *valamiben jártasság* képze: *valamiben jártas, tapasztalt, gyakorlott, forgott, valamiben tudós, mester stb.* — Rég. hírem lőn benne, hírt tesznek benne (ma róla). Példák:

Hadi tudományban jártas. CzF. Számvetésben járatlan. CzF. Uszásban gyakorlott tengerész, írásban gyakorlatlan kéz. CzF. Világban forgott: weltgeübt. Ball. Hanem Isten tudós abban, kik legyenek a választottak Pázm: LuthV. 272. Hol lesz már a kincse; Isten benne tudós — sohajt — van-e? nincs-e? Ar: NCz. 4:97. Tettetésben mester. Örczy: KöltH. 94. Híre lőn benne ErdyC. 515b. Olyat fogsz reám, a kibe sem hírem sem tanácsom Tel: Fel. 96. Ebben Frater Györgynek csakhamar hírt tévének Tin. 17.

3. Valamiben vagy valakiben hisz, bízik (v. ö. *bízik valakihez, a hoz ragnál*), *reménykedik* (v. ö. alább: *valakibe hisz, bízik, reménykedik*), *megnyugszik* (v. ö. valamibe bele-nyugszik); — *csalatozik, kételkedik, tamaskodik*:

Ki ő benne hiszen: qui credit in eum Komj: Róm. 9:33. A férfiakban hitt még, de nem hitt a tükörben. Pedig azok megcsalták, ez pedig nem. Miksz: NemzUr. 243. Hitetlen lőn az én beszédembe: incredulus fuit ori meo JordC. 161. Szolgáját hagyva maga mellett, a kiben egész hitele volt Mik.: MulN. 178. — Isenben bízott: confidit in Deo JordC. 447. Bízassék ő erejében ErdyC. 574b. Bízik benne, mint kutyaiban a nyúl Nyr. IV:136. Magában bizakodó ember Kár: Bibl. I:630. Szépségedben magadat elbízta Zr. II:102. Bizodalmas lévén benne ErdyC. 359b. Akkor lehet bizodalunk a boldogság elnyerésében Pázm: Préd. 171. Bizonyos benne, hogy elmégyen: certus eundi. (Bizonyos felőle, hogy férjhez megyen: certi matrimonii.) PPBl. — Reménykedjetelek úrba: sperate in Domino. Kesztc. 27. 31. 47. Te benned reményljenek. MA: 51. zsolt. Folytonosan reméll egy diplomatai állomásban. Belényesi, BSzemle. V:159. Benned reménységem. MA: 56. zsolt. Leányomba van minden reménységöm Ny. III:554. Reménységemet Istenbe nem tartottam VirgC. 5. (Bátorság, vitézség neki mind hiába, veti reménységét a horgas-inába Ar: NCz. 3:83.) — Isten akaratában, a becsületes emberek tanácsában megnyugodni CzF. — A ki ő gyors lovában bízik, megcsalatozik dolgában MA: 33. zsolt. De az ember sok ezerszer megcsalja reménységemben. Thaly: Adal. II:410. — Erényemben is kételkedel. Gyul: VénSz. V. Nincs kétség üdvösségünkben Born: Enek. 38. Az térszen kétséges tagadást ebben, a kinek tökkel üttetett az agya Csúzi: Síp. 687. (Noha vétkeztünk, ne essünk kétségbe, mi istenünkbe RMK. II:270. Erdéli urakban es kétségbe esék Tin. 30. Rendesen *felől*.) Sok ember kipusztúl, míg annyira menne, ám hisz próbálja meg a ki Tamás benne Ar: NCz. 4:43. Már abban tamaskodom Nyr. XII. 421. — Az ki miben tndós, abban gyanós. Pázm: 5 Lev. 210. (V.ö. Nyr. II. 271.)

4. *Gyönyörködik* (a «benne gyönyörködni» metafora magyarázatát l. a bevezetésben) *kedve telik, kedvét v. örömét keresi*

v. találja, leli, tetszeleg, kéjeleg stb. A XVI. században így is: *édeskedik*,¹⁾ *kedveskedik* valamiben; és a XV—XVII. században: *örül* (ez még *Ányosnál* is), *örvendez*, *vigad* vmiben (ezek, úgy látszik, csak a latin hatása folytán). — Példák.

Isten gyönyörködik az hivek dicséretibe Mel: SzJán. 531. Nem telt benne gyönyörűsége Pet: Ján. v. Kedve telt a drága küldeményben Ar: MO. 2:24. Mindenben keresem kedvemet és nem találok fel Vitk: Munk. II:18. Sem kedvem se alkalmatosságom nincsen a széllyel való járatban Poenit. 14. (Így SzászK. Müford. I:177.) Ilyen képzelgésekben és pompában tetszelegnek és tévelyegnek a költők Csiky: Ang. I:140. Az istennek szeretetiben édesködnek ErdyC. 559. (Így VirgC. 72. Born.: Préd. 410.) Az boritalba kedvesködnek Kules: Kész. 21. — Mi öröme lehet a gazdagnak sok pénzében? Fal. 524. Örvendezettél engemet te tételdiben és te kezeidnek művelkedetiben vigadok: delectasti me in factura tua et in operibus manuum tuarum exultabo AporC. 52. (Így Pázm: Préd. 31.) Örüle Egyptom ő el mentekbe: letata est Aegyptus in profectiōne eorum. KesztC. 283. és 158. (Így MünchC. 107b. VirgC. 67. MA. 104. zsolt. Zr. I:62.) Hogy még van, ki örül versszerző tüzedben Ányos: Költ. (Abafi kiad.) 13. Örvendezünk és vigadunk te benned: exultabimus et letabimur in te Kár.: Bibl. I:631. Örvendez az én lelkem az Urban. MA: 35. zsolt. «Örömkedik benne»: örömet leli, gyönyörködik (Nép., Veszprém 1877.) (Ide sorolhatnók ezt is: Csodálkodék császár abban. KatLeg. 3307. V. ö. Én csodálkodom ez leányon, u. o. 3311.)

Eredethatározó böl.

1. Ide tartozik mindenekelőtt azon igék meghatározása, melyek eredést, származást, keletkezést jelentenek. A metafora magyarázata itt nagyon könnyű, hiszen az eredetet gyakran egyenesen helylyel határozzuk meg. (Példák: Te belőled [Bethlehemből] támad a fejedelem. Kár: Bibl. Máté 2:6. Minden ige, mely az ő szájából származik u. o. 4:4. A religió az égből származott Fal: NE. 89. V. ö. a folyó eredetét.) Maguk az igék is, melyek itt előfordulnak, többnyire nyilván mozgást jelentenek: *jő, ered, támad, keletkezik* (származik Budenz szerint a. m. *szárnyazik*, azaz *elágazik*); de ezek is használatosak: *történik, lesz, van*. Ezen eredethatározásnak rokona, illetőleg alfajául tekinthető a fönn tárgyalt *exessivus*. — Példák:

¹⁾ Gyönyörködik és édeskedik a régieknél *vel* raggal is előfordulnak, az előbbi kivételesen Zrínyinél *-nek*-kel is (az *örül* analogiájára): Ha akarsz szerető jegyösödni öleletivel gyönyörködni és ő vele édesködni. GuaryC. 63. Gyönyörködni különb-különb vallásoknak. Zr. — Gyönyörködik valamin: l. az *-n* ragot.

Józan birtokából jöhet jövedelme, de nehéz és munkás örökös védelme. Orczy: KöltSz. 35. — Sz. István király Árpád véréből eredt. CzF. — Ebből négy bizonyosság támad. Pázm: LuthV. 403. — Ez az emberi vélekedéseknek bizonytalanságából származik. Pázm: Kal. 576. A magyar nemzetnek abból származott öröme és vigasztalása. Biró: Préd. C2b. — Egy nyakon csapásból üstökvonás történik. Kovács Közm. 129. — Ott lesz ön nagy öröm istennek látásából SándorC. 11. Ha meg nem állotok, a lesz belőle, hogy én is elszaladok Ar: NCz. 3:31. — Ő csak azon merev szófűzés, mondatalkotás ellen tiltakozik, mely a nyugati nyelvekből árasztotta el stilunkat. Ar: Próz. 370. — De van e dologbul egy derék ötletem. Ar: MO. 2:103.

2. Szintén *-ből* raggal szoktuk jelölni annak a nevét, a miből a haszon, a megélhetés stb. veszi eredetét. Az átvitel könnyű voltát mutatja a következő két példa, melyben más viszonyszók vannak ugyan, de szintén ablativusi alakjukban: Nem élhetne kend úgy meg *alóla* másodmagával, mint én hatodmagammal éltem? [t. i. a tehén alól, a tejéből] Jók: MNÉlcze. 84. Magosan repül a héjja, mégis körme *közzül* él a [körme szerzeményéből]. Népk. I:248. — Példák:

Kiből nagygyal nagyobb érdemet venne VirgC. 90. Az élés hordásból nagy nyereséget akarának venni Helt: Krón. 10b. A gyapotból való *kereskedés* itt igen nagy. Mikes 37. lev. Egyéb jövedelmek nem volt, csak a szántásból 68. lev. Mért gyűjt ennyit össze s mi haszna belőle? Kis Ján: «A holló». Álomból még senki se gazdagodott meg Nyr. VI:82.

Ha élni kell, úgy mond, parányi értékből Orczy: KöltH. 141. A vanból nem tudott megélni, most a nincsenből is muszáj Nyr. IV:277. Egy varju nem laknék jól a husából 470. — Te asztalodnak kenyér héjából engemet *tengettess és éltess* PeerC. 13. Ot gyermeket hagyott, kiket magam koszorúfonásból tartok nehezen Ar: Arist. III:34. Kifizette a jószágból, a házból a kisebb testvérét Gyarm: Nym. II:118.

3. A *-ből* raggal szoktuk meghatározni a megtudás és tanulás különböző árnyalatait. Néha magát a cselekvés fogalmát is világos metaforával fejezzük ki, pl. *kivesz s a régi kihoz e h.* következtet. Ilyenek a következő szólások is: Ezt úgy hiszem, mint ha a szájából hallottam volna. Mik: 5. lev. Ezen bal történetből kilátható, hogy rendesen nem felelhetek soraidra. Vitk.: Munk. III:128. Rá függesztvén szemeit, mintha ki akarná belőle nézni a titkot. Bajza II:139. Oly dolog, mit szintén hírből szedhetél, mivel sokat beszélnek róla. Rákosi J: Shak. XII:51. Kitetszik a szeg a zsákból. Közm. Erd. Kitünik a szeg a zsákból. CzF. (V. ö. még: Úgy, hogy ugyanazon dolog... láthatóképpen következne

innét ki. EsztT: Any. g4. Sejtethed innen, hogy nehezen fogok ráérni. Ar: Élet. 143. Én többet szólni nem tudhatok, hanem hinc fratres aliquid percipite de sublimi mysterio: (ezekből, ha lehet, értsetek valamit erről a nagy titokról. Biró: Préd. 113.) — Példák az egyes szólásokra:

Megtud, tud, megért, ért, megismer, ismer, lát, észrevesz, sejt, képzel, kivesz, kihoz, következtet, ítél, magyaráz:

Könyvből tudni az emberekről, és tudni tapasztalásból nagy különbség. Vitk: Munk. II:152. — Szükséges is vala kedig ez a predicatio, hogy megértenőjök belőlle . . . Tel: Evang. I:144b. Ubi ea quæ fama acceperat ex literis ita esse cognovit: Valónak látván a levelből a mit hírekéből értett. Kaz: Jug. IX. Okos ember kevésből ért. Miksz. NemzUr. 237. (L. még Lehr 463.) — Ebből megismerjem, hogy . . . per hoc intelligam Helt: Bibl. I:K3. Legyetek irtalmasok, mert abból ismernek meg titeket, hogy az én tanítványim vagytok. Biró: Ünnepp. D. — Einen von angesicht kennen: látásból esmerni, de facie aliquem nosse. Cic. Homér művei örök időre szólnak: a cyclikusokat névből ha ismerjük. Ar: Próz. 338. — Minden időbéli példákban látjuk, hogy az asszonyok alkalmasak az ország igazgatására. Mik: TLev. 84. lev. Azért ebből eszünkbe vehetjük. NagyszC. 213. Béla névtelenjének pár helyéből, hol a magyar történeti dalt fordítani látszik, rímes eredetit sejtünk. Ar: Próz. 9. Szerte vas darabok törött kopiákból látszanak, nagy romlást képzelhetsz azokból. Orczy: KöltSz. 46. — Nem felelsz? No, majd dalodból veszem ki: *ἐξ τοῦ μέλους ἤρω σε*. Ar: Arist. III:16. — Ebből az Anyaszentegyháznak hatható terjedéséből, az régi Doctorok két dolgot hoznak ki. Pázm: Kal. 583. Oh, uram mit fog ön ezen jelenetből rólam ítélni? NagyIg: Tisztuj. 3:12. Néhány franczia divatregényből törvényt láttak a szajkók a regény ellen. KeményZs.: Élet sir. 103. — Valamely uralkodó irányt egyedül a politikai helyzetből magyaráz. Ar: Próz. 336.

Következik, megtetszik, meglátszik, kitűnik:

Vajmi sok gonosz következik az önzésből. CzF. Mind ezekből megtetszik. WinkC. 135. Úgy annyira kitetszik a Balduinus mentegetéséből a Lutherista hamisság. Pázm: LuthV. 3.

Tanul, megtanul, okul:

Testünknek minden indulatiból taníttatunk. VirgC. 137. Erkölcseiből többet tanultok, hogy sem szavából. Pázm: Préd. b4. Megtanultam szerepeimből a szenvedélyt és bünt. Gyulai: VénSz. VI. Magyar maga káran tanul. Hej de sok is már a kár, miből okulhattál immár. Népk. I:281. — NB. Olvasom versedet, belőle búsulok, belőle nevetek. Vajda: KisKölt. 140.

Véghatározó *-be*.

Mindenek előtt ezeket a legszorosabb értelemben vett véghatározókat említjük: *végbe megy, végbe visz* (v. ö. *véghez megy, végre-hajt*). Ezekben az észjárás is legvilágosabb, mert alapul nyilván az olyan helyhatározás szolgál, minő *közbe lép, háttérbe vonul* stb. Példák:

Ennyi haladékok után végben mehet vala az gyűlés. TörtTár. VIII:87. Tanácsát úgy vitte végbe, mint a míg király nem volt. Mik: MulN. 243. Ész, fegyver, érték mindent végbeviszen. Közm. *Végbe tenni*: véghez vinni: (Szaboles m.) Nyr. IX. 136.

A többi itt idézendő szerkezetben ragunk az illető cselekvésnek irányát, irányulását, valamely vég felé, valamely eredmény felé közeledését jelenti. Hogy a lativ ragok közül éppen a *-be* van alkalmazva, abban leli magyarázatát, hogy e cselekvéseket tárgyukkal szoros, benső érintkezésben, illetőleg tárgyukba behatónak képzeljük. — Ide tartoznak a következő szólás-csoportok:

1. Valamibe bele szokik, jön, törődik, izeledik, édesedik, bele éli magát, bele tanul, okik, szól, számlál stb. Példák:

De mi haszna járnak azok czifrába, ha nem szoktak bele nehéz munkába? Göcs. 66. Belegyün, mint kutya az ugatásba Nyr. IX:85. S mást lélve, mint előre képzelé, lassan, nehéz szívvel török belé. Délib. h. 85. Már most hogy belé izeledtem, azt akarnám, hogy volna vagy két fontnyi kérdés [a melyre felelnem kell] Mik: TörLev. 79. lev. Ha belé izeledik, majd nagyon is elmerül gyönyörök és kéj középett. Ar: Arist. I:292. Eleintén csak üdömlatásból egynehányat írogattam öszve, de tovább ménvén, jobban jobban beléédesedtem. Kovács: Közm. 6. Mi nagy vétek, mindörökké a sok átkot és panaszt hallván, bele okni, s vágyani elkerülni azt. KisfS: Gyula. IV:34. Magamtól telyességgel belé nem tudok igazodni, ha valaki meg nem mutatja. Gyarm: Nym. II:208. Ezen változásba nehezen egyengethetem magamat. Kármán: Fanni. XXXIX. Reménylem, hogy e vitába nem lesz többé szükség e lapokban szólni. Athen. 1842. II:488. (V. ö. *közbeszól*, lat. *interloqui*, ném. *dreinreden*.) Beleszámlál: bizonyos mennyiség közé számlál; beletud: számítás közben valamit a többi közé foglal. CzF.

A *bele tanul* rokona ez a sajtáságos kifejezés is: «*Mit tudsz belé?*» unde seis? Helt: UT. 8. Semmit se tudtam bele. Nyr. IV:135. (V. ö. szintén lativussal: *mit tudsz hozzá?* ért hozzá, konyit hozzá; er versteht sich darauf. Viszont: «*Mit tudott benne* szegény Héli, hogy székiből kiesvén, megszegjék a nyaka?» Teme-

tési pompa 47. Itt a *benne* partitivus is lehet, de v. ö. még: *tudós benne.*)

2. *Bele fog, kap, kezd valamibe* (v. ö. *in-ire, initium*):

A virágkereső a rengeteg kutatásába fog. TóthK: Költ. 145. Ki sokba fog, keveset végez. Ki mindenbe kap, mindenben himpellér. (Közmondások). Felnéze a kelet halmait felett a nap, ezer madár kezd e dalába. Vajda P. — No belé Balázs, lovat ad Isten. MNyl: Zsolt. 7. (csak fogi bele, kapj bele szaporán.) «Bajza József, hű bele Balázs, ok és meggondolás nélkül, akárki fiával szószatárkodásba nem engedi magát kevertetni». Athenæum 1842. II:488. — Tanácsban kelnek [tanácskozni kezdenek]. Teleki: FLél. 197. — Nem kóstol bele az ígért földjébe. Miksz: Nemz. Ur. 64.

3. Valakibe *bele-szeret, szerelmes bele, bele bolondul* (= *sich verlieben, verliebt sein in* — v. ö. *kiszeret belőle*); — és viszont: *bele rész* (v. ö. *összevesz vele*), *köt, kapcsáskodik* stb. Példák:

Belém szerette magát (azaz verseimbe) úgy hallom, Ar.: Élet. 89. Ha nő, fülig szerelmes lesz belénk, ha férfi: benne csudálót nyerünk. Tompa I:210. Az egész közönség Kornéliába bolondult. Gyulai: Vénusz. V. (Kemény Jánosból az ország nagy része kiszeretett. Jók: Erd. 58. Bármilyen szerelmes volt is, mikor a mátkája után járt, időjártával kiszeret belőle. Jók: 3 MárvFej.) — Adoriri aliquem jurgio: Valakibe veszni PP. lat. De hátha majd beléd vesz Kephalos s szid a gyűlésben: mit felelsz neki? Ar.: Arist. III:103. (Belevesz CzF.) Beleköt az élőfába is: veszekedős természetű Nyr. VII:275.

4. Valakibe *bizik, hisz, reménykedik* (csak néhány írott nyelv- emlékből; ugyanilyen szerkezet a szlávságban, az ó és új szlovénban, l. Mikl. 400. a görögben: ἐλπίζω εἰς τινα; az észtből is: *jumala sissee uskuma* isten-be hinni; ma csak *-ben*; Kunos-Munkácsi 71. l. tárgyhatározóknak nevezik); — *bele-egyezik* (v. ö. *einwilligen*, fr. *j'y consens*, rá-áll), *bele-nyugszik*. Pl.

Ő erejébe bízót; confidentem in virtute sua. BécsiC. 16. 30. Te beléd bízott én lelkem. Apoc. 1.105. «Én reménységem istenben vagyok. Reménykedjetek ő bele népnek minden gyülekezete». 8. (Világosabb metaforával: Beléje veti reménységét MargL. 183.) Hűnek [hívének] ő belé ő tanítványi: crediderunt in eum. MünchC. 171b. Istenbe hittenek VirgC. 116. Én azt a gondot a providentiára bízom s hitem hozzá vagy belé sohasem nagyobb, mint e részben. Kaz: Lev. III:173. — «Nem vótam bele győződve: nem egyeztem bele». Nyr. II:265.

Itt említhetünk egy sajátos kifejezést, melyet Lehr említ 364.: «A nép ezt is mondja: *Beleörültek* = megörültek neki vagy rajta».

5. Valamibe *kerül, telik* (az utóbbi inkább a régiségben, ma csak az időről); — valamibe *fogad, játszik*. Az észjárás e kifejezé-

sekben ugyanaz, mely az efféléket szülte: *Eltörött a kocsi, benne lesz öt forintomba* [Kecskeméten hallotta a szerző, s hasonlót többet is]. A franczia nép e könyvből értesült először, *mijébe* van az országnak a «gloire». Athen. 1874. 665.¹⁾ Ilyen vendégség a *mi pénzünk*ből *ki nem telik*.

Vacsorája azénál többen kerülne. GKat: Vált. I:97. Vermekbe letölti sok munkába került élelmét téli kenyérnek. Vitk: Munk. I:116. Mért kíván ked olyan gyönyörűségtől megfosztani, a mely egy pénziben sem telik kednek? Mik: TLev. 39. lev. Tartsd meg azt az életet, a mely nekem oly drágába telik [v. ö. fr. *coûte cher*]. Mik: MulN. 189. Mesterségbe telik, hogy ember hírt, nevet szerezzen dolgának, magának. Fal.: 442. Mintha kevés, vagy könnyű munkába tölt volna. U. o. Sok időbe telik = sok időbe kerül. Sokba telik, a mit nagyra becsülnek. Közm. (Ezek analógiájára: A bál de sok pénzembe kóstál. Népk. II:208. Hej sokba fáj a nekem = sokba került Nyr. IX:475. [Az épület] B-nak sok szép pénzébe fáj. «Ellenőr» XII.448.) — Mindenkor csak kevésbe, és nem a végre játszott hogy nyerjen. Fal: NU. 311. (Kártáz, ostábláz az egész compagnia; nem is ingyen, hanem sok pénzben. Fal: NA. 47.) Fel mernék fogadni tíz arannyal egybe [ma: tíz aranyba egy ellen]. Fal: NE. 17.

6. Valamint a helyhatározók körében láttuk, hogy az ugor nyelvek általában a vízben-halást vízbe-halás gyanánt fejezik ki: ép úgy mondják képes beszéddel azt, hogy pl.: «*a fiú belehalt a torokbajba*» = finn «*poika kuoli kurkku-tautiin*». Hasonlóképp finnül: *vaimo sairastui samaan tautiin*, szó sz. felesége belebetegedett ugyanabba a bajba; cseremiszl: *pu numalmasēs ērlanes* = a fahordásba belebetegedett; *košmasēs moštošom* = a járásba belefáradtam (Budeniz is illativusoknak magyarázza ezeket a 473. 474. 478. cseremiszl mondatokban NyK. III:453.). — Így mondjuk magyarul is: *bele-halni, bele-veszni, -fáradni, -sülni, -ünni* (v. ö. *reá-ünni*), *-csömlölni, -vénülni, -aggni, öszülni* stb.

De miért Herodes belé holt az gonosz paláznak szerelmében, nem térhete töredelmességre. ErdyC. 524. Nem halok én belé 100 aranyba. Gyarm: Nym. II:200. Belehalt az építésbe: nem végezte be halála előtt. CzF. Belefáradt a munkába. Belesült a beszédbe. Kovács: Közm. 160.

¹⁾ Vagyon ez bor 28 forintban. RMNy. IIb:62. Pénzünkben van a segédforrás. VasUjs. XXVI:179. Ez írásunkat megfordítani sok időbe lesz. Török MOkm. IV:30. — Régente így is: Ingyen és igen olcsóban áll minekünk az üdvösség. Born: Préd. 408. Igen drágában állunk az istennek fiának. Huszár G: Préd. diij. Sok fáradságban, . . . szenvedésben állott Krisztusnak ez az útmutatás. Pázm.: Préd. 93.

Ne hirtelenködj. Hátha bele sülsz? Dug: Szer. 274. Belé-fáradva nyomoruságimba: defessus malis. Kaz.: Sall. Jug. XIII. cap. (A finn fordításban is: *vastoin-käymisiin kyllästettyäni* = bele únván.) A líraba belecsömöröltem. Ar: Elet. 122. Ez világban bele zabálnak, és éjjel nappal tobzódznak. Fél: Tan. 485. (Anal. A kisasszony belém fogna útnálni. — Hagyja el kérem! A becsületes asszony nem útnál soha a férjébe. Kaz: Kénýt. ház. 142.)

Ide tartozik még ez a transitív ige: *bele-veszt* (valamiben kárt vall CzF.); helyette tréfásan ez is: *bele-nyer* (v. ö. Nyertünk visszafelé. Erd: Közm.) Pl.

Belevesztett mint Bertók a csíkban. Közm. CzF. Belenyert mint Bertók a csíkba. VI.82. IX.134. (Nyertünk Bécsben, mint Bertók a csíkban, l. Erd: Közm. 754. sz.) Belé nyerék hát útamba, bízisten, ha még apámat is kell tartanom. Ar: Arist. II:174. Pap Mihály a bérletbe belevesztett. FővLap. XXIII. 565.

Módhatározó *ben* és *ből*. Eszközhatározó *ben*.

I. A locativus-féle módhatározók azt a formát fejezik ki, mely *ben* a cselekvés mozog és végbemegy.¹⁾ Ilyen határozó a mi nyelvünkben különösen az *-n*-ragos; ilyen a szláv locativus, pl. *pravdě*, «igazságosan» stb. (Mikl. 652), a német *in der weise*, *in der art*, *in der eile* s más effélék. — Nehezebb a *-ből* rag módjelentését megérteni; de hivatkozhatunk ilyen szólásokra: *szívből szeretni*, *magas hangból énekelni*, a melyekben voltaképp az eredet képzete rejlik; továbbá az *-ul ül* rag analogiájára, mely szintén az ablativusiból jutott el a módhatározó jelentéshez (l. ezt).²⁾

A *ben* s a *ből*-féle módhatározó sokszor egészen egyértékűnek mutatkozik. V. ö. *isten igazában* (Vör., Pet., Ar. stb.) = *isten igazából* (Szeged N. II:141); *látatlanba'* (LevT. II:279) = *látatlanból* (Ar: Haml. 105); *nagyjában* = *nagyjából*, *feliben* = *feléből*; *ló halálában*, *torka szakadtában* — *torka szakadtából* (szakasztott így a cseremiszen: *juk jomeske kečkereš*, szó sz. hang-vesztésben kiáltott, azaz elrekedésig, NyKözl. III:117; v. ö. ném. *aus voller kehle*) stb. Példák alább.

¹⁾ Tehát a fejlődés keresztülmegy az állapothatározó kategóriáján. A *látatlanban*, *valóban*-féléket sokszor egyenesen *essivusnak* magyarázhatjuk.

²⁾ Egyes kifejezések idegen hatás alatt is keletkezhettek, pl. *feléből*, v. ö. ószl. *is-polu umritvivüše*: nachdem sie ihn halb getödtet, aminthogy a szlávtságban *izü, iz* *ből* módhatározókban elég gyakran előkerül, l. Mikl. 533.

1. *ben* raggal:

Valóban, valójában, tetteben, isten igazában; javában, nagyban:

Ki az embereket valóban ismeri . . . Eötvös: Gond. (Rendesen így, ritkán a *-leg* raggal; pl. «Igazán . . . és *valólag*». Tudománytár 1839. 112.) S a hasonlatok és a képletek valójában soha sem egyebek: mint helyzetünknek kifejtése TóthK. 434. Ha tetteben olyanok a nemes ifjak, amint képeket adád. Fal: (Toldy kiad. 264. Így Faludinál gyakran; tetteben = tétleg, tényleg.) «Isten igazában = igazán, úgy mint kell». Lehr: Toldi. 250. (számos idézettel.) A jó fiuk javában álmadoztak. Pet. Nagyban foly a munka; nagyban vásárolni, árulni. CzF.

Vaktában, véletlenülben, bolondjában, szeme szöktében, látatlanban:

Javait osztotta vaktában. Orczy: KöltH. 132. Várd meg királyom, mit hoz a követ, nehogy vaktába vér szennyezze kardod. Ar: Shak. XIV:16. (Ugy látszik, csak innen van elvonva a következő kivételes kifejezés: Boszszú-állásnak sok módját próbálja, de vetett kockája csak vaktát találja Dug: Trój. 91.) Egy áruló, kiről véletlenülben hall hírt s kinek mindjárt utána néz DélibH. 31. Bolondjába. Abonyi: Nót. I:44. Kik minden meggondolás nélkül szeme szöktébe minden új szót kárhoztatnak TudGyűjt. 1834. VI:89. A vas fazakokat most csak látatlanba köszönöm Kdnek, mert még Szombathba vannak LevTár. II:279.

Részben, nagyrészben, fele részben (v. ö. ang. *in part*, olasz *in buona parte*), *felében, harmadában, szakmányban* stb.

A szabály, mit így alkottak, áll egyik dalra, másikra nem; áll részben, de nem az egészben Ar: Próz. 42. A közmondatok nagyrészben ősrégi eredetűek 10. Olyan, a ki három harmadrészben hazudik, s egyetlen ismeretes igazságot ezer semminek utle vele gyanánt használ Győry: Shak. XIII:203. A kóróséri füvet, ha napszámost kapni nem lehet, add ki, fiam, felébe. Ar: Élet. 77. Egy törököm vala, ki harmadába jutott vala nekem [mikden harmadik fogoly az övé volt] RMNy. IIb:179. Felében harmadában mondja el az igéket. Samarjai: Agenda 56. Hazánk nyelvét félbe, harmadába némileg törték. Kuthy: HRejt. 38. Ha egészen 's nem félben töltjük be akaratját Land: UjSegits I:385. Éreztesd azt csak felényiben Daphnéval, úgy neked áldozom észémet: O lass Daphnen nur die hälfte so für mich empfinden. Kaz: Munk. III:92. Szakmányába, felibe harmadába dolgozza Gyarm: Nyelvm. II:20. Hányadába' stb., l. MNyszet. VI:225.

Formában, modorban (v. ö. a *-képpen* ragot = **képpen*):

Mi formában légyen azon dolog nem tudhatjuk LevTár. II:343. A cselédek egy vászonból való palotát [sátort] gyűjtottak itt meg, nem tudom miformában, a gyertyát melléje tették volt, egy szempillantás alatt egészen meggyúlt. Mikes 46. lev. Arról gondolkodék, hogy mi formában távoztatná el azt a házasságot. Mik: MulN. 189. (Mikesnél még igen

sokszor.) Az álom, a látvány a classicai epopœa modorában kezeltetik. Ar: Próz. 93.

Hirtelenben, hirtelenében, hevenyében, melegében, (v. ö. e kettővel ol. *tosto*, fr. *tôt*, s a Dietztől e szókéhoz hasonló jelentésváltozásra idézett példákat), *hamarjában, sebtiben, röptében* (mindezek egyúttal időhatározók):

Hirtelenbe sietséggel olyat ne cselekedjék MA: Tan. 217. Hogy hevenyében meg másoltam gondolatomat Dug.: Szer. 62. Ha való az a mit ti mondatok barátim, hogy hozzátok írt leveleim is méltók a kinyomtatásra, holott én azokat mindig röptében írom . . . Kaz: Lev. II:230.

Folytában, egy folytában, egy végtiben (ezzel egyezik a finn *yhtä päätä*):

Emil 10 esztendő s még folytában nem olvas Kaz: Lev. III:370. Képes volna beszélni, mint a régi Nestor, őt, akár hat évig egy folytában, a nélkül, hogy elfáradna Csiky: Ang. Ir. I:105.

Hijában, hiában' (= ószl. *vũ pustošũ*, «vergeblich» Mikl. 400. ol. *in-vano*, fr. *envain*; P. Thewrewk E. Phil. Közl. X:583. a latin *in-cassum*-ot veti vele egybe):

Az ő idejét . . . husz esztendeig hiában mulatá el VirgC. 100. Mint-hogy a lövéshez nem okott, gyakorta csak kárban és hiában lő Lép: FTük. 32. Ne vegyed hiában a te Istenednek nevét Illy: Préd. I:128. Héba beszél: hiába Eszék vid. Ny. VIII:180. (Néha ellentétes mondatokban a. m. ámbár; pl. Hiába hogy nyár van: aratás ideje nincs magas Murányban. Ar: MO. 1:39. Hiába szereti a lovagságot nemességeért, azért mégis érzi badarságát Csiky: Ang. I:328. Több példa Lehr: Toldi 250. V. ö. MKötősz. II:141.)

Halálában, ló halálában siet v. nyargal, halálban szeret, gyűlöl, üldöz stb. — *torka szakadtában kiabál*:

[Az egér] nem gondol macskával de mind halálában reá siet SándorC. 3. Nyargal ló halálában. Pet. JV. Feleségétől, a kit halálban szeretett. Mikes 71. lev. Veszettül (halálban) szereti az asszony embert: deperit foeminam Com: Jan. 184. (V. ö. Halálra szeretik a pénzt Tel: Evang. II:423.) Az eledel neme, melyet oly halálban kíván vala Megy: 6 Jaj. II.12. A farkasokat is semmiképen el nem szenvedhetik, hanem halálba gyűlölik azokat [az oroszlánok] Misk: VKert. 56. Ő néki két fia van kik halálban egymást gyűlölik: die sich tödtlich hassen Szenv.: Messz. 162. Elszaladott rabját halálban üldözi DKal.: Ker. 225. A képeknek tisztelítit halálba vitatják vala Pös: Igazs. 474. — Torkok szakadtába kiáltottak. Born: Préd. 75.

Ügyibe (helyesen, annak módjával, kellete szerént) enni, ülni, fogni a dologhoz. Sz D.

Ha ezt ügyiben még elkészítették, megágyuzhatták volna Bethl.: Élet. II.95. «Ügyibe vágta a fát: ügyesen.» Nyr. IX:176.

2. *ből* raggal: *isten igazából*:

Elagyabugyálták amúgy Isten igazából, Szeged n. II:171.

Látatlanból leszúrja [Hamlet Poloniust] Ar: Haml. 105.

Nagyjából, feliből; részből (emez elavult, v. ö. fönn *részben*):

Csak a nagyjából bárdolta ki a cserfát Gyarm: Nyelv. II:20. Megérett a zsidó Jakab zabja, az én rózsám feléből aratja Göcs. népd. 73. — Az zsidó népség kiment Kr. eleiben, részből hogy lássák ötét, részből hogy tisztességgel kísérjék bé Jeruzsálembe Zvon: Post. I. 18. Az okoskodásnak valami részből helye lehetne, ha... Fél: Tan. 537. Az üdö jobb részből [rég. így is: jobb részént, jobb részre] állhatatlan lészen. Nagysz. Kal. 1621. J.

Ló halálából siet, torka szakadtából ordít:

Siess hozzám emberhalálból Ar: Haml. 124. Kétszeri hívásra se jöttek elő; elkezdí hát torkaszakdtából, a mint csak telt tőle Népk. II:386.

Szívből, szívemből, jó szívből, tiszta szívből stb. (sokszor csak a. m. szívesen, székelly «jó szívvel»; v. ö. Nem is oly szívemből mondtam Dug: Szer. I:163. = oly szívesen. Sirt-sirt olyan lelkeből, hogy a bort elfelejtette Nyr. VIII:90.); *teljes lelkéből, minden erőből; igaz kedvéből, tréfából; gyomorból szól = őszintén, gyomrából gyűlöl valakit*:

Szeressed a te uradat istent mind te teljes szivedből mind te teljes elmédből mind te teljes lelkedből WinkC. 311. (V. ö. Istenemet nem szeretem teljes szívemmel, elmém-mel és teljes erőmmel VirgC.5.) Hanemha teljes szívből szeretjük Istenünket, nem lettünk az úrnak része: nisi toto corde diligamus Deum Illy: Préd. II:45. Nevettem egész szívemből. Kármán: Fanni. XXIV. Tehát ezt kell minden erőből tisztelni. Orczy: KöltH. 61. Szerelmest setétbe tanyára vezette, ott igaz kedvéből cziczáját ölelte 145. Tréfából is meg lehet az igazat mondani Kovács: Közm. 135. Én vélem el nem hiteted, hogy gyomorból szólasz, Pázm: Kal. 163. Gyomrából nem szenvedhetette a fölötte valót. Dug: Szer. I:106.

Mindjárt más kótából fogsz te ugatni: je te ferai changer de note. Kaz: Kénytház. 133. Kard volt ugyan kéréim, de a menyegző más hangból megyen: az fény, az ünnep, az vígság legyen: but I will wed thee in another key. Ar: Szentiv. Ál. I. jel.

II. A tekintethatározó, respectivus *ben,ből* = ra nézve (v. ö. lat. «ablativus respectivus»).

Ma rendesen *ben*, a *ből* inkább csak nyelvjárásainkra szorít-

kozik. De a régi irodalomban a kettő folyvást váltakozik.¹⁾ Pl. Ha különbözni fog vmiből. Mon. Kép. 996. A kised gyermek semmiben nem különböz a szolgától. Pázm: Pr. 100. (=ném. *unterscheidet sich in nichts von dem diener.*) — Nem vagyok semmiből köteles teneked. Helt: Mes. 436. Tagadja, hogy az papoknak vmiben köteles volna MA: Tan. 1084. — Senki nem éri vitézségből Scipiót PP. lat. szót. aspirare alatt. Vkit munkáiban felérni. U. o. æquiparare alatt; — *annyi*ből *hogy*... és *annyi*ban *hogy*... stb.

A *-ben* ragot itt úgy értelmezhetjük, hogy ezen tekintetben, ezen vonatkozásban, ezen viszonyban állíthatjuk az alanyról ezt vagy amazt. (Látjuk az állapothatározóval való kapcsolatot. Kúnos-Munkácsi 50. egyenesen az állapothatározók közé sorolják. Még a helyhatározóval is megtaláljuk a kapcsolatot az ilyen kifejezések útján: Vastag volt derekában; széles vállaiban... Hall: HHist. III:69. «Megmondom, hol a hasonlat [a kettő közt]: a különféle költői idomok iránti érzék tompultságában.» Ar: Próz. 341. Változtatd meg ebben, kérlek Lucrétia, az te akaratodat, heában valónak az hol mondod lenni az én fáradságomat. Balassa B. Szil. kiad. 186.)²⁾ — A *ből* ragot pedig úgy magyarázhatjuk, hogy ezen szempontból, ezen állásponttól tekintve vagy kiindulva állíthatjuk a mondat tartalmát. V. ö. Ezen tekintetből már magam is szerettem ezen epistolámat. Kaz: Lev. II:36. Oly térfoglalás, melyet æsthetikai szempontból már fel nem adhatunk. Ar: Próz. 387. (A finn nyelvben is van efféle elatívis, l. Budenz: Nytan 59. §. n. V. ö. még a latin ablatívis respectívis, továbbá ném. *hoch von statur*, ang. *tall of size* stb.)

1. A respectívis *-ben* leginkább a következő kifejezések mellett fordul elő:

¹⁾ Erdekes párhuzamot nyújt ehhez a partitívis (l. fönt), mely a régiségben szintúgy ingadozik e két ragra nézve. Főleg az a körülmény méltó figyelemre, hogy újabb irodalmunk a «természetes kiválasztás» elvé-nél fogva az egyik célra a *ben* használatát, a másikra a *ből*-ét állapította meg.

²⁾ Brassai (331) a *bővelkedik vmiben* kifejezésből indul ki, melyben világos a metafora s azt mondja: «Észben nem cserélnék vele, gazdagságban meghaladja... a bővölködés közbenjáró eszméjére vonatkoznak, melyen a mondó gondolata átugrik... Ezek hát szóhagyós (elliptikus) mondatok». — Nem kellene éppen valóságos kihagyást fölvennünk, csak a *bővelkedik-féléknek* analógiás hatását.

Hasonlít, rá üt, megegyez; fölér, vetélkedik, versenyez, legyőz stb. — *különbözik, ellenkezik* stb.

A kínban hasonlatosak lévén, a dicsőségben is hasonlatosak legyünk VitkC. 94. Bár valamennyiben rám is hasonlított, úgy is sok, nagyon sok benne a te véred. Vör: JCaes. Shak. II:136. Termetében atyjához ütött vala Görös: Máty. 51. Hadviselésben el-érkezik vele: par illi est in belligerando PPB. lat. Futásokban vetélkedék társai közt. Kaz: Jug. VI. (cursu cum æqualibus certare; finnül: *kilpaili juoksussa yhdenikäisten kanssa.*) — De ezek a képek abban különböznek egyéb képektől, hogy...: Ces portraits différent des autres portraits *en ce que*.. Kaz: Kényt. ház. 126. Sok nyilvánvaló dolgokban egyenesen ellenkeznek az új tanítók a sz. írással Pazm: Luth V. 27. Soha az Ecclesia magától meg nem hasonlott a hitnek tanításában 287. A kötött beszéd már elemeiben a prózának ellentéte. Ar: Próz. 36.

Változik, változó stb.

Leander erkölcsiben változó udvari s tábori hivatalra készülő. Fal: NE. VIII. Az isten vezérli az országokat, ... nem szabad tehát egy embernek, nem is lehet abban változást tenni. Mik: TLev. 85. lev. Mikor a színébe veresre változik Népk. III:68.

Gazdag, szegény; bővelkedik (l. Bevez. 18.1.), *módja van, megfoghatkozik, szűkölködik* (régente így: szűkölködni valami *nélkül*); *fukar* stb. (Ezek mellett állapothatározót vehetnénk föl, mint *vmivel bővelkedik* s *vmi nélkül szűkölködik*, de v. ö. alább *vmiből szűkölködik*).¹⁾

Pénzbe bővös, bővölködő, gazdag, szűkös, szűkölködő Gyarm: Nyelvm. II:115. Jóságos cselekedetekben gazdagok Csúzi: Sip. 497. Nem mondhatni, hogy a jelen öltő effélékben gazdag, ilyenek létre hozásában termékeny volna. Ar: Próz. 63. Hirben oly dús, mint nagylelkű. Vajda J. Ege földje vízben szegény Kaz: Jug. XVI. (caelo terraque paenuria aquarum; finnül: *vedestä on puute.*) Köszönetben jó szegény vagyok: I am poor of thanks. Shak. XIII:44. Legyen árpában aratásunk bő, a bor sok, a füge termett Ar: Arist. I:385. Az segítő uzsorából felebarátunk tápláltatik es marhájában öregbedik Fél: Tan. 377. A lúd-ként nem lőn módja a daru tollban való piperében Nyr. VI:166. (Nem vásik benne a foga, az az: Meg nem nyeri, a mit kíván Kovács: Közm. 51.) De mikor ajtódon kolompoz a véletlen nyavalya, mind tanácsodban, s-mind erődben meg-fogyatkozol Pázm: KT. 387. A Lovási faluban, szűkölködnek a borban Göcs. népd. 47. Épen nem fukar a tömjénezésben, sőt áradoz a magasztalástól. Ar: Próz. 263.

¹⁾ Mikl. 654 összeveti a mi *gazdag vmiben* kifejezésünket a hasonló szláv szerkezettel: locativus, vagy *vü* és loc. (u. o. 661.) V. ö. az ilyen használatu szanszkrit locativust s a német *an-t* (*reich an gütern*).

Ártatlan, árt, bűnös, hibás, vétkezik stb.

Ártatlan vagyok ez igaz embernek vérében : innoxius ego sum a sanguinehujus justí Sylv : UT. I:45. (Latinosan : Ártatlan vagyok... véréből : Innocens ego sum a sanguine justí JordC. 446. Ártatlanok leszünk mi ez esküvéstől : innoxii erimus a iuramento hoc Kár: Bi.I:195) Senkinek semmibe nem árthatot Born : Préd. 74. 282 Vádolom bűnösnek magamat, het irgalmasságban nem leletembe VirgC. 10. A hit-ágazatinak alacsomb részeiben vétkeznek Pázm : LuthV. 278. Nem vétek benne [nem hibázok vele] GKat: Titk. 352. — Hogy netalán valamiben megbántotta ez sorort MargL. 71. Abban való érdemünket el ne felejtjük Born.: Ének. 101. A királynő szennytelen ebben, mivel te vádlod Shak. II:139.

Segít, ellent tart, gátol, vonakodik, enged, engedelmeskedik.

Kivel segítették Sándort utában, népét pénzzel való fogadásában RMK. IV:87. Nem állok keresztül benne, nem ellenzem Pázm : Kal. 820. Ha vonakodnak a te vacsorádra menetelben Pázm : Préd. 734. Etelgiva nem akarván tovább ellent tartani akarattjában, mindenekben engedelmeségét ígéré. Mik : MulN. 270. A mi képtelennek tetszik az okosságnak, azba is engedelmesek a tanyitványok Born : Evang. I:8.

Igazat mond, hazudik, igaza van stb.

Igazat mondok benne, hogy vallásodat nem igazlottam Tel : Fel. 5. Hazudik abban, hogy Luter nem írta Pazm : LuthV. 169. Hazudnék benne, ha jót mondanék felőle KovácsP. Közm. 186 Igazad van benne, fiú, Ny. X. 45. Ha ki tartozván, tagadást tesz benne Ar : Arist. III:132.

Igen gyakran mindenféle tulajdonságok mellett :

Az többinél idejében korosb vala KazC.41. Ime kitetszik az Apostolokba, minemű bolygó az elme az isteni dolgokba Born : Préd. 259. A pénzben a d a k o z ó k valának (pecuniae liberales erant; partitivusnak is nézhetjük) Decsi : Sall. 6. Bajnokok lesznek az Ecclesiának oltalmazásában Pázm : LuthV. 65. Mind a historiával mind a poezissal csak játékot űz, s így mind a kettőben nevetségessé teszi magát. Kaz : Lev. II:38. Ő te szegény Didó, nem vagy férjekbe' szerencsés Vitk : Munk I:129. Rút hala képében, nagy fejfel s ferde ajakkal Vör. Legyen dicsőbb erényben hatalomban. Vör. Következetes a következtetlenségben Ar : Próz. 406. Gazdag vala, de felfuvalkodott szívében. Tompa. — Téged én istennemnek vallak személyekben háromnak és állatban egynek TelC. 48. Miképen a szent háromság ur isten személyben három, állatban egy, azonképpen az emberi lélek hármias hatalmában, állatjában egy, mert az értelem, emlékezet és okosság egy lélek ErdC. 533b.

Gyakran fordulnak elő ezek a korlátozó kifejezések : *abban, ebben, annyiban, ennyiben, a mennyiben* (az utóbbiról l. M. Kötőszók. III:222.) :

A természet asszonyra ebben is vigyázott, hogy hatható bőséges tejet néki adott KTör : Assz. 8. Valamennyire testek erejétől megüresül-

nek, szintén annyiban, sőt még többen is lelkekben öregbülnek Ács: BHal. 285.

2. A respectivus *-ből* ritkábban s inkább a régi nyelvben fordul elő:

Büeneimből hagyom bünössé magamat uristennek TelC. 347. Mindenből bünössé hagyom magamat GyöngyC. 61. Parancsolatunk is vagy on felségétől felőle, mit kelljen belőle cselekednünk 1574.-i lev. (Révai Kézir.) Az királyhoz állásból, avagy ülésből közelbek Ver: Verb. 86. Alább hagyott a cifraságból Gyarm: Nyelvm. II:206.

Szűkölködik, bővelkedik stb:

A nemes urfiak nem szűkölködnek az időből. Fal: (Toldy kiad.) 19. Se háza se fedele; szűkölködik mindenből. 215. A mindenből bőséges Londra városának magát ajánló szépsége 265. «Abból nem vót neki szűkülése (= szüksége, fogyatkozása)» Nyr. IX:477.

Szolgál, parancsol:

Mi ennek utána is a miből tudunk Kdnek szolgálni és kedveskedni igyekeznünk mindenkor LevTár. II:267. —Nem parancsol az én pénzből Gyarm: Nyelvm. II:118. Hány szekér és hány ló az, miből parancsol vitéz Diridongó? Ar: NCz. I:32. Nem parancsol nekem abból, abban a dologban nem parancsol nekem. Nyr. VII:179.

Igen gyakran fordul elő *abból, ebből, annyiból, ennyiből*, (= arra nézve, annyiban; több példát l. M. Kötőszók 116. §. végén):

Ha valahol az nyomásban való vétetre találsz, abból én tőled bocsánatot kérek. Sylv: UT. II:172. Kerésedet ebből én meghallanám, ha királynak méltóságát nem tudnám. Tin. 309. Abból-is hazud Matkó, hogy bőjt-eleség ne volna. Matkó: BCsák. 402. Mást rostál abból, mivel maga gazos Kovács: Közm. 170. — A többinek is használ annyiból, hogy.. Bar: SzBúcsú. 241. A sanyargatás testünket segíti annyiból, hogy sok rendetlenségtől megmenti. Fal: (Toldy kiad.) 541.

Továbbá ez a körülírás: *dolgából* (ma *dolgában*):

Bosnyák uramat a' frigy *dolgából* ma bocsátottam az vezérhez TudTár. 1839. 315. Mi, és szomszéd vármegye élés *dolgából* megfogyatkozni nem hagyjuk ErdTört. III:295.

Rosszból, jóból sajátságos módon vannak használva Faludinál:

A ki felebarátját rosszul híresíti, annak s magának árt (Toldy kiad.) 553. Sok érdemes személy (kikről jóból emlékeztél) általad nyert bősületet 461. Az ember soknak szól, messze hallik, és ki jóból ki rosszból kapja-fel az ígéket UE. II:30.

Ide sorozhatjuk végre azt a népies szerkezetet, mely a figura etymologicában az előre bocsátott infinitivust helyettesíti -*ből* ragos elvont főnévvel: «Ráér-e kend? Ráérésből ráérek, de a lovaim nincsenek itthon (Nép). Hallásbul hallottam (Nép) = így hallottam. Csak botlásbul botlottam be hozzá (Nép).» Lehr. 247.

III. Az eszközhatározó *ben* részben közvetlen a helyhatározóból fejlődik; pl. Sok derék vitézem mult ki már kezében. Ar: Toldi. 8:7. («= keze közt, keze által» Lehr; v. ö. régiesen u. o. 8:8. «Vagy erőt vesz rajta, vagy keze *miatt* hal»; és TSz. 6:65. «Meghalsz, nyomorult, de az én kezem *által*»). Gyilkosaim álltak elé; míg magamat észrevettem a kezökben odalettem Népk. III:100 (v. ö. az *n*-ragos eszközhatározót). — Részben pedig állapothatározókból; pl. Sok nyavalyákban gyötrettetel. Kár: Bibl. I:392. Fivére teste jóllakásba hízik, ő koplalásba fogy. Shak. IX:65. — Példáink azt mutatják, hogy régente ez a *ben* sürűbben fordult elő, mint ma:

Nem voltam ragadozó alamizsnakeresésekben és benne élvén (utendo eis, ma: velük élvén) kellettségének felette. EhrC. 78. Kürtben énekleni: tuba canere JordC. 369. (v. ö. kürtbe fujni). Ne akarjad trombitába énekleni te előtted CornC. 11. Meg elegendenek chymotakba: saturati sunt filiis KulesC. 27. Mely igékben megjelönytetik DebrC. 9. Ebben esmerik mindönök hogy en tanítványaim vagytok U. o. 70. E benyomást gondolattá érlelni, s szavakban kifejtteni célja értekezésemnek Ar: Próz. 81. Zengjed énekben, dicsőítsd ihletett kar módjaként! Ar: Arist. II:66. — Hogy gyermeki játékban szokjatok a munkának Kaz: Munk. III:108.

Latinosak: Fületekben hallotok: in aure auditis JordC. 384. Dicsérjék ő nevét karba és dobban: laudent nomen ejus in choro, in tympano. KesztC. 407. (de v. ö. fönt *kürtben* stb.) Hegedülnek az ő hegedűjökben. Beythe: Epist. 27.

Latinosnak látszik a *dicsékvés* mellett használt *-ben* rag, mely régi íróinknál sok helyt található:

Dicselkedik vala monnal hatalmas ő seregeknek hatalmában: gloria-batur quasi potens in potentia exercitus BécsiC. 11. Nem hogy ezt szégyenleni kellene, de sőt dicselkedni kell benne Pázm: Préd. 497. A vitézek seb-helyekben dicselkednek Hall: Paizs. 26. Dicselkedjék én szerelmem szerelmed mértékében. Amade: Vers. 62. (Igy Zvon: Post. 1. 85. Biró: Angy. 294.)

De közel járnak ehhez a szabályos «*büszkélkedik, fölfuvalkodik, fönhéjaz*»-féle kifejezések:

Gazdagságában fel nem fuvalkodik Born: Enek. 242. Ha mi kiesiny tudomány, okosság, és bölcsesség vagyon bennünk, abban fel ne

fuvalkodjunk Pázm: Kal. 37. Eszébe jusson halandósága, és el ne hídgye magát a bődög állapotban Pázm: Préd. 415. Fenn héjázott igen esze erejében Kónyi: HRom. 7. (Büszke is volt mesterében Sümeg egész városa KisfS: Som. I:19. Büszkék vagyunk benne. TudTár. IV:69. Rendesen «büszke vmire», l. Végh. ra 6. c.)

Okhatározó *ből* *ben* (és *czelh. ből* *be*).

Előre kell bocsátanunk azt a föntartást, hogy csak a *-ből* ragos kifejezések olyanok, melyeket teljes joggal nevezhetünk okhatározóknak; a *-ben* raggal idézendő kifejezéseket, mint látni fogjuk, okhatározóknak mondhatjuk ugyan, de még az állapot-határozók közé is számíthatnók.

1. A *-ből* ragnak okhatározó jelentése könnyen magyarázódik az eredethatározóból: A határozó ilyenkor első sorban a cselekvésnek eredetét, forrását jelöli, melyből a cselekvés kiindul, s így aztán az indító okát is. «*Mi okból* a. m. mily kútfőből ered valami.» CzF. (l. miokért.) V. ö. Sokat szenved szintugy mint én, csakhogy külön forrásból [= más okból]. KisfS: Bold. Szer. 14. dal. Ebből indultatott vala erre. Helt: Krón. 128. Nem ájtatos indulatból, hanem a világ javainak fősvény kívánságából indíttatnánk az isteni szolgálatra. Pázm: Préd. 32. «Lelkéből hálát adott Istennek; ... lelkéből sajnálta hibáját, de az első nyilatkozat egyenesen szívéből jött volt.» Belényesi: Kar. ének 109.

Ugyanezen észjárásból kiinduló okhatározókat találunk más nyelvekben is, jelesen mind a rokon, mind a mienkkel érintkező nem-rokon nyelvekben. Pl. finn: *Hän suuttui yhdästä sanasta*: megharagudott egy szó miatt. (L. Budenz: Finn Nyt. 50. §. Wiedemann észnt nyt. 328. l.) Szlovén: *Iz dobre volje*: maga jó szántából; *z gole dobrote*: csupa jóságból. Latin: *Coepit ex mala conscientia digna timere* (Sall: Jug. 62.): Kezde gonosz lelkiismeretiből büntetéstől félni. (Decsi ford.) Német: «Er tut es aus Eifersucht: szerelemföltésből teszi.» Nyr. II:37.

A *ből* rag más okhatározó viszonyozóktól abban különbözik, hogy az olyan okot jelöli, — még pedig majdnem mindig erkölcsi indító okot, — melyből közvetlen foly a cselekvés, s a melylyel e cselekvés benső kapcsolatban van. «Fősvénységből bőjtöl azt teszi: a fősvénység hozza magával (fősvénységből önként ered,

jön, származik, van az), hogy böjtöl: fösvényesség miatt böjtöl pedig azt teszi, a fösvényesség vet okot rá közvetve, hogy böjtöljön. Fösvényességből önként böjtöl az ember, fösvényesség miatt pedig kénytelen böjtölni, ha különben nem akarna is. A gazda fösvényességből böjtöl (önként), de a cseléd a gazda fösvényessége miatt (közvetve) böjtöl (kénytelenességből).» Gyergyai: M. Ny. Sajáts. 11. «Tréfából lopott volt a cigány (nem: tréfa miatt), hanem a tréfa miatt pórul járt (nem: tréfából).» U. o.

Az okhatározó *-ből*-nek egyes esetei:

a) Magával az *ok* szóval: *mi okból?*

«Ezt sok szép okokból cselekedte az Anyaszentegyház. Elsőben: Mert...» Biró: Angy. 131. Nem ez indító okból vett el. Kárm: F. XIII. A j bizonyára okbul von ott [így is lehetne: *okkal*, mert ellentéte *ok nélkül*]. MNyelvészet. IV. 462.

b) A névmásokból képzetek, *abból, ebből, a miből, és belőle* csak a régiségben s egyes nyelvjárásokban fordulnak elő:

Ne szégyenkedjél ezbelől: noli inde verecundari. EhrC. 91. Dícsértessék az Isten belőle LevTár. 16. «Műveltette nagy sok gyermekeskéknék gyolkosságit. Kiből sok hívek igen megszomorodtak.» Born: Préd. 82. Az éléshordásból nagy nyereséget akarának vonni: Abból esék a szegény község nagy szükségbe. Helt: Krón. 106. Része esztelen abból, mert nem hal meg érezve, és része abból, hogy a nagy érzékenység miatt hal meg: les uns sont fous, *parce qu' ils ne meurent pas des sentiments*; et les autres, *parce qu'ils en meurent*. 472. (Igy *abból* = *deswegen* u. o. 382.-stb.) Nem is kell abbu busulni. (Göcsej.) Nyr. II:86. Nyilallott a lábom s abból feküdtem stb. (Csángó.) X:200.

c) A cselekvésnek indító oka a szóban forgó személynek lelkiállapota, érzelme, jelleme:

α) Irigységből megölé Káin Ábelt. Tel: Evang. 119. Hogy bolondságból ne vétkezzenek. MA: 86. zsolt. az te felebarátod mikor téged vakmerőségből, kényességből megbánt, nem tudja, mit cselekeszik. MA: Scult. 987. Telhetetlenségből kívánni: appetere per avaritiam PP. lat. Csaknem a föld színén mászkálnak a nagy alázatosságbul. Fal: NE. 62. A rettenetes megijedésből egyebet nem tudék mondani. 92. (A határozott névelővel és jelzővel szokatlan a *-ből*.) S mért tette azt e jámbor? Hatás-vadászathoz hogy a nézője lesse-várja. Ar: Arist. II. 274. Heves összeszólalkozás miatt vagy kiegyenlíthetetlen véleménykülömbsségből jónak látja a pisztolyokhoz nyulni. Jók.: Apja fia 1. feje. Bánatságból lett neterő. (Csángó) Nyr. X:200.

β) «*Jószántából*, jószántán: jóakarathoz, nem kényszerítve. Uram jószántából megjavította bérémet.» «*Önszántából: saját akaratából, elhatározásából.*» CzF. Egyzer sem említettem az ön nevét önszántomból. György A: «Piros mint a rózsa» II:31. Ön kényeken, szabad akaratjokból. Sam: Cer. 116.

Ez utóbbi kifejezések azon régi szokás maradványai, mely szerint személyragos főneveknél is használták az okhátározó *-ből*-t, míg ma ilyenkor az okot kevésbbé kiemelő *-ben* ragot használjuk. Más régies példák: Hálát adjunk Krisztusnak, hogy minket ő nagy malasztjából el-kihoza pogányságból. KatLeg. 2866. v. Fiut az Isten választa, szerelméből értünk adá. közénk őtet elbocsátá. Born: Ének. 32. Ne engedd, hogy tudatlanságombul oly szó származnék ki számbul. Zvon: Post. I: 1. Melytől az én kegyelmes istenem jóvoltából engemet megoltalmazott. TudTár. 1839. 254. Az én rózsám jó kedvéből almát adott a zsebéből. Népk. II. 80. A mit adott jó kedvéből, vegye vissza haragjából. Nyr. II:367.

d) A cselekvésnek indító oka valamely kívülről jövő erkölcsi hatás:

a) Ha kilső cselekedetével mivel is az ember néha valamit kételességből. Tyuk: Józs. I. 463 b. Azt szükségből kezdték... azután azt ceremoniából megtartották. Mik: TLv. 78. lev. Ahhoz a király csak annyiban járula, a törvényt muszájból megerősítette. Sárosi: Tromb. 34. Ha valamely nagy szerencséből megszabadíthatjuk Felidót és magunkat is ebből a helyből. Mik: MulN. 329. Hiempsal történetből annak házában szálla meg (forte, *con* ungefähr, fin-nül satumaltuan). Kaz: Jug. XI.

β) Idvezítőknnek hagyásából azt parancsolták az apostolok. Mon: Apol. 34. A te parancsodból midőn ajándokokat vittem. Hall: 3Hist. I. 11. Ember tanácsa nem állandó, ha mit elvégez is, ottan megfordul isten a karatjából. Zr. III. én. A szent Lélek isten segítségével istenes életet viselén. Pázm: LuthV. 182. Hétfőn az úr isten áldomásából be fogunk indulni. MonOkm. XXIV. 11. Isten kegyelméből, jóvoltából: von Gottes gnaden. — Szolgái tanácsából megvétí az Siriabéli királynak minden kívánságát. Kár: Bibl. I. 326. Kesorúvizet is ittam Dr. Károlyi tanácsából. Ar: Élet. 115. Salamont Dávid király még éltébe királylyá téteté Bethsabenak az ő anyjának kérelméséből Szal: Krón. 29.

γ) A mondat alanya elvont, s az ebben kifejezett eseménynek adja okát a *ből*-ragos szó: Serénységből esett az a hiba. Gyarm: Nym. II. 117. Higye meg, mert igazán szólok, csupa tévedésből esett. KovácsP: Fars. Kal. 40. Gondolom, az emelésből esett (Szlavónia) Nyr. V:64.

Nem ritkán találkozunk régibb íróknál olyan szólásokkal, melyekben a mai irodalmi szokás nem *-ből* ragot, hanem más viszonyszót alkalmaz. Így:

a) A *miatt* névutóval írjuk ma ezeket: Az irégy másnak eleven-ségből meghal. GuaryC. 4. Nem kell minden aprólékból és bosszuságokból mindjárást felülnünk [megharagudnunk]. Helt: Krón. 151.

b) A *szerint* névutóval (vagy így: *-nál fogva*): Az felséges király, Ferdinándus király felesége után lőtt törvényből király Tin. 8.

c) A *ben* ragot használjuk a fönt c. β. alatt idézett régies mondatokban.

d) Ma *-ért* raggal szerkesztjük a feddést és dicsérést jelentő igéket, melyeket a régieknél *ből* s még többször *ról* rag kísér (l. emezt is):

Kicsoda fedd meg engemet bínból? Quis me arguet de peccato? JordC. 656. Feddi őket ő gonosz lelkiismeretökből. ErdyC. 416b. (Igy DomC., PéldK. stb.) A pátriárkák dicsértetnek fiaknak sokaságából. VirgC. 15. A szószólót abból dicsérik, hogy minden aprólékot nagygyá tud tenni beszéddel. Fal. 802.

Ok gyanánt van kifejezve a czél az ilyen szólásokban: Nem azon *czélból* [építettett], hogy a vidéket védelmezze. Jók: Táblab. I:95. A zsidó is hivatalos volt abbul a *czélbul*, hogy a beszedett pénzt beváltsa. Jók: RRáby. I:46. (V. ö. Nem rossz *végről* mondom. Nyr. VIII:513.)

2. Az olyan *ben*-es kifejezéseket, minők pl. *ijedtében elsápadt, dühében káromkodott*, ha akarjuk, okhatározásoknak tekinthetjük, de ép olyan vagy még több joggal állapothatározóknak vagy legalább a kettő közti határon állóknak. Mindenesetre az állapot-határozásból fejlődött ez a szerkezet: *Csak dühében tehet olyat az ember* = dühös állapotában, akkor mikor dühös. S így számos példát idézhetnénk, melyekben az efféle kifejezés még inkább állapotot, mint okot jelöl, noha az utóbbi jelentést szintén magában foglalja. V. ö. «Nagy hideglelésbe esék, a melyben meg is hala». Mik: MulN. 304. «Hova riadtában szaladott vala» Kaz: Jug. XI. finnül is: *johon pelästyksissään oli paennut*); az eredetiben attributummal van kifejezve: *quo pavidus perfugerat*. «Ilyen nagy csudában Grizeld reszket vala» RMK. («miraculo rei tremens») = ilyen csodával szemben, ilyen csodát látván. «Fel nem fuvalkodik, akármennyi jókban is» Pázm: Préd. 61. ha akármennyi jóban, akármilyen jó helyzetben van is. — Föltevésünket az is bizonyítja, hogy az ilyen kifejezés néha látszólag éppen az oknak ellentétét, a következményt, okozatot fejezi ki. Pl. Torkok szakadtába kiáltottak. Born: Préd. 75. (fönt a módhatározók közt). Szép gyermekitől bucsuzik búában. Tin. 76. (a búcsuzásnak következménye a bú, de állapot gyanánt van kifejezve). «Nyargal lóhalálában» (Pet: JánVit.) Szarvas szerint «következményt» jelöl (Nyr. I:23.), mi a módhatározók közé soroztuk. V. ö. még: «*vmiben fáradni*», a mi a célhoz jár közel, és «*vmiben elfáradni*», a mi egyúttal okát adja az elfáradásnak.¹⁾

¹⁾ Néha az oknak másféle ellentétét, t. i. megengedést jelöl a *ben*-es határozó, pl. «Haragodba... az irgalmasságról megemlékezzél.» VirgC. 133. De a megengedést valóságos okhatározókkal is szoktuk jelölni, l. a *-tól* ragot s a *miatt* névutót stb.

Bújában vagy búja miatt meghalt — nem egyértelmű, nem is lehet felcserélni», mint már Gyergyai szépen kifejtette (A M. Ny. Sajáts. 1856. 8, 9.). «Meghalhatott bújában a tüdővész miatt, vagy tüdővészben búja miatt; az első esetben a tüdővész okozta búját, a másodikban búja okozta a tüdővést...» Amott tehát a bú, emitt a tüdővész volt közvetlen oka a halálnak. E szerint *ben* a közvetlen; *miatt* a közvetett okot fejezi ki (ép úgy mint pl. *vel* a közvetlen eszközt, *által* s régente *miatt* a közvetett eszközt jelentik). — Van azonban a *ben*-es határozónak még egy megkülönböztető vonása s ezt Joannovics ismerte föl: «Az olyan szólásokban, mint: Nagyot iszik örömeiben, a *ben* is okot fejez ki, de nem oly nyíltan mint a *től* [ilyenekben: Reszket a hidegtől]. Itt már úgy adja elé az elbeszélő a cselekvésnek vagy szenvedésnek okát, mint tudvalevő, magában érthető dolgot.» (Nyr. II:37.) Azért, ha pl. valakiről azt kérdik, miért ölte meg magát, nem elég felelet, hogy «kétségbeesésében», mert akkor nyomban még egy kérdés következne: hogy hát min és miért esett kétségbe. Különösen ez a körülmény az, mely a *ben*-es határozót az állapot és ok közötti határon állónak tünteti föl. A nyelvben egyáltalán nincsenek a kategoriák oly élesen elkülönítve egymástól, mint a logikában, úgy hogy az olyan esetekben, minő a szóban forgó, alig is lehet kielégítőleg eldönteni a hová-tartozóság kérdését. A *ben* és *miatt* közti, fönt jelzett különbségek is, noha elég állandók, hébe-hóba mégis elmosódnak. V. ö. Bánat miatt én zsákba öltöztem. MA. 69. zsolt. e h. bánatomban. És szívem elfogúl öröm miatt Az ünnepélyes esküszó alatt. Tompa I:174. Repese örömnök miatta a magzat az én méhembem Helt: UT. 04., pedig az eredetiben ez van: *in gaudio*. — Megszomorodtam benned, fiam [a háromszéki népnyelvből, e h. miattad]. MNyszet. VI:228.

A *ben*-ragos okhatározónak alapszava rendszerint a mondat alanyának vagy tárgyának állapotát, még pedig legtöbbször lelki állapotát jelenti s azért személyraggal van ellátva: *mérgében*, *dühében*, *haragjában*, *bújában*, *örömeiben*, *jókedvében* stb. Gyakran cselekvést jelentő elvont főnév, legtöbbször *t*-képzős: *íjedtemben*, *ájultában*, *szégyenletünkben* stb. — Személyrag nélkül ritkábban fordul elő.

a) Személyragos példák: Ő mérgébe megháborítja őket: *in furore suo conturbabit eos*. KulcsC. 2. Istennek nevét hitságomba gyakorta

emlegettem. GyöngyC. 62. Ellankad félelmében Hall: HHist. I:11. Fel-fogadtam akkor haragos koplalásomban, hogy soha éhen török vendég-ségbe nem megyek. Mik. 3. lev. Egyet ugordván, mint egy tánczolt János örömeben Csúzi: Síp. 744. Adherbal elkeseredve fájdalomában: dolore permotus (a finn fordításban: *vihon vimmassa.*) Kaz: Jug. XIX. Elkese-redésében mi telhetett tőle? Nagyot ütött botjával a szamar fejére. Pet. Fú veszett dühében Ar: Toldi: I. A madarak reggeli jó kedvökben úgy neki eresztik csicsergő hangjaikat. Csiky: Anglr. I:302. Bánatomban tovább nem is élek; elhervadok, mint virág: Népk. II:178.

Hullnak keservemben szemeimből könnyveim. BB. 70. A méreg szinte megesz néha boszuságomban. KisfS: Tát. II:4. (Itt a személy, melynek lelki állapotáról van szó, nem alanya a mondatnak.)

Igen gyakori e használatban a *t*-képzős elvont főnév:

Mohón étekben [mohón ettökben] meg halának Görcs: Máty. 53. Ájultában egy fa alatt összerogyott: tomber *de défaillance au pied d'un arbre* Kaz: Munk. I:231. Gondold! andalodtunkban az éléskamrába menénk. Kovács P: Fars. Kal. 33. Csórit ijedtében a hideg is lelte. Ar: NCz. 2: 90. Bámultába megáll. GyőryV: Havi Szemle I:142. A föld alá süllyed szőgyenletében, ha megtudják. Miksz: NemzU. 199.

b) Személyrag nélkül: «Sich aufliegen, d. i. *durch* langes liegen wund werden: kipállani a fekvésben, cubando atteri.» Márton ném. szót. Figyelt is a vajda, mert bizony kevésben mult, hogy el nem szunnyadt a figyelmezésben. Ar: NCz. 2: 69. A szeme is fáj az erős nézésbe. Ar: Toldi 1: 8. Izzad, mint a pap szógája az evésben. Nyr. X:524.

Elfáradtak az nagy boritalba. Kár: Bibl. I:497. A sziget szűk, nem adhat tért a haragban futónak. Kuthy: HRejt. 3. Mondjad, hogy az küldte, a kinek a szerelembe meghasad a szive Népk. I:194. Szűnyog-csípésben is meghalhat az ember. Közn.

Ide a második csoportba számíthatjuk még az ilyeneket: *vminek következtében, vminek hiányában, híjában, nem létében*; mert itt a személyrag nem arra vonatkozik, a kinek az állapotát határozzuk meg.

Bele-hal a vízbe, bele-hal a betegségbe: ezek a hely és véghatározók magukban foglalják egyúttal az eseménynek o kát. Az ilyen kifejezések teszik aztán érthetővé, hogy analogiájukra valóságos okhatározók is keletkeztek, minő pl. Úgy kaczagok, hogy szinte könnyezem belé. Gyulai: Vén szín. II. Minthogy azonban e szerkezetben sohasem a *-be* rag, hanem csak az önálló *belé* szerepel, tárgyalása a határozó szók körébe tartozik.

Viszont a cél kifejezésére alkalmasabb volna a *-be* rag, mégis csak nagy ritkán találkozunk olyan szerkezettel, melyben ezt az alakot valóságos célhatározónak nézhetjük; pl. Még csak szoktatóba hozta harezra őket. VajdaJ: BélaK. 94. S hogy ne féljünk a föld alatt: járjunk ide [a pinczébe] szoktatóba. VajdaJ: Kis. Költ. 101. (A miket Kúnos és Munkácsi 70. említenek e rovat alatt, azok fönt a véghatározók közt, még pedig jobbára a factivus rovatában foglalnak helyet.)

2. Az *-n*ról *ra* ragos határozók.

Helyhatározó: a) a rendes használat.

Az *-n* rag magánhangzó-végű szókhoz pusztán, mássalhangzó-végűekhez *o* *ö* *ő* kötőhangzóval járul: *kosci-n* *tető-n* *fá-n*, *ház-o-n* *víz-ö-n* *tűz-ő-n*. A mai népnyelv a *ki* *mi* névmásokhoz is kötőhangzóval szereti csatolni e ragot: *kién mién* (*kiön miön*, sőt *kijén*, *miön*, holott *ki-k*, *mi-t* stb.); ez azt bizonyítja, hogy a mai nyelvérzék az egész *-on* *én ön* végzetet tekinti ragnak; v. ö. Nyr. X:373. Csak egyes erdélyi nyelvjárásokban találkozunk nyiltabb kötőhangzóval: *házan vizen tüzen*. — Nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban sokszor hosszú *nn*-et találunk: *lábánn* *es*, *a kinn*, *azonn*, *égenn* *a csillag* stb. — Az *n* rag a közös ugor locativus (*n*, *-n*) képviselője; v. ö. *töven* = vót *tüve-nä*; *honn* = liv *konn*, nyug. finn *koto-na*; *télén* = zürj. *tölin*, mord. *tel'ne*, finn *talve-na*. Budenz föltevése szerint a m. *n*-ben még egy névutói alapszó lap-pang, ugyanaz, mely *l* alakjában jelenik meg a finn *-lla* (**l-na*), *-l-ta* ragokban. Ezt a föltevést főleg két körülmény támogatja: 1. hogy ragunknak *-nn* mellékalakja is van, mely ép úgy támadhatott *ln*-ből, mint pl. *fönn* *hun* ezekből **föl-n* **hul-n*; 2. hogy ez az *n* nem veszett el (mint pl. a genitivusi *n*), éppen azért mert előbb *nn*-nek hangzott. Valószínűleg az az *l* elem specializálta nyelvünkben az ugor *n*-nek általános locativusi értékét superes-sívussá.

A *ról ra* ragok az *n*-nel semmi etymologikus kapcsolatban nincsenek, ellenben egyeredetűek azzal a *rajt* határozóval, mely az *n* ragnak egyértékese (*rajt-a* = pl. *a házon*) s mely eredetileg így hangzott: **rajatt* (néhány nyelvemlékben van még *rejattam*, *reatta*, *riatta*; mai székely s csángó alakok: *reĵta*, *rĕta*, *rĕtta*, *ritta*). — A *ról a* csiki s csángó *riöl-a* *rivöl-a* útmutatása szerint

ebből lett: **rajól*. — A *ra* nyelvelméleinkben s a székelységben néhol még hosszuhangu (*-rá rê*) s az önálló *rá rëá* és régi *riá réá rëjá* alakok tanúsága szerint eredetileg így hangzott: **rajá*. — *Raj-t* (**rajatt*), **raj-ól*, **raj-á* szintoly párhuzamos alakok, mint pl. *köz-t* v. *között*, *köz-ól*, *köz-é*, vagy *alatt alól alá* stb. Alapszavuk tehát *raj-*, s minthogy *rajt* a *fölött* synonymja, a *raj-* maga olyasmit jelent, mint a *föl-* alapszó, vagyis valaminek fölét, fölszínét, fölső részét jelöli. Azért bizvást elfogadhatjuk Budenz magyarázatát, ki ezt a *raj-t* olyan ugor szókkal egyezteti, melyek mind tetőt, födelet jelentenek.

Az *-n* *-ról* *-ra* ragoknak mai közös és rendes helyhatározó szerepe abban áll, hogy a tárgyon fölül levő tért, még pedig magával a tárggyal való érintkezésében jelöli. Az utóbbi mozzanat különbözteti őket a *fölött* névutó családjától, mely a tárggyal nem érintkező felső tért jelenti. — Az *-n* rag rendes jelentése pontosan megfelel a fr. *sur* s a ném. *auf* præpositióénak, míg a lat. *in* egyesíti az *-n* és *ben* jelentését. De már a mi *ról*-unknak pontosan megfelel a lat. *de* (mert *ből: ex*), továbbá az ószl. *sū* és képviselői az egyes szláv nyelvekben. Itt meg a fr. *de* általánosabb, mert magára vállalta nemcsak a lat. *ex* szerepét, hanem azonfölül az *ab*-ét is, úgy hogy a fr. *de* = *ról* + *ből* + *től*. A német *von* s az angol *of* is egyesítik a *ról* és *től* jelentését; s ugyanilyen viszonyban állnak a megfelelő finn ragok is a mieinkkel: *-lla* = m. *n* + *nál*, *lta* = m. *ról* + *től*, *-lle* = m. *ra* + *hoz*. — Mindezekkel szemben a m. *fölött* megfelelői: fr. *au dessus*, ném. *über*, ang. *above*, latin *super* stb., ámbár ezek mint mindjárt első példáink mutatják, nincsenek oly szigoruan megkülönböztetve egymástól, mint a mi két csoportunk, *-n* *ról* *ra* és *fölött* (*fölül*) *fölé*. — Peldáink elsorolásában nem leszünk tekintettel az *-n* *ról* *ra* közti különbségre, sőt ellenkezőleg iparkodunk egy-két kifejezéscsoportot úgy állítani össze, hogy mind a három ragot egyazon alapszónál lássuk együtt szerepelni (pl. *úton útról útra*):

Ő rya szállania: super eum descendere. EhrC. 61. Reayok tevék ő kezöket: imposuerunt eis manus JordC. 725. Ez kövön éppejtem fel az én egyházamat: super hanc petram ædificabo ecclesiam meam 405. — Úton jártomba: in itineribus DöbrC. 293. Sem embert, sem asszonyt nem láthatni az utcákon. Mik. 89. lev. Bolondgombaként terem számomra a dal uton, utfelen. Tompa I:212. Útra indula: peregre profectus est. Helt. UjT. M5. Elhagyja a mennyországnak járt útját és az új ösvé-

nyekre szakad. Pázm: LuthV. 355. Az útról letér stb. — Lépten-nyomon mentem utána, mégsem tudtam rá akadni Nyr. X:287. — Ked nagy hegyen lakik, ők pedig nem szeretik a hegyre felmászni Mik. 78. lev. Az istenek az ő kívánságát neki megengedék, a mikor esőt kért a búzára, eső lett 85. lev. Nagy meleg könyesepp ült szeme pillájára. Ar: Toldi 4:20. Gyöngé szellőn vizlek én szép honom szellőihöz. Bajza I:148. Tiszta papirosról beszél = hazudik Nyr. I:370. — Ajkán száz trilla és mosoly. Gyulai: Költ. 298. A nép ajkán (finnül: *kansan huulilla*, ném. csak így: *im munde des volkes*) stb. Az oktatásokat lelested akjaimról. Báróczi: Munk. VIIIb. 95. Fogadj jó reggelt e bágyadt ajakról. Vör: Shak. II:37. — Türi Isten, hogy a gonoszok a jámborok fején szántsanak. Pázm: Pr. 25. A férfi feleségét fejére ne hagyja ülni 245. Egymás hátára törvényeket írni: leges alias super alias acervare, PP. lat. szót. De ha beljebb nézed még az anglusokat, fontra lotra veted véghez vitt harcokat. Orczy L: KöltSzül. 18. Félvállról, lóhátról beszél vkivel stb.

Némely helyhatározókban kevés a különbség az *-n ról ra* és a *benből be* ragok közt, pl. a királyi székben v. a királyi széken ül, úton és útban. Ezekről l. a *ben* ragot. — A *ra*-végű határozó gyakran felcserélődik a tárgyessel; pl. fölmászni a hegyre és: megmászni a hegyet; «hord reá vmit v. meghordja vmivel» NyK. III:4. (Háromszék). Erről a mondatannak a tárgyról szóló fejezetében kellene bővebben szólni.

Ezeknél a ragoknál találjuk legtöbbször azt a jelenséget, melyről bővebben szólunk a bevezetésben (27. l.), hogy t. i. az írányok (illetőleg a helyzet és mozgás) kifejezése egymással fölcserélődik. Kivált a következő esetek fordulnak elő gyakrabban:

a) *-n* rag a hová kérdésre, főleg a verést jelentő igék mellett; ha az ütések száma is meg van mondva: A legyek . . . inkább a bűdös sebekben esdeknek Misk: Vadkert 657. — Legkisebb panaszért is a kadia száz pálczát veret a talpán, . . . és még azon felül fizetni kell azért, hogy két-százat nem csaptak rajta. Mik. 42. lev. Tízet csapatott egyik szolgáján. Fal: NA. 206. Olyanokat vágattatott rajta, a milyeneket csak kell. Gyarm. Nym. II:94. «Einem eins anhängen: egyet ütni rajta v. reá, pofon csapni.» Márton ném. szót.

b) *ról* rag a hol kérdésre, mely itt a honnan kérdéssel is fölcserélhető (de az itt idézendő példák szorosan véve a köv. cikkbe valók):

Ez e levél költ Kanizsáru 1550. LevT. I:75. (ma csak: Kanizsán). Az hold az felső részéről az ő világosságátul megfosztatik. Debr. kalend. 1619. C8. Részemről vagyon: est autor pro me PP. lat. szót. (ma csak ebben az udvariassági formában: részemről a szerencse = részemen.) Az öregapja sem látta, hogy színéről foldoztak volna meg valamit Népk. I:478.

Innen aztán még olyan mondatokba is átmehet a *ról* rag, melyekben *ra* volna helyén, mert szigorú logika szerint a hová kérdésre felelnék: Most már visszajárul fordult a dolog. Mikszáth: NemzUr. 321. Illa berek, nádak erek, szélről kötötte a derest. Népk. II:403. «Kerüljön belől kigyelmed; alulról került, felülről került.» Gyarm: Nym. II:215.

Nagyon kedvelt magyaros kifejezés mód a *ról* és *ra* olyszerű

összekapcsolása, hogy mind a kettő azonegy fogalom nevéhez járul. Példák:

Utczákról utcákra hurezolnak. Thaly: Adal. I:51. Egymást lövöldözni, határról határra üldözni. Oreczy L: KöltH. 30. Járhat gerádjáról gerádjára: Pontiusból Pilátushoz Nyr. VI:463. Míg Kemény S. pártja lépésről lépésre fogyott, Apafié akként nőtt nyomról nyomra Jók. Erd. I. 113. (ném. *schrift vor v. für schrift*, ang. *step for step*, *pace after pace*, *step by step*, fr. *pas à pas*, finn *askel askeelta* stb.; viszont lépésenként = finn *askelittain*, ném. *schriftlings*, lat. *gradatim*).

Hasonló polyphton-ok: Hullám hulláma kél. Ar: Keveháza. A habra hab tolul. Gyul: Költ. 163. Genua öble habot habra kerget. DélibábokH. 99. — Non relinquetur lapis super lapidem. Luk. ev. 21:6: Nem hagyatik kő kövön MünchC. Kő nem marad másik kövön. Ar: Keveh.

Helyhatározó: b) locativus, ablativus, lativus.

Ezek a ragok számos esetben nem a tárgynak felső részét, felszínét jelentik, hanem általánosabb jelentésük van. Legegyyszerűbben úgy magyarázódik e jelenség, hogy az illető kifejezések még azon kor maradványai, mikor az *n* általában locativust jelölt. Ezek a szólások aztán megmaradtak akkor is, mikor az *n*-nek rendes használata a superessivus lett, sőt a maguk körébe vonták a rendes *n*-nek megfelelő *ról* és *ra* ragokat is, noha ezek eredetileg csak rajtavalóságot fejeztek ki.¹⁾ Most a *városon*, *égen*, *kézen-féle* határozóknak, ha mozgásról van szó, *városról*, *égről*, *kézről* és *városra*, *égre*, *kézre* felelnek meg, pedig emezeket valamikor bizonyára a ma elavult *városul*, *égül*, *kézül* ablativusok s a **városá*, **égé*, **kézé*-féle lativusok fejezték ki (v. ö. *honn*: *hazul*, *haza*, *benn*: *belől*, *belé* stb.)

Az itt tárgyalandó kifejezéscsoportokat két részre oszthatjuk. Egyikben azokat állítjuk össze, melyek mai nyelvszokásunk szerint is határozott kategóriákat képeznek s más ragnak csak kivételkép engednek helyet, már csak azért is, mert rendszerint általánosabb, határozatlanabb helyviszony van bennük kifejezve, melyet ama határozottabb értelmű, újabb viszonzókkal nem is jelölhetnénk; pl. *helyen* (ritkábban *helyben*), *térdre áll*, *a falon át* stb. A másik azokat foglalja magában, melyek maguk a kivételek mai nyelvünkben, mert rendszerint más viszonzókkal

¹⁾ Még a *rajt* határozót is; v. ö. *azon kívül*: *rajta kívül*.

(*benből be, nál től hoz, nek, felé*) helyettesítjük bennük az *-n* rólra ragokat; pl. «elvesztette a réven, a mit nyert a vámon», holott rendszeren azt mondjuk: *révben, vámnál*; «kezén van a jószág» még ma is állandó kifejezés a maga különös jelentésével, de különben pl. így szólunk: «a te kezdedben van vagyonom» stb.

I. Ide tartoznak először is az általában tért jelentő kifejezések, minők: *hely, közép oldal (jobb, bal, kelet, nyugat stb.)*; *tető, fénék, kezdet, vég* stb. Ezeknek teljesebb sorát az itt következő példák során adjuk:

Hely: ¹⁾ Titkok helyén lát: videt in abscondito JordC. 369. Fel kele helyéről, ErdyC. 570b. Boldogságom menedék helyére. Anyos (Abafi kiad.) 47. Hegyet helyéről más helyre vihetném. TihC. 4. (Átv. ért.: Helyre való kis háziasszony, Mikszáth NemzUr. 191. Helyre legény stb. A régiéknél így is: helyén hagyni, ma: helyben hagyni.)

Hun .hol²⁾: *honn*; *benn, künn, fönn, lenn* (l. a határozó szók közt). *Cuzicun* .közöttük, közékük HB. Mindenfelől a hegyközön új had tolong, új népözön. Ar: Keveh. *Közre* fogni, működni stb.; *középen, közésre* (de így is: *közben, közül, közbe*. Állatak ötet *középben* WinkC. 312.)

Szélén, szélre, szélről; *útszélén*. — Képed leragadá kőfal oldaláról RMK. II:8. = kőfal-ról. A port felhőként hordta *oldalra* a reggeli szellő. Obernyik: Besz. 22. = *félre*. Az egyik *oldalon*, jobb oldalán stb. (v. ö. *oldalba üt, l. -be*.) — Az egyszarvú a *félen* való helyeken lakik. Com: Jan. 45. A győzelem egyik *félre* sines eldöntve. Ar: Próz. 476. — Állapék az te jegyesed az te *jogodon*. Székely: Zsolt. 44. Nem térülünk sem jobb kézre. sem *balra*. MA: Bibl. 139. A gödölyéket *baljára* állatja, Csúzi Síp. 292. — *Napkeletről*: ab oriente Jord. c. 926. *Napnyugatról* vallást viszen *napkeletre*, Orczy költ. sz. 31. *Északra van*. (Latinos: láttuk az ő csillagát *napkeletben* Pázm. pr. 181. stb.: *in oriente*.)

Fölülünk a hordó *tetejére*. Göcs. Népd. 92. = a hordó-*ra*; így is: *tetejébe*, és csak így: *helyébe*. *Fenekén, fenékre* stb. Mélységes tömlőözöm *mélyére* tegyének Népk. II. 4. (v. ö. *magasan, magasra*.)

Elején, utóján; az *elejéről* az *utójára*; *előre* (v. ö. ószl. na *prězdŭ*) *hátra* (a régiéknél így is: hátrataróztat, hátranyer stb.) — *kezdetén, végére*. Falu *végén* kurta kocsmá. Pet.

«A határozókat is szereti [a -*ra*], p. o. *hátra, fejükre, kívülre*» Gyarm: Nym. II:127. *belülre* Gel. Kat. — Elűrű szebbet mutat, mint *hátturu*. Nyr. VII:467. — Fordítsd *visszára* egészen. Vitk: Munk. I:151. *Visszáról* fogá. DélibábokH. 11. — *Alára*: deorsum SI. A hold «mind *alábbra* száll» Tompa I:19.

Falon függ, a *falra* függeszti, a *falról* leakasztja; a *falra* borsót hány stb. V. ö. ném. an der wand. szó sz. „a falnál”; «a kőfalon: in seu super muro» Pereszl: CorpGramm. 521.

¹⁾ *helyben, helyből, helybe* csak néhány kifejezésben dívnak: *helyben marad, helyben hagy, helyből kimozdít, helyembe lép, helyében v. helyén = helyett*; «*helyben*» levélcímeiken. — NB. «a *helen, kiben* . . .» BécsiC. 209.

Az égen ragyog a csillag. «Letagadom a csillagot az égről» Népk. II. 198. Mennyen és földön RMK. II. 202. Sem mennyön, sem földön nincs nagyobb ő nálánál Kulcs. evang. 10. (Szerbül *na nebu* szó sz. auf dem himmel, ellenben ném. *am himmel*. V. ö. Nincsen annyi csillag fönn az egekben. Göcs. Népd. 65.)

Kötélén, pórázon, lánczon, vason, zabolán stb.: A ki sokat lop, arany lánczot visel, a ki keveset, kender-kötélén függ. Pázm: Pr. 633. Hepceziáskodik, mint a koszos malacz a garasos kötélén. Nyr. VI:516. Egy pórázon jár a lopás és a hazugság Pázm: Pr. 1089. (Hogy ne hagyjam hosszú pórázra a levélírást, hanem rögtön írok. Ar: Élet. 127.) Viszik a lovam Gyulára, magamat vasban utána; ne vigyenek olyan nagyon, úgyse soká leszek vason. Népk. II:36. Vasra vagyok verve. SzegedN. II:59. Rabszíjon... heverték. Oreczy: KöltSz. 43. Három kanászt mind egy lánczra fölfűzték. Göcs. Népd. 30. Isten [az ördögöt] zabolán tartja. Pázm: Pr. 399. Heli vétke volt, hogy rosszul nevelte és zabolárul nem itatta fiait. 192. Torkunkat zabolára fogjuk. 430.

Lábon van és vigyázza a törökök dolgának kimenetelit. Monum. Írók XV:579. Nem tudok én semmit a világról, én miattam leeshetik lábrol. TóthK: Költ. 68. Annyi a dolgom, azt se tudom, melyik lábomra álljak. Nyr. V:222. — *Talpra magyar, hí a haza!* Czuczor: Riadó. Csü-lökre fiúk! Jók: RRáby. I:310. Le es vonszják körméről, megbüntetik bünéről. Tin. 317. — *Térden áll.* «Térde állok, vegyétek fejemet» Népk. I:161. Toldi Miklós csehet térdére ejté. RMK. IV:245. Margit tédről egykor így imáda Istent. Czuczor I:173. — *Féjn tánczol:* nagy bajban van Nyr. VIII:33. *Hason* csúsz-mász, ErdyC. 570. *Fülére* fekszik. Erd. Közm. 2918. — Rossz hír *szárnyon* jár Közm. Szépen fölneveli, szárnyára ereszti Népk. I:334.

Pofon üt, nyakon üt stb. (v. ö. *hátba üt, fejbe vág, agyba-főbe ver*): «Ki pofon, ki nyakon, ki tetén csapták Krisztust» Pázm: Pr. 497. Nyakon-szirton tagoltatá magát [Zopyrus]. Pázm: Kal. 554. Üsd fülön Vör. III:279. Képen legyintette. Győry V. Don Quix. (egy köt. 22. Vakszemen kollintom Népk. II. 416. «Tetén üt: fejtetőn üt, főbe üt» Nyr. II:277. Horpaszon rugdosunk. Ar: NCz. IV:52. Elevenén találtam. Ar: Arist. II:274. Elevenére tapint. — Torkon vágta. Tin. 286. Torkon verve. Csúz: Síp. 14. — *Agyon üt* eredetileg szintén csak annyi volt mint *agyba üt*: agyon ütöm: caput tundo MA. szót. Egy a próféták közül agyon vágatá magát és véres fővel Achab eleibe menvén így szóla. Pázm: Pr. 637. De ma csak a. m. megöl: agyon ver, esap, agyon dolgozza magát (néhol így is: agyonra dolgozza magát, v. ö. holtra; de szokatlan: «agyon öl» Vitk: Munk. I:33. II:87.) — *Nyakon köthedd-e* a czethalat, Melius Jób. 99. «*Torkon akadt* a szálka: hazugságon kapták» Nyr. I:324. *Homlokon csókolva* nővérét. Magyar Salon I:192. — *Kézen fog, vezet, üstökön ragad* stb.: l. alább az eszközhatózót. «*Sarkán van* v. sarkában van = nyomában van, nyomon követi, üldözi: Az a három úr is szüntelen sarkamon van. Vör: A fátyol t. Sarkadnál = oldaladnál, kéznél» Lehr, Toldi 354. — Mindennek vagyon már szemén ellensége Zr. 3:70. (azaz kiszemelt e., jegyzi meg Arany J.) *Kit szemre vesz* ölyvként sanda gyanú. Ar: Tetemrehívás. A jegyesek Göcsejben szömrre mennek a paphoz. (Kardos A. közlése. V. ö. *szemügyre vesz*.)

A finn *prolativus* azt fejezi ki, hogy bizonyos irányban haladva, valamin áthaladva, pl. *sivutse* oldalán át, mellette el, *meritse maitse* szárazon és vizen át. Ilyen jelentése van a magyar *-n* ragnak ezekben a határozókban: *azon jár, ezen ment, mezen jár* (l. M. Köztársaság III.) pl. Azon elmenvén. Érdy C. 562. Eleinte talán az *út* főnévvel mondták ezeket, v. ö. Más úton menének: *per aliam viam reversi sunt* JordC. 359. A latin *qua, ea, hac* szemmel láthatólag a. m. *qua via* v. *ea parte* stb. — Szintén a *prolativushoz* állnak közel azok a kifejezések, melyekben az *-n* egyenesen a. m. át, keresztül. Ilyenkor többnyire az *át, be, ki* stb. határozók kísérik; náluk nélkül csak a köv. szerkezetekben fordul elő:

Csak az ház a blakán hallgatja. ÉrdyC. 549.¹⁾ A babája az ablakon nézi. Népk. II:52. Fehér kis ház, kerek ablak rajta, te kis leány ne kacsintgass rajta 82. Megnézé őket némi hasadékon. DomC. 254. Az ajtón nézi, hallgatja stb. (V. ö. Szerémmél az Dunán népet költözteté, Rigómezőre szálla RMK. IV:33. Sok pusztá falukon megyünk Vadkert felé. Thaly: Adal. II:351.)

Különben rendszerint ezeket a kapcsolatokat használjuk: *-n át, -n ki, -n föl, -n le*. Példák:

Általmennek ő rajta: intrat per eam MünchC. 25. A görög birodalmon kelletett általmenni Mik. 80. lev.²⁾ (Átlép a küszöbön, határon, v. átlépi a küszöböt, határt.) — Menjetek be a szoros kapun: intrate per angustam portam, Máté 7: 13. Münch. Jord. CC. Kár.³⁾ Egy oláh lefeküvén a mezőben, a kígyó bebújt a száján a gyomrában. Cserei: Hist. 164. Benyújtottam a kalapom egy kis lánynak az ablakon. TóthK: Költ. 7. — Az háznak ablakin, hasadékin szép illat származik ki ÉrdyC. 337. Az város kapuján kimene. VirgC. 54. — A nyolcz boldogságok, melyeken mintegy a Jákob lajtorjáján .. fel lehet menni Biró: Préd. D.

Magukban nem igen magyarázhatók, hanem az iméntiek analogiájára keletkezettek az ilyen kifejezések: *-n belül, -n kívül, -n alul, -n fölül, -n innen, -n túl*, melyekben az *-n* ragnak tényleg nem más a szerepe, mint az indogermán *præpositiók* mellett a *casusoknak* vagy a finn névutók mellett a *genitivusnak*.⁴⁾ Hogy az

¹⁾ Ezek azonban így is magyarázhatók: az ablakon áll v. ül (l. alább) s úgy hallgatja, nézi.

²⁾ «Pleraque oppidorum motum per locum significant ablativo in n, ut: Canisán, Szepsin ment által, Canisa, Szepsino transivit» etc. MA. Corp. gramm. 283.

³⁾ «A latin *per* portas ingreditur, a német tritt zur türe herein, a m. az ajtón jön be.» MNyszet. V:491.

⁴⁾ Arra alig lehet gondolni, hogy itt a magyarban is az ugor genitivusi *n* maradt volna fönn, de igenis megfelel ama genitivusi szerkezetnek

itt elsorolt kapcsolatok csak az előbbieket mintájára készültek, a mellett különösen az szól, hogy nyelvmélekeinkben ezek még ritkábban fordulnak elő s még nem olyan állandó kifejezések, mint mai nap-ság. Hiszen a város kívül, az ösvény kívül stb. csak nem rég ment ki a divatból, úgy hogy még ma is mondjuk: rend kívül, kétség kívül. A JordánszkyC.-ben azt olvassuk: Az városnak kapuja belől: intra portas 236. Sőt ilyenekkel is találkozunk a régiéknél: a városnak kívül; «Senki az ti határtoknak belőle ne mehessen» ÉrdyC. 580. = a városon kívül, a ti határtokon belül. — Viszont már a XVI. században néha más helyhatározók mellett is előfordul ugyanaz az -n ragos főnév; pl. «Krisztus az mennyországba menvén, az istenenn jobb felől vagyon»: ad dextram Dei. Sylv. Uj T. II: 122. (v. ö. az istenen innen.) «F. királylyal ú szót indíta, az vizen más felől hogy mi föld volna» RMK. IV: 146. (v. ö. a vizen túl.) «Az Isten akaratján nincs semmi előljáró akarat.» Illyés: Préd. 368. Az utóbbi, t. i. -n elül, és párja -n hátul ma is dívnek Erdélyben, így: A névelő «rendszerint elől áll a néven, de hátul a rumun nyelvben». Brassai. Mmond. I: 387. A házon hátul stb. — Ha nincs főnév, melyhez az -n járulhatna, hanem csak az első, második stb. személyről van szó, akkor — mint más esetekben — a rajt határozó foglalja el helyét, pl. rajtam alól Gyarm: Nym. II: 136. rittunk alól Nyr. VI: 181. rajtatok kívül stb.

Szintén a prolativushoz folyamodhatunk az olyan szó-lások magyarázatára, melyekben az -n rólra valamely meghaladott vagy meghaladandó ttnak mértékét, távolságát határozzák meg. Világos még a prolativus a köv. példákban: «Lobogtatván zászlójukat egy darabon kísértének» Tudománytár 1839. 368. azaz egy darabon végig, egy darabon át. De már kevésbbé világos, mert pragnans módon van alkalmazva ugyanaz a prolativus a köv. szerkezetben, mely úgy látszik codexeink kora óta elavult:

Ki Jeruzsálem mellett vagyon egy napi járó felden: qui est prope H. distans itinere Sabbathi JordC. 708. Méne el nagy távol felden vagy mint 32 mélyfelden az városhoz. ÉrdyC. 338 b. Nyolcz olasz mély-feldön szállottak meg ő hozzájuk 547b. Vala Bethania Jer. mellett oly-mint 15 futamatnyi földön WinkC. 322.

az ilyen magyar kifejezés mód: a városnak belüle, kívülle, a földnek fölötte, a víznek alatta stb.; l. az alaktani fejezetet.

Ujabban ezen *-n* rag helyébe *-ra* állott,¹⁾ a mint hogy a kérdés is így hangzik: *mennyire van?* nem pedig: *mennyin van?* pl. Fel-szedjük a sátorfát és innét 3 mélyföldnyire táborba szállunk. Mikes 84. lev. Egy kópjányéra van fenn a nap. Népk. III: 302. Nyíltávokra álló pomerán. VajdaJ: Béla K. 129. — A h o n n a n és h o v á kérdésekre pedig — ill. m e n n y i r ő l és m e n n y i r e — természetesen a r ó l és r a -féle határozót használjuk, mint már a régiek használták. Példák:

Fiam, ha hibás vagy: még megannyira menj, mint a m e n n y i r ő l jöttél Népk. II. 379. — A föld népe 3 v. 4 napi járó földről jön ide Mik. 84. lev. Először lőttek egymásra 25 lépésről, másodszor 20 lépésnyiről lőttek. Jók: RRáby I:259. — Valaki készerejtend téged ezer lépésre, menj azzal két annyéra. JordC. Máté 5: 41. (Kár. egy mérföldre, kettőre.) Innét 70 órára kell ügetni. Mik: Lev. Tekintetem, nem lelve gátot, mérföldekre szállt. Pet: Salgó. — *-nyi-ra*: Ugymint egy kéziből való lövésnire: quantum potest arcus jacere MA. Bibl. I:17. Körömhegyire se távozzanak el ez könyvnek renditül. Pázm: Kal. 485. Immár 400 futamatni földnyére mentenek vala elé, nyolcz mélyföldnél többnyére. Forró: Curt. 590. Nem bánom én, ha ölnyre kihányja is a nyelvét. Nyr. II:420.

Messziről, messzire, közelről, közelre, magasról, magasra (magasan eh. magason, l. a módh. -an használatát) stb.: Messziről jött embernek el kell a szavát hinni. Nyr. VI:368. Töltetlen puská nem hord messzire. Miksz: NemzUr. 16. Menjenek onnat távóra. Nyr. VIII:228. Közelre vár és rám kiált. Vajda.: Kis. Költ. 119. Miért csinálják oly magasra az ablakokat. Mik.: 15. lev. Magasról nagyobbba esik az ember, Közm. — Feljebbire nőttében. Vitk: Munk. II:136. Küljebbire terjednek Kaz. munk. V. 98. Összébire vonzom a kötelet. Shak. XII:53.

Vannak még egyes kifejezéscsoportok, melyek ide sorozhatók; mint: «kilencz akó borom van, a tizedik *csapon* van» Népd.; *csapra* üti a hordót; *csaprul* ereszti a bort stb. De ezek szűkebb körre szorítkoznak, azért még csak azokat említjük, melyekben azonos alapszóhoz járul a r ó l és r a (v. ö. az előbbi czikk végét):

Színről színre való látás. ÉrdyC. 572. Mostan nizzük tükör által, akkor peng színről színre (*arczárul arczára*): facie ad faciem Komj. I. Kor. 13: 12. («szemtől szembe» Kár.) — Igyék mindenik *rendről rendre*. RMK. IV:237. — *Diribrul darabra* vagdalá mind az edényeket. Bíró: Préd. 8. — Ez a sz. János izenete *szóru l szóra*. 6. Ezeket mind elbeszélte *igről igre*. Népk. II:377. (*Tövirül hegyire* akarsz mindent megtudni Nyr. IX:131. «Vígirül valagára elmondja: elejétől utóljaig» VI:463.)

¹⁾ Lehet, hogy a szláv (ószláv, szerb stb.) *na* c. acc. hatása alatt: v. ö. szerb *na jedan puškomet* = egy puskalövés(nyi)re; l. Mikl. 422.

II. Vannak fogalmak, melyeken a helyet rendesen más, szorosabb értelmű viszonzyszókkal határozzuk meg, pl. a *-ben -ből -be* ragokkal: *erdőben, országban, városban, házban* stb. vagy a *-nál -től -hoz* ragokkal: *víznél, kútnál* stb. vagy a melyeken szabatosan ezek valamelyikével kellene a helyviszonyt jelölnünk, pl. *kezében van a jószág, az ablaknál áll, neki esik, felém nevet* stb. — s mégis gyakran, sőt egyes fordulatokban mindig az *-n -ről -ra* ragokat használjuk: *erdőn, országon, városon, a megyeházán; a vízen, kúton; kezén van a jószág, az ablakon áll, reá esik, rám nevet* stb. Ezek közül némelyek, mint látni fogjuk, csak régi íróinknál vagy csak nyelvjárásokban fordulnak elő s a köznyelvben már ismeretlenek, pl. *istállón, pokolra, reám fordul, tart e h. istállóban, pokolba, felem fordul, nekem tart* stb.¹⁾ Legezélszerűbb lesz mind ezeket a szerint csoportozni, hogy milyen viszonzót kellene szabatosan alkalmazni.

1) Az *-n -ről -ra* a *-ben -ből -be* ragokkal helyettesíthető:

Erdőn, pusztán stb.: Csehország vadon erdején lappangott. Tarnóczi: Szents. 13. «Az városból kimegyek az harasztra: ex civ. exeo in quercetum; kifutok az mezőre, erdőre, rétre: excurro in campum, silvam, pratum» MA: Corp. Gramm. 283. Erdőről erdőre rugtatott nyomába. SzegedN. II:170. Elindula Ajgó Márton hosszú útra, rengetegre. Nép. 1: 137. Ereszkedtek a pusztára Ar: Rege a csod. — A részeg katona az jó lovát *árokra*, sárra reá viszi Melius: SzJán. 549. A gonosz fejedelem árokra viszi alattavalóit. Pázm.: Pr. 182.

Országon, országra, mennyországra, pokolra: Idegen országra küldi szolgálatra. Orczy: KöltSz. 47. Isten országra menének. ErdyC. 512. Felmenvén mennyországra: proficiscentem in caelum. JordC. 707. Ki ment fel a mennyországba? kicsoda szállott alá a mély pokolra? quis ascendit in caelum? quis descendit in abyssum? Komj: Róm. 10: 6. (a hiszekegyben maiglan: poklokra.) Megtérő bűnösnek nincs pokolra útja. Nyr. I:91. (Jöve Izraelnek feldére: in terram Jord. c. 360. — V. ö. ószl. *na inu stranu otide*: in aliam regionem abiit, más vidékre ment. — Rendesen: országban, országba, mennyországba, pokolba; Németországba jöttem Magyarországból MA: Corp. Gramm. 283.)

Világon, napvilágon, napon, verőfényre, levegőre stb.: Világon éltekben. Pázm: Pr. 4. (Ez világban élteben. SándC. 1.) A ker. hitet az apostolok világra terjesztették. Pázm: Luth. vez. 20. A bagolynak nem szokása, hogy napvilágon járjon. Vásárh: Canis. 137. Komótizál mint a mézáróskutya a napon. Nyr. I:130. Az ősz nyájas verőfényén ülök. Tompa I:252. Az Orczy-kert hűs árnyai alá, üdőbb levegőjére s kristály-

¹⁾ Leginkább tartja magát mai köznyelvünkben az *erdőről erdőre, faluról falura, házról házra*-féle polyptoton e h. *erdőből erdőbe, házból házba* stb. (V. ö. Szvor: Nyt. 320. §. jegyz.)

forrásához siet. Ar: Próz. 280. Erdő árnyában ülnek, a lanyha levegőn. Csiky: Aug. Irod. 295. Fijai kivettetnek a kívül való setétségre: in tenebras. Kár: Máté 8: 12. (Megölték, a hasát felrakták a füstre Népk. II:432. — V. ö. ószl. *na slünici*: a napon, »zunächst der von der sonne beschienene raum« Mikl. 663. szerb: *na mjesecu* beim mondschein, a holdvilágon.)

Városon, falun (de pl. ebben a városban bemegy a faluba, melyik faluban? «Lakozék az városban, ki hivattatik Nazarethnek» JordC. 360. Nem vagyunk a városban, hanem mellette. Mik. 61. lev.): Lejött kapitány uramhoz, azóta itt járkal az városon. LevT. II:308. Kivitetik az városról eltemettetni. Zvon: Post. II:410. Az asszonyok a városra mennek. Mik. 42. lev. Szikrát üt a paripája, nagy városon nézik. Amade: Vers. 105. [Eljövök] a Mátra alól a lármás városra, Orczy: KöltSz. 200. — Jár falukon DomC. 121. Kezdé a városokon falukon prédikállani. Mik. 80. lev. Ha városon malacot kaphatsz, disznóért ne menj falura. Nyr. IV:144. — Várasokrul várasokra, falukrul falukra, uczákrul uczákra, szegletekrül szegletekre mindennel jót tévén járt költ. Biró: Ünnepe. C2. — Hogy a helységnevek közül melyek használatosak -n raggal s melyek -benel, arra nézve l. az utóbbi ragot.

Táboron, réven, udvaron stb.: A bialok nagy szilígyen az táborra menének. ErdyC. 403. A görög táborról kirugaszkodik Filis király. Haller HHist. III:163. «F. a Valesco táborán volt» Mik: MulN. 15. 69. (A vezér táborban vagyon. Mik: Lev. Toldy kiad. 8. Táborba száll stb.) — Kiverem a disznóm a nyájra. Népk. I:305. — Rejá jövőnek az rüvre. LevT. I:310. — *Temetőn* a fejfája. Tompa 1: 26. — A vadakat *hálóra* hajtattja Gyöngy: Cup. 2. Nehéz a ravaszt hálóra keríteni. Kisviczai: Adagia 190. (v. ö. *lépre akad, horogra kerül.*) — Kinn van az udvaron; bejön az udvarról; kimegy az udvarra.

Épületek: *konyhán, korcsmán, falu házá*n stb.: Halvakarás, hagymavágás nagy vala az konyhákön. Görcs: Mátý. 49. Lóháton kellett elhozni az étket a konyháról, ... küldöttek a konyhára. Mik. 11. lev. — A gazság korcsomákön iszik és trágárkodik. Pázm: Pr. 35. Korcsománkrul vitetett bort. Törökm. Okm. I:287. Nem illik két dudás egy korcsmára. Kisviczai: Adagia 134. — «*Istálón* lenni: stabulari; istálóban forgás: stabulatio» MA. szót. — *A falu házá*n voltam; *a város házá*ról jövök; *a megyeházára megyek*. «Tanácsházra gyülekezik a tanács» Com. vest. 91. (ezekhez csatlakozik: *az ülésen, az ülésről jön, az országgyűlésen, az egyetemen, az akadémián*; ámbár viszont azt mondja az irodalmi nyelv: *az országházban*).

Zsebre rak (de: zsebben, zsebből): A gyapjunak árát mind zsebre duggatja. Sárosi: Tromb. 86. Búsan zsebre gyugta a vak királyfi a két szemét. Nyr. IX:234. (Zsebébe tette a kis gyertyát. Népk. II:461.)

Szemére hány, vet, szemrehányás; ellenben *szemébe mondja* (mint szemben áll, szembe száll), s az ErdyC.-ben amaz is: *szemébe hány*.

Kezén van a jószág, kezére kerül, kezére játszották, kezéről elütik stb. «Kezére birt a jószág, és: kezéről elbirt a jószág (székely szólásmód)» Nyr. IV:402. (Igy is: keze alatt = rendelkezése alatt.) Forog a kezeden Becanus, Sylvius. Orczy: KöltH. 79. «Kivette a számbul a kenyeret: elütötte kezemről a munkát» Nyr. V:85. Ez a pohár bujdosik, kézről kézre adatik (Bordal). — V. ö. *kezébe adja, kezére adja, kezéhez adja*. «Urunk az erszént kezébe bízta Judásnak» Káldi: Préd. I:438.

2) Az -n -ról -ra a -nál -től -hoz ragokkal helyettesíthető ;

Kapun, ajtón, ablakon, kapura stb.: Hagytalak az kapun őrizni. ÉrdyC. 513b. Csergetvén János a kapun, Magdolna a kapura mene és bebocsátá. WeszpC. 74. Vagyon egy görög borbély az vezér kapuján. Monum. Irók. XV:453. — Az portára jőnek. VirgC. 74. — *Ajtónálló.* — Félve megyek az utcára, ritkán ablakra. Amade: Vers. 130. Nem távoztak az ablakrú. SzegedN. II:146.¹⁾ — A mit a vámon nyert, a harminczadon elvesztette. Kovács: Közm. 21.

Vizen, kúton, vízre, kútra stb.: Az paraszt asszonyok az vizen mosnak. Born: Ev. IV:899b.²⁾ Mikor juttak vala a veres tengerre, ott a zsidók igen megijedének. Born: Én. 264. lev. Mikor juttak vala a Tanais vizére, ott hajójok ő nekik nem vala 264b. Ne menj a vízre feredni. Népk. III:92. Menék a király halastavára: transivi ad aquæductum regis. Kár: Bibl. 428. Szarvas kívánczik kútfeire: ad fontes aquarum. Kesztc. 126. Miként áhítozik a szarvas vizeknek forrására, ugyan áhítozik én lelkem te hozzád, Ers. C. Fut hideg forrásnak enyhítő vizére. Ar.: Toldi 3. én — Egy kúton tevéit megállatá; estve .. kezdenék kijőni szűzek a kútra meríteni. RMK. II:114. Vízet inna, vize nincs, kútra küldne, senki sincs. Népk. II:44.³⁾ — A jószágot *vályura* verte: megitatta. Nyr. VIII:139. Ulj a lapátra Ar. Arist. II. 226. «t. i. az evező mellé,» jegyzet u. o.

«A keresztség ... első és oly szentség, mely *ajtó* a többire» Tel: Ev. II:230. *Rám nyitotta az ajtót; rád zárom az ajtót.* — *Kaptára* utasíthatják a c-izmadiát. Kaz: Lev. III:149.

3) Irányt jelentő kifejezések, melyekben a -ra -ról ragok többnyire a -nek, felé, felől viszonyszókkal válthatók föl:

Merre (ered. *melyre*, dial. *möre*), *arra*, *erre*: Ha Bécsben indulnék és az utat nem tudnám, akarnám érteni, melyre kelljen mennem. Pázm:

¹⁾ V. ö. -nál raggal is: «Elmennék én tihozzátok egy estve, ha az anyád az *ablakon* nem lesne; a minap is, hogy ott voltam egy estve, már az anyja az *ablaknál* kileste» Népk. I:264. Ajtódnál esdett a szerelem. Ar: MO. 2:97. — Már más a *mellett*: Lateran kapuja mellett. DomC. 88. — Szintén más a -ben — között, közben: Mikoron az pap szólna ő vélek az kapuban. U. o. 315.

²⁾ Igaz, hogy ez a példa úgy is érthető, hogy a víz színén, a víz fölött; v. ö. Folydogál a szép Duna vize, rajta mosakodik piros szép Örsébet. Szeged N. II:4.

³⁾ V. ö. Barna kis lány maga mos a kútnál. Népk. II:41. Ágnes asszony a pataknál fehér lepedőjét mossa. Ar. — A *kútra megy*, a *kútról jön*: ezeket csak olyankor használjuk, ha vízmerítés a cél; ellenben ha más czállal van egybekötve, akkor a *kúthoz* menésről s a *kúttól* jövésről beszélünk. Érdekes, hogy ugyanilyen különbséget tesz a rokon észt nyelv: *läks kaevule* = ment a kútra, *läks kaevu äre* ment a kút-hoz. Wied. Gramm. 339.

Kal. 592. Mellyre esik Pozsony? Gyarm. Nym. II:185. Mőre van a régi? Nyr. IX:332. Majd erre, majd amarra csap. Ar: Kevelh. — *Jobbra, balra, töledre, hozzádra, keletre, nyugatra* stb.: l. az előbbi czikkben. «Füdd el jó szél, búmat, víz alámentire, szélnek felfúttára» Nyr. III:144. — Látja őket az ellen, de előbb pécsi török csapatnak véli, minthogy arról jönnek. Ar: Próz. 149. Erről majd magam feszítem Ar: Arist. II:346. Futottak arra felé, a merről a kiáltást hallották. Népk. II:380. — V. ö. Az tóból az vizet kivethetjük, valamely *felé* akarjuk Lev. 1. 85. A *merre* ragadják indulati, a *felé* nyargalódzik Fal. NE. *Idának odának* rángatni, *oda felé* (Budenz-Album 69.); *erre felé, arra felé, errenek, arranak* (u. o. 63.) — *Merre* h. *mezen* csak a mai népnyelvben mutatható ki (l. ezt és a *merre, merről* kötőszókat Simonyi: Kötőszók III.)

Valakire fordul, tart, jó (ma szokottabbak: *felé, -nek*):¹⁾ Sándor az velle valókra fordulván, azt mondotta: legyen. Forró: Curt. 29. Az úrra két török tartá. Castriota E2. Ekkor ránk jöve a kocsis s jelenté, hogy indulhatunk. Vitk: Munk. II:17. Míg rá keblet tár a bős anyja [a ferge-tegre]. Tompa I:146.

Vkire tekint, néz, nevet, mosolyog, kiált, morog stb.:²⁾ Tekénts reánk ThewrC. 133. (Nem a multa, hanem a jövőre függeszti pillanatát. Ar: Próz. 4.) Szítja tüztét s hallgatva mereng rá. GyöryV. Havi Szemle I:142. — Az nyakam esigolyájától az fülekre szolgáló erekben volt a nehézség. Monum. Irók. XV:381. — Vidám napod mosolyg ismét reám, hű gyermekedre, édes szép hazám! Pet. Bárha ezer halál vigyorgna is reám. Pet. I:22. — Diesérvén kajáltok úrra: invocabo dominum. KulcsC. 28. Kuvasz szénán fekszik, morog éhült ökörré. Beniczki: Vers. 1700. 165. Reá nyertek: adhinnio PP. lat. szót. — A vezér intvén az udvarlókra, mind kitakaródnak Monum. Ir. XV:263.

Mozgást jelentő ige mellett a *-ra* végű kifejezés a mozgásnak nemcsak irányát, hanem egyúttal célját is jelenti (= *ért*) az ilyen mondatokban: Tőszurásért nem szoktunk mindjárt borbélyra futni. Medgy: 3 Jaj. II:88. Híres eperre nem kell kosárral menni. Kovács: Közm. 34. «Mogyoróra menni: mogyorót szedni» Nyr. IV:323. Ha hogy egyszer a szalonnát megkezdik, azután is reá járnak. Dug: Szerecs. 384. Tán még oly szégyent is tegyünk a nemesen, hogy heted határba nyúlra ne mehesen? Czuczor. I:209. — NB. «Kincsnek kívánása *elvitte céljáról*» Orczy: KöltSz. 22.

Ellenséges czéllal (*-ra* = *ellen*, v. ö. véghatározó *-ra* 5. pont!): Mi ördög ez, ki reánk jó? SándC. 25. Kezdenék ő reá állani: coeperunt illi imminere Sylv: Ujtest. I:102. Az török rá gyüle. RMK. IV:31. Mindnyájan a szakállas Budára támadának. Helt: Krón. 32b. Ellenségére akart ütni. Fal: TÉ. 21. Az ellenség reánk kijár: nostras turmas adequitant hostes. PPB. lat. Bőjőve rám veszekedni. Gyarm:

¹⁾ V. ö. ném. *er kommt auf mich zu*.

²⁾ V. ö. «Alles lacht uns an: mindenki *felénk v. reánk* mosolyog» Márton ném. szót. Alter ad alterum clamabant: egyik a másikra kiáltnak vala. Bíró: Préd. 123. Kiáltatok ti is alter ad alteram, egymáshoz. U. o. — Az ablak a kertre szolgál: v. ö. ném. *das fenster geht auf den garten*, ang. *the window opens v. looks on the yard*, fr. *la fenêtre donne sur le jardin*.

Nyelvm. II:136. Futok Kleonra. Ar: Arist. II:151. «rá megyek, rá esem» jegyz. u. o. — Előfordulnak e határozók mássai a hol és honnan kérdésre is; pl. Az németek rajtok vadnak. LevT. I:9. Ő is most a törökön van. KisfS. Somlyó 1:59. Éppen toppra jöttetek, ti lengyelekről, és ti Angliából. Ar: Haml. 160. Hallgatván álljatok el rólam, hadd szóljak én: tacete paulisper, ut loquar. Kár: Bibl. 519. — Lehet itt olyan fölfogásra is gondolni, hogy a -ra csakugyan a. m. fölébe, hegyébe, nyakára menni, teherként rá nehezedni, elnyomni. E mellett szólnának más nyelvek megfelelő kifejezései; pl. Közelejtenek én reyam ártók: appropriant *super* me nocentes. KulcsC. 58. Csikorgaták én reyam ő fogokat: frederunt *super* me dentibus suis KeszC. 82. Fr. *surprendre* qqun, ném. *über-raschen*, *überfallen*, *übrumpeln*: rá üt, ront, rohan stb.; ang. he comes *on* v. *upon* me: rám jön ellenséges szándékkal; és különösen az a szláv szerkezet, melyet a véghatározó -ra 5. pontjában említünk. — De vannak másrészt a föntebbiekhez hasonló olyan kifejezések, melyekben rajt-valóságról nem lehet szó; pl. Egy óriás, ki az egekre nyújtja vakmerő kezét, hogy onnan csillagot raboljon. Pet. I:15. (v. ö. *égrekiáltó* stb.) Megszólítottam, ha mindjárt a pokol tátong reám. Ar: Haml. 20. Immár aga egy házba szorult vala, kit az pórok reá bétörték vala. Tin. 182. Reájok vágta az ajtót s ment: il ferma brusquement la porte. Kaz. I:90. (v. ö. rá zárja v. nyitja az ajtót. fönn 2., rányit a könyvben egy helyre stb.)

Itt igen gyakori eset, hogy az irányhatározó -ra a nyugvást jelentő határozóval van helyettesítve, még pedig mindig a *rajt* szó segítségével. Legáltalánosabb e csere az *út* igénél (*rajta út* e h. *rá út*), de előfordul a *megy*, *rohan*, *esik*, *hajt*, *küld* igéknél is¹⁾. Példák:

Raytta rohan. ÉrdyC. 306. Raytta kilde kegyetlen szolgálakat. 413b. Immár felhúzza kardját, azért fusson kiki, hogy rajta ne essék. Pázm: Pr. 7. Üetve-nyargalva rajta siettem. Rák: Lev. IV:43. Rajtunk hajtott az ellenség. Gyarm: Nym. II:202. Rajta menjünk. Vör. III:355.

Időhatározó -n.

Az -n ragot időhatározásra rendszerint csak olyankor használjuk, ha maga az alapul szolgáló főnév időfogalmat jelez (ellentétben a -kor raggal). De még ebben a szerepben is osztozik két más viszonzószóval, a -ben és -vel ragokkal, mint részint e ragok tárgyalásában, részint az alább következő megjegyzésekben láthatni. — A mi az -n ragnak ezt a szerepét illeti, megvan ugyan a szláv nyelvek időhatározói közt is a megfelelő -na prap. (locativussal, l. Mikl. 665), de azért itt nem kell szláv hatást látnunk,

¹⁾ V. ö.: «andringen auf den feind: *rajta lenni* az ellenségen, *feléje* nyomulni; urgere hostem, instare hosti» Márton J. szót. — Ide tartozik ez az elliptikus fölkiáltás: *rajta!* pl. *raitá*, fogjátok meg! WeszpC. *Rajta!* nur zu! Ádámi: Sprachkunst 96. *Rajta*, Miska, *rajta* a tüzes labanczon! Thaly adal. II. 91.

mert éppen e tekintetben nagy egyetértést mutatnak az ugor nyelvek. Majdnem valamennyiben megeléjük a mi *-n-ünket* mint temporalis ragot. (Legkényelmesebb átnézetet nyújt Weske: *Untersuch.* az egyes nyelvek alatt.) Példák: finn *si-nä päivä-nä* azon a napon; lív *ödö-n* este; cser. *tí subbota-n* e szombaton; votj. *subbota nunal-en* szombat napon; finn *talvena*, mordvin *tel'ne* zürj. *tölin* stb. = m. *télen*.

Idő, kor: rendszeren *időben, korban*, de megállapodott régi kifejezések: az *idén* = ez évben, *midőn* = mi időn v. a mely időben (l. M. Kszók III.), és *-koron*, melyből a külön időrag fejlődött, l. *kor*. Azonfölül az *idő* n raggal maradt meg maiglan a birtokviszonyban (noha nem kizárólag, mert ma azt is mondjuk: az apostolok idejében, a nagy forradalom idejében stb.): Az apostolok idején Tel: Ev. I:122. Reggelnek idején. Tompa III:233. Éjszakának üdején. Nyr. IV:40. «Télvíz idején (télben) bajos költözködni» VI:173. V. ö. «A mit a nyár zsenge korán átveve tavaszszal» Győry V. Ez a *-korán* e h. korában a régieknél rendes, l. a *kor* ragot. — Ide tartoznak birtokos név nélkül: *idején, korán,*¹⁾ t. i. a cselekvés idején, mikor ideje van, jókor; összetéve is *idején-korán, ideje-korán*; «Ideje van vminek v. idein van vmi» (Háromszék) NyKözl. III:9. Így más nyelvekben is; pl. a finnben egészen egyezőleg *aika-na-nsa, aja-lla-nsa*, ném. *zu seiner zeit*, és a m. *korán* értelmében *bei zeiten* = szlovén *z-goda* stb. — *Idején* és *korán* valóságos határozó szókká váltak (l. ezek közt) és ma ilyen továbbképzett alakokban is szerepelnek: *idejében, korábban, koránlani* stb.

Tájon ritkább mint *tájban* (l. ezt a névutók közt);

Versen az erdélyi népnél s erdélyi íróknál a. m. ízben (a *vers* jelen-tésére nézve v. ö. «Hosszu verseket húz a fősvény kupából» VajdaJ: Béla k. 33.): A sokaság örömszajdulásai miatt több versen félbeszakasztott beszédet. Szász K: Széch. 94. A mult versen a szászságon jártam. Teleki S. Bpesti Hirlap 1883. 125. sz. Ritka *versen* h. *versben* (l. *ben*), holott *ízben* mindig így; de viszont mindig *-n* raggal az előbbiekkal egy-értékű *szeren*, melyből a mai *szer* rag lett.

Eszkendőn, éven ritkábbak, mint *esztendőben évben*; pl. *hogya megcsal a szeretőm, újat szerzek új-esztendőn*. Göcs. Népd. 51. El is veszem a jövő esztendőn. 67. — Ez éven: hoc anno MA. Harmad éven a templomba bejelenté. TelC. 35. Heted ywen [ezelőtt hét évvel] RMNy. IIb. 167.

Évszakok: *télen nyáron* rendszeren így, ritkábban *őszön tavaszon* e h. *őszzel tavaszszal*: «Nénéd rheumával vesződik a jobb vállában (már harmadik télen)» Ar: Élet. 96. Szállásunk a régi, a melybe az *őszön* mentünk. 74. 112. Jó hírt hallottam felőle: az *őszön* meglátom. Népk. I:278, III:382. A nyáron, a tavaszon. Gyarm.: Nym. II:112. A rét tavaszon

¹⁾ Sokkal több ilyen kifejezésünk van a *ben* raggal, l. ezt. — Így *hajdanán* e h. hajdanában Népk. II:212. Madách emb. trag. és l. alább: *elein* = eleinte.

kizöldül Vitk. munk. 1. 99. (Egyször csikónyírás volt, *fűhögyön*, kis télbe: májusban Ny. VIII:84. Sylvester grammatikájában a márczius *fűhegy*.)

Héten: a héten (= ezen a héten), a múlt héten, a jövő héten. — Az harmad hetin ádventnak. LányiC. 8.

Napon (rendesen így; de a régiek az ünnepek neveit így mondták: pünkösdben, husvét ünnepében stb., ma pedig rag nélkül mondjuk ezeket: *holnap*, *tegnap*, *minap*, *vasárnap*, stb. l. a ragtalan határozókat): Az ő teljes életének napján fárasztotta magát. Kár: Bibl. I:626. A ki csak forgácsot szedett is rajta [az ünnepnapon], agyonverette. Born: Préd. 85. Te ezen a tenger napon egy keresztül szalmát se teszel. Nyr. VII:520. — (A következőket ma inkább rag nélkül mondjuk:) Egymenden napon *quotidie*. BécsiC. 24. Hogy más napon reggel Sámsomot megölnéjék. RMK. II:342. Egész napon szépen legel a marhám Népk. I:304. 588.

A hét napjai mindig *-n* raggal (kivételesen Göcsejben: *ketődkor* e h. kedden Nyr. I:423.): *hétfőn*, *szerdán* stb.; múlt *vesárnapon* Nyr. X:86. (ez azonban többnyire ragtalan: *vasárnap'*). — Szombattok, kikön munkálkodtok, nem kellnek énnekem, Szárászi catech. K3.

Napszakok rendszerint nem *n*-nel (l. *ben* és *vel*), de mégis előfordulnak ilyenek: Irtam *hétfő éjen*. LevT. II:215. (Aranynál gyakran:) Zene hallik *sötét éjen*. Ar: Rege a csod. A vak *éjjelen* Ar: I. 290. Az *éjen* Ar: NCz. 2:45. stb. Három *éjjel* nem aludtam, *negyediken* elaludtam. Népk. II:120. Az *éjjön* el nem tudtam alunni. Nyr. V:221. A múlt *éjen*. VIII:462. Ez *éjen* ölt *essző* [vult eső, csáng.] X:201. *Éjen-nap* mindég futostam VIII:140. — Az *éj* fekete szakán. Tompa I:137. (v. ö. *n* nélkül: *éjtszaka*.) Eefelyn: in matutino KeszthC. 265. A csikorgó *éj* felén. Tompa I:351. *Éjfelén* Ar: I:243. — Ez *esten*. Győry V. Havi Szemle I:144. 154. Csendes *estvelen*, SzászK: Müford. I:55. (*Esten estig* munkálkodtanak. Tel.: Fel. Bát. 161.)

Órán, *percen* (rendesen *órákor*, *órában*, *perczben*): Az kd. levelét vém ma tíz órán *délelőtt*. LevT. I:385. Tizenegy órán. Alv: Post. I:583. Most és halálunk *óráján* (az ang. üdvözl. végén). Azon *percen* volt, hogy megölje, mintegy örül, hogy azt meg nem tette. Ar: Próz. 212.

Elején, *végén* (mindig így): 38. *esztendő végén*. Pázm: LuthVez. 9. Melyet viseltek *elein* [v. ö. *idején* stb.] a keresztyének. 12. *Elein* érő gyümölcsök. Tud. Gyűjt. 1836. VIII:63. A sokat utazott ember mindig *számot* tesz az *ebéd végén*. Győry V. Shak. XIII:203.

Itt is vannak olyan *pregnans* kifejezéseink, minőket a *ben* ragnál láttunk; pl. *hold fogytán* e h. *hold fogyta idején*, *hold fogyta-kor*. Így leginkább cselekvést jelentő főnevek fordulnak elő, még pedig főleg a *t-képzősek*, melyeket kivált mai költői nyelvünk kedvel.¹⁾ Példák:

¹⁾ Az ide sorolható kifejezések közül némelyek egyúttal okot fejeznek ki; ezekről l. alább az okhatározó *n*-et. Némelyek meg egyúttal állapotot jelentenek; l. az állapothatározó *n*-et. Példáinknak is második csoportja közel áll az állapothatározáshoz, sőt vannak egészen hasonló szerkezeteink, melyeket akár még a helyhatározókhoz számíthatunk; pl. csakugyan «hol?» volna a kérdés a köv. mondatokra: Vmit az *prédikáció*n hallottak vala, az *királynak* mind megjelenték. VirgC. 37. Megveri az *syriai királyt* két ütközetén. Kár: Bibl. I:326. Az *első harc*on 22,000-et levágá-

Az községet is nagy bölcsen oktatja, ura honn nem voltán pereket szállítja. RMK. II:36. (így is: voltában, létében, l. *ben*.) Hold fogytán lát-hatatlan a hold. Pös: Igazs. 347. Tornyai, bástyái, mellvédei most rom: húnok idejöttén alázta meg ostrom. Ar: BH. 11. én. Mi lesz, ha majd a megtikkadt mezőség nem kap az alkony jöttén harmatot? Endrődy S. Egy óra múltán otthon legyen. Nyr. VIII:184. (l. a *mulca* névutót.) — Ökvizet arczokkal jelen valának halálán. Rákosi J. Shak. XIII:128.

Mikoron vacsorán néki hozták Szilágyi levelét Helt: Kr. 115. Ebé-den Ugrán, estve az besenyei csere alatt. Erd. TörtAd. IV:72. Holdvilá-gon elindula. Huszti: Aen. 9. Ujságon vetni nem jó. Szeged N. II:106. (holdujságon, ujholdkor: v. ö. fönt: hold fogytán.) Mélységes éjféli halotti csendjén ez történt velök. Ar: Haml. 18.

Valamint a *-ben* rag, úgy régente az *-n*-es időhatározó is kifejezhette (itt-ott ma is kifejezi) röviden azt az időt, melyen belül, mely a latt vmi történik.¹⁾ Példák:

Bölcsesége rövid napon elveszne. VirgC. 149. Rívid időn KazC. 71. Rövid időn MA: SB. 78. stb. stb. Hamar időn annyéra használá NádC. [kiad.] q4. Ha annyi időn meg tudod kerülni a várost, a meddig én. akkor megházasodhatol. (Rábaköz.) Nyr. XIV:519. (Murányt Vesselényi két éjen, két napon megrakta Fülekről éléssel gazdagon. Ar: MO. 4:101.)

Végre mint a *-ben*, úgy az *-n* rag is előfordul időhatározók-ban *-ig* helyett; csakhogy, míg amaszt csak a Bécsi és Münch. cc.-ben találtuk és latinósnak tartottuk, emez sok helyen föl-föl-merül s még a mai népnyelvben is, a latinosság gyanuja tehát jóformán ki van zárva.²⁾ Példák:

Egy egész héten eltemetetlen lettenek volna. ÉrdyC. 551b. Ott marada három napon. Sylv: Uj Test. I:132. Isten éltessen sok esztendén. LevT. I:332. Vagy két nap vagy egy holnapon vagy esztendeig megma-radnak. Kár: Bibl. I:127. Hadd legyen velünk egynehány napokon. MA: Bibl. I:21. 128. Három esztendőn volt nálunk. Nyr. II:323.

nak. Pázm: Pr. 190. Száz csatán, ezer veszély közt [eméz valóságos álla-poth.]-vívтам éretted hazám. Bajza I:83. — Az utóbbiakhoz hasonló szer-kezet a görögben ἐν: πλεμῶν a háborúban, szó sz. a háborún; s ott is vannak egészen hasonló ígehatározók, pl. ἐν: νοτί.

¹⁾ Valószínűleg ez volt a kezdetleges egyszerű kifejezésmód a mai *alatt* és *ben* helyett. Erre a föltevésre utal a rokon nyelveknek egészen egyező szerkezete is; pl. finn: *kahte-na päivä-nä teemme tämän työn*: in zwei tagen, im verlauf zweier tage vollführen wir diese arbeit, Weske: Untersuch. 41. votják: *küjn nunal-en* in drei tagen 82. zürjén: *verma kuin lun-ön vöcni sijes* ich kann in drei tagen erbauen ihn [den tempel] 85. = vog. *χurum xotel-t*, a mit Hunf. szót. 106. magyarra is így fordít: 3 napon.

²⁾ A mai «három nap ott voltam, két nap itt maradt» szintén ilyen értelmű «három napon» stb. maradványa lehet.

Időhatározó *ról* és *ra*.

Az időhatározókban használt *-ról* és *-ra* nyilván megfelelője az időhatározó *-n*-nek: míg ez az időben létet vagy történést jeleli, addig amazok általában vmely időből kiindulást v. kirekedést és vmely időbe belejutást v. átszállást fejeznek ki. Ebben a két ragban érezhetőbb még az átvitel, mint az ősrégi *-n*-ben; azért ezek mellett gyakran az igeállítmányban is kézzelfogható metaforát látunk. Példák:

E regényhősöket ha tetszenék egy pár századdal előbbre vagy utóbbra dobhatnók a nélkül, hogy helyöket rosszabbúl töltenék be. Kemény Zs. «Élet és irod.» 27. — Mikoron ebédkorra jutotttanak, ErdyC. 472. Éjjerre hogy juta királynak hívséget mutata. KatLeg. 447. v. Reggerre jutván felkele. 1119. v. (így a régieknél gyakran: reggelre kelvén, holvalra kelvén, sőt: estére kelvén stb.¹⁾) Emberkorra jutott. MA: SB. 171. (v. ö. -korba jutni.) — Estére kerekedik az idő Népk. III:332. Az óra már ötre jár.²⁾ az idő későre jár stb. Sietni kell, az idő éjféltánra jár. Jók: RRáby. II:83. (Hány lehet az óra? kilenczre munkál, Greg. A. Shak. IX:46.) Elvándorol a madár, ha őszre jár az idő. Pet. Imár hat esztendejére jár, hogy itt lakom. RMNy. IIb:313. — «A pompa máskorra haladott; máról elhaladott a lakodalom.» Gyarm: Nyelv. II:200. Így: máskorra halasztani, azaz haladtatni stb. stb.

Legvilágosabb itt az időviszony olyan kifejezésekben, melyekben egy időről a másikra halasztásról v. maradásról van szó. Példák.

Mert egyedül csak az sietség halasztatta velünk akkorról mostanra. Thaly: Adal. I:307. Ujvárnak megostromlása az jövődő hétről el ne muljék. Tud.-Tár 1839. 261. «Már az idénről elmaradt, hogy jó szüretünk legyen. Holnapról holnapra maradt a temetés.» Gyarm: Nyelv. II:125. Egy napról másikra halogatja dolgát stb. — Innen a *ról* rag ilyen kifejezésekben is: «Egy orvosi rendelmény az 1416. év előtről» Nyr.

¹⁾ Pl. a népnyelvben is: Más napra kelve azt mondja az ember a szolgálának. Népk II:415. Mentek, mendegéltek, estére kelve elértek az óperenciás tenger partjára. 421. Estvére kelve az elefánt az ő szokott hálólhelyére menvén. Misk.: Vadk. 25. — Hasonlók: Szép derült napra virradtunk. «Isten... verraszsa számos esztendőkben sz. Antal napjaira» Biró M. Ünnepe V. I. Nézte, milyen az ég alja: látta, hogy már szépen szókéllik hajnalra Ar: Rózsa és Ibolya III.

²⁾ Innen ez az újabb kifejezőmód: *fél ötre van, fel tízre*, azaz mintegy: fél az óra s ötre jár. Még tovább menő rövidítés: *fél ötör, fél tízör*; de ez már alig menthető a németesség vádjától, l. Szvor: Nyt. 147. §. jegyz. és Nyr. I:147.

II:68. (azaz azon időről fönmaradt a jelen időre). «Már előbből ismerte» Életképek 1876. 1042b.

Legtöbbször csak az az idő van kiteve, a melyre marad v. hagyatik v. halasztatik vmi. Példák:

Semmit hű-benne hollarra ne hagyjon: nec remanebit quicquam ex eis usque mane JordC. 87. = ne maradjon reggelre Helt. Bibl. I. Nn3. Mastan nem, de továbbra hagyjad ÉrdyC. 509b. Holta utánra ne halogassa. Vajda: Kriszt. II:417. Jobb bizony, e kérdést másszorra halasztjuk. Ar: NCz. 1:72. Esteli vendég éjszakára is megmarad. Nyr. VI:368.

Napról-napra: ez annyit tesz, hogy a cselekvés minden egyes napról átnyúlik a másik napra (pl. az eső, ha azt mondom, hogy *napról-napra esik*), végeredményében tehát az ilyen kifejezés a. m. minden nap. Ilyen kifejezések több nyelvben előfordulnak; pl. finnül *vuosi vuodelta* (v. *vuonna vuotuisna*), ném. *von jahr zu jahr* a. m. évről-évre. Magyar példák:

Napról napra, hétről hétre GuaryC. 71. Szabad legényeknek hórúl hóra meg fogják az fizetést adni. Kecsk. Tört. III:333. Örök ismétlésben újulnak föl, ivadékról ivadékra. Ar: Próz. 83. Mit az elődök szép iránti ösztöne nemzetségről nemzetségre szállított 84. (A nihilizmus, mely . . . egész államszerkezetüket egy perczről a másikra levegőbe repítéssel fenyegeti. Kossuth lev. Nagyvárad városához 1883. = ném. *von einer minute zur andern*. — Eldegél egy napról a másikra; Landovics: Segíts. II:112.) — V. ö. fönt az *utczáról utczára*-féle helyhatározókat.

Némely kifejezések mellett, melyek közül leggyakrabban az érkezést, megjövést jelentők fordulnak elő — a *-ra* azon idő határát jelöli meg, melyen belül meg kell történnie a cselekvésnek.¹⁾ Példák:

Mikorra érkezhetik Bécsbe, kérem írjon Kd. felőle. LevT. II:257. Megjőve estvére: venit ad vesperam. MA: Bibl. I:7. Éjtszakára szálló-

¹⁾ Ellenben *-ig* olyan időhatárt jelöl, a melyig foly v. nyúlik a cselekvés. A kettőt ritkán zavarják össze. Így pl. *ra re* volna helyén a köv. két mondatban: «Szinte kakukfűvé változik harmad évig» Mel: Herb. 110. «Sietnünk kell, hogy virradtig legalább a vízen túl legyünk» Bajza II:96. (ez szorosan véve annyit tesz, hogy addig a vízen túl maradjunk). De e népnyelv is mond *addig-ot* e h. *akkorra*; pl. Addig oda érek. Addig elvégezem a dolgomat. A kettőnek összeolvasztása ez a népies kifejezés: *Ad-digra* be is esteledett. Nyr. III:511. V. ö. még *mig* e h. *mire, mikorra* MKötöszók 167. czikk IV. — Viszont a régieknél néha *ra* van alkalmazva, a hol a szabatosság *ig-et* követel; pl. Attól fogva hol jártatok ez időre? Huszti: Aen. 25. Vigre szeret Krisztus, vigre szeressed azért. RMK. II,138. = végig.

helyemre visszajöttem. Monum. Irók XV:163. Hogy e-korra ide érkezhettek. Dug.: Szerecs. I:12. Érték vala éjszakára Kur vizének a partjára, Ar.: Rege. Estére ért egy folyóvíz martjához. Népk. III:325. Minden vásár eljön a maga napjára. Nyr. VI:175. Napszállatra, vacsorára haza tesznek, szívem Sára. Tompa I. 31.

Ha ma ígérték, nem tudom, ha holnapra tartják [megtartják-e] ÉrdyC. 540b. Piros pünkösöd ünnepére talállok új szeretőre. Göcs. Népd. 53. A ki ifjantan hazug volt, vén korára is annak marad. Gyarm.: Nyelv. II:38.

Sokszor az irányrag egészen fölöslegesnek látszik, mert az időhatározóra elégséges volna a mikor kérdés. Így a köv. példákban.

Az napon két órákorra [ma: két órára] vacsorán jelen lenni ne nehezteljen. LevT. II:359. Éjfél tájra vagyunk. Fal.: TÉ. 230. Erős orvosság szükség nyavalyához, kit későre vittek, bátor jó orvoshoz. Orezy: Költ. Holmi 54. A ki részeg korában vét, bűnhődjék józan korára Kreszn. Légy, ha még nem voltál, vénséged korára harcziás vitézből szerelem futára. Ar.: MO. II:106. A mit nappal raktak, éjjel leduvada; a mit éjjel raktak, leduvadt nappalra. Népk. III:73. A szépnek is időre csak ránczos lesz a bőre 247. Majd mögfognak nem sokára, vasárnapra, virradóra. Szeged N. II:22. Isten lögyön véllünk ezutánra is. Nyr. III:517. Hogy a calvinismus uralkodjék továbbra is. Szász K. Ebers. Polgárm. II:23. — Leggyakrabban ezek fordulnak elő: *végre, el-végre, végtére* (rég. így is: *végezetre*, pl. VirgC. 58. RMK. II:117. *végzetre* Tin. 330. v. ö. *végül, végezetiül*); *utoljára* (*el-utoljára* Czegl. Japh. 160. *utóra*: utóbb. Ormánység Nyr. II:473.); *valahára, végre valahára* stb.; *előre*; *egyszerre*. (Ezeknek nagyobb részét l. a hat. szók közt.)

Mindezekben azonban, noha egy kissé halaványabb a rag jelentése, megvan ugyanaz az árnyéklat, melyet az előbbi idézetekben láttunk: hogy a cselekvés megtörténik az i.l. időponton innen, be van fejezve, mire az idő az ill. pontra jut. Az első idézet pl. a. m. két órára jöjjön el, a második a. m. éjfél tájra jutunk v. éjfél tájra jár az idő; és így tovább. Egyes kifejezéseknek más nyelvekben is megtaláljuk párját; pl. *végre, utoljára* a németben is lativus: *zu-letzt* (*zu-erst* v. ö. előre), sőt az osztrák népnyelvben egészen mint mi: *auf die letzt*, lat. *ad extremum* stb.; *egyszerre, auf einmal*, „reggelre hozzám jött” a berlini népnyelvben *auf den morgen kam er zu mir* e h. *am morgen*. Különösen a szláv nyelvek használnak a mi kifejezéseinkkel egészen meg egyezőket, a nélkül azonban, hogy okvetetlen valami kölcsönhatást kellene föltenni. Pl. szlov. «*na stare dni bô sina dobila*» = *öreg napjaira, vén korára*; ruthén «*tam na tot rok ne byly*»: *die constituta non adfuerunt* = *a mondott időre nem jelentek meg*. Mikl.

417.¹⁾ — A votják nyelv is illativust használ ilyenkor: „harmad napba föltámadt, mire belejutottak a harmadik napba.

Szembetűnő a lativ kifejezés jogosultsága, mikor vmi czélzatosságról, rendeltetésről van szó. Pl. «Jobb is volna Kdnek *vasárnapra* szombaton ide jönni isteni szolgálat kedvéért» LevT. II:296. azaz szombaton ide jönni, hogy vasárnap itt legyen isteni szolgálatra. Ilyenek voltak már a hagyást, halasztást fejező mondatok. Ilyenek még:

Istennek gondviselése jövődre készített oly jókat az igazaknak, melyekben nem vígadnak a gonoszok. Pázm: Pr. 31. Aprószentekre mustármagozni nem szánkázhattam át hozzátok. Kovács P. Fars. kaland 3. Bemegyek az éjre, benne megpihenek. Pet: Ján. Vit. Kapsz egy hétre hat napot, a hetedikkel megtoldjuk. Nyr. II:85. A herceg s Claudio mostanra hozzám ígérkezének. Shak. XII:109. — Továbbra is gondolkodjál. Decsi: Adag. 80. Az menyegzős ruhát máskorra téteti, Thaly: Adal. I:149. Némely napra csak egy prédikációt írtam, némelyre egy nehányat Pázm. pr. a4.

A mikorában, hajdanában-féle kifejezésekhez, melyeket a *ben* ragnál láttunk, hasonlóak itt is vannak:

Midőn egészen eszmélt, akkorára keblében járt a gyilkoló aczél. Pet: Salgó. A mai várívás — marad az máskorra, marad, mikorára jó I-tennek tetszik. Ar: TSSz. 10:67. — Így megy a tél, meg-megráznván fejr lomos szakálát; boldog, a ki tavaszára szerencsésebb időt lát. KisfS. Gyula 6:12. «Etwas *auf* den winter aufheben: vmit télire eltenni» Márton ném. szót. «Nyárára falura menyünk lakni, őszire a szőlőhegyekre, télire városra költözünk» Gyarm. nyelv. II. 20. Van jó subája; ha megfázom, be is takar hajnalára Népk. II:89.

Az eddigi kifejezések mind azt mondták meg, mikorra, mely időre történik vmi. De vannak olyanok is, melyek azt határozzák meg, mennyi időre hat ki vmely cselekvés, mennyi időre van szánva vmi.²⁾ Példák:

¹⁾ Minthogy ezek annyira megegyeznek a mi kifejezéseinkkel, azt kell gyanítanunk, hogy tán ott sem illik rájuk egészen Mikl. meghatározása, mely szerint ezek a cselekvés beállta idejét jelentik («acc. mit na bezeichnet... den zeitpunkt des eintritts einer tätigkeit»). V. ö. fönt a mi szabályunkat.

²⁾ Egészen hasonló kifejezések vannak e czélra használatban a szláv nyelvekben s a németben: «Acc. mit na bezeichnet... die zeit, für deren dauer etwas bestimmt ist» Mikl. 417. Ósláv példák: *na jedinü časü najetü bystü*: er ward auf eine stunde gedungen; *ne dovleahq vody razvé na malo dni*: das wasser genügte nur auf wenige tage. — Nem csoda,

Adj kettőnknek szállást egy éjtszakára. *Dug* : Szerecs. I:60. *Pillanatra* fellobbant lidércznek lángja. *Pet* : Salgó. Ha ő engem elhagyott öt hétre, én meg őtet elhagyom örökre. *Népk.* II:126. *Összeád* minket a pap, összeád nemsokára, egész élet hosszára. *III*:175. — Ide tartozik ez a határozó szó : *egyre*.

Az eddigi kifejezések mind a mikorra kérdésre felelnek. A *-ra* ragnak társai *-n* és *-ról*; pl. *napra*—*napon*, *napról*; *akkoron*, *akkorra*; *mikoron*, *mikorra* stb. De a *-ben* *-vel* és *-kor* ragnak is *-ra* a megfelelője; pl. *délben*, *délre*; *ősszel*, *őszre*; *órákor*, *órára*. — Hátra van most még néhány más értelmű szerkezet.

A *-ra* néha az *után* jelentéséhez közeledik, a mennyiben rákövetkezést jelent, s a mikor kérdésre felel. Az alapszó ilyenkor rendszerint csak elekvést jelentő névszó. Példák :

Beniámint nekik nagy kérésre adta *RMK.* III. 22. De sok várásra is semmit nem hallhatnak. *Gyöngy* : *MV.* 3:273. Első látásra enyimnek esmértem. *Kárm* : *Fanni XXV.* A teremnek hangos boltozatja az éljenekre el kezdett morogni. *Pet* : *Salgó.* Nagy sikoltás erre támad. *Ar* : *Rege.* Összenéz a bölcs törvényszék hallatára ily panasznak. *Ar* : «*Ágnes a.*» Letevé poharát nagy erővel s rá fölkelt. *György V* : *Havi Szemle I*:144. Az első csókra megmozdult. *Mer* : *Dun. Népk.* I:66.¹⁾

Ritkábban járul ilyen értelemben időnevekhez a *-ra* rag :

Kólikában esék és hat napra [hat nap mulva, hatod napra] meghala. *Helt* : *Krón.* 87. Nem sok napra méne király konyhájára. *RMK.* IV:244. Egy hétre megindulunk. *Gyarm* : *Nyelvm.* II:209. Így : *mához egy hétre, mához egy évre, esztendőre* stb. Ha el nem jössz esztendőre, galambom : verjen meg az úr. *Népk.* II:104. (Tizenharmad napra arra ment az apja. *SzegedN.* 10.)

hogyan a *ra* ebben a használatában is (mint már fent, e cikknek harmadik jegyz.) hébe-hóba átcsap az *-ig* szerepébe s e h. lép föl; pl. Az úristen sok esztendőkre éltesse Kdet. *LevT.* II:356. Két nap v. egy hónapon v. esztendőig, az mennyére késik az felhő az sátoron, megmaradnak. *Kár* : *Bibl.* I:127. Sirok pajtás, sírni fogok örökre. *Népk.* II:174. (rendesen az ezzel egyértékű *örökre*). Virrasztva ott feküdni s rá gondolni, órákra sírni. *Rák.* J : *Shak.* XIII:69.

¹⁾ Más nyelvekben is, pl. ném. *darauf*, *hierauf* stb., angol *on*, *upon*. — Így úton néha ragunk az ok-jelentéshez jut; pl. Éjjél felé felocsódtam egy puskalövésre *Vitk* : *Munk.* II:10. vagy az eszköz-jelentéshez, pl. két ütésre (kétszerre) levágta a fát (*Nagy Szilágyi Miklós* tön egy vagdalkozást : egy elmentére gyalogösvényt vágá, visszajöttére szekérutat csapa. *Népk.* I:159.) L. az ok- és mód-határozó rovatában.

Állapothatározó -n ról ra.

Ezek a ragok igazi állapotot kifejező szókhoz sokkal ritkábban járulnak, mint a *-ben* és *társai*. A *-ról* rag fordul elő legritkábban ilyen értelemben, helyette rendszeren *-ből*. Azért gyakran találkozunk ilyen példákkal:

Megszabadejtatik testnek ünségéből istennek fiainak szabadságára. SándC. 11. Hogy juhászságból királyságra emeltessem. Pázm.: Préd. 260. Mihent az vak, és embertelen tatárságból ki költek, ottan mingyárt arra az hitre jutottak. Pázm.: Kal. 149. Mind a halálból életre, mint pedig a paraszti sorsból nemesi szabadságra hozattatván. Bíró: Préd. 21. «De virtute in virtutem erőből erőre, hatalombul hatalomra prospere procedo előbb menvén járj szerencsésen.» Bíró: Edesség. D.

Talpon van, talpra áll, térdén áll s más effélék mintegy átmeneti kifejezéseknek tekinthetők a helyhatározók s állapothatározók közt. — *Szabad lábon van*: er ist auf freiem fuss; *szabad lábra állítani, helyezni*: auf freien fuss setzen (németből fordított kifejezések). A bíróság csupán annyi jót tehetett irányában, hogy ítéletét szabad lábról engedé feljebb vinni. Jók: Táblab. II. 115. V. ö. Három lábra szorúlt. Fal: NE. 139: senex baculo semet fulciens Kr.

Szintén átmeneti kifejezés még a régi *helyén hagyni* = helyben hagyni, helyeselni. Vallyon ezek mint maradnak helyén, ha az Úr vacsorájában kenyér nem lesz-e? Pázm.: Kal. 713. (Figyelemre méltó a szóegyeztetés, v. ö. Nyr. XIII:447).

Állapoton, állapotról alig fordulnak elő e h. állapotban állapotról; *állapotra* is csak a mult századig (ma *állapotba*):

Kik a méltóságos állapotról lealjasodtak. Fal: 611. — A királyoknak Ura a porból, az eke mellől, a mészárszékből nagyra felemel valakit, és egy kevés idő múlva az előbbeni állapotjára hagyja esni. Mik: TLev. 13. lev. Esztelen Eleonora, micsoda állapotra tész engemet? Mik: MulN. 184. Első boldog állapotjára visszatéttetett. Csúzi: Sip 94. — Így: Bujdosóvá ténem engem cselédestül rabságra ejtének. Thaly: Adal. I. 69.

. Békén, békére, nyugton; harczon, harczról, harczra:

Háborúságról hozta volna békeségre VirgC. 18. Békén fogunk együtt nyugodni majd: friedlich werden wir zusammen ruhn. Szenv: Messz. 195. A zsákmányok ismét nyugton úsztak a mocskos oceánon. Kuthy: HRejt. 8. Éltembe sem hagytál nyugton, holtom után sem nyughatom. Népk. III. 72. — Catilina válogatott vitézekkel az első harczon forog vala: in prima acie versari. Decsi: SalJ. 50. Meggyőzetvén az harczrul országában és onnét Rómában futa: ex prelio profugit in provinciam 9. Harczra ki mehető Kár: Bibl. I. 117. A vitézek közül sokan elvesztek egy harczon. Pázm.: Kal. 808. Harczra száll. SzászK. Shak. XIV:159.

Halalán van (szakasztott ilyen szerkezetek vannak a szláv-ságban je na smrti, ,er ist dem tode nahe‘ stb. l. Mikl. 663.)

halálra válik (v. *halálnak válik*: dem tode nahe sein, des todes sein Ball.); *súlyán van* (legrosszabb állapotában, majdnem halálán van); *javán van*; *fogytán van*, *hányadán van*. Példák:

Megbetegszik halálra. MargL. Kár: Bibl. Halálra vetni fejét: sich in lebensgefahr stürzen. Ball. Siess haza, mert az anyánk a súlyán van, tüdőgyulladásban és májdaganatban van. Nép. (Kecskeméti parasztlány levelében). Boros se vaok, de annékü se vaok, mos vaok épeg legjován. Nyr. II. 189. Dusztig ittam, de fogyatékan is borom IX. 34. Ama feszült bizonytalanság is eloszlott, tudja, hányadán van. Ar: Próz. 193.

Eszen van, észre tér:

Nem bízom, hogy eszeden szólasz [nem hiszem] ÉrdyC. 651. Hold-ábrándos, ki vándorlásokat teszen, a nélkül, hogy tudná és eszméletlen volna. Bajza II:25.

Kedven, kedvén, kényén — ma csak: *kedvére kényére—él*, *tartják* stb.; *ellenére, daczára*; — *szabadjan* (v. *szabadjában*) = szabadon:

Kedven élő asszony népek RMK. II:210. Jó kedven s izesen lakoznak. Hall: Paizs. 212. Vedd kedven az én engedelmes beszédimet. Hall.: HHist. III:61. Az gyengén és kedvén nevelt leányok [szóegyezés!] életeket ez kintül megmenthetik vala. Pázm: Kal. 52. A múlt fáradtságról kedvén emlékeznek. Gyöngy: KJ. 93. — Maga kényén Moaviának engedé az Uraságot, hogy ezért vér ne ontatnék. Pázm: Kal. 435. Kényén kedvén élt. Land: UjSegítség. I. 14. Hallaná csak Nagysád, mint egészen más ő, mikor a maga kényén van: Sie sollten ihn hingegen nur sehen und hören, wenn er sich selbst gelassen ist. Kaz: Barnh. 101. Kényén hever, kóros, szagos rimát ölel. Shak: IX. 73. Volt egy neveletlen fiacskája, ezt erősen szerette, kényén tartotta. Népk. III. 411. — Ezentúl mit érek? élek e még kedvemre? Bal: (Szil. kiad.) 164. Földét mívelve önkedvére él. Gyulai: «Horátius olvasásakor». Téged a muzsák szeretnek, tetszésedre sírnak, kedvedre nevetnek. Orczy: KöltSz. 189. Kényedre, kedvedre vezetheted. SzD: MVir. 26. Vendég, ellenedre lesz, a mit beszélek? Phil. Közl. VIII. 60. Büszke lehetnék, hogy szigorú sorsom daczára a magyar nyelvet tisztán megtanulhatám Bajza: Athenæum 1842. II:469. — A lelkiismeret, hajh! alszik ekkor s a természet szabadján működik Sár: Tromb. 284. (Újra látjuk szárnya szabadjában nap-sugárhoz merész reptetését. Gyulai Költ.¹ 13. Ha csak szabadjában, korlátlan száll a képzelem. 164.)

Hiten, párton, részen, renden van; *valamely hitre, pártra tér, áll, térít, hoz a másik hitről, pártról* stb.; *egy társaságon, egy kényéren van valakivel*:

El nem hajol az új hitről. SándC. 24. Kik elhajlottanak az pogán-ságra. ÉrdyC. 31. Hozzá kildék az királyné asszonyt, hogy esméig elhajtáná az hitről: Mygdonia kedg az kerál feleségét az sz. hitre hajtá.

ÉrdyC. 1686. Hin és háza népét is a hitre hozá. Tel.: Evang. II:896. Romai hiten volt. Moh: Apol. 10. Ha egy ország eláll a régi hitről.³Rák: Lev. 312. Görög valláson vannak. Mik: TLev. 27. lev. Az asszony egy hitön van a lóval, mind a kettő kifog az embőrön, míg kifoghat Ny. V. 417. — A te pártodon való némely uraim Tel.: Fel. 11. Vigyáznak az alkalmatosságra, hogy általáljanak az ellenség pártjára: circumspiciunt defectionis tempus PP. lat. A leány előkelő renden való volt. Mik: TLev. 476. lev. A több madarkákkal sincs egy társaságon s társa nélkül nem kap a páros világon. Dug: Trój. 157. «Egy kenyeren lehet akárki fiával (békés, jámbor emberre)» Ny.:IV:420. Ha harakszik, maj megbikül a maga kenyerin X. 86. A mely kenyéren összevesznek a testvérek, azon össze is békélnek. VI. 318. Egy néven vagyon ő kemével. LevT. II. 283.

Titkon secreto MünchC. 46. = titokban:

Alamisdad titkon legyen: Sit eleemosyna tua in abscondito. JordC. 369. Az menyasszony honnan lenne, titkon vala. Istv: Volt. 5.

*Magán*¹⁾ *van*, *lakik* stb. = magában, egyedül (ezt régente oly gyakran használták, hogy melléknévet is képeztek belőle: *magános*, *magányos*, s ebből lett aztán a *magány* főnév, l. Budenz-Album 62.), *magára hagy*, *marad*, s innen aztán így is: *magára van*, *lakik* stb. (mintegy: magára hagyva lakik):

Afféle leányzók, kik csak magán laktak. LevTár. II. 198. (Szó-egyezés!) Az atyafiakat leveleimmel megtaláltam magán-magán az dologról. LevTár. II. 241. Bizonyos, hogy az, csak magán a Sz. Írásból, meg nem tetszik. Pázm: LuthV. 24. Magán hagyva ittas barátjukat. Kuthy: HRejt. 40. — Csak maradj magadra. Csok: «Csb. kulacs. Ha csak magára ment volna a portára. Cserei: Hist. (MNyszet. V:313.) Magára... bolyong. Bajza 1:143. Andalg magára 145. Itt lenn a terembe' magunkra leszünk. Ar: Ball. az elűzött gr. Magára van, sátrában, éjjel, sötétben. Greg: ShakP. 266. Magára volt [csángó] Nyr. X:200. (NB. Egy fejére útra szándékozik. SzD.: MVir. 143. = «egy magán, egyedül,» magyarázza Szarvas Nyr. II:442.)

Szintén az állapothatározókhoz számíthatjuk a következő népies szerkezetet, melyben a *-ra* tényleg az állapothatározó *-vel* raggal egyértékű, s mely valószínűleg a *-ra* végű módhatározók analogiájára keletkezett (*módra*, *képére*, *mintájára*, *tempóra* stb., l. ezeket):

Sárga szoknyát [visel] hármás, négyes fodorra. Népk. I:325. Sárga csikóm rézpatkóra. 265. Volt sarkantyúm szalmából zabtaréjra. II:388. Mellét zöld selyem mellény fedi, apró aranygombokra. Jók: Hétközn. I:118. Kivett egy drága pánczélt, vérpirosat, vert arany virágra. Ar: MO. 2:15. (Sárga lovát nyergelik atlaczra. Ar: Török Bálint.)

¹⁾ V. ö. a megfelelő finn essivust: *itse-nä-nsä*; hasonló alak használatos a lapp nyelvben is.

Essivus *-n*, factivus *-ra*.

I. Az *-n* ragnak ugor megfelelői a rokon nyelvekben majdnem mindenütt előfordulnak essivusi használatban, s tudjuk, hogy pl. a finn *-na* alak ma kizárólag erre szorítkozik. Kétségtelen tehát, hogy a magyar *-n* ragnak is valaha kiterjedtebb essivusi használata volt, mielőtt t. i. az *-ül* és *-kép* s részben a *-ben* rag foglalta el helyét (l. ezeket; a *-ben* ragnál mondottak elégségesek az *-n* essivusi jelentésének a magyarázatára is). Nyelvemlékeinkben még gyakran fordul elő az *ajándékon* = ajándékul, s néha egy-egy más efajta kifejezés. Mai nyelvünk csak a melléneveknél tartotta fönnt az *n*-es essivust, de differenciált alakokkal (*-an en*); s azért alább külön szölünk róla.

Elavult *n*-es essivusok a következök :

Ajándékon ád, küld, hoz, vesz stb.

«Könyvet adott néked ajándékon, ajándékul, ajándékba: *librum dedit tibi dono.*» MA. CorpGramm. 284. Sámson feleségét meglátni akará. ajándékon neki kecskeollót foga RMK. II. 339. Két száz aranyat hoztak ajándékon neki. Born: Préd. 400. Jó akaratjából, ajándékon ingyen miei. MA: Apol. 550. Ugy tulajdonítjuk üdvösségünket a Krisztusnak... mintha anélkül csupán csak ajándékon vennők. Káldi: Préd. I. 273. A mit megérdemlünk, nagyobb igazsággal vesszük, hogysen a mit ajándékon adnak. I. 277. Megkéré a Jézus testét tudniillik ajándékon. Illy: Préd. II. 227. Megkínálatván az pénzzel, az kivel nála *zálagon* vagyon Gábiel kepepe [képeje?]. LevT. I. 21.

Itt említhetjük ezt a kifejezést is: *követségén* = követül, noha itt előbb elvontta van téve a főnév (v. ö. *házasságon adnak*, ÉrdyC. 643b. eh. házasul):

Követségén jövök ide Hetruriában, avagy az császárnak helytartója leszek. Bal: Enek. (Szilády kiad.) 191. Követségén hamar Jephtához küldtek vala. Illyef: Jephta: 2. A szűzhöz követségén küldetett Gábiel angyal. GKat: Váls. I. 5. (Más példák RMK. I. 303. V. ö. Szent János is azért küldé tanítványit követségben. Pázm: Préd. 38.)

A következő két példa egészen az *-an en* ragos mellénevekre emlékeztet; A hit, valamíglén e világon jövevényen [v. ö. ideiglenesen, múlóan] élünk, kötelezett és akadémós légyen. Pös: Igazs. 586. Oly nagy gyanóságban estek az anyáczák [apáczák], hogy vén bábáknak kellett megnézniük az ülön, melyik maradhatott meg közülök jérezén [szűzen]. Zvon: PázmPir. 147.

II. Valamint a *ben*-es essivus mellett láttunk *be*-ragos factivust, ép oly természetesen felel meg az *n*-es essivusnak a *ra*-végű factivus. A factivust rendszerint irányhatározóval jelöli a nyelv,

mint új állapotba való átmenet kifejezőjét. Néha nehéz is eldönteni, helyhatározóval vagy factivussal van-e dolgunk. Pl.

Ez a kis lány kárton ágyát magasra vetette [jól föl vetette, hogy magas lett]. Népk. II:24. Szeress: én nyájasan összébbre vonzom a szent kötelet, mely hozzád csatol [=szorosabbra]. Shak. XII:53. Koneczra hányták [koneczokra vágva elhányták, rakásra h.] Born: Préd. 458. Perdített kockákat vakra fordította. Thaly: Adal. II:109.

A vmire válást v. változtatást jelentő factivusokban metonymiát vehetnénk föl, még pedig olyant, mely szerint az alapszó eredetileg elvontan volt értve: «nótája keserűre válik» = keserűségre. Vö. az ilyeneket:

Convertit mare in aridam (65. zsolt. 6): Ki fordejti tengert asszuságára Kesztc. (Ki tengert szárazzá fordít. DöbrC.) Szép színre változnak. ÉrdyC. 15b. (= szépszínűre.) Arczija hajnalszínre derül. Bacs. 144. Halálra való. Fal. 37. Tompa 1:170. stb. (=holtra, holtta.) A II. rész e szerelmet kölcsönösen teljességre érleli. Ar: Próz. 267. (= teljesre, teljessé.)

Vége azt a lehetőséget is meg kell engednünk, hogy a 'valamire változtatás' és 'valamire osztás' *ra*-féle szerkesztésére (alább a 2. s 4. pont) a szlávsnak is lehetett befolyása, mert a déli szláv nyelvekben ilyenkor teljesen egyező szerkezetet találunk: «acc. mit *na* bezeichent dasjenige, in das etwas verändert wird», «bezeichnet die teile, in die ein ganzes geteilt wird». Mikl. 419. Pl. ószl. *voda na vino prětvori* a vizet borra változtatta; *plamenĩ na rosa prělozi* a lángot harmatra változtatta; — *na poly prěšćetũ* két félre fogja vágni. (Igy a mai szlovén, horvát, szerb nyelvekben is.)

1. A factivus *-ra* kísérői közül mint legszemléltetőbb kifejezéseket a *fordul*, *fordít* igéket állítjuk első helyre. — Példák:

Minden örömök siralomra és keserűségre fordula. ÉrdyC. 515. Az átkozást teneked áldásodra fordítá: vertit maledictionem eius in benedictionem tuam. Helt: Bibl. I. Xxx2. Öröme fordul bánatra — kacagása-akkor jut siralomra Thaly: Adal. 1—56. Néha elkezdett könnyezni. Mások fűtülésre fordította, de ez még sokkal szomorubb volt. Miksz: NemzUr. 325. Magyarra, magyar nyelvre fordítani (rég. így is: magyarra, sőt: magyarul).

2. *Valik, vált, változik, változtat*. (Ezek ilyen rendben egymásnak származékai. Az 1. pontbeliektől abban különböznek, hogy ép oly gyakran kötjük őket össze *-vá vé* raggal, mint *ra*-val, míg *fordul* *fordít* ama ragokat csak kivételkép veszik maguk mellé.) — Példák:

Hogy végtére keserűre válik nótája. Thaly: Adal. I:2. Nehogy kedvök búra váljon. Ar: «Itthonn». — Elválták [Károlyi: elváltoztatták]

természeteknek járását az dologra, ki természet ellen vagyon: immutaverunt in eum usum. Komj: SzPál. Róm. 1:26. Vad erkölcsöt szelédre vált, borúra hoz derűt. Czuczor: Költ. I. 44. Egy forintot fölváltani vagy elváltani apróra, vagyis: pró pénzre. — Az atok aldomasra változék. ErdyC. 532. (Aldomássá változék. Tel: Evang. II. 139.) Az te környülmételésed környülmétéletlenségre változott [Kár. fordult]: circumcisio tua praputium facta est. Komj: SzPál. Róm. 2:25. — Villámlásokat esre változtatá, fulgura in pluviam fecit. Kesztc. 393. Változtasd jobb módra büszke törvényedet, barátsággal öleld erős frigyesidet. Orczy: KöltSz. 177.

3. Ritkán használunk más általános értelmű igéket a változás, változtatás kifejezései helyett. Előfordulnak pl. *cserél, fejlík, visz, hoz, vesz*:

Örömem dalait panaszosra cserélvén . . . Vör: Zal. I. A bús esaták öröme fejlenek. Vör. A vers-szerezni gyulladt szent sereg a nyelvet kellemesebbre viszi. Révai. Jóra viszi isten dolgunk. Gyulai: «A gonosz mostoha.» Rohadt az államgépben valami, ég hozza jóra. Ar: Haml. 29. Szemöldöke ívét egyenesre vette, alsó ajakával felnyomá a felsőt. Ar: MO. 1:55. «Elrendelni a sereget zászlónként (zászlók aljára)» Com: Jan. 145.

4. Már szűkebb körű fogalom az *oszlás* vagy *osztás*, melyet legtöbbször ezekkel az igékkel fejezünk ki: *oszlík, törík, szakad; oszt, tör, szaggat*; ezek mellett rendszeren a -ra rag szerepel. — Példák:

Mert somma szerint az egész könyv 3 részre oszlott. Pázm: LuthV. 2. A napot oszlják két részre: délre harangoznak. Nyr. VI:318. És majd özszverakja nagy birodalmokra, a mit elbontottak apró határookra. Orczy: KöltSz. 31. Az borju kép, mind foltra töretteték, darabonként az vízbe hanyattaték. RMK. II:240. A velencei tükröt nem szokták azért izre törni, hogy a rútat rútnek mutatja. Fal. 249. Szíve izekre tépődött. Vitk: Munk. II. 21. Izekre fog szakulni most szívem. Szenv: Messz. 194. Pártokra szaggatni az erők egységét. Ar: MO. 2:56.

Izekre, darabokra helyett nyomatékosabban azt mondjuk: *izről izre, diribről darabra*, s hasonlókép mondták a régiek: *konzról konzra*. Ezt a páros kifejezésmódot a *házzól házra, napról napra*-féle hely és időhatározókkal kell összevetnünk. — Példák:

Rajta megyek, és izről izre, diribről darabra vagdalom az istentelen latrot. Dug: Szer. I. 42. Bár volna itt, hogy izről izre tépném. Rákosi: Shak. Cymbeline. 2:4. — Az egész arca csupa jóságot árult el, a mit tñem lehet diribről darabra részletezni. Jók: Az apa fia, 2. fej. — Leontiuat konzról konzra vagdaltatá. Pázm: Kal. 436. = Pázm: Préd. 637: concidit eum in frusta. Kr. (Ha nem mondjátok meg konzról konzra há-

nyattattok: nisi indicaveritis mihi, peribitis. Moln: Bibl. II:157. Konezról konezra hányták, darabolták. Kem: Élet. 27.) — Így: Egy villám a hajót izról porrá tépte. Pet. JV.

5. Számos esetben *pregnans* módon fejezzük ki a változtatást, úgy hogy az ige valamely különös cselekvést jelöl, melynek közvetítésével történik a változás vagy változtatás; pl. *vmít pirosra festeni* = festés által pirosra változtatni. Ilyenkor rendszeren valamely tulajdonságról van szó, úgy hogy a *factivus* melléknévből van képezve. (V. ö. a hasonló *pregnans* kifejezéseket a *-vá* rag használatában; pl. *rabbá aljasúl* = elaljasúl; ez által rabbá válik.) Példák:

a) Átváltozás: Fris cipók szép domborúra kelve. Czuczor: Nép. költ. 2. kiad. 217. Tenyészszetek megre jégkezek! Emelkedj holt kebel: Erwärmet euch, ihr hände... Szenv: Messz. 158. Holtra részegedik Ar: MO. 4:3. Ugy agyonra áztam. (Nép, Halas; e. h. *agyon*, a *holtra* analogiája miatt.)

b) Változtatás: A dél..., mely az ő nyakaikat feketékre égette. Kaz: Munk. II. 117. Mihelyt a hajnal pirosra festendi a habokat. U. o. 361. Etwas ins feine arbeiten: valamit kipallérozni; finomra kidolgozni. Einen zu tode ärgern; holtra bosszantani. Márt: NémSzót. Az elszántság természetes színét a gondolat halványra betegíti. Ar: Haml. 71. Hevítse izzóra a vasat. Ar: Shak. XIV:62. Ennek hasábjá fűti a lemez vörösrre. Ar: «Bolond Istók» II. én. A reménység is, mely fogytig ki nem fárad, rövidebbre fogta most a kantárszárát. Ar: SzLFüve. A kozák a hatalmas czár pártfogása alatt holtra ihatja magát. Ar: Próz. 513. Hótra szégyelli magát. Ny. II. 130. Agyonra dolgozza magát. (Nép, Fehérvár; l. a) végén.) Huncutkája fel van sütvé bodorra. Népk. I. 325. Mossák ki az ingem gatyám fehérre. GöcsNépd. 18. Hagy vágják le göndörhadjá símára. Kálm: Koszor. I:151.

Végre a *factivussal* függ össze a *ra*-nak *paedicativus* használata a valaminek tartást, vélelét jelentő kifejezésekben, melyek közül mai nyelvünkben legközönségesebbek ezek: *nem tudom mire vélni, rosszra magyarázni, nagyra tartani* (ép így: *nagyra van vele*), *nagyra becsülni, tréfára, bizonyosra venni*. Hogy ez az átvitel közvetlen a helyhatározóból is fejlődhetett, bizonyíthatják a következő kifejezések: A ritka légben a szem is hibádzik, s a messze csúcs olyan közelre látszik. DélibH. 136. (Így is lehetne: közelnek látszik.) Balra magyarázni (Balogra magyaráztatott dolgok. GKat: Válts. II. 273.) Valahogy tüledre ne magyarázd szavamat. KovácsP: Fars Kal. 53. A nagyot

csekélyre, a csekélyt nagyra, t. i. érdeménél vagy feljebb vagy alább böcsülik. Fal. 384. Anderswohin deuten; másra magyarázni; aliorsum accipere. Márt: NémSzót. — Példák:

Gonoszra ne véljed. Frank: HasznK. 24. Meg ne ítéljen, se ravaszkodásra ne vélje a mit írtam. Fal: 362. Álomra véli, bárcsak az lehetne! a tegnapot, zilált emlékeit. DélibH. 174. Barátságból melléd ülös: Rosszra vélik az irigyök. Népk. II. 155. Siketségre vélni: hallatlanná tenni. Ny. III. 367. Nem tudom mire vélni a szándékát. VIII. 43. — Ha többre tekintenek az elvet, mint saját érdeküket. PHirl. V:39. Mire nézed a napot? = miért töltöd az időt henylélve? CzF. Az úgy igét szájokból már közönségesen nemre értjük, minthogy hazugok: il loro si passa per nò ... Fal. 34. A rosszalkodó mindent rosszra ért: az igényes ember mindent jóra magyaráz. 612. Für stolz annehmen: kevélységre magyarázni: in superbiam trahere. Márt: NémSzót. — Az asszony a lányát nagyra tartja. (Népdal. — V. ö. »Nagyra tartja a zórát: kényes, kevély.« Ny. IX. 230.) — Ha oly földet lát, melyben gazok nőnek, semmire böcsüli. Pázm: Préd. 26. Azt a prédát sokkal nagyobbra becsülé, mint akármit nyert volna mást. Mik: MulN. 16. Ha immár ezek történet szerint vétkeznek, bűnre nekik nem tulajdonítatik. Ozor: Christ. 98. Isten panasznévre ne végye. Fal. 140. Csudára vészik. 474. Biztosra vett ő duplát, triplát, quartot, süldő-jogász korában sem balik. DélibH. 16. Mikor térdig rakták, csak tréfára vette; mikor övig rakták, bolondságra vette; mikor csecsig rakták, ő valóra vette. Népk. I. 175. — Tanácsot tartának és arra végezek a dolgot, hogy ... Helt: Krón. 12. Mire végezik? (Miről vagy mit beszélnek? Igy kérdi az elmenő a ház előtt kinn ülőket falun.) Ny. IX. 178. — Ha mi jót tettél valakivel, hangos torokkal ne hirdessed. Nagyra, sokra nem mond. Fal: SzE. Mi nem mind lehetetlen, vagy oly nehéz, a mit arra mond tunyaságunk. Fal: 42. Óraszámra szolgálnak, de az egy órát kettőre hazudják. 774. A bujtárjait mind elbérálmálta csúfnévre. Nyr. VIII:85.

Az *n*-es állapothatározónak különösebb fajai.

I. A megnyugvást, megelégedést jelentő igékkel ma részint *ben*, részint *vel* ragu határozót kötünk össze: a régiek rendszerint az *-n* ragot használták. A képes értelem legelénkebb a következő példában: Énnékem tetszik, hogy Kd azon állassa meg szívének gondolatját LevT. II: 287. Más példák:

Mindketten urunknak tégedet mi vallunk, te is velünk mit téssz, azon kell maradnunk. RMK. II:37. Amin országúl megnyugosznak az emberek Hall: HHist. III:154. Nyugodj meg az ég tetszésén, változhatatlan végzésén. Népd. (id. CzF.) Nem elégedék meg az tisztösségön ErdyC. 556b. Megelégszik rajta MA: Bibl. I:231. (Több példa RMK. I:296.) Mindnyájan megegyenesedének rajta, hogy László lönne magyar király Helt: Krón. 95. Ha valamin meg nem alkodhatunk, vessük az

Ecclesia eleibe Pázm: LuthV. 273. Alkúban indúlt volt az aránt a nemes kamarával: de meg nem egyezhetvén az áron abban hagyta azt. Thaly: Adal. I:327. Azon egyeztek meg, hogy Kazimir Irénét elvinné magával Fal: 698. | Ide csatolhatjuk a következő népies kifejezést: Elég az azon = elég a hozzá Nyr. VII. 376. Ez mintegy összeolvasztása ennek a kettőnek: elég az + elégedjünk meg azon.

II. Az uralkodást, hatalmaskodást, erőszakoskodást s ezeknek különböző árnyéklatait jelentő kifejezések többnyire -n raggal járnak. A rag itt a fölötte-valóságot, felsőbbiséget jelenti; v. ö. «*Hatalmasok vagynak rajtam*» MA. 59. zsolt. (Irruerunt in me fortes. Erősek rohanának én reyam. KulcsC.) Azért e használatban a *fölött* névutóval osztozik, sőt ennek mindig több-több tért enged (l. *fölött*). Itt a következő kifejezés-csoportok fordulnak elő:

1. *Uralkodik, hatalmat v. erőszakot tesz, hatalmaskodik, kegyetlenkedik, zsarnokoskodik* stb.

Uralkodni akartál mi rajtunk: dominatus es nostri. JordC. 154. Minden ő ellesegyen uralkodik: Omnium inimicorum suorum dominabitur KeszC. 15. Ez anti-periodicus szerkezet uralkodik a kötött beszéden. Ar: Próz. 44. — Hatalmasságot tesznek hú rayttok: Potestatem exercent in eos JordC. 417. (Halált tesznek hú raytok: morte eos afficiunt JordC. 383.) Hogy valami hatalmat ne művelnének rajtok. Helt: Krón. 38. Az ördögöt hatalmaskodni szenved felebarátján Zvon: Post. I:538. Noha a test akaratoskodik rajtad, de nincs arra hatalma, hogy néked törvényt szabjon. Szőnyi: Mártir. 181. — Én erőszakoskodtam magamon, hogy vidám legyek. Kárm.: Fanni. XXIV. Az ellenség rajtunk kegyetlen. Thaly: Adal. II:325. Embert ismerni nem fog a jövő kor, csupán rabszolgát, melyen a pokol .. göggel zsarnokol. Magy. és a Nagy Világ. VI:170. — Az törökökkel lám pártolkodtak, kik rajtonk rabolnak. RMK. II:266. Mind katona és török mindenütt esznek, isznak az szegénységen, sarczoltatják őket. LevT. II:252. Egy égen végbe vitt rablás azon siralmas emberélet: Raub am Himmel ist das Leben, das ich lebe. Szenv: Messz. 198.

2. *Hatalma, urasága stb. van valamin:*

Mert kicsinyen hív voltál, legyen hatalmad tíz városon: Quia in modico fuisti fidelis, eris potestatem habens super decem civitates. Pesti: Evang. Lukács 19: 17. Mivelhogy kevésen voltál hív, legyen birodalmad tíz városon. Kár. Nem volna tenéked hatalmad rajtam Zvon: Préd. I: 588. Feleségének nagy hatalmat adott magán. Pázm: Préd. 218. Községes uraságom vagyon minden teremtetett állatokon Illy: Préd. I: 85. (V. ö. Rab az, a kinek életére és halálára hatalom vagyon. Com.: Jan. 121. Azt jól tudod, hogy a hadakozásnak törvénye micsoda hatalmat ad nekünk te réád. Mik: MulN. 31.)

3. *Úr, király, fő* stb.

És ez világot kezében adta, mennyen és földön urrá vallotta RMK. II:223. Hogy ő lehessen király magyarokon. Valk: Gen. 19. Egyiknek se kelljön magát az többin főnek helyhetni. EsztT: Any. 302. Úr lett a kinesek garmadán. SzászK: Nib. 19. (V. ö. Fő kapitányt választá kedig az egész seregre egy vitézlő férfiat. Helt: Krón. 28b.)

4. *Győz; győzelmet, diadalt, erőt, hatalmat vesz* (e háromra példák Lehrnél 148.), *kifog, kitesz, elhatalmazik valakin*:

Győzött rajta a szép szó. CzF. A halálon győzedelmeskedni. Ball. A bátor szívű győzősebb még a nyaválakon is Nyr. V:65. Diadalmat vék [vevék] ő rayta: Prævalui adversus eum Kesztc. 20. Lelke gyűlölségén erőt vesz valami Ar: Toldi: 2. én Ha a bűn a lelken hatalmat veszen Biró: Ünnepe. B2. Poczkot vett rajta: valakin gorombasággal fölülkerekedni Nyr. VIII:82. Az asszony egy hitőn van a lóval; mind a kettő kifog az embőrön, míg kifoghat. V:417. Kitenni valakin a. m. kifogni rajta, vetélkedésben meggyőzni. CzF. (1. kitesz és tesz 2.) — Az aggellenség nem hatalmazhatik el mirajtonk DebrC. 57. Meg hatalmaztanak én rajtam: Confortati sunt super me. Kesztc. 29. Hogyha az isten az Amon fiain neki szerencsét adna, tehát megtérőbe legelőszört valami eleibe jünne ... Szal: Krón. 24.

5. *Vetekedik, veszekedik, verseng, pántolódik, összevész, kelevét tör* stb.

Vetekedem ő velek én örökletemen. BécsiC. 209. Nagy heaba veszekednek rajta az eretnekek Mon: Apol. 440. Versengünk csupa semmi-ségen. Gyulai Költ. 29. Azon pántolódnak véle: Miért keresztelsz, egyem, ha Christus nem vagy... Pös: Igazs. I:403. De mit törünk ezen kelevészt? Ny. VI:164. Összerugták a patkót valamin: összeveszttek valamin VII:229.

6. *Boszút áll valakin, bosszúját kitölti, mérgét kiönti, (valakinek fején telik a bűnhődés,) adót, birságot* stb. *vesz valakin, megveszi, kéri, követeli, keresi rajta* stb. (V. ö. fr. *prendre sur quelqu'un*; hasonló szláv szerkezetek Mikl. 665.)

Az teremtőnek állják meg bosszúját rajtad VirgC. 91. Hogy álljon boszút a pápán Mik: TLev. 86. lev. Meglátogatja az atyáknak álnakságokat az ő gyermekeken. Tel.: Evang. II:820b. Pedig hogy kiöntheti rajtam a mirgit, jobben esik a májának. Ny. IX:132. — Acháb királynak ez jaj fején telék, mert Jézabéllal nőtől megöleték. RMK. II:193. (V. ö. *reá tött az esztendő* v. kitött az esztendeje. Háromszék. NyK. III:9.) Kikön vésznak adót az fiakon-e avagy az idegenekön. ErdyC. 552b. Ártatlanokon ajándokot nem vett. DöbrC. 14. zsolt. Udvarbiránonk és szabadosinkon ne vegyen dézmát LevT. II:48. Halálakor is felveszi rajta [a polturát, melyvel tartozik neki] Népk. gy. III:397. Reánk izentek mind falvúl, hogy száz forintot kér az falun. LevT. I:321. Nem kérhet semmit rajtam. Mert minden adosságim kitörölttettenek MA: Scult. 984.

A szegénységen nem a szükséghez képest vetik fel az adót. Teleki: FLél. 81. Eleget követelte a Böskén, hogy ez meg amaz nem volt-e itt látogatóban. Jók: RR. II:31. A császár azt tanácsolta neki, hogy senkin se kereskedjék a megmérgezése miatt. 34.

Bosszúságot, csínt tenni valakin, kisebbség esik valakin, csorba esik valamin ; nevetséget üz, nevet valakin :

Látott egy embert bosszúságot tenni nékin [valakin]: Vídít quemdam ex iis affici injuria JordC. 728. Császár bántódik ő nagy kárvallásán, hogy nagy kisebbség lött ő nagy méltóságán. Tin: 260. Ha kik csínt százságon cselekedtek is, megbékéllettek vele. MonOkm. XXIV:485. A mi hirnevünkön nem esik nagy csorba. Ar: MO. 1:13. De ha otthon kitudódik üres utazása: rajta arat le a falu! Nem lesz maradása. Győry: Havi Szemle. I:47. — Kik káromon örülnek és kik inségesen üznek nevetséget. MA. 40. zsolt. Ő rajta mevetnek: super eum ridebunt. KeszthC. 141. Órákig elneveltünk rajtok. Gyulai: Vén színész. V.

8. Ezt a szerkezetet alkalmazzuk mindazon esetekben, melyekben általában arról van szó, hogy valakin nyomasztó teher van: átok, fájdalom, munka, kötelesség, felelősség.

Nagy főfájás vagyon rajta. Helt.: Krón. 46. Ország, falu, város dolga rajtam. Born: Préd. 410. Nagy átok e szép ivadékon, hogy az egyetértés közte igen vékony. Ar: NCz. I:48. — A terhelő felelősség fogalma csatolja ide a következő kifejezéseket: Józsefen vala az hatalom mindenben RMK. IV:16. A bűnnek születése csak az akaraton áll. ErdyC. 122. Rajtatok áll, s ha rajtatok nem műlik, meglészen. Fal.: 184. Mi megtevénk, a mi rajtunk állott: Quod in familia nostra fuit, praestitit. Kaz: Jug. XIV. Ezen csapást gátolni rajtam állott: Es stand bei mir, dies unglück zu verhüten. Szenv. Messz. 148.

Gyakran találkozunk az itt idézettekkel párhuzamos -ra és -ról ragos kifejezésekkel is. — Pl.

Vegyétek fel az én igámat ti reátok. VirgC. 113. Adósságát én riám veszem. RMNy. IIB:28. Ugyan rám forr az sok galiba egy néhány helyről. LevT. II:254. Reám ért az álom. Gyöngy: Char. 23. Valakit valamire v. valamit valakire büntetni. (Háromszék.) NyK. III:9. = valami büntetést mérni valakire. Vessük el mi rulunk az setéségeknek dolgait, és vegyük riánk a világosságnak fegyverit. Komj: SzPál. Róm. 13:12. Abjudico: törvénynyel rólam másra hárítom. Calep. Az átkot rólunk elvevé, es isteni áldomást hozza. NagyszC. 286. Den verdacht ablehnen: elhárítani magáról a gyanut. Márt. ném. szót. Imádkozással rólunk sok terhes átkot oszlatott. Szenv: Messz. 153.

9. Még általánosabb kifejezések, melyekben a teher, az emberre súlyosodó baj nincs megnevezve, csak alattomban érte: *történik, megesik valakin valami; tesz, cselekszik, elkövet valakin valamit* (az utóbbiak ma inkább *vel* raggal):

Szól azokrul, melyek lettenek Christuson Zvon: Post. I:175. Ugy történt a gazdagon Káldi: Préd. I:428. A mi már nem egyen, hanem akárhányon megesett, miért nem eshetnék Murányon? Ar: MO. 1:40. Mit rajtam tettenek, megpanaszlom. SándC. 26. Szintén azt cselekedte volna rajta: Idem in ipsum ausurus fuisset PP. lat. Sokat elkövet rajta v. vele. CzF. —

Az ilyen félig-meddig közönyös kifejezések átvezetnek bennünket az olyanokhoz, melyekben a felsőbbtség, a hatalom részéről nem rossz, hanem jó háramlik valakire: Te népeden te áldomásod: Super populum tuum benedictio tua. KulcsC. 4. Ha az isteni kegyelem, irgalmasság rajtam marad TudTár. 1839. 176. Főleg két fontos szerepű fogalomcsoport tartozik ide: a k ö n y ö r ü l é s és a s e g í t é s árnyékatai, melyeknek szerkezete szintén a könyörülőnek vagy segítőnek felsőbbtségéből magyarázódik.

10. A *könyörülés* kifejezése más nyelvekben is a felsőbbtség, fölöttevalóság képzetéből indulnak ki. Így magyarázza pl. Graff (Die althochd. Präpp. 167.) német *gnädig sein* szerkezetét (*über*—); így Gesenius (szótárában) ezt a héber kifejezést; *zamal al*: «eigentlich mitleidsvoll herabsehen auf —».

Megnyomorultakon igen kegyelmes vala DomC. 125. Mert én kegyelmes leszek az ő bűnökön. Mon: KépT. 87b. (Könyörgök, legyen kegyelmes felséged rólam, hadd szolgáljak felségednek. TörökMOkm. III:16.) Ne kenyerülj senkin. KeszC. 147. Könyörülj rajtunk: Miserere nostri. Fél.: Bibl. 14. Könyörületességre indula rajtok. Kár: Máté 9:36. Nem könyörül az ártatlan bárányok felmészárlásán. Fal: BE. 39. — Ott királyon az úristen megkeserüle. RMK. II:258. — Irgalmas leszek az hű gonoszságokon: Ero propitius iniquitatibus JordC. 813. Nyomorultakon irgalmas. DomC. 169. Jesus látva ez gyarlo világot irgalmassagra indultaték rajta. ÉrdyC. 135b. Esteden megfog, tudom, esni szíve szána-kodással. Vitk: Munk. I:71. Megszánja az előtte fetrengő Melindát, föl-emeli, könnyein ellágyul. Ar: Próz. 205. (Ide tartoznak a könyörületnek tagadásai, ellentétei: Másnak bús esetén megjegesíti szemét. Vitk: Munk. I:124. No de légy bár süket mind e szép szavakon. Ar: NCz. 4:87.)

11. A *segítés, enyhítés* *n*-ragos szerkezete magyar sajáttság, de szintén könnyen magyarázódik a felsőbbtség, hatalom, tehetség képzetéből:

Rossz emberen az Isten se segít. Nyr. V:372. Én szegény leány mit segélhetek rajta? Bajza II:19. A fájdalom csak az idő enyhít. Kaz: Lev. III:161. Ez a gondolkozás enyhített szerelmes felindultságom. Vitk: Munk. II:34. És már a kitűzött 3 év letelvén, nem enyhíte semmit a leány küzdelmén. Ar: Toldi. Örvendek, hogy az idő s az eszmélés sebeden könnyítnek. Kaz: Lev. III:38.

12. Ide tartozik végre az a szerkezet, midőn az *-n*-ragos szó a tárgyeset szerepkörébe lép; pl. *«Rándít valamit vagy valamin»*. (Háromszék.) NyK. III:9. *«Az árván és özvegyen még az ág is vonson»* (Zvon: Post. II:411.) = *«Szegényt az ág is huzza»* (Közm.) A két alak, noha az efféle mondatokban rendszerint fölcserélhető egymással, mégsem egészen egyértékű. Az *-n* rag, igaz, azt fejezi ki itt, hogy a cselekvő alany uralkodik a tárgyon s ezzel erejét érezteti, de ennek a kifejezőmódnak mégis csekélyebb az energiája, mint a tárgyeseté, mert csak akkor használható, mikor a cselekvés csak részben vagy részekre osztva, csak egy vagy néhány mozzanatában történik meg és nem hajtódik végre egészen. Innen van egyrészt az, hogy e szerkezet gyakran jár olyan mellék-accusativussal, minők: *«egy et rándít rajta»*, *«nagyot lendít rajta»*; másrészt meg az, hogy a cselekvésnek teljes végrehajtását jelentő *még-* ilyenkor soha sem kíséri az igét (lehet péld. *megrándít valamit*, de nem lehet: *megrándít valamin*). — Más nyelvekben is találunk ilyen különbségtételt. Így a németben: *er baut sein haus* = építi házát; *er baut an seinem hause* = épít a házán (azaz az építésnek egy részét végzi el). A finn nyelv az előbbi accusativussal fejezi ki: *rakentaa huoneensa*; a másikat ellenben partitivussal: *rakentaa huonettansa*. — Érdekes még egy ide vágó székelyes szerkezet, melyben ragunkat a *-hoz* viszonzó helyettesíti: Annyi kendert hoztam, hogy fonhatsz hozzá. Gyarm: Nyelv. II:113. A szekeren annyi teher van, hogy nyolcz ökör is húzhat hozzá. 114. A köznyelv szerint mind a két mondatban ez kellene; *rajta*. — Példák az *-n* ragra (ill. *rajt-*):

Okot adnak nagyot haragosinknak, hogy itt is, amonnan is csipdeshessenek rajtunk. Fal: UE. I:55. Ágozunk a fácskákon, öntözgetjük alját. Fal: SzE. Úntalan leczkézett rajtam. Fal. 205. Miként mer egy olyan tudatlan ember, mint ő egy oly tudósnak, mint én, valamely munkáján kritizálni? Kaz: Lev. III:147. Malmón ifjú feleségen untalan kell építeni Kovács: Közm. 166. Ez a kebel volt műhely ezrekért ... szüntelen a hír s dicsőség tetten koholt. Vör: Munk. III:346. Egy korhadandó tölgykereszt, melyen már is dül a falánk idő Cz. Költ. I:62. A phrasison addig gyalulgat, míg beleszoknak végre a praeliminált terjedelembé. Jók: Nemzet 1886. jan. 6.

Módosító mellék-accusativussal: Egyet törölvén homlokán Fal. 73. Ha a nép nem lenne elesigázott, gyenge, az állam szekeren nagyobb emelne. Mikszáth: Eszterh. tov. kaland. 7. Jót lökött rajta, mint szentesi emberen a hosszú kutya. Nyr. V:176. Legalább té is lendítesz valamit a gazdaságon. Népk. II:398. | Mit csókolok én azon a mocs-

kos gyermekek? Gyarm. Nyelvm. II:113. Ugyan mit sajnálsz ezen a keserű életen? nem el kell-e alunni minden nap? Jók: RRáby. II:159.

Külön említünk itt két szólásmódot, melyek egymásnak jóformán ellentétei, de abban megegyeznek, hogy a tárgyeset helyett — melylyel a bennük foglalt két ige rendesen jár — *n*-ragos határozót vesznek föl. Egyik ez: *kap valamin* «auf etwas versessen sein, nach etwas trachten, haschen» Ball.; a másik: *tuladni valamin v. valakin* «sich einer sache entschlagen, entäussern, einem den laufpass geben»:

a) *kap, kapdos, esedezik, ragadoz* valamin stb.: A trójabéliek is nagy veszedelemmel kapnak a Páris testén; és béviszik Trójába. Hall: HHist. III:222. Ha hiuságból kapsz a tapsokon, miért nevelsz a rangkórságoson? Gyulai.: Költ. 275. Nem kapok én a nemesen, szolga-legény vesz el engem. Népk. I:244. — Dicsőségen kapdosván. Hall: Paizs. 7. Semmi jószágunkon ne esedezzünk, ne kapdossunk. Pázm: Préd. 1155. A ki ragadoz a másén, farkassá léssen. Pázm: Kal. 23.

b) *túl-ad, a régiségben s a népnyelvben különféle változatokban: előbb-ad, föl-ad, ki-ad* rajta: De már az én marháimon előbb adtanak. LevT. II:457. Kicsiny barátságért feladott az ázsiai népeknek minden szerencsén. Hall.: HHist. III:134. E bujdosók feladnak rajtatok. Bacs: Költ. 106. Gyöngé a lány, mint a virág, a legényön mégis kiád. SzegedN. 38. Kiadott rajta, mint Talabér a kutyáján. Ny. VI:419. Szeretne túladni lovain, de nem kap rájuk vevőt CzF.

Ide tartoznak azok a visszaható képzésű igék, melyekben a képző arra való, hogy az igének tárgyas voltát megszüntesse (l. e jelenségnek tüzetes tárgyalását Ny. VII:486.) v. ö. *munkál valamit: munkálkodik valamin; csodál valamit: csodálkozik valamin: (meg) gondol valamit: gondolkodik valamin; sajnál, szán valakit: sajnálkozik, szánakodik valakin* (e kettőnek szerkezete már fön is megmagyarázódott a 10. pontban); *csúfol valakit: csúfolódik valakin* (l. fönt a 6. pont második felét,) *megoszt vmit: osztózik vmin* stb. stb. Példák:

Valamely eb csonton rágódik, elhidd, hogy húst nem kaphat. Pázm: LuthV. 298. Az úr szivem fenekére akar látni, és lelkem titkain vizsgálódni: scrutinar la mia coscienza. e leggere i miei pensieri. Fal. 82. A szeretetnek ürgyével gyilkoskodnak magok vérén. 205. (V.ö. még ezt a névmásos reflexiv szerkezetet: Kiken magát Cupidó Ó Istensége fáradtá tanította. Kaz: Munk. IV:139. = kiket addig tanított, míg bele fáradt.)

Ezen reflexiv szerkezetekhez tartozik a régieknél gyakran olvasható *megtudakozik valamin* = megtud v. megtudakol vmit, és *kérdelkedik vmin* = kérdez valamit (rendesen: *vmiről tudako-*

zódik v. kérdezősködik, l. eredethat. -ról); analogiájukra ezt is mondogatták: *kérdeni vkit vmin.* — Példák:

Megtudakozjatok én dolgomon: scrutamini actum meum. BécsiC. 29. Azon tudakoztak tőle. Kálldi: Préd. 1:73. (Igy Telegdi, Pázmány s mások.) — Min kérdezködtek vala ti köztetek? quid conquisistis inter vos? JordC. 484. Ne kérdezködjetek azon. Sylv: UT. 1:103. — Demaga semmin nem kérdék őtet: nihil tamen interrogantes eam. BécsiC. 32. Azon kérdlek uram érsek, ha ember-e az pap. RMK. II:218. — (Még tovább harapódzó analogia: Sámson el-beméne, és az ő bementén jászoknak hírek lón. RMK. II:341. e h. bementéről.)

A gondolkodás és rokon igefogalmak szerkezetei.

A gondolkodást, gondolást, elmélkedést jelentő igék rendszerint az -n -ról -ra ragok valamelyikével szerkesztődnek. Hozzájuk csatlakozik a közelálló jelentésnél s a hasonló szerkezetnél fogva még három igecsoport: az emlékezést és feledkezést, — a gondoskodást, gondviselést, — s végre a csodálkozást kifejező igék.

1. A *gondolkodik, csodálkozik*-féle igék -n ragos szerkezete már megmagyarázódott ott, a hol a tárgyesetet helyettesítő -n-es határozóról volt szó; hiszen *gondolkodik valamin* = át- v. meg-gondol valamit, *csodálkozik valamin* = csodál valamit. De különben is könnyű magyarázatú metaforák ezek, s nem is kell rá több szót vesztegetnünk, ha ide tesszük a következő képes kifejezéseket:

De rajta járnak váltig gondjaim: Doch nur mit ihr werd' ich beschäftigt sein (Szenv: Messz. 73.) *Végig szállok gondolatban a messzefekvő multakon* (Pet. «Szobámban.») = *gondlok a multakon*. Elmerengek gondolkodva gyakran, *átröpülök hosszában hazámon* (Pet. «Dalaim»). Gondolatim mostan mulatozva járnak csekély gazdasága körüléd's apámnak . . . Csak oda tér lelkem . . . Lévy: «Szüretünk.» Melyeken az legörömes-tebb jártatja képzeletét. Ar: Próz. 418. Éhes lónak zabon az eszi. Nyr VII: 30.

Egyébiránt más nyelvekben is közönséges ez a kép: ném. *über etwas nachdenken*, ang. *to reflect upon* . . . , fr. *réfléchir, spéculer, rêver sur quelque chose*; így a votjában: «Ezen lúdnak az esze a vízen yan, nekünk az eszünk a lányon.»

a) *Gondolkodik, elmélkedik, töprenkedik, elmereng, kételkedik*:

Rajta szomorodék, nagy sokat szívében rajta gondolkodék RMK. II:303. Hogy pedig a király min gondolkozott el, s mire czéloz ilyen kérdő felelettel... Ar: TSz. I:25. (Kivételes szerkezet: Ezt gondoltam rajta [a dolog felől] RMNy. IIb: 75. L. alább 2. a.) — Álmélkodva elmélkedtem az akkori magyar asszonyok bátorságán Vitk. Munk. II:38. Elmerülve látszott azon a mit mondtam. Kaz: Diog. 233. Neked fölösleges a fejedet törni rajta. Koszoru 1880. 210. Azon kételkedem, jobb-e lenni vagy nem lenni. CzF.

b) *Emlékezik* nem fordul elő -n raggal, de igenis *rajta feledkezik* ilyen értelemben: rajta feledi szemét, gondolatját, rajta gondolkodva másról elfeledkezik. Pl.

Ha máson merengve, rajtam felejtkezik el szemed. Vajda: Kis költ. 171. A mi történik, elég különös, tanulságos. Erdemes, hogy idegen nemzetek is rajta felejtkezzenek. PHirl. 1884. 159. vez.

c) A gondoskodást jelentő igék közül *törődik* régebb íróinknál közönségesen -n raggal fordul elő, míg most -vel raggal szerkesztjük. Pl.

Ne törődjél a magad betegségén Hall: Paizs. 470. A kinek tetszik, elhagyja, a kinek nem tetszik, kövesse, azon nem törődöm Mik: TLev. 23. lev. Haláttalan az isteni jószág eránt, a ki az ő legbecsesb adományainak elvesztésén nem sokat törődik Kaz: Lev. III:161. Das ficht mich wenig an, azon keveset törődöm, aggódom: de hac re non angor Márton ném. szót.

d) *Csudálkozik, álmélkodik* és ezeknek különféle körülírásai már codexeink korától kezdve -n-es határozóval járnak. Pl.

Rajta csudálkodnak vala VirgC. 69. Csudálkozván az ő nagy ájtatosságokon Helt: Krón. 104b. — Nagy sokan terek azon csudálának Tin. 280. Jobb ti csudáljatok másokon, mint mások ti rajtatok TörtTár. IV:66. — Elálmélkodanak rajta az seregek: miratæ sunt turbæ JordC. 381. Álmélkodnak vala az ő értelmén: stupebant super prudentia eius Helt: UT. P. 1. Annál inkább álmélkodhatunk azok botorságán: quo magis pravitas eorum admiranda est Kaz: Sall. Jug. 2. — Igen rendes szemeket vetettek reménytelen megcsalódásokon: machten sehr alberne gesichter, da sie sich in ihrer hoffnung betrogen sahen. Kaz: Diog. 215. A szem, a száj elállott merész beszédeim. Gar: «Obsitos».

2. A -ról rag használatát megmagyarázzák az olyan képes kifejezések, minők a következők: Megizentem én a régi babámnak, fogadjon el még csak egyszer magának. Rólad, rózsám, minden gondom levettem Népk. III:157. Csak annyit említ, *leendő gondját az episodról*, hogy . . . Ar: Próz. 136. Ha már erről erőn-erővel *levetted eszemet* (Faludi) Ny. I:127. *Letettem az esze-*

met rólla : nem is gondolok rá, mást gondoltam, Ny. IX:33. Kiknek jog, szabadság örült gondolat, nem szönek jövőkről tündér álmokat. Bajza I:134. Mint arany vetéllő, *gondolatja* jött, ment, *Toldiról* meg vissza *Piroskára* rőppent. Ar: TSz. 1:25. (Igy eleveníthetjük meg ezt is: A kemönczéről ehejt eszöm be jut a Zsuzsáéké. Nyr. V:221.)

Más nyelvek szólásai közül összevethetők: lat. *cogitare de aliquo, de aliqua re*; ang. *to think of* . . valamire gondolni (míg *to reflect upon* valamin gondolkodni); — lat. *meminisci, recordari de* . . fr. *se souvenir de quelqu'un*, ang. *to remember of* . . . (trans. és intr.), finn *muistuttaa jotakuta jostakin*, szó sz. emlékeztetni valakit valamiből.

a) *Gondolkodik valakiről vagy valamiről, gondol valamit valakiről, vagy valamiről* (ellenben: *gondolni valakire v. valamire*, s csak kivételkép *valamiről*); *elmélkedik valamiről*; *vélekedik, föltesz valakiről valamit*. Példák:

A sziv csak a jelenvalót suhajtja: az okosság pedig az jövődőről is gondolkodik Mik: TLev. 75. lev. Erről én is sokat gondolkoztam Ar: MO. 1: 43. Melyeket . . akkoron kelljen gondolnod Krisztus urunknak kinszenvedéséről VitkC. 18. Ó róla való gondolatban DomC. 193. Róla gondolanak, magok bemutatassák, nem tudják az várást hogy terekék bírják Tin. 69. Jövök s te addig elmélj a világról Shak. II:17. A mint hall kegyed felőlem, ugy vélekedjék rólam XII:85. Ismerj meg! és tarts hát több jót nem épen rossz szivemről KisfS. Gyula. IV:54. Oh szégyen, gyalázat, föl is tenni rólam ennyi gyengeséget. Ar: MO. 2: 85.

Ezekhez csatlakoznak s már codexeink kora óta követik analogiájukat az *álmodik* és *álmodozik* igék, noha ugyanezek ép oly gyakran járnak *-vel*-ragos határozóval (l. ezt a ragot). Példák:

Mikoron vigyázzsz, akkoron is ő róla gondolkodol, ha alussz, orvokról álmodozsz. ErdyC. 133b. Földiekrül és hívságokrül álmodozik. Biró.: Micse 113. Véres napokról álmodám, mik a világot romba döntik. Pet. A boldogságról álmodám. . . Hát a boldogságról nekem még csak álmodni sem szabad? Pet. «Álmodtam szépet» . . . (V. ö. «Háborúval álmodám az éjjel.» Pet.) Rege-hősek láttattak élve, minőkről álmodunk csupán. Tompa: «Egy könyv olvasása k.»

b) *Emlékszik valakiről v. valamiről* (ma inkább *-re*), *meg- emlékszik vmiről, emlékeztet vmiről* (ma csak *vmire*), *vkít vmiről említ (emleget), emlékezetes vmiről*; — *feledkezik, elfeledkezik, megfeledkezik, feledékeny vkiről v. valamiről*. Példák:

Nem emlékezem meg továbbá ő nevekről. BécsiC. 183. Emlékezzünk régiekről. «Pann. megv.» Csak azokat a bűnöket kell előszámolni . . . a

kikről ember emlekezik Pázm.: LuthV. 32. Lehetetlen arról a képről gyönyör nélkül emlékezniem Kaz.: Lev. II:71. Arról tanuskodik, hogy én kegyedről emlékszem. Jók. RTábl. II:194. Mostan is emlékezünk még rólad jó Laczink TóthK.: Költ. 249. — Kis leányról való emlékezetlenség RMK. II:40. Hogy az iskoláról való emlékezetet is teljességgel elfelejtse... Mik: TLev. 62. lev. — Emlékeztet a Krisztus kin-szenvedéséről, és haláláról Biró: Angy. 317. 322. (Igy Biró: Ünnepe. C2b.) Csak arról emlékeztettek... Fal: (Toldy kiad.) 693. Hogy halhat hirtelen halállal, holott annyi dolgok szüntelen emlékeztetik róla? NótPok. 45. — Az te két szép szemeiddel gyakran rám tekintsz, intésemről engem mindenkori megemléks RMK. IV:76. — A hajnal, mely ott derül, emlékezetes lesz Murány hőseiről. Ar: MO. 4: 93.

Elfeledkeztél te istenednek törvényéről. BécsiC. 185. Holtról mint nem emlékeznek, rólam így feledkeznek RMK. II:247. Ne feledkezz rólam kedves rózsám Népk. II:177. (Anal. Már a Jézus Mária is elfelejtett róla Ny. IV:276. e h. elfelejtette. — NB. Kérem becsülettel Kdet, ne felejtkezze szabadsága iránt LevTár. II:464.) Nem leszek feledékeny parancsolatidról. Hall: HHist. III:113. 244.

c) *Valakiről v. valamiről gondoskodik, gondot visel, gondja van* (az utóbbi két esetben ma csak *-ra*), *gondatlan vmiről* (v. ö. alább 3. alatt: *gondos vmire*), *szorgalmas vmiről* (elavult szólás); — *törődik, aggódik vmiről* (ma csak *vmivel* törődik, Faludinál 546. így is: *vmivel aggódik*).

Ha esik köpenyegről gondoskodni haszon. Vitk: Munk. I:113. Ha magamnak szükségem volna reá, sem viselhetnék róla nagyobb gondot LevTár. II:204. Viseljen gondot magáról. Mik: MulN. 196. Nemde az ökrökről gondja vagyon-e az istennek? Komj.: SzPál. I. Kor. 9: 9. (Latinosság? «Numquid de bubus cura est deo?») Károlynál: Avagy az ökrökre vagyon-e az istennek gondja? A ki maga lelkéről gondatlan, a másét sem boldogítja Fal: 330. — Az ruháról mire vagytok szorgalmatosok? de vestitu quid solliciti estis? Pesti: Evang. 11. Ne legyetek szorgalmatosok a holnapi napról Kár: Máté 6: 34. Mért szorgoskodnátok a holnapi napról? Tompa: «A világlátó.» (Ne akarjatok szorgalmatosok lennetek holnapra MünchC. Nolite solliciti esse in crastinum.) — Nem illik rólok törödnünk Born: Préd. 78. Semmiről sem aggódván tisztesen böcsületessen élhetett volna Fal. 258. Magarul megfelejtkezvén másokru aggodik 518. Látom, a hasadról jó korán aggodol, a böcsületről nem is gondolkodol. (Régi Balázs-versben) Figyelő 1877. III:373.

d) *Csodálkozik, álmélkodik valamiről* ritka e h. *valamin*: Elálmélkodék csodálkodván az illetén vigaságnak látásáról VirgC. 33. Ilyen csodálatos dologról csodálkodni kezdenek 72. Holnap arról fog álmélkodni, hogy oly mélyen sülyyednek. Fal. 104.

3. A *-ra* használatát az eddigiekkel való párhuzamosságon kívül érthetővé teszik az ilyen hasonlatok és átvittelek: «Szerelmire

mint egy szent helyre elmémet én fordítom.» Balassa B. 21. (Ez tökéletesen megmagyarázza ezt az elhomályosult metaforát: *szerelmire gondolok*.) Előtte lebegett édes anyja képe... Majd az édes anyja képét oda hagyva, *az özvegy asszonyra repült gondolatja*... Ar: Toldi 9:15. Így bolyong egy gondolatról a másikra Csiky: Ang: I:298. Arra szemed legyen [arra gondod legyen] Pázm.NyK. XV:364. Még jó idején kurvaságra áll az szöme Decsi: Adag. 229. Arra áll minden gondolatjok, mivel hogy kárt tehessenek Helt: Mes. 67. — V. ö. még: «*Hová gondolsz?*» «Osztán Ebesfalvát verik fel oda is is viseljen gondot Kd. LevTár. II:335. — Más nyelvekből említhetni ezeket: fr. *songer, rêfléchir à quelque chose*, ném. *an etwas denken* stb.

a) Az első csoport tagjai közül csak a *gondol* (és *visszagondol*) igét szerkesztjük *ra*-val; *valakire v. valamire gondolni* = denken an... Pl. Ha rágondolok is, majd elreped a szívem CzF. Vala bánatban jövődökre nagy gondolatban RMK. IV:162.

b) *Valakire v. valamire emlékszik, emlékeztet* (az össz. *meg-emlékszik* igét így soha sem használjuk, de a verscsinálás még az ilyen határozott szabályt is megszegi; v. ö. «Emlékezz meg Pálkára, és a mákos bobájkára,» Lukács P: Tiszánt. kis magyar 1845. 72. «A barátok sorában rám is emlékezz meg,» Szász K: Műford. I:30.); — *rá-feledkezik a. m. rajta feledkezik* fönt 1. b. (mintegy, egyről el-feledkezve más-ra rá-feledkezik.) Példák:

Veled töltött boldog napjaimra emlékeztem Kaz: Munk. IX:6. (A Bácsm. Lev. első kiadásában: Bóldog óráimról emlékeztem: dacht' an unsere vergangenem wonnetage.) Ráemlítetttem őt a tavaly néked adta ajándokra; de sajnálja, hogy most olyanokkal nem szolgálhat Vitk: Munk. III:104. II:29. — A művész, ki... magunkra eszméltet és megijeszt. Greg: ShakP. 275. — Reá feledkezik: adstupet. MA. szót. Maria csak mostan vette magát észre, hogy ráfeledkezett lelke a beszédre Ar: MO. 2: 41. Szkender szavaira ráfeledkezve már úgy tetszik, mintha nem Zrinyit, az unokát hallanók, ki őtét magasztalja. Ar.: Próz. 137. Az olvasó ráfeledi magát a jellemekekre. Ar: Próz. 454.

c) *Gondot visel, gondot tart, gondja van, gondos valamire* (az utóbbi ritka):

Gondot visele reá, hogy az ország esmét meg épülne Helt: Krón. 59b. Ő visel reájok gondot, ő tölle függenek egészen Mik: TLev. 84. lev. Jóság Istene tartson gondot napjaidra Kaz: Munk. IV:28. Gondom vagyon riatok LevTár. 28. Mi gondod neked ártatlanságom? Was geht dich meine unschuld an? Kaz: Stella. 49. És felejem egyelőre gond-

jaimat a jövőre. Ar: «Itthon». Hasra gondos: ventricola Zvon.: Post. I:84. Kreszn.

d) *Rá bámúl* a. m. bámulva néz rá (v. ö. zürj. *vojtir divut-čisnīs si velādām vilā*’, Máté 7:28. Csudálkodnak vala a gyülekezetek ő tanóságán MünchC.; *vilā* = fölé, rá). El álmélkodék rája VirgC. 80. Úgy elbámult rájok, mint a borjú az új kapura Népk. II:377.

Az eredethatározó -ról különösebb esetei.

A helyhatározó *ról* használatában két mozzanatot lehet kiemelni: egyik az *e l e r e d é s*, indulás, másik a *t á v o z á s*, távolság az illető helyiségnek vagy tárgynak fölszínétől. Hasonlókép az átvitt használatban: egyik esetben a *ról* rag valósággal *e r e d e t e t* fejez ki (az alábbi pontok közül az első háromban), a másikkban képzelt *t á v o l o d á s t*, elidegenítést s más effélét (a többi pontokban). Valamint máshol, úgy itt is olyan fokozatos az átmenet, hogy néha bajos eldönteni, helyhatározóval vagy képes határozóval van-e dolgunk; v. ö. Könnyebb gyökérről nevelni a fát, mint ágról. Nyr. IV: 144.

1. A legszorosabb értelemben úgy nevezhető eredethatározók az effélék: *anyámról rokonom, valakiről v. valamiről példát vesz, nevét veszi, elnevez valamit, valakiről marad a hagyaték* (mert megfelelője: *valakire marad*, — holott a természetesebb kifejezés amott: *vkitől marad*). Példák:

Az ő elei, úgymint: Péleus, ki az apjáról néki nagy attya volt, és Akasztus, ki az anyjáról volt nagy attya Hall: HHist. III:279. Pál testvér velem atyáról Gyarm: Nym. II:125. (János velem testvér apával u. o. 123.) A két árva Várkonyi rokona megholt anyjokról Bajza II:191. Atyafinak atyafi, no úgy szegrül-végrül mer a nagy apánk együtt mentek avására, — atyámfia no Ádámrul Évárul meg a naddiófárul Ny. X:333. — Első hasonlatosságot hoz az drága jó illatu kenetről Szék: Zsolt. 243. Róla bizony sokan példát vehetnek Tin. 217. Üdvöztőnk Szent Péterül bizonyos jelenséget kívána szeretetirül. Pázm: Préd. 41. Az belső szándékrül nincs sokszor külső jel Thaly: Adal. I:156. — Kinek nevet adtak vala ő ékességéről, Zsuzsánnának mondják ő keresztnevéről RMK. II:81. «43. vármegye a bácsi, mely a Bács városról neveztetik» Helt: Krón. 42b. A regény, különösen ama faja, mely az irányról neveztetik Ar: Próza. 482. Vékony pénzű nyulláb szőrös mivoltáról Ar: NCz. I:26. — Ádámrul reánk szállott bűn Komj: SzPál. 139. Így az birodalom is az jó fejedelmekrül gonoszokra marada: ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur Decsi: SalC. 2. S a fejedelmi pálca örökké ősrül az ép unokára megy át: wandert von Ahnherrn zum Enkel

hinab Szenv. Messz. 91. Az szőlőt, kit bír Tót Antalné, ősről maradtul 1569. RMNy. I:19. Ides apámru való szőlő Nyr. X:182. Megtartották fiuról fiura Mik: MulN. 331. Nemzedékről nemzedékre. — Ide valók még ezek a szőlások: szemrül esett neki; szívrül esik neki. (Erd. közm. ezekre utal: látás után mosolygás; ex aspectu nascitur amor.) Továbbá: Hogy szemrül ne legyen a nagyobbka gyermeknek, egyik kacsójára és lábára madzagot kell kötni. Ha szemrül esett a cselédnek (gyermeknek), szenes vízzel kell kurálni Ny. V:326.

2. A tudást és tudakozást jelentő igék mellett az eredethatározó ép úgy magyarázódik, mint az 1. pontban *példát vesz, jelt ad vmiről*. Így pl. *himet varr valamiről* mintegy = leveszi róla a himet s máshová varrja. (Szívem csupán másokról hímez, teszem, mit más is úgy, vagy így tesz. TóthK: Költ. 381.) Így magyarázhatni ezt is: *hírt venni valakiről* — a róla jövő, eredő hírt elfogadni. (Mindig fáj, hogy otthonomról oly ritkán érkezik hír. SzászK. Ebers. pm. II: 82. Ez alig egyéb, mint: hazuról ritkán érkezik hír.) A tudás, bizonyosság és kételkedés révén itt foglalnak helyet a bizalom és kétségbeesés kifejezései is. — Ide tartoznak tehát mind a következő kifejezések: *tud, hírt vesz, tanul, tanít, ért, értesül, értesít, hírt vesz, hírt ad; olvas; ítél, meggyőződik, meggyőz, bizonyossá tesz, bizonyoságot tesz, bizonyoságul hi, bizonyos(ság), bizonytalan(ság), bátorság (bizalom); kételkedik, kétséges, kétségbe esik; kérd, kérdez, kérdőre vesz, faggat; kérdezkedik, tudakozódik, értekezik, kémlelődik; tanácsot tart v. kér, tanakodik*. Végre némileg más árnyékzata van a határozónak az ismer ige mellett (*valakit vmiről megismerni, megítélni*); itt az ismeretnek forrásakép fogjuk föl azt, a miben más fölfogással az ismeretnek eszközét láthatjuk, l. az eszközhatározó -n ragot. (Az -n rag más észjárás alapján előfordul a tudakozást jelentő igéknél is, l. fönt 143. Ugyanezeknél az *iránt* névutó is előkerül, továbbá a -ról-hoz legközelebb álló *felől* névutó, mely a tudást jelentő igéknél is közönséges. V. ö. «Kérd valakitől valamit v. valakit valamiről v. valami iránt.» Háromszék. NyK. III:9. Végre ilyen szerkezet is van: *rá-kérdeni vmire*, l. alább végh. -ra.) Példák:

Én soha jó napokról semmit nem tudok. Kárm. Fanni. XV. Történetéről a jövő időnek előre tudni semmit sem lehet: Nichts wahres lässt sich von der zukunfft wissen. Szenv: Messz. 170. A ki azt nem látta, semmirű nem tud Ny. VI:418. Kinek példájul vehetik ő dolgát, ki róla még tanul megjobbitja ő magát Tin. 216. Arrúl-is meg-tanits Pázm: Kal. 998. A végezésnek igaz-voltárul a ki érteni akar, olvassa Gretserust

Pázm: LuthV. 152. Leányának szólott, menyé is érthet róla. (Fiának szólott, menyé is érthet belőle.) Erd: Közm. Arról értesültek Bécsben, hogy az erdélyiek kémszolgálatokat tesznek a töröknek. Nemzet 1885. karács. mell. Jó hírt veve róla Ar: TSz. 9:24. Mindennap olvas az ember a lapokban sikkasztásokról, családokról. Koszorú 1880. 198. Még elfonynyadtságában is lehet kinyílásakori frissességéről ítélni. Báróczi: Munk. VIII:50. Hogy győződjem mag a valóságról. Gyulai: Vén színész. V. Hogy arról tégedet meggyőzhesselek: dich davon überzeugen zu können Kaz: Diog. 123. Istennek irtalmasságáról őket bizonyossá tevő VirgC. 50. Arra bocsátott az atya isten, hogy bizonyosságot tegyek a Messiásról Tel: Evang. I:56. E művei is lankadatlan költői észről tesznek tanúságot Jók: Emlbesz. Jós. felett. (Mindenekről külön-külön attestáljon LevTár. II:374. Negyven pénzt, kiről kfétáalom [kviétáalom] ő kmét LevTár. II:177. Így: nyugtatványt, bizonyítványt adni vmiről.) Bizonyosságul híván a mennyet és a földet az ő hozzája való hű szeretetéről. Mik: MulN. 210. Ételéről és ruházatjáról ötet elégképpen bátorrá tevő. TelC. 95. Bátorságunk [bizalmunk, bizonyosságunk] légyen annak a háznak örökös főnnállásáról. Biró: Préd. 32. A kiről bizonytalan vagy, ha szeret-e. Fal: 548. Magamról kezdek kételkedni NagyszC. 128. Jövendőről kétes, titkolja unalmát Orczy: KöltH. 133. Nem kell semminemű bűnösnek kétségben esni... istennek irtalmasságáról VirgC. 99. (Ember esik reméltelenségbe istennek irtalmasságáról. U. o. 11. A bűnnek bocsánatjáról ne legyünk félelem nélkül Pázm: LuthV. 200.) Errül ötet meg se kérjed. VirgC. 20. Én majd kérdőre veszem mult évi ünnepünkről Ar: Arist. III.: 45. Épen arról faggatta, mikép hívják diákul a rétest. Miksz. NU. 66. Kerdezkedjete az germekről: interrogate... de puero JordC. 353. Az régi utakról ösvényekről tudakozzatok Mon: Apol. 25. Látván kedéglén meg értéközőnek az ígéről ki mondatott volna ő nekik: Videntes autem cognoverunt de verbo, quod dictum erat illis. ÉrdyC. 112b. Szabadé holtaktól, varázslóktul valami dologról értekezni. MNyl: Irt. 114. Kémeskedtek a nem titeket illető dolgokról. Fal: 189. Ne szégyeneljen vélem róla értekezni. Kárm: Fanni. XIX. Jászok erről sokan tanácsot tartának, sokat erről köztök ők tudakozának, hogy ki volna oka. RMK. II:340. Erről a zsidótól kellene tanácsot kérni. Mik: MulN. 214.

Arrul ugymint bizonyos jelről esmerhetik meg az emberek. Tel: RövIr. 15. Bolondot beszédéről, számárt füleiről szoktak megismérni. Kovács: Közm. 73. A szerelmet csak nevérol esmértem. Kárm: Fanni. XIII. Szőrünkről színünkről téssen ítéletet felőlünk a világ Fal: 342. (Szörömről pedig igen ösmeretes vagyok. Vitk: Munk. II:122. Híres a szép nemről Besztercze vidéke. Orczy: KöltSz. 157.)

3. A szóbeli és írásbeli közlést kifejező igék követik az általában tudósítást jelentők szerkezetét, melyeket az imént tárgyaltunk. (A latin nyelv ezeket a ról-lal egészen egyértékű *de*-vel szerkeszti, míg a német más észjárással *von*-t alkalmaz s a finn ismét mással a *-sta* ragot.) Ide tartoznak a következő kifejezések: *beszél, beszélget, mond, szól, prédikál, jövendöl, példáz, énekel, gyónik, mesél, fecseg, csacsog, sug, elő- v. föl-hozakodik, említést*

tesz ; — ír ; felel, választ tesz, számot ad, fölvilágosítást ad ; — ígér, ígéretet tesz, fogadást tesz ; — ízen ; — panaszkodik, pörlekedik ; — hazudik (igazat mond) ; — hallgat. — Példák :

Beszéltem a szerelemről, a művészetéről. Gyulai: Vén szín. V. Jövönk terveiről beszélgettünk. U. o. Így végezi róla beszédét MA: Scult. 5. Nyelvemmel rólok jót nem szóltam. VirgC. 6. Itt csak azokról a gyülekezetekről vagyon szó, melyeknek igazságáról kérdésünk vagyon az ujitókkal. Pázm: LuthV. 324. Szökött szolga jót nem mond uráról. Pázm: Kal. 783. Kezde prédikálni . . ez világnak megutálásáról. VirgC. 71. Jól prófétált ti rólatok: bene prophetavit de vobis. JordC. 401. Az ő ellenségeknek romlásáról jövendőt mond. Kár: Bibl. I:143. Az vezéresillagnak nézz fényességére: Mit példáz rólatok . . . vehetitek észre! Thaly: Adal. II:15. Dávidnak éneke felkeletről [a feltámadásról]. Apoc. 12. Dolgozni kell, nem égből várni mannát, sem mult időkről zengni bús hozsannát. Délib. H. 123. Gyónjál . . . az hamisságról VitkC. 35. Róla gyónást nem töttem. VirgC. 7. Vallást teszen én rólam: confitebitur me. JordC. 384 . . . Nagy fáról mesélvén s gyöngye kis fejszéről. Ar: MO. 1:7 Részegségben kákogtálé haszontalan dolgokról? Vás: CanCat. 233. S meleg vágyról sügnak az elfáradt szellők. TóthK: Költ. 30. Néha néha előhozakosznak rólad Vajda: Kriszt. III:41. (Kreszn.) Fölhozakodtunk egyrű másrű. Ny. VII:518. Tőle hát bizvást megválhatunk, talán azt ha megérintjük róla még, hogy . . . Ar: Próz. 136.

Irván vagyon rólok. DebrC. 433. Talám valaha irtam már az ilyenről. Mik: TLev. 78. lev. Tudván hogy Kist te is mely igen szeretéd, róla kezdem leveletem. Kaz: Lev. III:164. Kétféle hitről: a Krisztusbeli és a pápai foltos hitről. RMK. II:177. stb. könyvek, fejezetek stb. címében.

Az mely levelet iratott Kd az én uramnak, Kdnek választ nem tehet mostan róla. LevTár. I:24. Egy perezentésnyiig sem felelhettem tovább magamról. Kaz: Diog. 126. Számot adni mindenekről. VirgC. 148. Mind ezeknek ki volna oka? ki róla a számadó? Fal: 287. Nem számolt a pénzről, mert azt elherdálta. Sárosi: Tromb. 43. Fölvilágosította az országot sokféle olyan dologról, a mit minden ember tud. Jók: «Egy szónok, a ki el nem áll». Adjatok valami információt erről ti mint éltetek ezelőtt. RMNy. IIb:161. (A felelősséget jelentő *felel* ige az *íránt* névutóval is előfordul: «Ezen emberséges emberről (íránt) felelek». Gyarm: Nym. II:186. Továbbá a *-ra* és *-ért* raggal, l. alább végh. *-ra*.)

Kötelesség: oly dolog, melyről sokat ígérnek, de keveset tesznek. Vitk: Munk. II:156. Uram! hol vagyon most a' te régi kegyelmed kiról a' Dávidnak től eskütt ígéretet? MA: 90. zsolt. Azt akarom hogy énnekem . . . fogadást tégy arról hogy soha semminemű lelkest meg nem bántasz. VirgC. 55. Abban nem hagyom azt a szép munkát, melyről már egyszer fogadást tettem a hazának. (Révai levelében.) Figyelő 1882. XIII:313.

Róla hamar Mardocheus izene. RMK. II:181.

Ezekről panaszol az uristen DebrC. 14. A bujdosásnak hosszú voltáról panaszkodni haszontalan. Mik: TLev. 87. lev. (V. ö. Azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti. 83. lev.) Határokról perlekednek gyakorta. Com: Jan. 143. (Arról sem verekedünk. Pázm: LuthV. 272.)

Hazugságokat terjesztenek rólunk. Kárm: Fanni. XLV. Ettől kell-e titkosb dolgokról igazat várni, aki ennyiszer hazud. Pázm:

Luth V. 11. Tanuljon egyebeknek dolgairól hallgatni. VirgC. 139. Hallgatók azon esetekről. Ar: Próz. 398. Milyen némák vagyunk hazánk ritkaságairól és milyen beszédeselek, milyen kürtölők a külföldiek a magokéiról. Vitk: Munk. II:184.

Az ilyen szólásokban a rag néha ezt a jelentést veszi föl: „-ra nézve”. Pl. Parancsolt te róllad: mandavit de te. MünchC. 19. Eleget reménkedénk a vezérnek sajkákrul, hidasokrul, de nem volt haszna. MonIrók. XXIII: 190. Az áráról megegyezni, meg-alkudni: decidere pretio cum aliquo. PPB. lat.

4. Az eltiltást és lemondást jelentő igéknél a -ról-ban nyilván az eltávolítás képzelete uralkodik, mint az *el*, *le* igekötők s az itt szereplő *von*, *tesz* stb. igék mutatják, továbbá az ilyen párhuzamos kifejezések: valamire *rá-birni*, *rá-venni*, *törekedni*. V. ö. még: az esztét, gondját *leveszi*, *leteszi* róla, l. fönt 144. Példák:

Semmiképen meg nem vonhatja az ő erős akaratjáról. VirgC. 27. Az gonosz életről el vonja. ÉrdyC. 541b. Erről akartuk el vonni a királyt. Helt: Krón. 41. Ha mind ezekről eltiltotta a tél, vagy alkalmatlan idő; játszó asztalához ült. Fal: 311. Int valamire vagy el-int róla: adhortatur vel dehortatur. Com: Jan. 180. Látván az felesége hogy el költ az tréfáról [hogy abbahagyta a tréfát], ugyan valóban kezdte sírni, Pázm: Kal. 128. Kész voltam mindenekről lemondani. DKal: Ker. 35. Ők lemondanak a féktelen szabadságról. Szenv: Messz. 150. Tégy is le erről [a távozásról] és maradj nyájás szemünk előtt. Ar: Haml. 14. Egészen letett a csillogási kedvről, csak a szeme fénylik, és a hangja csendül. Mikszáth: Eszterh. tov. kaland. 38.

5. Sajátságos, népies kifejezés mód ez: a pörje *gyomorfájásról* jó v. *gyomorfájásról való* e b. *gyomorfájás ellen*. Ezen pregnans kifejezésekben talán ez az észjárás lappang: a pörje azért jó vagy arra való, hogy a gyomorfájásról elvonja, tőle megmenti az embert. — Ide tartozik ez is: *tenni valamiről* = segíteni valamin, és *nem tehetek róla* = nem tehetek ellene (v. ö. «Ha nem hiszed, vagy jó néven nem veszed, nem tehetek ellene». Fal: 87.), és további jelentésfejlődéssel: *nem én tőlem függ*, *nem rajtam mulik*, *nem én vagyok a hibás*. — Példák:

Pörjét gyomorfájásról és hasfájásról is jó innya. Frank: HasznK. 33. Dicsérik pedig sokan az Laurus fát az *ellen*, melyről Tyberius császár menyörgéskor koszorót viselt. Cis. H3. Hurútról való: tussiculare medicamentum PP. Jó a gombóc éhről, a gödör szélről, a guba dérről. Közm. Bort sem ivott, hej csak szomjuságról, szomjuságról; káromkodó sem volt különben, csak haragjából. Arany: «A betyár». — Tégy róla, ha bánod. Fal: 83. (Ha nem tetszik tőgyé rula. Nyr. VIII:460.) Meggondolja . . . , téssen az akadémokról, úgy fog hozzá. Fal: 604. Hitvesének

kivánok oly férjet, a ki magtalanságáról tenni tudjon. Kaz : Lev. III:157. Könnyű frigyeselek bajáról tennetek : quo facilius sociorum injurias curare licet. Kaz : Sall. Jug. XIII. (Anal. Ekkor az almafámról es tudsz segejteni. Ny. X. 45.) De mit tehetek róla. MonOkmt. VI:330. Az atyja keservesen tapasztalja mind ezeket, de mit tehet róla? Mik: TLev. 82. lev. Ki tehet róla, hogy a barát pápista. Nyr. I:371. V:224. Isten akaratjáról az ördög se tehet II:431.

A véghatározó -ra különösebb alkalmazásai.

Itt azokat a használatokat állítjuk össze, melyekben a -ra-féle szerkezeteknek nincsenek meg vagy kevésbé szokottak és világosak az *n* és *ról* ragos megfelelőik, noha egyesekre nézve ezeket is fölmutathatjuk. Az itt összeállított kisebb-nagyobb csoportok jobbra egymástól függetlenül keletkeztek, ámbár némelyek közt megvan a szellemi s föltehető a nyelvtörténeti kapcsolat, így az 1. és 2., továbbá a 3. és 4. csoport közt.

1. Valamire jutás és juttatás. Ide az olyan igéket soroljuk, melyek azt jelentik, hogy az ill. személy vagy tárgy akaratlanul jut vmire (a tárgyaz igeknél az akaratlanság mozzanata már gyakran elvész). Alapjában véve itt mindig valamely állapotra jutásról van szó s ez néha a főnévben is ki van fejezve. (V. ö. Szilági s Hagymás Sztambulon *rabságra* juttanak. Vör. Követeket küldének, hogy ha békeségre mehetnének. MonIr. III : 53.) — Az -n és -ról ragos párhuzamos határozók is, noha ritkábbak, némely ide való kifejezés mellé kimutathatók és szintén bizonyítják a -ra-nak föntebbi értékét. Pl. *Szájára* bocsátani, *ereszteni* = szabadon bocsátani, szabaddá hagyni : v. ö. *száján tartani*, *viselni* = szájánál fogva tartani, megzabolázni. (Mind a négy szólásra példák Pázm : Préd-ból NyK. XV : 379.) *Szemre vesz*, *szemügyre vesz* ; v. ö. A bátorság isteni szentség a katona előtt, ezt *viseli szemén*, ennek áldozik. Fal : NA. 162. Isten imádására ragadtatik ; v. ö. Ez világi örömmek, hangosságoknak és lakozásoknak miatta el ragadtatnak ur istennek emlékezetiről. ÉrdyC. 97b. Minden közbevető megnyugottás nélkül *költöznek által egy extemumról másikra*. Lép : PTük. I : 235.

Az itt említendő szólásokban maga az ige rendszerint térbeli cselekvést, menést, járást, stb. jelent s így rámutat a kifejezésben rejlő átvitelre, de néha a képes beszéd még világosabb, mert a szólásnak másik részében is érezhető. Így pl. ebben:

koldusbotra jut világosan az van kifejezve, hogy a koldusbothoz érkezik az illető (a finn az mondja helyette: *joutuu maantielle*, az országútra jut). *Tönkre megy*: ezt helyesen magyarázta Thewrewk E. a tiszai hajózásnak azon esetéből, mikor a hajó a vízfénéken lappangó fatönknek megy neki s törést szenved. V. ö. «Az emberi természet *fenékre ment* volna és semmivé lőtt volna». MA: Scult. 370. — Ilyen szólás *szemre vesz*, ha összehasonlítjuk ezekkel: *szemügyre, tekintetre, célba vesz*; — *próbaköre tesz* (György: MV. 2: 41.) szemben ezzel: *próbára tesz*. — V. ö. még ezt a szerkezetet: *rá-rábukkan egy fatőre*, ezzel: «*Rá-rábukkan egy fatő*» [a gyermekre] Ar: A gyermek és a szívárvány.

Más nyelvekben is egészen közönséges a *-ra* ilyféle használatának megfelelő észjárás. V. ö. *rájön, rátalál valamire*: ném. *draufkommen*. szerbül *na-hoditi, na-laziti, natji (naitji)*; *valakire talál*: ném. *auf jemanden treffen, auftreffen*, fr. *sur-venir*. «Lelkök hatalmasban gyűlöd mindarra, a mi nagy és jó» (Kaz.) = vehementissime sibi animum *ad virtutem ad-cendi*. Sall: Jug. IV.

Az ide tartozó igék két alesoportra oszlanak: az egyikbe tárgyas, a másikba tárgyatlan igék sorakoznak:

a) A tárgyatlan használatu igék a következők: *jut valamire* (*jut valakire* l. alább), *kerül*; *esik, dül, vetemedik*; *kel, megy, jó*; *rá-ér, érkezik*; *kap*; *szert tesz* (régiesen így is: *szerét teszi vminek*); *akad, bukkán, talál, lel* (az utóbbi sokkal ritkábban áll e raggal, rendesen tárggyal, mint *talál* is többnyire); *keres*; *fakad*; *föl-támad, virrad, ébred*; *gerjed, gyúl* stb. — Példák:

Ördögnek juthatna ismeretire. ÉrdyC. 358. «Köszönd» felel amaz, «hogy apádnak mondtál, mert te is azoknak a dijjára jutnál a kiket én itten megsütöttem főztem». Ar: NCz. II:86. Mint jutott Lamberg a dögök rovására. Sár: Tr. 67. (V. ö. *dögróvason van.*) — Szemre kerülés [szem elé kerülés]. Fal: NA. Az elhíresztelt keresztyén alázatosság és türelmes-ség, ha kenyértörésre kerül a dolog, a legtöbb esetben hazugságnak bizonyul. Greg: Shak. 316. Kótyavetyére kerültek: dobszóra került a vagyonuk. Ny. V:265. — Itt a bor is: háromra két vegyíték. Ar: Arist. 81. — Essél minden népeknek példájokra. JordC. 128. Nehezemre esik a munka. — Belépve megtudja sorsát, hogy mire dül. Ar: MO. 3:14. Ezt orrollya a gonoszra vetemedett tündér világ. Csúzi: Síp. 311. Fegyverre kel, szab-lyára kel. Tin. 70. 304. Arra költ immár az dolog, hogy mind az két fél . . . ennek ítéletére és akaratjára hagyta magát. Zvon: Osiand. B4. Oly epikai mű, mely sokkal nagyobb népszerűsége vala kelendő. Ar: Próz. 253. Táneczra kelnek. VajdaJ: UjKölt. 24. Szóra kel [szólni kezd]. Népk. III:322. — Ezek mehetnek ismeretire az felséges jónak. ÉrdyC.

516b. 152b. (V. ö. Senki istennek ismeretire nem juthat. VirgC. 95.) Gyakran még az méltatlan is kicsinből nagyra megyen. Decsi: Adag. 117. Végére menni valakinek, mi dolgos: cognoscere de actis alicujus PPB. lat. (Vagy a golyó, vagy a kard éle jár még nekem életem végére. Népk. II:140.) Nálad nélkül nem is mennék semmire. Ny. I:181. (Sok ilyen példa Lehnél 451. V. ö. még ezen u. o. idézett rokon szólásokat: Ej, ej, fiú, beh sokra haladál. Ar: «Vojtina lev.» Ott idővel, karral s fővel isten után vitte sokra. Ar: «Szibiny. Jank.» Az utóbbival pedig v. ö. Bíz azoknak f el vitte isten a dolgát egy huzomba. Miksz. Nemz. Ur. 5.) Az Isten minden embereket akar idvőzűlni és az igazság ismeretire jóni. Mad: Evang. 572. Sok ember elmen messzire, azután jön eszire. Ny. II:189. — Sok bibelődés vagyon a gyapottal, de itt az asszonyok reá érkeznek. Mik: TLev. 74. Nem érek én arra, hogy én itt leüljek. Népk. I:154. — De te Uram inkább kapsz a borra, mint a vízre. Sám: Isp. 63. A' melly által örökös kenyeret nyerhetünk, víg és örvendetes életre kaphatunk. Biró: Préd. 128. Így folynak napok, hetek, de Bodornak nem kaphattak hírére. KisfS. Szmi. Rem. 30. Erőre kap. Ar: Shak. XIV:15. Ne siess jó legény hamar megházasodni, mert igen nehéz most jó leányra kapni. Népk. II:215. (E helyen országunk szabad alkotmányra kapott fel. Vitk: Munk. I:157.) — Kiegyenlítőm a dógot, mihent pénzre töszök szőrt. Ny. IV:322. — Járjatok be minden földet, s nem akadtok bizonyára a magyar nemzet pártjára. Pet. Egy szoros hidon akarván menni férfira bukkant. Kaz. Talála egy komondorra. Helt: Mes. 68. A ki sokat válogat a mogyoróban, utoljára férgesre talál. Kovács: Közm. 85. (Anal. Kire Christus az város kapujánál találkozott Zvon: Post. II:410. Rendesen: kivel találk.) Örül szívem, ha hű barátira lelhetek. Cz. Költ. I:52. Ha egy vitázó házaspárra lel. Délib. h. 29. Rikeres a könyvben valamely helyre. — Ezen mindnyájan elfakadának a nevetésre. Mik: MulN. 305. Ezen helyes szókra fakada. Csúzi: Síp. 71. Szóra fakadnak. Fal. 47. Olyan erős volt a torna, hogy síróra fakadtam tőle. Ny. VII:229. — Vigdanára nyílik ajkam. Tompa: «Postadal». Bús dalra jajdult. Ar: Arist. II:77. — Búra, vigságra, haragra fakad. SzD. Sírásra fakad: solvitur in fletum. Kr. Életre támadna fel. ÉrdyC. 515b. Kivánok jó éjtszakát, és holnapra felvirradást. Mik: TLev. 86. lev. (Időhatározónak is nézhetjük.) Bú altat el, panaszra ébredünk. Sár: Tromb. 123. Az személynek szerelmére görjedező vala. RMK. II:252. Más kívánságokra gerjed ihlett szívem. Dayka: Költ. 56. Haragra gyűlni gonosz indulat, de van-e ki haragra nem gyulad? Shak: IX:53. (Greg. A.) — Ihol mire lettem [mire jutottam]: vérbe keveredtem. Thaly: VE. I:330. Volt szeretőm tizenhárom, csak egyre maradtam immár. Népk. III:160. Jobb erőre vergődhessem. (Révai lev.) Figyelő 1882. XIII:313. «Rosz kézre birt ez a jószág» majdnem annyi, mint: «jutott». Ar: Próz. 372.

b) Az átható igék jelentésbeli megfelelői vagy éppen mivel-tetői az előbbieknél: *juttat* (v. ö. *jut*), *kerít* (v. ö. *kerül*); *hoz*, *visz* (v. ö. *jő*, *megy*), *ragad*, *von*; *vet*, *tesz*, *ad*, *vesz* (ez különösen sok szólást alkot); *választ*, *emel*, *segáll*; *bocsát*, *fölszabadít*; *kelt* (v. ö. *kel*, *virrad*); *fakaszt* (v. ö. *fakad*) stb. — Példák:

A hazát juttatjuk végveszélyre. Ar : MA. 2:59. Színművet stb. sorra keríteni. — Azt alítja, érte esnék nagy gazdagságba. Az fogadás hozá ötet nagy koldússágra. Tin. 43. Lakó helyemet is pusztulásra hozta. Thaly : Adal. I:207. Létre hoz. (Elméségének aczéla még a fából is szikrát idézett volna létre. Nagy Ig : Tisztuj. I:11.) Az első garádics mely víz bölcseségre. Orczy : KöltH. 55. Kit bár a bor lángszerelme úgy hevít, mégis a sors vízre hozván vízre vitt. Tompa : I:215. Az ki végre viszi dolgát az idvezül. Pesti : Evang. 20. (Sokra visz, l. fönt a. alatt.) Hogyan is ragadnák a mult ügyetlen törekvései bámulatra azt . . . Ar : Próz. 4. Oly szörnyű véres az : hogy nem vezethet jó végre Shak : II.152. Mosolygásra öröm soha nem vonítá el száját. KisfS : SzmiH. Rem. 44. — Maga kényén magát a halálra nem vetné. Mad : Evang. 299. Elméjét reá-vetni : adhibere animum. PPB. lat. Gyalázatnak tartván olyanért veszedelemre tenni életét. Mik : MulN. 32. Én azt az életet szerencsére vetem, azért hogy egy szempillantásig láthassalak. 186. Mindenféle veszedelemre veti magát. 181. Engemet a Beliza szolgálatjára tégy. Mik : MulN. 216. Ide tartoznak ezek : *próbára tesz, tönkre tesz* (v. ö. *tönkre megy*, s ezek analógiájára : *tönkre silányít* stb. A mi az ő népét tönkre rontja. Jók. RR. 1:219. A kereskedésnek annyi csinja binja ne legyen a kalmár tönkre zúzó kinja. Sár : Tromb. 15. Tönkre van fordítva «Rozgonyiné»-nak ez a tréfás négy sora is : Hon 18:60. tea.) Valamit az okosság elméjére ada . . . Mik, MulN. 178. Észre adni : figyelmeztetni. (V. ö. alább : *észre vesz*.) Nyr. III.165. Tudtára ad. «Ha mit mi nekünk értésünkre köll adni, azok mi nekünk tudásunkra adják». TudTár. 1838. 207. — *Szemre veszi* : inspiciit, in conspectum sumit Kr. (így Dug : Szerecs. 1:34. Ar : «Tetemrehívás». Népk. 1:202. *Szemre kap* Fal : NU. UE.) *Szemre fültre vesz*. Fal : Const. 10. Szemügyre vesz (megszemlél, in augenschein nehmen, betrachten). Lesre veszik [a rókát]. Pázm : Kal. Mikor leghívebbnek látszik hozzád lenni, mint a syren akkor szokott csalra venni. Gyöngy : MV. III:120. *Észre vesz* : Míg magamat észre vettem, eltűnt : Eh ich mir's versah, verlor ich ihn von meiner Seite. Kaz : Diog. 144. Vegyéték észre bár, de nyelvre ne. Ar : Haml. 20. Hogy a dolgokat jól meg-vizsgálván, meg-szemlélvén és jobban elmenkre s emlékezetünkre vévén tellyesb experientiával mehessünk haza. Biró : Ékesség. C. Ezt egy bölcs Lelki Atya elmélkedésre vévén, azt mondja. Biró : Préd. 139. Szavait felvettem gondolkozásomra. Orczy : Költ. 59. Ha fogoly állapotját gondolóra vesszük. Dug : Szer. I:89. Így : fontolóra venni ; v. ö. rostára vesz : megbírál Pázm : NyK. XV:378. latra vet stb. Illára vévé a dolgot. Helt : Krón. 35. Illóra vevé a dolgot. ErdTört. Ad. IV:292. Szaladásra vészi magát. Hall : HHist. III:125. Mindnyájan a Királyhoz térének és könyörgésre vevék dolgokat. Helt : Krón. 66. Kiáltozásra vettem a dolgot (nép). Lehr. 232. (Midőn látta, hogy ez [a dorgálás] nem használ, szép szóra fogta a dolgot. «Urambátyám» 21. sz. 7.) Siketségre veszi : hallatlanná teszi. Ne vegyéték siketségre az Anyaszentegyház átkát. Pázm : Préd. 297. 947. Pázm : Öt lev. 264. («Süket fültre vévén a dolgot» írja SzarvasG. Bp. Szemle 37. k. 74. l.) — Isten az én méltatlanságomat nagy kegyelmességéből, egyházi hivatalra választotta. Pázm : LuthV. 1. (V. ö. RMK. I:284. és : választ valaminek.) Innár cardinálásra emelttem. Pázm : LuthV. 11. Én őket nem segélhetöm egésségekre. MargL. 59. A lovat szájára bocsátani : admittere equum. PPB. lat. Föl van véve a lovagrendbe s főlzabadítva a lovagok

minden kötelességének gyakorlására s minden jogának élvezésére. Győry : DQuich. 12. (A hol nintsen büntetés, szarvat vesznek a gonoszra. Kovács : Közm. 77.) — A kies hajnalsugár dalra öt nem kelti már. Bajza. I:145. — Átokra sirásra fakasztja. Kreszn. — Pazérta ejteni a jószágot : elpazarolni. Nyr. III.86.

2. Rá-állás és rá-bírá.s. Ezen s az előbbi csoport közt a határt nem vonhatni meg biztosan, s némelyeknek ide vagy oda sorolásában főleg a tárgyasok s tárgyatlanok megfelelését vettük tekintetbe. Így pl. *bocsát, ereszt* az I-ben maradtak, mert jelentésre a *megy ered* miveltetői; viszont a *szorúl, kénytelen* stb., melyek a rá-állásnak ellenlábasai emide kerültek, mert itt van a *szorít, kényszerít* stb., melyek mintegy a rá-bírásnak fokozásai.

Az ide tartozó igék is részben még mozgást jelentők s így maguk is rá utalnak a metaforára, de ezt néha a határozónak alapszava még szembeszökőbbé teszi; pl. Embereket tanítsanak idvességnek útára Virg. C. 15. = üdvösségnek útjára vezessenek = *üdvösségre tanítsanak*. — Néha meg az észjárást egyes párhuzamos szólások -n és ról ragja teszi világossá. Pl. *rá-áll*, v. ö. Judának beszédin mindnyájan meg-állanak. RMK. I:7. A calvinisták... a Sz. Írás ítéletin meg-állanak. Pázm: LuthV. 130. Megegyesültek is kétek, azért ne álljon ked meg. Nyr. II:323. = ha rá állt is, ne álljon meg, ne maradjon meg rajta. Lehet pl. így beszélni, folyton egyazon képben maradva: Nagy nehezen rávettük, de mikor már ráállt (mikor már egyességre lépett velünk), az öccse megint leverte, lebeszélte róla, úgy hogy letett, lemondott szándékáról. V. ö. még: Az juta eszemben, fizekasság jó lenne, mellyre el-is állék, de rajta nem valék soká, mert az sem kelle. ÖtvMest. 69. vsz. A kik az zsidóságról fordultanak és megtértenek vala az Krisztushoz. Komj: Sz. Pál. 21. Az emberi bölcseségnek kevélységéről meghívja az keresztfának alázatosságára. 116. A pápa meg ódotta vala László királyt a fogadásról. Helt: Krón. 196., a melyre t. i. kötelezte magát. (A -ról helyett effélékben többnyire -től szerepel; v. ö. *vmire rábir* — *vmitől eltántorit*; *vmire hajlandó* — *vmitől idegenkedő*. S előfordul -ra helyett is a -től párja, t. i. -hoz; pl. Viadalhoz népét jó Hunyadi János igen hamar készíté. RMK. IV:30.)

Néhány analogia más nyelvekből: *rá-áll*, *rá-szokik*, lat. *ad-sentit*, *ad-suescitur*; *szorítkozik vmire*, ném. *sich auf etwas beschränken*. Figyelmet érdemel a szlávtságban a «vmire tanítás, intés» pontos megfelelője: Acc. mit na bezeichnet den gegenstand zu dem

jemand angeleitet, in dem er unterrichtet wird. (Mikl. 420.) Pl. ószl. *uste je na věru*, intvén őket a hitre; így a szlovén, szerb stb. nyelvekben.

a) Ide tartoznak a következő tárgyatlan kifejezések: *rá-áll, lép, indul, tér, enged, rá-alkuszik; rá-adja magát, ereszkedik, kínálkozik, ígérkezik, esküszik; rá lesz; — szorúl (szorítkozik), szüksége van, kénytelen, köteles, adós, tartozik; — tanul, szokik, s ennek mintegy ellenlábasa: rá-un (v. ö. bele tanul, bele szokik, bele ún, továbbá hozzá tanul, hozzá szokik).* — Példák:

Mindnyájan megcsendesedének és az egész diván tanácsára állott. Mik: MulN. 104. Valami értelemre állani: addicere se alicui sententiae. PPB. lat. Die bedingung annehmen, a felvételekre ráállani, ad conditionem accedere v. descendere. Márton ném. szót. — Abschliessen einen handel vertrag, alkura, egyességre lépni. U. o. Készek vagyunk, ha jogszerűleg bántok el velünk, békére lépni. Ar: Arist. II:192. Későn is lépett frigyre muzsájával. Jók: Emlbesz. Jós. felett. (Házasságra menne [= lépne]. ErdyC. 550b. így DebrC. stb.) — Az ő nga árvákon könyörülő szíve én hozzám is könyörületességre indul. LevTár. II:458. — De miért Herodes belé holt az gonosz paláznák zerelmében, nem térhete töredelmességre. ErdyC. 524. Immár kés kénytelen reá tér, és megengedi. GKat: Válts. I:94. — Azt hallván az fejedelem nagy nehezen reá engede. ErdyC. 340. Saulus engedett vala az ő halálára: erat consentiens neci eius. Helt: UT. h. 5. Én sem vitatom tovább a dolgot, reá alkuszom, hogy a mód nélkül való szabadság . . ejtett legyen sebeket mind a két renden. Fal: NA. 152. — (Az kinél meglegled, legyen rabja az úrnak. Az József szolgálja mondá: arra hagyom, az mint ti mondjátok, az légyen én rabom. RMK. IV:21. De mondhatnád, csak fabula ez. Hagyjuk arra, hogy leleményes beszéd. Alv: Post. I:33. Nem gondolom, hogy ked helyben hagyja mindezeket; de nem tehetek róla. Azt magad is reá hagyod, hogy keveset él az ember. Mik: TLev. 83. lev.) — Az nép sirásra adta magát: populus luxit. MA: Bibl. I:79. Ráadni magát valamire; rajta lenni, igyekezni valamin: incumbere in v. ad aliquid. Márton szót. Bátran veti fejét minden veszélyekre. Gyöngy: (Toldy kiad.) 118. — A nagy éhség miatt is vánszorodtak s elkénszeredtek levén, ottan tractára ereszkedének. Szal: Krón. 276. Sok virág és gyümölcs kínálkozott még a leszakításra. Ar: Próz. 456. Baj-vivásra felígerte magát. Hall: Pajzs. 55. Az sátánnak hívségére esküdt Zopyrus. Pázm: Kal. 450. Argant esküje a kereszttyén had romlására, nem teljesedik be. Ar: Próz. 132. Megülném a várost ma is, ha rá lennének többi társaim. Ar: Arist. II:101. Megállás nélkül rá leve bőszt lelked, ádáz jobbod elkövetni a tettet. Ar: Shak. XIV:77. Mihent a makkra szorúlt, akkor elfelejtvén a kalácsot, csak a fekete kenyeret suhajtá. Mik: TLev. 87. lev. Immár férfi komoly korban perek úzására szorultan. Vitk: Munk. I:113. (Anal. Mely szentségre szűkölködnek azok . . . Tel: KerF. 7. Különbben régiesen: vmi nélkül, ma pedig vmiben szűkölködni.) Én itt kitűzött czélomhoz képest csupán a költészetre, annak is inkább külidomára, mint lényegére szorítkozom. Ar: Próz. 5. Mi szüksége van a világnak a költőre és színészre? Gyul: Vén szín. VI. —

Kinek hitelire [elhívésére] mindenek kételenek. Ozor: Christ. 11. Senki nines, ki, az ő módja szerént három dologra köteles nem volna. Pázm: Préd. 45. Jusson eszedbe eleidnek veszedelme, és a bosszuállásra adós-nak tartsd magadat. Hall: HHist. III:228. Innepeket nem illetem, miképen reá tartoztam volna. VirgC. 5. Többre tartozik: ha egli una più stretta obbligazione. Fal. 64. (U. o. így is: többel tartozik.) — Ha reá tanulnék. Káldi: Bibl. el. VI. Rá tanult mérgével olvassa bordáját. Dug. tr. vesz. 141. — Hogy maga nem szokott az efféle harezolásra. Fal. 78. Ilyenek az asszonyok! Mindenre reá unnak; reá még arra is hogy szerencsések . . . Elles s' ennuiet de tout, et même d'être heureuses. Kaz: Munk. 1:255. Halod e világra unt szél mily vadul kacag, nevet. Vajda. Kis költ. 162.

b) Az áthatók itt is megfelelői az a) pontbelieknek: *rá-vesz, bír, indít, térít, hajt, tökél, tanácsol, beszél; kér, int, ösztönöz, un-szol, ingerel; — kényszerít, kénytelenít, késztet, kötelez; húz, von, fog* (emez alkot legtöbb szólást, az előbbi kettővel közösen ezt: *kérdőre fog, kérdőre húz, kérdőre von*, s ezek révén aztán ide csatlakozik ez a ritkább szerkezet: *rá-kérdeni vmire*, v. ö. különben ugyanitt: *kér valamire*); — *tanít, szoktat* (v. ö. *int valamire*). — Példák:

Haj, de a leányok sokra veszik az embert olyanra, mit nem akarna. KovácsP. Fars. kal. 16. — A kinek kívánságát jóra akarjuk indítani. Pázm: Préd. a4. Erre ötet a sátány indítá fel. Gyarm: Nym. 209. — Az te népedet téríts[d] épülésre. Born: Ének. 138. lap. — Keresztýénségre hajtá. ÉrdyC. 519. Akaratjára hajtotta őket. 570b. — Visszatérésre töké-lhették volna a csüggetteg lelket. Bajza. II:166. — A mire tanácslotta őket. Lép: FTük. 149. Nem tudod az uradat egyébre tanácsolni, hanem csak a bosszu-tételre. Hall: HHist. III:92. — Mi a magunk részéről rá beszélünk; csak ezt a barbart tudd reá beszélni. Ar: Arist. III:79. — Junó rákérte Jupitert. Vitk: Munk. II:133. — Kiki . . . intessék istennek dicséretire. VirgC. 125. Szófogadásra inté az óriást. Pet: Ján. v. Különös kívánság! Mi ösztönöz arra? KisfK. Onszol mindenkor a hitetlenségre. Born: Ének. 367. Igen ingerlettem én ötet haragra. BodC. 33. — Valaki készerítend téged ezer lépésre menj azzal két annyéra: quicunque te angariaverit mille passus, vade cum illo et alia duo JordC. 368. Új had-ban ne keverjük ő Felségét . . . nagy sok belső dolgok arra majd ugyan kételenítnek. TörtTár. X:54. — Küzdésre késztet dicsvágy s büszke ész. Délib. H. 49. — Ennek hitelére nem köteleztettek közönségesen a hívek. Pázm: LuthV. 382. (Igy a régieknél: köti magát vmire: igéri, kötelezi magát. Pázm: Préd. 173. 184. és másoknál.) Mikor ötet szóra fogván kér-dezkedésével sürgetné. Pázm: Lev. I. Midőn fárera fogatnak és erős bizonyságokkal sürgettetnek, mindgyárt nyomot vesztenek. Pázm: Kal. 407. A haragot mértékre fogták [a szentek] Pázm. Fogják kérdésre az Apostolokat. Land: UjSegits. II:215. Az elmét fogja leczkére. Fal: 326. Fél abrakra fogtad fegyveres lovadat. Orczy: KöltSz. 156. Normára fog-lak: ránczba szedlek. Ny. X:86. — Kérdőre huzták a tolvajt. Számadásra

húzták a tisztet. Majd rámára huzom ő kemét. Gyarm : Nym. II:206. — Kérdőre vonna bennünk' : would put us to our answer. Rákosi : Shak. Cymb. 4:2. Vond feleletre őket e merényért. Ar : Arist. II:349. — Néha másnak is szól vagy felel, de ha osztán rá kérdik, nem tudja még csak úgy is. Bethl : Élet. 57. Kétkedőleg vetsz reám szemet úgy mintha nyiltabb szóra kérdenél. Ar : Shak. XIV:76. — Mindent tanóhanak intsenek az örök idvességre. ErdyC. 451. A ki minden jóra taníthatatlan . . . Pesti : Mes. (Toldy kiad.) 144.

A rá-kötelezés fogalmához csatolhatjuk még a *rá-ítélést*, *kárhoztatást* (így ószl. és szerb na Mikl. 418.), ezekhez meg a *méltatást*, *méltó-voltot*, *érdemességet*, *rá-szolgálat*. — Példák :

Ki adá jogotok, büszke férfiak, ti! a cselekvéstérről minket leltitani, s arra kárhoztatni ártatlan fejünket, hogy tűrésben leljük minden erényünket? Ar : MO. 2:89. A kit halálra ítélték. Mik : TLev. 87. lev. Azon koldós barátokat tizenöt száz tallerra sarczoltatta. (1627.) TudTár. 1838. 218. An geld strafen : pénzre büntetni. Márton ném. szót. s. v. an. — Méltó vagy minden kenra es nagy szörnyü halálra. VirgC. 55. Méltatlan volnék arra, hogy a nap engem világosítson. Mik : MulN. 261. Érdeme van reá. ErdyC. 632. Inkább elviselem azt, hogy az egész világ gyűlöljön törhetlen akaratom miatt; mint hogy rá szolgáljak a szeretetére a gyávasággal. Jók : RR. I:221. Meg is kóstolja derekasan. Miért ne? Hiszen rászolgált a nemes uri familiánál. Miksz : NU. 78.

3. A *rá-vigyázás*, *ügyelés*, *hallgatás* stb. könnyen magyarázódik a *rá-nézés* analógiájából. Mindennapi kép ez is : *figyelmét irányozni valamire*. V. ö. Elvonatott figyelmünk a halottakról egészen : zog unsere augen von den todten ab. Szenv. Messz. 186. A következő kifejezések tartoznak ide : *figyel*, *hallgat*, *vigyáz*, *ügyel*, *ügyet vet* (régente így is : *igyekezik*), *les*, *vár*, *számot tart*, *számít*; *hajt*, *hederít*, *ad vmire v. vkire* :

Az idegen modorra ügyelének, figyeltek a nyers, darabos beszédre. Greg : Luz. 23. Békót tettem kesely lovam lábára, mért nem hallgat a gazdája szavára. Tompa. I:27. Ne hallgass a harangok ércnyelvére, hanem a szív dobogására! ne hallgass a gyűlöletre, hanem csak a szeretetre. PHirlap 1886. 237. teza. Te mint köszöngető pinczér fületél bármely czudarra. Shak. IX:73. (Greg.) Ha vigyázás nincs reá. Pázm : LuthV. 315. A holt sorokra örködik. TóthK : Költ. 120. A leány ügyet sem vetett reánk. Ügyet sem vet az ételre. Ny. II:231. Igyekezzél én imádságomra : intende deprecationem meam. KeszC. 46. (Igy VirgC. 83. stb.) — Boldog az a féreg, ott a föld porába, buta kis fejével les a napsugárra. TóthK : Költ. 316. A gonosz, mint tolvaj az utat lesi, az igaz emberre ólalkodik. MA. 37. zsolt. Fiadra pallos, reád gyalázat vár. Gyulai : Költ. 92. Nem is tudtak számot tartani reája, mennyi embert hánt-le lovakról. Hall : HHist. III:105. Az emberiség mindegyik tagja szeretetünkre s szolgálatainkra egyformán számot tart. Kölesei. A regényírók csattanó hatásra

számított eljárását. Ar: Próz. 91. Hol nyerésre nincs többé remény, ott vesztesség ijeszt: wo kein gewinn zu hoffen, droht verlust. Szenv: Messz. 71. — A borz nem hajta az esenkedő nyulra. Vitk: Munk. II:128. Maga Vesselényi hajtott a szavára, mostan is figyelt rá, mihelyest felállta. Ar: MO. 1:42. Édes anyám sok szép szava! kire nem hajtottam soha; ráhajtának, de már késő. Népk. II:96. (Minden szíre, szóra hajlik. Ny. VI:172.) De ő lerázza, daczczal dobja félre, s fogadja, hogy reá sem hederít. Délib. H. 75. A Trójaiak meg-áltolkodtak, lágy beszédre azok nekünk semmit sem adnak. Hall: HHist. III:103. Mindenkinnek a kedvét kereste; mindenkire sokat adott, kezdtek hát órá semmit se adni. Miksz: NemzÜr. 344. Zálogra kölcsönző uszorás. Greg: Shak. 39.

4. A törekvést, kívánczóságot, készséget és készülést jelentő kifejezések mellett a *-ra* rag az *akaratnak* irányzását jelképezi. A köv. szólások tartoznak ide: *vmire törekszik, igyekszik, incselkedik, fáradoz*; — *szándékozik*; — *kivánczik, esdik, vágyódik*; *éhez, szomjaz, foga fáj* stb., *ásit*; *sóhajt, ohajt*; *szakad, szaggat, üz* (régi képes szólások), *tör, töri magát*; — *kész, készül, hajlik, hajlandó; esőre áll* stb. — Ugyanilyen szerkezetet találunk a szláv nyelvekben, mert az accusativussal járó *na* ott is jelöl törekvést, szándékot (valamint, szintén a magyar nyelvnyelvszokással egyezőleg, egyfelől czélt, másfelől szándék nélküli következményt, Mikl. 416.); pl. *otičĩ sę na uboj tvorętu*: az atyák gyilkosságra készülnek.

Törekedjél való nagyságra. Kölcei. Hosszu írással igyekezett a Kalauz rontására [ma: a Kalaúzt rontani] Pázm: LuthV. 2. Az imádságban incselkedjél ájtatosságra. VitkC. 13. (V.ö. azon incselkedik WinkC. 127. ebben incselkedik JordC. 787. incselkedjél ezképpen élnie BodC. 26. Ma ilyen értelemben nem használjuk.) Hogy mi... sovány semmire fáradozunk. (Révai lev.) Figyelő. XIV.55. Nem megyek én az alföldre, mert járnak az életetre. Göcs. népd. 6. (A régieknél *vkinek életére jár* és *halálára jár* egyet jelentenek; emez pl. ÉrdyC. Helt.) Jártalé az te felebarátodnak használatlanságára? MA: Scult. 909. — Penitencziát nem tart, nem is vagyon szándoka reá, hogy soha tartson. Tel: KerF. 83. Mikor Assvérus Királynak halálára szándékoztak az Komornyikok. Pázm: Kal. 420. Azért kíváncznak valamelly tisztre és hivatalra. Bíró: Ünne. C2. Megkívánta v. reá kívánczozott. (Háromszék.) NyK. III:9. Hivatalt esd v. hivatalra esdik v. esdődik. (Háromszék.) NyK. III:9. Most még a szegény is kalácsra vágyódik, és fejár czipóra. Csúzi: Síp. 13. Valamire vágní: adspirare ad aliquam rem. PPB. lat. Cäsar nagyra vágyott. Shak. II:63. Nagyra vigyáz (nagyra néz, nagyra vágy; székelyes). Nyr. II:230. — Reá-éhezem: adesurio. PPB. lat. Mire szomjuhoznám én, és mit éhezném? MA: Scult. 602. Nem egyhamar fog éhezni lepényre. Ar: NCz. 4:3. Amott vére szomjas száju csataebek. Vajda: Béla k. 59. Mikor mindent bírt, akkor volt mohób' a' többre és többre. Fal: NU². 57. — Hijában fáj arra fogad, azaz: haszontalanul kívánod. Kovács. Közm. 31.

Foly a nyála reá, de nem kopik szája benne: nem nyeri meg, a mit kíván. 80. Addig folya nyála [az alma] édességére, hogy végre le-sza-kasztá. Pázm: Préd. 905. Mert hol egyik ember olyan mint a másik, senki-nek a foga mására nem vásik. Sárosi: Tromb. 11. (V. ö. Nincs hét határ-ban ily menyecske másik, tudom, ha látod inyed érte vásik. Délb. H. 113.) Kevély lelkem pulya díszre nem ásít. Kaz: Lev. II:46. Pénzre nem ásítok, boldogság nincsen az érczben. Vitk: Munk. I:143. Hát élni való az olyan? hát legényre kell kacsingózni az olyannak? Ny. IX:132. Őt is nyomorba döntötték, elannyira hogy kénytelen szolgasági idejére sohajtani vissza. Ar: Próz. 250. Lelkem úgy óhajt a borra. Népk. II:233. (Ma rendesen tárgyessettel.) — Lányok vagytok, szépek vagytok, piros az orcátok, szakad szívem rátok. Népk: II:315. (V. ö. Elméje *nem szakad* a sűrű gondokról. Kónyi.) Vétkezik, a ki drága csemegékre szaggat. Pázm: Préd. 431. (Több példa ugyanonnan NyK. XV:379.) Szaggat a könnyű életre. Fal: NE. (Budenzen-Album. 188.) Csak belső pompaságra űznek. Born: Préd. 77. Én mit űzők czifra köntösre? Káldi: Préd. II:134. Brutus mondja, hogy nagyokra tört. Shak. II:63. A nagyravágyás gondolatjai nagy képtelen csodákra törnek. (SzászK.) Shak. XIV:215. Elmédet erre teheteképpen reá törjed. MHeg: TOSzl. II:116. A rengetegben hiúzra és vadmacskára vadászott. MSalon. 1.188. — Kész ragadozásra: paratus ad prædam. KeszC. 48. Tudom, hogy nagy szíve mindig kész áldozatra. KisfK. Viadalra készült. BécsiC. 205. Beteg vagyok, lásd, hajló félelemre. (Ar:) Shak. XIV:38. Oh csak őtet hagyta volna, csak magát nekem, most panaszra nem hajolna gyászos énekem. Csok. Itt is határozott hajlam tűnik fel a gömbölyítésre. Ar: Próz. 69. Légy gúnyra gyors és nyelves vakmerő. (Rákosi J.) Shak. XIII:74. Ne légy hirtelen a haragra: ne sis velox ad irascendum. Kár: Bibl. 627. Tunya rest voltam lelki jószágokra, mert nem imádkoztam. VirgC. 10. Késedelmes a vétékre: tardus ad delicta. Illy: Préd. II:163. — Még jó idején kurvaságra áll az szeme. Decsi: Adag. 229. Esőre áll az idő. Síróra áll a Jankó szája. Gyarm: Nym. II:127. A leglármásabb mulatságnak közepette is pityergőre áll szája. Kaz: Munk. IX:8. (Szája többnyire pityergő formán él. Bácsm. lev. 7.) Nagyon bús volt, szemei mint jó nyári főlő esőre álltak, de nem szólt, csak kötött. KovácsP: Fars. kal. 40. Nem csoda, ha panaszra áll az ember szája. Ar: Élet. 107. Csókra áll a szája. Népk. II:138. — Bukra van a hordó eleje; — de így igen bukra lesz: ad lapsum, inclinate. Kr.

5. R á - h á r a m l á s, r á - h a t á s, még pedig (a) általános, közönyös ráhatás, vagy (b) tehernek, rossznak, vagy (c) haszonnak, jónak ráháramlása. Az észjárás olyan világos, hogy nem szorul magyarázatra.

a) *hat, hatást tesz, hatása v. befolyása van; — nevet ad, név ragad vkire; — rá virrad az emberre, este van rá stb.*

A hatás mit a hozott válasz a szép özvegyre tett. Ar: MO. 4:2. Fel-adatom egy költő hatását írni le, melyet korára gyakorolt. Jók: Emlékb. Jós. felett. Hogy az idegen gondolatnak ennyi befolyása vagyon reánk: dass andrer menschen gedanken solchen einfluss auf uns haben. Kaz: Munk. VIII:186. (Kazinczynak kortársai még így szóltak: Mi nagy befo-

lyása vagyon a vallásnak magános ember boldogságába. De nagy befolyamatja vagyon az egyházi hivatalnak a köztársaság boldogításába is. Dayka. 112. A különös tapasztalásoknak nincs befolyások a mi sorsunkba. Vitk-Munk. II:75.) — Szoktanak vala nevek adattatni az kised gyermekeskékre. Zvon: Post. I:209. A huszár név onnan ragadt a huszárra, mert egy halálának mindig húsz az ára. Sárosi: Tromb. 51. (Szűz neve volt az igazságnak, szűz is vala hajdan; hát ma ugyan mily név illene rá? eladó. Vitk: Munk. I:152. V. ő. mely nevezet mind holtig rajta marada. ErdyC. 519.) — A világi szerencse háromféle, egyikét az idő szüli reánk, és az: melyre véletlenül akadunk. Fal. 542. Istenednek, ki a napot reád támasztotta, szolgáltál. 561. Egyszerre elmúlt rólok az éj, rájok virradt a világosság. RákosiJ. (Bp. Hirlap.) Rávirradt, mint a kövesdi farkasra, (elkéssett). Nyr. X:524. Megvirradt a 14. század, s hazánkra éj következék. Pet: Költ. 1:17. Küldök én örökös éjszakát reátok. Pet: János v. Magyar! este van rád, neked jó éjszakát. Ar: Toldi e. I. Este van rád: véged van, Nyr. III:176.

Ide számíthatjuk a rá-bízást is, a mennyiben teher is, tisztesség is egyuttal. A metaforát érdekesen világítják meg a következő idézetek: Mindeneknek gondja csak *Józsefen vala*, mert az ura mindent reája bizott vala. RMK. IV:68. Csak *ide* kell *bizni* Puk Mihály uramat. Ar. NCz. I:19. A közigazgatást ruházza Pitykére, kit Hűvösnek hittak, nem igaz nevére. 4:16. Mindenektől elhagyattam, csak Istenemre maradtam, *arra* dolgomat én *hoztam*, ő szent felségére hagytam. Thaly: Adal. I:725. Nehéz két úrnak szolgálni, kit bizony az *Kd* jó ítéletére támaszthatok. Lev. II:216. Más példák:

Az tisztet, melyet tereád bízam, az elosztassék. VirgC. 75. Otromba hajdura harangöntést bízál. OrczyL. Nem ebre bizzák a lóhalált. Kovács: Közm. 116. — Te is ő reá hagyta hogy azokra megfeleljen: Bal: CsIsk. 39. Ezután még mint lesz? Hagyjuk a jó atyánkra. Mik: TLev. 67. lev. Igy hagyol-e minket tündér szerencsére? És kiteszel sokszor ezernyi veszélyre. Orczy: KöltH. 24. — Bizakodjál reájok tehát és reám, Eliza, s bizakodjál reám egészen. Kaz: Munk. IV:52. Jézus kediglen nem hiszi vala ű rájuk magát: non credebatur eis semetipsum. Sylv: UT. I:129.

b) Tehernek, rossznak reá-háramlása: *rá parancsol, ró, mér, ítéletet mond, törvényt lát v. mond, halált mond rá stb.; átok reá; magadra vess* (t. i. okot, felelősséget); *valakire rosszat mond, szól, költ, fog, tol,¹⁾ ken, fen* (v. ő. *rajta szárad: A bujtár-*

¹⁾ Az észjárásra nézve v. ő. az ilyen metaforákat: Suam quisque culpam actores ad negotia transferunt. Sall: Jug. I. Kazinczynál: Ön vétünkét a dolgokra téven által. Más m. ford.: Saját vétékét mindenki a körülmenyekre hárítja. Finnül: Kukin lykkää syyn itsestään asianhaarain päälle.

jait mind elbérmeta csúfnévre, a mi oztán azokon holtig rajtik száratt. Nyr. VIII:85.); — *gyanít, gyanakodik, vádol, bizonyít, bizonyul* — *panasza van, panaszol* (ma csak accus.), *panaszodik*; — *reá szól, ír, feddik* (elavult, -vel raggal is, l. RMK. II:476.), *feddözik, pirit, perzsel, pörköl, rá riaszt, rá ijeszt* (mintegy ijedést vet rá, v. ö. «Végvárakban is oly ijedést vete.» Zr., lat. metum incutere; ide tartozik meg: *rá rivall, rá förmed* stb.); *haragszik, haragos, bosszús, bosszankodik, dühös*, — *haragit, földühít; irigy, irigykedik* (v. ö. Ärgerlich a u f jemanden sein; bosszankodni valakire. Márton ném. szót. — Mig az ő haragja te róla d eltér: donec cesset indignatio eius. Helt: Bibl. I:n2.):

Rossz tanács fejedre fordul. Közm. Eleit kellene vennünk, míg jobban reánk nem hevül [kőrmünkre ég]. Pázm.: LuthV. XXXIV. Ráhárult a kicsinyek gondja, anyja lett az anyátlanoknak. MSalon. 1884. 164. Ha durva szóval sértelek: lelkedre valahogy ne vedd. Reviczky: «A Perdita-cziklushoz». (MSalon 1885.) Többet sem írhatok, mert egy vén csifut várakozik a levelem után, a *lelkemre fagy meg*. Mik: TLev. 9. lev. Ajtód előtt fagyok meg, a *lelkedre halok meg*. Népk. II:80. (V. ö. ném. sein blut komme über dich.) — Attól a nemzedéktől, melyre a fejedelmi erőszak egymás után különböző kátékat parancsolt. Greg: Shak. 319. Ráparancsol majd a vármegyére. Kis Józs.: «Ágota k.» A próbáltatások mik a magasból mérettek reájok. Beniczkyné: A nők hat. II. Sarczot róttak az őslakókra. MSalon 1884. 164. Egy rab, kitöltvén a reá itélt időt. Kaz: Magy. utak. VIII:3. Pilátus keménséges sentenciát ada urunk Jészusra VitkC. 84. Sámuel azt akará, hogy a király törvényt lásson reá. Pázm.: Préd. 357. (Igy Ar.: Haml. 108.) A halottvizsgálók törvényt tettek rá, s úgy találták, hogy megilleti a keresztény temetés. Ar: Haml. 133. A király szól, halált mond bűnösségére. Gyulai: Költ. 215. Örök börtön avagy halál, mit a bíró rája diktál. Göcs. népd. 2. Szól a lélekharang, húzzák valakire. TóthK: Költ. 18. — Lesz még a kutyára dér: reám szorulhatsz még [jöhet még rád baj]. Ny. VII:275. Szálljon zsarnokokra vér, sóhajtás, átok! Gyulai: Költ.¹ 40. Atok reá, ki nékiek fedélt nyujt. Madách: Emb. Trag. 7. sz. — Csak hibás ítélet vethet a Felségre, ennek szíve nyitva van jótéviségre. Orczy: KöltSz. 171. Vessen önnön magára. KisFS: Bold. szer. 155. dal. Zord szavait, kérlek, felség, csupán betegségére s aggságára vedd. (SzászK.) Shak. XIV:142. — Szökött szolga nem mond jót urára. Kovács: Közm. 21. Rámondják, hogy szereti a nemecskéket: ráfogják. Ny. X:86. Az én irégyim és reám szólók és rágalmazóim. Komj.: SzPál. 13. Ti én reám csak nagy irégyésből szóltok. Mel: Jób. 34. Egy zok szót sem ejt ki Toldi Györgyre szája. Ar: Toldi 2:6. Gonosz hírt költöttem reájok. VirgC. 7. Ekével sem tartoztunk azelőtt, de most azt is felköltötték rejánk. Tud. Tár. VI:147. De lásd, mely szemtelen hazugságokat kérődik én reám Balduinus. Pázm: LuthV. 169. Ilyen nagy képtelen dolgot fog Lutherre. Zvon: PázmP. 133. Rám toltá a hibáját: rám fogta. Ny. V:85. Tán csak gyáva nevet akar ő rá kenni. Ar: TSz: 11:99. Pedig azt a régi vádat reánk fenni nem lehet. Tompa: «Levél a visszhanghoz». (Az utóbbi négy ígére több

példa Lehnél 450.) — A kit egyben rajta érnek, többet is reá gyanítanak. Kovács: Közm. 133. Gyanakodott reája. Mik: TLév. 66. lev. Sok hamos-sat reád vádolván ThewrC. 113. Bár annyi gonosz vádat kiabál mindenki az asszonyi nemre. Ar: Arist. III:55. Soha nem fog rám bizonyulni, hogy pulya voltam, semmire kellő. U. o. II:45. Ha kívánják tőlem, reájok bizonyítom. Bal: CsIsk. 22. Sok nagy vétket sütöttek ki reájuk. TóthK.: Költ. 472. — Panaszonk vagyon reád. DebrC. 342. Ennek parasztos egy-ügyiségére panaszol, és udvartalan erkölcsére. Gyöngy: Cup. 21. Egész-ségre folyvást panaszcodik. Ar: Élet. 108. Ugyan keményen reá írtam bátyádra. Gyarm: Nym. II:134. Békét nem hágy neki, hanem reá írogat és az ő dolgába elegyíti magát. Tud. Tár. 1839. 316. Feddőzik reám az Nógrád megszállásáért. U. o. József ő reájok kezdte feddenie. RMK. IV:21. Niha niha apostoli méltósággal ő reájuk keménykedvén. Komj: SzPál. 111. (v. ő. Eleget keménykedett rajtam. Fal. Kr.) Hogy ne öleljek leányt, szünetlen Bantafi intesz: rád perzselt valamely lányka bizonynyal előbb. Vitk: Munk. I:129. Aristophanes rájuk pörköl [a tolvajokra]. Ar: Arist. 348. Ki pörkölteti rám, hogy nem jó felesége voltam a boldogultnak. Miksz: NemzUr. 202. Reáriaszték. Tompa I:213. Ráíjesztettek a kenyirre: sokat elfogyasztottak belőle. Ny. III:367. — (Atyja igen megharagudott ő ellene az pénzért. VirgC. 26.) Haragos mindenre, főkép önmagára, nagy mihaszna hízó domború hasára. Vajda: Béla K. 67. Ki Fülöp királra nagy bosszús vala. RMK. IV:83. Zeus tett ilyenre bosszuló dühében az embe-rekre. Ar: Arist. III:181. Ránkora van reám: haraga van reám. Ny. X:327. Császárt az kazulra ez haragítá, az két fejedelmet egyben vitatá. Tin:254. Hogy ennyi tanítás szörnyen földühít Euripidesre. ob nők, nem csuda. Ar: Arist. III:34. — Irégykedünk másnak előmentére. Born: Préd. 619. Irégykedhettél volna rája. Hall: Paizs. 206.

A fől sorolt kifejezéseknek jó része, pl. a haragtartást, panasz-kodást, ráfogást stb. jelölők, ellenséges viszonyt foglalnak magukban, úgy, hogy a szolgálatukban álló *-ra* ragot, alig észre-vehető értelmi különbséggel, sokszor az *ellen* névutó váltja föl. Pl. v. ő. Haragot tartottam reá. VirgC. 7. és: Haragot tartottam atyám fiainak ellene. U. o. 9. Gonosz hírt költöttem reájok. U. o. 7. 8. és: Semmit nem cselekedtem azokban, a miket ezek gonoszul költöttek ellenem. Illy: Préd. II:354. Mért nem eresztetted be? zsémbelt rá a lábbadozó. Jók. RR. II:32. és: Zsémbelt, zsörtölődött az apja ellen, mint valami ideges asszony. Jók: Az apja fia. II. — Másrészt ellenséges árnyéklattal előfordul a hely-határozó *-ra* is, mint már fönt megmutattuk. Az ellenséges értékű használat e kétféle szólások analogiájából tovább terjedt, úgy hogy a most idézendő kifejezésekben a *ra* az *ellen* névutó helyét foglalja el. V. ő. Kezdenek hamos tanókat rejája fogadnia és ő ellene állatni. WeszpC. 76. Mert fogát sárkányok köszörültek reánk. Zr. II:55: Köszörülte ellene fogait. Czegl: Japh. 90.

Sokan tanúltak vala reya hamisan: falsa testimonia dicebant adversus eum. Pesti: Evang. 105. Mely sokakat tanulnak te ellened: quam multa adversus te testificantur. U. o. 106. Tanácsot tartának ő reá: consilium faciebant adversus eum. Helt: UT. I. 6. Más valaki nagy lármával, szitkokkal jönne az urra: d'autres gens feraient du bruit, et s'emporteraient contre vous. Kaz. Kényt. ház. 147. Ugyanezen észjárással találkozunk a szláv na praepositio használatában, l. Mikl. 415. és a rokon nad praep. 424. Pl. ószl. *posūlana na krīstijany mactū (ihū)*: missum contra Christianos ut exeruciaret eos. Szerb. *ustaća djeca ma roditelje i pobice*: ἐπαναστήσονται ἐπὶ γονεῖς. Máté 10:21. V. ö. Támadnak a magzatok az ő szüléikre. Kár. Támadnak fiak szüléjek ellen. MünchC.

Hadat hirdetek valakire: clarigo. PP. lat. Arfaxát királyra hadakozik vala. Tin:237. Az sidokra valo hadakozás. Zvon: Post. II:258. Kezdenék vinya a kunokra. Helt: Krón. 43. Achabnak házára fenékedett. BécsiC. 179. Míg inselkedtek ennyire az ártatlan hí emberre? MA. 62. zsolt. Két komornik királyra tanácskozik, ők az királyt titkon elrekcentenék. RMK. II:281. Tartja tanácsát tábori sátrában most Veselényi reám. Czuczor I:98. Ma *gyűlést tartanak az én fejemre* . . . Mivel böcsmérlem őket a tragédiámban. Ar: Arist. III:12. Noha fegyveretek vagyok, de mégis az ellenségeknek fejekre árultok: cum habeatis arma, licemini hostium capita [setzt einen preis auf. . .] Forró: Curt. IV:1:2(99. l.) A te szivedet megkeményítette volt minden jószágra. VirgC. 21. Süket minden lágy és kemény szóra, vak minden világos szóra, alunni bocsátja lelkeismeretit. Fal. 251. Ember füle tanácsra oly süket, de hallgat hízogó beszédek. Shak. IX:25. Lelke szépre tompa, nagyra képtelen. Bajza I:137. «*Rám: ellenem; egy se vót hejtem [helytem = mellettem], mind rám vót.*» (Eszék vidéke.) Nyr. VIII:373.

c) Haszonnak, jónak rá-háramlása, a mely *rászáll, rá marad, a melyet rá hagynak, testálnak, tukmálnak* stb. valakire.

Semmi haszon nem jön reád e munkából. Orezy: KöltSz. 241. Árendás lett, szerencsés évek jártak rá, meggazdagodott. Koszorú 1880. 203. Az ő királysága az ő maradékira szállna. Born.: Préd. 78. Azt gondolták, ezek az országok csak az asszonyokra maradnak, a férfiak elmennek. Mik: TLev. 80. lev. Vajon kire testálta a vagyonát? Nyr. V:522. Ránk tukmálta e csókát vezérnek. Ar: Arist. II:56.

Ezen kifejezésekben a *-ra* nagyon közel áll a dativus értékű *nek*-hez, s egészen dativusi értéke van ragunknak a *jut, jut-tat*, s a régiesen szintén így használt *oszt, osztogat* igék mellett s még némely rokonértelmű szólásokban:

Ugy áll, látom, a játék, hogy abban rám is jut szerep. Shak. II:206. — A lovak közül válasz[d] ki a jókat, és oszd el a kazdagokra a jobbágyok közül. Helt: Mes. 455. Minden állatra osztott az isten fegyvert, kinek öklelő szarvat, kinek mérget adott. Fal. (Toldy kiad.) 519. Ezen ajándék-ját úgy osztogatja az emberekre. . . 603. Jóságiktól megfosztá Zápolya a Kéryeket, s barátira felosztá. KisfS.: Som. I:59. — Manna . . . ezt minden napra mérték minden emberre, akivel egy embör megérte. Mel: SzJán. 88. Magadnak takarod mennyben, amit itten a szegényekre *hintesz*. Fal. 116. — Ej, huj tíz emberre vacsorát. Göcs. Népd. 11.

Ugyanezen dativusi viszony körülírása ez a két szó is: *részére, számára* (leginkább más igék mellett, de a föntebbiekkel is, pl. «az uraság részire jutott» vagy «az uraság számára maradt ennyi fa»):

Az uraság részire vittem fát. Ny. II:40. Köss nekem Lakedaemonnal békét, egymagam s nóm s gyermekim részére. Ar: Arist. II:14. Sárosi vármegye szabad csapatokat gyűjt a Schlikk részére. Sárosi: Tromb. 75. — Hogy az én számomra bort ne hordatna addig, meddig az Nga bora el nem kél. Lev. II:173. Tanácsot tartanak róla, ki számára ittljék a Palladiumot. Hall: HHist. III:263. Fiának számára felkérnék Irénét, a hercegi kisasszonyt [atyjától megkérnék]. Fal. 694. Szűzek számára zengnek nászdanát. Sárosi: Tromb. 283. Azt nem a te számodra főzték volt. Ny. II:230. (szék.) Húst főzenek vacsorára szögény betyárok számára. SzegedN. II:21. — A mai szokással ellenkező példák: Nemeseknek, nemteleneknek az kik Rímaszombathon lakozók s mi számunkra tartozandók. LevT. II:248; ma: mi hozzánk. Imádkozunk a nagy Isteneknek számokra, akár mit locsogjanak széllél-béllett világosodttaink. Dug: Szer. I:167. ma: istenekhez v. isteneknek.)

Végre a *b*) pontbeli ráfogás, feddés ellentéte is idetartozik, t. i. a dicséret ráhárítása, áldás rámondása, s ezeknek az a népszerű módja, melyet ráköszönésnek, fölköszöntésnek nevezünk:

Imádságot tevén ez asszonyállatra és megáldván. DomC. 91. — Oly szépeket mondanak rád, úgy tudják a szép szót szórni. TóthK: Költ. 121. — Rám köszöntik a poharat. U. o. 58. Ürmös poharat reátok köszöni e tündér világ. Csúzi: Síp. 594. Ugy illenék, hogy már most egymásra kancsót ürítenénk. Ar: TSz. 1:15.

6. Képzelt rámutatás s ezzel többé-kevésbbé rokon fogalmak, a ráutalás, hasonlítás, vonatkozás, hivatkozás különféle fajai: a) *mutat, utal, czéloz, példáz, példát ad, vall, következtet stb.* (v. ö. ném. *auf etwas hinweisen, anspielen, schliessen*); b) *ráüt, hasonlít, megy, húz*, (v. ö. *megüti a mértéket, elüt tőle*; «Egészen kiütött közölők» [testvérei közül] Kaz: Lev. III:248.; továbbá: Syntaxisa pontig görög kaptára üttetett. Vitk: Munk. II:207. — meg van különben ez is: *hozzá üt* Mik: MulN.

301. valamint hozzá hasonló); — c) vonatkozik, vonatkoztat, észrevételt tesz, példát mond; — d) hivatkozik, föllebbez (és appellál, ma rendszerint -hoz raggal); *kér* («isten szerelmére» t. i. kérélek); — *esküszik, fogad, mond* («istenemre», «becsületemre» t. i. esküszöm; az esküvés még szemléletesebb metaforával van kifejezve az ilyenekben: Megszegje a hitet, melyet zászlájának *hűségére* letett. Ar: MO. 4:53. A mit mondok, úgy van mindegyik szócskája akár most előre hitet tegyek rája. 1:47. — mintegy a zászlóra, feszületre tett kézzel); ¹⁾ — végre e) a valamire való *büszkeséget, rátartást* is alkalmasan csatolhatjuk a bennük rejlő észjárásnál fogva a hivatkozást jelentőkhöz. (*Büszke, kevély* előfordulnak -vel raggal, sőt -ért raggal is; az előbbi a büszkeségnek eszközét, az utóbbi az okát láttatja abban, a mire büszke valaki; pl. Kevély, büszke, kényes, felfuvalkodott a pénzivel, gazdaságával. Gyarm: Nym. II:123. Két vitézfiúban, kikért e tartomány kevély lehet: glorreicher söhne, dieses landes stolz. Szenv: Messz. 28.) — Példák:

a) Mutat már a virág a szép gyümölcsre! Die blüte deutet auf die schöne frucht. Szenv: Messz. 59. Vonásai eltökélt akaratra s szilárdságra mutattak. Jósika. Én, uram, saját lelkedre utalok. Shak. II.157. Igyenesen az effélékre példázunk. Fal. 31. A faluban elkeseredett harc kezdődött; a két lelkési lakban adták rá a példát. PHirlap 1886. 237. teza. Homloka s arczkifejezése komoly dolgokkal foglalkozó férfiúra vallottak. MSalon I:273. A következők *rólam rád* nem állhat meg: der schluss von mir auf dich geht nicht an. Kaz: Diog. 150. Akkor nyitották volna ki szájukat az urak s mivel nem tették, arra kell következtetnünk, hogy a láрма beleegyezésükkel történt. PHirlap 1886. 231. 3. Ételre harangoztatik VitkC. 44. Veternyékre harangozván. DomC. 97. Levesre harangoznak. Ny. VII:518. Mikor dobolnak és misére megyek, [kutyám] reám se néz; de mihent ebédre dobolnak, azonnal felugrik s hozzám jó. Mik: TLev. 80. lev. Atakra *fujtak* ... TóthK: Költ. 308.

b) Ez a gyerek az anyjára ütött vagy formázdott. Ny. XV:356. Kire fajtázott ez a gyerek. 373. Hasonlít rá (mondják Esztergomban s egye-

¹⁾ A régiek az *esküszik* és *kér* igéket -n raggal is szerkesztették, mintegy az esküvésnek s kérésnek eszközét jelezvén, mint a latin *per*; pl. Hamisan esküdtem oltáron, ereklyén, kereszten, kézen. VirgC. 5. Ezen az te jobb karodon, és az országnak adott hiteden intlek és kérélek tégedet: per hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te ... Decsi: SalJ. 7. — Ugyanígy jelölték azonban az esküvés tárgyát is; pl. Megesküvék rajta, hogy neki megadta RMNy. IIb:24. Mikor oly dolgon esküszik ember, melyet bűn nélkül be nem teljesíthet. Pázm: Kal. 1042. Bizonyt mond rajta [bizonyítja, állítja]. 1067. Éppen azon bizonykozott. Abonyi: A mi nót. 1:59.

bütt is). Ki úgy sem húz atyámra, mint én Herculesre. Ar: Haml. 16. Hisz ez a yers nem megy rá (nem rimel) Ny. VI:227.

c) Úgy veszem észre, hogy példázó szavaid rám vonatkoznak. CzF. Az idvösségre nem tartozó üvöltéseket pedig megtiltsad. Szár: Cat. A3. Minden kicsinyiség becsét nyer, ha arra tartozik, a kit szeretünk. Kárm: Fanni. XLIII. Az képek háréntatnak [vonatkoznak] az ő magyarázatjokra és jegyzetettett dolgokra: imagines referuntur ad prototypa. Mon: Kép. 3. (így u. o. 103.) Mit mond ked erre? Mik: TLev. 66. lev. Legyen szabad a magyar eposzi versformára egy szerény észrevételt tennem. Ar: Próz. 48. Csak egy példát hozok erre. 269. Felakadunk, mert nincs gyűjtemény a tájszólásokra. 368.

d) Halottakra hiába hivatkozol: törvényszékre hivatkozni; peremet a feltörvényszékre főlebbezttem. Cz. F. Kelleték császárra appellálnom: coactus sum appellare Cæsarem. Helt: UT. 8. A császárra appellálok: Cæsarem appello. Kár: Bibl. ap. csel. 25:11. Nem is kívánok csak egy cseppnyére is az én érdememre appellálnom. Mik: Scult. 140. — Kérlek tikteket az sz. lélek istennek szerelmire, hogy segejtsetek engemet: obsecro vos per caritatem spiritus. Komj: Róm. 15:30. E jobboldra, hazánk hűségére kérlek kényszerítlek, szeresd rokonid: per hanc dextram, per regni fidem moneo obtestorque te. Kaz: Jug. X. Csak egy szót, nyugodalmamra kényszerítlek, írj csak egy szót róla. Kárm: Fanni. LV. — Esküvék nagy hitre. Pesti: Evang. 61. Hitre mondá, mivelhogy csak azért szökött volna ki, hogy megjelentse nekem, magamra gondom legyen. Tud. Tár. 1839. 366. Fogadja fel, kérem, emberséges ember parolájára. Beesületemre fogadom. (Jurez en votre foi Qui, foi d'ami.) Kaz: Kényt. ház. 102. Hogy pedig a ked rettenetes haragját elkerüljem, inkább írok, de mit? mert szakállomra mondom, hogy nem tudom, mit irjak. Mik: TLev. (Toldy kiad.) 157. Szómrá írom kednek, nem busztanám kedet... LevTár. II:294. Erdélyi barátim pedig mennyre-földre tagadták e kitétel magyarságát. Ar: Próz. 363. (Mennyre-földre magasztalja társát. Ar: NCz. III:55.) Náthán! te keresztyén vagy, Istenemre jobb keresztyén nem volt soha! Zichy: BNáth. 196. — Boros Jenőt az törökök feladták az nimeteknek hitre. MonIrók. XV:103.

e) Kincse volt temérdek, s arra büszke mája. Ar: Toldi 2:4 Ósötök, a kire büszkén puffad májátok. Ar: Elv. alk. 7. én. A kapitány olyan büszke volt rájuk mint Fr. Vilmos az ő válogatott hosszú ficzkoira. (Mikszáth) MSalon. 1:49. Volt egyszer egy merész gyerek, ki rá kevély szüléinek elhívé, hogy az egész világ övé. Greguss: «A lángész». Ha van itt színész, ki a tánczára tart, álljon ki, tánczoljon verset velem! Ar: Arist. 294. — Úgy rá tartjátok magatokat, hogy itt ez a kis béke? Macht euch das bischen frieden schon so übermütig? Kaz: Barnh. 10. (A mivel oly nagyra vagy, unalomig, szegény. Ar: Arist. II:27. V. ö. ezt a helyhatározó-félet: Nagyra tartja az orrát. Kovács: Közm. 139.) — Az szép Judit bízék bátorságára. Tin. 247. Külszínre sokkal többet tart, ha vét a lényeg ellen, mely bűnére vall. ÁbrányiE: DJuan.

7. Rá·adást, összeadást is jelent ragunk, mintegy a tárgyaknak egymásra rakását, halmozását: A rosszában egy-néhányat föllyül reá·ad a tözsér. Pázm: NyK. XV:216. Ott ez az élet s

rá örök üdvösségül másik is. Ar: TSz. 4:87. Ide számíthatni ezt is *egyremásra* (Mert ha birtokunkat vesszük egyre-másra, alig kaphatunk egy fillért is rovásra. Sárosi: Tromb. 25. V. ö. «eins in's andere gerechnet; egyiket a másikba számlálni; omnibus compensatis rationibus». Márton ném. szót.), mintegy = egymásra, egyiket a másikra számítva.

Ebből a használatból magyarázódik a rá-következés jelentése (legtöbbször időhatározásra alkalmazva; l. fönt), s e mellé sorakozik a feleletnek a kérdésre következése: *felel v. válaszol vmire*. (Mind a kettő más nyelvekben is, pl. ném. *darauf folgen* — *darauf antworten*.) — A rá-felelés azelőtt a felelősséget is kifejezte, míg ma ezt így szerkesztjük: *felel róla* (v. ö. még: *Felelek érte*, Fal. 128.) — Példák mindezekre:

Nehézzé válik szívem, mikor e kérdésre kell felelnem. MSalon. II:307. Antwort auf einen brief: válasz valamely levélre. Márton ném. szót. — Felelek reá, hogy nem kívánczik bujaságra. Mel: Herb. 74. (Pázmányból idézett példák NyK. XV:378.) Hogy rajta érék mindenkor, arra nem felelek. Fal. 295.

8. Következményét, okozatát, elért célját jelenti a cselekvésnek az ilyen határozó: *javára, kárára, csúfjára* stb. — t. i. *válik, esik, szolgál, van* stb. Megfelel nekik a latin dativus, német *zu*, a finn translativus *-ksi*, pl. E hír neked, tudom azt, örömedre lesz. Kaz: Jug. IX: quam rem tibi certo scio gaudio esse: *jonka asian varmaan tiedän olevan sinulle iloksi*. Kénytelen vagyok előbb lenni terhetekre mint szolgálatotokra leheték. XIII. quibus cogor prius oneri quam usui esse: *joille minun täytyy olla pikemmin vasiutukseksi kun hyödyksi*. A megfelelő szláv *na* szintén jelöli a következményt, eredményt, kimenetelt («den erfolg, ausgang einer handlung.» Mikl. 419. «die unbeabsichtigte folge» 416.); pl. *iněmŭ na uspěhŭ bŭdeši*: másoknak hasznukra léssz; *tebě jěsti na dobro*: neked javadra van. — 'Az igék, melyeket efféle határozók kísérnek, leginkább ezek: *van, válik, esik, jár, szolgál, fordít*; s a határozó majdnem mindig valamely személy jelével van ellátva (v. ö. a nélkül: Az sok könyveknek olvasása fáradságra volna az testnek. Kár: Bibl. I:630. A szeretőtartás kinek esik jóra kinek esik rosszra, sok szegény anyának szíve fájdalmára. Nép. I:246.)

Jódra léssen ez a meleg. Bal: CsIsk. 36. Az ember egyebeknek hasznokra és épületekre legyen. Fél: Tan. 89. Örömökre vagyon. ÉrdyC.

610b. Csudájára is lett mind a királynak, mind az anyjának csakhamar, és mindenek nagyon szerették. Mik: MulN. 97. Szerelmök közbeszéd lön, s anyjaiknak ellenére volt az. Bajza: I:197. Rosszszamra lenne. (Belényesi) Bp. Szemle VI:134. Nem gonoszodra, sem károdra, hanem jódra, és hasznodra vagynak. Lép: PTük. 271. Senkinek nem leszen ártalmára, haszontalanságára: nemini incommodabit. Com: Jan. 203. Kik teneked esetödre legyenek: quæ sint tibi in ruinam. JordC. 74. Ne legyen teneked gondodra: non sit tibi curæ. Komj.: Kor. 7:21. Félték azoktól, kiknek félelmökre kellene lennetek. Decsi: SalJ. 26. Egész házam csúfjára van. Kárm.: Fanni. LV. (Ez a -ra nem hiába áll oly közel a factivushoz, a van ige mellett néha az essivus lép helyébe: Am, ha világ előtt, mintegy fölöslegül igazolni tetted van könnyebbségedül. Ar: MO. 3:118.) — Mi viszszaélvén az ő teremtésével, rosszra fordítjuk és rosszunkra válik. Mik: TLev. 86. lev. Úlj hát mellém a padra, nem válik az bajodra. Czuczor: NépK. 174. Mikor egy-egy olyan egészségre való csapást adtam a spahi fejének. Jók: RR. II:219. Egészségére váljék. — Nehezére esik stb. Ha sanyarú kézzel nyúl is hozzám, mégis jómra esik. Born: Ének. 263. Mert sehogy sem esnék lelke nyugalmára, hogy... Ar: MO. 2:93. — Nem járulhat semmi gonosz soha neked romlásodra. KeszthC. 460. A követség jóra járt [= jó véggel járt, jó eredménnyel], vigan tér haza. Ar: HamI. 44. (V. ö. fönt a jár igének törekvés jelentését.) — Szolgálatára állok holtomig. Zichy: BNáth. 94. — Öröme és javára szolgál, akármi essék rajta. Pázm: Préd. 618. Szolgálván az alkalmatosság rája. Hall: HHist. III:24. Intésemre szolgál szomorú példájok. Ar: Rózsa és Ib. III. — Mennél szabadabb, Isten tisztességére fordítani, ha mi jót találunk a hamisság között. Pázm: Préd. 62. Adja Isten jódra: bene tibi vertat. PP. lat.

Más igékkel: Szerencsére megláttam; mert most a tűzbe esik vala. Gyarm: Nym. II:127. (= szerb-horv. *na moju sredju*, ellenben ném. *zum glück*, de: *auf gut glück* találomra; régente így is: szerencsémme LevT. II:200.) Profétáknak, jövendölések, kiváltképpen való nagy örömeinkre elbételyesedtenek. Csúzi: Síp. 417. Úgy szólítlak meg, hogy nemhogy Babolcsába, de még egyebütt tisztességedre meg nem eszed kenyeredet. LevT. I:125. Vetted-e azt, a mit az anyám tiszteletére nyomtattaték. Kaz: Lev. III:278. Kedves egészségekre kívánom az étszakai nyugalmat. Ny. X:557. Az anyaszentegyháznak épületire idegen országban tanulók. MA: Scult. 91. Ráföccsent a fehér gádor falára, a novai kanász bojtár bujára. GöcsNépd. 5. Szégyönszömrre beállított hozzánk: hivatlanul betolakodott. Ny. V:265. Be istenös dolog, a ki nem mázolja bé a maga nemzetjít ilyen csúfjára a világnak. U. o. 176. Kik keblükből számkivetnek és magok közt csúfjára emlegetnek egy szegény boldogtalant. Csokonai: A tihanyi e. A malomkövet ki ölténé karjára molnárlegények álmélkodására? Ar: Toldi III.

Ide tartoznak voltaképpen ezek a kifejezések is: *láttomra, fülem hallatára, tudtomra*, mert jelentésük «úgyhogy láthatom, úgyhogy fülem hallja, úgyhogy tudom», tehát következményt jelentenek. (Füle hallottára mondani: öffentlich, dass alle ohren hören, sagen. Adámi: Spr. 145.) Ezt az észjárást legszebben bizonyítja

a finn nyelv, mely translativussal mondja, pl. *tietää-kse-ni* tudtomra. V. ö. Az ő kiáltások felhatott istennek hallására. JordC. 841. — Igaz, hogy ma ezek inkább állapot-, mint véghatározók, mert *szemem láttára* = jelenlétemben, me *vidente*, me *præsente*, *tudtomra* = meines wissens. (V. ö. Kiket tettenek az népeknek jelenvoltokra. CornC. 11. és: Én jelenvoltomban: me *præsente*. BécsiC. 64.) — Példák:

Ime mindenek látatjára nagy raj méh jöve. ÉrdyC. 259. Isten feltámasztja őket és mindeneknek látására mennyeknek mennek fel. ÉrdyC. 32. Mögsiratod-e hát a hun senki sem lát? Mögsiratom, szülém, mindönök láttára! SzegedN. II:6. Mert gyakorta mondják és köztök kiáltják, fülem hallatára ilyképen beszélnek. RMK. II:40. Kiálta az én füleimbe, az az én hallatomra. Kár: Bibl. II:115. Prédikálják szemünk láttára, fülünk hallatára Londrában. Fal. 124. (V. ö. A ki mindenről, a mi ott történni fog, saját szeme láttát, füle hallottát jelentse meg azoknak, a kiknek nemes szándoka teljesül. BpHirl. III:76. sz. vez.) Az ő leányához mene királyné asszonyinak jelen voltára avagy előtte. MargL. 29. A mi értünkre. Gyarm.: Nyelv. II:126. — Tudtomra nincs. U. o. Vala egy kigyó az várnak egyik falában, növekedvén senki nem tudtára. Pontian. Ez dolog szent Pálnak hogy lén tudására, azt izené vissza. RMK. IV:182. Tudtodra légyen, hogy egy fiacskám született: filiolo auctum me scito. PP. lat. Tudtára van tensurnak. Ny. VIII:525. Legyen nektek esmerettekre: vobis notum sit. BécsiC. 111. 66. Hogy esmerettére volna anyjának ő bűne. PéldK. 75. (*Tudtára ad*, l. fönt 1. alatt.)

Ide számíthatni végre ezeket is: *ellenére*, *trucczára*, *daczára*; de ezeket az *ellen* névutónál fogjuk tárgyalni.

9. A *-ra* végű fokhatározó a mértéket, távolságot jelelő *-ra* végű helyhatározóból (l. fönt) fejlődött s közel rokonságban van az *-ig* ragos fokhatározóval. Helyi eredetére néha a vele járó igék is rávallanak: *kel*, *megy*, *rúg* (pl. az adósság ezer forintra rúg). Különféle használatát eléggé feltüntetik az itt következő példacsoportok:

Végtére annyira költ a dolog, hogy fogadásra mentenek. Pös: Vétélk. 3. Doctor uram is jegyzett holmi szíverősítő electuariumokat, az is igen kevéssé megyen. vétesse meg azt is. LevTár. II:258. Az mire ment addáld egyben, mert egyébként ki nem mondhatod. Helt: Aritm. C5. Sok kicsi sokra mén (Nép.) Lehr 451. Fáj a szívem, fáj a megrepedőre. Népd. (más változatban: a megrepedésig.) — Jőjj el, és igyál elégségedre. Illy: KrÉlet. 468. Hogyha elégségre eszel sós káposztát. Felv: SchSal. 25. Az ilyen testi gyakorlás kevéssé használ Isten előtt való érdem nyerésre. Zvon: Post. I:475. Az szegénység az püspeki tisztet semmire sem kisebbiti meg. Toln: VigK. 82.

Egy ingre vetkeztek. Orczy: KöltSz. 161. Gatyára vetkezett. Gvad: PöstyF. 23. A férj mellényre volt vetkőzve, az asszony pedig mezitláb. Jók: A fek. sereg (1879.) 5. Ingre vetkőztetett fogoly. U. o. 40.

Halálra beteg vagyok. Helt: Krón. 32. Jó Hunyadi János betegédék akkor halálra. RMK. IV:40. Végre az asszonynak fia megbetegvék, halálra kórula, világból kimúlék. Hofgr. 182. Ötet halálra sebesíték. VirgC. 103. Csak nagy két fülel sérthetni halálra. Ar: NCz. 3:41. De nem hagyja Kuris Pesta és halálra tánczoltatja. Népk. I:209. — Halálra szeretik a pénzt. Tel: Evang. II:423. (V. ö. halálban szeretni, l. fönt módh. -ben.)

Ezek, egy cseppnyire sem illenek a Mahomet és Arius tanításához. Pázm. LuthV. 293. Egy cseppnére is nem szeretik. Megy.: SzA. Öröme. 80. Egy szálnyéra sem. MA: Tan. 1186. (Ez a régieknek olyan elkoptatott kifejezése, hogy némelyek így írták: *eczálnyéra sem.*) — Egy kevesnyire hátráb meg azt mondja. Ozor: Christ. 36. Igen ritkán lantol, többnyire kötetlenül fordít. Vitk: Munk. III:5. (Ezt a mai nyelvérzék inkább időhatározónak veszi. V. ö. alább: *többire.*) Jobbnyira = jobbára, többnyire. (Göcs) TGyűjt. 1838. VI. 26. Ha csak résznyire is a főlebb fejtegetett ok miatt taszított ki a tanácsból: TudTár 1838. III:243. — Ha én félignyire eltemettetett, ebből a sírból, setét tömlöczömből ismét feltámadhatnék. Bár: Munk. VIIIb:114. Félignyire se vagyok éhes: félíg se. Ny. VIII:516. (v. ö. alább *féligre.*) Alignyira sem hittem, hogy így kifigurázzon. IX:34. — *Annyira, ennyire, mennyire*, stb. (v. ö. *ἐπὶ τῷ, ad-eo*): Nem annéra szorgalmatosok az írásra, menére . . . Helt: Bibl. I:c4. Mostan valamennyire keménben felel neki. Tel: Evang. I:231. Árva vagyok, mint az árva gerlicze; édes rózsám mért hagyta el ennyire? Tropa: I:37.

Vetettem *annnyira valót*, hogy elegendőképen megérem szükségemet véle. LevTár. II:238. Egy óra perczentésnyire való időcske sem marad hátra az isten s virtus számára: non ci resta punto di tempo per Iddio, e per la Virtù. Fal. 64. Két arasnyira való: was zwei spann austrägt . . . Adámi: Spr. 110. A májának estem, egy bográcsra való darabot lenyestem. Ar: NCz. 3:16.

Fűteni fűrdőt mázsza-számra viszik a tuskót fölfelé. Ar: Arist. II:340. (Ez ma valóságos névutó, azért a névutók tárgyalásában visszatérünk rá.)

Portékája öszvemoeskolódott, részre el is vezett. Fal. 757. (U. o. 853. részről; de Faludinál is, mint egyéb régiéknél, többnyire *rész szerint*, ma részben, párosan: *részint* — *részint*; az alábbiak pedig ma: *nagyrészt*, *nagyobbrészt*, v. *nagyobb részben*). Egy éjjel sok helyen meggyújtatá, és kiegészít nagy részre Róma városát. Pázm: Préd. 285. Melyeket mesterséggel keresett nagy részre. Toln: VigK. 213. Ki miá vesztétök nagyobb részre országtok. Tin. 288. Nagyobb részre mindenek (omnia fere) vérnek általa tisztíttatnak meg. Sylv: UT. II:106. Ezek nagyobb részre mind martirok voltak. Dial. 145.

«*Inkábbára, mint többére, jobbára.*» Kaz: Glott. 86. Az első az utóbbiak analogiájára keletkezett s erdélyinek látszik. Előfordul Tököly, Alvinczi irataiban, utjabban Kazinczy és Bajza használták. — Ki és be inkábbára gyalog megyek. Kaz: Lev. II:331. (Igy Kényt. ház. 104. Magy. Utak többször.) — *Jobb-á-ra, több-i-re* rövidebben kifejezve ugyanaz mint *jobb részére, több részére*. Az utóbbi a régiéknél rendesen helyettesíti a mai *többnyire* szót, így MA: Scult. 4. stb. Még Kazinczy is él vele: A ki hozzám belép, többire engem fekvé dolgozva lel. Kaz: Lev. III:340. — Még az én vén hazám is *féligre* ledült. Berzs: Lev. Kaz 132. (V. ö. fönn

félignyire.) *Féligre* a földbe merülve: zur Hälfte versunken: Bacsányi Munk. (Toldy kiad.) 151. Gyakorta féligre kivonta pallosát: halb zuckte er die Klinge. U. o. 153.

Sokszor, kivált a növést, növelést jelentő s ezekkel rokonértelmű igéknél, a fokhatározó majdnem egybeesik a *factivus*-sal, mert pl. *nagyobbra nő* a. m. *nagyobbá nő*. Egyébiránt a térbeli fölfogás ilyenkor is egész világosan keresztüllátszik. («*Succevit imperii vigor: nagyobbra nevelkedett, killyebb terjedett az ő birodalma*». Biró: Préd. 15. A második kifejezés megmagyarázza az elsőt.)

A ki megnevelhetné egy singgel *nagyobbra* az ő magasságát. Kár: Máté 6:27. Emberkornyira nevelkedett. Tarn: Szens. 138. *Nagyobbra* neveli beszéddel fogyatkozásit. kisebbre mondja virtusit. Fal. 100. Ezer-nyi-ezerre szaporodjatok. Csúzi: Síp. 353. Triteisták az egy Istenséget háromra szaporíták. Biró: Préd. 114. Sich anhäufen, rakásra gyűlni, accumulari. Márton ném. szót. (V. ö. azoknál tömérdek kincs hevert *rakáson*. Ar: Rózsa és Ib. I.) Az évezredek egymásra verődött századok. A századok: rakásra gyűlt évtizedek. Koszoru III:340. De mindenik nap századokra nyúlt, azokra nyujtá azt a szenvedés. Pet: Költ. I:31. Csuda-nagyra bírják, a mit amazok kezdetek. Fal.: UE. I. száz. Ily bú edényét nem láttam soha, csordultra telve [v. ö. csordultig]. Shak: II:166. — A fölségesnek méltán bosszuló haragja könyörületességre enyhődik. Csúzi: Síp. 656. — Mikor pedig a rés ki volt bontva tágra. Ar: NCz. II:79. A pénze-met *tisztára* elköltöttem. GöcsNépd. 62. Egye meg a fene ötet *apróra*. 60. (Shakspere az emberi egyéniséget *apróra* ismeri. Greg: Shak. 231.)

Módhatározó -n és ra.

1. Az -n, mint régi locativus-rag, módhatározókban azt a módot, formát jelzi, melyben a cselekvés mozog, s így legközelebbi rokona -ben mint módhatározó rag, a mint hogy pl. *formán* és *formában* egyértékű kifejezések (l. -ben). De nem csak az általános locativusi, hanem az újabb superessivusi értékéből is fejlődtek egyes módhatározó kifejezések; világosan mutatják emezt az észjárást a következők: Egy nyom on beszélleni: cohærentia dicere PP. lat. Tanácsán jár [tanácsa szerint, tanácsa nyomán, útján]. ÉrdyC. 582. Ha szabad akaratján járhatott 640. Más tanácsán meg ne indulj: ne te auferant aliorum consilia PP. lat. Az ifjabbnak nemes példáján én örömmel indulok: ich folge gern dem edeln beispiel. Szenv: Messz. 52. De az úr akaratján kell ügetni Mik: TLev. 61. lev. Minden az isten törvényin éljen. Sylv: UT. 6.

A fontosabb *-n-es* módhatározókat (mellőzve az *-an*, *-en* végűeket, melyeket alább külön tárgyalunk) a következő példacsoportok tüntetik föl:

Módon (a régi nyelv sürübben, de a mai is elég gyakran használja; előfordul még mellette *móddal*, *módra*, *mód szerint*), *formán* (régente így is: *formában*): Az ő érdöme szerint megvereték, jóllehet egyéb módon jámbor vala. Szal: Krón. 35. [Apostolok] sebes tűz módon próféálni kezdtek. Cantionale ed. Bogis 34. Ime a mód, melyen e célt is eléred Ar: MO. 3:118. Derága módon elkészítette e levest: igen jóízűen Ny. VIII:178. Kit Hesperus adott, Lucifer or módján ellopta, elragadta tülem hamarján Zr. II:143. Hogy azon formán felépítené őtet, mint látta vala: ut faceret illud secundum exemplar, quod viderat JordC. 731. Ujformán: nove PP. Nem kívánom pedig őtet a formán, hogy néktek rövidséget tőgyek Dug: Szerecs. I:74. Szája többnyire pityergő formán áll. Kaz: Bácsm. 7. Hat napja most rüh formán kezdé viszketni kezem Kaz: Lev. III:230. Valahányszor hasonló eladásokhoz kellett fognia, olyan megvonódott formán nyúlt a szomorú munkához. VasG: Ne busulj. 32. Hallá ezt a gazda és a tornác alól parancsolva-formán a beszédjébe szól. Ar: TSz. 1:9. Csaláékformán vót az eső: [körülbelül] Csaláékig volt az eső Ny. X:86. (Ujabban ezt a *formán*-t a nyelvérzék a *csupán*, *pusztán*-félék társának vette s az *-an en* végű módhatározókhoz csatolta; innen magyarázhatni azt a jelenséget, hogy a fentebbi kifejezésekből *-forma* végű melléknéveket vontak el, pl. *egyformán*: *egyforma*, mint *furcsán*: *furcsa*; »idősebb-forma ember» stb.)

Szeren Göcsejben s az Őrségben ezt a sajátóságos jelentést vette föl: »nagyon«, pl. Micsa szeren szép szag ez. Nyr. III:466.

Számon (ma csak ebben a szólásban közönséges: *számon kér*, a régieknél sokféle használata van s inkább állapothatározó): Csak a maga hibáját kérje számon. Göcs. Népd. 59. — Számon vagynak Kár: Máté 10:30. Számán hozza be stb. I. RMK. I:286. Még hajok szálát is számán tudja. Sárp: Noe 315.

Hiján (hijával, kivételével): Vastag fejem s arczszeplőim hiján hozzám hasonlitsz Shak. II:118. A harangszó egy kis eső hiján ... elfordította a veszedelmet. Mikszáth: A jó pal. 3. Egyik tizenkilencz, másik egy hiján husz. Köz. »Hián adni ...; ő még *hiánabban* méri = hiánosabban» Kapnikb. Nyr. III:450. (Innen: *hiános*, *hiányos*, s ebből elvonva: *hiány*.)

Szőrin-szálán (mindenestül, szőröstül-bőröstül; pl. szőrin-szálán elveszett, szőrinszálán megette). »Elveszett szőrinszál: nyomtalanul.» Nyr. III:87.

Külön kategoriát képeznek a sajátóságos *folyton*-féle határozók, ugyanazon *-t* képzős főnevekből, melyek az ilyen kifejezésekben szerepelnek: *folytán*, *folytában*, *nyugtán* v. *nyugtával* dicsérd a napot, nincs *nyugtod*, *jártomban keltemben* stb.¹⁾ — Néha ugyanazt

¹⁾ L. Szvorényi Nyt. 374. §. jegyz., hol a *-tt*-képzős melléknévi ige-név főlvétele ellen helyesen van fölhozva az *n* előtt szereplő magánhangzó

az alakot állapothatározásra használjuk, pl. *nyugton van, marad, hagy, bizton van, bizton érzi magát*. De rendesen módhatározóul, még pedig legtöbbször ilyen figura etymologicában szerepelnek: *folyton foly, futton fut*, azonban ezek is ma mindig több-több tért vesztenek a *-va* végű igenévvel szemben: *futva fut, várva vár*. (V. ö. még ezt a különös formát: *futtig futva mengyen*. Nyr. VIII:226.) — Példák:

a) *Folyton. Menten* azonnal, folytatva, mintegy tovább menve. (Decsi: SallJug. 19. stb.) Sebtén (Vajda J: Uj költ. 71.) = *sebtében. Rög-tön*; v. ö. *rögvest* Győr, Nyr. V:522. — Ezt sietten írom. Vitk: Munk. III:127. Tunyáskodni, minden jó módot henyéltén elkerülni. U. o. II:223. Kebliken élesztőt forrtón hord minden időkor, s a mit meg-savanyít, majd idejébe kikél. U. o. I:145. Feltétes mondatban a két *volna* szót szokton kerüli a háromszéki MNyszet. VI:231. A segédigét multak alakítására szokton használják. U. o.

b) *Futton* reánk futnak LevTár. I:172. Kopton kopik a penna Tel: Evang I:135. Késedelem nélkül megtérven menten ment által az Dunán való hidon TudTár. 1839. 316. Járton eljár dolgában: diligenter fungitur officio Kr. idézi Veresm.-ból. Nyujton nyújtja kegyelmét Csúzi: Síp. 408. Az idő folyton foly, meg nem eszi a moly. Ball: Példab. — (Ritkábban kéttagú ígétökből, kivált újabb irodalmunkban.) Izgatton izgatja Born: Préd. 237. Ujítton újít, újultón újul (Pázmánnál s másoknál). Tisztelten tisztel téged. Vitk: Munk. III:1020. — (Még ritkábban háromtagú ígéből:) Öregbétten öregbéttenem Megy: SzAÖröme. 364. (Több példa Corp. Gramm. 279. NyK. III:341—2. CzF. a «kettőztetés» szó alatt; Faludiból Ny. I. és Budenz-Album.)

Viszik már, viszik már, kötve paripára, nyargalton-nyargalvást viszik már Ujvárba. Thaly: Adal. II:272. Midőn a hír, szájról-szájra, s mindég nőttön nőttében körüljárta az egész tájt. KisfS: «Tátika» II:21. — Öltön ölette őket MA: SB. 364. Élten eleven [hit]. Fal. 543. Milyen kimeríthetetlen kútforrása buzton buzog e nyelvnek. Vitk: Munk. II:208. S röptön röptüle tul a tág mezőn. U. o. I:49. (V. ö. *röptében, sebes-röptű nyíl*; *rögtön* helyett hallottam Somogyban népetymológiával: *röptön*.)

2. «*Módra*» a «*módon*» párja és egyértékese. (V. ö. Quid me fecisti sic? SzPál: Róm. 9:20. Miért csináltál engemet *ilyen módra*? Komj. Miért csináltál engem *ilyen módon*? Kár.) A *módra* alakban az az észjárás ismerhető föl, mely szerint a mód a cselekvésnek következményeül van fölfogva, úgy hogy — mint az anyag elhelyezkedése a testek formáját — a cselekvésnek lefolyása, irá-

zárttsága (v. ö. *nyugotton, nőttén*); de néha már itt is hat az *-an en*-félék analogiája: *imádtan imádom* Vitk: Munk. III:82. *vártan várva* FövLap. XVI:1069. *lohadtan meglolahad* Cseng: Catull. 61.

nya eredményezi egyúttal a cselekvésnek formáját, módját (valamint megfordítva a következmény van mód gyanánt fölfogva az «*úgy hogy*» «ita ut»-féle consecutiv mondatokban). E kifejezés mód néha világosan a factivussal érintkezik; pl. A szép sík földeket, egyenesre szántva, mert ti nem szántotok dombos bogárhátára [nem szántjátok a földszalagot domborúra mint a bogár háta]. Ar: «Az alf. népéhez.» — Más nyelvek közül idézhetjük a németet, melyben közönséges ez a módhatározó: *auf diese weise, auf die schönste art*; s közel áll ehhez a latin *hunc in modum*.

Legközönségesebbek itt azok a kifejezések, melyekben már maga a -*ra*-val ragozott főnév mód-félét fejez ki: *mód, forma, kép, minta, példa* stb.

Vén kofa módra, szüle módra: aniliter PP. lat. Vitéz módra forgo-lódik fegyverében Tin. 203. Csodáld főbb dolgoknak kis eredeteket, mérd hozzá váratlan módra lett végeket. Oreczy: KöltSz. 28. Ilyen módra. Vitk: Munk. 1:138. Kalász módra hullt az ellenség előtte. Ar: Toldi. 12:19. (V. ö. Rendre hullott a nép, mint midőn kaszálnak, hull a fű előtte az éles kaszána Ar: «SzLászló f.») A kit ledobott a ló, nem igye-kezik olyan sunyi módra elotródn i, mint én . . . igyekeztem. Jók: RR. II:135. A Lókiné bundája puska módra elsült Nyr. X:86. — Más feküdt a szívé, hitlenek módjára, mint a mit felkötött nyelve harangjára. Sár: Tromb. 20. Ragyog szép csillag mó jára, tündöklék gyémánt módjára. Erd: Népd. II:80. — Isteni formára meg ékesítve Zr: I:124. Április for-mára kedvetek borongó. Oreczy: KöltH. 151. Egy hosszú kopjára tűzte fel a kötényt lobogó formára. Ar: NCz. III:74. — Nem vagy te vendégház koresma formájára. Oreczy: KöltH. 199. — Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra. Szár: Cat. A4. Az lélek nemes állat, istennek képére teremtett CornC. 400. Engemet teremtett személyére es hasonlatosságára VirgC. 2. Az ő isteni természetire teremtötte az emberi lelköt. ErdyC. 596. — A feleség a szövőszéken ült s tarka csinvat mintára abroszt szőtt maga-fonta fonálból. Jók: A fek. sereg (1879.) 4. A dereka négy szegletesen emelkedik, a teteje gömbölyű, olasz izlésre. Vitk: Munk. II:110. A legtöbb főpap passiv ellenállást tanúsított, az egri püspök példájára MSalon. 1884. 138.

A következőkben nincs ugyan mód-féle főnév, de nyelvérzé-
sünkre nézve ezek szintolyan módhatározók:

Esik a hó darára. Népkölt. II:272. (Ezt még ki is egészíthetjük így: daramódra. Ilyen még a népdalban: Esik eső karikára.) Hosszú lére főzte a levest (gyenge levest). Nyr. X:39. Bal kézre él vele: törvénytele-nül él vele. VII:229. Mit keresem én azt, jobb kézre, bal kézre esküdtek-e meg. Jók: A fekete sereg. (1879-i kiad.) 7. — Siess egy kicsit, ne olyan tempóra. Mondják: sájára is. Nyr. II:39. Halokra [halkan?] lépik, halokra dolgozik: egyenletesen, tactusra, tempóra. (Udvh.) VIII:472. Nem látod-e az udvari divatot ruhámon? Lépésem nem az udvari ütemre tart-e?

Shak. II:209. Nótára táncolni: agere canticum PP. lat. Itt mindent órára és minutára cselekesznek [pontosan] Mik; TLev. 80. lev. Uramnak szavait *pontra* megfogadtam. Gvad: RP. II. czikk. — Nem hazud rovásra, azaz: igazat mond. Kovács: Közm. 45. Szíve rovására küzd előlegesen. Vajda: Béla k. 99. Dusabb mint henyélni ingyen kegért és büszkébb, mint suhogni *hozomra* vett selyemben. (Rákosi J.) Shak: 13:64. Vettem ottan két pogácsát kontóra. Göcs. Népd. 70. — *Találomra* = *aufs gerate-wol*. Szerencsára osztá nekik az földet: forte divisit eis terram. Kesztc. 203. Am minden lövéskor dül az ember sorra. Ar: NCz. III:27. Úgy határozták, hogy szerre örözzenek. Kriza: Vadr. 407. Bolonditá rendre a sok asszonynépet. MSalon 1884. 156. — *Bizonyára*.

3. *Respectivus -ra* az ilyen kifejezésekben: *karra erős, fél lábára sánta*, váltakozik a *-vel* raggal is (v. ö. Mostan a két fiam szenved fogaira. Kaz: Lev. II:99. és Nénéd sokat szenved fogával. Ar: Élet. 140). A latin ablativussal, a német *an*-nal fejezi ki, pl. *lábaira gyenge: infirmus pedibus, schwach an füssen*; így: *arm ambeutel, krank amherzen*, stb. Közelebb áll a mi kifejezésünkhöz a ritkább német *auf*, csakhogy nem *accusativus* hanem *dativus* van mellette: «*auf einem auge blind*, fél szemén vak» (Márton ném. szót.). Hasonlóbb ehhez a *locativussal* járó szláv *-na* (Mikl. 667.), pl. szlov. *na enem očesi slép* an *inem auge blind*. De egészen megegyezik a miénkkel az észti nyelvszókás, mely a *-ra*-nak megfelelő ragot használja ugyanezen értelemben: *zur beschränkung und näheren bestimmung einer eigenschaft, eines ausgesagten*, Wiedemann 332. pl. *nobe jalule*, serény a lábára. Ez minden esetre pregnáns kifejezésmód s azért a két szerkezetnek egyezése is egész jól megfér Szarvas magyarázatával Nyr. XIV:410., mely szerint itt ellipsissel van dolgunk, t. i. *karra erős = karra nézve erős, jobb lábára sántít = jobb lábára nézve sántít; természetére, hangjára, járására [nézve] szakasztott az édes apja; számra [nézve] ötven lehettek*.

A példák közt első sorban mint legrégibb s legközönségesebb szólásokat a testre, testrészekre, különösen testi fogyatkozásokra vonatkozókat említjük, s úgy aztán a többit:

Arra az oldalára a guta megütötte. Tel: Evang. 288. Lábomra az temporámig alteratioval voltam. MonIrók: XV:408. Magas erős ember, egy fülére süket. Mikszáth: Eszterh. tov. kaland. 15. Részeges is, haragos is, bal lábára sánta. Népk. III:55. Vak egyik szemére, egyik lábával lép fére GöcsNépd. 87. — Termetire a középnél magosabb, tetősebb. (GyörgyV.) HSzemle I:48. Ilyen magosságra (ily magas). Nyr. VI:227. — E férfi most már *szemre-főre asszony*; csakhogy, ha szólsz majd, hangod nőies legyen. Ar: Arist. III:26.

Oly édesek-e izre, a mint kedvesek színre? Fal. 323. Fegyverre, ruhára különbek. Vör. Apára testvérek. Ar: Arist. II:213. A rag ismétlésédtől származó, — bár látszatra jóhangzású — rímek. Ar: Próz. 56. Életmódjára a lehető legegyszerűbb volt. Jók: Emlbesz. Jós. felett. Nagy figyelemmel kezdte olvasni. nincs-e darab számra semmi hijja. Miksz: Nemz. Ur. 265. Fajra jó fajtájuk. (Figura etym., mint hallani hallottam stb.) Lehr: 247.

Kinek az egész világon nem találkozott erőre párja, sem mássa: cui par est nihil et nihil secundum (Martial). Biró: Préd. 11. Asszonyom, nincs párod okos eselvetésre. Ar: MO. 2:210. Van-e a világon vitézségre párunk? Lett vón csak alkalom egyszer megpróbálnunk! Ar: NCz. 1:48. Szereptudásra vagy rögtönzésre páratlanok. Ar: Haml. 59. Szépségre, nemre, növelésre most bármely királyleánynyal versenyez (Ar:) Shak. XIV:33. Ki szülői díszre én hozzám hasonló: die sich mit mir an Herrlichkeiten vergleicht. Szenv. Messz. 108.

4. Az eszközhatározó -n rag megmagyarázódik részben mint a módhatározó -n alfaja, részben pedig egyenesen a helyhatározóra vihetni vissza. Az olyan kifejezések, minők *négy lábon jár, szárnyon jár, lovon jár, kézen fog, lanton játszik, makkon húzik* — még oly közel állnak a helyhatározóhoz, hogy könnyen annak lenetne nézni őket. Némely ezekhez hasonló kifejezéseket már az állapothatározók közt említettünk, pl. *térden áll, térdre ereszkedik*, — v. ö. itt *szárnyon jár, szárnyra kel*. Az utóbbi példához hasonló megfelelés mutatkozik az -n és -ra, sőt -ról rag közt ezekben: *vmely nyelven szólni* — *vmely nyelvre más nyelvről fordítani* («magyarra fordítani», noha ugyanazán észjáráson alapszik, már a factivusnál volt tárgyalandó); pl. Az új törvénynek az görög nyelvről deák nyelvre való fordítása, Komj: SzPál. 13. — A finn nyelv a mi -n ragunkkal rokon jelentésű adessivussal fejezi ki rendszerint az eszközt; pl. azon az áron elfogadható: *sillä hinnalla kelpaa ottaa*; vettem száz márkán: *ostin sadalla markalla* stb. Egyébiránt néhány ugor nyelvben szintén a köz-ugor -n rag utódai szerepelnek mint eszközhatározók, pl. zürj. -ön, votj. -en: *Kik šurs kóndon-en baštom nanjoszú* Márk 6: 37. = Két száz tizen vegyünk kenyeret (Tárkányi). Tekintetbe kell azonban vennünk azt is, hogy a szlávságban a mienkhez egészen hasonló észjárású eszközhatározók vannak (*na* locativussal, l. Mikl. 666.); pl. szerb *na jednom se volu ne može orati* = egy ökrön nem lehet szántani; *na tudijem jezicima* = idegen nyelveken; ruthén *na svojich pinezich* = a saját penzén (az ószláv és a szerb is így fejezi ki az árat). Sőt a szlávságban még nagyobb kiterjedése van e szerkezet-

nek; v. ö. szlovén *živela na rôkah* «kézen él», keze munkája után él; *na rôkah dêlati* «kézen dolgozik,» kezével dolgozik. — A mi nyelvünk az eszközt rendszeren *-vel*-lel, gyakran az *által* névutóval fejezi ki. Az *-n* ragos eszközhatározó árnyékait a következőkben állítjuk össze.

Lábon, szárnyon, boton jár: Valamely állat négy lábon vagy többen jár, tisztátalan. Kár: Bibl. I:98. — Mintha szárnyon járna. ErdyC. 570. Mert hogy szálljon, bár kalitja már kinyitva, rab madár is, szegett szárnyon? Ar: Élet. 191. A szerencse szárnyon jár. Ny. VI:414. — Pálczán járna CornC. 400. Szerelmeért most jár koldusboton, pedig hatalmas sah volt egykoron. Athenaeum 1874. 654.

Lovon jár, ökrön dolgozik, lovon, ökrön szánt (v. ö. *vel* raggal: «Equito: lóval járok» C. és úgy látszik e két szerkezet van összezavarva a következő mondatban: Azokat a tüzet okádó ökröket meg kellett bírni, és azokat járomba kellett fogni, s azokon földet kelle vélek felszántani. Hall: 3Hist. III:3.): Addig iszunk mi kettescékn, míg a zsidó nem jár kecskén. Népk. I:312. (Más változat: nem szánt . . .) Ha vki vasárnap ökrön dolgozik, ha lovon, vagy egyéb szerszámon is, még ruháját is elveszik. Ver: Werb. 5. Szekerit vontatja ökrökön sirással. Tin. 35. Befogta a hat ökröt, elkezdett rajtok szántani. AranyL: Népm. 236. Jól van dolga, mint a ki egy lovon szánt, az sem az övé Nyr. X.427. Milyen ekin szántottak elsőbe? Ujon. U. o. II.178.

Kézen, üstökön, fülén, szarván stb. *fog, kap, ragad, tart, vezet vkit* (a *fog* igére sok példa Lehrnél 289; l. még a *-nál* ragnak ezt a használatát): Kézön fogván. ErdyC. 654. Az harist az ő maga nyelvén fogják meg. Deesi: Adag. 22. Az ökröt a szarván, az harist a szaván gyakorta megfoghatod. Kisv: Adag. 93. Derékon kapta. Népkölt. II:404. Hamar hogy elére, farkon megragadá. RMK. IV:243. Az népnek kényességét zabolán tartásuk. MA: Tan. 1185. És hány hetvenkedő apát orrán vezetget egy vásott fiu. Czuczor I:64. Nem rátukmálni kell a szabályt, hanem saját tapasztalatai vezérfonalán vezetni el a szabályhoz. MTanügy 1880. 512.

Vmin él, élődik, hízik, jöllakik, hizlal, tart stb. (V. ö. ang. *to live on v. upon* . . . élni, megélni vmiből. A *vel* raggal is előfordulnak, pl. Az ő mezejének szép zsiros füvein szépen legeltet engem. RMK. V:80. egy kiadásban ilyen változattal; fűvével legeltet. Az özvegygyel s deákjával kányák, varjak híztnak. KisfS. Tátika, 2:90. Vizzel, kenyérrel böjtölne VitkC. 96. így VirgC. 50.)

Kik a pápa zsolján élnek, pártját tartják. RMK. II:182. Nem éltem én mindig lencséken, tormákon: nekem is volt egykor mit a tálba vágnom. Jók: Mátyás diák és Bente ur. Ily császármadár még Zdenesai és Busán, hogy varjak hizzanak mind a kettő husán Sár: Tromb. 40. Husán e madarat fogom meghizlalni. Bajza II:122. Irodalmunk leginkább oly irodalmak tején nőtt ennyire . . . Ar: Próz. 386. Nincsen széna, nincsen abrak. «Kitelelek árpaszénán» [feleli a ló.] Népd. Boron laknak és a

pohárüresítésbe szorgalmatosok. Tel: Evang. I:180. Enyhültem csókon, harmaton. Gyulai: Költ. 26. Tisztátalan dögön ne etessétek a községet Mel: SzJán. 409. (ma csak: döggel). Komámat itt éttén, itán tartják, mire vágyik még? Ny. IV:372. V. ö. még: egy kenyéren van vkivel stb. — És annyi kurta zsarnok él véredből! oh hazám, kik töled elfajultanak a külföld maszlagán. Czuczor I:5.

Néven nevez, hí, szólít stb.: Ősödnek nevéen László lón neved. PeerC. 311. Nevezik őtet atyja nevéen Zakariásnak. ÉrdyC. 345. Az ő atyjának nevin Zakariásnak híják vala űtet. Sylv: UT. 1:81. Lehőcz Dávidnak hitták az igazi nevin. Ny. VIII:85. Neveden hittalak. Mad: Evang. 42. Szólíthatlak-e még neveden, azon az előttem valaha elannyira kedves neven? Bár: Munk. VIIIb:76. Mely az irodalom történetében »francia iskola» néven ismeretes. Ar: Próz. 284.

Kezd, végez, kezdődik, végződik vmin (vel raggal is; pl. A krónikacyclus, mely Kézaival kezdődik és Turóczin végződik. Ar: Próz. 73. s a régieknél *ról* raggal is: Elkezdvén az utolsókról mind az elsőikiglen: incipiens a novissimis usque ad primos. ÉrdyC. 130. v. ö. Az elsőn kezdve az utolsóig. Kaz: Regék. 187. és mindakettő együtt: »Még az esztendőnek számlálását is erről a holnapról kezdték. Már ezen holnapon kezdvén számlálását az esztendőnek»... Biró: Ünnepe. D, Db.): Ugyan az végső bötün kezdik az bötünek mi voltát megmondolni. Helt: Aritm. A3. Ebben [a sz. háromságban] ha el-kezdéd az olvasást egyen, már hármát olvastál. Biró: Préd. 115. Tévedésen kezdte Szécsi György a pályát. Ar: MO. 2:34. (Időhatározásra alkalmazva: Mán kezdve 12 lóra jár hópénzed. Ar: Toldi 12:14.)

Az *á r a t*, melyen, azaz melynek segítségével az ember *vesz*, *megszerez*, *becserél*, *elcserél*, *ad*, *árul* valamit, általában *-n* raggal határozzuk meg. Csak erdélyi nyelvjárások (néha írók is) jelölik, mint eszközt, az általánosabb eszközhatározó *vel* raggal; pl. »Mevöszi 30 magyar forinttal (Erdélyben igen közönséges)». Nyr. IV:115. Nem volt mivel orvosságot hozasson [nem volt pénze, nem volt min]. Teleki Sándor. — A köznyelv pedig néha ez esetben is a cserét, helyettesítést jelentő *-ért* ragot alkalmazza (l. ezt); pl. Lakó helyét akármí új vendégfogadón avagy helyért elcserélné. Toln: Vig. 12. »Nyolcz új forintért adtam el köblét s ötért (nem ötön) vettem.» Ar: Élet. 143. (A rekeszbeli óvás magyarázatául v. ö. Ötön vette = lopta. Nyr. II:129. azaz öt ujján vette.) Az elcserélést a köznyelv is *-vel* raggal szerkeszti, míg a becserélést inkább *ért*-tel mondjuk, mintsem az *-n* raggal. — Példák az *-n* raggal:

Így töled vett sziven szivet. Balassa (Szil. kiad.) 159. Kár volt gyalázon a pogánytól egerutat vened. Ar. (l. Nyr. VI:68.) Nem volt vetőmag, sem pénz, a min beszerezhette volna. Beniczkyné: A nők hat. III. Nem váltottalak meg aranyon se drága köveken, hanem az én testemből kifolyt piros véremen. Cationale ed. Bogisich. 45. Süvegen sapkát cserél [eben gubát]. Pázm: Kal. 532. Mi kényszeríte arra hogy el-cseréld a

Nominativust a Genitivuson. Matkó: BCsák. 334. Talán olczo leszen rajta [értsd: adni]. Helt: Krón. 91. Nem adna ő ezt ez világon [ma-ért]. Decsi: Adag. 149. Add én nekem az te szőlődet pénzen: da mihi vineam tuam accepta pecunia. Kár: Bibl. I:328. Az mennyországot könyörgésen adják, szenvedésen adják. MA: Scult. 45. Annyit ér a marha, a mennyin eladhatni. Kovács: Közm. 135. Bécsbe egyet két forinton tartottak [= akartak adni, ma: két forintra tartják]. Lev. II:32. Az igaz ítéletöt adományon elárulta. ErdyC. 453b. Semmin vették, mert nincsen árulgták. Dug. példb. 1:34. Az ideig valón. az örökké valót fel ne játsszad. MA: Scult. 33. Őket elbocsátám kezességen. LevTár. 215. — Ide sorolhatni ezeket is: Pálinkán itta meg mindenit. Ny. VIII.40. S a fris láрма között sokfélén töltöd idődet. Vitk: Munk. I:115. (v. ö. sokfélére költöd; rendszeren: sokfélével töltöd). Ha egy ravaszdi kelepczébe hull, mások kárán keres menekvést. Szarvas: Phædr. 38. — Továbbá: Harmincz ezüst garason böcsüllötték ötet. Pázm: Préd. 390. (ma 30 garasra becsülük. v. ö. fent: egyet két forinton tartottak).

Gyakran fordul elő a régieknél az egyszerű áron e h. pénzen, pénzért: Ugyan áron veszem meg tőled: emam pretio a te. MA: Bibl. I:302. A mi vizünket áron ittuk, a mi fáinkat pénzen vettük. TóthJ. IstN. 79. Ma csak jelzővel mondjuk, még pedig vagy melléknévvel: jó áron, olcsó áron; vagy birtokos jelzővel, pl. a rét árán szőlőt vett. Nekem nem kell az üdvösség, árán a te szép lelkednek. TóthK: Költ. 78. Egy ábrándoknak élő fiatal embert rajzol, ki többnemű csalódások árán jut el annak tudatára, hogy az életet reális oldaláról kell felfognunk. MSalon. 1885. 250. Állandó kifejezés ma is: kész pénzen für bares geld (v. ö. kész pénzül az -ul ül ragnál). — A pénzen, áron ellentéte ingyen gratis, um-sonst («Ingyen van: hiában,» Tolna, Nyr. III.86. mint a német umsonst is mindakettőt jelenti); a Balaton melléknél ingyér(t). — Gyakran fordul elő ez is: költségén. pl. Vármegye költségén temették el. Nyr. IV:420. Önköltségén guerillát szervez s magát vezérnek megteszi. Gyulai: Költ.¹ 323. Végre ide tartozik ez a népies szólás: Tizenegyedén csépelltek a búzát. Gyarm: Nym. II:94 = tizenegyedrészen, tizenegyedrészeért.

Innen fejlődött ez a régi kifejezés: semmit sem adok rajta = semmit sem adok rá, de eredetileg a. m. semmit sem adok érte. (V. ö. Nem adnék egy árpaszemet rajta. Helt: Mes. 10. Nem adna ő most azon egy darab káposztás húst. Decsi: Adag. 254.) Példák: Azt akarják, hogy egy babot ne adjunk a sz. atyákon Pös: Igazs. 407. Emberi agytul gondoltott; azért annyit adjunk rajta, a mennyit akarunk. Megy: Sza. Öröme. 303. Mit adok rajtatok ha egyedül vagyok? Kard nem jár meg engem, akár mint vágjatok. Népk. III:6. (Ma — a figyel, ügyet vet, hederít félék analogiájára — általánosan így mondják: semmit sem ad vmire v. vkire; l. Végh. -ra 3. és Bevez. 22. l.)

Nyer, veszt valamin; haszna, nyeresége, vesztesége van rajta, fordul rajta valami nyereség (ezek már átjátszanak az okhatározóba). E szólásoknak kiinduló pontja talán ez volt: kártyán vesztett, kockán veszteni; v. ö. kártyára, kockára tenni. — Pl.

Kincsét elveszté hásárton. RMK. II:266. 267. Igen eszik az tizedik, virradtig iszik, ... az hásárton mindent elveszt tizenkettődik. Tin. [«Sok-

féle részögös.»] Nékem semmi sem fordul rajta, semmit sem nyerek rajta, csak épen pénzt cserélek. Gyarm: Nym. II:291. Mégis fordult rajta valami. Ár: Élet. 143. — Rajta vesztesz [fölsűlsz vállalatoddal]. Fal: SzE. 92. A kevélység gyűlölséges és rajta-vesztő. Fal: NA. 110. «Ha rajta veszted (ha rajta kapnak). — A lopást rajta vesztettem». Gyarm: Nym. II:271. (A bizalom [elbizakodás] rajta veszténé őket. Zr. III. én. e h. rajta vesztetné őket.) — Valyon vont-e valamit rajtatok a Titus? numquid Titus vos circumvenit? Helt: UT. Aa. 4. Nem a mi gyarlóságunk, hanem tunyaságunk oka, hogy néha valamit nyér rajtunk a kísértet. Fal: NE. 11. A hízelkedő csalni akar rajtunk [bennünket]. Pázm: Préd. 934.

Vmely nyelven szól, ír, ért, tud stb. nagy hangon szól, vmely hangszeren játszik, zenél stb. V. ö. a következő eltérő kifejezéseket: Külömbkülömb nyelvekkel és külömbkülömb ajkakval szólok én. Komj: Sz. Pál. Corinth. 14. fej. Végre horvát nyelvvel eztet mondja nagy keserűséggel. Zr. 9:91. (V. ö. horvátul stb. az *-ul ül* ragnál.) A német azt mondja: *mit lauter stimme*, de már szintén helyhatározó átvitelével: *in deutscher sprache*, mint a fr. *en allemand* stb., és más nyelvek amazt is így fejezik ki: ang. *in loud voice*, gör. *κράζων ἐν φωνῇ μεγάλῃ*, így az olasz stb. — Magyar példák:

Mindnyájan hallottuk őket szólni mi nyelvünkön: *audimus eos loquentes nostris linguis*. JordC. 710. Az cigán nyelvén van mondva (hazugság). Ny. VI:317. Nagy sok nyelven leveleket írta, országában mindennek tudni adá. RMK. II:279. Inkább szeretnek idegen nyelven dörmögni, mintsem magyarul szólni. Vitk: Munk. II:157. Minden európai mivelten nyelven olvasott. Jók: Emlbesz. Jós. felett. A vén vadász értett az úr szaván. Tompa: «Oltárkő». Szólni sincs kihez nekem, senki se tud a nyelvemen. Tompa: «Népdalok». (L. Lehr: Toldi 12:15.) — Trombita-hangokon s ágyúkkal beszélünk, Magyarország felett meggyűlt a zimankó. Sár: Tromb. 3. — Kinek lantján szívem szerint fog zengni éneke. Czuczor: «A legszebb ének.» Sípos, vedd a sípot s fújj rajta méltó dalt hozzáms a magadhoz. Ár: Arist. III:150.

Ért, megismer, tud, megtud, tanul, érez, észrevesz, meglátszik, jelent, jegyez stb. Ezek közül *megismer, tud, megtud* ma inkább *-ról, jelent -vel* raggal használatos. Az *ért* igét (v. ö. már fenn «nyelven ért») a német *darunter verstehen* hatása folytán ma többnyire az *alatt* névutóval használják; de erre a régieknél nem találunk példát, legfőlebb az *által* névutó használatára, ez azonban latinos; pl. »In principio creavit Deus cælum.... itt az Istennek neve által értetik az Atya, a kezdeten a fiu;... az Istennek lelke által pedig értetik a Szent Lélek». Biró: Préd. 109. — Példák az *-n* ragra:

Az dobon értetnek az mártíromok. SándC. 17. Midőn ezt mondom azt értem rajta, hogy.. MA: Tan. 1190. Ha pediglen azt találná azokon a

káit. Borssz. J. 647:10. A tanács pályázatot hirdet 27 kiházásítási díjra; 27 menyegző lehet ezen a révén Budapesten ebben az esztendőben. PHirlap. 1884. 36:5.

Végre vannak különös *ra*-végű eszközhatározóink, melyeket kivált a népies nyelv kedvel:

Két kézre ittak [a komák] az atyám borába. Gvad: RP. I. végén. Két kézre fogták [a kupát] és úgy ittak belőle. MSalon II:646. Két kézre ví jó Kadosa. Ar: Keveh. Két marokra fogván a botot, ütés végett neki-huzalkodott. Ar: Bist. 1:153. Megszorítja [a farkasnak] torkát Toldi két marokra. Ar: Toldi 5:9. Maga karjára dolgozik. Nyr. II:367. Két pofára dolgozik (telhetetlen. nagyevő) III:30. Két pofára eszik XV:356. Fél fogra nevet. Mik: TLev. 173. (Kreszn.) Fél szemre nézni egyebeket: alios intortis oculis intueri. Erasmi: Erk. 44. Félvállra be-zél stb. I. Lehr 26. Szü-leim is ellenzenek, zárnak lakatra. Amade: Vers. 130. Rejtélyes kulesot hordanak, a mely három makkra jár. Ar: Arist. III:33.

Azt lehetne hinnünk, hogy ezek a szólások, mint módhatározók, a többi *ra*-végű módhatározók mintájára alakultak (fönn 2.); másrészt helyhatározóból való átvittel magyarázhatnók őket, hiszen egy részükben akár ma is helyhatározót láthatunk: «két kézre fogták, két marokra fogván». Mégis azt tartom legvalószínűbbnek, hogy ez a szerkezet szláv eredetű, mert alig lehet véletlen, hogy ezen sajtóságos szólásoknak szakasztott mássát találjuk már az ószlávban: *na obě ručě strěljajušte*, ambabus manibus jaculantes (tehát egészen úgy, mint a fönt idézett «*két kézre vi*») stb. I. Mikl. 421. — Az eddigi kifejezésektől el kell választanunk azokat, melyekben elvont főnév az eszközhatározó:

Nem is késett, két ugrásra ott vala. Fal. 637. De hát mindent meg akar ön tudni első találkozóra? Jók: RRáby. I:160. Mind egy füstre s egy csapásra elverte férjét az ágy széliről. Ar: Arist. II:386. Ezreket semmisít meg egy szemhunyasra. Rák. J. Shak. XIII:124. Egy nyeletre bekapja. Pap: Palócz Népk. 79.

Ezek időbeli rá-következést jelentő határozók, illetőleg ilyeneknek analogiájára vannak képezve. Az első példát akár még így érthetjük: két ugrás után ott vala. A többi példát sorban összevethetjük ilyenekkel: Mindent tudni akar ön első találkozás-ra [= után]? Egy csapás-ra [= után] leesett férje az ágy széliről. Ezrek semmisülnek meg egy szemhunyasra. V. ö. még alább a *ra*-végű okhatározókat.

Okhatározó -n -ról -ra.

1. Az -n rag okhatározókép szerepel ilyen kifejezésekben: *mi okon? ez okon* stb. (akármiféle állítmánynyal); *valakin v. valamin múlik; vmin megijed, fél, haragszik, búsul, örül, hálát ad, kér, könyörög*. Az utóbbiak még fél lábbal az állapothatározók területén állanak. Az -n-es okhatározókat mindenesetre a valamin nyugvás képzetéből kell magyarázni. Ha tehát Lehr csak azért, mert Arany Toldijának egy helyén (az álomméznek «édességén tiszta nyál csordult ki Toldy szája végén» 4:5) *édességén = édességétől*, azt mondja hogy «az -n rag néha okot, eredetet fejez ki», ebben mindenesetre tévedést kell látnunk. Ámbár ugyanis az ok általában az eredet rokona: a jelen esetben az ok nem mint eredet (ablativusi alakkal) hanem mint a l a p (locativusi alakkal) van kifejezve. *Mi okon? = mi alapon?* tehát az ok itt olyan észjárással van szemléltetve, hogy rajta alapszik, reá támaszkodik a cselekvés. V. ö. hogy a német *grund* nem csak alapot, hanem okot, indító okot is jelent. — Sok kifejezés azonban, mint alább fogjuk látni, kerülő úton, az idő- és állapot-határozás révén jutott ide, az okhatározó jelentéshez.

Az -n-es okhatározó leginkább az alább felsorolandó igék mellett szerepel s más állítmányokkal nem igen használjuk. Emigy a régiségben is csak az egy *ok* főnév fordul elő gyakran (*okon*), s ma aránylag ez is ritka; más főnevekből pedig jóformán csak költők képeznek ilyen határozókat, de azok aztán nagyon kedvelik őket és sűrűn élnek velők.

a) *Okon* (v. ö. *okért, okból, okra, okra nézve, ok iránt*): *Mi okon futottál el tőlök? qua ex causa recessisti ab illis? Kár: Bibl. I:495. Okon hasznosnak mondja. Lép: PTük. 202. Azon igaz okok, melyeken elszakdtnak eleink a római gyülekezettől. Pös: Igazs. 561. Istennek ígejének tartassék, nem egyéb okon, hanem hogy...* Toln: Vig. 90. Ez okon festik Cupidót száránnyal. Ar: Szentiv. álom. Tudom én, hogy mi okon kértem. Győry V. Nem tudom, mi okon irtózol én tőlem. Népk. II:144.

Házasságát költőnknek Dugonics nem tudom mi alapon teszi épen 1563-ra Ar: Próz. 264. — Mi jögon leszünk s alkottatunk megkérdezetlenül? Vajda J: Uj költ. 86.

b) A többi ide tartozó kifejezés közt feltűnő gyakran szerepelnek a cselekvést jelentő főnevek, s azért hihető, hogy ezek használatában költői nyelvünk a hasonló alakú idő- és állapot-határozókból indult ki (hold fogytán, egy óra multán, — fogytán

van, halálán van), annyival inkább, mert sokszor nem csak az okot, hanem egyuttal az időt és állapotot is meghatározza egy és ugyanaz a kifejezés. Pl. «Halálán szívem csaknem megrepedt.» Tompa: Barátom hal. = halála idején, a halála folytán előállott helyzetben és halála miatt. (Szintugy ezekben: «Délbe megkimélt, s én nem aléltam forró ölelésén». Ar: A pusztai fűz. A hiuság, mint telhetlen kesely, prédája fogytán magát tépdesi. SzászK: Shak. XIV:138. Mint bűvös láng, a mely halványul a reg jövetén. Szász: Műford. I:24.) Egészen az időhatározó átvitelén alapszik ez a prózai kifejezés: *folytán*, következtében, miatt', mintegy: lefolytán, folytatásakép, folyományakép.

Ökle csapásin hajtók sora szétdül. Ar: BH. 8. én. Te is úgy maradtál napod kora szüntén, hervadva szerelmed hamari eltüntén. 5. én. Kiölé a rablót az utolsó házig, most boszúja hültén szive lohad, fázik. Ar: TSz. 5:81. — Ifjantan kelle veszni szegénynek más bolondságán. Zr. I:52. Megnémula Gyöngyvér szavain férjének. Ar: BH. 10. én. Hol durva kő mozdúla önként a lantos húrjain. Ar: A dalmok bűja. Halál-álmot küzdve lesz kővé minden mozgó élet, ajka dermesztő lehén. Ar: Próz. 518. Ha lány hangján a zenének fölkelnek az érzemények. SzászK: Műford. I:31. Füleml zúg, fogfájás esik reám e pokolbéli kínharmonián. Tompa. I:205. (Forrott mustot adál, kin hasam fájni talál. Kal. 1620. B5. Azon panaszol ő kegyelme, hogy barmok is holtak volna; itt mindnyájan sem volt annyi mí [mű] kin meg kellett volna hálnia Lev. I:174.) — Nagy bőség lehetett még ezen a portán, mikor itt volt ő is sors végzése folytán PhilKözl. VIII:62.

Leginkább azonban a következő kifejezések kedvelik az -n-es okhatározót:

Mulik, elmulik. «*Nem rajtam mulik*» eredetileg a. m. nem miattam mulik el. Mai nyelvézékünkre nézve persze nem oly világos már e jelentés, de a régiség s részben a mai nyelv is még valóban az összetett *elmulik* igét használja; v. ö. még: Sokszor azon is *elmarad* a sütés, hogy nincs liszt. (Szatmár) Ny. VIII:180. = azon is *elmulik*, azon *mulik*. Más példák:

Nem az orvosságon mulik el a gyógyulás. Hall: Paizs. 230. Min mult el a maguk házassága? Abonyi: A mi nót. I:8. — Csak kevesen mult, hogy rá nem rohantanak. Telekesi: FLél. 90. Különben, ha rajta hazánk dolga múlik, tudja meg, hogy nyaka azonnal megnyúlik. Sár: Tromb. 10. Kicsin mult halála. Ar: Arist. II:26. (V. ö. Kevesön *áll*, hogy meg nem kövez engemet: paululum et lapidabit me. JordC. 47. Most csak azon függesztették fel a ked dolgát. Gyarm: Nym. II:198.)

A megijedést és félést jelentő igék: *megijed*, *megrémül*, *megretten*, *megdöbben*, *elszörnyűködik*, *elborzad* stb. — *fél* (erre

több példa MKötöszók II:44. — régente féltek valamin és féltek valakitől, míg ma egyaránt félünk valamitől és valakitől, vagyis az előbbi kategória átment az utóbbi analogiájába), *félt*; — ezt az analogiát követik néha a félésnek ellentétei is: *bizik*, *elbizzá magát*. *bíztat* stb. — A megijedést a német is hasonló észjárással fejezi ki: *über etwas erschrecken*.

Megijedénk rajta. ÉrdyC. 565. Ekkor megijedt arczom elvadult kifejezésén. Gyulai: Vén szín. V. — Szent Ferencz hallván ez nagy háboruságot ez két ember között, megrémüle szíve rajtok. VirgC. 16. Rémülködött a dolgon. Nyr. IV:39. — Megrettenek rajta: attremo; megreszketek rajta, megijedek: attremo PP. lat. Ugy megrettent rajta [az ajánlaton]. Jók: A fek. sereg (1879.) 10. — Nem döbben-e meg minden zörrenésen? Ar: MO. I:105. Mind atyám, mind anyám e beszéden elhült. Gvad: RP. III. cikk. (Semmitől nem tarthatok és csak egyedül a te haláladon vesztethetném el az okosságot és a bátorságot. Mik: MulN. 58. Gyáva szívként zúg a fegyver tábora a legelső lágyszellőcske fuvatán. Tompa I:219. Összvecsaptam kezeimet a te fősévénységeden. Illy: Préd. I:212.) — Fél azon: timet. ne. DebrC. 76. Félek rajta. Helt: ÚT. Aa1. En hiszem, hogy azon fél Decsi: SalC. 42. Félek rajta, fánthon fántra jutok, hogyha majd csatába leszen úttok. Czuczor I:193. Azon félek, hogy leesik valami fűről (Nép.) Lehr 457. — Cezáreába küldé, mert hogy elragadnák szent Pált, azon félté. RMK. IV:191. — A haza sorsán, jövődön, gyermekein aggódni. Cz. F. Férjének elmentén öli aggodalom. Finkey: A trachisi nők. (V. ö. A távozott férjért remeg egyre szíve. Csiky u. o. Hire, neve, böcsülete miatt aggódik. Cz. F.) — Bizik hitetésén sors csalárdságának. Reges Hun. 32. Erőn bizik. KisfK: Az álm. király. («Szokatlan szóvonzat», jegyzi meg Beöthy, Magyarballadák.) Azon való bizodalmas reménységünkben. ÉrdyC. 529b. — Ne hidd el magadat a győzedelmeken. Hall: 3Hist. I:17. A király azon bíztatá [a fiát], hogy majd elveheti a nádi kisasszonyokat. Ny. XIV:519. Azon bíztat, hogy vegyek neki is. (Nép.) Lehr. 457.

A megharagvás némileg ellenképe, pendantja a megijedésnek. A német is egyformán szerkeszti a kettőt; v. ö. *über etwas in zorn geraten*, *über etwas aufgebracht sein*, *sich ärgern* stb. Lehet a rendes okhatározó -ért és miatt viszonyszókat is alkalmazni, pl. Senki sem látta, hogy ez meghargutt volna... uton való járásnak fáradságáért. DomC. 119. Meg haragvának Hippocrates tanítványi Philemonra az ítélet miat Cis. A2. — Ide tartoznak ezek az igék: *megharagszik*, *haragszik*, *megháborodik*, *bosszankodik* stb.

Megharagvék rajta: iratus est vehementer. JordC. 14. Ezen megharagutt. RMNy. IIb:191. A lány nem másótotta meg beszédét. Ezön igen mögharaguttak rája. Nyr. II:131. — Haragszik mindenenken, valamik ő néki jobbulásra szolgálnak. MA: Scult. 122. — Ez hiren igen megháborodék. Helt: Krón. 109. — A Sz. Hiradó kifakad azon, hogy a

fővárosból már két színész is aspirál a szegedi színházra. PHirlap 1882. 317. 11. — Gyakrabban tekintget a mutató lapra, hogy siet, hogy késik, bosszankodik rajta. Ar: MO. 3:82. A kegyőtlen pogán rajtunk dühösködik, mert az mi életünk lám soha nem jobboldik. Tin. 61. A bég, mivel állni akarta szavát a várnagyi válaszon ette magát. Czuczor I:147. Sokat évődünk azon, hogy a magyar fiak olyannyira elkorcsosodtak, elaljasodtak. Vitk: Munk. III:14. Majd tépi a szakállát azon, a mi e csomagban van: there is that in this fardel, will make him scratch bis beard. (Szász K.) Shak: TRege. 4:3.

A harag átvezet a búsulás kifejezéseire, melyek rendszerint szintén *n*-es határozót vesznek maguk mellé: *búsul*, *bánkódik*, *búban*, *bánatban van*, *szomorkodik*, *szomorú*, *elszomorodik*, *szíve fáj* stb., *sír*, *síránkozik*, *epekedik* stb. — *ritkábban*: *pirul szégenkezik* stb. (A búsulás a régieknél -ról raggal is jár, l. alább.)

Bűneimen nem bánkódtam. VirgC. 6. Rajta az Begler bég oly nagy búban vala. Tin. 44. Hazámnak romlásán lévén bánatomban — szerzém ez verseket. Thaly: Adal. II:112. Atyja halálán vala bánatja. RMK. IV:84. — Ennen bűnén szomorkodik. ÉrdyC. 620b. Szomorkodom elmúlt életemen. MA: SB. 331. Szomorú igen rajta. Tof: Zsolt. 601. (V. ö. A Deiphobus halálán Trójában mindenek gyászba öltöznek, és egy ideig nagy szomorúságot töltenek el miatta. Hall: 3Hist. III:196.) Neki szomorodott rajta egy kicsinyég. Ar: TSz. I:24. — Ha meg nem látogatna, teljes életemig az szívem fájna rajta. Lev. II:244. Kin szívem vidámsága azonnal úgy mulik, a mint elenyészik felhőben nap világa. BalassaB. (Szil. kiad.) 82. Szerettem én őt, halálán szívem csaknem megrepedt. Tompa I:54. — Látván a várost, síra ő rajta MünchC. Luk. 19:41. (A várost látván síra azon. Kár. Videns civitatem, flevit super illam. Vulg.) Azon kell sírni [= azért]. ÉrdyC. 571b. Nagy siralmat tőnek vala rajta: fecerunt magnum planetum super illum. Helt: UT. h5. Kályha mellett ülni s vén asszonyok meséin pityeregni. Bajza II:44. Gyászolt még a természet is két szerető szív elszakadásán. Kárm: Fanni. I. Mind fián, mind urán így epekedé. Dug: Tr. vesz. 156. Winterben nem támadt keserű érzem az ifjak boldogságán. BSzemle XXV:116. Sajat szépségének dicséretén pirult. Magy. s a nagy Vil. VI:458. Akkor csak elpiritod újra. Szégyen miatt fog égni tetteteden. (Ar:) Shak. XIV:67.

Az öröm kifejezéseit szintugy szerkesztjük, mint a búsulásait. (Némileg hasonló a németben: *seine freude daran haben*. Még hasonlóbb a régi angol *I am glad on it*, még Shaksperenél, míg *most of* járja.) Ide tartoznak: *örül*, *örvend*, *megörül*, *örömrerjed*; *öröme van*; *megvidul*, *vig*, *tapsol*; analógiájukra néha szintén *n*-es határozóval szövetkeznek a szabályos -ben helyett ezek: *gyönyörködik*, *örömét leli*.

Örül másnak javán. SándC. 1. Álnokságon nem örül, az igazságon örvendez. Tel: KerF. 43. «Multi in nativitate ejus gaudebunt: az ő szüle-

tésén sokan örülnek.» Biró: Ünnepe. Ab. Mintha örömkön örvendene szegény. Gyulai: Költ. 44. — A leány megmondja az ifjúnak, a ki is azon megörüle. Mik: TLev. 71. lev. Nagy örömben esék rajtam az Trója. CsomaC. 11. Testvéri egyességükön szívem öröme még nem gerjedett soha: nie hab ich ihrer eintracht mich erfreut. Szenv. Messz. 28. — Öröme lehet az vőlegénnek mátkáján. Mon: Apol. 485. Édes fiam! örömem van szerencsés megérkezéseden. Népk. III:323. (Ked jó tetszése rajta. Lev. II:204. = tetszésével találkozók e dolog.) Rajta az király igen megvidula. Tin. 30. Rajta mind az hajdúk nagy vigak valának. 63. — Miként tapsol győzedelmén s az én boldogtalanságomon. Bár: m. VIIIb. 118. — Szép dolgain te templomodnak gyönyörködik szívünk. MA. 65. zolt. Gonosz szíve gyönyörködnék Ottó kelepezébe jutásán. Ar: Próz. 244. Beliz a Pilinyi kis esztelenségein örömet lelt: Belise fut sensible aux graces naïves et légères de Lindor. Kaz: Munk. I:171.

«*Örül vmin*» mellett még ezt a szerkezetet használjuk: *örül vminek*, s a kettő közt az a sajátosságos különbség van, hogy «amott az öröm inkább csak érezve van, emitt mutatva is, arczkifejezéssel, jelekkel, magaviselettel», l. Lehr 363. A németben pl. egész más különbség van e két szerkezet közt: *sich einer sache freuen*, és *sich auf eine sache freuen*; amazt már meglevő v. megtörtént dologról, emezt valami jövőről mondják. Az utóbbit ma gyöngye nyelvértékük magyar beszédben is utánoztatják, legalább Budapesten hallani néha: *örül vmire*. Régi nyelvméleink ezt is használgatják: *vmiről örül* (l. alább), továbbá ezt a latinos szerkezetet: *vmiben örül*. Kivételek népnyelvi szerkezetek: *beleörültek*, Lehr 364. Ezzel a kapitány nagyon megörült. Népk. III:189. (v. ö. ném. *sich damit freuen*.) L. bővebben a *-nek* ragnál.

A régiek a hálaladást is *-n* raggal szerkesztik (de még gyakrabban *-ról* raggal, l. alább):

Az szentök nagy hálákat adnak rajta istennek. ÉrdyC. 196. 513. (s még sokszor, de u. o. igen gyakran *-ról* raggal.) Az szép nyereségön nagy hálát adának. Tin. 295. 293. Nem adott hálát Istennek rajta. Kules: Evang. 495.

Szintén régies szerkezet, de a mai népnyelvben is előfordul, nevezetesen a székelységben (íróink közül Aranynál): *vmín kérni vkit*, *vmín könyörögni vkinek* stb. Itt az okhatározót akár célhatározónak nézhetjük.

Kéré azon ötet hogy kevés ideig hagynája vele lakozni. VirgC. 25. Azon kérek és arra intek minden keresztyént. Tel. Fel: 17. Nagyanját csak azon kéri nappal éjjel, gyenge öreg testét ne törje oly messze. Ar: TSzer. 8:21. Édes anyám pénz vagyon a zsebembe, azon kérem markoljunk ki belőle. Népk. III:202. Azon kérem én a kocsist, nézze meg. (Udvarhely.) Ny. VIII:144. (Más példák MKszók II:44.) Kiváltképen ezen könyörgünk tenéked, hogy midőn gonoszul vagyon dolgunk, ne aludjál el. MA: Scult. 201. Azon könyörgött Káldi: Préd. I:419. Csak azon könyörögők mostan felségednek, vegyen be seregébe csupán közembernek. Ar:

Toldi 12:13. — Kis Éva nagy örömmel köszönti Kdet, azon búsít, irjak Kmdnek, ha nagyon immár anyja, hozza ide Kmd. Lev. II:292. És azon én Istent jó kedvvel imádom, hogy te házasságtok legyen igen bódog. RMK. II:45. És azon imádom Istenemet, hogy megörögbítse en bennem az hütöt. Kulcs: Vetek. 42.

2. A *-ról* ragot a mai *-ért* és *miatt* értelmében igen gyakran használja a régiség, mindazon kifejezésekkel, melyek a dicséret és feddés, bűnhődés és bocsánat fogalmai körül csoportosulnak. Ilyenek: *dicsér, megint, fedd, dorgál* stb., *büntet, bosszút áll, lakol, bánkodik, töredelmes, penitenciát tart, mentegődzik, bocsánatot kér, megbocsát* stb. Ezek közül máig csakis a *dicsér* igének maradt meg e régi szerkezete. Ezen szerkezet magyarázatához a megítélés kifejezései adják kezünkbe a fonalat, mert arról dicsérünk vagy feddünk valamit, a miről egyáltalán megítéljük, a miről becsülésünk mértékét vesszük, a miből kiindulunk, ha ítéletet mondunk felőle. Hiszen a *megítél* ige sokszor maga is közel jár a feddés fogalmához s az elítélés jelentését veszi föl. (Pl. Esztelenek! arra szagatnak, a miről őket megítélik az okos jámborok. Fal. 259. Itéltetem szerelmemről, dicsértetem gyűlölségről. Amade: Vers 120.) Már most a megítélés, megbecsülés általában abból indul ki, a miről a tárgy felől való ismeretünket szerezzük, s így végre oda jutunk, a hol a *»megismer vmiről, megítél vmiről«* csakugyan megmagyarázódtak: az eredet határhozók körébe. (L. Eredeth. -ról 2.) — Példák:

A néma nem dicsértetik a vesztegségtartásról, mert azért tart vesztegséget, hogy nem szólhat TihC. 203. Ki csatáit látta, mind arról dicséri, hogy Perczel az éket jól a görshöz méri. Sár: Tromb. 81. Magasztalja ezt az asszonyembert sz. Lukács nemzetségéről, szüleiről, vénségéről, hivataljáról is. Tel: Evang. I:150. (Még a dohányt is nem szagáról, hanem áráról böcsüli, úgy hogy a tiz forintos tízszer jobb ő előtte annál, a mi ötön kél. Fal. 257. Erről dicsekodik vala hogy Jesusnak lölki kegýöse volna. DebrC. 139. Nem szép: tulajdon familiájáról dicsekedni, ne kevéskedjél se ne dicsekedjél vele mások előtt: è atto incivile il gloriarsi della propria famiglia. Fal. 14.) — Harmadszor az patvarkodásokról és perlésekről intést teszen. Komj: Sz. Pál. 118. Csak a római pápa meré arról meginteni [a pátriárkát]. Mik: TLev. 79. lev. Kezdé feddeni az ő hálálatlanságáról DebrC. 218. Erről, és minden egyéb latorságirúl keményen megfedd őtet Szent János. Pázm. Préd. 23. Semmire nem tanítják, semmiről nem feddik. Fal. 155. Orézázá a phariseusokat az istentelenségről. Tel: Evang. I:43. Eléggé megtorkolták erről Kalauzt (Pósaházi) Ny. V:459. Ha pogánytul hallatnék is ilyen kérdés, meg kellene róla torkolni. Pécsv: Fel. 133. Megdorgáltatik az ő hitetlenség-

ról. MA: Bibl. I:14. Jobb szeretem, hogy gyalázzanak a jóról, hogysem dicserjenek a rosszról. Fal. 309. Rágalmazták arról, a miben nem vétett. 32. Félvén, hogy meg ne jegyeztetnének telhetetlenségről vagy magahányásról DomC. 151. — Dolgát hogy megtudta vala róla megbüntetni elszánta vala. Cser: PersF. 98. Isten bosszút áll minden bűnről. Dévai: Tizpar. G3. Én is te rula bosszút állok: et ego te ulciscar. Heyd: PCF. 67. — A miket vétett, meglakol róla. Cser: PersF. 51. Sok még a miről lakolniok kell. TasiG: Préd. 103. Zaboláztassanak meg kérdésekről. Thaly: Adal. II:344. — Ha úgy cselekszel, mint ekoráig cselekedtél . . . bizony meg-bánkozol róla. TGyűjt. 1836:V:93. (1652-ki levél.) Az penitenczia tartó embernek bánatus szívűnek kell lenni ő bűneiről ÉrdyC. 34. Idvességes gondolatokat hozván ő szívében, tordelmességöt, bánatot keserűségöt ő bűneiről. ÉrdyC. 554. Siralmas nem voltam bűneimről. VirgC. 12. Tartsatok penitencziát minden hamisságtokról. Biró: Angy. 270. (agite penitentiam ab omnibus iniquitatibus vestris. Ezech. 18:30.). Menti magát róla. ÉrdyC. 373b. Es bocsánatot kére [Péter] az megtagadásról. CornC. 111. Arrúl kér bocsánatot. Pázm: LuthV. 474. Egyrül követem, és más egyre kérem a kegyes olvasót. Fal: UE. I:elöb. — Isten nekünk megkegyelmez a mi sok számtalan bűneinkről. VirgC. 50. Mordságimról, hibáimról megengedjete ti! Thaly: Adal. II:317. (Változata u. o.: Mordságimért, hibáimért . . .) Megengedj az ily ugrásokról, a melyek néha akaratom ellen is megesnek. Vitk: Munk. II:9. Megbocsáss, Artemi! az erőszakról. Fal. 849.

Szintén az elavult kifejezések közé tartozik a búsulás és örvendés *ról*-lal való kapcsolata, melyben az ok úgy van kifejezve, mint a bűn és örömnél eredete. (Ugyanezek *-n* raggal fönt 1.)

Haláláról az városnak polgári bánkódnak. VirgC. 58. Róla az Saul esék nagy bánatba. Tin. 226. Gonosz a szomorúság, mely vagyon a mások jó szerencséjéről; avagy is elvesztett világi javairól. László: Petr. 202. Az angyalok örülének az mai napon emberi nemzetnek megváltásáról és az ő romlásoknak megépületiről. CornC. 95. Kikről a mennyország örvendöz és e világ örül. TelC. 41. (igy 33. 63.) Nem örül az hamisságról, de egyetembe örül az igazságon. Komj: SzPál. I:Kor. 13:6. (Nem örül a hamisságnak, örül pedig az igazságnak. Kár. Non gaudet super iniquitatem, congaudet autem veritati.) Kezde a több szűzeknek halálokról ötet vigasztalnia így, hogy ötet magának házasul venné. KazC. 165.

Elavult a vmiről való hálaadás is, a mi régente váltakozott a valamin való hálával (az ÉrdyC.-ben pl. mindakettő egyaránt gyakori, l. fönt): amaz voltaképen a hálaérzetnek eredetét jelzi, v. ö. a latinban is: *gratiam facere de aliqua re*. Elavultak továbbá vmiről fizetni, a d ó z ni (v. ö. fönt lakolni). Példák:

Hálákat adok jó tételidről. ÉrdyC. 513. 570. stb. Hálaadással tartozunk ő felségének róla. TihC. 7. Örvendezünk rajta, és adjunk hálát istennek rula. Tel: Evang. I:120. — De hogy az ő nagy jótételiről hálátlan-

ságban ne essünk. ÉrdyC. 372. 567b. 601b. Te hálálatlan te megszabadítódnak jótételéről. VitkC. 19. — Addég fizessen adósságáról, míg morhája vagyon. ÉrdyC. 22. Mikoron semmi okot nem vethet, semmiről nem fizethet. 23. (V. ö. Fejtől fizetett adó, l. a *től* ragot.) — Sine censu homo: rossz ember, kinek nincs miről adózni. PPBlat. (V. ö. Fejétől adózó: capite census. U. o.) Jószágával élnek és nem szolgálnak róla. ÉrdyC. 612b. (V. ö. *rászolgál* végh. -ra.)

A mai nyelv még egy népszerű kifejezésben használ *ról*-ragos okhatározót; mely itt is nyilván az eredet képzetén alapszik: De úgy vágta Mokrák Csucsuj a homokra, hogy azóta mindig arról kódul Mokra. Ar: N Cz. I:38. Majd megtanítom a corpus jurisra, hogy arrul koldul! Jók: RR. I:45. A lázadó szerbek Versecznek fordulnak, de Blomberg megveri, hogy arról koldulnak. Sár. Tromb. 46.

Vége még találkozunk itt-ott egyes elszigetelt kifejezésekkel, melyekben a *ról* rag az eredet képzetén át az okhatározás szerepéhez jutott. Pl.

Felfuakodtanak arról, hogy fajtalanság bűnébe be nem esnének. Komj: SzPál. 28. (V. ö. fönt: dicsekszik róla.) Werbewczy, kit sem tudományárul, sem arra vala értékéről az náderspánság nem illetött. MonIr. III. 44. (Igy is magyarázható: arról tekintve, azon szempontból, v. ö. arra nézve.)

3. A -ra okhatározói használatából mindenekelőtt azt a ritka esetet említjük, melyben magához az *ok* szóhoz járul: Miben s mi okra vagyunk hátra? Akad. Értes. 1847. 304. S ki vagy te? Okra kérdehetem viszont. Ar: Arist. III:63. Ezt nagy valószínűséggel magyarázhatjuk e régi kifejezés rövidítéséből: *okra nézve*. (Pl. Nem tudom: mi okomra nézve, ki esordúlnak nem reméllött könyveim. Dug: Szerecs. I:316.) Régente ugyanis ez a *ra nézve* igen használatos okhatározó alak volt (mint a mai *«tekintve hogy»*); hogy pedig ebből könnyen maradhatott el a *nézve* szó az értelem változása nélkül, azt már fönt láttuk a respectivus *ra* tárgyalásában (a módhatározók közt).

Talán így értelmezhetni ezt az okhatározó szólást is: *létére* (régente *voltára*); pl. «Te kereskedő létedre illesz a khánhoz» (Hunf: Vogul Föld 178.) = kereskedő léted miatt, minthogy kereskedő vagy. Az efféle tehát így volt érteve: kereskedő létedre *nézve* illesz a khánhoz = *tekintve*, hogy kereskedő vagy. A kifejezés tehát voltaképp sem okhatározó, sem megengedő, hanem a kettő

fölött álló, általánosabb értékű állapothatározóféle, s így könnyen érthető, hogyan használhatja a nyelv mind a két viszony jelölésére.¹⁾ Barbarics R., — a nélkül, hogy a kifejezésnek eredetét nyomozta volna, csupán nyelvérzékétől vezetve, ugyanezen eredményre jutott. (Nyr. XV:345, hol érdekesen fejtegeti e kifejezésmódnak minden csinját-binját). — Példák az okhatározó használatra (több példa Nyr. XIV:323):

Magyar létemre jól kell magyarul tudnom: cum sim Hungarus, debeo bene scire Hungarice. Révai. Új ember léteére ha célt akar érni, nem Catilina, hanem más hatalmasok barátságát kell keresnie. TudTár. 1838. III:239. Pelbart magyar léteére azon időkben még tudhatta, láthatott is oly kütfőt, melyben sz. Erzsébet születésének helye fel volt jegyezve. TudTár 1839. 165. Az Arthur mondakör egyes részei Tennysonnál, naiv eposi feldolgozásra teljesen hivatott költő léteére, oly feldolgozásban részesültek, minő . . . SzászK.

Példák a megengedő használatra, a) *is* kötőszóval, b) a nélkül:

a) Oktalan állat-voltára-is, mintegy ugyan érzi, hogy . . . Misk: VKert. 356. Papok-léttükre is messze-látnak a velági dolgokban. Dug: Szer. I:258. Mátyás a népi éneket hallgatta s király léteére is megértette. Ar: Próza. 71.

b) Ó sz. felsége méltatlan voltomra vegye sz. színe eleibe [lelkemet]. Radv: Csal. III:85. Ne ítélj meg engemet, hogy ismétletlen voltomra hozzád szólok. Hall: HHist. III:15. Szemérem mondani hogy az okos állat magát bolondul tartja, eleven voltára hogy az meg holt képnak áldozik. Illyef: Jephtha. 6. — Valósággal eszetlen vagy egy oly bölcsnek tanítványa létedre. Báróczy: Alcib. 36. (Kazinczi ford. lévén.) De hogy lehetnék, Hurkás létemre, oly nagy ember én? Ar: Arist. I:19. Nagy orvos létire (*ιατρος έν*) ily félkegyelműn küldé el uram. III:175.

Az ide tartozó okhatározóknak másik, gyakoribb faja az, melyben a *ra* rá-következést jelent, melyben tehát az ok mint olyan van jelölve, a melyre következik az okozat mint következmény. «Veres lett a szeme a nagy dörzsölésre [Ar: Toldi 8:2.] = a dörzsölés után és következtében. A tegnapi esőre milyen szépen neki vidul minden! (Nép) = eső után és esőtől.» Lehr. 264. Itt tehát a *ra* rag az időhatározó jelentés révén jutott az okhatározó

¹⁾ Jelesen kérdő mondatokban világos e kifejezésnek közönyös-volta; pl. «Hogy menjek apádhoz, jó leány létemre, csúfra, szégyenszemre?» (Ar: Rózsa és Ibolya VII.) kétféleképp változtathatjuk: «nem mehetek apádhoz, mert jó leány vagyok», vagy pedig: «menjek-e apádhoz, noha jó leány vagyok?»

szerepre. Más nyelvekben is előfordul efféle okhatározás; pl. ném. «a u f meinen antrieb: az én ösztönzésesemre». (Márton ném. szót.), lat. «a d horum preces in Bœotiam duxit»: kérésükre.

A következőkben egész mondatban van kifejezve az ok, melyre a rá visszamutat:

Tégy jól az ebbel s megugat reá. Gyarm: Nym. II:256. Térítették, integették: Föl se vette, meg se állt rá. Zörget a kapun merészen. Vajda J: Kis költ. 43. Úgy fáj a lábom, majd meghalok rá. (Gyöngyös) Nyr. V:274.

Legtöbbször cselekvést jelentő főnévben van kifejezve az ok, tehát itt is, mint az előbbieken, egy cselekvésre következik a másik, okra az okozat: az ő parancsára tettem; fenyegetésemre elhallgatott. — Példák:

Királynak parancsolatjára vivék ötöt egy igen szép kamarába. VirgC. 38. Először nem mégyen el. mind az által második hivatalára az királynak el mégyen Kár: Bibl. I:140. Az üres hordó kicsid ütésre-is kong Hall: Paizs. 261. A leány prédikátornak ilyen gyakorta való prédikációjára a király enged Mik: TLev. 86. lev. Zokogott a tenger hánycodó hulláma a zugó fergeteg korbácsolására. Pet: János V. Elbeszélő költeményt t. i. jót nem lehet irni minden fütytyentésre. Ar: Élet. 94. Dombay úgy elbámult erre az ajánlatra, hogy elakadt a száján a szó. Jók: A fek. sereg. (1879.) 10. Reszketek a gondolatra hátha, mint magad, apád esetleg erre jőne! Shak. II:180. Hol Adonis új életre ébred a halhatatlan szerelem lehelletére. Csiky: Ang. ir. I:338. — Összenéz a bölcs törvényszék hallatára ily panasznak. Ar: Ágnes asszony. A nemzet maga is megdöbbsent a kép láttára. (Dalmady: Beszéd Tompáról.) PHirl. 1886. 227. Az ifju szíve önkéntelen, akarata ellenére rezgésbe jött az egymást szerető pár láttára. Beniczkyné: A nők hatalma. III. (V. ö. okh. -n-nel: Beszéle a bölcs agg; szellők is hallattán szépen elnémultak, hangját tovább adván. Szász K: Álmos 26. De a vér láttán a fenevad még bőszebb. U. o. 98.) A láttára, hallatára magától érthető alapszava van mintegy kihagyva ezekben: Hogy minden ellenség fusson keresztjelre és minden tisztesség szálljon keresztjénre. Zr. II:66. (Kaz. kiad.) A mint remegve felnyitottam a hozzám került levélt, fölbredének az ismert névre minden kínaim. Sár: Tromb. 275. Füstre harangoz (elhamarkodva alaptalanul ítél) Nyr. VI:175. És a «vörös inges vezér» szavára a lelkesült «ezer» hajóra szálla. DélibH. 99. Kujtorga magában; de, ha hallá, vére azután is felforr a Mikola névre. Ar: TSz. 8:42. (V. ö. Arra az orvosságra egy kicsit jobban lett. Nép. Lehr 264. mintegy: annak az orvosságnak a bevételeire.)

Csitt . . . , fölkel valaki zajodra, s akkor el nem szökhettünk Pet. Költ. I:38. Az oláh Saguna püspök ármányára felágoskodott a düh tetőpontjára. Sár: Tromb. 71. S én meghajoljak? udvaroljalak? S fanyar szeszélyeidre görbedezzek? Shak. II:79. Kigyün a nagy zsinatra a számadó. Ny. VIII:43.

Célhatározó *ra*.

A célhatározó *ra* a cselekvésnek valamely kitűzött célra irányzását jelenti, és ezen kérdésekre felel: minek? miért? mi végett? Ugyanez az átvitel megvan sok más nyelvben; pl. *vadászatra menni*: ném. *auf die jagd gehn*, ang. *to go a (*on) hunting*; ném. *auf dass* célh. mondatokban, arra hogy, a végett hogy'. Igy a szlávtságban: «acc. mit *na* bezeichnet den zweck einer tätigkeit» Mikl. 416. pl. ószl. *ishoždaše na ratī*: exhibat ad bellum gerendum, harcra indult; *sūberetū klasy na pištq sebē*: colliget spicas in cibum sibi: V. ö. hogy legyen teneked és azoknak eledelekre: et erunt tibi quam illis in cibum. Helt: Bibl. I: C3. — Valamint általában nehéz pontos határt vonni a cél- és véghatározók közt, úgy a *-ra*-féle véghatározók közt is láttunk már olyan kifejezéseket, melyek nagyon közel járnak a célhatározáshoz. Ilyenek nevezetesen a törekvést és a következményt kifejező *ra*-végű határozók. «A szeretet nem rossz, csak arra a végre igyekezzék, a melyre az isten rendelte». Mik: TLev. 86. lev. Itt a főmondatban az igyekezetnek inkább csak iránya, vége van meghatározva, a mellékmondatban már határozottan célról, az isteni rendelés, rendelkezés céljáról van szó. «Hadakozásra hittak ide, de békességre jöttünk». Mik: TLev. 12. lev. Az előmondatban célról, az utómondatban csak következményről, váratlan és nem-akart végről van szó. Világos, hogy az ige maga itt nem határoz, mert pl. jönni számtalanszor áll valóságos célhatározóval. Mégis legvilágosabb a célhatározás olyankor, mikor az ige maga célzást, rendelkezést, rendeltetést, hivatást, hívást fejez ki. — Példák:

Majd minden teremtetett állat az embernek vesztére, halálára céloz. Csúzi: Síp. 161. A nemzetnek hasznára céloz vele. Bár. VIIIb:6. Nem egyébre tárgyaltunk; hanem kötelességünknek töltünk eleget. Dug: Szer. 18. Zrinyi a főségre irányzott művével; Gyöngyösi csak a kellemlre. Ar: Próz. 272. Ennek a' három dolognak magyarázására igyenesítem a' mai tanításomat. Pázm: Préd. 64. Az Isten pásztorokat és doctorokat rendelt az Christus testének épületire. Pázm: Kal. 540. Más emberek tisztességére rendeltetett idnepek. Pós: Vetélk. 25. Nem szentelünk hasonló buzgalmat mindazon árnyalatok összegyűjtésére... Ar: Próz. 368. Nagyobb isten működik itt és téged nagyobbakra tart föl. Igy az Aeneis (XII.) U. o. 89. Isten szabadságra teremtetett mindeneket. Hall: HHist. I:49. Akarának hinia némely vitézeket az conventnek segedelmére. DomC.

136. Szemei meredten nézzenek Chongorra, kit halvány képe segédre kiáltoza: den ihre bleiche wange um hülfe anzurufen schien. Kaz: Munk. IX:206. — Olly szép legkisebbet tenni nemzetünknek nemesítésére. Kaz: Lev. II:6. Mit tett Gvadányi maga ez egy pár fő alakja meg elevenítésére. Ar: Próz. 303. Erőszak módot lelt garázdálkodásra. Orczy: KöltSz. 48.

Maga a célhatározó gyakran a *vég* és *cél* főnevekből van képezve, sokszor pedig ezeknek alattomban-értésével a kérdő vagy mutató névmásból (kivált a régiéknél, míg ma a kérdés rendszeren *miért* v. *minek*, a rámutatás pedig *azért*):

Gonosz végre ment ő hozzá. ÉrdyC. 551. Hitek szerint azt tartoták, hogy nem szabad semmi jó végre hazudni. Pázm: Kal. 65. Arra a' végre hogy látván ki-ki eszébe vegye. Csuzi: Síp. 25. Vond feleletre tehát őket velem e merényért: mi célra foglalák el Kranaa várát. Ar: Arist. II:349.

Mire beszéllesz? MünchC. 37. Mire siratod fiadat ilyen szüntelen. ÉrdyC. 549. Mire vagyok én itt? Kárm: Fanni. LVII. Mire beszélni nekik? úgy sem értik. (Belényesi) BpSzemle. VI:334. Ej te vitéz, te mire élsz? (Gyergyó) Nyr. IV:336. — Arra jöttem: ad hoc veni. MünchC. 73. Igérte, egy órát lop arra. velem szólna szívem szerint, LevTár. II:256. Arra jött ez világra hogy életet békeséget hozzon. Tel: Evang. I:134. Arra választott minket, hogy fiaivá fogadna MA: Scult. 72.

Mintkogy a cselekvésnek célja legtöbbször az, hogy valamit végrehajtsunk, hogy valami megtörténjék, azért célhatározókul leginkább cselekvést jelentő névszók szerepelnek s ilyenkor egyértékűek az infinitívussal vagy célhatározó mellékmondattal; pl. Ha szép levelet adsz is olvasásra nekik. MA: Tan. 37. = levelet adsz nekik olvasni, vagy: levelet adsz nekik, hogy olvassák. Engemet is halálra keresnek: quærent animam meam ut auferant eam. Kár: Bibl. I:326. — Más példák:

Ime... nyitva vannak az egek bemenésre. DomC. 208. Kezeinket ki-nem-nyujtván lopásra, huzásra, vonyásra, Csúzi: Síp. 6. Emeljétek fel szemeiteket a látásra, készítsétek el füleiteket a hallásra. Biró: Préd. 6. Lovam viszik itatásra. Ny. II:288. — (Szenvedő értelemmel:) Tinektek... küldette el tinektek megáldástokra: vobis... misit, qui benediceret vobis. JordC. 716. Édenből folyóvíz jó vala ki a kertnek nedvesítésére: fluvius egrediebatur de loco voluptatis ad irrigandum paradisum. Helt: Bibl. I: A3. Intésünkre mondatik MA: Scult. 815. Elindultak annak a nagy hegnyek a mászására. Merényi: Dun. népm. I:52. A kert nézésére ment II:27. — Itt egy rozmarin szál, az emlékezetre. Ar: Haml. 121. Ott kinn csak nem hagyhattam vesztére. Pet: Ján. v. — Lehet oly dolog, az kit Kd kérdőre küldene hozzám. LevTár. II:257. Péter ezt gyanítva jó előre futtatott néhányat kémlelőre. Czuczor: Költ. I:189. Ha indulóra a kürt megriad. Pet: Költ. I:18. A kilincset bucsuzóra nyitja. (Győry) HSzemle

1. 45. Előmbé találak itt kóstolóra. Shak. II:158. Most viszik a babám az esketőre [= esküvőre]. Népd. (Hasonló példák Lehnél 315.) — A máltai szerzet a szarándokok oltalmokra állíttatván fel. Mik: TLev. 80. lev. Fegyvert sem vonhatott maga védelmére. Ar: MO. 3:96. Midőn nyugalomra lefekszel: wann du nieder dich legest zur ruh Kaz: Munk. VII:152. Ledőlöngtek azután a déli álomra. Vitk: Munk. II:68. — Árulja halálra: tradet in mortem. MünchC. 31. CornC. 360. Halálára tanakodtak. DebrC: 82. Halálra keresték. Zvon: Post. II:270. Nektek adtam . . a ti eledeltökre: dedi vobis . . ut sint vobis in escam. Helt: Bibl. I:A3. Esőül mannat ada nékik eledelre: pluut illis manna ad manducandum. Illy. Préd. II:22. — Paradicsomból hozatott ki ez világnak orvosságára [= orvoslására]. ÉrdyC. 537b. Nagyobb bizonyosságra előve hozván Szent János mondását. 602b. Az ő tisztességére valamit türszé, szenvedszé? MA: Scult. 11. Senkit nyavalyádban segítségre ne keress, bízzál az Krisztusban. RMK. IV:256. Vigaságra bort adsz az embernek. MA. 104. zsolt. — Hat ezer fogoly küldetött rabul munkára. Zvon: Post. II:257. A bajnok, a mint magát a harcra mérgesíti. Ar: Próz. 94. Ebéd után a nemzeti Körben várják egy partie tarokkra. Koszoru. 1880.

Szolgalhat természetesen sok más főnév is célhatározásra:

Élni ő üdvösségére [hogy azt nyerjen]. ÉrdyC. 653. Ő pénzét nem adta uzsorára: pecuniam suam non dedit ad usuram. KulcsC. 23. Példádra büntette meg az Isten az kelletlen sidó népet Born: Préd. 412. Nem szereket vásárra dolgozni, az ihletés pedig nagyon ritka. Ar: Élet. 74. Szavakat, létező de megnevezetlen fogalmakra lehet és szabad alkotni. SzászK: Széch. 50. Jénába küldtek jogra. SzászK-Ebers: Egy polgárm. II:80. Oda vót a menyecske nemét szóra (fattyút vetett) Nyr. IV:323. Kej fel Ferus örömsókra VIII:336.

Nyájad pakulárja ebédre szép juhokkal várja. Ányos: Vers. 68. (Aigner kiad.) Hozzatok en hozam ötet vacsorára. VirgC. 38. Jó túrós csipedettte várta haza. Jók. RR. 1. 205. Megy velök át Budára a ráczvárosba csájára és ráczürmösre. Jók: «Hol leszünk 2 év mulva» (1879-ki kiad.) 73. Várta rántottára, mézes pálinkára. Népk. I:207.

Célhatározóknak tekinthetjük a rá-fordítás, rá-költés kifejezéseit, s erre a kérdésre feleltethetjük őket: mi célra? (ritkábban ezekre: minek? mi végett?) A helyhatározással való összefüggést hadd mutassa a következő idézet: Marhátoknak nincsen szaporasága, h o v a kellene, nem költitek o d a. RMK. IV. 239 ¹⁾

A következő igék fordulnak itt elő: *fordit, költ, kél, veszteget, tékozol, pazarol, telik, keres; ad, szán; kell, kívántatik; van (pénze, deje, ereje, kedve, oka stb.) stb.* Példák:

¹⁾ V. ö. a csuvasban: «*ku totera som badem*: e kendőért egy rubelt adtam. Ugyaniz a kendő mintegy célznak gondoltatik, melyre irányul az adás; azért van dativus: *totera*.» Budenz, NyK. II:16.

S fordíthatnók-e a kasszát dicsőbb végre? Sár: Tromb. 45. Fordíts[d] élésedre, a' mit olvastál. MHeg: TOSzl. II:119. A Sátán ezer mes-ter: a' ki a' jó elméjű emberekkel eretnkségekre él. Mad: Evang. 571. Minden jóságát az orvosokra költötte vala: in medicos erogaverat omnem substantiam suam. JordC. 551. 469. Többet költött magára, mint reá. Gyulai: Vén szín. V. Arany hásártra jóság gazlásra, elkele lakásra. RMK. II. A' saskeselyű-is az ő erejét nem vesztegeti holmi hitván legyek s apró madárkák fogdosás[á]ra. Misk: VKert. 284. Kár a lúdra szénát vesztegetni. Nyr. I:178. A drága időnket, a melyet most a hejában való-ságra tékozlunk el. Mik. TLev. 85. lev. Ebből telik gyertyára is, meg más egyébre is. Népk. III:382. Kis szekeres nagy szekeres, mindig a torkára keres. Népk. I:313. (Változatok u.o. I:313. és Jók: Hétk. II:15.)— Roszra adni elméjét: applicare animum ad deteriorem partem. PPB. lat. Aldo-zatra szánt bárány. Gyul: Vén szín. V. Még gyermekségünkben Istennek adának a' szüleim, és Papságra áldozának. Gyöngy: Char. 32. — Oda se pap nem kívántatik a megesketésre, se más egyéb tiszt a contractesiná-lásra; mert oda csak a császár akaratja kívántatik. Mik: TLev. 70. lev. Oh ne szólj! most nincs idő beszédre! Jetzt ist nicht zeit zu worten! Szenv: Messz. 132. Alkotni, jellemzeni nem tud, csupán a leírásokra van éles szeme. Ar: Próz. 275. Nem kell Csóri, nem kell! van különb legény is, főfő vajdaságra. Ar: NCz. I:56. — E bő esztendőnek asztagai sokáig állának minden helyeken, még cséplőt sem talált az ember reája. ErdTört. III:171. Mire amannak megérnék a buzája, kend már aratót is fogad reá. VasG. Nevess. 48. Ő varr, foldoz a többire, éjente a kis lámpa mellett. KisJózs: Varróg. Eladóra jó ez a bor, de magunk különbet iszunk (Nép).

Ide sorakoznak végre azok a kifejezések, melyek valamely célra való alkalmasságot, rávalóságot jelölnek: *használ, hasznos, alkalmas (alkalmatlan, nehéz stb.) kellő, való stb., beéri valamivel, elég, elegendő stb.*

Nem is érne e célra semmit elmondani kivonatban két fő műve meséjét. Ar: Próz. 271. Az epikai költészetre általában nem látszik elő-nyösnek a betűírás elterjedése. 417. Többet-is használ erre az egy-ügyű jámbor imádsága, hogysem a nagy tudós ember tanítása. Pázm: Préd. 44. Hasznos az egész közönséges anyaszentegyháznak épületire. EsztT: Any. 278. Semmire jó aztán, hanem csak hogy ki hagyiassek: ad nihi-lum valet ultra, nisi ut mittatur foras. JordC. 365. . . . Hogy a fa életre jó volna: quod bonum esset lignum ad vscendum. Helt: Bibl. I:B. Minden tudományra e nép alkalmas, noha kicsint fejcs. s néha csodá-latos. Orczy: KöltH. 67. Nem vagyok többé hadviselésre alkalmas. Eötv. Alkalmatlan vagyok mindenre. Gyulai: Vén szín. V. Kemény ételen rá-gódik, mely nehéz megemésztésre. MA: SB. 429. Hallásra iszonyu. 348. Dohd a hová neked tetszik, az árulkodó, mindenre semmi embert. Ar: Arist. II:63. Semmire kellő: ad nihilum valet. MünchC. 20. Felelne-e vmire kellőt. Megy: Ör. él. 57. Ez a fiu mindenre olyan élet: eleven természetű. Nyr. III:178. Alejtatonk halálra való juhoknak: aestimati su-mus, sicus ovet occisionis. KesztC. 134. Épületre-való dolgokrul beszél-gess. Pázm: KT. 29. Mire való ez? Zvon: Post. I:598. Az iny arra való, hogy a' szájba vett eledeleket meg-kóstolja, és hogy a szózat formáltas-

sék, arra eszköz. Bod: Lex. 79. Tréfa tárgyra nem való az a mi holt. TóthK. Költ. 395. — Annyi víz fakadott ki a mennyivel ezer emberből álló tábor italjára meg-érte. GKat: Titk. 392. Nem vagyok alkalmas es elég reája VirgC. 69. Az evangeliomi törvény . . . igen hatható és igen elegendő minden mi üdvösségünkhöz szükséges ügyekre: Zvon: Osiand. 22. Kit Faraó mostan fejedelmmé tegyen, ez ország gondjára ki elég ember legyen. RMK. IV:14. Elég erősek a futásra. Ar: «Keveháza.» Ellenségünkre ki-menni nem merünk, mert arra nincs-is elégségünk. Hall: HHist. III:237. Vagy szellemi tehetségem hiányzik a szolgabíróságra? NagyIg: Tisztuj. I:3.

3. Az *-an en*-ragos határozók.

Az *-an en* rag tulajdonságneveknél.

A melléknevekhez járuló *-an en* rag¹⁾ — mely a legtöbb magánhangzós tö után pusztán *-n* alakban jelenik meg (*árván, forrón*) — a mássalhangzós tökhöz a mai köznyelvben általában nyílt *a e* hanggal járul s ebben különbözik a superessivus *-on en ön* ragtól mint különvált essivus. (V. ö. S miként hullám hullámra kél, jár a halotton, a ki él. Ar: Keveháza. A még halottan is deli hölgyet keblére öleli. Ar: Katalin. A kivétel nem sok: nagyon, vakon, szabadon stb.) Hogy azonban ez a különbségtétel nem eredeti, azt kétségtelenné teszik régibb nyelvemlékeink, mert ott a zárt hang ebben az essivusban is egészen közönséges: *gyorson, szorgalmatosan* stb. stb. S ezek a közönyös alakok részben még mai nyelvjárásokban is fennmaradtak. (L. mindezt bővebben Nyr. XIV:291.)²⁾

Az alakokra nézve még azt jegyezzük meg, hogy némelykor az *-an en* helyett *-án én* szerepel különböző okokból: *szomorán* e h. *szomoruan* összevonás útján? *igazán, jobbadán* a 3. személy jelével (mint *valójában, jobbra*), s analógiájukra *magyarán, könnyedén, lassadán* (Sár: Tromb. 211. 265.) — Az *-an en*-ragos állapothatározó többesszámú alanyval és tárggyal sosem szokott alakilag megegyezni, s egészen

¹⁾ A hagyományos nyelvtani fölfogás a *magasan nagyon*-féle határozókat külön beszédrésznek, adverbiumnak tekinti, csak azért, mert a megfelelő latin kifejezések adverbiumok. Ez csak olyan hiba, mint mikor az *emberé* alakot olyan genitivusnak tartották, minő a latin *hominis*.

²⁾ Érdekes különbség fejlődött ki a finn nyelvben e ragnak kétféle használatára, az essivus (állapoth.) és modális (módhatározó) közt: amannak alakja ma *-na*, emezé *-n*; pl. *minä rakastan leivän kova-na* keményen szeretem a kenyeret, ellenben mint módhatározó: *ihastui kova-n* erősen (nagyon) megöregült.

kivételesek az ilyen kifejezések: Jobb lett volna némákon születni Prág: Szerk. 505. *Többsen, ezreken* l. alább.

A mi a jelentés fejlődését illeti, az *-an en* mai szerepét meg lehet egyeztetni az *-n* ragnak mind a régiebb általános locativusi értékével, mind pedig a később megállapodott superessivusi jelen-téssel. Az előbbire nézve számba jön, hogy a régi *n*-hangu loca-tivusból a legtöbb ugor nyelvben fejlődtek essivus és modalis értékű kifejezések. Pl. v. ö. finn *istuu suora-na* egyenesen ül, *näin hänen ilose-na* 'örömesen' (örömet) láttam őt; votj. *goliken pegzis*: mez-telen szökött meg; vepsz *se-n* úgy stb. stb. (V. ö. Weske 41. 42. 43. 48. 92.) — De a superessivusból is megérthető e használat, és láttuk már fent, hogy az *-on ön* raggal számos állapot- és mód-határozó alakul nyelvünkben. A szlávtság pedig, mely sok tekin-tetben oly nagy hatással volt nyelvünkre, melléknevekből egé-szen hasonló észjárással, t. i. locativust kísérő *na* praepositioval (tehát szó szerint 'vmin rajta') képez módhatározókat, l. Mikl. 666. Pl. ószl. *na mnozê* nagyon, szlov. *na rêci* ritkán, orosz *na malê* u. a., *na častê* sűrűen, *na borzê* gyorsan.

De vannak a jelentés szempontjából is olyan jelenségek, a milyeneket az alakok szempontjából láttunk, a melyek t. i. közve-tetlen az *-on* raggal való azonosságra mutatnak. Ilyen pl. az árat jelentő kifejezések párhuzamossága itt és ott (l. fent az eszköz-határozók közt), pl. *olcsó áron*, *drága áron* = *olcsón*, *drágán*. (V. ö. Vettém nagyon drágáért [t] Nyr. VI:227.) — Ilyen továbbá az az ész-lelet, hogy az *árván*, *vitézen*-féle határozók lényegükben éppen olyan essivusok, mint az *ajándékon adni* s más efféle kifejezések, úgy hogy pl. tökéletes egyenlet a következő: *vitézen*: *vitézül* = *ajándékon*: *ajándékul*.

Vannak kifejezések, melyekben az *-an en*-ragos állapotthatá-rozó egyenesen *-on ön* ragos helyhatározóval egyértékű és *-ról -ra* végű határozókkal párhuzamos. Ilyenek:

Magasan hoch = magason, auf der höhe, in der höhe, a magassá-gon, a magasságban, v. ö. *magasról*, *magasra*; példák: A kinek egyszer lába alá hullott feje, vagy a magoson kibucszózt lelke, talpára nem áll-hat. Fal. 32. Egyik fel nő fél singnire magasságon. Mel: Herb. 38. Női erényed, mely büszke magasban áll. Ar: MO. 2:78. — A ki magasra hág, nagyot esik. KatonaJ. A tündér alma 2. jel. — Az is megesik, hogy *magasan* és *magasra*, pontatlanul használva, egymást helyettesítik: A' borsóin az ő kacsoeskáival valamihez kötődven jó magassan nő fel

ACsere : Enc. 238. Mind ült a dics-kocsin s magasra hordott fejfel hívé, hogy hír, kéj, pálma, rang már mind övé. DélibH. 54.

Mélyen van. mélyről jön, mélyre hat. Zokogva sír hurján a fájdalom : Balázs szívébe is mélyebbre járt e hang, mint bármilyen Hayden, Mozart. DélibH. 153.

Messzebben terjedje hire. Born : Préd. 77. — *messzebből, messzebbre.*

Emez uralkodó indulathoz mennél közelebben lehet, úgy szokjél. Fal. 378. — *közelebből, közelebbre.*

Visszán (dial. a. m. visszásan) Nyr. II:278. — *visszáról* DélibH. 1.12., *visszájáról*; — *visszára* Ar : TSz. Gloss.

Ilyenek még : az általános divatú *fönnen*, továbbá az itt-ott előforduló *föllebben és alattán*, melyekben szintén a helyzet van állapot gyanánt fölfogva. Pl. Megváltó testnek és vérnek illetésével fellyebben ékesültél volna meg, mintha nemes gyöngygel ékesültél volna meg. WinkC. 108. Az arany almát az tör végétől fewlyebben kell venni. (1545.) Századok. IX:204. Nem az nyolczadik égben volt mint az egyéb csillagok, hanem csak alattan az éghnek alsó részében. Kulcs : Evang. 126. Alattan maradtak. KisFK.

Ide tartozik — mint utolsó, de nem leggyöngébb bizonyíték — az a körülmény, hogy az *an en* végű essivusnak a factivus *-ra re* ragja felel meg, csak úgy mint az *on ön* ragos határozóknak. A mi pl. *pirosan* van festve, azt pirosra festették; ha *rövidebbre* veszem a gyeplőt, akkor aztán rövidebben fogom. Más példák :

Röviden szabni igyekezem beszédemet. MA : Tan. 166. Aprón metélje az hust. Erasm : Erk. 52. Fogja kötőfékét röviden a szónak. Ar. TSz. 9:2. Jónak látta kurtán fogni a szót. KuthyL. (Mindezek így is lehetnének : rövidre szabni, apróra metélni, rövidre, kurtára fogni.) Szaporodtanak annyin, mennyi az égi csillagok sokságok. Bod : Lex. el. 2. (annyira szaporodtak.) — Fejtsd ki világosabba ezt az észrevételt. Id. Szász K : MNytud. II:107. 131. (akkor világosabban fog előttünk állni; de amaz is lehetne így : fejtsd ki világosabban.) Nincs itt, hanem estére bizonyosra megjön. Miksz : NemzUr. 343. (Módhatározó szokottabban : bizonyosan megjön; de v. ö. bizonyosra fogni, venni vmit.)

Az *-an en* végű határozókat kétféleképp használjuk : vagy állapothatározókul vagy módhatározókul.

Az *-an en* ragos állapothatározó, mint minden más állapothatározó, rendszerint a mondatbeli alany vagy tárgy állapotát fejezi ki. Az alanyét legvilágosabban akkor, ha az ige *van*, de számos más állítmánynyal is így szerepel az *-an en* :

A nyughatatlan elme mindenkor arra ingerli, hogy jobban volna ott, hol nincsen. Mik : TLev. 85. lev. meggyógyut ke imá? Még csak olyan aligossan vagyok. Nyr. VII:467. Olelkeznek, esőkolóznak, mindétig csak vígan vannak. Népk. III:62. Ezalatt Suska is készen lett az útra.

Miksz : NemzUr. 335. Örökké szyzen megh maradsz : in æternum perma-
nes virgo. FestC. 18. Nincsenek gyermekid, kik árván maradnak. Ar :
MO. 4:15. Ha az szegénység ő nékiec nehezen nem esnék. MA : Tan. 739.
Illyés elevenen el ragadtatott Born : Préd. 78. Hogy lássalak és egymás-
nak szívünket panaszosan az az panaszkodva elibe tegyük. Kaz : Lev.
III:85. Perenna némán és merően állt, némán, merően, hidegen, fehérén.
Pet : «Salgó». Nem éred meg hajasan, kopaszon is bajosan. Nyr. I:178.

A tárgy állapota van meghatározva a következő példákban:

Ha akarsz engemet elevenen leölnöd : si vis invenire me vivum.
EhrC. 141. Szöm nélkül, és süketen találja az Vazult. Helt : Krón. 32.
Gyermekeim éhen nem láthatom. Kárm : Fanni. XIII. A reggel ébren
lepett meg. U. o. XX. — Nem hagylak titeket árván. Mon : Apol. 11.
(V. ö. Nem hagylak titeket árvájul : non relinquam vos orphanos. Fél :
Bibl. 167. Ma árvájá hagyattam. TihC. 27.) Olesón hagyták [aruiukat] hogy
hamar el kelljen Decsi : SalC. 180. — Jó sors sajkát pórén is révbe hajt.
Rákosi J. Shak. XIII:108. A' mit nyersen megsem kóistolhatnánk, azt
főve kedvesen ehettjük. Pázm : Préd. 707. Azért szokták vakon írni az
szerelmet, hogy nem tud ismérni semmi veszedelmet. Gyöngy : MV.
II:309. A ked kedvesen irt levelét igen kedvesen [jó kedvvel, szívesen]
vettem. Mik : TLev. 85. lev.

Az ilyen mondatok, ha az ember akarja, kétértelműek, mert
a határozó ép úgy vonatkozhatik az alanyra mint a tárgyra. Innen
az ilyen szójátékok : Én a papot sokszor láttam részegen (magam
voltam részeg). Nyr. VII:33. (V. ö. a német szójátékot, melyben a
határozókat állapothatározóknak is lehet érteni : «*Bleiben Sie
nicht lang und kommen Sie hübsch wieder*»; így szól a háziasszony
egy hosszú csúf katonatiszthez.)

Külön említjük a melléknévi igenevektől képzett állapot-
határozókat, melyek egyértékűek a *-va ve* végű igenevekkel, pl.
élő-n = élve, *holt-an* = halva. (Molnár A. CorpGram. 251. egye-
nesen így magyarázza a *-ván* végű igenevet : «*sietően, contracte :
sietvén, festine, futva, cursim, a futóan, instar currentis*».) Az *-ó ő*
végű igenevekből képzettek aránylag ritkán fordulnak elő, s hogy
ujabbkori költőink oly gyakran használják, arra hatással lehetett
az a körülmény is, hogy a német *sterbend* féle igenév egyúttal
állapothatározóul szolgál. (Viszont a székely népnyelv is gyakran
képez ez igenévből határozót, de *-lag leg* raggal, l ezt.) — Példák :

Kegyetlenül leánt élön temeté. Huszti : Aen. 34. Élőven nézők
ezt e' mi szerencsétlen Ifjunkban [eleven példáját látjuk benne]. Megy :
6Jaj. II:19. Az barátság közt is lenni vigyázón kell. Thaly : Adal. I:156.
Haldoklóan zördülének meg harasztjai : sie schütterte sterbend ihr
laub. Kaz : Munk. II:246. Felindulóan [aufbrausend] jelenté, hogy

már itthon is keresett Vitk : Munk. II:40. Enyém jó és balsorsának fele. Örülök, sirok részvevőn vele. Tompa I:173. Hány léha szív, a melyben semmi hit s fitogtatón negéldi elveit. Gyulai : Költ.¹ 278. A végtelen tért álmadozón nézve. TóthK : Költ. 444.

A befejezett cselekvés igeneve gyakrabban szolgáltat efféle határozót:

Béletlen gonosz (kétszeresen) Pázm. (v. ö. ugyanannál: bélettül hazugság, l. NyrK. XV:365.) Jobb lészen a kenyér költen, hogy sem ha nem költ meg Felv : SchSal. 13. Neki búslakodtan ronts az ellenség gyülelész sorába. Vitk : Munk I:78. Midőn ott áll az ép fa száradottan, s minden virágban egy tündér halott van. Sár : Tromb. 137. A halottan is deli hölgyet keblére öleli. Ar : «Katalin». (Igy Sár : Tromb. 214. Bajza I:86. Szász K : Műford. 1:40. Nyr. IX:233; de legtöbbször így : holtan. V. ö. Mert halottul addig nem térhet a földre . . . SzászK : Álm. 29. A fél világ holtul hever, s altában rémes álmok kísértik. Shak : Macb. 2:1.) Kimerülve, megtörötten [vagy : kimerülten, megtörve], betegen tért vissza Milanóba. SzászK. (Ebers : Egy polgárm. II:179.) Duzzadottan beszél: haragosan beszél. Nyr. III:466.

A beálló cselekvés igenevéből csak olyankor képezünk határozót, ha az igenévnek megállapodott melléknévi jelentése van, pl. *illendően* = illedelmesen, *állandóan* = állhatatosan, folytonosan.

Külön kell még megemlítenünk azt a tősgyökeres idiotizmust, mely szerint az *-an en* ragos határozó elé jelzőül az *azon* névmást teszszük, hogy az egy állapotban való megmaradást emeljük ki. Példák:

Akkor nyúzott marhából mess egy szeletecske húst. azon jó melegen kösd a fájós szemedre. PP : PaxC. 51. Azon hevenyében. Fal : TÉ. 26. (Kr.) Epigrammát költeni kezdesz s véle azon melegen tiszteletemre sietsz. Vitk : Munk. I:104. Kiki megbokrosodva, s azon koszorúsan megy haza. Ar : Arist. III:136. Azután azon nyersen kőfalhoz támasztják, a hol a déli nap legjobban süti. Shak. II:211. Azon vizesen elkisérték őt a legközelebbi rendőrállomáshoz. PHirlap. 1886. 232. 6.

Az *-an en* ragos állapothatározónak az *ul ül* ragossal való váltakozásáról l. az utóbbi ragot.

Az *an en* ragnak módhatározó használata ép úgy fejlődött az előbbi essivusiból, mint az *-ul ül* ragé, s a mit alább e ragnál mondunk a két használat közti határ ingadozásáról, azt mind ide is vonatkoztathatjuk.

Az ide tartozó módhatározókat három csoportra oszthatjuk, melyeknek elsőjében a cselekvés módja, másodikában az állítás

módja van meghatározva, a harmadikban végre mód gyanánt van fölfogva s módhatározóval van kifejezve a cselekvésnek foka.

a) Példák, melyekben a cselekvés módja van meghatározva (megjegyezzük, hogy -s képzős melléknevekhez rendszerint *-an en járul, -alan* képzősekhez *-ul ül, -i* képzősekhez *-lag leg*):

Éktelen, mikor a' nyelv felségesen beszél, és a' kéz hivolkodik. Pázm: Préd. b4. . . . Egy szakaszban ki-adnák mind azokat a' könyveket, mellyek hasznosan és épülettal olvastathatnának a' Szent gyülekezetben. Pös: Igazs. I:27. Szörnyen halt (régiesen) = szörnyet halt. Lehr. 190. Minden fű alatt tücskök danoltak, mert a nap heven süttött az égről. Bajza. I:201. Vágyam van, ég hevebben, mint hűségem. Shak. II:181. Zilán beszélek, bámulásom és a tárgy kívánja 222. Magasan repül a daru, szépen szól. Népdal. — Egyéniségét *mesterien* domborítja ki az iskolai élet rajza. Athenaeum 1874. 169. (Rendesen: *mesterileg, festőileg.*) Vinni kezdék szép csendeskén, elérnek pokolig Nyr. VIII:183. A többi holmit a városi mesterek csinálták, szabó a ruhákat, ötvös az ezüst marhácskát, nagy jócskán. Miksz: NemzUr. 246. — *Unva-szabásuan* (Geleji Katona) Nyr. IV:167.

b) Az állítás módját határozzák meg az olyanfélék, minők *nehezen* (alig, *schwerlich* értelmében), *valóságosan*, *bizonyosan* (ezek analogiájára *bizan* Dunán túl e h. *bizony*):

Az népek is ütet nehezen esmerék, de mint asszonyokat szeretvén tisztelék RMK. II:34. Nehezzén van rosszu (aligha szomorú, Őrség) Nyr. IV:228. — Mely, valóságossan megelégtéti vágyódó kívánságomat. Csúzi: Síp. 151. Valóan [rendesen: valóban] nem csak éjfelekig dolgoztam benne. Kaz: Lev. II:149.

c) A cselekvésnek fokát is lehet mód gyanánt fölfogni; erre találó analogia az *úgy hogy*-féle mellékmondatok mutató szavában mutatkozó észjárás (l. MKötőszók II:111—2.). Fokot jelölő módhatározók az ilyenek: *nagyon* (középfoka *jobban*), *bőven*, *erősen*, *keményen*, *egészen* stb. (az eddigiek ma is általában divnak — az *erősen* gyakori használata jellemzi a székelységet, — míg a következők ma szokatlanok): *kicsinyen*, *kisebben*, *nagyobban*, *csekélyen*, *kevesebben*. Példák:

Az én pohárom bőven vagyon töltve. Born: Préd. 282. Jobban dül-fül a királyné Gyulai: «A gonosz mostoha». Még erősen gyöngéllöm azt az éfiut Nyr. III:554. Hogy attá ki a házát? «Négy és fè száz forintért». Szépen kapott érte. 555. (Igy is: *Jócskán* kapott érte.) Egészen sáros; teljesen kielégítő; tökéletesen igaz stb. Mereven akkora: azon akkora. Nyr. X:183. — Hogy csak igen kicsinyen maradna potrohos rút könyve, ha effélével nem hasasitaná. Pázm: LuthV. 4. Huzhatná az «esti»-t kicsinyen vagy nagyon, mint neki tetszenék, vékonyan, vastagon.

Virághalmi: «Huszárlegenda». Elhagyott s csak legkisebben sem igyekezik megszabadításomon Mik: MulN. 21. Még ennél nagyobbban vétkezett. NádorC. Legnagyobban zsírosítja a földet a gazda szeme. Kovács: Közm. 80. Küljebb a konyhavetemények kisebbben, nagyobbban rendetlenül váltják fel egymást. Vitk: Munk. II:110. Nem kellene semmit nagyobbban óhajtánunk, mint illik. II:159. Keveset és csekélyen prédikálni, beszélni: anguste et exiliter dicere PPB. lat. Ha pedig zöld a' vizi Ménta, kevésben melegít és száraszt. Mel: Herb. 107. Ennek ereje kiben jobban, kiben kevesebben tetszik ki. Fal. 594. (Igy Fal. még gyakran.)

A főnév itt még ritkább, mint az *-ul ül* ragos módhatározókban. Pl. Ugy-e *gyöngyön* gyün most [a ló] = szépen, gyönyörűen (Nép, BFüreden). — A göcseji azt mondja, igen, nagyon' értelmében: *szérén*; hogy ezt is az itt tárgyalt kifejezések közé számíthatta a nyelvérzék, bizonyítja egy nyelvemlékünk köv. helye: Miképen lehet *szerebben* avagy jobb szerrel. NagyszC. 30. — Érdekesekek a következő példák, melyekben névmásféléből van képezve a módhatározó: Az ő fioktól-e avagy azoktól kik önekik *semmín* nem illenek? [semmiképpen, sehogy] a filiis suis an ab alienis? Sylv: UT. 1:28. A görögök *hányfélén* [hányfélekép, vagy régiesen: hányképpen] irtak, s mégis hányféle szépségeket hagytak magok után könyveikben. Vitk: Munk. III:83.

Mint más nyelvek, úgy a magyar is néha módhatározás gyanánt appericipálja az idő meghatározását. Ilyen észjárást látunk ezekben a szólásokban: *hosszan* (*lange*), *többszörösen* (*wiederholt*), *gyakran*, *sűrűen*, *régebben*, (a *régen* és *régebben* összeolvasztásából keletkezhett ez: *régemben*, Samarjai: Helv. cerem. 3, 6), *újabban* (régí irodalmunkban mindig, *ujolag*, *ujra*, *neuerdings'* jelentéssel), *elsőbben*, *utóiban* (elavult), *heven* (s innen *hevenyében*, v. ö. fr. *tôt*, ol. *tosto*, *melegiben*), *későn* (az utóbbi analogiájára a *korán-t* és *idején-t* is, az utóbbit csak egy nyelvjárásban, noha csak olyan alakok mint *koron* és *időn*, a nyelvérzék a szóban forgó határozókhoz csatolta s ilyen közép-fokot képezett belőlük: *korábban*, *idejében*; az utóbbi pl. Kapnikbányán NyK. III:498, de egy-két irónál már a XVII. században). Példák:

Elkezdett morogni s morgott *hosszan*, míg bele fáradott. Pet: Salgó. A megtébolyodástól való félelmét többszörösen kifejezi. Greg: Shak. 277. A gyakrabbaeskán indított mértékletes vendégség jobban támogatja a hitelt felőled, inkább fentartja az igaz barátságot. Fal: NE. 39. Elsőbben is szorgalmatos légy Fal: (Toldy kiad.) 606. Konkolynak nevezi, az mit utóiban hintnek az egyszer bé vetett mezőben. Pázm: Kal.

141. Sem előb, sem utolban. Kulcs: Evang. 8. Lelki, testi szegénység korán későn a vénség. KisfS: Gyula. II:61.

A tárgyalat állapot- és módhatározók analogiájára keletkeztek a következő pleonasztikus alakok: *bizvástban, örömeztben, egyenestben* (mind a három GKatonánál, az első Zrinyinél is), *úgyabban*. Nyr. VIII:498. Mindezekről l. Budenz-Album 76—78.

Az *-an en* rag számneveknél.

Ujabb időben ismételt eszmecsere folyt arról a kérdésről, vajjon a mondatban minő értékük van az *-an en* végű számneveknek. Némelyek e szövéget képzőnek nézik (CzF. szót., Budenz NyK. II:314. és Hunfalvy NyK. III:264. Nyr. III:258—9.), mások meg ragnak (Thewrewk E. l. NyK. II:314. és a ki legtüzetesebben foglalkozott e kérdéssel: Lehr A. «Határozó-e a határozó?» Nyr. IV.); amazok az illető alakokat nominativusoknak, emezek határozóknak tartják. De a vita még régibb, a mennyiben már régi nyelvtaniróink különböző véleménynyel vannak. Molnár Albert határozónak nézi ez alakot, de a latinnal való összehasonlítás azt mondatja vele, hogy nominativus gyanánt van használva. («Adverbium etiam aliquando est loco nominativi, ut: *Sokan járnak az széles úton, multi ambulat per latam viam . . . Egyedül vagyunk, soli sumus.*» Corp. Gr. 261.) Viszont mindjárt Pereszlénynyi kiemeli, hogy «*mindnyájan adverbiale est, nec per casus flectitur*» (u. o. 433.) Adámi (Sprachkunst 1760. 15.) pluralisnak mondja, de megjegyzi, hogy a ragozás nem ebből, hanem a másik, rendes többesből indul ki, tehát nem *hármán-é, hármán-nak*, hanem *hármak-é, hármak-nak* stb. (tehát nem oly határozott az ő véleménye, a minőnek Lehr föltünteti.) Gyarmathi (Nyelvemester II:59.) így nyilatkozik: «Vallyon nevezők-e a következők: *Amott jönnek egy falkán, egy rakáson, elegen, sokan, kevesen, százan?* Videntur esse collectiva indeclinabilia. Aut magis Adverbia.» Gubernáth ismét többesnek tartja, de Révai ezzel szemben (Gubernáth nyelvtanáról irt bíráló jelentésében, muzeumi kéziratai közt Miscell. II. k.) azt a véleményt nyilvánítja, hogy a *sokan, kevesen, heten-félék* nem többesek, hanem olyan értékűek, mint pl. ha latinul ezt mondanók: «in multitudine, in paucitate, in hep-tade.» Hasonlókép nyelvtanában I:276. («Az ütközetben három

ezeren estek el: in conflictu in tribus chiliadibus, in tribus millibus, occubuerunt.)¹⁾ — Végre Riedl Szende is azt tanítja, hogy e számnévi alakok határozók, Magy. Grammatik 256. («wenn das cardinale mit den suffixen -an en adverbialisch gebraucht wird»).

Lássuk már most, mi és mennyi az igaz ezekben az elágazó véleményekben. Induljunk ki a legismertebb tényekből s állapítsuk meg mindenekelőtt a szóban forgó alaknak mai használatát, a mint a köznyelvben s jelesen az irodalomban megállapodott. Két körülmény ötlík szemünkbe leginkább: egyik a számnévnek jelentésbeli megszorítása, a mennyiben ilyenkor csak emberi személyekre szoktuk vonatkoztatni; másik az a mondattani korlátozás, mely szerint az -an en-nel bővített számnév csakis a cselekvő személyre, a mondatnak alanyára szokott vonatkozni.

Az említett jelentésbeli megszorításnak Lehr (Nyr. IV:549. 550.) két okát említett: Egyiket azt, hogy «ketten, hárman nem az alany számát fejezik ki, hanem az alany cselekvésének a számállapotból eredő módját, körülményét. Ha hát elettelen lényről akarnám használni őket, annak tudatos csoportosulást, öntevékenységet, szabad akaratot kellene tulajdonítani, a mi mind csak élőben van . . . Teszi ezt a költő, mikor a dolgokat megszemélyesíti, pl. Tüzei a magas kék égnek mindnyájan csillagzó fényességgel égnek. Gyöngyösi. Az ágyuk a puha mocsárban lefeküdtek huszan, visszajöttek hárman. Arany. Megszámlálta az árpaszálakat, kilenczen voltak. Jókai.»

Hogy embereken kívül állatokra is alkalmazhatni e számneveket, azt megjegyzi CzF. szótára is: «Négyen . . . Néha oktalan állatokra is alkalmaztatik, legalább ezen népdal szerint: Nyolczan voltak a mi ludaink, úgy is szólhatnánk: Négyen voltak.» V. ö. Az oktalan állatok közül sokan két és három száz esztendőt élnek. Nyr. IV:546. A hollók a' sovány helyeken csak ketten is alig lakhatnak. Misk: VKert. 397. — Előkerülnek azonban hébe-hóba (úgy látszik, leginkább erdélyi írónál) elettelen tárgyakra alkalmazva is, a nélkül, hogy az írónak személyesíteni volna szándéka. Példák:

¹⁾ V. ö. Budenz NyK. II:316: «Ketten, hárman a. m. kettő együtt véve, három együtt stb. Ily értelemben megfelelnek némileg a görög δυάς, τριάς-féle collectív számfőnevek» . . .

Az ujjak ötön vannak. Com : Jan. 49. Mi atyánk, ti részetek, az ök feltételei — mindnyájan feddhetetlen és közönséges szólamok. (Brassai) Néptan. Lapja X:36. Ezek [a szók] tehát ennyien huzhatók rá a mondott szabályra (Kriza) Nyr. I:152. A fiókgerendák valamennyien a polczgerendába ereszkednek. Wnaderley : Épületszerkesztés. 48. A szárfák valamennyien a födémgerendákon állanak. U. o. 167. A feszítődúc s a feszítőborna, melyek mindketten a nyeregfaának támaszkodnak. U. o. 202. (A fordító szintén erdélyinek látszik; fordítása nagyon magyaros.) — Nevek . . . mindnyájan ragoztatnak. MNyszet. V:109.

Mindazáltal tény, hogy rendszerint csak élő lényekre, jelen emberekre vonatkoztatjuk e számneveket; sőt mi több, a velük egyértékű gyűjtő (collectiv) számnevek, melyek a magyar nyelvnek rokonaiban szélteben járatosak, ott is rendszerint csak emberekre vonatkoznak s így azt bizonyítják, hogy a jelenségnek régóta működő lélektani oka van.

A második ok, melyet Lehr előad, szerintünk még nyomósabb: «Elkerülhetetlen szükség van a számnevek ilyes használatára akkor, a mikor ezek a mondat alanyai: *mi, ti, ök*; pl. mi nyolczan, elegen vagyunk, ti nyolczan vagytok, ök nyolczan vannak. Már pedig *mi* = szóló — csak személy lehet, *ti* = megszólított — csak személy lehet, *ök* = a kikről szó van — szintén csak személy vagy élő lény lehet sajátlag. Tehát az *an en*-es számnevek alkalmazásának szüksége csak élő lényeknél áll be, akkor is leginkább személyeknél. Ezért van, hogy ha élettelenek mellett találjuk, ezek megelevenednek . . . Mihelyt nyilván kitett akár személy, akár dolog az alany, azonnal megszűnik a szükség, pl. Sok az orosz, nagy a száma, mi haszna, több lesz ott a magyar, talán száz is jut egy oroszra. Pet.» — Már pedig a dolgot, melynek számáról szó van, rendszerint megnevezzük, míg a személyek neve helyett igen gyakran szerepel a *mi ti ök*.

A mondattani megszorítás abban áll, hogy e számnevek rendszerint a cselekvő személyre, tehát az alanyra vonatkoznak, még pedig háromféle módon:

a) Legtöbbször úgy, hogy maguk szolgálnak a mondat alanya gyanánt; «ezekben az esetekben az adverbium subjectumnak helye tartója; mert az ilyen mondatok nyelvünkben oly gyakoriak, hogy a nyelvérzék is az *-an en*-es számneveket olykor nominativusoknak érzi.» (Ny. IV:545.) Példák:

Egyik félben sokkal többen hullának. Tin. 338. Mennyin irnak róla. Hall: HHist. III:1. Egyforma kézzel írnak sokan, egyforma

szívvel kevesen. Ezren mennek, de kaczagják hogy ő is megy. Nyr. IV:546.

A számnévek partitívussal vannak szövetkezve a következő példákban: Sokan vesztek a trójaiakban. Hatan állnak elő kovácsok számából, sokan rabságra jutottak a hatalmas emberek közül. Nyr. u. o. Oda ki mulattam, kitakarodván velem felesen [sokan, számosan] mindenféle rendekből, úgy felesigem kisirisire is az *kurucznékből*. MonIrók. XV:384.

b) Úgy hogy a számnév értelmező (appositio) gyanánt tűnik föl az alany mellett:

Mi öten torony iránt menjünk. Nyr. IV:10. Mi négyen amarra kerülünk, ti hárman meg itt várakozzatok. 13. Hölgyek sokan jöttek a tánczra. de urak kevesen. — Te magad-is nyomorúltál halsz meg, hi-veid-is kegyetlenül vesznek el mindnyáján. Hall: HHist. III:89. Él-jünk mi ketten, ebanyja a harmadiknak. (Ivó közm.) CzF.

Ide tartoznak természetesen az olyan mondatok is, melyekben az alany csak nincs megnevezve, de magától kiegészítődik akár az ige személy-alakjából, akár a megelőző mondatokból:

[Ti, t. i. olvasók v. hallgatók] hárman sem bírátok súlyos buzogányát. Ar: Toldi, előhang. Jöjtek én hozzám mindnyáján az kik munkalosztok. EsztT: Any. 222. — Monnón meghalának [az asszonyok] BécsiC. Ruth. 1:5. Mindaketten meghalának. Kár.: ambo mortui sunt. Azt javalják sokan [t. i. a seregbeliek], hogy ott ne készenek. Ülnek [a törökök] mindnyáján szép szerszámos lovakon. Nyr. IV:547.

c) Állítmánykiegészítő alanyeset, nomen prædicatum gyanánt, tehát szintén az alanyra vonatkoztatva, a *van* ige társaságában; pl.

Felényin sem vagyunk mostan, ... egy asztalhoz beférünk az mennyin vagyunk. LevTár. I:163. Az kik felesben vadnak megjobbítsátok az ő örökségeket és a kik *kevesben* vadnak, azoknak kisseb örökséget adjatok MA: Bibl. I:153. Azokat is bevették teméntelenen [sokan]. Brassaí, SzépFigy. I:485. Mikor beköltöztek, alig voltak maroknyian. «Egyetértés» 1884. 229. vc.

Ha azonban közelebbről vizsgáljuk ezt a harmadik használatot, csakhamar azt látjuk, hogy a másodikkal esik egybe. Az a körülmény ugyanis, hogy itt a létige *van* és *vannak* alakjában sem maradhat el, azt bizonyítja, hogy az itt szereplő számnév nem a rendes nomen prædicatum, mert ez a *van* és *vannak* alakokat, nem hogy megkivánná, hanem csak meghatározott ritka esetben tűri. *Férfiak kevesen vannak* ép oly szerkezet, mint pl. ez: *férfi kevés van*, s ép olyan mint a b)-pontbeli *férfiak kevesen*

jöttek; tehát inkább appositiónak nézhetni, mintsem nominativus prædicativusnak.

Végre külön említünk néhány kifejezést, melyet a népnyelv használ hébe-hóba az eddigiek mintájára: Minden ott voltak [nyílt *e*-vel]. Ollikan [olyik, némelyik] eltévesztették. (Nép, Somogyban hallottam 1876.) Páran előfizetést gyűjtöttek. Ellenőr. IX:526. tca. — «Az analogia másodvirágai ezek: Tizennyolcz páran vannak. Csak hat leányan voltunk.» Lehr, Nyr. IV:550. — Ide csatolhatjuk még ezt: Az hirre egy falkán [= többen, egy falka, csapat] indultak vala. Göres: Mátý. 67.

Eddig az *-an en*-es számneveknek mondattani szerepét csak a mai nyelv, főleg a mai irodalmi nyelvszokás alapján állapítottuk meg, s a kik ezen alapon túl nem terjesztették ki vizsgálatukat, azok némi joggal tagadhatták meg e számnevektől a határozó természetet s tarthatták őket nominativusnak. Lássuk már most hogyan ismertetik meg velünk e kifejezéseknek valódi természetét a nyelvtörténet s a népnyelv tanulságai.

1. Még a mai irodalmi nyelv körében maradvá is föltűnőnek kell találunk azt a teljes alaki egyezést, mely e számneveket és a melléknevekből képezett *-an en*-féle állapothatározókat jellemzi. Amazoknak is, ezeknek is nyilvánvaló irányzatuk az *n* előtt a nyílt *a e* magánhangzók érvényesítése. Hogy ez az irányzat nyelvünk történetében csakugyan hatásban volt, bizonyítja az a tény, hogy régi nyelvemlékeinkben többszörösen találkozunk még zárt-hangu alakokkal, melyeket később a nyelvszokás kiegyenlített a nyílthanguakkal, s az *ötön haton* maiglan is él a székelységben.¹⁾ Példák:

Haton DomC. 29. Ketten avagy harmon Komj: SzPál. 179. Ezörön. Tin. 167. Egyön-ketten 246. — Haton (Háromszék) MNyszet. VI.240. Ötön-haton ott valának. Népk. III:37. — V. ö. még: Hullnak mind két részről számtalanon a vitézlő rendek. Hall: HHist. III:29. Effélék szántalanon vadnak. Kules: Evang. 39.

2. Az *-an en*-es számnevek nominativus volta ellen bizonyít az a tény, melyet már Adáminál találtunk megemlítve, hogy t. i.

¹⁾ Lehr is megjegyzi, hogy a tárgyeset szerint «*hatan* h. *haton*, *ötön* h. *ötön* volna szabályos», de már hibásan mondja amazokról, hogy «alkalmasint a superessivustól való megkülönböztetés hiú törekvése kapatta fel». Ez a törekvés nem volt hiú, hanem eredményes és jogos; hisz ugyanez a törekvés tette különbözőkké a *halotton* és *halottan*, *lapon* és *lapon*-féle alakokat; l. fönt.

nem lehet őket ragozni. Már pedig nincsen magyar nominativus — akár egyes, akár többes — mely a rendes névragokat föl ne vehetné. — Egy kivételt lehet csak idézni, t. i. a *-ként* rag fölvételét az *egyenként*, *hármanként*-félékben. De fogjuk látni az *-nként* rag tárgyalásában, hogy itt nem is a *-ként* raggal van dolgunk (v. ö. *egyenkid* Sylv: UT. 1:139.) s hogy az *egyenként* és társai a *koronként*, *házanként*, *izenként* analogiájára keletkeztek, valamint az *egyenként*-félék mintájára keletkezett száz év óta a *lassanként* alak, a nélkül, hogy azért valaki tagadná a *lassan* alak adverbium-voltát.

3. E számnevek határozó-volta ellen egyik fő argumentum az volt, hogy ha azt mondjuk: *sokan jöttek*, «a *sokan* nem olyan módhatározó, mely a jövés módját tudatja velünk, mert éppenséggel nem felelhetünk ezzel a „hogyan jöttek?” kérdésre. Még azt sem teszi a *sokan jöttek*, a mit *sokaságosan jöttek*; mert ha ezt fordíthatjuk németre így: sie kamen in massen, v. massenweise, massenhaft, — amaz igazán csak ezt teszi: sie kamen (es kamen) ihrer viele.» (Budenz, NyK. II:314.) Ezzel szemben nagyon meggyőzően kifejtette Lehr, hogy az *-an en*-ragos melléknevek is nem csak a cselekvés módját jelenthetik, hanem kifejezhetik az alany vagy tárgy tulajdonságát (pl. Ott fehérén a sűrűből rá-rábukkan egy fatő. Ar. = egy fehér fatő vagy egy fatő az ő fehérségében, mint fehér. Ne edd frissen azt a kenyeret, mert megbetegszel = ne edd a friss kenyeret, a kenyeret friss korában, mint frisset). Vagyis, mint ma mondjuk, az ilyen kifejezés nem csak módhatározó, hanem állapothatározó is lehet, s az utóbbi szerepében hasonlíthatni össze az *-an en*-es számnévvel, mely — mint már Thewrewk E. mondta — «az alanynak szám-állapotát fejezi ki».

Némely példákban a szám képzeete vissza is szorúl s csak az együttség van kiemelve, úgy hogy ezek az állapothatározók még inkább közelednek a melléknevekből képzettekhez. Pl. Ki állandó marad, soha meg nem retten, bár e két hatalmak ostromolják ketten (Csok.) = ostromolják együtt, kettőztetett erővel. Ne beszéljünk ezren, úgy sohase lesz vége (Ar: NCz.) = ezrivel, valamennyiünk közül ezer egyszerre. «Hárman sem bírátok súlyos buzogányát (Ar: Toldi) annyit tesz, hogy: közületek három összeállva se bírná.» (Lehr, Ny. IV:14. s u. o. több példa.) «Sokan mentek ki a templomból»: ez olyan szórenddel s olyan értelemben

van mondva, mint pl. seregesen v. csapatosan mentek ki, sokan egyszerre mentek ki; s azért a *sokan* határozó-volta érezhetőbb benne, mint ha azt mondom: sokan kimentek. (V. ö. Lehr: Toldi 274.) Itt tehát a pontos fordítás csakugyan az, melyet Budenz lehetetlennek tartott: in massen, massenweise. — Jelesen ilyen határozó mindig ez: *ketteskén* = kettősbe, párosan, szövetkezve, egyesülve; annyi is mint «tête à tête, négy szem közt.» Pl. A lugasban ketteskén beszélgetünk. Tompa. És itten élénk, éldegélénk ketteskén egy-két jó napot. VajdaJ: Tal. 53. Addig iszunk mi ketteskén . . . Népdal. *Kettőcsén* vagyunk (csángó) Ny. V:64. «Még csak egy magam valék tavaly ilyen tájban. Az idén már ketteskén vagyunk a szobában. Furcsa lesz, ha már az egy darabig majd így mén: esztendőre *hármacskán*, azután *négyecskén*». Pet. — Nagyon hasonlítanak e kifejezésekhez jelentésben a következők: Párosan enyelgnek, vigan mulatoznak [a galambok]. Ar: MO. 3:8. Te meg Ámort hoztad, édesem. Jer! az istenségek, lássuk, hogy mulatnak többesen (Greg.) Kisf. Évl. ujf. II:76. E szerint hát helyesen fordítja Riedl Sz.: «hárman voltunk ott = wir waren als drei dort», s itt az «als drei» alatt határozót ért, nem mint Budenz hiszi (NyK. II:317, jegyz.) alanyt, illetőleg appositíót; hiszen *als drei*, ha nem hagyjuk meg mellékmondatnak, nem is fordítható magyarra nominatívussal. — Így fordítja Weske is 93: «hárman zu drei, hatan zu sechs, százan zu hundert.» Hasonlókép szótáraink: «ketten zu zweien . . . ; *sokan*: viele, in menge, in massen» (Ballagi); «ketten: két számmal, párosan; kevesen: kevés számmal; *sokan*: nagy számmal.» (CzF.) Ugyanilyen megfelelést látunk a következő fordításban: «Négyen kell lennetek, ha azt akarjátok hogy szerencsével vihassatok meg.» Kaz. Reg. 64. a német eredetiben: dass ihr zu vieren sein müsst.

Kétségtelen határozókat kell látnunk az ilyen kettős kifejezésekben: *ketten-ketten* = kettenként, kettejével, kettesével, paarweise, zu paaren: *hárman-hárman* = hármanként, hármával, hármásával stb.¹⁾ V. ö. Az állatok felessen [párosan, párosával, ket-

¹⁾ A distributív számnevek ugyanilyen kettőzése dívik sok rokon és nem rokon nyelvben. Pl. osztják: *kadna kadna* ketten-ketten, *nelna nelna* négyen-négyen (Hunf. 75. §.); cser. Máté 26:22: *iktan iktan* egyen-egyen, egyenként; Márk ev. 6:7: *koktan koktan* ketten-ketten, kettenként, lapp: *guöktasi guöktasi* zwei und zwei.

ten-ketten] menének bé az bárkába: bina et bina ingressa sunt in arcam animantia. MA: Bibl. I:7. Aut quinque bibe, aut tres, ne quatuor. Nem jó felesen innya [azaz páros számu poharat] Decsi: Adag. 98. — Ezen kifejezések analógiájából is azt lehet következtetni, hogy az egyszerű *-an en-es* számnevek is határozók s hogy pl. az ilyen mondatban: «Halottak százezeren fognak veszni», a százezren épen úgy határozó, mint Aranyinak ebben a mondatában: Halott százezrivel fog veszni ott. («Keveháza».)

Hogy itt mind határozókkal van dolgunk, az a körülmény is bizonyítja, hogy az *-an en-es* számnevek nemcsak állapothatározókul, hanem néha valóságos módhatározókul is előfordulnak. Ezen — elavult — használatot bizonyítják a köv. példák: Négyen vágta vala. Görcs: Máty. 75. = négy részre vágta, fölnéggyel-ték; quadrifariam dividere. A templomnak soporlaha ketten kette szakada: velum templi scissum est in duas partes. MünchC. 69. «A cselekvés mértékét vagy fokát az alany számviszonyától függetlenül» fejezi ki az a mondat is, melyet Lehr (Nyr. IV. 549) Gyöngyösiből idéz: «Ez a középsőnek neve, kit mindenben áldott a természet a többinél többen» = jobban, nagyobbban, inkább. De ide tartozik szerintem az a mondat is, melyet Lehr ugyancsak Gyöngyösiből (a Kemény J. utolsóelőtti énekéből) idéz u. o., s melyben ő a ragnak, — szer' jelentést tulajdonít:¹⁾ «A szerencse kedvét többen is ígérte» (ha csak ebben a «többen» annyit nem akar mondani, mint több-ben). A *többen* szépen megfelel a fönt idézett *kevésb-en, kevesebb-en* módhatározóknak (l. 206—7. l.).

4. Hogy az *-an en-es* számnév csak az alanyra vonatkozik, az újabb köznyelvi, nevezetesen irodalmi megállapodás, míg a régiségben, s néha a mai népnyelvben s mai költőknél is, a mondatnak bármely más névszójára is vonatkozhatik (legtöbbször tárgyra) ennél fogva nem nézhetni nominativusnak. Példák:

Tárgygal: Eresztette azokat ketten es ketten. MünchC. Miért minket hivatattál és ötvenen kihozattál. KatLeg. 2019. Az ellenség nagy erejét ottan indítá, többen többen az sokságot mind felhagatá. RMK.

¹⁾ Ezen jelenségre csak még egy példát idéz: «Asszonyom, ereszsze el kied a Sárít a szöktetőbe: egyen-ketten megszöktessük, avval haza lödörsük (Krizsa 382.) = egyszer-kétszer». De az egyen ketten nyilván itt is csak annyit tesz, mint minden más esetben: egy-kettő közülünk megtánczoltatja.

II:255. Ha Isten minket ketten öszve bír . . . Ha mikor ketten vendéggé hinak RMK. IV:78. Inti Pétert, int minket is mindnyájan. Tel: Evang. 1:112. Ha Isten bennünket mindnyáján egészségben megtart nemsokára Fejérvárra megyünk. LevTár. II:330. Mindnyájan [= együtt] titeket mennybe vezéreljen. Nyr. V:188. Kiket a mint Gyöngyvér sátor alól ketten [= együtt] megláta kijőni. Ar: BH. Bármily számosan találjuk is az emberi és polgári erények fényes előképeit felsőbb osztályaink között, a köznépben kell fölsísmernünk a nemzet erkölcsi tőkéjének javát. MSalon. 1885. 304.

Dativus mellett: A való, hogy kivált minékünk ketten hárman, kik mindenkor véle bujdosunk, többünk lehetne. Mik: TLev. 34. lev. Jertek hozzám három árva! Adok hárman [nektek hárman, hármótoknak] három vesszőt, verjétek meg a temetőt. Népk. III:78.

Infinitivus mellett kitett vagy lappangó dativussal, akár segédigével, akár a nélkül (azért fordul elő gyakran még a mai népnyelvben is, mert itt a dativus fejezi ki a cselekvő személyt, ez a használat tehát legközelebb áll még az alanyilhoz): Kinek írását mindnyájan kell hinnünk. RMK. IV:73. Mindnyájan nekünk meg kell halnunk. Kal. 1620. C4. (Ugyanígyen példák a népnyelvből Lehnél Nyr. IV:552.) Ne erőltessd [a játékra], ha nem akar, lehet ezt a játékot ketten is játszani. Nyr. IV:14. Tizenkettőnél sem többen sem kevesben nem szabad azoknak lenni. Pázm: Kal. 706. Menjünk oda. ott ketten is szabad fürödni. Nyr. IV:552. Fiam, jobb lesz utazni ketten. Tompa III:37. Jobb magányosan feküdni, mint ketten. Nyr. IV:552. — Dselélni: egyszerre sokan beszélni haszon nélkül. IV:142. Hivságos számtartás a páratlan számra való vigyázás is, pl. tizenhárman egy asztalnál nem ülni. V:254.

Genitivus értékű dativussal: Mindnyájan haragunkba vagy. DebrC. 60. (= mindnyájunknak haragunkban vagy, mindnyájunk haragjában vagy.) Nekem és ezeknek mindnyájan urunk vagy. RMK. II:41. Csak szerezzén kied ekeszerszámot a többi a mi dolgunk léssz ketten. Népk. III:353.

Más mondatrészekkel: Hálákat adok az én istenemnek mindnyáfan ti érettetek: pro omnibus vobis. Komj: SzPál lev. Róm. 1:8. = Kár. Mindnyájan töletek bocsánatot várok. Thaly: Adal. II:257. Az igaz hit . . . adta az egész egészséget mindnyájan ti eléttetők: fides . . . dedit isti integritatem hanc coram omnibus vobis. JordC. 715.

5. Az *-an en-es* számnévnek határozó-volta ellen nyomósoknak látszott az, hogy a mai köz-nyelvszokás mindig többesszámú igével köti össze. «Azt mondhatom: szépen vagyok; mondhatom-e: sokan vagyok? Úgy-e nem? A *szépen* szóval semmi számi jelölés nem jár: ellenben a *sokan*, *kevesen* stb. szókkal számi jelölés jár. Ezekből azt kell következtetnem» — mondja Hunfalvy — «hogy a *sokan*, *százan ketten* szók nem adverbiumok, hanem névszók, melyeknek *-an en* ragja egy különös többesi rag.» Budenz is azt mondta volt: «Ha igazi adverbium a *sokan*, kell hogy ezt is mondassuk: a *nép oda gyűlt sokan*, a mi pedig nem lehet.» Iparkodott

is megmagyarázni az állandó többes számot (NyK. II:315): «Hogy a *sokan* mellett mindig többesszámú ige van, annak az az oka, hogy, mivel egyesekre vonatkozik, mindenkor többesszámú főnév van kitéve mellette vagy gondoltatik hozzá.» Pedig maga mondja egy pár sorral alább: «A collectiv képző [a milyennek ő tartja az *-an en-t*] inkább, mondhatnók, egységet jelent, a meny-nyiben t. i. a több egyeseket egy egészszé foglalja össze. Mert *ketten, hárman, sokan* a. m. kettő együtt véve, három együtt stb.» Ha pedig úgy van, a mint hogy úgy is van a dolog, akkor — föltéve, hogy *ketten, hárman* a mondatnak alanyai, nominativusai — sokkal alkalmasabb volna itt a többesnél az egyesszám, még ha a tőszámszavak nem is járnának nyelvünkben állandóan egyes számmal! Az utóbbi körülmény még egy okkal több volna az egyes szám mellett —, ha a *ketten hárman* nominativus volna! — Viszont azonban azt látjuk, hogy a régiségben s még a mai nyelvjárá-
sokban is gyakran járnak e számnevek egyes számmal. Pl. éppen a *nép* főnévvel, melyet Budenz példájában látunk: *Többen vagy-on ez e nép*, hogy nem mintén: *Plures sunt gentes istae quam ego*. Helt: Bibl. I: Ooo. (Pedig az eredetiben az egész mondat többes, azonfölül a magyar *nép* szó, ha csak egy népcsoportról van is szó, állhat többesben: népek = leute, pl. A népek várták ve-sárnap sokan a templomba. Nyr. III:32.) Szin nép nincsen három ezeren. LevTár. I:165. Az zsidó népség nagy számosan kiment Krisztus eleiben. Zvor: Post. I:18. Csak eggyel lön többen az asz-szonynép rendi. Csákt: Assz. 4 — No de a *nép* gyűjtő fogalom, mely egyesszámú alakjában ígét is vehetne többesszámút maga mellé (l. Nyr. IX:226) s így még mindig nem döntené meg a *sokan többen* pluralis-voltát,¹⁾ ámbár idézeteinkben az ige alakja is ellent-mond ennek. Lássunk hát más példákat:

Feltámadának harminczötezören; de ezekhez képest a Gedeon gyüle igen kevesen, csak harminczkétezeren. RMK. II:75. Asszonynyal mindketten Mánue ezt látá. RMK. II:336. Vitéz embör vala, csak heten

¹⁾ Hasonló példák gyűjtő fogalmakkal: Mely fél többen lészen, ahhoz hasonljunk. RMK. IV:166. Ha nyolczan volna kegyelmetek itt fönn is elég dolga volna itt fönn. RMNy. IIIb:60. — Szigorú rostálás még a kö-vetkezőkéj is ide foghatná: Nem is lehet szépen mángolni, mikor ketten mángol az ember; mikor már ennyien van az ember; négyen van az ember, aztán csak kettő veszekedik. (Nép, id. Lehr) Nyr. IV:552.

indúla. Tin. 46. Az én szivemben mast vannak nagy bánatok, mert ez had igen nagy, én kevesen vagyok. 293. (Igy még sokszor: 15. 27. 39. 74. 93. stb.) Én itt többen nem vagyok 18 lónál [18 lovas emberrel vagyok csak] LevTár. I:162. Nösszél meg te szegény, s ketten léssz éh szegény. Sam: Cer. 128. Menelaus ketten [= együtt] bémene Bertassal. Balassa B. (Szil. kiad.) 202. Kivel ott ketten vala 219. (pedig az utóbbi példában megállhatna a többes is: valának.) «Ketten maradtam ezzel a gyerekvel [itt is lehetne többes: maradtunk]. Kettőcsén vagy, hát csak megelégetől». (Csángó) Nyr. IV:14. Az öreg úr most csak ketten van a kisasszonynyal, muta [mióta] özvegy lett. (Nép, Veszprém-ben hallottam 1876.) Csak ketten szeretek dolgozni. (Nép, Somogyban hallottam 1876.) Csak ketten szeret ám ez tánczolni. Nyr. IV:552.

Ezek az idézetek azt bizonyítják, hogy azelőtt az *-an en-es* számnév az egyes és többes szám iránt közönyös volt, és hogy ha azt mondták pl. hogy «csak heten indula», itt a heten ép olyan határozó volt, mint mikor ma azt mondjuk: csak heted-magával indult. Igy pl. ebben: Noha Alexander kevesen vala, és Bis-sus akkoron sok néppel vala. RMK. IV:123. az első mondat teljesen olyan szerkezetű, mintha a második mintájára így mondjuk: Alexander kevés néppel vala. «Akkor Varkucs Tamás vala egy kis erővel... Simándnál gyűjtezük, mert nem sokan vala.» Tin. 27. = nem sok erővel, nem sok hadi néppel vala.

Az *-an en* raggal tehát a számnév ép oly közönyös a congruentia iránt, mint a melléknév; s valamint egyaránt mondjuk, akár «a katonák küzdenek vitézen» akár «a kapitány küzd vitézen» (v. ö. Nyr. XIII:447), szintűgy mondták azelőtt egyformán: «a kapitány kevesen maradt» s «a katonák kevesen maradtak», s a kettő közül csak az utóbbi szerkezet marad életben, míg az első fölöslegessé teszi ez: a kapitány kevesed magával maradt. — Találkozunk azonban egy-egy kísérlettel oly irányban is, hogy az *-an en-es* számnév alakilag is megegyezik a többesszámú alanynyal. Igy használja Haller ezt a többes alakot: *ezereken*, s a mai népnyelv itt-ott ezt: *töbбекen*: Az ellenségek ezereken voltak körülötte. Hall: HHist. III:213. Töbбекen szegények szalmát kértek. Borszem Jankó 569. sz. 8. Igy hallani néha a Bakony vidékén. (Lehr Nyr. IV:546, azt mondja: «Tudok vidéket, a mely többen helyett ezt mondja: töbбекen, mintha amaz nem volna neki eléggé alany.» Nem azért, hanem mintha amaz nem volna eléggé többesszám a többesszámú ige mellett; mert ha az alany-voltán akarnának lendíteni, ily mondanák: töbбек.)

Még azt kérdi a nominativusi elmélet (NyK. III:264.): «Mondhatom-e: *egyen* vagyok? Nem mondhatom, hanem ezt mondhatom: egyedül vagyok.» Vesztére kérdi, mert a saját felelete bizonyít ellene. *Egyedül* kétségtelen adverbium, az *-ül* raggal képezve. Már pedig, ha a nyelv azt, hogy «egyedül vagyok» adverbiummal mondja, mért kellene azt, hogy «*s o k a n* vagyunk» nominativussal mondania? És nem csak ez a párhuzamosság bizonyít a *sokan* casus-volta mellett, hanem az *egyedül*-nek majdnem összes egyértékesei (melyeket szintén összeállított Lehr, példákat is idézve Nyr. IV:551.): *egyesen, magányosan, magán, magában, egymagában*. Csak az egy *magam* (melyre Budenz hivatkozik) ragtalan, de ép oly kevésbé bizonyítja a *sokan* ragtalan voltát, mint a még közelebb álló *magányosan* stb. alakokét, — s mint nem bizonyíthatja a többes *magunk* sem, melyre még tetszetősebben lehetett volna hivatkozni. — Különben a *mindketten* helyett is használják a csángók a *mindkettül* alakot (Népk. I:280) s az utóbbi az előbbinek ép úgy egyértékese, mint az *egyedül* a követelt *egyen* alaknak.

Ez az *egyen* valószínűleg használatban is volt. Lehr idézte már Molnár A. nyelvtanából (Corp. Gram. 169.): «*egyen, egyenként* singulativ», és Sándor I. s Kreszn. szótárából: «*egyen*: singulativ, singillativ.» De ha meg is engedjük, hogy e nyelvészek csak az *egyenként*-ből következtették ki az *egyen*-t s hogy akkor a következtetés ép úgy sántikál, mint ha ki a *házanként*-ből *házan* alakot akarna következtetni: másfelől meg ismerünk olyan szólásokat, melyek majdnem kétségtelenné teszik az *egyen* hajdani megváltát. Ezek a következők:

egyen-egyen: singulativ MünchC. Szerzette *egyen-egyen* w zyweketh: finxit singillativ corda eorum. Kesztc. 97. Hogy ő nagysága eddig megmutatott kegyelmességét *egyen-egyen* személyünkhöz fentartani méltóztassék. MonOkmt. VII:258. Valami az Istenségnek állapotjáról mondatik, ugyan azon *eggyen eggyen* mindenik személyről . . . Akképen *eggyen eggyen* mindenik személy véghetetlen MNyl: Irt. 207. Életed nem tied, hanem *eggyen eggyen* minden emberé. MNyl: Zsolt. 77. Kinek-kinek *eggyen-eggyen* meg kell jelenteni az Evangeliumnak titkait. Udv: Dáv. 84.

egyen-ketten: Imitt amott, *egyen ketten* kullagnának. Helt: Canc. 30. Nem csak *eggyen ketten* találkoztanak ilyenek. Pös: Igazs. 347. *Eggyen ketten* megismérték azt 472. *Egyen-ketten* megszöktessük. Kriza 382. (1. fönt 3. pont jegyz.) Lehr is az élő nyelvből idézi Nyr. IV:551: Ha *egyen-ketten* kihúzzuk magunkat, akkor inkább senki se menjen.

egyen-egyig (? v. ö. *együl egyig, egytől egyig*): Minden Császárok, Királyok nagyobb és kisebb földi Urak, *egyen-egyig* egy szóval minnyáján Koldusok vagyunk. Bíró: Angy. 121.

mindégyen elkárhoznánk, és mind fottig hittok volnánk. KatLeg. 1717. (v. ö. *mindegyik*, és: Mind egyen egyen koronát nyerjeteK Nyr. V:187.)

A codexeinkben oly gyakori *egyemben* (= egyetemben, egyszersmind) szintén így magyarázható, pleonasmussal: *egyen-ben*. A NádorC.-ben 408 így is van írva: Mind egyenbe éneklönk.

S hogy végre a pusztá *egyen* még ma sem lehetetlen, hadd bizonyítsa egy jó nyelvérzékű írónknak következő — szokatlansága miatt persze furcsa — mondata: *Lehetnek alperesek egyen vagy többen* (Hercegh, Polg. törvénykezés 2. kiad. 97.) = egyenként, egyes számmal, vagy nagyobb számban.

6. A hol ma appositíó gyanánt használjuk az *-an en-es* számnevet, a régieknél még ott is jobban érezzük határozó-voltukat azért, mert igen sokszor kísérnek határozott névelős alanyt, a nélkül, hogy maguk is fölvennék a névelőt, mint ilyenkor szabály szerint kellene.¹⁾ Pl.

Sokan az némötök az hegyen veszének. Tin. 9. (= a németek nagy számmal veszének.) Négy ennyin is vesztenek vala a törökök. Helt: Krón. 97. Többen többen érkezvén a görögök, ujjolag nagy veszedelmes harez támad. Hall: HHist. III:122. Öszve-csoportoznak nagy sokan a Trójaiak. 127. Kimennek Trójából sokan a rendelt seregek. 208.

Ma az ilyen mondatokban a régi alanyból partitívus határozó lesz, mert nyelvérzékünkre nézve már a számnév szerepel alany gyanánt; tehát: sokan a németek közül a hegyen veszének; kimennek sokan a rendelt seregből stb.

Az *-an en-es* számneveket egyáltalán nem használjuk névelővel, mint már Lehr kiemelte Nyr. IV:10. A kivételnek mutatózó *mind a négyen* szerinte «így lett: (mind a négy)en s a névmutatót inkább a *mind* kívánja, mely pusztá nevek elé nem örömet járul [mindenesetre az állandó *mind a négy* hathatós analógiája kényszerítette bele a névelőt amabba is]; már azt nem lehet mondani *a négyen*». Ilyen kifejezéssel csak egy írónknál találkozotam, Vitkovicsnál Munk. II:21. «A négyen közülünk kártyázáshoz

¹⁾ Átrepültem a levegőt, a végtelent. Pet. — Kivételt tesznek természetesen a névelő nélkül járó tulajdonnevek (Lerontva és fegyverre hányva a nagy város, Potenciána. Ar.), de ezen kívül alig van más kivétel, mint a sajnálkozó *szegény* szó, pl. A beteget szegényt a kórházba szállították.

fogtak. A többiek botosdit kezdtünk játszani.» Mindenesetre azt mutatja, mennyire hajlandó a mai nyelvérzék a *négyen*-t alannak venni (noha hivatkozhatnánk határozókra is, melyek fölveszik maguk elé a névelőt, még *-an en*-ragos határozókra is ¹⁾). Nyilván ugyanazon körülménynek kell tulajdonítanunk, ha ma néha ilyent is hallunk: *ezek a négyen, azok a ketten*, minőket legalább Budapestben hallottam.

Azt is kiemeli Lehr u. o., hogy az *-an en*-es számnevek nem vesznek föl jelzöt, legföllebb fok-jelzöt: *ily sokan, mily sokan* (mint azt is mondjuk: *ily vigan, nagy néha, szép csinján*). De már erre nézve is támadt kivétel, a mennyiben legalább egy minőségi jelzőről biztosan mondhatjuk, hogy most már kísérheti az ilyen számneveket; ez t. i. a *más* szó. Pl. Más huszan. Vör: Munk. (csal. ktár) II:391. Öten-hatan beülnek [a szánkóba]; másik öten-hatan befogják magukat. (Beöthy Zs.) VasUjs. XVII:60.

7. Hivatkozhatunk végre a rokon nyelvekre is, mert azokban is találunk a mieinknek teljesen megfelelő adverbialis számneveket.²⁾

Északi osztják nyelv: *kadna-kadna* ketten ketten stb., melyeket már fönn a 3. pont jegyzetében említettünk, rendes osztják locativusok.

Zürjén: *Köni éukörtäsni kikön libö* kuimön *menam nim ponda* Máté 18:20. = valahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben Kár. — Votják: *Kutskiz sojoszä istini kiken kiken*. Márk 6:7 = kezdé azokat ereszteti ketten és ketten. MünchC. (Hogy az a *-na*-val képzett alak, mely a zürjénben s votjákban személyek jelével s aztán tovább ragozva accusativusban, dativusban is használatos, szintén ide tartozik-e mint önállósított határozó-féle, vagy pedig collectiv számnév-képző-e a *-na*, mint mások vélik, nem akarom ezuttal eldönteni. Munkácsi azt mondja Budenz-Alb. 290, hogy «a votjákban a collectiv számnév-képző csakis személyragozva fordul elő», míg Weske — nem tudom ugyan,

¹⁾ Az *idén, a multkor, a minap, a tegnap, az előbb, az imént* stb. — Az *-an en*-es módhatározóknak felső foka előtt: Bal felől a szív iránt meghuzódik a legszebben? Ar: Fülemile. V. ö. Hogy csizmám tiszta legyen és a hajam a lehető szépen álljon. Tolnai beszélei II:3. A lehető illedelmesen meghajtottam magamat. U. o. 4. (Rendesen csak így: a lehető legszebben, a lehető legilledelmesebben.)

²⁾ Más nyelvekben is; így pl. a héberben: Károlyi 55. zs. 19. versében «sokan valának ellenem» teljesen megfelel az eredetinek: *bërabbim hājū 'ālai*, szó sz. sokakban valának ellenem («wörtlich: mit vielen sind sie gegen mich» Gesenius 228. §. jegyz. A Vulgata fordítása 54:19. szolgálai és érthetetlen: inter multos erant mecum).

minő forrásból vette — azt állítja: «*Og-na ganz allein, kíkna beide, voc-na ,alle zusammen' kommen auch ohne personalsuffixe mit der endung -na vor.*» 84.)

Finn: *Olimme kahde-n ketten* voltunk. *Kolme-n menivät* hárman mentek. — Karjalai nyelvjárás: *Missä oletta* kahen kolmen *go kerävdünüöt*, Máté 18:20. (l. a zürjén példát; = így karj. Máté 18:19, 23:8, 27:1). — Lív: *üdön* [és *üksi-n*] egyenként, Weske 57. — Vót: *Mõ assusimma tētä mõ kolmē*: wir gingen langs des wegs drei zusammen u. o. 59. — A többestől a finn nyelv ugyanezeket a határozókat distributív értelemmel képezi: *kaksi-n* kettenként, *kolmi-n* hármanként (némileg összevethető ezekkel a fönt idézett m. *többeken, ezereken*). — Ez az *-n* rag azonos a módhatározó instructívus *-n*-jével s ezzel együtt a locatívus *-na*-ból rövidült (v. ö. Budenz: Finn Nytan 42. §. jegyz. és Munkácsi, Budenz-Alb. 292). Ez kétségtelen abból is, hogy személyragos alakokban még eredeti *-na nā* alakjában lép föl: *hän yksi-nänsä* «er allein, ille solus vel solummodo»; Weske 44. V. ö. az észtenben: «*üksi-na* allein, einsam, *kolmi-na* sebdritter, zu dreien» (u. o. 49. 93.).

Cseremisiz: *šukan, šukon* sokan, *kokton* ketten, *meñaren* mennyien stb. NyK. III:439. Így pl. a Budenz közölte cser. mondatok közt a 36.-ban: *Nuno tište šukon iläd*: ők itt sokan élnek.

A fölsorolt okok és adatok kétségtelenné teszik, hogy az *-an* *-en*-es számnevek essívus-értékű ragos alakok. Mindazonáltal nem lehet tagadni, hogy nyelvünknek újabb korszakaiban ezek az alakok a nominatívus szerepéhez közeledtek. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy újabban oly gyakran szövetkeztek partitívus-féle kifejezésekkel. Eredetileg vagy azt mondták: «sokan elestek a katonák», vagy azt, hogy «sok elesett a katonák közül», úgy hogy mind a két esetben volt alanya a mondatnak. Minthogy azonban e két szerkezet folyvást váltakozott; lehetséges lett a kettőnek összezavarása, összeolvasztása ezzé: «sokan elestek a katonák közül (vagy a katonákban).» Akkor aztán forma-szerinti alany nem volt többé, s lassanként a *sokan* vette föl az alany látszatát, valamint viszont azt is láttuk a *-ben* rag tárgyalásában, hogy a partitívus is alkalmas az alany vagy tárgy szerepét elvállalni, sőt az utóbbit el is vállalta egy esetben: a *bennünk-et, bennetek-et* névmási alakokban. Mind a két jelenségre érdekes példát találunk a francziában: egyik a francia partitívus szerepe (l. fönt 82. l.), a másik a *bien* szóé, mely ott ép úgy a partitívus segítségével emelkedik alany és tárgy rangjára, mint a mi kifejezéseink. *Bien de l'argent m'est resté*: itt a forma-szerinti alanyt ép oly kevésbé lehet kipótolni, mint a szóról szóra megfelelő magyar mondatban: jócskán maradt a pénzből. S ha itt a határozó alanynak látszik, a

következő mondatokban a tárgy képviselője: *j'ai perdu bien de l'argent*, jócskán vesztettem a pénzemből. Hasonlókép *combien*, tulajdonkép *comme-bien*, milyen jól, milyen nagyon, ma: «meny-nyi»; és *assez* (olasz *assai*) = lat. *ad-satis*, eléggé, elégséig, ma a. m. elég, elégséges (*assez vaut un festin* = a jóllakás föler egy lakomával). Ugyanígy szerepel a magyarban a *szépecskén* is: «Tallánországból is hozott ám szépecskén» [tárgy gyanánt]. P.Napló XXX:41. tárcza. «Termett neki az idén szépecskén» [alany gyanánt]. V. ö. «Igen vesztek magyarokban, többen vesztek kozákokban». (Köröspataki: Lupuj vajda.) A *többen* voltaképp csak úgy határozó, mint az *igen*, és nominativus a második mondatban ép oly kevésbé van, mint az elsőben. (A nominativusnak hiányáról, ezekben és más esetekben, bőven és tanulságosan értekezett Lehr Nyr. IV:542—545.)

Meg kell még említenünk, hogy a határozatlan számnévfélék az *-an en-es* alak helyett többes nominativusban is előfordulnak a régiéknél, de leginkább szolgai fordítás eseteiben. Pl. sokak vadnak: multi sunt MünchC. Máté 7:13, de mindjárt a következő versben: kevesen vadnak: pauci sunt. Sokak mondják KesztC. 25. de: sokan mondják: multi dicunt u. o. 27. Noha kiseded volt seregek, kevesek és idegenek. MA. 105.zsolt. — Sokan és sokak közt olyan a különbség, mint pl. ilyen két kifejezés közt: *vigan vagyunk* — *vigak vagyunk*, *készen vagyunk* — *készek vagyunk*. «Ellenségim sokak, nehagyj.» Thaly: Adal. I:56. A *sokan* alakkal csak így mondhatni: Ellenségim sokan vannak; tehát a létigével, melyet nominativusi állítmány mellett nem lehet kitenni. A különbség ismét csak olyan, mint pl. e két mondat közt: ellenségim *vigak* — ellenségim *vigan* vannak.

Eredményül tehát ugyanazt mondhatjuk ki, a mit újabb nyelvészeink közül éppen a vitának megindítója, P. Thewrewk Emil mondott: «A *szépen vagyunk* [jobb lett volna ilyen állapot-határozó példa: *vigan vagyunk*] és *sokan vagyunk* közt csak az a különbség, hogy amabban az igehatározó oly melléknévtől van képezve, mely tulajdonságot, ebben olyantól, mely számot jelent. Az egyik az alanynak minőségi, a másik szám-állapotát fejezi ki.» — Hadd tegyünk ide még egy régi példát, mely szépen föltűnteti e kifejezések természetét és szépen igazolja Révai fölfogását: «Hát a' lelki irgalmasság cselekedeti hányan vannak? Azon sze-

rént hetes számban.» Illy: Kat. 567. = heten vannak, in heptade sunt.

A mi az *-an en-es* számneveknek tőszavát illeti, Munkácsival tartunk (Budenz-Album 291.), ki szerint itt az *-n* rag eredetileg a *kettő*, *hármó(-nk)*, *négyő(-tök)* stb. collectiv számnevekhez járult. «Feltűnik ugyanis, hogy nem mondjuk *kéten*, hanem a collectiv képzővel alkotott *kettő-ből ketten*, mint *van ketteje, kettejük...* Számba véve, hogy pl. a *könnyű, lassú* módhatározó alakjai *könnyen, lassan*, nyilván eredetibb *könnyen, lassau* [**lassón*] helyett: *könnyen* vélhetjük, hogy *ketten* is e helyett való *kettőn, hárman, négyen* e h. *hármán* [**hármón*]; *négyen.*» — E szerint aztán volna valami igaz az idézett ellentétes véleményeknek mindkettejében: az egyikben az, hogy a *hárman négyen* csakugyan collectiv számképzés; a másikban az, hogy mégis a mód-, illetőleg állapothatározó *-n* rag van e számnevek végén.

4. A nál től hoz ragos határozók.

Helyhatározó nál től hoz.

A -nál rag illeszkedés nélkül nyelvelméleinkben nagy ritkán fordul elő; pl. Ferencz Le. I:2. Annival föltünőbb, hogy némely vidék ejtésében még maig sem hajtódik végre mindig az illeszkedés. Különösen a göcseji nyelvjárásban állandó a -nál alak: *ennál, erdünál, embernál, kendernál*. Hasonló alakok dívnak még az Őrségben és Halason.

A nál ragnak eredetéről eddigelé legelfogadhatóbb magyarázatot adott Budenz NyK. II:313.: «Nagyon valószínű, hogy a nál mint névszótó egyezik a mordvin *mal* tövel, melyből casusragokkal e postpositiók támadnak: *mala* v. *malasa* = -nál, közel hozzá mellett; *malasta* közeléből, mellől; *malas, malan* közel hozzá, mellé;... a [magyar] *mál* igen alkalmas szó arra, hogy a nyelv postpositionális alapszónak alkalmazhatta.» *Mál* pedig édes testvére a *mell* szónak, melyből a nál raggal rokonértelmű *mellett* névutó van képezve. A -nál Budenz szerint valamikor *nál-n volt; a szókezdő hang elváltozása ugyanaz, mint a *mevet*: *nevet*-féle példákban. Csak az a föltűnő, hogy míg a *bel-n, *kül-n ezzé váltak: *benn, künn*, addig *nálnam, nálnad ezzé lett: *nállam, nállad*. De itt tekintetbe vehetjük a dissimilatióra való hajlamot, mely a kezdő *n* után a következő hangsoportból inkább az *l*-et tartotta meg, mint az *n*-et.

A től től rag használatában az *ó ő* és *ú ü* hangú alakok váltakoznak, mint más ablativusi viszonyzóinknál, de azzal a különbséggel, hogy régi nyelvelméleink bizonyága szerint ez a rag hosszú ideig -túl -tül volt s az ingadozás ezeknek s a -ból -böl féléknek kölcsönhatásából keletkezett. A zártabb hangszín okvetetlen kapcsolatban volt a -től ragnak etimológiájával. — A mai élőbeszédben, mint a többi ragnál, úgy itt is többnyire a zárthangú

kiejtés jutott érvényre, míg az irodalom a -tól -től-höz, ragaszkodik.

A *től* ragot sokféleképp származtatták. Már régi a *tő* főnévből való magyarázat (kié?), melyet Imre S., Hunfalvy és Budenz hasztalan iparkodtak másokkal helyettesíteni. Magyar-ugor szótárában vissza is tért Budenz a régi magyarázatra, mely ezentúl valószínűleg mindig meg fog állni: t. i. a *tő* főnévből -től e h. **tör-öl*, mint -ből e h. *bel-öl*, -ról e h. **rajól*. Az eredeti **töröl* eredetileg a. m. tövéből, tövétől el, de pregnáns értelme ez: közeléből el. Az utóbbi átvitelre idézi Budenz a *tő*-szomszédot, vagyis közel szomszédot (a minthogy a *hegy tövében* is a. m. egészen közel a hegyhez, a hegy mellett), továbbá a finn *tykö-paikka*-t, mely a. m. közvetlen környezet, *tő*-szomszédság. Ez a finn *tykö*, továbbá változata *tyvé*-, valamint a zürjén *din* — mind a. m. «*tő*, *fatő*», s nem csak hogy mássai a mi *tő* szavunknak, hanem ép olyan értékű viszonzyszók alapszavául szolgálnak, minő a -től. Pl. finn *tykö-nä*, dial. *tüve-n*, zürj. *dinin* a. m. bei, apud (v. ö. fül-törön = fülnél, fül mellett); f. *tyköä*, dial. *tüveä*, *tüvöt*, zürj. *diniš* a. m. von, -től stb. (Találó analogia még a Budenz idézte észti *jüres* bei, *jüre zu*, *jürest* von, -tól, a *jüre*-, „radix, gyökér” alapszóból.)

A *hoz* *hez* *höz* ragot már írott nyelvemlékeinkben is ilyen alakban találjuk, csakhogy még a HB.-ben, s kivételesen néhányszor az EhrC.-ben egy fokkal zártabb a magánhangzója: *ozchuz* HB. *labayhuz*, *varashuz* EhrC. 10., 155. — Azonban a személyragos alakok a régibb codexekben még rendesen így vannak írva: *hoziám*, *hoziad*, *hoziaia* vagy *hozyam*, *hozyad*, *hozyaya* v. *hozyaa* stb., azaz *hozjám*, *hozjád*, *hozjája*. De némely codexekben már a mai *hozzám* *hozzád* olvasható. Ezek az alakok úgy fejlettek amazokból, mint pl. az imperativusban a mai *üzze*, *végezze* ugyanazon codexek *üzje*, *végezje* alakjaiból; így olvasunk a mai *hosszú*, *asszú* helyén a codexekben *hoszjú*-t, *aszjú*-t stb. — Nevezetes, hogy az a *hozjám* alak, mely már első nyomtatványainkban majdnem nyomtalan eltűnik, egy kis vidéken Erdélyben, Gyergyó és Köhalmoszek egy részében, maiglan fönmaradt. Példák: *hojza* Nyr. VIII.232. X.46. *hajzám* [így?] X.42. (Gyergyó); *hojzánk* IX.426. (Halmagy). Csakhogy ezekben hangátvetés történt, ugyanaz a hangátvetés, melyet azon vidékek nyelvjárása az imperativusokban is végrehajtott: *válajszanak*, *szakajsza* stb. e h. *válaszjanak*, *sza-*

kaszja, mint az említett codexekben olvassuk. A *hojzám* alakból indulnak ki különféle székelőalakok, még pedig úgy, hogy az *o* hang a *j* miatt elváltozik, éppen úgy, mint a *tanojt*: *tanejt*: *tanét*: *tanit* vagy a *rajtam*: *rejtam*: *rétam*-féle esetekben. Így található már gyergyai közleményekben *hejza* is. Azután további hangváltozásokkal ezek keletkeztek: *tü hézzátok* (Udvarhely), *hiza*. De az egész zszékelységbe legelterjedtebb kiejtés ez: *hézzám*, *hézzád*, *hézza*, *hézzánk*, *hézzátok*, *hézzok* és *hézzik*. — Az illeszkedés megvonta vagy megnemvonta a HB.-ből nem tűnik ki, de a későbbi nyelvemlékekben már mindenütt megvan, úgy mint a mai köznyelvben; még pedig három alakja van e ragnak: *-hoz* *-hez* *-höz* (csak néhány codexben s a déli alföldi és dunántúli kiejtésben apad le kettőre e szám: *-hoz* *-höz*). Annyival meglepőbb, hogy a göcseji nyelvjárás még ma is csak az egy *ho(z)* alakban ismeri e ragot: *ezho*, *azho*, *firho*, *kertho*, *lőcshó*. — Ezek a rövidült *hó* *hő*, *ho* *he* *hő*, továbbá *hol* *höl* s a szegedi *hon* *hön* részint hangváltozás, részint analogia útján keletkeztek.

A *-hoz* rag eredetéről is sokféle véleményt állítottak már föl, míg végre előkerült a legközelebb rokon nyelvek egyikéből egy hangjában és jelentésében teljesen megfelelő viszonzószó: az osztják *xoža*, pl. *pos xoža tajta*, cél-hoz tartani, czélozni, *muñ xoža ašnal ul* mi hozzá-nk közel van. Erre nézve azt mondja most Budenz a MUG. Szótárban: «Kétség nincs, hogy a magy. *-hoz* csak rövidültje a *hozzá*-nak (v.ö. *-be* és *belé-m*), ez meg e h. *hozjá*. Az is világos, hogy a vég *á*-ban hova-irányt jelelő rag foglaltatik, úgy hogy töszóul ez tűnik föl: *hozj*-. Szintígy van irányrag az oszt. *xoža a*-jában (v. ö. *puñil* oldal: *puñila*, *puñla* oldalra, félre); töje tehát *xož*-. Hogy ez, oldal, közelség'-félét teszen, kitetszik a nyilván vele egybetartozó *xoziñ* szóból: *xoziñ elta* von der seite, *xoziña volta* *xo* Nachbar [közel való ember]; *xoziña* (loc.) bei, neben.» — Említsük meg itt a HB. *oz-chuz* alakját, mely kezdő hangjával még közelebb áll az osztják szóhoz; v.ö. oszt. *xolim*, vogul *xurum* = HB. *charm-ul*: ma három.

A *nál től hoz* ragok oldalt való érintkezést vagy megközelítő érintkezést jelölnek, illetőleg ilyen érintkezésnek megszűnését vagy előállítását. Megfelelnek a német *bei*, *von*, *zu* (a *von*-t a latin *ab*, nem *de* jelentésében véve), az elsőnek s a harmadiknak a német

an is (lat. *apud, ad*); pl. az asztalnál: *am tische, az ebédnél: bei tische*; az asztaltól *vom tische*; az asztalhoz *zum tische, an den tisch*. — Jelentésre legközelebb rokonaik *mellett mellől mellé*: ezek is oldalaslag való közelséget jelentenek, de nem oly nagyfokút, nem érintkező közelséget, mint amazok. A két sor körülbelül úgy viszonylik egymáshoz, mint a felső térre nézve *-n ról ra és fölött fölől fölé*. Ugyanez a különbség a német *bei és neben*, a latin *apud (ad) és juxta* között. A két sor közt van annyi rokonság, hogy néha minden baj nélkül elcseréljük őket; pl. *a Tiszánál jártam: a Tisza mellett jártam*.¹⁾

A legtöbb esetben azonban érezhető a különbség, úgy hogy a csere ki van zárva. Mondhatom például, ha Budapesten vagyok, hogy *a Tisza mellé megyek, a Tisza mellől jövök*, s a Tisza mellékét, a Tisza melletti vidéket értem vagy valamely tiszavidéki várost. De ha már ott vagyok a Tiszavidéken, akkor mondom, hogy *a Tiszához megyek, a Tiszától jövök*, ha pl. halászni vagy hajóvární megyek vagy voltam. — Minthogy szóban forgó ragjaink mindig oldallagos helyviszonyt fejeznek ki, pleonazmust kell látnunk az ilyen kifejezésekben: Amott a hegyek lábánál, *kősziklák oldalánál*, ott sirok én mind szüntelen. Npk. I:262. (Igy: Valakinek oldala mellett menni. CzF.) Szabatosabb kifejezések: *a sziklák oldalában, valakinek oldalán*. «Ott legyen sarkadnál = melletted, oldaladnál, közeledben, kéznél. Más: *sarkában van, sarkán van* = nyomában van, nyomon követi, üldözi.» Lehr. 354.

Peldák a rendes helyhatározó használatra:

Szegény az földön ülne és az barát az magas asztalnál ülne. EhrC. 86. Tőled ottan eltávozik VirgC. 21. Hozának egy szép asszony embert hozzája. 38. Titeket a faképeknél hagytak. Czegl: Japh. 125. Itt tilalmas dolog az asszonyra nézni. Az olyan gyömolcs közöttünk, a melyet soha sem viszik az asztalhoz. Mik: TLev. 83. lev. Den topfansetzen; a fazekat a tűzhöz tenni; ad ignem apponere ollam. Márton ném. szót. Egy kis leány sajtárt mos a kútnál. Népk. I:293. Nem a jászol mén az ökörhön, hanem az ökör a jászolhon. Ny. V:417. Olyan két ló faránál még nem ültem (olyan jó két lovat még nem hajtottam). VIII:324. — Téged, ki Marathonnál a hazáért kardot emeltél. Ar: Arist. 54. Most Fülektől jövök. Bajza II:79. Az tizezer törökökkel Tatához szálljon és ott várjon meg. TudTár. 1839. 254. — Az útnak két végpontját kétféleképp fejezzük ki:

¹⁾ Ne bánts d a költőt, ha magába zárva, merengve, némán *nálad elhalad*. «Nemzet» 1882. nov. 14. Ez már költői szabadság, mert a prolativus értelmében csakis *mellett* használatos (régente *mellől*, l. ezeket).

a) Terjesztik határit tengertől tengerig. Thaly: Adal. I:179. Főtől talpig takaros. Népk. II:89. (Tetőtől talpig = von Kopf bis Fuss, des talons à la tête.) — b) Pontiusától Pilátushoz megy. (Nép, CzF. a től czikkben.) Lázás telegrammok viszik-hozzák királytól királyhoz, udvartól udvarhoz a [Tisza K.] szavait. Mikszáth, PHirl. 1886. 279. — *Szemtől szembe* = von angesicht zu angesicht. Szemtől szemben-is meg-dorgálta a' fejedelmeket. Land: UjSegits. II:11.

Kéznél van a. m. keze ügyében van, könnyen elérhető, s egészen olyan, mint a német *bei der hand sein*. A régiségben azonban *kéznél*, *kéztől*, *kézhez* olyan kifejezéseket helyettesítenek, minők: *kezénvan* = hatalmában, rendelkezése alatt, *kezéről elütik* = hatalmaalól kiveszik, *kezére bocsátja, adja* = birtokába, hatalma alá. Példák:

Az erős végházak mind némöt kéznél volna. Tin. 36. In simili moneta ut supra, tartozzék kezétől kezünkhöz kibocsátani. LevTár. II:315. Azon lesznek, miként velem együtt Murányt neked kézhez adjam. Gyöngy: MV. 2:285.

Háznál van: ezt leginkább olyan személyről v. tárgyról mondjuk, a ki v. mi a házhoz tartozik, a háznak függeléke, járuléka, velejár a háztartással, pl. cseléd, élelmiszer s más efféle. Hasonlókra vonatkoznak: *a háztól elmenni*, *a házhoz jönni* stb. (*Háznál* sokszor a. m. otthon, zu hause.) — Ezeknek hasonlóságára más kifejezésekben is szerepelnek e ragok, jelesen az *udvar*, *katonaság*, *sereg*, *törvényszék*, *megye*, *város* és más efféle hivatalos épületek s egyúttal hivatalok nevénel (v. ö. ném. *bei hofe*, *bei gericht* stb.) — Példák:

Tartaték fel ő attyának házánál: nutritus fuit in domo patris sui. JordC. 728. Tekintene az Uriás immár házához. RMK. II:253. Qui domi compluitur, huius ne Deum quoque miseret: Az kit háznál eső vér, azt még az Isten sem szánja. Decsi: Adag. 282. Mikor házoknál voltak, ugyan mentét viseltenek. MonIrók. XI:343. Annak házánál szálla meg: ejus domo utebatur (finn ford.: *Piti majaa sen huoneessa*) Kaz: Jug. XI. Jó az öreg a háznál. Nyr. IX:130. Elszóllom én attul a háztul hogy siróba kél mind a két látó szeme. 132. Úgy kell néked Ajgó Márton, mér csaltál ki a házamtól! Népk. I:139. — En képembe [helyettem] megh esküdjél az egyháznál mátkámmal. Pont. 251. Ez kép valami okért ez klastromtul el vitetött DomC. 100. Tudod úgy is ötet nem pompás házaknál kell keresni, bé tér, és mulat viskónál. Orezy: KöltH. 100. — Az isoglánok inas számban vannak az udvarnál. Mik: TLev. 20. lev. A pogányság uralkodik Erzsébet udvaránál. Csiky: AngIr. I:366. Három oly nagy korehely volt kompániánknál, regimentnél nagyobb hogy nem volt azoknál. Gvad: RP. VI. czikk. Seregünknel sok nemes és sok új ember volt. Kaz: Jug. VIII: in exercitu nostro (finn ford.: *meidän sotajoukossamme*; más, újabb m. ford.: *seregünkben*.) Obrigkeitliches amt, tisztviselői hivatal, pl. kormányszéknél, törvényszéknél. Márton ném. szót.

Maga a három rag is kifejezhet annyit, mint valakinek a ,házánál, udvaránál, környezetében' (ill. onnan v. oda). Példák:

Ma egy örmény patriárka volt a fejedeleemnél. Mik.: TLév. 83. lev. Fejét a numidák Jugurthához elvívék. Kaz.: Jug. XI. (caput ad Jugurtham referunt. Finn ford.: *Vievt hänen päänsä Jugurthalle*). Einen bei jemand aufführen: valamely idegent valakinél bemutatni, megismerkedtetni; *præsentare aliquem alicui*. Márton ném. szót. Csodás vagy éj! A kunyhóban altatsz könnyet, sohajt, a gazdagnál költesz tivornyazajt. Gyul. Költ. 3. Van nekem már más párom, mostan is épen azt várom magamhoz. Népk. I:270. Zsivány nál nem lehet lopni. Nyr. II:431. Kutya-jékná vót lagziba: valahol veszekedett. V:265.

Közvetetlen érintkezést jelölnek a *-nál hoz* ragok a magánál viselést (fr. *avoir, porter sur soi!*), magához ölelést jelentő kifejezésekben, továbbá ezekben: *hozzá ragad és ragaszt, hozzá töröl, ken, hozzá nyúl, kap, kapaszkodik, hozzá lö, sújt, vág, ver, rúg* stb. — Példák:

Nála viseli: apud se. JordC. 95. Emböri nemzetet hozzá ölelé. CzechC. 8. Nem hagyva magához sülni a gyalázatot. Pázm.: Kal. 265. Akkor válogass, ha majd a magad abroszához töröld a késed. Nyr. VIII:277. Más asztalához kenni a kést (máskülönb: CzF. s. v. asztal). Egy bokorhoz kapaszkodék. BodC. 15. Félelmében ijedten kap fülhöz-fához. Gyulai: Költ. 6 Az árnyékhoz kaptál, s a koncot elejtetted. Nyr. VI:164. Hozzá löve egy nyilával. Ors. leg. 31. Kit meg kezeznek, puskával leveldeznak hozzája. RMNy. IIb:98. Fényes törrel hozzája gyakott vala. Trója hist. A4. A Lutheristák Husznak eretnek nevet sujtnak fejéhez. Pázm: Kal. 170. A fejszés hozzá sujtani csak kételkedve mer. Garay: «Kont.» Földhöz vert vad. Ar: «Keveháza.» Öreg létére jól megöklözté, s földhöz teremté az ifjút a vén. Ar: Arist. 287. Ott a csikó úgy hozzá rúg, hogy az ajtón ki heppen. Gyulai: Költ.¹ 245.

A *lő, sújt, vág, rúg*-félék mellett néha nagyon közelít a *-hoz* jelentése a *felé* névutóéhoz, s ez a rokonértelműség néha átmegegy másféle kifejezésekbe is; pl. Hajtsad hozzám.. irgalmasságnak feleit [olvasd: fileit = füleit]. NagyszC. 383. Czédius látván Hektort, nagy haraggal fegyvert ránt hozzája. Hall: HHist. III:150

A távolság meghatározásában a kiinduló pontot a *közel* szó mellett *-hoz* raggal, a *távol* és *messze* szók mellett *-tól* raggal határozzuk meg, de az utóbbiak is néha az elsőnek a példáját követik:

Az ország útjához közel. Ar.: «Keveháza.» (Shak. is ama legérthetőbb naiv módon *közelíti* közönségéhez a távol tárgyakat. . . Greg: Shak. 346.) Úttele távol meg álla VirgC. 54. Távol estenek tülle. Mon: Képt. 19b. Olyan messze van tülle, mint Makó Jeruzsálemtül. Nyr. VII:32. — Méne el az szerzetben nagy távol felden [vagy mint 32 mélyfelden az városhoz ÉrdyC. 338b. A görögök táborához nem messze. Hall: HHist.

III:142. Nem messze hozzájuk ropogások hallattak a fűben. Bajza. II:39., 205. (Nazareth Jeruzsálemhöz vagy 35 olasz mérföldön... Jeruzsálemhöz délre Betlehem esmét vagy 50 mérföldön. TihC. 50. v. ö.: Ki vala 60 láb földné[re] Jeruzsálemtől. MünchC. Luk. 24:13.)

A *-nál* ragnak egy különös használata van elterjedve a Tiszától egész a moldvai csángókig: az t. i., hogy ha valakihez való menetről, látogatásról van szó, a *hová* kérdésre is — a *-hoz* helyett — ezt a *-nál* ragot használják. Véleményem szerint a használatnak ezt a kiterjesztését a hangzásra és jelentésre nézve hasonló *-nott nul ni* ragok hatása okozta. E mellett főleg két erős bizonyíték szól. Egyik az, hogy a *-nál*-nak ez a használata szintúgy a személyekre szorítkozik, mint az imént említett három ragé. A másik az, hogy e ragok ugyanazon nyelvteterületen élnek, melyen a *-nál*-nak szóban forgó használata dívik: a palóczoktól a csángókig. («A tiszavidéki nép mondja: Péteréknél megyek. Páléknál viszem.» NyK. III:328. «*Nálunk, hozzánk* helyett Szabolcsban, Hevesben, Kunságban és a székelyeknél.» Nyr. I:50.) — Példák:

«Gyere hozzánk (nem pedig: *gyere nálunk*, mint Kolosvárt a köznép mondja.)» Gyarm.: Nym. II:114. Jöjjenek immán nállunk es! Kriza 355., 510. Hoá mensz? Menek fel ide nénémnél. (Csángó) Nyr. III:52. «Hová miégy? nuálunk mek, mesternié mek, papnuá mek; gyere nuálunk v. komuámmuá. Nem mek biz ién, mer Matvis bácsimnuá hittak.» TudGyűjt. 1819. VI:31. (palócz.) Gyere nálunk, maj megverlek... Begyüssz-e estére nálunk? (Gyöngyös-Oroszi) Nyr. IX:331. Nálunknál jöttek. (Szabolcs) 136. Menyek a bírónál v. bíróéknál; gyere nálunk. (Kapnikbánya) NyK. II:369.

A *-tól* ragnak egy hasonló szabálytalansága országszerte el van terjedve: *fejtől. lábtól* e h. az ágy fejénél, az ágyban fekvőnek lábánál. Oka homályos. Pl. Lábtúl van az ágyba. Gyarm.: Nym. II:222. (Az ágy lábánál keresd. U. o.)

Sajátságos jelentéssel szerepel a *hozzád* és *tüled* a kocsisok nyelvén s aztán átvittven is e h. balra jobbra. «Az irány t. i. a jobb kéztől vétetik, melyet ha befelé hajtasz, *hozzád* közeledik, ha pedig kifelé, elhajlik tőled. — Fölveszik a *ra* és *-ról* viszonyragokat.» CzF. — Példák:

«Tüled: balra; hozzád: jobbra[!] Az uttól tüledre esik.» Ny. III:327. Imre tüled indult, de én hozzádra rántám. Vitk.: Munk. II:12. Elbeszil tüled-hozzád, összehord hetet havat. Nyr. VI:228. Tüle ugyan akár tüledre akár hozzádra mehetett az ország dóga. IX:231. Tüledről hozzádra vetemedik, színét, szavát változtatja. Fal: NU. 197.

Időhatározó nál től hoz.

1. Az időhatározó *-nál* rag — ámbár a *-től*-nek párhuzamosa volna s ép úgy felelne meg neki, mint az *-n*-ragos időhatározó a *-ról*-ragosnak — sem a régiségben, sem a népnyelvben nem fordul elő. Csak legújabb irodalmunkban találkozunk vele gyakrabban s ez nyilván német hatás eredménye, valamint a *-nál*-ragos állapothatározók egy része, melyekhez közel is áll, a meny nyiben a kísérő körülményt jelöli s úgy határozza meg közvetve az időt. Nyelvünkben legfőleg a *pipaszónál*, *holdvilágnál* kifejezésekre támaszkodhatik, melyeket alább az állapothatározók közt tárgyalunk. — Példák:

A szívütés megáll villámos fergeteg gyors csattanásinál. Tompa III:233. A nyelvujításoknál majdnem annyi rendület érheti a szófűzést, mint magokat a szókat. Kemény Zs.: Élet és ir. 13. A becsületsértésnél vége minden barátságának, atyafiságának. Jók.: Az apja fia. I. Bérczy szép emlékbeszéde jelen soraink megírásánál is kűtfőnk gyanánt szolgált. VasUjs. XXX:611. Azonos jelenséggel találkozunk a határozói igenév képezésénél. Budenz-Album. 163. Ez adja kezünkbe a kulcsot Endrődi költeményeinek méltánylásánál. MSalon. 1885:252.

Az idézett mondatokban mindenütt cselekvést jelentő főnévvel van meghatározva az idő. Ez a főnév mintegy alattomban van értve a következő példákban, melyekben azonban a *-nál*-ragos kifejezést alig tekintetelni időhatározónak, inkább állapothatározónak:

Soha még tudósok oly nagy pazarlást nem tanúsítottak nagylelkű áldozatkészség dolgában, mint ennél a műnél. Jók.: Nemzet 1886. jan. 6. (azaz: soha, csak ezen mű szerkesztésénél, ezen mű érdekében v. akár ezen műre nézve.) E mérték az egy és két tagú ütemeknél oly általános szabály, mely alól nincs kivétel. Ar.: Próz. 37. Egy tagú asszonáncznál a főnnebbi szabálytól eltérni nem lehet. 58. Gyöngye eresztékes falaknál az ékalakú, erős pallófalaknál a négyzetes eresztéket használjuk. Wanderley: Épületszerkesztés. 3.

2. A *től* időhatározó használata nevezetes mennyire egyezik a német *von*-éval, a nélkül hogy ebben többet mint észjárásbeli találkozást láthatnánk. Mind a kettő ugyanis ritkán fordul elő magában, hanem rendszeren vagy a *fogva*, *kezdve* szókkal nyomósítva (németül *angefangen*, vagy röviden: *an*), vagy pedig a megkezdett idő végpontjának a kiegészítésével: *m. -ig*, *ném. bis*. E szerint használata három ágra oszlik:

a) Példák a pusztá *-től* raggal: Ezerötszáz esztendőttől való írások. Vás.: CanCat. 704. Nem fogja hátrálni, higyd el, kéréseket, az a ki öröktől kormányoz népeket. Orczy: KöltSz. 11. Régtől várta szívem ezeknek

történetit. Rim: Ének. 233. Régtől tapasztalom. Guzmics lev. Kaz-hoz. 1826. aug. 22. Bátor borostyán, mely síma homlokod övedzi régtől, néked örökre zöld marad. Vitk: Munk. I:91. Midőn alispán-székibe ültetett téged, kit évektől ohajta 86. Ég, nagy ég! te vagy szerelmem? A kit évtől könnyezek. Bajza. I:151. Hat hónaptól foly vizsály közöttünk, s én ohajtanám már vetni végét. 198. Meszelve sem volt a 815-diki bíróválasztástól. Kuthy: HRejt. 31. «Béla pedig ékes nyelven imígy szólott. (A magyar kezdettől ékesen szöllő volt.)» VajdaJ: BKfi. 140.

Az elavult *azontól, ezentől* (sőt *mentől*) alakokat l. a határozó szók tárgyalásában.

b) A *fogva* szóval (v. ö. ennek tárgyalását a II. részben): Világ kezdetitül fogva rohtonk ez nem lött vala. Königsb. Tör. Ez üdőtől fogván: ex hac hora BécsiC. 21. El kezdvén Jánosnak kereztseghetül foghva mynd az napigh: Exorsus a Baptismo Johannis ad eum usque diem. JordC. 709. Már esztendőtl fogvást tartván Eleonorát fogságban. Mik.: MulN. 28. Serdültétől fogva azon vala ő: ab adulescentia ita se enisum (finn ford. *hän oli hamasta nuoruudesta sitä ahkeroinut.*) Kaz.: Jug. XXI.

Tova éjjeltől MNyszet. VI:228. Háromszékben a. m. éjjelen túl. (V. ö. cserem. NyK. III:108. *kuguce-leč vara*, szó sz. husvét-től később e h. husvét után.) — *Éjjeltől óta*: l. *óta*.

c) Kiegészítő -ig raggal:

Reggeltől délig, déltől estig künn van, kinn fut. Kaz: Lev. III:253. A temetés napján reggeltől kurta estig zugtak a harangok. Miksz. NemzUr. 45. Bőjtől ünneptől ünnepig egyre. Ar.: Arist. III:65. Kaszálnak (kaszálnak) nepestétű nepestig. Nyr. IV:83. — Déltől fogvást estig nyílik a rózsa. Népk. gy. III:130.

3. A -hoz rag csak ilyen időhatározókban fordul elő: *Mához egy hétre* = egy hét mulva, von heute über acht tagen. *Mához egy hét* ide jövök. Gyarm.: Nyelv. II:113. Még mostanhoz esztendőre, vagy kettőre, rózsaláncon megyünk együtt esketőre. Népk. I:254. — NB. Már 12 órához közelgett az idő. Koszoru 1880. 199.

Állapothatározó nál.

Elvont főnevekből -nál raggal tiszta állapothatározókat nem képez nyelvünk, s a mi e nemben újabb irodalmunkban fölmerül, azt — mint láttuk — egyúttal időhatározónak tekinthetni, s ott is, itt is a német *bei* hatásának tulajdoníthatni. Nem tarthatjuk pl. magyarosnak Faludi köv. mondatát (Toldi kiad. 125.): Alázatosok légyetek a *méltóságnál*, szegények a gazdagság mellett: *devono esser umili nella grandezza, poveri nella ricchezza*.

Kevésbbé idegenszerűnek hangzik ma már ez a kifejezés: *magánál van*, mely ellentéte ennek: *magán kívül van*, s melylyel párhuzamos ez: *magához tér*. Pl.

Nem volt magánál. Arczát mély levertség viaszkszínűre festette. Miksz.: NemzUr. 325. Mégis érezte, hogy magánál van, tudatában volt a

többi világ fölött való felsőbbségének. HSzemle. III:230. — Viszont egészen idegen ízű a rokonértelmű *eszénél van* (= *bei sinnen sein*, v. ö. *von sinnen sein*, mintegy esztől eltávozni, «a-mens, de-mens») e h. *eszén van*; v. ö. *saját eszén jár*, továbbá *eszre tér*, nem *eszéhez tér*. Pl. Eszemnél vagyok-e vagy álmodom? MSalon. 1885. aug. 460.

Ellenben tősgyökeres kifejezés a *pipaszónál*, „pipázás kíséretében” s a mintájára képzetek; és hasonló még ezekhez *«holdvilágnál»*:

Tudnék én óra száz ilyen mesét, pipaszónál otthon egyszer majd elmondani. Ar: NCz. 3:93. Elé kapta az ostort, s ostorszónál indította feleségét a szücsőz. Népk. III:379. A falumban hírt tevének, harangszónál bevivének. Népk. III:109. Dobszónál poroszlóval az egész táboron megkiáltatja. Hall: HHist. III:179. — Holdvilágnál meg nem érik a szőlő. Közm. Tiszta holdvilágnál a vezérre ismert. Ar: MO. 3:48. Kis fiamat virasztottam szelid holdvilágnál. Gyulai: Költ.¹ 58. Szép éjszakán hold fényinél hullámokból szellő ha kél. MSalon. III:298.

Azon helyhatározásból, mely valakinél lételt fejez ki, fejlődött ki a *nál*-nak olyan használata, mely a dativussal s a szintígy használt *előtt* névutóval rokonértelmű. Az átmenet ilyenforma lehetett: a királynál volt, a királynál tisztelgett — a királynál ismeretes volt, kedves volt, tetszett. Ez a fordulat leginkább az ilyen kifejezésekkel dívik: *ismeretes, tudva van, tetszik, kedves, becsületben v. tisztelgetben áll*, s ezeknek ellentétéinél. Hasonló szerkezetet képez a német *bei*, a fr. *chez*, a latin *apud*. A következő két mondat közül az elsőben dativus fordítja az *apud*-ot, a másodikban viszont *-nál* rag a latin dativust: Utálatos az Urnak egy aránt mind az kettő: *abominabilis est uterque apud Deum*. Kár: Bibl. I:613. » «*Sine fide impossibile est placere Deo*: Hit nélkül lehetetlen kellelnie istennél.» ÉrsC. 275. — Más példák:

Esméretes istennél és embereknél. CornC. 237. Esméretlen vala embereknél. DomC. 80. Balgatagnak láttatom én te nálad. ErdyC. 626b. Isten törvényében nagy dicséretes, még az pogánoknál is böcsületes. RMK. IV:58. Mivel hogy kedvetlenek (*invisæ*) volnának immár mindeneknél az Rómabelieknek hitek es mesterségek. Mon.: Apoll. 8. Gyakran azok kedvesek a' községnél, kik semmire-kellők a tudósoknál. Pázm.: Préd. c. Ó esztelenségek nyilván lészen mindeneknél: *insipientia eorum manifesta erit omnibus*. Pázm.: LuthV. cziml. Tudva légyen minnyájakoknál: *notum vobis sit omnibus*. Land: UjSegits. II:215. Nincs ő nála lehetetlen csak egy ige is. Zvon.: Post. I:14. Prænumeratiót szedni nem tanácsos; az olyat koldulásnak veszik nálunk. Kaz.: Lev. II:304. Csak a vitézségnek van nála kelete, de kegyetlenkedni már nem természete. Sár: Tromb. 52. Hát a megyénél van egy kis dolgom [v. ö. a megyeháznál]. Nyr. II:40.

A következő példákban szintén afféle értéke van ragunknak, csak hogy valamivel általánosabb, határozatlanabb, csak annyit fejezve ki, hogy az illető személynek érdekkörében, hatása vagy működése körében történik a dolog, úgy hogy a *nál* raggal jelzett személy olybá tűnik föl, mint cselekvő, működő:

Ha másutt hatalmast jegyez is a zsidó szó El; de Izsajásnál Istent jegyez [= Izsajás istent ért rajta]. Pázm.: LuthV. 155. A' kegyelem nem henyélő annál, a' kinek adódott [a kegyelmet nem henyélteti, nem hagyja használatlan a z]. DEmb.: GE. 200. A keresztyéneknek sok pogány szokás maradt meg [= a keresztyének sok pogány szokást tartottak meg]. Mik.: TLev. 78. lev. Még végtire olyan szokás lesz közöttünk, valamint az Athos hegyen lakó barátoknál. 83. lev. Némelyeknél mélyeb' a lejtő a hágónál. Fal.: NU. 65. Nem győzőm csodálni, hogy... Az is csoda nálam, hogy... Orczy: KöltSz. 187. Armschiene; karküllő vasból, t. i. a régi bajnokoknál. Márton. ném. szót. Magyar schema hát ez, valamint a legtöbb úgy Faludinál mint Amadénál. Ar.: Próz. 35. A költő, kinél szellem és ismeret párosul, sehol a polgárosult világban nem vesz el éhen. Jók.: Emlbesz. Jós. felett. Győzött nála az ifjui természet [a betegségen]. Jók.: Az apja fia. II. Az egyetlen öröm mely még a bűnösnek is büntelen. SzászK.: Ford. I:26. Nála a kép nem egyébre való mint hogy az elmékedést összpontosítsa. Csiky: Anglr. I:384. A könyvnyedség, csín és szellem ritkán hiányzanak nála. Ezek a tulajdonságok még költészetében is dominálnak. MSalon. 1885. 253. Feljött már nálad is a holdvilág (megkopaszodott hátul a fejed). Nyr. I:131. Nincs ki nála a négy kerék (hibás eszű). 272. Hiányzik nálla a negyedik kerék (bolondos, hülye) VII:275. Nincs ki nálla mind a négy fertály (eszelés, félkótya). IX:131. Vékony lábón áll nálla a becsület. V:466.

Az imént idézettekben néhol a *-nál*-ragos kifejezés közeledik a birtokos jelentéshez, a mint hogy egyáltalán könnyű ez az átmenet az efféle helyhatározóból is; pl. Kévántam, a mit szépet láttam nála VirgC. 8. = a mit birtokában láttam. Ne merészkedjék nála tartani adományt VirgC.124. = birtokában megtartani. Ha én az én ellenségimnek magamat megaláztam volna, én nálam ennyi egyházi jószág nem volna. ErdyC. 549. — S ha a magyar azt mondja: *Kinél van a könyvem?* vagy a finn: *Kellä on minun kirjani?* a német és francia ezt a birtoklást is valóságos birtoklás gyanánt fogja föl: *Wer hat mein buch? Qui a mon livre?* Így fejlődött nevezetesen a finn nyelvben valóságos possessivus jelentése az adessivus -lla ragnak, mely a *nál*-nak megfelelője; pl. *Minulla on kello:* nekem van óráim, szó szerint: nálam van óra (l. erről bőven Winkler: Ural. Völker 214—217.). A *m-nál* nem fejlesztett ilyen használatot, de codexeink egy-egy helye mutatja, hogy valaha megvolt hozzá a hajlandóság s a kezdet. Pl. Nincsen isten malasztja nála: intus est vacuus. NémGl. 337. Míg elmém nállam vagyon. GyöngyC. 45. Megint terhes, hat vagy hét holnap gyermek vagyon nála. 1559. RMNy. IIIb:32.

Valaminél maradni a. m. valamihez, véleményéhez .. ragaszkodni (magyarosabban: a mellett v. ebben maradunk), vagy pedig beszéd közben valami tárgynál megállapodni. Pl. Erről szólni ezüst, hallgatni arany,

s én, mint druszámnál, inkább az utóbbinál maradok. Ar: Élet. 73. Beszélhetünk a fizetésről ...; tehát a fizetésnél maradunk. Tolnai beszé-lyei II:10.

Nálam nélkül: erről l. a *nélkül* névutót.

Eszközhatározó *-nál*.

A *-nál* rag eszközhatározókban is szerepel, kivált megfogást, tartást kifejező igék mellett, de ezeknek hasonlóságára vagy tán kezdetben a *fogva* szó hozzáértésével más igéknél is. A helyhatározóból való átvitel itt könnyen érthető, és hasonló kifejezéseket a mienkkel érintkező más nyelvekben is találunk: ném. *an der hand nehmen*, szlov. *pri rōki jō prime* megfogja kezénél; cser. *puš vele piže*, szó sz. a hajó-nál tartja magát, a hajóba fogódzik, NyK. III:103. (V. ö. még *karon fogva, nyakon csípni*, l. az *-n* ragnál.) — Példák:

Üstökénél jó azt mindjárt markolni. KisfS. Gyula. 3:26. Sohajt Elek s a sólyomot karba ölti lánczánál. KisfS: Somlyó. 3:94. Lajos a fuldoklót ragadja hajánál. Ar: TSz. 11:9. Vezetheted orránál fogva könnyedén. Tompa: «Tanács». Orrotoknál, lánczokon vezet. (Ábrányi E.) «Magy. s a Nagyv.» 1872. 50. sz. Csigariga gyere ki, mert szarvadná húzlak ki. Nyr. I:185.

Másnemű kifejezések, melyekben azonban a *-nál* rag átvitele szintén önként megmagyarázódik, a következők: Tűznél meglágyított viasz. Sár: Tromb. 258. ...Megtiltom a láng ily viszonce-
relését. E miatt nem szabad az oltár fényinél a lámpát s erről azt manap meggyújtani. Szarvas: Phædrus. 39.

A *-nál* és *től* ragok középfoknál.

A középfok segítségével két személy vagy dolgot hasonlítunk össze. A két személy vagy dolog közül az egyik rendesen a mondatnak alanya vagy tárgya, a másikat pedig — tehát azt, a melyikhez az elsőt hasonlítjuk, hozzámérjük — a magyar nyelv kétélékép fejezheti ki: vagy határozóval, vagy hasonlító mellékmondat-
tal. Az első esetben ilyen alakja van a mondatnak: *A nagyobb B-nél*, a másodikban ilyen: *A nagyobb, mint (a mily nagy) B*. Némely nyelv, pl. a német vagy francia, rendszerint csak az utóbbi szerke-
zettel él, de a legtöbb nyelv a mienknek megfelelő kétféle szerke-

zettel rendelkezik. Nekünk jelenleg a mellékmondatos kifejezésmóddal nincs dolgunk (l. MKötőszók III.), csak a határozóssal. Meg kell azonban itt emlitenünk hogy a két szerkezet nem használható mindig egyenlő könnyen. Majdnem mindig¹⁾ alkalmazhatni a mellékmondatos szerkezetet (*mint, régente hogynem, hogynemmint, hogysem* stb.), de nem mindig alkalmazhatni a határozót helyette. Nevezetesen a következő megjegyzéseket kell tennünk:

a) Az összehasonlításnak első tárgya rendszerint csak a mondatnak alanya vagy tárgya lehet, pl. Isten hatalmasabb *mint* a király = isten hatalmasabb a királynál. Istent inkább kell tisztelnünk *mint* a királyt = istent a királynál is inkább kell tisztelnünk. — Mihelyt dativus vagy akármilyen más határozó, akkor csak mellékmondatban történhetik a hasonlítás, különben homály és kétértelműség támad; pl. «Öcsémben jobban bizom *mint* bátyámban,» nem mondhatom így: »Öcsémben jobban bizom bátyámnál;» mert ezt csak úgy értené a hallgató, hogy én jobban bizom, *mint* bátyám. Ép oly kevésbé vonhatók össze a következő mondatok: Istennek könnyebb szolgálni, hogy nem ördögnek. GuaryC. 7. Sokkal inkább megáldja [most] hogy nem azelőtt. MA: Bibl. I:447. — Azonban jelzőbe foglalva tartozhatik a *-nál* ragos határozó dativushoz vagy más határozóhoz is, pl. A királynál nagyobb úrnak szolgálók; mert itt «a királynál nagyobb úr» ennek az ítélnek az összevonása: nagyobb úr a királynál. — Néha pedig más eltérésekkel is találkozunk; pl. Margit asszonynak adnak köntöst jobb posztóból az társinál. MargL. 2. Ha varga, feljebb ne szóljon a kaptánál. Pázm: 5Lev. VI. (v. ö. viszont *-nál* nélkül, de *mint* nélkül is: Utánnam jártál tovább esztendeig. Amade 80.). — Leggyakrabban fordul ez elő a *-szer* ragnál, de tudjuk, hogy e rag ebben az alakjában voltaképp nominativus (l. Budenz-Album 56. és 67.): Többszer találod százszornál. MA: Tan. 103. Huszszornál, százszornál többször megintettem. Kétszernél többször nállam nem jártál. Gyarm: Nym. II:114.

Csak a mellékmondatos szerkezet lehetséges, ha az összehasonlítandó fogalom állítmányi nominativusa a mondatnak, akár

¹⁾ Talán csak azzal az egy kivétellel, hogy *-nál* ragos relativ névmás helyébe nem tehetni mellékmondatot, pl: Ez nagy malaszt, kinél isten a teremtetett állattal nagyobbbat nem közölhete. TihC. 143.

főnév, akár melléknév; pl. [A mértékletlen borital] kín volna inkább, mintsem gyönyörűség. Fal. (Toldy kiad.) 163. — Inkább szép, mint jó. «Kazinczyé [stilusa] szebb, mint hathatós, s csinosb, mint özönnel folyó.» (Szemere) TudGyűjt. 1818. IV. 86. «Kivül a hája: czifrább mint gazdagabb.» Erdélyi Ján. (Közm. magyarázatában. V. ö. a latinból: *calidus magis quam cautus; calidior quam cautior.*) — Kivételt tesznek itt a korra, idősségre vonatkozó mondatok, melyeket rendesen nem kötőszóval szerkesztünk; pl. Nem voltam több, mint hét esztendő: «Nem voltam több hét esztendőnél»: *ich war kaum sieben jahre alt.* Kaz. Diog. 64. Ez a kenyér régiebb mint egy hetes: egy hetesnél régiebb. («Nem lehet-e pispökké az, a ki kisebb idejű 30 esztendőnél? Sőt lehet.» Zvon. Osiand. 98. Simon volna igön vén, olymint több száz esztendőnél. NagyszC. 373. — Ilyenféle brachylogia ez is: Én itt többen nem vagyok 18 lónál [e h. 18 lovas embernél = 18 lovas emberrel vagyok itt] LevT. I:162.)

Ha magát a cselekvést, az igét hasonlítjuk egy másikhoz, akkor természetesen csak kötőszós szerkezet van helyén; pl. Inkább fáztam, mint izzadtam. — Mégis lehetséges néha a hasonlítás mértékét *nál*-ragos igenévvel vagy elvont főnévvel kifejezni; pl. többet ivott, mint szokott: többet ivott a szokottnál (= lat. *solito*, ol. *del solito*); többet ivott, mint kellett volna: többet ivott kelletténél. Keletinél feljebb [= inkább] megtapasztalják. Mad. Préd. 760. Kelletinél többet nem ihatnak. Decsi: Préd. 22. (V.ö. «Nem akará, hogy senki ötöt voltánál nagyobbnak tartsa, nagyobbra becsülje». Pázm: Préd. 50. = mint a mekkora volt.) — Sajátságos és ritka szerkezet az, melyben középfokból képzett denominális ige van ilyen *nál*-ragos névszóval meghatározva: «Mennél jobbítva lehet, úgy nyomtassák a szentírást.» Pázm: LuthV. 163. «Az vácsi palánk megéppéttessék, de meg ne öregbítettessék, annál, az miben mostan vagyon.» TudTár. 1839. 337. (1606.-i oklevélben.)

b) Az infinitivus, minthogy nem ragozható, csak kötőszóval szerkeszthető: A latorság nem egyéb, mint Krisztust csókkal elárulni. Illy: Préd. I:7. Jobb félni, mint megijedni. Közm. — De lehetséges a *-nál*, ha az infinitivus helyébe más elvont főnevet teszünk: A latorság nem egyéb Krisztusnak csókkal való elárulásánál. Jobb a féls az ijedelemnél.

c) Nem használhatni a *-nál*-t, ha az összehasonlítás egynél több mondatrészt kiterjed, pl. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok. Közsm. (ha csak össze nem vonná az ember a két mondatrészt egybe: Jobb egy mai veréb egy holnapi tűzoknál.)

d) Néha a két szerkezet összekeveredik s olyan szerkezet keletkezik, melyben vagy a kötőszó, vagy a *-nál*-ragos szó (mely ilyenkor majd mindig *annál*) fölösleges; pl.

Semmi erősb az oly embernél, mint az kinél szeretet vagyon. CornC. 328. — Ne légy bölcsebb annál, mint szükség és illik lenni. ErdyC. 26. Senki sincs annál boldogtalanb, mint a kinek semmi gonosz szerencséje nem volt. Pázm: Préd. 35. Lehet-e annál nagyobb vétek, mint ha a férj nem őrizi meg a pulykakat...? Jók: MNépÉleze. 74. (Igy Tel: FelB. 3b. 11b. Dug: Szerecs. I:153.)

Lássuk már most magát a középfokkal járó határozót. Ennek a magyarban kétféle alakja van: egyik a mai rendes *nál*-ragos, másik a *től*-ragos, melylyel csak egyes codexekben s ma csak egyes vidékeken találkozunk: A nagyobbB-től = A nagyobbB-nél. Az egyik tehát sajátkép eltávolítást, a másik egymás mellé helyezést fejezi ki.

Ezek közül az eltávolítást jelentőnek, tehát a *től*-ragos szerkezetnek olyan észjárás szolgál alapjául, a melyet számos más nyelvben is megtalálunk. «A hasonlítás-határozónak távolító viszonysszóval való képzése általában egy igen természetes, egyszerű fölfogáson alapszik... Az alapul szolgáló észjárás ugyanis a kiinduló nézőpont képzelete. Mert *valamitől nagyobb* legegyszerűbben úgy érthető meg, hogy: valamitől kiindulva vagy képzelt nézőponttól tekintve nagyobb.» (Budenz, NyK. II:311.) Ugyanaz az észjárás ez, melylyel comparativus nélkül is akárhányszor találkozunk. V.ö. Igen magas az ég a földtől. MNyil: Agend. 371. Krisztus az Atyától második böcsületben, és birodalomban. Pázm: Kal. 385. Mert az embert csak a bárótól számítja. Sár: Tromb. 67. — Hasonlók továbbá azok a mondatok, melyek vkitől v. vmitől való különbözést fejeznek ki (l. alább).

Más — rokon és nem rokon — nyelvek leggyakrabban evvel az ablativusi észjárással fejezik ki az összehasonlítást (l. Ziemer könyvét: Vergleichende Syntax der indogerm. Comparison, Berlin 1884.). Ilyen szerkezetek: az osztják ablativus, a finn partitivus (mely voltaképp szintén ablativus), a megfelelő török és angol kifejezések (l. Budenz, NyK. II:310), a szanszkrit és latin ablativus,

a héberben (*mi-*), új görögben (*ἀπό*), továbbá román és szláv nyelvekben ablativusi praeposítióktól kísért főnevek. Csak néhány példát lássunk:

Ösztják: *tau sāgarivet keres*, szó szerint 'a ló a tehéntől magas'. Itt tehát a comparativus nincs is a melléknéven képzővel kifejezve, mert «a comparativusi alak általában csak intensív értékű, a pozitívustól eredetileg nem categorice különböző alak». (NyK. II:311.) Ugyanígy van a dolog némely más nyelvekben is, pl. a cseremiszből (NyK. III:468), a héberben és a mongolban. Mongol példa; *bal-ece amdaj* méznél édeesebb, szó sz. méztől édes. — Török: *benden güzel* v. *güzelrek* tölem szebb. — Kondai vogul: *lil tene zarnel jäninuv* [*-nuv* a középfok képzője] a lélek az ennivalótól jobb.

Rómán példák: Nem nagyobb szolga ő urától, MünchC. Ján. 13:16 = olaszul: *il servitore non è maggior del suo signore* = provençal: *non es lo sers maier de so senior*.

Ószláv.: *pohraberü otü tebe* = vitézebb téled. — Szlovén: *bolji od mnogo vrabcev* = szerb: *vi ste bolje od mnogo vrabaca*. Máté 10:31 = sok verebektől jobbak vattok tü, MünchC. (I. Mikl. 553.)

De, ámbár a legtöbb nyelv az ablativusi alakokra bízta e functiót, nem tarthatjuk meglepőnek ilyen mondatokban az adessivust sem, melyet az újabb magyarság általánosan használ, és nem kell a középfok melletti *-nál-t* külön eredetűnek tartani a rendes adessivus *-nál* ragtól (mint Budenz NyK. II:311, ki amazt abl. *-nálól*, emezt loc. *-nálon* rövidülésének tartotta). Az adessivus ugyanis még egyszerűbb és természetesebb észjárást tüntet föl: azt t. i. hogy az összehasonlított tárgyakat egymáshoz helyezzük el, egymás mellett tekintjük, s így ítéljük meg, melyik múlja fölül valamely tekintetben a másikat. (V.ö. Zimmer 133., 134.) A németek is pl. a latin ablativus comparationist-t, hogy érthetőbbé tegyék, legegyszerűbben az ő *neben* 'mellett' praeposíciójukkal írják körül: «*Silber ist gemeiner, als gold* (auro, gleichsam: *neben dem golde*). *Nichts ist prächtiger, als der himmel* (caelo, gleichsam *neben dem himmel gibt es nichts prächtigeres*).» (A. Heinrich, Deutsche Gramm. Laibach 1885. 120. §.) Ugyanaz az észjárás ez, melyet a következő mindennapi szerkezetben látunk: «A szegfű szagatlan, a rózsa komor, valódi magas ékei mellett!» KisfK. (v.ö. a szegfű, a rózsa ékei a tiednél alábbvalók.) «Mi szükség a nem egyenlőket egy talapra helyezni, hogy a közepszerű még inkább eltörpüljön az óriás mellett?» Ar: Próz. 80. (mert annyival kisebb az óriásnál). «*Qu'étais ce que la jalousie auprès de la torture qu'elle endurait en ce moment?*» = sokkal kisebb gyötrelme volt annál.

Már Ziemer összevetette (id. h.) a m.-nál-lal a dinka nyelv *ke* , -vel, -nál' névutóját, mely mellett középfok értékű alapfok szerepel, mint az osztályokban, mongolban; továbbá a görög *παρά* és *πρός* praepositíók megfelelő használatát. Az első teljesen megfelel a mi szokásos szerkezetünknek: «bezeichnet eine gegenüberstellung oder auch eine vergleichende nebeneinander- oder zusammenstellung, in vergleich mit.» (U. o. 98. A régi görögben ritkán, az újban gyakrabban fordul elő.) A másik pedig, noha szó szerint a m. -hoz, ugyanolyan észjáráson alapszik, mert egyik tárgynak a másikhoz állítását, tehát szintén a másikonál, a másik mellett való szemügyrevételét jelenti: «Πρός nach comparativen unterscheidet sich weder nach seiner bedeutung, noch nach seiner gebrauchsentwicklung wesentlich von παρά. Wie in diesem, liegt in ihm ein heranziehen eines gegenstandes zum zweck des vergleichs, also eine vergleichende gegenüberstellung: in vergleich zu.» (U. o. 99. Kelta nyelvek hasonló szerkezetéről u. o. 126.) Magyarul is mondhatjuk egészen úgy: A. B.-hez képest nagyobb. — Adessivusnak, illetőleg locativusnak magyarázhatni a régi germán nyelvjárásoknak dativusát is, pl. óföln. ther ist mir strengiro: fortior me est, Máté 3:11. Tudva van, hogy a germánságban a locativus alakilag összefolyt a dativussal; s a középfok melletti dativusnak eddigi magyarázatai (l. Ziemer 76., 77.), melyek nem a locativusra mennek vissza, épen nem elégíthetnek ki bennünket. — Közel jár még az adessivushoz a szláv comparativus mellett *od*-dal váltakozó *mimo*, mely a. m. ,mellette el' azaz rajta túl menő; továbbá az ugyanilyen jelentésű latin *praeter*, pl. *praeter ceteras feras mitior cerva*. — E helyett azt is mondták: *prae ceteris feris mitior cerva* (Ziemer 106). V. ö. Láttattassam jobbnak lenni egyebek előtt. VirgC. 11. «Schön vor allen jünglingen war er.» Schiller. — Valamint ezekben az előbbrevalóságot, az egyik tárgynak előkelőbb-voltát, úgy fejezi ki a *fölött* névutó ennek felsőbbbségét, kiválóságát; pl. Ékesb orczád minden szüzeknek felette, szebb vagy angyeloknál szízeknek szíze. RMK. I:161. Mindenben veled osztottam, kellett jobb szív e felett? Vitk: Munk. I:32. Ilyen a sok szláv nyelvben comparativussal szereplő *nad*, *nada*. — Végre a -től és -nál párhuzamosságával összevethetjük még a felső fokkal járó *közöl* és *között* váltakozását; pl. A legnagyobb valamennyi közt = a legnagyobb valamennyi közül. (Középfokkal: Közülünk nagyobb 90 esztendő-

vel. Ny. X:42. V.ö. az elativust a következő zürjén mondatban: Ti buäm nîs buržîkäs? Máté 6:26. Nemde ti inkább nagyobbak vagytok azoknál-e? MünchC.)

I. Példák a -től használatára:

Menden emberektől bűnös: omnium hominum flagitiosissima. BécsiC. 89. A barmok jobbak azoktól: bestiae meliores sunt illis. 116. Szeretsz-e engemet ezektől inkább? diligis me plus his? MünchC. 215. Janus Baptistától nagyobb próféta nincs: maior propheta Joanne B. nemo est. 124. (De ugyanebben a codexben -nál is van: Nemde tû inkább nagyobbak vagytok azoknál-e? MünchC. 24. így 158.) Vagyon-e egyéb kerály én tölem? NádC. 648. (különben u. o. mindig -nál, l. NyK. XIX:50.) nagyobb: maior me est. NémGlossz. 218.

A moldvai csángó nyelvjárásban «az összehasonlításnál, a köznyelvi nál rag ellenében mindig a től dívik, pl. nagyobb az út ed posztától; olább ozétól nem jártam; négy tallértől több nem jutott». Nyr. X:200. — E csudavirágnál kedves angyalom áll, kitül e föld hátán szű jobbat nem talál. (u. o.) III:384. — Így a palóczoknál: «Nagyobb vagyok Jánostû. kisebb Pétertû, szebb Máritû; nem öregebb tizenhét esztendőttû.» (Kéziratban maradt pályamunka a palócz nyelvjárásról.) «A comparatiobeli összehasonlítás től rag segítségével történik [Nógrádban]» pl. Pál nagyobb Pétertől. Nyr. IV:143. Korosabb tölem (u. o.) IX:332. . . . Még ma is Abaujban a Hernád völgyön nagyobb tölem, szebb tölem kiejtésekét hallani műveltebb ajakról is. (Jászay, RMNy. III:321. 356.) «A Hernád völgyén meg a Hegyalján, kivált Szerenes vidékén, szélteben használják az ily kifejezéseket: tûlem jobb, tûled nagyobb.» Nyr. IV:115. Kalocsa környékén «e kétféle alak használatos: öregöb tûlem és öregöb nálam.» (Simonyi Jenő: Kalocsa környéke. 1882. 10. l.)

Valamint ma a személyre vonatkozó alakokat így mondjuk: nálamnál, ép úgy dívott hajdanában a megfelelő tölemtől. Pl.

Tölemtől rokonb: me propinquior BécsiC. 7. Küljebb töllemtől [olv. tölledtől]: minus te. 123. Tölletől [olvasd tölétől] alnokbakat: nequiores se. MünchC. 37. Kik ő tölletől kegyötlenbek DebrC. 412. Tülétül méltöb. JordC. 810. Tölétől öregbeket. ErdyC. 647b. (Így még MünchC. 18. DebrC. 374. stb.)

Ezt az alakot használták még az egyéb mellett (l. alább) s ennek analogiájára a megválva, excepto szóval is. Pl.

Senki nincs rokona tölledtől megválván (excepto te) ki elő vagy, és töllemtől ki másod vagyok. BécsiC. 8. Tölletől megválva: præter ipsam. BécsiC. 20. Te vagy isten és nincs egyéb tölledtől megválva: præter te. BécsiC. 31. Istent én töllemtől megválván ne tudj esszabadejtó en töllemtől megválván nincs: Deum absque me nescies et salvator non est præter me 199. Nincsen oly szent mént úr: es egyeb sincsen te tölletől. DöbrC. 246. Töllektől megválva. VirgC. 139.

A *tölétől* és *nálánál* alakok vegyüléséből támadt a kettő közti átmenet korában a *tőlénél*, melylyel néhány nyelvemlékben találkozunk: E világ . . . engemet gyűlölt elébb tū tölleteknél: mundus me priorem vobis odio habuit. MünchC. 203. Igen alázatos légy . . . szüvedben nagyobb bűnöst ne alitvan töllednél. ApostMélt. 23. Senki egyéb azt tőlénél nem tehetette. TihC. 142. Erősb vagyok tőlénél. Kules: Evang. 221.

II. A *-nál* rag — mint a Bécsi, Münch. és Nád.-codexek ingadozó használata s a *tölelemnél*-féle keverék alakok sejtetik — a XV. században terjedhetett el a *től* rag rovására. Példák a rendes használatra:

Nem támadott nagyobb keresztülő Jánosnál: non surrexit . . . maior Joanne Baptista. JordC. 386. Lesznek az embernek utolsó életi gonoszok az elsőknél: fiunt novissima hominis illius pejora prioribus. JordC. 392. Az más tanojtvány elébb ére oda Péternél: alius discipulus praecurrit citius Petro. JordC. 697. Húsz héján 200 embernél többet keresztelének meg . . . ÉrdyC. 301b. Hónál fejérb lesznek: super nivem dealbabor. Kesztc. 129. Jobb egy nap ezernél: melior est dies una super millia. Kesztc. 222. Több harmincz frátereknél. DonC. 151. Nehezebbek-e a' lelki betegségek a Testi nyavalyáknál? Pázm: Préd, 29. Ki jobban és igazban fordította másik a bibliát. MA: Bibl. előb. 3. Az penig lett utóbban ennél. Zvon: Post. I:377. Előttem volna is, inkább szeretnélek, bizony téged Vénusnál. Balassa. (Szil. kiad.) 223. Nincs szebb szó az aranypengésnél. Kisv: Adag. 46. Ebben a csudálatos számvetésben nem több a három egynél, az egy sem kevesebb a háromnál. Bíró: Préd. 113. Négy hetinél több. Gyarm: Nym. II:20. Csórinál mi köztünk emberebb is vagyon. Ar: NCz. I:56. Száz ébren lételnél többet ér egy álom. 4:98. Halvány vagy szép liliomszál, halványabb a liliomnál. Tompa I:194. «Tégedet az istenek polyvátlanul különbbé teremtenek mindenkinél.» (Rákosi J.) Shak. XIII:33.

A három személyre vonatkozólag kezdettől fogva a pleonasztikus *nálamnál*-féle alakok voltak a szokottabbak, melyek a régibb *tölemtől* (és *tölelemnél*) helyét foglalták el (magyarázatukat l. M. Névragozás 16.):

Erősebb nálamnál: fortior me est. JordC. 362. Minden ember jobb önánál. VirgC. 96. Nemde erősbek vagyunk-e ő nálánál? numquid fortiores illo sumus? Komj. I. Kor. 10:22. Ennállamnál több rágalmaszásokkal mardostatik. Mél: Jób. el 29. Jobban tudjuk nálánál. Mon: Kép. 77. Hatalmasbba lettél minálunknál: potentior nobis factus es. MA: Bibl. I:23. Tudósb és hitelesb mestert nálamnál nem találtok. Pázm: Préd. 51. Távolb vagyon ti nállatoknál a Hogyaságtól. Bal: CsIsk. 34. Nállamnál-is eléb tudgya Hall: Paizs. el. 7.

Néha azonban — s nem épen ritkán — a rövidebb *nálam* alakot is használják:

Én Jehova, én nála sem elsőbb sem utolsóbb Isten nincsen — én nála több Isten nincs. Mel: SzJán. 35. Vötték ezt eszékbe a nálad okosb tied. Czegl: MM. 77. Collegáim mind hajlékonyabbak voltak nála. KovácsP: Fars. kal. 15. Előbb kibújtál most nála rothadt! Ar: Arist. III:149. (Igy Ar: Próz. 386.) Jaj tán nem is ő az, mennyi a seb rajta; golyóval lőtt galamb nem roncsoltabb nála. TóthK: Költ. 306. Oh én nehéz vétkem: nálad jobb szeretni e szátyár világot. VajdaJ: Kis. költ. 221. Becsületes egy ember: nála becsületesebb, Isten bizony még nem evett kenyeret. Shak. XII:71. Ellőtték a pajtásomat, én sem leszek rosszabb nála. elől megyek a csatába. Népk. I:290.

Érdekes a mi nyelvünkben a *jónál jobb, szebbnél szebb* s hasonló nyomósító kettőztetések gyakori használata. Ezek azt fejezik ki, hogy a szóban forgó tárgy a nagyon jónál is jobb, a legszebbnél is szebb. (V. ö. lat. *stulto stultior, stultior stultissimo*; és: A leg-szebbnél szebbet nem találhatni. Dug: Szer. I:222.) Példák:

Igaznál igazabb az. Lép: PTük. 406. Hazugnál-is hazugabb lészesz már. Matkó: BCsák 159. Eletpályájának érdekesnél érdekesebb mozzanatait adta elő. SzászK: Ebers Polgárm. II:119. — Semminel semmi bbb es hazugnalis hazugb vagy. Tel: Fel. 196. — Fánál fább. Fal: Jegyz. Gyöngynél gyönygebb teljes nyaka, hószin melle. Vitk: Munk. I:12. Rózsánál rózsább. Vör. Ezért édes s az aranynál aranyabb az nékem, hogy sóvárgó keblemre visszajövel, éltem! Cseng: Catull. 93. Parasztabb a sült parasztnál vers dolgában. U. o. 118. — Bizony dolog, bizonynál is bizonyosb. Tasi: Préd. 69. Silány hazugnak ismerem, s tudom, bolond s gyávább a gyávaságnál. (GyőryV.) Shak. XIII:153. — Czifrábbnál czifrább megjegyzések. MSalon II:647.

A régieknél nagy néha felső fok mellett is *nál*-ragos határozót olvassunk (v. ö. alább a superlatívus értékű *először* szónak *nál*-os szerkezetét); pl. Legnagyobb naloknal. SándorC. 22. Jó a sajt kenyérrel egészségeseknek, legjobb étel, higgyed, többenél ezeknek. Felv: SchSal.² 12. Az én portékám pedig nem legkevesebb a többenél. Mik: TLev. 16. lev. (Mikor lehet annál találni legszerencsésebb órát mind a mikor Jézus született? Nyr. IV. 44.) — Ilyenkor azonban rendszerint partitívus kifejezést használunk, vagy a *között* névutóval vagy birtokos jelző alakjában. — Itt említhetjük a felső foknak másnemű kifejezését, mely a *mennél, mentől* szókkal történik. Ezek a *مندnél, mindnél, mentől* rövidült alakjai. (V. ö. Mendentől küsebb: cunctis minor. EhrC. 73. Mindenektől utolsóbb: omnium novissimus. MünchC. 89. Mindeneknél utolsóbb legyen. Kár: Bibl. III:40.) és ma leginkább mint összetett mondatok kötőszavai járatosak. Az ilyen összetett mondatok (= lat. *quo — eo, quanto — tanto*) codexeink korában még rendszerint így kezdődtek: *mennyivel-annyival*, s csak később terjedtek el a *mennél-annál, mentől-annál, minél-annál*-féle szerkezetek. A *nál* ragnak ezekben való szerepéről l. bővebben MKötőszók. III:212.

A más, egyéb fogalma a középfokéval rokon, s innen van, hogy gyakran a kifejezése is közép fokú alakokkal történik. Ilyenek:

ἕτερος, ἄλλος, lat. *alius*; lapp *mu-bbe* (melynek alapszava a magyar máséval azonos). S ilyen a m. *egyéb* és *különb*; az utóbbi régebbi íróinknál még csak a. m. *egyéb*, de ma megint valóságos comparativusnak használjuk, „jobb, kiválóbb”. Hozzájuk csatlakozik nem ritkán a *más* is, csak hogy ez a köznyelvben rendszert nem jár *-nál* raggal, úgy hogy vele e kifejezőmód szokatlannak mondható, míg *egyéb*-nek ilyen szerkesztése egészen közönséges, — jele, hogy az *egyéb*-ben még ma is érezzük a középfokot! — Ezeknek *-nál*-lal való szerkesztése tehát nyelvünkben ugyanazon észjárásból foly, mely szerint pl. a latinban is néha ablativus comparationis kíséri az *alius*-t: «*Neve putes alium sapiente bonoque beatum.*» Hor. — Magyar példák (v. ö. a *mint*-tel való rendes szerkezetüket M. Kötőszók III:180):

a) Ki egyéb isten mi istenünkénél? quis Deus praeter Deum nostrum? Kesztc. 52. Semmit egyebet nem akarhatnak az úr istennél [mint az isten] Erdyc. 564. Egy az Isten, és ő nálánál nincsen egyéb: unus est Deus et non est alius. Helt: UT. M7. A hamisságot egyébbel hazugságnal béboronálni nem lehet. Pázm: Kal. 428. Hogy a nyugalom enyhítését tőle elűzöm, melynél neki . . egyéb örömet úgy sem hagyja a boszúló. Kaz: Munk. II:165. Az ősi föld megnyerve már, ennél egyéb nem kell nekünk. Garai: «Árpád».

b) Azt sem bánnám, ha kegyelmednek más tisztartója lenne nálamnál. RMNy. IIb:79. Náladnál én más bírót nem keresek. Valk: BBán. Tokaji bornál másféle bort doctor uram innia meg nem engedi. LevTár. II:370. Nem látott ember mást kezében a bibliánál. Fal. 176. Nékem rég óta nem látta más versemet a világ lányom sirkövére írt epigrammámnál. Kaz: Lev. I:256. Virágnál meg dálnál mást nem adhatok. TóthK: Költ. 122. Ártatlanságnál nem folyt más közöttünk, mi nem tudánk rosszszat. Shak. II:116.

c) 12 frtnál különben nem adák. LevTár. II:26. A reménység különben [más, különböző] jószág a hitnél. Pázm: Préd. 172. Pápatok különben hiszemben vagyon nálatoknál Czegl: Dág. II:173. Különben magyarázza Calvinusnál amaz írást. Matkó: BCsák. 39. (Mai megszorított jelentésével: Ővés közbe okos embőr szájának a beszédnél különben dolga van. Nyr. VIII:87. Jól tartották ezukorral, kalácsesal s különbnél-különben jóféle süteményekkel. Népk. III:371.)

Néha a tagadó *semmi* mellett az *egyeb* vagy *más* mint magától érthető el van hagyva, úgy hogy a *-nál* rag egyértékűvé lesz a *kivül* „praeter. ausser” szóval. Pl. *Semmi része öneki ez világon nem volna az pusztá földnél.* Erdyc. 571. Ez oly homályos, hogy ezt semmiféle elme ki-nem tanulhatja, és ebben az egy Hiszemnél semmit nem tudhat, s meg-nem foghat. Bíró: Préd. 107.

Végre néha a középfok analogiájára *-nál*-ragos határozót vesznek maguk mellé olyan kifejezések, melyek szintén va-

lamihez képest fölülmúlást, túlhaladást, megelőzést jelentenek. Pl.

«Kelletinél fölül: plus quam necesse.» Kreszn. (v. ö. kellettinél fellyebb haragszik. KCsík: Woll. 450.) A magyar operette ügye ma sincsen sokkal túl annál a pontnál, melynél Szigligeti elhagyta. FővLap. XXIII:347. — Én először imádtam egyéb embereknél az te fiadat. HorvC. 187. (V. ö. a finn *ennen* 'előbb' szónak a comparativuséhoz hasonló szerkezetét, l. Budenz: Finn nyt. 87. l.) A jó erkölcsű asszony, a ki a maga kötelességét mindennél előtette, nem akara reá állani. Mik: MulN. 270.

Eredethatározó -től (szűkebb értelemben).

Szűkebb értelemben vett eredethatározó az, a mely eredetet, származást jelent, s itt megint két esetet különböztethetünk meg: az egyikben a határozó valamely személy vagy tárgy eredetét, a másikban voltaképp a cselekvés eredetét határozza meg. Az utóbbi a szenvedő mondatok *től*-ragos szerkezete.

I. A legszorosabb értelemben vett eredetet vagy származást a következő igékkel fejezzük ki: *jön, ered, származik, támad, lesz, van, születik* (ez mint passivum is *től* raggal járna már, a mint hogy Adámi az alább említett példát a passivumra idézi) stb. — A ragban jelentkező észjárás nagyon természetes és más nyelvekben is közönséges. — Példák:

Talán Etelgiva mást valakit szeretne, és attól jönne a hozzája való idegensége. Mik: MulN. 266. Nevétől legyen edesebb a dal, nevétől jöjjön minden diadal. Szelestey: «Széch. eml.» Magy. s a Nagyv. 1872. 13. sz. A vallás habár istentől eredett is, olyan milyenné azt az emberek csinálják. Vör. Az istentől rossz vagy böcstelen nem származhatott. Csúzi: Sip. 336. Ime veszedelme jött maga nyájától, örökös háború támadt Bibliától. Orczi: KöltSz. 30. Ennek az hármától Jákobnak hat esztendeig lőn tíz fia és egy leánya. Szék: Krón. 14. Nem mindenek Izrael fiai, az kik Izraelből vagynak, Komj: Róm. 9:6. = Nem mindnyájan Izraeliták azok, kik Izraelből valók. Kár: non omnes qui ex Israel, hi sunt Israelitae. Szűztől csak az isten születik: von einer jungfrau wird Gott allein geboren. Adámi: Ung. Spr. 144. Ágyastól született: ortus ex concubina erat. Kaz: Sall. Jug. V. Ó, kit Éva szüle — nem bizonyos kitől. Ar: NCz. I:29. Várai urfitól teherben vagyok én. Népk. I:167. — Elvégezve vala, ló ne sértetnék, de ez csak az szerencsétől történék. Tin. 311. Annál nagyobb a vész, mely Bánktól fenyeget. Ar: Próz. 229.

Az idézettekhez legközelebb járnak ezek a kifejezések: *telik, kitelik, telhetik*, s a régiéknél ugyanezen értelemben — a székelyeknél, úgy látszik, ma is — *lehet vkitől*, szó sz. 'es ist von einem möglich' = 'man ist im stande, es ist in jemandes macht'. Példák:

Egy alexandriai patriárkától kitölt volna egy hintó és egy ló. Mik: TLev. 57. lev. Eljártam a mint csekélységemtől csak kitelhetett egész méltósággal a kanásztánczot. KovácsP: Fars. kal. 76. Öltözz', mikép erszényedtől telik. Ar: Haml. 23. 54. Hátha talál valakit, a ki adna neki valami munkát, amolyan tőle *telhető*. BSzemle. XXV:121. — Possum, ich kann, lehet tőlem. Com: Vest. 141. Nequeo, ich kann nicht, nem lehet tőlem. 137. Mutass nekem, ha lehet tőled, vagy egy embert. MA: Tan. 721. Nem lehet az embertől: homo non potest facere. Apafi: Vend. 750. Kitől hogy lehetett, vitték mindenfelé. Kriza: Vadr. 398. — Semmi nem lehetetlen Istentől. De Istentől lehetséges. Pázm: Préd. 219.

Az imént idézettekhez közel állnak még az effélék: szép tőle = *es ist schön von ihm*. Hát a nem volt-e bolondság attól a római polgármestertől? Mik: TLev. 56. lev.

A következő példák az eredethatározónak állapothatározóba, es-sivusba való átmenetét mutatják (v. ö. az *ul ül* rag hasonló átmenetét): Valaki az igazságtól vagyon, hallgatja az én beszédemet. MA: Tan. 1085. Csak a Papista hittől valót vitatja üdvösségesnek lenni Matkó: BCsák. 4.¹)

II. Már a *kitelik*, *lehet* igékkel, mint a példákból láttuk, nemcsak tárgyak, hanem cselekvésnek eredete is meg lehet határozva. Ez van meghatározva az olyan mondatokban is, melyekben *magától* a. m. önként, saját akaratából, saját erejéből, *aus eigenem antrieb*, *von selbst*, finn *itsestä*, *itsestänsä*, *omasta päästä* stb.

Semmi ember nem szent magától. Mel: SzJán. 384. Az Isten parancsolatinak bé-töltésére haszontalan szolgálk vagyunk magunktól, de hasznosak Isten kegyelméből; Czegl: Japh. 242. A' Pápiatak Vulgáta editioja magától nem méltó hitelre. Apafi: Vend. 1127. Magától élje ment, nem várta, hogy mondják. Jók: Apja fia. II. fej. — Ritkán találkoznak *magok* elméjétől újmunka-szerző emberek. Hall: Paizs. el. 3. Nem az ő fejétől főtt v. sült ez ki: nem ő gondolta ki. Ballagi.

De főleg a szenvedő igék szerkezete tartozik ide, melyek mellett a cselekvő személy nevét kíséri a *től* rag, tehát annak a nevét, a kitől ered a cselekvés. Ugyanezt az észjárást tüntetik föl a megfelelő mondatok a szlávásban (*otü* genitivussal), a latinban (*ab*) s a román nyelvekben (*de*), a németben (*von*) stb. Ezen észjárás megvilágítására hadd álljanak itt olyan példák, melyekben részint a *től* rag, részint a szenvedő ige helyét foglalják el velük egyértékű kifejezések:

¹) Még messzebb eltávozott az eredeti jelentéstől a köv. sajátoságos kifejezés *-től*-je, mely már factivuskép szerepel: «Vendégségtől jönni: vendég gyanánt». Nyr. VII:32. V. ö. az *-ul* ragnál *segítségül hi*, *házassággul vesz valakit*.

Nem tudom honnét indítattván [= kitől indítattván], az én megjelentett szegény emberimnek minden borait megarestálta. LevTár. II:195. Honnét ördögbe indítottam erre? Helt: Mes. 307. A mely articulusokban való dolgok megbántattanak mi felőlünk, (1626.) TudTár. 1838. 227. (Részéről, u. o. 228.) Részemről is legyen szívesen látva. SzászK. Ebers: Polgm. II:87. — Már tiomságot fog pogánytól szenvedni. Zr. (V. ö. a pogánytól fog mártírrá tétetni.) Nagy senatoroktól ered választása. Orczy: KöltSz. 36. (= nagy senatoroktól választatik.) Parancsolat mene ki Augustus császártól... Pázm: Préd. 97. (= Aug. császártól parancsolat adaték ki. Zvon: Post. 1:131.) Az császár vitézeitől untalan sok bántásim vannak [v. ö. bántatom]. MDipl. Bék. 186. Hogy az emberektől dicséretet nyerjenek: ut honorificentur ab hominibus. Kár: Bibl. Máté. 6:2. Istentől voltak ők nagy büntetésben. Tin. 241. Karczos lőn durva tövistől könnyű inad [= megkarczoltaték]. Czuczor: Költ. I:102. Az szűrnék az szabóktul ne legyen szabott ára. (1655.) Tört Tár. XXII:252. (= ne szabassék ára.) «A kígyóktul elvesztének (megölettenek): a serpentibus perierunt. Komj: I. Kor. 10:9. Akkor e bölcső más idegen kéztől reng [= rengettetik]. GyőryV. Havi Szemle I:147. — V. ö. még: a naptól érik = a naptól érleltetik; vkitől tanul = vkitől taníttatik stb.

Régibb nyelvtaniróink a szenvedő ige kiegészítésül csak a *től* ragot említik, de az újabbak azonfölül az *által* névutót, holott némely nyelvészeink emezt hibáztatják. Sylvester példája: «criminator ab illo: büntettetem attul». CorpGram 57. Molnár A. szabálya: «Verba passionem significantia regunt ablativum in *től, től*» u. o. 274. Hasonlókép Pereszlényi u. o. 518., Adámi Spr. 144 és Verseghy Sprachl. 165. De már az utóbbi u. o. 266. kétféle példamondatot ad: «Az atyjátul veretett meg: er ist von seinem vater geschlagen worden. A katonák által elfogatott: er ist durch die Soldaten aufgefangen worden». És újabb nyelvtanaink e kétféleiséget egyenesen szabályba foglalják; pl. Szvorényi 169. §. jegyz.: «A külszenvedő ige mindig valamely *-től* ragos vagy *által* névutós nevet vonz.» — A nyelvtani szabályoknak ezt a változását az irodalmi nyelv szokás változása okozta. Régi irodalmunk rendszerint csak a *től* ragot használja e mondatokban, a mai ellenben folyvást ingadozik a *től* és *által* közt. De már a régieknél is sokszor előfordul az *által* s az evvel egyértékű *miatt*. Hadd mutassa itt csak egy pár példa ezeket az ingadozásokat (többet fogunk idézni a két névutó tárgyalásában):

Ördög miatt gyötretik vala: a daemone vexabatur. EhrC. 49. Az hajók es az szélnek miatta viseltessenek: naves quoque ventis saevis agitunter. Sylv: UT. II:115. Azon sz. lélek túl viteték az pusztában, ki miatt viteték az Jordánnak vize mellé. ÉrsC. 4. Ha férfiú által győzet-

tem volna meg, avval annéra nem gondolnék, mint hogy te tőled gyen-séges szüztől. KazC. 32. Gyűlölve attól, kit szeret, daczolva testvére által, szidva szolgaként. Vör: Shak. VI:82.

Az *által* használata ugyanazon észjáráson alapszik, melynél fogva a passivumot a legtöbb nyelv reflexivummal fejezi ki: t. i. a cselekvés ismeretlen tényezők eredménye gyanánt, mintegy magától történőnek van fölfogva (l. erről Nyr. VII:482.), s ebből foly, hogy a cselekvő személy csak közvetőnek, csak eszköznek tűnik föl. V. ö. vki által elvész = vki által megöletik stb. Innen van aztán, hogy pl. a franczia mondatokban *de* helyett ép oly gyakran találkozunk *par*-ral, hogy a latinban is nemcsak *ab*, hanem néha *per* szerepel, s a németben a *durch* sokkal közönségesebb a *von*-nál. A mi irodalmi nyelvünk azonban kétségkívül az idegen nyelvek hatása alatt alkalmazta az *által* névutót, régente a latin *per*, újabban a német *durch* kedvéért. Találkozunk is néha olyan mondatokkal, melyekben élénken érezzük, milyen szükséges az *által* és *től* szabatos megkülönböztetése s minő zavart okozna az *által*-nak föntebbi módon való használata, — t. i. mikor szenvedő mondatban a cselekvő egyénen kívül még a cselekvésnek eszköze is ki van fejezve; pl. Hamis tudomány-által még nem győztetik az ördögtől. Pázm. Luth V. 267. Szent könyörgésed és érdemed által tőled megsegítettünk. Thaly: Adal. II:75. — Másfelől azonban az is megesik egyszer-egyszer, hogy a *től* mutatkozik kevésbé czélszerűnek, mert kétértelműséget okoz; pl. Az mártiroktól szenvedett kínoknak sokasága, szörnyű. Pázm: Kal. 52. Ha az összefüggés nem tenné világossá, ez a mondat annyit is jelenthet, hogy pl. «én szenvedtem sokat a mártiroktól». Pereszlényi (id. h.) grammatikus létére olyan ügyetlen volt, hogy szabályára éppen kétértelmű példát idézett, mi több: olyant, mely a maga helyén csakugyan annak ellenkezőjét mondja, mint a mit a szabály szerint kellene mondania: «Verbum passivum habet post se casum ablativum, ut: Auferetur a vobis regnum Dei: Elvétetik ti tőletek az istennek országa», — holott az evangeliomban így hangzik a folytatása: et dabitur genti facienti fructus ejus, és adatik az ő gyümölcsét hozó nemzetnek! V. ö. még ezt a finn példát: «*Var-kaalta otetut rahat*: das von dem diebe genommeene geld, tulajdonkép: pénz, melyet a tolvajtól elvettek: amaz finnesen: *varkaan ottamat rahat*». (Budenz: Finn nyt. 106.)

De nem is tekintve az ilyen czélszerűségi okokat, a *től*-ragos szerkezetet ép oly kevésbé tartom magyarosnak és népiesnek, mint a másikat (a mint hogy a mai népnyelv magát a passivumot sem igen használja) s ép úgy kerülendőnek és könnyen elkerülhetőnek, mint az *általt*. Mert hiszen mi szükség az egész szenvedő mondat szerkezetre, ha meg van nevezve a cselekvő személy is? Ha pedig igenévvel van dolgunk, rendelkezünk egy szép magyaros szerkezettel, ugyanavval, melyet az idézett finn szerkezetben látunk, úgy hogy ezt szórúl szóra lefordíthatjuk: *a tolvaj lopta pénz*. Az egész *től*-ös szerkezetre csakugyan nagy ügygyel-bajjal találni példát népnyelvi közleményekben, és valószínű, hogy régente is csak a teljesen egyező szláv és latin szerkezet hatása folytán honosult meg (valamint a finn irodalomba ugyanez a szerkezet a svéd nyelvből hatolt be). Az erős szláv hatást bizonyítja az is, hogy azelőtt reflexiv igékkel is nagyon használták a *től*-t (v. ö. Mikl. 555). Igen gyakori pl. a régiéknél a következő szólás: Meg keresztölkednek ő tőle: baptizabantur ab eo. JordC. 361. Én nekem te tőled kell megkeresztelkednem: ego a te debeo baptizari. JordC. 362. (Ép így MünchC. 18. Sylv: UT. I:5. s még Károlynál is. V. ö. Kell gyötörődnöm azoktól, kiket szerettem. Amade: Vers. 157.)

Példák a szenvedő szerkezetre:

Semmire jó aztán, hanem csak hogy... meg nyomodtassék embe-
rektől... conculcetur ab hominibus. JordC. 365. Meg ne fogattassál az ellenségektől. VirgC. 133. Igéretnek földé tüle láttaték. RMK. II:242. Egyiptomból angyalutl kivitettek. Tin 241. Az bűnös meg fogattatik az Isten kezétől: peccator capietur a manu Dei. Kátr: Bibl. I:627. Meg vetetteknek itéltetünk ő tőle: tamquam nugaces aestimati sumus ab illo. Kár: Bibl. I:636. A penitencia tartó bűnösök között Jánostúl megkeresztelteték. Pázm: Préd. 52. A nyughatatlan szomorúságok szelétül ides amoda ragadtatik. Pázm: Préd. 611. Lá, megölettettél Zrinyi kezétül. Zr. III. Is-
tenek országa keresések tőlünk legelőszőrís. Zvon: Post. I:812. Ámbár nevetessünk a világtól, csak szerettessünk a Krisztustól. Mad: Evang. 153. Igen zabolán kell tartani a hitelt, hogy önön magunktól meg ne csalattassunk. Fal: UE. I:60.

Példák szenvedő értelmű igenevekkel:

Karsu derekokon vala váll fel öltve, mely volt a' szabótól hal-
héjjal megtöltve. Gvad: PNót. 44. Mind a ketten nagyon veszedelmesen vannak megszállva az ördögtől. Jók: 3Márványfej. Sokáig csalogatva merész reményektől, szenvedtem sokat. Ar: Próz. 140. Ha valakit hallan-
dotok valakitül rágalma zni. VirgC. 139. Nem szabad oltárt emelni az Istentül választott helynek kivüle. Pázm: Kal. 565. E tüle irt versek szerént. Czegl: Japh 123. Olyan mind a kányátul megköpesztett tik

(rongyos). Nyr. VI:227. Akár milliók átkát hordozom e millióktól irigyelhető áldásért. Gyulai: VénSzin. V. Egy szekér kőso elviselhetetlen terh egy embertől. Káldi: 10 Par. 25. Láthatatlan mi tőlünk. Hall: Paizs. 236. (E két mondatban ma dativus.) Az ellenkezések mennykövetül megsérthetetlen voltál. Bíró: Ekesség. E. (Orvoslástul meg gyógyulhatatlan nyavalyája vagyon. Zvon: Post. I:498.) Nem sirattatlanul a hazától, sem pedig a következő unokák előtt dicséretlenül, a' kiterjedt ég alatt haltam meg. Bár: Munk. VIIIb:43. Tán bakó ad rám hálóruhát s fektet le paptól áldatlan helyen. Shak. II:198. — Fölösleges szenvedő képzővel bővített igenevek: Az mester ember kezétől csináltatott kőöntvények: monilia, quae fabricata sunt manu artificis. Kár: Bibl. I:634. Az anya veszedelmektől megkörnyékeztetett fiairól szorgalmatos. Pázm: Kal. 786. Az sz. léleknek kenetítől megtanítattván, mindeneket tudjanak. U.o. 511. Megkapatván a mord éjszak fagyó lehelletétől. KisfS. Mbosz. Hitsz. 23. Ne hagyj magad elkapatni a haragtól. Bajza. II:33.

Eredethatározó tágabb értelemben: a távozás képzetén alapuló átvitelek.

Tágabb értelemben az eredethatározókhoz csatolhatjuk mindazt, a mi képzelt eltávozást, eleredést fejez ki. Az ide tartozó összes kifejezéseket három nagy csoportba foglalhatjuk össze: az elsőbe, mely legközelebb áll a térbeli szemlélethez, azok tartoznak, melyek eltérést, tartóztatást, megfosztást, megszűnést és különbözést jelentenek; a másodikba a kérést és elvételt, továbbá a kérdést és megtudást jelentők; a harmadikba a félést, menekülést, mentést jelentők.

1. Az első csoportbeliek közt legtöbb olyan ígét találunk, melyben a legcsekélyebb reflexióval fölismerjük a térbeli fölfogás átvitelét: *eltér, elszakad, visszatart, elválaszt* stb. Sokszor pedig olyanokat is használunk, melyekben beszéd közben is érezzük az átvitelt, mert a képzetnek élénk működése nyilatkozik bennük; pl. Távol vagyon te tüled mind az mértékletes erkölcs. Tel: Fel. 5. Mért lökted el magadtól hitves hölgyed? Rákosi J. Shak. XIII:137.

Sokszor az teszi a *től* alapjelentését élénken érezhetővé, hogy vele együtt alkalmazzuk pendantját, ellenképét: a közeledést jelentő *hoznak* megfelelő átvitelét. Pl.

Könnyű a virtustól vétekhez tántorogni: de nem könnyű kezet vele viszontag fogni. Dayka: Költ. (Abafi kiad.) 80. Nem a jelentől fordulok el; a multhoz vonzatom kegyeletes tisztelettel. Gr. MikóJ. ErdTört. bevez. Tőlük bucsut vévén, térj én hozzám. VirgC. 48. Attól

bucsúzni és ehhez szegődni. Fal: (Toldy kiad.) 161. El akarná tőle hitegetni a királyokat, melyek hozzája adták vala magokat. Helt: Krón. 14b. Az iszonyú keserűség elidegeníti a szópástól, és kételen oly kemény ételekhez szokik, melyekkel öreg állapotra hasznosan vastagodik. Pázm: Préd. 34.

Ide tartoznak a következő kifejezések:

a) *Eltér, elhanyaglik* (elavult), *elszakad, elfajúl, (el, meg) hasonlik* (e kapcsolatban elav.), *megunatkozik* (szintén) = *elmegy a kedve, viszálykodik* (szintén), *ellenkedik* (elav.), *megvon* (e kapcs. elav.), *elidegenít, elidegenedik, megválnak, bucsúzik, visszavonul* stb. Példák:

Izrael népi istentől térének. Tin. 225. Egy tagú asszonáncznál a főnnebbi szabálytól eltérni nem lehet. Ar: Próz. 58. Az Lutheristák vallása elhanyaglott, az régi igaz és apostoli tudománytól. Bal: CsIsk. 35. Az Nazarénusok elszakasztották magokat az közönséges községtől. MA: Bibl. I:123. Onszolja, hogy atyjoktul erkölccsel és keresztyén szeretetességgel el ne fajulnának. Komj: SzPál. 117. Elhasonlott és elfajult az istentől. Lép: PTük. 1:126. Meghasonlottak az előttök való Ecclesiától. Pázm: LuthV. 288. Változhatatlan, nem hasonlik magától, mindenkor, azonagy [a lélek]. Fal. 573. Az jövő őszön meg nem fogják vetni a békességet, megunatkozván a hadakozástól. MonOkm. XIV:126. Hamisan mondja, hogy mi tőlünk nem viszálykodik. Pázm: Kal. 429. Minden bálványozó avagy tőled ellenkődő tudománt el távoztathassak. Frank: HasznK. 58. Meg esmeré... hogy azért mondaná ezeket, hogy az jószágtól [erénytől] meg vonhatnája. VirgC. 103. Mikoron az hegyek hótól üresednek és az erdők vadaktól: Az én szerelmem is elidegenedik akkor Lucretiától. BalassaB. (Szil. kiad.) 196. A barátságtól semmi nincs idegenebb az hizelkedésnél: ab amicitia nihil alienius. Com. Jan. 205. Tőle hát bizvást megválhatunk, talán azt ha megérintjük róla még, hogy... Ar: Próz. 136. A közügyektől vonulj a magányba. Gyulai: «Horat. olv.»

b) *Tilt* (kétfélekép: *tiltani valakit vmitől* és *tiltani valamit vkitől*; v. ö. *el-tilt*, továbbá: *Visszatiltva* kérdé: *Hivattalak téged?* Ar: MO. 2:68.), *int, akadályoz, megellenez* (ilyen kapcsolatban elavult), *visszatart, tartózkodik, vonakodik* stb. Példák:

Hahogy őt a nemzetek törvényének védelmétől eltiltaná: si ab jure gentium prohibuerit. Kaz: Sall. Jug. cap. XXI. (A finn fordításban megfordítva: Jos kieltáisi háneltä kansain oikeutta = ha tiltaná, megvonná tőle a nemzetközi jogot.) Orpheus ünepeket rendele, lám, s megtiltott emberöléstől. Ar: Arist. II:281. Mér tiltá el tőlem az ő kedves fiát? Kriza. 218. Krisztus vérét az köznéptől mint lopó megtiltod. RMK. 217. Nem tiltottam tőled soha szerelmet. Kat: BBán. I. fv.—Szüntelen szeretél, jóra tanítottál, a rosztól intettél. Népk. III:273. Sírásától gyermeket király ugy onszolja. RMNy. IIb:26. Akadékoz minket Istennek szolgálatjától. Illy: Préd. II. tart. 3. Az ájtatosságtól mást nem akadályoztál-e? Bíró: Angy. 295. Ha nagyobb tárgyhoz fogok, annak elkészítésétől

ügyészi hivatalaim el szoktak akasztani. Vitk: Munk. III:59. Csak egy fátul ellenzette volt meg őket. Megy: 6 Jaj. II:14. Indulatját a megszökött bűntől visszatartóztatá: Animum a consveta lubidine continuit. Kaz: Sall. Jug. XIV. cap. Az együgyű község csak azzal is megtartózik az igazság-nak követésétől. Pázm: LuthV. 5. Mischallástul... magamat megvontam. VirgC. 7.

c) Megfosztást jelentők (v. ö. *megfoszt vmitől és kifoszt vmiből*). Tárgyas kifejezések: *megfoszt*, néha ezek is: *megürít*, *megpusztít*, tárgyatlanok: *megválnik*, *elésik* (hivataltól, jószágtól stb.), s néha ezek: *árván marad*, *mezítelen*, *meddő*. Példák:

Az én fiaimtól engem mind megfosztotok. RMK. IV:18. «Megfosztom mindenitől. Megürítem a bortól. Kitiszthtá Erdélyt a tolvajoktól.» Gyarm. Nym. II:119. A' közvitélő rendet is nagy részint elvesztették, hazájokat megpusztítván a népektől. Hall: HHist. III:235. — Szegény Ophélia magán kívül, megválva ép eszétől. Ar: Haml. 117. Városbéli hívei igen bánkódának, félnek, hogy Voltértül árvává maradnának. RMK. II:28. Árván maradt atyjától. Fal. 726. Az én lelkem mezítelen volt lelki jószágoktól. VirgC. 10. Nem csak nagyon szomoruk; hanem minden leg-kisebb örömöktől is meddők. Dug: Szerecs. 228.

Ide tartozik ez a régi kifejezésmód: *megválva*, *kiválva*, a. m. a mai «nem tekintve, eltekintve, azonkívül, a nélkül». Pl. Minden csötörtökön. illő ünnepektől ki valva az egész conventusokban Misse az Sz. Lélekről énekelte. 1638. TudTár. III:244.

d) *Megszűnik* a régieknél *-től* raggal (= lat. *desinit*), ma infinitivussal jár. Ugyanolyan értelemben használták ezeket is: *megáll vmitől*, *megnyugszik*. A helyhatározóból való átmenetet mutatják ezek: Koplalva keltünk fel a gazdag ebédétől. Mtk: TLev. 3. lev. ... Ez ... nagy deák meg nem álla az ő futásátul. DomC. 216. — Más példák:

Meg szűnék az csapás az Izrael fiaitul. JordC. 173b. Szűnjél meg te haragodtul: desine ab ira. KeszC. 109. Meg szűnöm jótól: silui a bonis. KeszC. 117. A görögök semmit nem szűnven kegyetlenségtől, egyik követ a másikról el-hányák. Hall: HHist. III:256. Reménységtől lelkem megszűnt, jó anyám engem miért szült? NépK. II:115. — Defervescere: forrástul meg állani C. Ha az forró víztől el szitod az tüzet, forrásától megáll. Vást: CanCat. 106. — Meg nyugovék az hadakozástul: quievit a proeliis. JordC. 314. Meg nyugodt az ő munkáitól: requievit ab operibus suis. Helt: UT. Gg. 7. Kiknél fáradságos munkától nyugodott. Orczy: KöltSz. 187.

e) Különbözést és különböztetést jelelők: *különbözik*, *megválaszt* (elavult), *megismer* (a németben is *van von einander kennen*), — továbbá *különb* (a régieknél a. m. *különböző*), *más*. — A helyhatározásból való átmenetre nézve v. ö.: Az alma nem

messze esik fájától. Közm. Egy néhány helyen el is távozott az igaz értelemről. Helt: Bibl.I:c3. Mindig egyszerű és világos, mint Homér; nem térít el semmi szót eredeti és rendes jelentésétől. Csiky: Ang Ir. I: 321. — Más példák:

Olyan a baj, mint az asztalos gyaluja; összeegyengeti az embereket, ha még úgy különböznének is egymástól, KovácsP: Fars. kal. 40. Álmát imettétől megkülönböztethetné. ACsere: Enc. 1. Meg nem különböztetik a valót a valótlantól. Greg: Shak. 260. Akkorokban, mikorokban már a jót a gonoszul meg tudják választani. Sam: Cer. 115. Feleségeket czifrázák, úgy hogy alig ismerhetnék ki az fő emberek feleségiktől. Vás: Can. Cat. 470. En megismerem a sólymot a gémtől. Ar: Haml. 58. Az egiptomi vastag erős koponyákat határozottan föl lehetne ismerni a perzsák gyengébb, normális fejétől. Vajda: Vészhangok. 143. — Mindentől különb: omnibus dissimilis. EhrC. 89. Szertartásunk különb az övéktől. Tel: Evang. I:216. Így kiálta fel: «nos? Ez az ember mégsem egészen bolondos!» Hanem a cigányok — bár nem mondják szembe — vannak a vezértől külön értelembe. Ar: NCz. 4:92. Ki értheti által, hogy a ki születik, annak más természetű nincsen a szülőtől? hogy az atya nem idősb a fiunál? Bíró: Préd. 110. Ha a szent lélek más az Atyától, és Fiutól, tehát különböz mind a kettőtől. 111.

2. A kerést és elvételt, továbbá a tudásnak kérését és elfogadását, vagyis a kérdést és megtudást jelentő igéknél a *től*-ben kifejezett távozás képzeje világos. A *kap* ige mellett *pl. a től* rag még tisztán helyet határoz meg a következő szólásban: Sovány falatját is kapta szegény kéztől. Tompa: «A félkezű koldus» («Kéztől kap *pl.* kenyeret az a családtag, a kinek magának nem szabad vágni, hanem a család előbbvaló tagja vágja s adja neki a kezéből». Kármán M. Olvk. II.³201.)

a) A kérést és elvételt jelentők a következő igecsoportokat képezik:

α) *kér, kíván, követel, kunyorál; vár, elvár, reméll.*

Ha kediglen ki mit kér tőled, adjad neki: qui petit a te, da ei. JordC. 368. Kérék a Dávidtól, eledelt vinne az táborba. RMK. II:352. Mit adsz nekem ez malasztért kit kívántál én tülem? VirgC. 77. A kis feleségem is épen most ír egy hosszú levelet szüleinek, tőle kívántam meg magam is az írást. KovácsP: Fars. kal. 46. Hatalmas császárunktól pénz és lovakat kunyorált. MonIrók. VIII:54. A külső bonumoknak az emberektől való kikunyorálása nem vétek. Czegl: MM. 107. — Várok istentől irgalmasságot. VirgC. 13. Tudj alkalmatosságtul várni. Fal: UE. I:126. Nem tehetek mást, mint várok az időtől s eseményektől. Ar: Élet. 176. A ki mástól vár, az szomoruan jár. Nyr. I:326., VI:83.

β) *kap, nyer, fogad, vesz* (elfogad' és ,vásárol' értelmében), *fölvesz, bír* stb. — *vesz, elvesz, ellop, elvitat, elcsal, elszeret* stb.

A pápától kellett arra szabadságot nyerni. Mik: TLev. 86. lev. Melyet nagy kedvességgel is fogadott a tudós világ *tőle*. Bod: M. Ath. Az vigasztalásnak általa is, melyet ő vett ti töletek: etiam in solatio quo consolaturs est in vobis. Helt: UT. z. 3. Czigánytul szemet, macskátul hajat bajos venni. Nyr. V:373. Urtul, bolondtul mindent föl kell venni. Nyr. I:326. A szerelemtől birom ezt! A ki el akarja tőlem venni, vegye el éltemet. Oh Anikó, lábaidnál lések oda ha el kellesnem tőled: Je la tiens de l'amour: pour me l'ôter il faut m'ôter la vie. Qui haurette, je meurs à vos pieds s'il faut me séparer de vous. Kaz: Munk. I:230. Haóta én tudom az eszem, kenyerem ettől az öreg háztól eszem. Ar: TSz.3:19. Ez kenyereket es ez bort én tülem adjad nekik. VirgC. 48. János fiadat köszöntsd tőlem. Kaz: Lev. II:351. — Vegyetek példat ú tülle. VirgC. 65. Tőlünk erőszak szerint ki vevé. RMNy. IIb:100. Senki sem vitatja el tőlünk, hogy a mit elvettünk tőle, nem tisztességesen kerestük. Jók: A fekete sereg. (1879.) 35. Mit férjed a mennyországtól bitorlott. Pet. 1:27. Elszereztjük a menyecske urátul. Népk. I:306. A sok aluvás az időt elvesztegeti tőlünk. Bíró: Angy. 140.

γ) *megvon, megfog* (elavult), *megtagad, elrejt*; — *irigyel, sajnál, szán, kimél*:

Mi mindnyájan semmisedünk, és el fogyunk, ha megvonssza kezét tőlünk az Isten. Pázm: Préd. 66. Mortuo ne prohibeas gratiam: a megholttól meg ne fogd jó kedvedet. Csúzi: Sip. 545. Verje meg az isten szeretőmmek apját, mért húzta el tőlem a kisebbik fiát. Népk. I:255. Ez egy tudományos szocializmus megalapítóitól. MSalon. II:652. Azok most elrejtettek a ti szemeitektől. Zvon: Post. II:243. Szemétől a komor fal annyi szépet elfedez. Tompa: «Posta dal.» Péro pedig tőlük kertben elbujt vala. Thaly: Adal. II:424. — Mit tőlem irigyel fél ország asszonya. Ar: MO. IV:21. Mondd meg asszonyodnak ne sajnáljon tőlem egy szelet kenyeret. Népk. III:16. A színészekből sem sajnál egy-két jó szót. Gyulai: Vénzin. VI. A mit Istentől szánsz, elviszi az ördög. Kovács: Közm. 134. Magadtul ne kiméld, mástul ne szánd. Erd: Közm. Ó kemétől a korbácsot ne kimélje. Kriza. 232. (Több példa Lehnél 54.)

δ) *elvész, elkél* (elav.), *elmúlik, eltelik, oda van*:

Hogy el ne veszne az országtul olyan fő végház. MonIrók. 129. Jób, kinek minden jószága egy napon el vesze tőle. Tel: Evang. II:265b. Ki kiálták az városban, hogy Zsigmondtól el költ volna a királyság. Helt. Krón. 746. El kel tőled a sáfárság. Mel: SzJán. 23. A félelem, a kétség elmúltak tőlem. Havi Szemle. III:230. Eltelt tőlem minden vigás. Népk. III:135. «Megüdösödtem. Eltölt tőlem az idő. Le éltem az életnek jobb részit.» Nyr. V:122. A lyra valódi kora, 20—30 év, tőlem oda, ifju örömeim, keserveim, reményeim nincsenek. Ar: lev. Pet.-hez. 1847. szept. 7.

ε) Ide lehetne sorolni, ha magyarossághoz gyanú nem férne, a Halotti Beszédben s egy-két későbbi írónknál előforduló *től*-ragos partitívus, továbbá a *vmitől elni* kifejezést, mind a kettő szabály szerint *ból*. Pl. Emdöl oz gyimilestül... Evék oz gyimilestül. HB. Az mely kenyér és bor megmarad az úrnak vacsorájátul. Fél: Tan. 407. Az mi megmarad az mi ételünkötől: quod manet de cibis nostris. MA: Bibl. IV:16. —

Gyimilsiktől élni. HB. Barmoktól élnek. Helt: Krón. 8. Senki nem él attól, hogy sok jószágá vagyón. MA: SB. 135.

b) A tudakolást és megtudást jelentő igék egészen párhuzamos jelentésűek a kérést és kapást jelentőkkel. V. ö. fölvilágosítást kérni, tudomást venni v. szerezni, hírt venni v. kapni stb. A *kérd* ige egyenesen származéka a *kér*-nek (a latinban megépen egy a kettő: *quaerit*) és néha egyre megy, akármelyik szerepel a mondatban, pl. Anfragen bei einem; valakit megkérdezni, tanácsot kérdeni valakitől. Márton ném. szót. Ha tanácsot kértek volna tőlem, másszorra hagytuk volna a táborozást. Mik: TLev. 61. lev. Igy NagyszC. 127. stb. — Ide tartoznak a következő ige-csoportok:

a) *kérd, kérdez, kérdést tesz, tudakozik, értekezik* (elavult), *végére jár* (e kapcsolatban szokatlan):

Kérdezi ő tőlük: didicit ab eis. JordC. 359. L. a 459. k. Értekezünk jobban tőle. Tel: RövIr. 8. Hallgatóimtúl menni végére tanításomnak. Pázm: Préd. 494. 23. Margitai úrtól járj végére ha nines-e Debreczenben Mélt. Gróf Török József Úr. Kaz: Lev. III:88. — Számot kér vkitől, számon kér tőle vmit. Miképpen kellessék keresztyén embernek lelki ismeretitől számot venni. ThewrC. 171. Mikor ítéltre eljön az úr Christus, akkor minenekről számot vészen az embertől. Hall: HHist. II:53.

β) *megtud, megért, tanul, hall, meghall* stb.

Nem a mi ellenséginktől, hanem mitőlünk kell érteni, mit hiszünk, Pázm: LuthV. 12. Dicséjék bár erélyed és eszed, a zsarnoktól tanultál szerepet. Gyulai: Költ. 276. «A kár haszonba jár. (Mert tanul tőle az ember.)» Nyr. VIII:428. (szabályos: belőle). Egy vakmerőben töletek semmit el nem hiszek. Veresm: Tan. 146. Kr. (v. ö. nektek!) — Azt vallá hogy ezeket hallotta az nyolcz fratereknek egyiktől. VirgC. 61. Meg halljátok az bírótól. 148. Kit soha mi tőlünk nem hallottál. Tel: Fel. 23.

Valakitől hallgatni a régieknél (Faludiig) átvitt értelemben a. m. tanácsot, parancsot várni tőle. Így is mondták: *vkihez hallgatni*, s ehhez áll közelebb a ma is dívó *ráhallgatni*. — Pl. Tőle hallgatok: aures meas illi dedi. PPB. lat. Abban is tőle kell hallgatnunk, minémű értelemben kelljen az Isten szavait követnünk. Pázm: Kal. 518. A kívánczó indulatok hallgassanak az észtől. Fal. 106., 584. (Hasonló még: Illetlen azt kívánni, hogy Isten mi tőlünk várjon és a mi akaratunk után járjon. Pázm: Préd. 259.)

Az utóbbi kifejezéshez közel áll ez is: *vkitől v. vmitől függ*. Pl. A fejedelemaszony parancsol, ő visel reájok gondot, ő tőle függenek egészen. Mik: TLev. 84. lev. Az ő gondviselésétől függtének mindenek. Csúzi: Sip. 272. Énekemhez kezdtem; elcsendesült az egész gyülekezet, és az éneklésemről függték. Vitk: Munk. II:29. (V. ö. Ugyan ki láttalégből szedni dolmányt! Kinesias: Hisz' onnan függ minden művészetünk. Ar:

Arist. II:176. Az abszolutiának ereje nem másunnan függ, hanem Istennek a Jézus Krisztusban való irgalmasságátul. Pós: Igazs. I:300. — Továbbá: Az jó életnek mestersége melyből függ az üdvösség. Tarn: Mest. 21. V. ö. vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet. Sall: Jug. cap. XIII. Kazinczy ford: Kinek éltem holtom más kéjétől függ. — Pázmány mind a két szerkezetet használja, de azonfölül még kettőt: *függ vmiben* az «*áll vmiben*» analogiájára, l. Bevezetésünket; és *függ vmin* a helyhatározó -n mintájára; l. NyK. XV:217. 218.)

γ) *Titkol, eltitkol.* V. ö: Mi elméjétől örökre rejtetett. Orczy: KöltH. 77.

Eltitolom tőled e dolgot: celo tibi hanc rem. PPB. lat. Ha más ember előtt tagadja is, de magátul el nem titkolhatja. Pázm: Kal. 507. Tőlem ne titkold, hisz süved vagyok. Ar: Arist. III:11. — Hivséges társodnak hiv légy: titkon ő tőle, lopva (clam illo, furtim) semmihez ne fogj. Com: Jan. 204.

3. A félést és féltést, menekülést és megmentést jelentő igék közül az utóbbiak minden nyelvben *től*-féle viszony-szóval járnak s világosan magukban foglalják a távozás és távoztatás képzetét. De a félést és féltést jelentők is könnyen visszavihetők ez észjárásra: a mitől fél az ember, attól ösztönszerűleg távozik, sőt fut. V. ö. Ne fusson a társaságtól. Kárm: Fanni. XXII. Szalad mint az ördög a tömjentül. Ny. VIII:428. A ki az emberektől bujdokol. Szász K: Ford. 1:53. — Szintúgy használják a szláv nyelvek a megfelelő *otü*, a román nyelvek a *de* s a régi német a *von* előszót. A mai német *vor*-t mond, mintegy: 'fél vki előtt állván'. A *-től* és *előtt* közt középen áll a következő szerkezet: Ha a harag összehúzá szemöldeit, a néző visszarettent előle. Bajza. II:41. (Így fejezi ki a héber nyelv: 'félni vki elől'.) — Vannak különben olyan kifejezések is, melyek a félelmet vkitől eredőnek, tehát a *től*-ragos szót eredethatározónak tüntetik föl. Péld. Ellenségtől sincs félelmünk, mert vagyon számtalan népünk. ÉrsC. 449. Éjjel az terek mind nyugosznak vala, senkitől félelmök ő nekik nem vala. Tin. 63. Nem lévén törvénytől félelme senkinek, emberek büntelen erőszakot tesznek. Orczy: KöltSz. 38.

a) *Megijed, megretten, retteg, remeg, reszket, fél, tart, borzad, irtózik, iszonyodik* stb. — *félt*; *elriaszt, elrettent* s így a régieknél még a következők: *megrettent, megiszonyít, irtóztat*. Pl.

A ki a kígyótól megijed, az a gyíktól is fél. Nyr. VI:82. Kitél rettegek? a quo trepidabo? KesztC. 80. Nem reszketett ám ez árnyékátul, mint te az hiszemtül. Czegl: Bar. 216. El irtózom tőle, utálok: aversor.

PPBlat. Az gonosz hírhallástól nem fél: a b auditione mala non timebit. Kár: Bibl. I:618. Mindenek nagy rettegésben és félelemben kezdének lenni tőle. Mik: MulN. 65. Tar[t]szabáson van tőlem. Tart, fél tőlem. Nyr. IX:178. Szégyőlte magát tőlem [rendesen: előttem] (Nép, Kecskemét.) — A kertemet nem féltem lopástól. SzászB. Magy. s a Nagyv. V:614. — Efféle vétektől az régieknek példájával megrettent [bennünket sz. Pál.] Komj: 120. Uram, őket erősítsd, ő ellenségeket tőlük megrettent-sed. Thaly: Adal. II:13. Tőle megiszonyít, és velünk megutáltatja. Born: Préd. 260. Ne csak hitelét vegye el, hanem irtóztassa az híveket tőle mint eretnekségtől. Sám. 3 Fel. 642. Úgy élt-halt anyámért, hogy kimélte még a fúvó szelektől is. Ar: Haml. 25. (V.ö. vmit vkitől kimél, fönt a 2. osztályban.)

b) A menekülést és mentést jelentő igék: *menekedik, menekül, ment* (ige és melléknév); *szabadul, szabadít, szabad, megvált, üresedik, üres; megmarad, megtart; őriz, őtalmaz, óv (ó, megóv), kimél; őrzi, ója magát, őrizkedik, óvakodik*; — *meggyógyul, meggyógyít*, s ezek mintájára régente azt is mondták, hogy az orvosság *hasznos v. jó vmítől* (v. ö. *jó vmiről a ról* ragnál). — Példák:

Minden adósságitól mentséggé lett. MA: Scult. 984. Csak ments meg engem férjem gyilkosától. Pet: Salgó. Bujdosunk keresni egy patvar-tól ment helyet, hogy azt megülve, éldegeljünk. Ar: Arist. II:88. Azért szabadított meg ezektől minket az mi üdvözítőnk. Tel: Evang. II:26b. Minden városi bolondságtól szabad, de mívelt lelkű asszony. Kaz: Lev. II:366. Valamennyire dolgaitól üresedett. MonIrók. XV:654. Ha feleséget vészsz, bútól üres nem léssz. Kovács: Közm. 146. Még egynehányan megmaradtunk az ellenség fegyverétől. Hall: HHist. III:189. Minden kárvallástól megtartottál: dögletes nyavalyátul, hirtelen haláltul megőriz-tél, őltalmaztál. Bfró: Angy. 148. Valamint ugatásával őltalmazza az eb a' lopóktól a' házat; úgy kell a Papoknak őltalmazni a lelkeket az ördögi praktikák ellen. Hall: HHist. II:21. Sion hegyének adtam királyól hogy ellenségtől legyen őltalmól. RMK, II:223. Széltül is ó. Ar: «Szondi k. a.» (Ehhez hasonlók Lehmél 53.) Ój meg tőle, ój meg engemet. Pet. 1:29. Ójátok meg magatokat az hamis prófétáktul: attendite a falsis prophetis. JordC. 373. Meg őrizzétek magatokat az hamis prófétáktól. Pesti: Evang. 13. Igazságot kell adni mindenkinek, s óvakodni a bitorlástól. VajdaP. Vigyázz tőle. Nyr. VII:45. (V.ö. lat. *attendit ab aliquo*.) — Mosta tőle mindegyikök a kezét. Kuthen «A kutyabonti csárda» (Magy. s a Nagyv. VIII:357. = mentegetődzött.) — Meggyógyult már szíve a bútól egészen. Pet: JVit. Rőgtön kiocsúdott feje minden bortul. Ar: TSz. 6:39. (Ocsúdnék... borbul. U.o. 12:1.) Cynamom fa... mell fájástól felette használ. ErdyC. 476b. A viola néked használ fő fájástul,... mondják, hogy meggyógyít nyavalyarontásbúl. Felv: SchSal? 20.19. Menta gelesztátul jó. U.o. 18. Igen jó főfájástul. Mel: Herb. 121.

c) A mentés, szabadítás képzetéhez közel áll a tisztításé, tisztaságé, melyet a következő szók fejeznek ki: *tisztogat, meg-*

tisztít, tisztán tart, tiszta, üres (expers' értelmében elavult), *szűz, ártatlan*. — Példák:

A golyák a' denevéreknek lyukaikat felkeresik, s úgy tisztogatják meg a határokat tőlük. Misk: VKert. 335. Konkolytól tisztítja elfajult buzáját. Orczy: KöltSz. 173. A kegyes istenek tartsák a léget tisztán ártalomtól, míg itt mulatok. Shak. II:221. Töröld meg az harezi portul homlokodat. Thaly: Adal. I:113 Másra nem kenhetik mocskokat, melytől üresek. Pázm: LuthV. 139. Minden vétektől üres: omnis expers culpae. Illy: Préd. I:161. Szűz, mint eszím talpa a földtől. Nyr. VI:318. Ártatlan vagyok vérétől: innocens ego sum a sanguine justi JordC. 446. Ártatlanok leszünk mi ez esküvéstől: innoxierimus a iuramento hoc. Kár: Bibl. I:195. Ártatlan, mint a pemét a kemenczétől. Kovács: Közm. 19.

Eszközhatározó től.

A *től*-t eszközhatározásra csak meghatározott csekélyszámú esetben használjuk: mivellető igéknél, továbbá a *küld* és *izen* igék mellett a közbenjáró személy meghatározására. Az alapul szolgáló észjárás nyilván az, hogy az alany az eszközön át, tehát közvetlenül az eszköztől viszi át a cselekvést a tárgyra. Ez a fölfogás legvilágosabb a causativ igénél, pl. «öcsémtől íratom a levelet», mert az írás öcsémtől megy át a levélre, öcsémtől íratik a levél. De hisz a *küld* és *izen* is causativ értelmű igék: amaz a. m. vitet, emez a. m. mondat. — Érdekes, hogy ugyanez a szerkezet meg van több ugor nyelvben, s így azt gyaníthatjuk, hogy a magyar nyelv, különválásakor, már magával hozta. Az osztják ugyanis a küldést jelentő igét az *el'ta* „től” viszonzószóval szerkeszti (l. NyK. XVII: 162., 181. lent): *Katra jastantipsa torim veres Avraam panna, a jilibot kits Xristos el'ta*: az ó-szövetséget isten Ábrahámval kötötte, de az újat Krisztustól küldötte. Szintúgy az észt nyelv (l. Wied. gramm. 335): *ma sadi jo kahe-lt sona*: én küldtem már kettőtől (két embertől) hírt.

1. A rendes causativ igék ma ritkábban járnak *től* raggal, rendszerint *vel*-ragos és néha *által*-névutós határozóval. — Példák a *től* raggal:

Az pap jámbortól az missal[e]t eleve hozták, és monda zent ferencz az papnak... nyissad meg ütet. VirgC. 84. Az ellenségtől meg vereté őket. Pázm: Préd. 298. Hogy láthassam, neki megmondjam szeretetemet, hogy szerettessem magamat tőle. Mik: MulN. 246. A bosszuállás rettentő szüzeit, kik szívét örök nádályoktól maradják: Die ihn mit ewigem schlangenbiss nagen Szenv: Messz. 147. (Ne engedd magad annyira elragadni a fájda-

lomtól. Kárm: Fanni, L. Az ilyen mondatok kétféleképp magyarázhatók: vagy «ne engedd elragadni» = ne ragadd el magad a fájdalomtól; vagy úgy, hogy az infinitivust passivum értelmében vesszük.)

2. A *küld* és *izen* igék mellett a mai népnyelv még rendszert *-től* ragot használ, de az irodalom itt is alkalmazza az *által* névutót, még pedig elég régóta; v. ö. Kandaces adót s ajándékokat és ilyen levelet küld Nagy Sándornak követe által. Hall: HHist. I:59. (Különben Haller rendszerint *től* ragot használ, l. u. o. II: 43., 46. III:226. s az *izen* igére nézve l. alábbi idézeteinket.) Haszeiki aga által posztót s veres fejtőt küldött az fővezér hadaím szükségére. MonIrók. XXIII:22. Így Faludi is rendszeren. — Példák a *-től* raggal:

a) [Subiczámat] küldd meg vagy ez kocsistul vagy valakitül. Lev. Tár. I:27. 47. Őket vártam, az leveleket pedig egyébtől el nem mertem küldenem. II:15. Küldje el az bakot bizonyos embertől az pusztába: emittet illum per hominem paratum, in desertum. Kár: Bibl. I:104. Bánk szerencsétlen nejét az utána bekullogott Tiboreztől hazaküldi. Ar: Próz. 184. Ezek az én izenet hordóim. Tőlük küldök fel a felső világba köszöntést én a kedvesemnek. Jók: 3MárvFej. Irtam egy levelet, de kitől küldjem el? Szarkától küldeném el... Népk. I:166. Beküldték tőlem a tált. (Nép. Pestm.)

b) Uramnak egy embere jöve, kitől azt izente. LevTár: I:170. (Igy u. o. 9. l. 1540-ből.) Megizente nekem tőled. Hall: HHist. II:39. Melyet nagy örömmel vészen Briseida, és a követtől ilyen szókkal izen vissza. Hall: HHist. III:165. Szép hazámba ismerősök mennek; jó anyámnak tőlök mit izenjek? Pet: «Távolból». Holló, holló várj mög! Hagy izenök tőled apámnak, anyámnak. SzegedN. II:20 Minden szálló levéltől én neked izennék. TóthK: Költ. 224. Bárcsak egy magyar szót hallanék, kitől az babámnak izennék. Kálm: Koszor. 139.

Rokonértelmű kifejezések: Angelus ad virginem: Krisztus köszön nagy ékössen, tőlem neked ezt jelenti. KatLeg. 2086. v. Irtam vala egy levelet neked mester uramtól. LevTár. II:75. Az vezérnek pedig Csúti Gáspár uramtól a' felől irtam vala, hogy.. TudTár. 1839. 254. Nem csekély adag tréfás günnnyal rakva a levél, melyet Bethlen Récsey Bálinttól junius 18-dikáról Gyulafejevárról intézett Sennyey István magyar kancellárhoz. TudTár. 1838. 69.

Okhatározó *től*.

A *től* rag okhatározó szerepéhez nyilván az eredethatározás révén jutott, tehát — valamint pl. a *ből*-ragos okhatározó — volta-kép a cselekvésnek eredetét határozza meg. Egész világos ez a viszony, ha valaminek a létét okoljuk meg, mert akkor egyúttal az illető dolognak eredetét állapítjuk meg. Pl. Azt hiszem, hogy a

kora komolyság ettől van kedélyemben [innen ered]. Ar: Önéletr. Ha bort iszom, jó kedvem van tőle. Népk. I:311. Csodálom vala mitől volt [mi volt az oka, honnan eredt] hogy... Decsi: Adag. 19. Ha ki nem veszi hasznát, az attól vagyon, hogy... Fal: UE. 169.

Ámbár a *től* rag okhatározó használata más nyelvekben sokkal ritkább, mint a *ből*-é, mégis találunk elég megfelelő kifejezést máshol is. Olyanféle latin kifejezésekben, minő pl. *interire ab aliquo*, az eredethatározás már okhatározásba megy át, a minthogy némelyek az «*occidi ab aliquo, von jemanden getötet werden*»-féle passiv szerkezetet is az okhatározókhoz csatolják. A régi németben gyakori az okhatározó *von*, s a német nyelvészek ezt ép úgy magyarázzák, mint mi fönt: «Ganz nahe verwandt dem auf den ursprung sich beziehenden *von* ist das causale *von*, das aus der bedeutung des ‚von-her‘ in die beziehung auf die ursache, den grund übergeht.» (Graff: Althochd. präp. 233. l.) — A szláv-ságban nem ritka a *től*-féle okatározó; v. ö. (szlov.) *od jeze razpočiti* bosszuságtól megpukkadni. — A mordvin nyelv ép úgy s ép oly gyakran használja itt az ablativust, mint a magyar: *Robotada sizen: a munkától elfáradtam. Pizimtezda ašen molu: az esőtől nem mehettam.* (Több példa Budenz: Mord. nyt. 112.) — A finn nyelv ablativusa oly okot fejez ki, «mely miatt valami nem történik: *En tohdi isältäni: nem merek atyámtól. Lapsen itkulta ei äiti saanut lepoa koko yönä: a gyermek sirásától az anya nem nyugodhatott egész éjjel.*» (L. Budenz f. nyt. 106.) A mi nyelvünk, mint látni fogjuk, szintén nagyon kedveli épen ezt a használatot.

A *től* okhatározó használata általában a *miatt*-éhoz áll legközelebb, de azért a kettő közt elég érezhető a különbség. E különbséget a *-től* alapjelentéséből indulva ki, így állapította meg Gyergyai (A m. ny. sajtás. 36): «*től* a tárgytól közvetlen származást jelent, a nélkül hogy kényszerítőleg hatna; *miatt* pedig... közvetve kényszerítő okot vet a tárgyra vagy személyre. És így *nem lát a füsttől* azt teszi, hogy a füst előtte van, útjában áll... *Nem látja a fától az erdőt*, evvel csak azt fejezem ki, hogy előtte van a fa [v. ö. er sieht den wald vor bäumen nicht], és ettől *nem látja az erdőt*; közvetve kényszerítő viszony lenne, ha így mondanám: szórakozottsága miatt *nem látja a fától az erdőt*... A hol köz-

vetlen származás van, ott nem lehet a *miatt*-ot használni. Így: nedves a *harmattól*, bűdös a *kevélységtől*, részeg a *bortól*... nem *miatt*.» Ép így Szvorényi (323. §. jegyz.): «*Miatt* közvetett, távolabbi okot jelöl..., *-től* pedig közvetlent azaz közelebbit... pl. A fű a hideg éjek *miatt* nedves a *harmattól*». Brassainak (347) nem tetszik e megkülönböztetés, de a mit helyébe tesz, az egészen egyéninek látszik s nem az általános nyelvszokásból elvontnak: «*Nem lát a füsttől és nem lát a füst miatt*, mind a kettő jó, de nem egyet teszen. Az elsővel azt fejezzük ki, hogy a füst az oka, hogy nem lát; a másodikkal azt, hogy a füst gátolja, hogy ne lásson».

Mindezek a nyelvészek a MNyRendszerével szemben a két viszonzyszónak fölcserélhetetlen voltát vitatják; ellenben Szarvas épen az okhatározó szerkezetekre teszi a következő megjegyzést: (Nyr. II:159.): «A népnyelv synonymjai különösen a határozók tekintetében nincsenek oly élesen szétválasztva egymástól, hogy néha-néha egyiket a másikkal föl ne cserélné: pl. Ne várd Panni a Miskát, nem jöhet a sár miatt, s közvetlen mindjárt rá: de a sártól jöhetne, Nép. II:37.» — Véleményem szerint, a hol azt fejezzük ki, hogy valamiért nem történik meg a dolog, vagy hogy az akadályozó okot nem tekintve történik meg a dolog (tehát az alábbi 2. és 3. esetekben) — rendesen egyre megy, akár a *től* ragot, akár pedig helyette a *miatt* névutót használjuk; pl. «nem jöhet a sártól» vagy «nem jöhet a sár miatt», és: «a sártól jöhetne» vagy «a sár miatt jöhetne» (v. ö. alább a 3. pontban Arany helyéhez az az ő saját jegyzetét). De még másféle mondatokban is (tehát az 1. pontbeliekben) elégszer találkozunk a *miatt* szóval legmagyarosabb íróinknál is. Pl. A mi herczegünk mindenkor beteges az unadalom miatt. Mik: TLev. 84. lev. Magunk is a nyugtalan virrogatás miatt hideglelésbe estünk. Berzs: Kaz. lev. 126. Sovány élvezet aszalta termete reszketett a lángoló vér féktelen vágyai miatt. Jók: Hétk. 130. Az észjárás e szerkezetben a *miatt*-nak eszköz-jelentéséből indul ki, s a csere abban áll, hogy a közvetlen működő ok mintegy ismeretlen tényezők eszközének van tekintve, ép úgy, mint a szenvedő mondatok *miatt* és *által*-féle szerkezetében (l. fönt az eszközhatározó *től*-t). — Ugyanazon szempontból érthetjük meg a mai okhatározó *től*-nek régibb íróinknál gyakran megfelelő eszközhatározó *vel*-t (l. ezt). Vessük össze pl. a következő két mondatot: Zeng sáros városunk ostor pattogástól, iszonyú a

a zörgés az abroncsozástól. Orczy: KöltH. 71. Zeng hangosan a palota véle. Fal: NU. 93. Ide tartozik a régi *éhhel hal* = éhtől, éhségtől meghal. *Valamivel megtelik* ma is szokottabb, mint *vmi-től megtelik*. — Régibb íróink viszont az *esik*, *történik* igék mellett is alkalmazták a *től*-t, míg a mai nyelv itt inkább *miatt*-ot vagy *ért*-et alkalmaz; pl. Nem restségemtül esett az dolog. LevTár. 245. Mitől történtek mind ezek? Attól, mert az istentelen nemzetség elfajúlt. Bíró: Préd. 29. Hamikor nagy urak hallgatják: nem attól történik hogy böcsülik, hanem attól, hogy személyek szerint kivehetik moeskos nyelvét. Fal: 481. (A következő mondatban az okhatározás czéljelentésbe megy át: «Utezái oly szorosak, hogy két ember nehezen jár egymás mellett. Attól történt, hogy árnyékban lehessenek, minthogy a nap igen süti a várost.» Fal: 720.)

A *ből* és *ben* okhatározókban abban különbözik a *től* ragtól, hogy ama kettő erkölcsi, emez természeti, anyagi okot szokott jelenteni (l. a *ből* ragot). De ha valaminek a meg-nem-történte okát adjuk, a *ből* helyett is *-től*-t használunk; pl. Szemeimet a piron-gásoktól ingyen fel sem merészem emelnem. NagyszC. 60. A nagy szegénytől azt se tudták hová legyenek [de így is: szegyenükben] Nyr. IX:231. — Faludi az egyik szabályt megsérti, hogy a másik-hoz hű maradhasson, mikor a következő mondatban *ből*-t alkalmaz (Toldy kiad. 92.): A rettenetes megijedésből egyebet nem tudnék mondani. — Néha viszont előfordul a *től* máskor is erkölcsi ok kifejezésében; pl. Miből teremte isten a szívet, hogy annyi bútól, kintől nem hasad meg? Pet: Költ. I:31. Haragtól, szegyen-től könnyekre fakad. Gyulai: Vén szín.V. (Szabályosabban: harag-jában, szegyenében.)

1. *től*-ragos okhatározó állító mondatokban rendszerint olyan külső okot határoz meg, mely a mondat alanyát valamely állapotba juttatja vagy juttatta. Így a következő példákban:

Mit pironkodtok váradi papok? az kövérségtől fénylik nyakatok. RMK. II:22b. Nám olyan a kendőzéstől mint egy olajos korsó. Deesi: Adag. 269. Ezek csak a ser füsttől gőzölgő fejekben következnek. Pázm: LuthV. 31. Nem tudom, hogy fog szokni a mi baráti életünkhöz; mert itt a néki való mulatságtól kopik az álla. Mik: TLev. 82. lev. Ne talám te is részegülvén Vénus maszlajjától, el térülj jobb erkölcs göröndös utjától. Orczy: KöltSz. 203. Kényes nyelve a nyalánk ételektől és boroktól megcsömörlött. Bár: Munk. VIIIb:118. Fejem nehéz az álmatlanságtól, összehörött minden tetemem a lankadságtól. Kárm: Fanni XXX. S föld s levegő a madarak énekétől zengedez. KisfS: Gyula. 6:23. Hősvértől pirosult gyász-

tér! KisfK. Örömtől ittas, Pet: JánVit. Én tudom, mitől döglök a légy. Sár: Tromb. 26. Feje majd szélllyel szakadt a kábultságtól. Jók: A fek. sereg. (1879.) 21. Az erdő rigók dalától hangzatos. SzászK. Ford. I:332. Mennyi csúszás, alázat. Látásától szívem úgy fellázad. TóthK: Költ. 323. A hal is fejétől büdösödik (= a főrangnak erkölcselenségét, fényűzését az alsóbbak is utánozzák. Ballagi) Közm. Tűzbe jött, mint Pap Jóska lova a fűrészporthól. Nyr. I:325. Orrod tüle fokhagymás. Nyr. V:223.

Hogy teljen meg a szíved attól a gyönyörtől, a mi az enyimet kinozza. Jók: 3Márvfej. Megadta a tromfot ő kigyelme s annyira eltelt a dicsőségtől, hogy... BpHirlap. VI:172. tárcza. Hálás érzettől esordultig levén, alig tördelhet egy-egy hálaszót. Jánosi: ArdenEnoch. 19. Épen nem fukar a tömjénezésben, sőt áradoz a magasztalástól. Ar: Próz. 263. Érvektől gazdag felszólalása. Nemzet. II:64. vc.

A következő mondatok nem az alany állapotának adják okát, de könnyen érthetők a többiek analogiájából: Megöszöd? dejszen mög is ösz a fenyé tüle [= megbetegszel, elpusztulsz tőle — te] Nyr. VII:377. Futtigfutva mengyen, úgy hogy a fáradságtól sokszor majd megnyivasztja magát [= majd megnyivad]. VIII:226.

Nem állapotot, hanem cselekvést okadatolnak a fizetést jelentő mondatok; pl. Fejtől fizetett adó. Fejétől adózó: capite census PPB. lat. (V.ö. Vmi ről fizetni, adózni, a -ról-ragos okhatározók közt.).

Az képirónak az írástól [fizettünk].. Radv: Csal. III:22. Ugyanezen fazekasaknak [fizettem] két kemenczéknek foldozásától másfél frtot. Radv: Csal. III:26. Az orvos aszonyoknak az prédikátor uram gyógyításától 7 frt. MonOkm. I:21.

2. Tagadó mondatok, illetőleg olyanok, melyekben a cselekvésnek meg-nem-történeése van okadatolva:

Be veték az hálót, és csak ilyen hamar fel nem vonhatták vala az nagy sok haltul. Sylv: UT. I:159. Ember embertől, nyúl az ebtől nem lehet bátorságos. Kovács: Közm. 144. Czigányok zajától nem tudott alunni. Ar: NCz. 2:1 Sehogy szóhoz jutni nem birtak a szótul, mint szük edényszájon víz ha igen tódul. Ar: TSz. Egy szót sem lelete hallani tőlök, mindég jobban ordítottak. Jók: Hol leszünk 2 év mulva. (1879-i kiad.) 78. Gvertek haza ludjaim! Nem merünk. Kitől? Farkastól. Népk. I:346. Olvasi Váradi, könyvitul nem láti [könnyeitől nem látja] SzegedN. II:11.—Nyugta nincs senkinek nagy kiáltozástól. Orczy: KöltH. A víz... zúgásától nem nyughatik a halott. Tompa: Gyilkos fenék. Csak kend ne nyughasson tülem [ne legyen veszteg, v.ö. a köv. idézetet], majd befütyülök én neki, hogy arrul koldul. Nyr. IX:132. Még ettül sem maradhattak [még ezt a kutyát sem türhették meg, megölték]. Jók: RR. I:290. De el kell mennem, anyámtól nem maradhatok. KovácsP: Fars. kal. 4.

Néha a tagadás nincs egyenesen kifejezve, hanem tagadó feleletet váró kérdéssel vagy más tagadó értékű szóval:

Ki maradhat nyugodt könnyelmű ötleteinek sebzó gúnyaitól? Gyulai: Vén szín. V. Nehéz [= nem könnyen, nem jól lehet] szálkájától enni. Nyr. VI:432.

3. Az olyan mondatok, minő pl. «apádtól megteheted», megengedést fejeznek ki, s noha a megengedést első sorban a potentialis igealak jelöli, de e nélkül is előkerül a megengedő *től* s az imént említett példában maga a határozó is megengedő jelentést vesz föl, sőt a *től* sokszor egyenesen az *ellenére*, *daczára* szókkal helyettesíthető: apád ellenére is megteheted.

Ezt a kifejezésmódot meg lehetne magyarázni a nélkül, hogy az okhatározóhoz kötnők, egyszerűen mint eredethatározót: «részemről, engem tekintve, az én álláspontomról nézve megteheted», és így lehetne magyarázni az ugyanilyen mondatokban használt *felől*-t is (pl. *felőlem megteheted*, l. a *felől* tárgyalását).¹⁾ Lehetne azt gondolni, hogy a *től* is eredetileg úgy volt értve, s csak utólag s főleg azért kötötte össze a magyar nyelvérzék az okhatározó *től*-l-el, mert e használatban mindig helyébe léphet a *miatt* névutó. De az a baj, hogy a határozottan megengedő *től* tudtomra csak a jelen században lép föl, én legalább nem találtam régi példát, míg pl. a megengedő *miatt* már a XVI. század óta kimutatható, s a megengedő *felől* a XVII. sz. óta (l. e. névutók tárgyalását). A *-től*-t tehát, úgy látszik, már csak mint a *miatt* egyértékűjét alkalmazta nyelvünk, még pedig azért, mert ragunk már okhatározókban nagyban szerepelt. Néha első tekintetre látjuk, hogy a tagadó mondatokban használt *től* van állító mondatokba átvíve, pl. Lássák meg a fáktól valahára az erdőt is. Brassai, Szépir. Figy. I:786. («Nem látják a fától az erdőt»: ez a szemrehányás lappang ama fölszólítás mögött.) Tanuságot vehettek urak ebből, ha meghallhatnátok az részegségtől. RMK. IV:208. (v. ö. Nem hallhatjátok meg a részegségtől.) Kicsiny korokba a bal csecsik helyét hév vassal megsütik vala, hogy a paizst jobban forgathassák tőle. Szék: Krón. 25. (= mert különben a paizst nem forgathatták volna tőle, t. i. az amazonok). Csak fegyvere villog, ha midőn por-ködtől fönt a magas bércezen láthatja, ki ott ül. Ar: TSz. 10:18. (v. ö. noha ezt a porködtől rendesen nem lehetett a bércezen látni.) — Ilyen mondatok a *től* jelentését mintegy közönyösnek tüntették föl, mely a körülményekhez képest okvetőnek vagy megengedőnek

¹⁾ V. ö. a cseremiszből *üzmen vat'* stb. = hívásom daczára, de szó szerint: hívásomról. A magyar analogia eloszlatná Budenznek e cser. kifejezés ablativus-voltáról való kétségét. V. ö. NyK. IV:92,

határozódhatik meg, mint pl. a *nézve, tekintve, létére*. Így fejlődhetett — hozzájárulván még a szintűgy kétféleképp használt miatt analogiája — a *től* ragnak megengedő használata, melyet a következő példákban látunk:

a) Többszörf megengedést jelentő ható igealakkal: Legelső hibája, hogy sánta a leány! «Nem bánom, nem bánom, tőlem lehet sánta.» Népk. III:53. «Attul ugyan ehetik ke, ihatik ke, alhatik ke: békével lehet tőle.» Nyr. IV:419. Ettől az asszonytól most már ugyancsak zsarnokoskodhatnak a kormányzók. MSalon. 1884. 169.

b) Megengedő imperativussal: «Peisthetairois:... küldj hírnököt hozzám hírt adni s a parancsot megvinni tőlem. — Euelpides: És te itt maradván, gebedj meg tőlem.* — *Azaz miattam. A tőlem kétértelműen használva.» Ar: Arist. II:143.

c) Föltétes móddal: Hirtelen elnémult a vihogó láрма [az ingerkedőké]; tőlük ugyan Bencze akár fején járna [= bátran tehet már akármit]. Ar: Toldi Est. 3:19.

d) Indicativussal úgy látszik csak erdélyi nyelvjárásokban; ott ugyanis *attól* a. m. az ellentétes mondatokat kapcsoló *azért* (lásd MKötészók I:208): Én az igaz, hogy nagy ember vagyok, de *attól* apád helyett apád leszek. Kriza 457. Azt akarják, ne éljek, veled ne is beszéljek; de én *attól* megélek, s ahol lehet beszélek. Népk. III:152. «Attól: mindamellet, azonban, annak daczára; pl. Attól ő nem haragszik. Legkisebb köztök, attól mégis legelső.» (Háromszék). Nyr. II:522. «Attól mégis: azért mégis, mindamellet is.» (Szilágyság.) IX:181.

Véghatározó *hoz*.

A *hoz* ragnak valamennyi átvitele a közeledés alapfogalmából magyarázódik, valamint a *től*-éi az elindulásból és távolodásból. Azért a *től* és *hoz* átvitt használatai gyakran megfelelnek egymásnak: csatlakozni *vkihez* — elpártolni *vkitől*, hozzáfogni *vmihez* — megszűnni *vmitől*, hozzászokni *vmihez* — elszokni *vmitől*, hasonlítani *vkihez* — elűtni *vkitől* stb. Láss több példát az eredet-határozó *től* tárgyalásában. — A *hoz* rag használatának azonban még többféle ágaboga van, mint a *től*-ének, s e használatokat itt úgy következtetjük egymásra, a mint inkább-inkább elhomályosodik bennük a helyi viszony képzete.

1. A hozzáadást, csatlakozást jelentő kifejezések minden nyelvben allativusféle határozókkal járnak. Ilyen igék a következők: a) hozzá-tesz, ad, csatol, kapcsol, vegyít, vesz, számít, vonz, csábít, kötelez (ma -ra) stb. — b) járul, adja magát, csatlakozik, egyesül (ma csak -vel raggal), vegyül, hajlik, ronzódik, szit (v. ő. Kiki mind az ő fazaka mellé szíta. Székely I. Szintígy Dugonics,

1. Nyr. V:564.), *húz, áll, pártol, hasonlik* (elavult), *részelkedik* (szintén), *esküszik, ragaszkodik* stb. — c) *ferjhez megy, férjhez ad.* — Példák:

a) Ez a föld ..., melyhez minden szent nevet egy ezredév csatolt. Vör: «Szózat.» És a szép szavakhoz nézett is oly szépen, hogy repesett a szív a király mellében. Ar: TSz. 1:8. Még Pest városát is hozzá egyesítéd [Budához]. Gvad: FNót. 39. (ma csak: vele.) Hiuság vonzotta a színpadhoz. Gyul: Vén szín. V. Oly hozzácsábult szívet, mint az enyém, míg él, nem talál. Vitk: Munk. II:16. Melynek engedelméhez kötelez. Pázm: LuthV. 274.

b) Ezekhez [a jó tulajdonságokhoz] járula lelke szelidsége s nyájas-sága: huc accedebat munificentia animi et ingenii sollertia. Kaz: Jugurtha VII. (v. ö. a finn fordítást: tähän tuli...) Tudom, hogy a grófhoz adta magát. Gyul: Vén szín. VI. Nem érdemi ez a világ, hogy hozzája kapcsoljuk magunkat. Mikes: TLev. 67. levél. A léleknek a testhez való egyesülése. TihC. 66. (így JordC., TelC., DebrC. stb. ma csak *-vel* raggal.) A holdfény és csalógánydal álmaimhoz vegyül. Gyul: Vén szín. IV. Róbert ezekhez társ nem volt soha. Ar: Shak. XIV:12. Midőn az ifju ember az első nőszemélyhez, kit talál, hajlik zománczos, tiszta érzelemmel. Ar: BolondIst. II. Mindegyik ember csak magához húz: Es liebt ein jeder nur sich selbst. Szenv: Messz. 46. Pártütők hőz álla igaz fejedelmétől. Ar: MO. 2:35. Mely fél többen léssen, ahhoz hasonljunk. RMK. IV:166. A kik hozzám akarnak részelkedni, legkisebb okot se adjanak valami káros botrányoztatásra. Fal: NU.² 182. Ha már ezekhez barátkozik a gondatlan ifjú, ott hagyja a jót, a maszlagon kap. 135. Esküdjél ugyan most hittel is azokhoz. Gyöngy: MV. 3:314. Ha egyhez mindenek kötelesek, innét kevesebb visszavonás léssen. Pataki: Reg. 13. Az jó tudomány szerint való igékhez ragaszkodnék. Mon: Apol. 2.

c) Hogy hozzá mönnyön férhőn. Nyr. IX:376. A mely apácák a szűzeséget megunták volt, azokat férjhez adá. Mik: TLev. 86. lev. Csak akadna egy ember, a ki férjhez venné. Jók: RR. 1:21.

Ide tartozik néhány apróbb szóláscsoport; így mindenekelőtt ez: *vkikez hallgat*, a mi a régieknél ezzel váltakozik: *vkitől hallgat* (1. *től*), s mindakettő a. m. vkire hallgat, vkinek alárendelte, vkitől függ. Például:

Sequere consilium meum: hallgass hozzám. Pesti: Nom. Minden nemzetségek, melyek a római birodalomhoz hallgatnak. Tel: RövIr. 13. Mi ehhez a törvényhez sem akarunk hallgatni. Fal: 556. (V. ö. Ez szent embernek ájtatosságát nagy hozzá vigyázó elmével gondolja. VirgC. 83. Továbbá «vkikez köteles» a föntebbi példák közt, és «vkikez engedelmes» alább az 5. a) pontban.)

Valamihez igaza van, ma: *joga van, jogot tart* stb. (v. ö. *eláll tőle*, továbbá *lemond róla és joga van rá*); *vmihez kedve van*, *vmihez kedvetlen* (emez elavult); *nem fül hozzá szíve, foga*. Pl.

Az ördögnek semmi igazsága sincsen hozzád. Helt: VigK. 66. Magának akarja tartani; de én azt mondom: ehhez nincs joga. Pet: 1:30. Az szombatnak szenteléséhez is kedvetlen. MA: Scult. 901. (Így Matkó: BCsák. 289.) Ha semmi úttal nem fül szíve férjéhez, váljék el tőle. Pós: Igazs. 557. De foga nem fülük ahhoz e gazdának. Ar: Toldi. 2:8. (v. ö. Lehr.) «Nem fülük hozzá a foga, v. nem vásík rá a foga: nem kedves előtte, nem tetszik neki.» Nyr. IV:135. V. ö. még: Hozzá fül üdövel a rossz háza-társ a hidegszívű házastársához: cum tempore frigidi conto- rales demulcentur et cicurantur. Kassai: Szókönyv. A két utas megy a setét vadonban, hova tovább egymáshoz fülvé jobban. Tompa: «A kincs- kereső.»

Az «isten hozzád» régente teljes mondat volt: *isten legyen hozzád*; s úgy volt értve, hogy «isten legyen hozzád hajló, hajoljon hozzád, csat- lakozzék hozzád.» Pl. Vitéz próba helye, kiterjedt sík mező! Legyen Isten hozzád! Balassa (Szil. kiad.) 120. Jó vitéz barátim, isten legyen hozzátok. (Szintén Balassánál.) Isten legyen immár édes anyám hozzád! Illyef: Jephtha 36. — Úr isten hozjátok! ÉrdyC. 572. Itt egyéb dolgom sincsen, Isten hozzád! Fal. 732.

Sajátságosak a következő elavult szólások, melyekben ma csak *-ról* vagy *felől* volna helyén:

Ha vki vmi gonoszat látott volna és tudna hozzája, tehát meg- mondaná. RMNy. IIb:58. Mi semmi gonoszat hozzá nem láttunk, jöllehet sok szót hallottunk hozzá, de bizonyos dolgot senki hozzá nem mondhat. U. o. Ezt ők úgy szégyellik, mit az bírák mondanak, mert az asszonyokhoz többé nem hallották. RMK. II:84. «Különös dolgot hallottam hozzá: nem valami jó dolgot hallottam felőle.» (XVII. sz.) Nyr. X:121. Ha szintén semmi gonoszt nem láttunk sem hallottunk hozzá is. Born: Préd. 431. Rossz álmot láttam igen Nagyságodhoz. MonIrók: VIII:373. Reánk kiáltani minden fertelmes undokságot, olyat is a kit soh a hozzánk nem láttál. Tel: Fel. 10b. Gondolj többet még annál hozzánk a mit az előtt gondoltál volt. 11. Nehéz volna megismerni kik legyenek, ha a Christus bizonyos jelt nem adott volna hozzájuk. Tel: Evang. II:327b. Semmi bűnt nem tudok hozzá. Born: Préd. 430.

Itt a *hoz* ragot úgy érthetjük, hogy a rosszat vagy jót, a mit vkiről hallunk, mintegy hozzá tudjuk, hozzá számítjuk a személyé- hez, a róla alkotott képzelethez. V. ö. Gonosz nevet költött ő hoz- jaja [= ő rája]: *imposuit ei nomen pessimum* JordC. 247. Gonosz nevet adott hozzám irigységből Frank: HasznK. 61.

2. A hozzá-jutást, hozzá-fogást, hozzá-szokást sok nyelv allativussal fejezi ki, pl. ném. *zu etwas kommen*, szlov. *na-četi*, olasz *piglia à fare* (mind a kettő a. m. hozzáfog), *ad-sve- scit, sich an etwas gewöhnen* stb. stb. Ide tartoznak a következő szólások:

a) Hozzájutást jelentők: *jut, fér, férkezik; juttat, segáll* stb. Példák:

Fáradva kell jutni a kedves dologhoz, miképpen a bányász az aranydarabhoz. Gyöngy: MV. 2: 203. Szegény nem jutott hozzá, hogy imádkozzék. Jók: RR. II: 109. Nem tudott szóhoz jutni a zokogástól. Jók: Az apja fia II. Ha valaha czélhoz bír jutni ez ének. Ar: TSz. 9. én. (Sok érdek köt engem a halmos vidékhez, tőle megválásom búval menne véghez. Tompa. I: 299.) Kihez az halálos bűn semmiképpen nem férhet. TihC. 3. Kinek nincsen, nehezen fér a megfizetéshez. Fal: NU. 62. A magyar őstörténelem kutforrásai ritkaságuknál fogva kevesekre nézve voltak hozzáfárlhatók. Jók: Emlékb. Jósika felett. (Magához tér: er komnt zu sich, ang. he comes to himself; v. ö. magánál van, magán kívül van.) — Véletlen szerencséje őt is hatalomhoz és tekintélyhez juttathatja. MSalon. III: 310. Hozzá segítő Pázm: Préd. 1180. Kr. Meg is tagadtak a törvénytelen rendelet végrehajtásához minden segédkezést. SzászK: Széch. 56. — NB. De mi jutott hozzá, hogy olyat sohajta? Nagy szomorúsága jutott az eszébe. Ar: NCz. 2: 47. A sógor ugyan elég jó embernek látszik; de most nem tudom ahhoz is mi ütközött, oly garabon-czás képpel jár mindig, az ember majd elijed tőle. KovácsP: Fars. kal. 62. «Gyerek esett hozzá (teherbe esett)» (Örség). Nyr. III: 320.

b) A hozzáfogást, kezdést jelentő igék etimológiája részint fogást, megfogást, részint indulást, belemenést jelentő alapszóhoz vezet (v. ö. az elsöre: *bele-kap. in-cipit, an-fangen*, a másakra: *in-ít, inivium*, finn *lähteä*, m. *kezd*, l. Budenz) s ez is világosabbá és érthetőbbé teszi az átvitelt. A következő igék tartoznak ide: *fog, kezd* (ezeket a *-nek* és *-be* ragok is kísérhetik), *készül(-nek-vel)* is, mind a hárommal még infinitivus is állhat), *hozzá-lát* (ennek különböző árnyalatairól l. Lehr 312; így is: *utána lát*, l. u. o. 313); *hőze van hozzá* (így is: *vele*.)

Nem fogok hozzá leírásához. Kárm: Fanni XLII. Meleg kebellem tégy mindent, a mihez fogsz. Kölese. A' henyélestől elállván, a munkálkodáshoz gyorsan ragaszkodának [mintegy megragadták a munkát]. Hall: Tel. 265. Bizzék bátor, és üdvösséges nagy dolgokhoz kezdjen. Pázm: Préd. 57. Ugy kezdenek aztán a borozáshoz. Göcs. Népd. 11. Nosza hozzá, mondják ő magokban: Pusztítsuk el őket nagy szörnyűséggel! MA. 74. Zolt. Ez nap rendeltem, a mezőben állván s szerencse várásához készülvén, tizenhét seregeket az ő felsége hadából. TudTár. 1839. 253. Ferencz szerezd hozzá magadat ennél feljebben. VirgC. 35. Naszádit hajóit erős viadalhoz rendeli és állatja. RMK. IV: 37. Kiváltképen a király részéről fogja örökös kegyvesztés sujtani, ki jóságát ép akkor hangolá ahhoz, hogy néki szerencsét zengjen. Györy: Shak. XIII: 236. Ígyék, ki jól hozzá mivelte torkát s van kedve s gyomra közt kellő viszony. Délib. h. 171. — A Dámák az elsők hozzá [a játékhoz], s utolsók tőle. Fal: NA. 47. Ahhoz láss, hogy ki adhass az ízetlen kedvetlen dolgokon. Fal: UE. I: 142. Nem látnak magokhoz, nem erőlkednek, hogy kifeshessenek inségekből. Fal: (Toldy kiad.) 451. Nézz a dologho. Nyr. II: 323. Mikoron valamely szülőknék hozzálátatlanságának miatta valamely gyermek meghal, igen nagy nehéz bűn. MargL. 162. — «Nincs

semmi közöm hozzá, vele.» Gyarm: Nym. II:220. (Anal: Mi gondom hozzá [e h. rá]? was kümmer't's mich? Szenv: Messz. h. 178.)

Különös az a szerkezet, melyben a *-hoz* rag a cselekvésnek tárgyát jelöli, olyankor, mikor a cselekvés csak részben vagy részenként hajtódik végre s a cselekvő csak mintegy hozzá-hozzá fog a dologhoz; pl. Annyi kendert hoztam, hogy fonhatsz hozzá. Gyarm: Nym. II:113. Ezt a kifejezésmódot már említettük a hasonlóképp használt *-n* rag tárgyalásában.

c) Hozzá-szokást jelentők: *szokik, szoktak, szokatlan; hozzá tanul, tanít, oktat* (az utóbbiak így ma szokatlanok, hanem *bele tanul, rá tanít, rá oktat*; így a *szokik* még így is: *neki szokik, bele szokik, rá szokik*; és mindezek infinitívussal is). — Példák:

Meghökkenve huzódozék odább a kaptárokhoz a nagy szeretet elől. Nem volt megszokva hozzá. Miksz: NemzUr. 30. Adj szállást az éjtszakára. «Nem adhatok te katoná.» Adj nekem te jámbor gazda mert meg vagyok ahhoz szokva. Népk. I:145. A te agyvelőd szokottabb az ilyenhez. ZichyA: Böles Náthán. 109. Látásától iszonyodtak a görögök lovai, mivel szokatlanok voltak hozzá. Hall: HHist. III:151. A közönség szokatlan lévén az ilyesmihez. Ar: Próz. 304. Hozzá vagyok edzve az élet minden alkalmatlanságához. Kaz: MagyUtaz. VII:4. — Be akarsz avatni, maga semmit nem tanultál hozzá. Helt: Mes. 302. Mutatja erkölcsöd s magadviselése, hogy tanultál az udvarisághoz. Fal: 149. (Így u. o. 195., 274., 386.) Hogy ötet hozzá tanítanája. Born: Ének. 286. (Első pendelyben kell az asszonyt kézhez tanítani. Nyr. II:334.) Seregeket szerze, népét bátorítá, viadalhoz oktatá. RMK. IV:28. Kegyelmed... oktatta hozzá, mint forgassa a dolgot. TörtFár. 1878. 82.

3. Az alkalmazást, hasonlítást, illést kifejező szólásokban szintén világos a *-hoz* «közelítő» jelentésének átvitele, s így ezek sem szorulnak bővebb magyarázatra. Csak azt kell itt eleve megjegyeznünk, hogy az ide vágó kifejezések — kivált a b), c) pontban valók — nagyrészt *vel* raggal is járnak, de akkor kölcsönös közeledés vagy közelítés van kifejezve: *össze-mérés, össze-hasonlítás, össze-illés*.

a) Alkalmazást jelentők: *alkalmaz, (rég. alkalmaztat), szab, mér, viszonyít, tartja magát* stb. Pl.

Hozzá alkalmaztatás: conformatio. ACsere: Enc. 132. Ritka, a ki így tudja az időhöz alkalmaztatni magát, mind pedig hogy úgy mondjam, az időt magához alkalmaztatni. Mik: TLev. 88. lev. A mi akaratunkat az ő szent akaratjához szabjuk. Tel: Evang. 78. Kelést fekvést szabja gönczöl szekeréhez. Orczy: KöltH. 72. Boldog, ki jóllehet fenköltén érez, céljait hozzáméri erejéhez. Greguss Ágost: «A lángész.» A ki elvekhez tartotta magát. Ar: Próz. 408. [Shakspere] a sarkpont, melyhez, mióta feltűnt, minden drámai költő igazodik. Kisf. társ. évk. újf. III:73.

Ide tartozik ez a kifejezés: *vmihez képest* = *vmihez mérve*, viszonyítva (noha a *b*) pontba is sorolhatnók, mert váltakozik vele ez a szólásmód: Szent János baptistához hasonlítván mind tökéletlenek, ÉrdyC. 354b.); s innen aztán *pregnans* értelemmel maga a *-hoz* is szerepel e h. *,-hoz képest*. Pl.

Mikoron mi meggondoljuk, hogy mi semmik vagyunk ő hozzá képest. MargL. 24. Körülkanyarítá a puha derékon, mihez a gyapjuzsák termete is vékony. Ar: NCz. 3:97. Erőmhez túlnehéz súly. GyőryV: Shak. XIII:213. (*It is a charge too heavy for my strength.* — Más példák Lehnél 451.)

b) A hozzá-hasonlítást jelentő kifejezések egyenes ellentétei a töle-különböztést vagy különböztetést jelentőknek; v. ö. «Er sieht ihm ähnlich, wie ein ei dem andern; annyira hasonlók egymáshoz, hogy alig lehet őket egymástól megkülönböztetni.» Márton ném. szót. A lélek nem hasonlik magátul, mindenkor azon egy [= mindig magához hasonló.] Fal: BE. 10. V. ö. még ezt a megfelelést: Ha ez mai evangeliumot mellé [az epistola mellé] hasonlítjuk, nem sokban különböznek egymástul. ÉrdyC. 9. — Ide tartoznak: *hasonlít* (rég. így is: *hasonol*), *comparat* és *similis est*, *hasonló*, *hasonlatos*, *hasonlatlan*, *hozzá üt* (v. ö. *réa üt*, ellentétük: *elüt töle*), *rokon* (eredeti jelentése 'közel'), *fogható*, *egyenlő* (ma csak *-vel* raggal). Példák:

Aehnlichen, hasonlítani, húzni hozzá. Márton ném. szót. Mihez hasonljuk az istennek országát, avagy minemű hozzá illendő állathoz ves-sük azt. Sylv: UT. I:55. Hasonlom azt böles emberhez: *adsmilabitur viro sapienti*. Pesti: Evang. Hasonlítom azt a böles emberhez Kár: Máté. 7:24. Hasonlatos lészen a bolond emberhez: *similis erit viro stulto*, Kár: Máté. 7:26. Némiképpen hasonlatlan volt egyéb emberekhez. ÉrdyC. 529b. Az ember sok esetekben hasonlatlanabb magához mint akárkihez egyébhez. Kaz: Roch. 51. Ezek ábrázatokkal mindenképpen az atyjokhoz Priamushoz ütöttek. Hall: HHist. III:71. (Így Mik: MuN. 301.) A meny-asszony arca oly szép, melyhez nincsen fogható. Bajza. I:157. Kikhez a mint képed mutatja, rokon vagy. II:47. A szónak egyenlőnek kell lenni a cselekedethez. Decsi: Sall. Cat. 3. Hogy Luther egyenlővé tette Melanchthont sz. Pálhoz. Pázm: LuthV. 169.

c) Illést jelentő kifejezések (v. ö. ném. *passen zu etwas* stb.): *illik*, *illő*, *illendő*, *illetlen*; *hozzá való* (*van hozzá*, *kell hozzá* stb. sokszor mint rendeltetést jelentő kifejezések közelednek a cél jelentéséhez, v. ö. *-ra*); — *méltó* (a jó tett méltó a jó emberhez, de: a jó ember méltó a tiszteletre, a jó tett a jutalomra stb.; «Méltó hozzá valami v. méltó ő valamire». Háromszék, NyK. III:9.; de

az egyik kifejezés a másik analogiára van módosítva a köv. mondatban: Ha néki hagyná azt a királyi széket, a melyhez oly érdemesnek tette magát. Mike: TLev. 53. lev.) stb. — Példák:

Mint zsémbes asszony mérges úrhoz, mint apácza ajka barát szájához, úgy mint hurka a bélhez illik. Győry: Shak. 13:184. Teremjete megteréshez illendő gyümölcsöket: ferte poenitentia dignum fructum. Kár: Máté. 3:8. Személyekhez illetlen dolognak állítják lenni. Bíró: Angy. 83. — Se nem kicsiny, se nem nagy, épen hozzám való vagy. Népk. I:319. Világhó termett: világra, életre való. Ny. III:177. Guba gubához, bunda bundához. X:524. No de elég az hozzá, hogy a fekete király oda adta a leányát. VIII:376. De még ez nem elég hozzája. Misk: VKert. 178. Papiros külyühöz elég patakok, folyóvizek vannak. MHeg: TOszl. 12. Nem volt még időm hozzá. RMNy. IIb:60. Hóbortosságod nem hiányzik ilyesekre, s furfangosságod is van elég, a mennyi e csaltságokhoz kell. Győry: Shak. XIII:163. Készítettne ál-kulcsot kapujához: ut portarum clavis adulterinas parat. Kaz: Jug. XI. Keresnem kellett a bánatos borongást, a fényhez enyhítő, jóleső sötétnek. Tompa I:301. Édes anyja, az egyedüli lény, ki megacézolozhatná a terhes küzdelemhez, már régóta a sírban pihen. MSalon. 1884. 160. — Nem méltó én hozzám: non est me dignus. MünchC. Máté 10:38. Nem ápol, ahhoz méltón, a hogy érte tengeren vívtunk egykor. Ar: Arist. II:45.

4. Hozzá-értést, tudást jelentő szólások, melyekben mintegy az értelemnek oda-irányulása van kifejezve (v. ö. *konyít hozzá*, mintegy ,oda hajol, konyul', továbbá *hozzá vet*; hasonlít a szlávtságban divó dativus, Mikl. 591; de más magyarázat lehetőségét is mutatja a köv. idézet, melynek német része a magyart elliptikusnak, illetőleg pregnansnak tünteti föl: »er weiss nicht, wie er es angreifen soll; nem tud a dologgal bánni; nem tud hozzá.» Márton ném. szót. — tehát mintegy e helyett: nem tud hozzá-fogni, kezdeni); ért, tud, ismer (rég.), vél, sejt, vet, *konyít* stb.; *szól hozzá*. Példák:

Elhez csak egy kukkot sem értesz. Mon: Apol. 322. Urat, ki kártyához, serleghez jól ért, s kinek czimerét hordják paripák. MSalon. 1885. aug. Érti v. ért hozzá. (Hszék). NyK. III:9. A gyermekek 18 esztendeig semmit ne tudjanak a bor-italhoz. Káldi: Préd. I:344. Ha ismérsz a marhához. 383. Nem tudok se hozzá, se felőle (Közm). Fal: Jegyz. Egy kicsit vélek hozzá. (Nép. Veszprém.) Sejt hozzá egy keveset. Ball. Jól is hozzá vetett; hanem könnyű volt azt belátni. Ar: Arist. I:34. (Hozzávetés, hozzávetőleg.) Nem is konyít hozzá: er hat keine ahnung davon. Ball. Most már kezdett hozzá hajazni Ráby, hogy mi az a kontrabont. Jók: RR. I:198. (Goromba vagyok én ahho: tudatlan. Nyr. IV:471. Aki speciális viszonyokhoz kellő érzékkel bír. HaviSzemle. III:204.) Kéri vala őket, hogy az uraimék is beszélnének a dologhoz. Fal. 291. Olyan képet vág hozzá, mint macska, ha esőt érez. Nyr. VI:465.)

5. A *hoz-nak* ,*erga*‘ jelentése az irányjelentésből magyarázódik, ép úgy mint a vele egyértékű *iránt* magából az *irány* szóból, vagy a német *gegen*, a fr. *envers* (in-versus) stb. Az ide vágó kifejezések mind erkölcsi viszonyt jelölnek, melyben valaki áll a meghatározott személyhez, és a következő három típus szerint oszlanak meg: a) *bizalmas vkihez*, b) *bizalma van vkihez*, c) *bizalommal van vkihez*. (Az ide tartozó kifejezéseknek egy része az 1. pontban, a vonzódást jelentők közt is helyet foglalhatna.) Példák:

a) A király a Prokopiushoz ájtatosb lőn. TelC. 78. Engedelmesek legyenek az ő férjekhez. Tel: Evang. I:179. Az Isten jó minden teremtet állatihoz. Fél: Tan. 24. Hív, tiszta szerelmes legyen szívem, inti, az mint-hogy ő magát mondja hozzám lenni. Balassa (Szil. kiad.) 43. S neked kihez oly kedvező az ég, adand e nagy munkában is szerencsét. Bajza. I:128. A magyar ritmus itt is hű marad magához. Ar: Próz. 45. Olyan igaz-szívű vagyok tehozzád. NépK. II:113. «A hezza szót *iránta* helyett is használják. mint: jó hezzám, anya hezza, mostoha hezzik (rossz hozzájuk, v. irányukban), jó atyafi hezzánk; bátor hezza.» (Háromszék). MNy. VI:229. Ő nem kegyetlen és engesztelhetetlen a bűnösökhöz. Pázm: Préd. 179. Csak a ki hűtelen honához, vadász hazáján kívül élveket. Garay. ÁlnoK hozzánk. Nyr. VI:172.

b) Lészen vala ő hozzá istennek csudálatos kegyelmessége. EhrC. 63. Nagyobb reménység volt halálához mint életéhez. Hall: HHist. III:269. Nincsen legkisebb reménység életéhez. Mik: TLev. 66. lev. Nincs enyhem, nincs békeségem, nincsen biztom senkihez. Vitk: Munk. I:30. Alig hihetni, hogy ... lehetne hite igazságban, bizalma bárkihez, rokonszenve bármely ügy *iránt*. BSzemle 1874. VI:204. (Micsoda nehezen venném a szultánnak hozzám való nagy kedvkeresésit. Mik: MuN. 138.)

c) Nem illik neked lenni hozzám most fél kedvvel. Balassa (Szil.) 42. Azon szeretettel légy hozzám, mint a melyet gondolod, hogy érsz hozzája. Mik: MuN. 162. Gyűlölséggel tekintsz és nagy pirogatással vagy hozzám. 186. Legyen hozzám bizodalommal. Kárm: Fanni. XIX. Mint látjuk, az *igének* itt nem nagy szerepe van, mert rendszerint a lét-ige lép föl az ilyen mondatokban. De ha előfordul is néha egy-egy másféle ige, a határozó rendszerint nem szorosan ehhez, hanem valamely elvont főnévhez tartozik. Pl. Mért hogy én hozzám ájtatosságot vallottál, ezért akarám magamat neked megjelönteném. KazC. 52. Hogy az Istennek szerelme hozzánk megtessék. Kár: Credo. 49. Gyermeinkhez jóakaratomat mutattad. Hall: HHist. I:17. Hűségét meg akarta hozzája tartani. Mik: TLev. 77. lev. Megértethetem a népemmel, hogy micsoda engedelmességgel tartozik akaratomhoz. Mik: MuN. 280. — Elvont főnév nélkül: Ha még meg nem hűtél hozzám [e h. ha hűtelen nem lettél hozzám]. Kálm: Koszor. I:172. Mint kelljen az nemes rendnek az községhez és viszontag az községnek az felső rendhez magát tartani [*irányában viselni magát*] meg mutatja. Decsi: SallCat. Előszó. 4.

Csak egy kis igecsoport van, mely a régieknél gyakran előfordul az 'erga' jelentésű *hoz-zal*: *bízik* (ez a legújabb korig is előfordul),¹⁾ *kétkedik*, *gyanakodik*. Pl.

Nem bízhatni hozzá: *vir fidei ambigua*; *bízik* magához: *armatus audacia*. PP. lat. Volna mihöz bízniok. ErdyC. 621. Veszedelmes, mikor ember csak maga saját ítéletihez bízódik e dologban. Pázm: Kal. 627. (MF.) Mit bízol te ember múlt tisztességhez?... Inkább bízzál bátor jégen írt bötükhöz. Prág: Serk. 751. A követek bizakodhatának ügyökhöz: *satis confidunt*. Kaz: Jug. XII. Többet bízza adományaikhoz, mint ügyökhöz: *largitione magis quam causa freti*. U. o. XV. — Az király te hozzád kételkedik. KazC. 91. Kétkedem hozzád, netalán valami leányt megkedveltél. Balassa (Szil. kiad.) 211. Annakokáért régtől fogva gyanakodott hozzájok: igitur olim sibi esse suspectos. Forró: Curt. 360. Gyanakodnak hozzájok. Bethl: Tám. 57. (Nem kell embernek jámbor feleségéhez gyanusnak lenni. Kár: Bibl. I:655.)

6. Végre egészen dativusi jelentést vesz föl ragunk a szólast, mondást, folyamodást, imádkozást jelentő igeéknél.²⁾ Az

¹⁾ Egészen egyéni nyelvérzék sugallatának látszik s nem egyezik a tényekkel Szvorényi megkülönböztetése (Nyt. 316. §.), mely szerint «bízik az alany abban, kiben v. miben önmagára visszaható reményt, várakozást helyez, pl. Bízik az Istenben, saját erejében; bízik az alany ahhoz, kihez, mihez v. ki iránt, mi iránt önmagára vissza nem ható reménnyel, várakozással van, pl. Bízik betegéhez, hogy felgyógyul, bízik valakihez, hogy megteszi magáért. Mindkettő találkozásával: Nem sokat bízom az olyan ifjakhoz (azaz nem sok reménnyel vagyok irántok, önmagokra nézve), kik Isten-ben nem bíznak». Vessük össze ezzel a következő mondatot: «Futás által úgy sincs remény a menekvéshez: remény csak elszánt küzdelemben van.» Ar: Próz. 164. Ebből azt lehetne következtetni, hogy az ember abban bízik, a ki vagy a mi által valamely célzt akar elérni, de ahhoz bízik, a mit el akar érni, tehát a célhoz. De a megkülönböztetés ép oly kevésbé hangzik egybe a nyelv tényeivel, mint az első (V. ö. még CzF.) — Tudjuk különben, hogy *kétkedik* és *gyanakodik* ma szintén *ben*-nel járnak, mint *bízik*.

²⁾ Már az 'erga' jelentés is közeledik a dativushoz, a mennyiben a dativus is előfordul ilyen értelemben. A régiek pl. egyaránt használják a következő két szerkezetet: Mi is ezen jóval lennénk hozzájok. Born: Préd. 715. Soha meg nem tagadom, hogy énnékem jóval voltál. KatLeg. 3832. v. — A következő idézetben a latin dativusnak m.-hoz felel meg: Ki barát inkább, mint testvér testvérhez? *quis amior, quam frater fratri*? Kaz: Jug. X. (A finnben, hol úgy is rendszerint azonos a dativus az ablativussal: *Kuka voipi olla ystävällisempi, kuin veli veljelle?*) — «Némethez szolgál a magyar» e h. németnek (a csángók mondják Nyr. X:200.): V. ö. e fönt tárgyalt régi szerkezetet: *ukihez hallgat* = *einem gehorchen*.

allativusnak dativusba való átmenetéről l. a *nek* rag tárgyalását. Az ide tartozó igék néha maguk is világosan mutatják a térbeli fölfogásból kiinduló észjárást. Így mondjuk: vkihez intézni beszédét, levelét stb. Így a *folyamodik* (rég. *folyamik*) ige voltaképp a. m. re-currit, foly, fut vkihez. V. ö. még: Forduljatok hozzám bőjten és siralomban. BécsiC. Könyörgéseket az Istenhez minden naponként nyujtván. Toln: Vig. 2. Minden ág a kezünkben szakadott, mert nem az isten segítségéhez kaptunk [v. ö. kap vmin]. Mik: TLev. 85. lev. — Efféle szerkezetben leginkább a következő igékkel találkozunk:

a) *szól, beszél, ír, ízen*. Ezek *-nek*-kel is használatosak, de azzal a különbséggel, hogy a *-nek* — alapjelentéséhez képest — határozottabb, céltudatosabb árnyalatot fejez ki. Ez legfeltűnőbb a *szól* és *beszél* igéknél: *szól hozzá* csak annyit tesz, hogy megszólítja, hozzá irányozza szavát, de *szól neki*, ha meghatározott és kifejezett céllal mond valamit, pl. így szokás mondani: Szólj a cselédnek, hogy hozza be az edényt; a gyerekeknek, hogy tanuljon; a levél, az intés neki szól, nem hozzá; s azért használunk a *mond* igével csak *-nek*-et. (A közönséges nyelv szokás inkább dativust tett volna a köv. mondatban: Szétosztott az [a színész-társaság] a nélkül, hogy hozzám valaki szólott vagy sorsomról intézkedett volna. Ar: Önéletr. — «Alig mondotta ki, t. i. e néhány szót paripájához, egyszerre...» Bajza. II:55. Itt nincs egyenesen kifejezve, hogy paripájának mondta, hanem csak mellesleg, mintegy e h. röviden: alig mondta ki e néhány szót, melyet paripájához intézett.) — Példák:

Keassatue uromchuz chármul. HB. Hozzá szól: affatur, alloquitur MA. Egy szót sem szólottunk egymáshoz. Gyul: Vén szín. V. En beszélek te hozzád, s te nem hallod beszédem. Pet. Kezde ő hozzá beszélgetni, hogy hallaná mit mondana. VirgC. 41. Jugurthához ily beszédet tarta: dicitur hujuscemodi verba cum Jug. habuisse. Kaz: Jug. IX. És ime isteni felelet lőn hozzá mondván. EhrC. 10. Malomban hegedülni, sikethez gyönni bolondság [ma csak *-nek*]. Rosnyai: Horol. Turcicum. — Valamikor tegnap tollhoz nyulék hogy hozzád írnak, el kelle löknöm azt: so oft ich gestern die feder ansetzte, um an dich zu schreiben, so oft warf ich sie wieder weg. Kaz: Munk. IX:61. (Valahányszor tegnap penához nyultam, hogy néked írnak, ugyanannyiszor vetettem azt el. A «Bácsmegyei L.» 1. kiad.) Imhol egy levélke az uramtól a maga kisasszonyához: An ihre herrschaft, das gnädige fräulein. Kaz: Barnh. 61. Nem egyszer jártam így, mikor hozzád írni kezdettem; így vagyok, ha másnak írok. Ar: Élet. 115. Kevés idővel halála előtt írt hozzám néhány

sort. Jók: Emlbesz. Jós. felett. Néhány napok múlva hozzám izent, hogy kóferemet küldjem hozzá. Kaz: Lev. III.239.

Az igazgató, kihez ajánlva voltunk. Gyul: Vén szin. V.

b) *folyamodik, imádkozik, fohászkodik, könyörög* stb. Pl.

Mely érdemekkel segít mostan minden hozzá folyamó bűnösöket. MargL. 96. Kihez folyamodunk, ha nem istenhez? Eötvös. Te hozzád imádkozom: ad te orabo. Kesztc. 6. Uramhoz fohászkodom: ad Deum meum clamavi. 27. Hozzád sirok, téged imádlak borulva. Dayka (Abafi kiad.) 64. Zu Gott um gnade flehen: istenhez kegyelemért könyörögni. Ball. ném. szót. Ő is térden állva kunyorált a királyfió életért. Nyr. IX:234.

A MAGYAR HATÁROZÓK.

A M. TUD. AKADÉMIA TÓL LUKÁCS KRISZTINA-FÉLE JUTALOMMAL
KITÜNTETETT PÁLYAMUNKA.

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND

EGYETEMI TANÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A FINN IRODALMI TÁRSASÁG L. TAGJA.

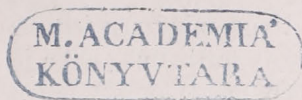
ELSŐ KÖTET MÁSODIK FELE.

Ára 1 frt 60 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1890.

5. A nek-ragos határozók.

Helyhatározók.

Illeszkedés nélkül fordul elő ez a rag a Halotti Beszédben (*foianec, halalnec, puculnek*) és Anonymusnál (*Oundunec, Tosunec, Cundunec, Usubunec*). A codexekben már mindenütt illeszkedik, de a göcseji nyelvjárás még mai nap is ejt ilyeneket: *uománek, szuománek* (almának, szalmának), *nyavalánek* stb. — A *nekem* és *nékem* alakok az eredetibb *nékem* ejtésben egyesülnek. Hogy pedig a *-nek* rag is valaha hosszuhangú volt (*-nêk*), azt bizonyítják egyes codexeknek ilyen adatai: *bwnekneek, kertneek, kyneek* (ÉrsC., ÉrdyC. stb.). — A 3. személyű *neki, neki-k* nyelvmemlékek s nyelvjárások tanúsága szerint *neki-je, neki-jök* alakokból rövidültek. Maga a *neki-* nyilván olyan lativus alak, mint *belé, felé, messzi* stb., úgy hogy a *nek-* alapszóból s az egyszerű lativus-ragból van összetéve.

A *nek* viszonzónak fő jelentéseit helyesen állapította meg már Révai, Grammatikájának kéziratban maradt III. részében. Az *irányjelentésre* efféle példákat említ: *a tónak hajtotta lovait*, s a datívusi és genitívusi jelentést ily szókkal magyarázza: «*A gazdának adom a pénzt*, vulgo redditur: hero dabo pecuniam, genuine hoc exprimit: heri directione dabo pecuniam. Etiam possessio ejus ope clarius indicata: *a gazdának pénze*, vulgo heri pecunia, proprie hoc valet: heri directione pecunia ejus.» E három jelentésnek összeférhetését fényesen bizonyítja a vogul nyelv is, melyben a *-ne* rag allativust, dativust és genitivust képez. Nekünk azonban a három jelentéshez még egy rovatot kell csatolnunk: azokat a kifejezéseket, melyekben a *-nek* szerepe a térbeli jelentésnek könnyű átvitelén alapszik, melyekben a térbeli irányt a cselekvésnek képzelte iránya helyettesíti. Az ide tartozó kifejezések

tehát véghatározók, sőt részben egyenesen célhatározók. Köztük legfontosabb a valamire való rendeltetés kifejezése, a factivusi *-nek*. — Hogy mindezen jelentések közül legrégibbnek a térbeli irányulást tarthatjuk, azt a jelentések egybevetésén kívül már a *nek-i*-ben megállapított lativusi *-i* rag is bizonyítja.

Révai az id. h. egy héber szón kívül a következő lapp viszonyaszt egyezteteti a mienkkel: *néiga, néik* «erga, recta ad». Bu denz a nélkül, hogy tudott volna Révai egyeztetéséről, szintén fölállítja szótárában ezt a magától kínálkozó egybevetést. A lapp viszonyaszt megmaradt az eredeti helyi jelentésben, s az illető lapp mondatokban magyarra is mindig *nek*-kel fordítható: *néika mannet* neki menni; *nordesti muora néig* neki ütközött a fának. E viszonyasztóknak alapja Budenz sejtelme szerint azon *ner* szó, mely 'orr' jelentésével van meg több ugor nyelvben (a *-k* már képző volna). E szerint *neki* eredetileg annyi volna, mint 'az orrához, előrészhöz', azaz 'szemközt, szemben vele'.

Láttuk, hogy a térbeli irány a *nek* szócskának legrégibb jelentése. Igaz, hogy a *nek*-es helyhatározó találkozik néha indogermán nyelveknek dativusával (pl. útnak indulni: *viae se committere, dare*; égnei emeli kezét: *caelo tollere manus*; neki megy a szigetnek: *accedit insulae*: *er nähert sich der insel*; a szlávtságban is van, kivált régebben, helyhatározó dativus, de ott a. m. -hoz, -be, -ra Mikl. 580.), de ez a megfordított fejlődés nem szólhat ellene a mi föltevésünknek.¹⁾

A *nek*-et helyhatározásban rendesen a *neki* igekötővel erősítve használjuk: *neki megy a falnak* stb., l. alább. E nélkül leginkább a *hegynek, völgynek* kifejezésekben használjuk; de nem ritkán egyéb szólásokban is. Példák:

Isten feltámasztja őket és mindeneknek látására mennek fel, ErdyC. 32.²⁾ Czúczáját neki eklelé [a sárkánynak] 265b. Ostromnak menének, nagy rettenetösen sz. Gellérd hegyének Tin. 9. Intafernes jutván a palotába, a belső ajtónak egyenest váltta. Cserényi: PersF. 36.

¹⁾ Egyébiránt némelyek szerint az indg. dativusnak is azon alapjelentése van, a mi a miénknek. E kérdésnek megoldatlan voltáról l. Misteli, Zeitsch. f. Völkerpsych. XVI:417. s köv.

²⁾ A HB.-ben, Ehr., Bécsi és Münch. cc-ben úgy látszik nem fordul elő helyhatározó *nek*, de ez nem csoda, mert olyan szolgál fordításban, minő ezeké, alig van valaha szükség erre a határozóra.

Térj nekik és öld meg a papokat: irrue in sacerdotes MA : Bibl. I:267. Kelepelnek mint a szélnek bocsáttatott rossz lantorna, Diósz. Bónis : Részszegs. 22. Felemeli véres törét édesének, jajgatási között akasztja mellének, általúti magát s véget ad éltének. Gyöngy : Kem. 73. Kiket a kétségben esés tűznek, viznek viszen, Fal : NE. 50. Az asztalnak menvén : nach dem tische zu gehend Kaz. V:130. Kamrád mecse volt szerencsénk, annak vevénk utunkat KisfS : Somlyó 1:62. útnak indult Szóke Bandi KisfK. Merész rohanás a célnak, Ar : (Szép. Figy. I:13.) Ereszsz, hadd forduljak ennek a falnak. Gyulai : Vázl. 86. Chalupka oda támasztotta fejét az ajtóküszöbnek. Miksz : Nemz. Ur. 272. A kapufélfának roskadt, a gyenge Filcsikné fogta föl 280. Falnak vezették = megesalták Nyr. II:369. Hegynek hajt, völgynek tartás IX:224. Dombon van a háza, szélnek van fordítva Népk. I:260. Útnak vötte magát, szaladt a róka, a kutya mög utánna, SzegedN. II:131. Gyönyörű Bán Kata útnak vötte magát 170.

A *nek* viszonyzó abban különbözik társaitól, hogy «azt a tárgyat jeleli, a melyre egyenesen irányul a cselekvény s a melyben egyszersmind célját is leli» (Brassai 280). Azért sokszor melléje is teszszük az *egyenest* módhatározót vagy ennek egy-egy helyettesét; pl.

Maj mögszúr ám, mert tarti ám a bagnetot igyenössen a hátamnak. Nyr. VIII:42. Szuleimán egyenesen Bécsnek tartott. HorváthM. Szembetánczolzva az uj balletmesternek. Kuthy : Rejt. 41.

Érdekesekek az olyan mondatok, melyekben más helyhatározó is van s a *nek*-ragos csakis arra szolgál, hogy a mozgásnak irányát, metsző pontjait jelölje, a nélkül, hogy egyúttal célját is jelölne; pl.

A jövő héten megyek Kassának Sz.-Mihályra. Dess.-Kaz. Lev. II:187. Holnap Sz.-Mihályra indulok Nagy-Mihálynak 273. S indul a hegyeknek Osztroviczba, a midőn épen leszáll az alkony. Bajza I:198. A Királyhágón áthaladván, Édesdnek s Mező-Telegdnek, Nagyváradra érkeztünk. Egyházi Lapok 1867. 501.

Az imént mondottakból könnyen meghatározhatjuk azt is, hogyan különbözik a *nek* a vele váltakozó rokonértelmű viszonyzóktól.

Legközelebb állnak hozzá a helyhatározásra használt *ellen* és *iránt*, mert ezek is a mozgásnak egyenes irányítását fejezik ki : A szél ellen nem lehet sitorlázni. Torony iránt menni. Csak abban különböznek a *nek*-től, hogy soha sem értjük hozzájuk a cél elérését.

A *felé* névűt szintén csak irányt jelöl, de nem egyenesen irányít, hanem csak határozatlanul. Tehát «a *felé*-ben nincs meg két vonás : 1) az egyenesség, 2) a cél, a mi mind a kettő megvan a *nek*-ben» Brassai 284. «Lehet, hogy vki a falu felé ment ugyan, mégse ment a falunak, hanem elkerülte.» Gyergyai : A m. ny. saj. 24. — A hol a különbségtevés nem lényeges, ott *nek* és *felé* könnyen váltakoznak : Ez kelet felé visz, az nyugatnak Pet. Ne csapjon Pestnek ; ha teheti, jöjjön Apáti felé. Vitk : Munk. II:91. Kértem a kocist, hogy az Ujváros felé csapjon s kerülje el a nagy utcát 89. — Megjegyzésre méltó, hogy a köznyelvi *lefelé, fölfelé, kifelé, befelé* helyett a göcseji és rábaközi nyelvjárás ilyeneket használ : *lenek,*

fölnek, kinek, benek Nyr. V:67. Nem találta el, nagyon *fének* lőtt VII:467. Az ifjúr háttal ült *előnek* VIII:139. Idának odának rángatni II:371. Szint-
 úgy *hátrának, arrának, errenek, merrenek* (l. e. kifejezésekről Budenz-
 Album 53, 63 stb.).

Már tetemesebb különbség választja el a *nek*-et a *hoz* tól. Emez mindig megjelöli a mozgásnak végét, de eldöntetlen hagyja, vajjon a cselekvés egyenesen vagy pedig kerülő úton jut-e végpontjához; ellenben a *nek* mindig egyenes irányt jelöl, de nem mindig a végpontot határozza meg. — Hogy a kettő mégis váltakozhatik, arra nézve v. ö. a következőket: «Die leiter an die mauer anstellen: a lajtorját a falhoz támasztani, a falnak vetni: scalas moenibus admovere Tac.» Márton J. ném. szót. «A Krisztus ekkor Péternek fordult: No látod-e Péter, hogy most is ha-zudtál» Népk. III:415.

A *-vá* raggal is fölcserélődik a *-nek* ebben a kifejezésben: Édös anyám, *emögyök világnak* Szeged N. II:35 = *elmegyek világgá*. — Sőt egy szólásunkban még a *be* raggal is fölcserélhető: *ágnak esett* = megbetegedett CzF. s. v. esik (A betegség már régen ágnak döntötte az előregült politikust, PHirl. 1883. márc. 13. 12. l.); v. ö. «Beteg lett, ágyba esett» Népk. II:460.¹⁾

Neki hangsúlyosan az ige elé téve a *nek* ragos helyhatározó erősítésére, illetőleg kiemelésére szolgál s megfelel a német *los* igeikötőnek: *neki-megy* losgehen (auf jemanden, auf etwas); *neki-vágtat* lossprengen stb.

Neki jöve Helt: Krón. 44. Ezen nekimenetel alkalmatosságával lármát tétesen Rák. Lev. III:216. Adorior: reá-ütők, *neki-esem* PP. lat. CzF. szótárából: az agarak *neki-eredtek* a nyulnak; *nekiereszteni* a hadsereget az ellenségnek; *nekimenni* az erdőnek; *neki* szegezni az ágyukat a városnak. — (Első személyre vonatkoztatva így mondjuk: Egy boszus istenség nekem szegezte minden nyilait. Kaz: Lev. III:136. Ma is, hogy ettünk, olyan nehézség jött nekem, hogy le kellett tennem a kalánt. Nyr. IV:228.)

A *neki* igeikötő mellett néha nem is teszszük ki a tárgyat, melynek a cselekvés irányul, úgy hogy a *neki* csak általában a cselekvésnek megindulását emeli ki ²⁾ s annyi mint el v. előre; pl.

«Gonosz egy ló a tett: fölveszi gazdáját, de *neki* bogárzik minden kicsiségre, viszi tűznek, víznek, lehajítja végre.» Ar: BH. Mint harczi

¹⁾ Érdekes, hogy míg «*ágnak esett*» névelő nélkül a m. megbetegedett, névelővel «*az ágnak esett*» pusztán helyhatározás volna. Még érdekesebb, hogy ugyanolyan eredményt szül a névelő a következő német kifejezésekben: *er geht zu bette* lefekszik (aludni); *er geht zum bette* oda megy az ágyhoz.

²⁾ «Indem schliesslich *neki* als allgemeines objekt stehen blieb, auch wenn kein specielleres folgte,» mondja nézetünkkel egyetértve Misteli, Zeitschr. f. Völkerpsych. XVI:437.

szilaj ló megural, ha bátran töri féked; de ha kezéd gyöngé, neki vadul s véged. U. o. Nekiereszteni (a. m. futásnak eresztteni) a lovakat; nekihuzalkodik: kezét v. karját kinyújtja, kifeszíti hajítás v. ütés végett; nekiillengeti magát: módosan nekihelyezkedik (Krizsa) CzF.; nekiterül, mint az úrgomba Nyr. VI:228. = elterül, v. ö. lat. pro-pagatur. A ház fala kifelé akar dőlni, a ház fala neki vetemődött Nyr. VII:224. Laxare fibulam: néki eresztteni a zabolát. Decsi: Adag. 237. A zabolát néki tágitja GKat. Titk. 7.

Véghatározók, célhatározók.

A *nek* viszonzónak helyi jelentéséhez legközelebb állanak azok a kifejezések, melyek azt jelölik, a mihez hozzáfogunk, a mihez készülünk, a mihez szokunk. Hiszen magok a kezdés fogalmát kifejező igék is gyakran csak neki-indulást, közeledést jelentenek (l. a *kezd* etymológiáját Budenznél, v. ö. *in-ire*, *initium*, ném. *darán gehn*, *eingang*, és viszont *ex-ire*, *exitium*, *ausgang*, *kimenetel*). A jelentésbeli átmenet könnyüségét hadd tüntessék föl a következő mondatok, melyekben azon egy ige mellett mindig egy-egy térfogalmat és egy elvont fogalmat kísér a *nek*: Terekök magyarok *ostromnak menének*, nagy rettenetösen sz. Gellérd *hegyének* Tin. 9. *Táncznak, vigasságnak, útnak indultak*. Gyarm: Nyelv. II:63. Imhol *megyen a táborba, az útközelbe, a halálnak: il va se battre, il va mourir* pentétre Kaz: Munk. I:176.

A kezdést és szokást jelentő kifejezések mellett *nek* helyett többnyire *-hoz, ra, be*, a készülést jelentők mellett *-hoz* és *ra* használatosak, s a hol alkalmazzuk is a *nek*-et, rendszerint a *neki* igekötővel erősítjük, épen úgy, mint a helyhatározó *nek*-et, pl. *neki fog a dolognak* stb., l. alább. Igekötő nélkül az ide vágó szólások közül ez a legszokottabb: *futásnak ered.*¹⁾ Egyéb példák:

Menjünk ostromnak. Helt. Krón. 19. Legottan ostromnak ők megindulának Helt. Canc. 124. Üzni fog bennünket erővel ostromnak Zr.

¹⁾ CzF. így is: *futásnak indul, futásnak veszi a dolgot*; az utóbbit Mártonnál is megtaláljuk a *fuga* és *flucht* szók a. «Csatavesztést színelts mikor utána iramodni látta, homlokot változtatva, ellenfelét ő iramította futásnak.» Pesti Napló 31. évf. 272. tárcza. — V. ö. lat. *in fugam se dare, se conferre, se conjicere*; ném. *sich auf die flucht begeben*; finnül *lähtä v. mennä pakoon* stb. Különben még a dativus is előfordul a latinban s az ószlávban hasonló alkalmazásban: *fugae se mandare, se committere*; «*sily béstvu sę jęšę: in fugam conjectae sunt, wol: sie begaben sich auf die flucht*». Mikl. 583.

4:75. — Itéletnek üle: sedebat ad iudicium ferendum MA: Bibl. II:164. Nyugodalomnak akar ülni. MA: SB. 363. Az kik hajókra nem kaphattak, Tisza általuszásának esnek. Szalárdi: Krón. 79. Reá nem értem a csomóba tekinteni, de általesvén legszorgosabb dolgaimon, ennek fogok állani. Kaz. Lev. II:102., 192. Tehetségem gyors fejlődésnek indult. Gyul: Vén szín. V. — Ah, de hiába tekint a távol lenge ködébe: elmarad a kedvelt, s érzete búnak ered. KisfK: Mohács. Búnak eresztette fejét Gyarm. Nyelvm. II:183. Ajkát hadi dalnak eresztvén. Vör: Zal. I. — Basa készíté népit vég ostromnak. Tin. 81. Én csak leczkémnek készülök: ich denke blos der lection nach Kaz: Barnh. 92. Csak csinján a dolognak: óvatos légy Nyr. VII:275. — Hogy gyermeki játékokban szokjatok a munkának. Kaz. III:108.

A neki igekötővel erősítve ¹⁾ ezek a kifejezések sokkal szokottabbak, kivált újabb nyelvünkben. Példák:

Neki kezdünk az életnek. Gyul: Vén szín. II. Nekifekszik: nagy hévvel, buzgalommal adja magát vmire; nf. a tanulásnak, a művészeteknek, a tudományoknak CzF. Neki venni magát: zu etwas sich entschliesen, Adámi: Sprachk. 213. Ugyan neki indult a helység a szántásnak. Gyarm: Nyelvm. II:210. Végre egy gyenge perczében neki ugrott a házassági köteléknek. Miksz: Nemz. ur. 4. Neki foháskodott az ebugatta: erősen hozzáfogott vmihez. Nyr. VII:32. Nem mer neki gázolódni: nem mer hozzáfogni IX:86. Neki lohajtott a dolognak: lelkesedve fogott a dologhoz X:86. — Neki édesedtem az te országodnak megbecsülhetetlen javainak Lép. Regn. cael. 58. Neki hevül a hareznek. Fal: Const. 253. Ha oly igen neki nem szoktak volna az lelki sötétségben való vakságnak. Balásfi: Csepr. isk. 143. Nincs oly rossz, a minek huzamos időig az emberi állat neki nem törődik. Ar: Jóká ördöge. Neki szokott, mint a sváb a főtt krumplinak. Nyr. IV:136.²⁾ — Neki szánta magát a sok nyomorúságnak. Gyarm: Nyelvm. II:246. (a dativushoz közeledik).

Valamint a helyhatározó *neki*, úgy az ide tartozó szólások is ellehetnek gyakran a tárgy megnevezése nélkül, s akkor a *neki* itt is a cselekvésnek beállását, kivált erővel való megindulását jelzi (néha csak csekély köz választja el az *el* igekötőtől). Példák:

A madarak reggeli jó kedvökben úgy neki eresztik csicsergő hangjaikat. Csiky: Ang. ir. I:302. Nekiered az eső: es fängt stark zu regnen

¹⁾ «Nekikészül: a szokottnál nagyobb hévvel v. buzgósággal készül vmire; — nekitürkőzik: türkőzve készül vmire, erősen készül vmihez» CzF.

²⁾ V. ö. lat. *consuescit, assuescit, assuefacit* dativussal. A szlávásban a «tanulás» mellett is előfordul dativus: «učiti čemu neben učiti čto; im erstern fälle fühlt man noch die ursprüngliche bedeutung des verbum, einen an etwas gewöhnen» Mikl. 578. — NB. «Más árnyalatban járul a *nek*-es határozó a szokás-jelentő ígéhez, mint a *hoz*-os... A molnár hozzá szokott a malomzugáshoz, de a lisztlopásnak neki szokhatik.» Brass. 337. V. ö. még: *bele szokik, bele törődik* vmi állapotba, foglalkozásba.

an : Ball. — Utána neki-csinosított kísérői. Kaz : Reg. 259. Neki czifrálkodván, kardcsörtetéssel felmentem Melcerhez. Vitk : II:67. Mi is vetkezőnk neki. Ar : Arist. II:363. — Az idő igen neki erősödött. Monum. Irók XV:670. Neki borotválkozott az idő: kitisztult Nyr. II:85. Mire az esthajnal nekisápadt volna, rá is akadának a hegyes kunyhóra. Ar : TSz. 12, 18. — Látod, vitéz Ivon, monda neki pirulva Mik : MulN. 52. Felöltözvén, neki bágyadt s kornyadozó állapottal, de ugyan csak dolgaimhoz láttam. Monum. Irók XV:382. Achmedani aga neki bízta magát Zr. 10:26, 77: kezdte magát el-bízni. Neki keményedni: obducere callum alicujus animo PP. lat. Mint ősszel az idő neki szomorodtam (Czuczor): kezdtem el-sz. Nekibátorodánk. Ar : Haml. 124. A városligetben neki-élénkül az élet Föv. Lap. XV:1390. Ha ellenzéki lapjaink egy napon neki szelidülnének. Ország-Világ 1880. 3. l. Nekiveszi magát: újabb erőhöz jut CzT. Nekihízik, nekiszépül; nekibúsul, nekibőszül, nekibolondul stb. — «Isten neki!» úgy látszik, szintén a. m. Isten hírével fogjunk hozzá!

Neki-megy, neki-esik s más effélék nem csak nyomatékos, hanem ellenséges megindulást, közeledést fejeznek ki. Ebből magyarázható néhány átvitt szólás, melyben megtámadás stb. van kifejezve, a nélkül hogy térbeli közeledésre gondolnánk. Példák :

Nekik haragudván kurvázza őket. Símbár: 3 Fel. 483. E szerrel [vesztegetéssel] állott azoknak is, kik Opiniussal együtt jöttek Kaz : Jug. XV: reliquos eadem via adgressus. Én kijednek még az útját se monstem keresztül, hogy így neköm agyarkodik. Nyr. VI:517. Jól neki volt öltözve a hidegnek, botosok a lábain, a bundája felöltve. Jók: RRáby 1:216 = a hideg ellen (v. ö. fönt: neki vetkezik).

Szavának áll: mintegy, megindul, hogy szava mellé álljon^e, vagy, szava, ígérete mellé áll, hogy tettét ahhoz mérje^e. Hasonló a latin *promisso v. promissis stare v. satisfacere*, de azért nem tartjuk a szólást latinosnak (mint CzF.: «szavának állani latinos e h. szavát állani»), mert a latin ugyanezt a gondolatot sok más, jóval szokottabb szólással fejezi ki: *fidem praestare, servare, promissum facere, solvere* stb., s mert a régi s a népies nyelvben, mint az alábbi példák mutatják, más változatai is vannak ugyanezen szerkezetnek. — *Szónak áll* rokon ezzel: *szóba áll*; de amazt a *nek* nyomatékossabbá teszi, úgy hogy a kényszer képzeete csatlakozik hozzá, míg emez önkéntes szóbaállás; amaz németül *rede stehen*, emez *sich einlassen mit jemandem, sich in ein gespräch einlassen*. *Szónak állit* = szóra fog, zur rede stellen. V. ö. Nem akarnának ütközetnek állani. Helt. Krón. 39. (Viszont tiszta dativussá téve: könnyen szónak adja magát. Pázm: Pr. 1103.) — Ezekre s a hozzájuk hasonlókra szolgáljanak a köv. példák :

Szavának állott. Pet: JV. Ottan az Fráter György ez hitnek meg-
 állá Tin. 16. Hitlen terek császár hitinek nem álla 275. Az szörzésnek
 állának 312. — Az parancsolatnak hívón megállának 295. (Fölhajtották
 az egész várost lakatos után; egy sem állt kötélnek, Rab Rábyt nem
 akarta megkínozni senki. Jók: RR. III:98. «Sehogyan se akar kötélnek
 állni, pl. a cseléd a ki beszegődött, de nem akar helyre menni; majd
 meglátjuk, kötélnek válik-e: válik-e belőle vmi — jóra való» Lehr 152.
 «Rúdnek áll: engedelmeskedik.» Kecskemét. Nyr. IX:93.) — Hogy be-
 szédnek álljon véle. Megy:6 Jaj II:15. Csak szónak se állj a sátánnak ilyen-
 kor 18. Legjobb volna szónak nem állani vele: am besten, Sie lassen sich
 mit ihr nicht ins wort. Kaz: Em. 77. Kik ötet gazsága miatt szónak
 állítják. Kaz. V:122. Kézbe adja és megy, tovább szónak sem áll Ar.
 MO. 3:11.

Örül neki — örül rajta. A kettő közti különbséget tüzetesen
 fejtegeti Lehr 363; az eredmény: «emitt az öröm inkább csak
 érezve van, amott mutatva is, arczkifejezéssel, jelekkel, magavise-
 lettel» . . . V. ö. «Örül az is e szón, ki maga hozzá jut, s ki látja
 becsülve a maga formáját, Ar: BH. 10. én. és: Megörüle György
 e szónak, hogy bajusza lesz maholnap, s mintha nőne a szép söрте,
 már a helyét is pödörte, Ar: A bajusz; amott általában a. m. tet-
 szett ez a szó, emitt az öröm ki is van mutatva. A nép ezt is
 mondja: *bele-örültek* = megörültek neki v. rajta». U. o. — Az
 utóbbi kifejezéshez v. ö. még: «Örült reá Etel» SzászK: Nib. 252.
 (A régiségben ez is gyakori szerkezet: *örvend vmit, örül vmit*, sőt
 CzF. szerint Győr vidékén ma is mondják: *örvendi a tanulást.*)
 A *neki* emezeknél nyomatékosabban fejezi ki az örömmel a tárgy
 felé fordulását és nevezetes mássát találja a vogulban, hol a lativus
 és dativus értékű *-ne* ragot találjuk hasonló alkalmazásban: Máté
 ev. 13:44 «*præ gaudio illius vadit: tonne çagtem menes, neki ör-
 vendvén elmenne*» (mint Hunfalvy fordítja NyK. IX:120.) — A né-
 metben *sich freuen auf etwas* csak jövődő eseményre irányúl,
 mintegy «örömmel nézni eléje». — Figyelmet érdemel, hogy a
 szlávokban is előfordúl a megfelelő kifejezésben a dativus
 (Mikl. 613), pl. ószl. *raduješi se šumriti družinij?* «látarisne morte
 amici? örülsz-e barátod halálának? Egyébiránt a görögben is álta-
 lános a dativus, vagy magában vagy *ἐπί*-vel: *χαίρειν τίνι* v. *ἐπὶ τίνι*.
 Magyar példák:

Ez új királynak örvendenek. Born: Ének. 14. Örülünk még előre
 annak, hogy holnapután együtt eszünk ebédet. Mik. 67. Volna kinek
 örülnöm. Kárm: Fanni IV. Némely példaszó, mely ma is közforgalom-
 nak örvend. Ar: Próz. 10. (Más példák Lehrnél.) — Ide csatolhatjuk ezt

a népies kifejezést: *nevet neki*, „nevet vmi beszéden v. eseményen“. (»De nagyobb az öröm s a diadalének, melylyel a nép tombol függetlenségének« Sárosi, Arany tromb. 89. »Ily nagy nyereségnek igön vigadának« Tin. 289. Minden szavának édesdeden bólintgatott. Miksz. Nemz. ur. 153.)

Mindezen átviteleknel fontosabb a factivus és a dativus, s ezekről épen azért külön kell szólnunk. Itt még csak a ritkább célhatározó *nek*-et kell emlitenünk. Leggyakrabban a kérdésben használjuk ezt, így: *minek?* s ennek mind jelentés, mind észjárás dolgában megfelel a finn *miksi*, a német *wozu*, a fr. *pourquoi*, a lat. *cui bono*.¹⁾ Teljesen egyező szerkezetet találunk a rokon nyelvek közül a cseremisben, mert ott a rendesen dativust jelző *-lan* rag előfordul célhatározásban is; pl. minek fürdünk? *taza lišašlan jukštulena*, szó sz. egészséges levésnek fürdünk: fürdünk a végett, hogy egészségesek legyünk (67. cser. mondat, v. ö. Budenz NyK. III:450). Valamint a finn *mi-ksi* alakjára nézve translátívus (»mivé, minek teendő, mire szolgál«), úgy a *mi* célh. kifejezéseink is legjobb átmenetül szolgálnak a factivushoz. — Példák:

Minek nékem téged bírván, egyéb kincs és gazdagság? Orezy: Költ. h. 135. Hogy minek jön a pap? Elmondom mi végett. Miksz: Eszterh. tov. kaland. 28. Mit bámulsz? nincs minek megütköznöd ezen. Ar: MO. 2:107. (A föld szántatik búzának Gyarm. Nym. II:59.)

Valamint a *miért*-et okról, célról egyaránt használjuk, úgy viszi át a kapnikbányai nyelvjárás (NyK. II:369) a célh. *minek*-et az okhatározásra: »*Minek* mind kérdőleg, mind visszahatólag e h. mi végett. Visszahatólag: *a minek* v. *minekhogy*, *a mér* v. *a mér hogy*; pl. *a minek* v. *a mér hogy* jó vagy, szeretlek«. L. M. Kötösz. III:241.

Factivus és prædicativus.

A factivus (vagy translátívus) azt határozza meg, a mivé tesznek valakit vagy a mivé lesz valami, a prædicativus pedig (vagy nuncupativus) azt, a minek neveznek v. vélnek vkit. A latin nyelv mind a két határozót appositioval helyettesíti, éppen az úgynev. attributum prædicativummal; a német a prædi-

¹⁾ V. ö. még az efféle latin dativust: cohortes praesidio reliquit; l. a köv. cikket. — A törökségben még ilyen célhatározó dativust is találunk: »*Ul urmança utınça barçan*: ő az erdőbe fáért ment« Bálint G. K.-tatar Nyt. 108.

cativust appositivá teszi, de már a factivust rendesen a *zu* előszóval jelöli: *zum narren machen, zu nichte werden*, s ez már egészen közel jár a mi szerkezetünk eszejárásához. A megfelelő finn translativus *-ksi* ragja eredetileg szintén a hová kérdésre felelő irányrag, pl. *taaksi* hátra. A cseremisiz rendesen az illativust használja, pl. *miñ tudom crobeš tarlešem*, szó sz. én öt örbe fogadtam; *čela tudom puro jingeš pagalad*, szó sz. öt mind jó emberbe tartják, l. Budenz NyK. III:453. De használja ugyancsak a cseremisiz (a mit Budenz u. o. 450 nem vett észre) a dativust is, noha Reguly megjegyzése szerint (l. 38., 39. mondatát) ritkábban; pl. *miñ tide šedangem puem orluklan* én e búzát adom vetőmagnak (77. mondat, szintűgy 75., 76.). A mordvin nyelv is fölváltva *-ks* ragú translativust vagy pedig *-di* végű dativust (allativust) használ; pl. *postufoks* (v. *postufindi*) sivekšnes pásztornak szegődött» (l. Budenz Md. Nyt., Reg. 3., 4., 18. mond.).¹⁾ — Megemlíthetjük még, hogy a latinban is találkozunk efféle dativussal, pl. *hunc sibi domicilio locum delegerunt*: ezt lakóhelyüknek választották; és a szláv nyelvek is használják dativust a ,tenni, válni, lenni‘ mellett, Mikl. 612. — Miklosich 727 még a sajátosságos szláv, különösen lengyel instrumentalis praedicativust is az irány képzetére viszi vissza (az instr. alapjelentése ő szerinte ,vmin át‘, mint a mi által névtónké): »Die wahre natur glaube ich in einer ideellen bewegung zu finden, die auch im mittel-lat. *tollere ad uxorem*, im alt-fr. *eslire à roi*, .. und durch analoge sätze anderer sprachen angedeutet erscheint».

Igy magyarázta nálunk is Brassai 281. a praedicativust, Szvórényi ellenében. Az utóbbi ugyanis (309. §.) figyelmeztet arra a különösségre, »hogy ezekben a *-nek* tulajdonító rag a neki irányulás, neki tulajdonítás eszméjét csak fölötte gyöngén vagy éppen nem fogadja el, de sőt az ellenkezőt, t. i. azt, a mi tulajdoníttatik, és nem azt a kinek tulajdoníttatik, jelöli ki»; vagyis hogy azt mond-

¹⁾ A török (oszmanli, kazáni-tatár stb.) nyelvek is a »lesz, változik» igék mellett az ő dativusukat használják, mely voltaképen szintén allativus; de más igék mellett is előfordúl a dativus mint factivus; pl. *Min siña kunakka baram* én hozzád megyek vendégül» Bálint G. K. tatár nyt. 108. *Minñ aźātkā aldım* ezt kölcsön[be, hitelbe] vettem 111. — A héber dativus is voltaképp allativus, és szolgál praedicativusúl is, pl. II. Sám. 5:3 fölkenték Dávidot »lémélék» királynak (királylyá Kár.).

juk: *Pált Saul-nak nevezték*, holott ez volna a természetes kifejezés: *Pál-nak Saul nevet adtak*. Ez ellen Brassai talpraesett elemzéssel felel: «A nyelvalkotó szellemnek teljes szabadságában, jogában, hatalmában állott nem a nevet küldeni az emberhez, hanem az embert a névhez... Általában, valamint a praedicatumot a subjectumnak tulajdoníthatni, a subjectumra ruházhatni, szintűgy lehet a subjectumot a praedicatum alá fölvenni, mi a legszabatosabb logikai nyelven van mondva. *Pált Saulnak nevezték*, ezt nem csak így lehet elemezni, hogy Pálnak Saul nevet adtak, hanem jóval közelebb járva így is: Pált Saul név alá bujtatták. Van nyelv, lehet több is, melyben a hívás, nevezés rendes szólama éppen az első elemzés szerint van alakítva. Mózes I. 1:5. szóról-szóra: És kiálta (híva, neveze) a világosságnak napot és a setétségnek kiálta éjjelt,» — azaz: nevezé a világosságot napnak, a setétséget éjszakának. (V. ö. Móz. I. 26:18 «hítt nekik nevetet», magyarul is: adott nekik neveket.)

Azonban, noha az idézett elemzés magában véve nagyon helyes, mégis más véleményt kockáztatunk. Ugyanis a praedicativus és factivus oly közel állnak egymáshoz, hogy nézetünk szerint egymásból fejlődtek. Az utóbbit bajos volna az előbbiből magyarázni, ellenben valószínűnek tartjuk azt a fejlődést, hogy a *-nek* előbb factivust fejezett ki s csak innen ment át utóbb a praedicativus szerepére; még pedig úgy, hogy a valóságos annak-tevés mintájára fejezték ki a gondolatban vagy név által annak-tevést (vminek vélni — vminek mondani; v. ö. Wiedemann szabályát az ész factivusról 335: «Im factiv steht das nomen, welches angibt, wozu etwas wird oder gemacht wird, sei es in der wirklichkeit oder nur in der vorstellung». Egyébiránt már egy régebbi német nyelvész is kimondta: «Der finnische nuncupativ gehört in die sphäre des factitivs», Herling: Syntax 1830. 230. lap). Ugyanilyen átmenetet észlelünk több nyelvben a factivussal egyértékű denominalis ige használatában; pl. *helytelenít*: szó sz. helytelenné tesz, de tényleg: helytelennek tart v. mond; szintűgy *bizonyít*, lat. *probat* stb. Továbbá az ezekhez közel álló míveltető igeiken; pl. *hibáztat*: szó sz. hibázni készit, de tényleg: hibásnak mond; szintűgy: *származtat*, *eredtet*; «eleget *halatták*, pedig most is él» Kreszn. — E szerint még a factivus szorúl magyarázatra.

S itt szintén eligazít bennünket a *nek* viszonyszónak irányjelentése. Az az ideális vagyis képzelt mozgás, melyet Miklosich említ, szintoly kielégítőleg megmagyarázza a factivust, mint a hogy Brassai magyarázta vele a prädicativust. A factivus egy állapotból másba való átmenetet fejez ki, csakhogy nem elvontan, hanem «concrete fejezi ki az állapotot (tulajdonságot), melybe az alany v. a tárgy az állítmány által jut» (Buden z a finn translativusról, Ny t. 44. §). Tehát pl. *a legényt katonának viszik* = a legényt katonaságnak, katonaságba viszik. *Ő is kémnek indul* Czuczor 1:189 = kémkedésnek adja magát, elindul kémkedni. Ugyanezt az átmenetet, ha a kiindulásul szolgáló állapotot vesszük tekintetbe, szintén konkrét főnévvel fejezzük ki, pl. *a gyermekből ifjú válik* = a gyermekségből kiválik az ifjú. Hasonló észjárást látunk a már fönt idézett cseremis z szerkezetben: *saldakeš kaeš* (Reguly 37. mondata) : katonának ment, szó sz. katonába ment, mintegy : a katonaságba ment. «Örökösömmek fogadtalak» Sall. Jug. IX. Kaz. ford. = «*te in regnum meum accepi.*» (L. bővebben a ből viszonyszót.) Népünk nyelvében csakugyan egyre megy pl. «*halálnak vált*» (a meghalás pillanatában mondják Nyr. VIII:177. «Haldokol a többi között, neki válik a halálnak» Vajda J : Kis. költ. 32.) és *halottnak vált*. Éppen így mondjuk *katonaviselt* embernek a katonaság-viselt embert; v. ő. ném. *soldaten spielen* : katonásdit játszani, stb. eff. (V. ő. még a prädicativusra nézve *királynak, papnak választ*, és : *királyságra, pap-ságra választ*).

a) Factivus *nek*.

A factivusnak közönségesebb ragja, mely irodalmi nyelvünkben majdnem elnyomja a *nek*-et: a *-vá vé* rag. Pedig «hogy sok esetben a két rag alkalmazása lényeges különbséget idéz elő, az kétségtelen; a kérdés tehát az, hogy mily kitételekben állhat csak az egyik, s vannak-e s melyek azok, a melyekben árnyalatkülönbség nélkül mind a kettő használható». (Nyr. II:160.) Ezt a kérdést tehát mind itt, mind pedig alább a *-vá* rag tárgyalásánál folyvást szemünk előtt kell tartanunk. Gyergyai (A m. ny. saj. 26) a következő különbséget találta a kettő közt: «*Nek* tulajdonító, *vá vé* pedig fordító, átalakító; ha vminek (nem vmivé) tesz, választok, nevezek, fogadok vkit, ezzel még nem teszem azzá, csak

akkor teszem azzá, ha azzá tudom változtatni, alakítani, képezni, a mivé önmagát is teheti, képezheti vki». Brassai is ugyanazt mondja 284: «A -vá vé átalakulást jelent, a nek erről az oldalról csak tulajdonítást. Papnak tehetnek emberek valakit, de pappá csak a szent lélek teheti». És ismét 314: «A -vá vé raggal csak akkor szabad élni, midőn a tárgy merőben átalakul a szóban forgó ragos határozóvá. Ezért jó: *emberré teszek*, azaz téged jelentéktelen egyént olyanná, a ki ember a talpán; nem jó ellenben: *hadnagygyá teszek*, mert a hadnagyság csak hozzá járul az egyénhez, nem pedig átalakítja. *Hadnagynak teszek*, egyedül csak így hibátlan». — Ezt a megkülönböztetést a mi nézetünk szerint inkább így kellene megállapítani: a -vá rag tisztán objektív kifejezője az átváltoztatásnak, az átalakulásnak tényleges megtörténtét jelöli; ellenben a nek szubjektív, szándékos, célzatos átváltoztatást, rendeltetést fejez ki. Hogy valóban ez a különbség a kétféle határozó között, azt legvilágosabban olyan példákon tűntethetjük föl, melyekben már maga az igefogalom magában foglalja a szándékosságot, célzatosságot. Így pl. a *teremt, nevel, választ* igék mellett nem -vá, hanem *nek* ragot alkalmazunk, éppen azért, mert szándékos átváltoztatást jelentenek. Példák: Téged az Isten úrnak akart volt teremteni Nyr. 1:81. Az ember csak szegénynek van teremtve, étvilág dolgozni kell. 423. Költőnek szült anyám Pet. Nem születtem arra, hogy itt béka módra káka között lakjam; nem is teremtoztem béresnek, villásnak. Ar: Toldi 4:16. — Ez az, a kinek pápista felesége van, a kinek leányai pápistáknak neveltetnek. Kaz: Lev. III:178. Minek is az ilyen embereknek a gyerekek, ha nem bírják becsületesnek nevelni. Miksz: Nemz. ur. 51. Itt áll fiam, növelje ön hasznos polgárnak őt. Tompa I:324. Papnak tanult [hogy pap legyen] Nyr. VI:470. Vkit vezérnek, bírónak stb. választani. — Olvassuk ugyan Pesti G. 111. meséjében: «Kezde az isteneknek hálákat adni, mivelhogy őtet nem lóvá teremtettek volna»; de ez a mai nyelvszokással ellenkezik.¹⁾ S mondhatjuk ugyan, hogy vki *finnyássá nevelte* a lányát, de ez nem volt célja

¹⁾ «The gods made you, unlike all others, chaffless» Shak. Cymbeline 1. fv. 7. szín; ezt Rákosi Jenő így fordítja: *Tégedet az istenek polypátlanul különbbé teremtenek mindenkinnél*. Ebben fönnakad nyelvérzékünk, és még inkább fönnakad Vörösmarty következő mondatában, melyben csakis

az illetőnek, hanem váratlan, magától beállott eredménye a ferde nevelésnek.¹⁾ Ezekkel szemben pl. a *válik* és *lesz* igék, melyek kizárják a szándékosság képzetét, mindig *-vá* raggal szerkesztődnek. — Alább lesz még nem egy alkalmunk e különbség megállapítására. Itt még csak arra nézve kockáztatunk véleményt: honnan van az, hogy *vá*-val szemben *nek* a szubjektív és szándékos átváltoztatást jelzi? Talán azért fejlődött ki e különbség, mert a hol csakis szubjektív, csakis képzeletünkben, véleményünkben való átalakításról van szó, szóval a praedicativus esetében már legrégibb nyelemlékeinktől kezdve mindig csak a *nek*-et használja nyelvünk. Valamit *jónak vélünk*, *szépnek képzelünk*, *helyesnek mondunk* stb.²⁾ «Az ellenséget pornak, semminek nézik, nem porrá, semmivé nézik; ez akkor lehetne, ha azzá tudnák igézni a nézés-sel.» (Gyergy: A m. ny. saj. 27.) S még azt is tekintetbe vehetjük, hogy *nek* mint valóságos célhatározó is használatos: *minek?* stb., l. az előbbi czikk végét.

Az itt megállapított különbség teljes mértékben csak a mai művelt élőbeszédre nézve áll. Régibb irodalmunk és a mai népnyelv gyakran alkalmazza a *nek*-et a célzatosság árnyéklata nélkül; viszont a mai irodalmi nyelv szereti a *-vá* rag határait a *nek* rovására kiterjeszteni. Az utóbbira a *-vá* ragnál fogunk példákat látni; az előbbi cserére szolgáljanak bizonyítékul a következők, melyekben a mai, irodalmilag művelt nyelvérvék a *-vá* ragot várná:

a jambus kedvéért van *-nek* h. *-ül*: «*O hölgy! az isten gyönyörül teremtegedet*». V. ö. még *-vá* raggal: *Engemet nem teremtett oktanlan állattá*. VitkC. 30.

¹⁾ Az irgalomból emberré nevelt lelencz. Baksay: GyÖ. II:159.

²⁾ Azonban néhány régi írónknál ilyenek is találkoznak: *valamit szemeremmé, szégyenné tartani* (Sylvester). «Aristoteles azt vallja, hogy *azt jobb állatjá tartja, az kiért más állat vagyon*» (Kat. leg. 786. vers): *omnis finis praestantior est eorum, quae ordinata ad finem*. «*Én mentül jobbá tartandám, ha én ez lejánt vallhatnám*» (u. o. 1842. vers). És a csángó nyelvjárásból is föl van jegyezve ez a szerkezet. Nyr. X:200: «*nem tartanak emberré ingünket* e h. embereknek» [bennünket]. — De a köznyelv pontosan megkülönbözteti ezt a két kifejezést: *bolondnak tart valakit* (praedicativus, er hält ihn für einen narren); és: *bolonddá tart valakit* = *bolonddá teszi, elbolondítja* (factivus, er hält ihn zum narren).

Én azt szerencsétlenségnek nevezém, a mi mást nagy szerencsésnek tehetne volna. Mik: MulN. 137. Láncz nélkül rabnak tettél. Amade: Vers. 185. Ez a tekintet toleránsabbnak tehet bennünket egymásnak érzései s bánásai iránt. Kaz: Lev. III:128. Mért tévél engemet a világ csúfjának? Népk. III:172. Ugy összerontottam magamat, mintha gúzs-nak megfacsartak volna. Nyr. IV:554. | Az öreg koldús legénynek váltód-zik. Szeged N. II:121. «Az ujságírókhoz. Titeket a maradék foghat csak tartani becsben, majd ha hazugságatok régi igaznak avúl.» Vitk. I:125. Itt váltig fogjuk kóستolni, ha jónak avúlt-e 103. Kancza teje bornak ha meg-erjed. Ar: III:380. Hattyúnak vált. Merényi: Dun. Népm. 1:56.

A következő mondatokban megvan a czélzatosság, de a mai irodalmi nyelv (mely kivált a *tesz* igét csak a választás v. kinevezés értelmében szokta *nek*-kel szerkeszteni) mégis inkább a *-vá* ragot alkalmazná:

Nagy sok kastélt csinála, erős klastromokat, nagy sok templomokat mind kastélnak alkota RMK. IV:29. Vigye bé a kálvinista vallást és tegye magát fejének a bévett vallásnak. Mik. 86. lev. A vadak barlangit isten házának javítottad, szentelted. Bíró: Préd. b:b. Írását mutatván Cleon-nak, hamis levél által teszi adósának. Orczy: KöltH. 142. Ne higgy a legénynek, addig szeret, míg nem tesz övének [= magáévé] Népk. I:199. Virágomat öntözöm, koszorúnak kötözöm 218. Kláris gyöngyöt szednék, azt is a rózsámnak bokrétának tenném III:146. 171. Hat vödörrel hoznak arra, hogy Jézus azt bornak változtassa, és a legjobb bornak vála [!] a hideg víz egy szavára. Nyr. IV:90. Ezt a kis lisztet pogácsának gyurom Göcs. 18.

Fogad, vesz, visz mindig czéllal járnak, azért az irodalmi nyelv is *nek*-et tesz melléjük, noha még itt is előfordul *-vá*, sőt még gyakrabban *-úl*.¹⁾ — Példák *nek*-kel:

¹⁾ Hadd idézzük szótárainkból a következőket: *fiammá fogadom* adopto, arrogo MA.—adopto: *fiává fogadni*, örökbe fogadni; adrogo: *vkít fiának fogadni*; annehmen: *elfogadni, felvenni, fogadni vminek*; *vkít fíjának fogadni*, pro filio sibi adoptare; ihn will ich zu meinem arzte a.: *ötet veszem orvosomnak*, Márton J. — *fiának fogad* adoptat in filium; *feleségül veszem magának vkít*, v. *házas társul*: uxorem ducit, Kassai J. — *fogadni fiává v. gyermekévé*: adoptiren; *katonának fogadni*: anwerben; annehmen an Kindes statt: *gyermekének fogadni*, zum gehülfen: *segédül fölvenni*, als grundsatz: *alapelvül venni*; *fogad katonának, cselédnek vkít*, Ball. — bevesz: *vmely társulat, testület, hivatal tagjává elvállal, bevették papnak, katonának, íródiáknak*; *vesz: leányt feleségül, nőül, házastársul venni* CzF. V. ö. még: «Das verbum *veszem* wird doppelt gebraucht, nämlich mit einem dativo oder mit dem suffixo *-úl -ül*; als: *én öt társomnak veszem* oder *társul veszem*; *én öt feleségemnek veszem* oder *feleségül veszem*» Adámi, Sprachkunst. A növéltelt mai irodalmi nyelvünk csakis emígy mondja; a *-vá vé* és *-úl ül* nek erről a szerepéről l. ezeket a ragokat.

Nem vette Istent segítségének. VirgC. 147. Atyjok fiát veszik házas társnak. Tin. 255. Ne engedjed másnak, hanem vedd magadnak válthatatlan társnak. Thaly: Adal. I:141. Fogadd leányodnak: lass sie deine tochter sein. Szenvei: Messz. hölgy 176. Hogyan vennélek én hitvány közembernek? Ar: Toldi 12:14. Elnyeri szerelmét a legszebb leánynak, s holnap tán dicsőség fogadja fiának. Vajda: Béla kir. 100. Nagy Sándor utódai szivesen fogadták őket zsoldosoknak. MSalon I:23. Kár a szegény legényt katonának fogni. Népk. gy. I:227. Kedves rózsám, elvettelek volna, katonának be nem vettek volna II:181. Katonának vagyok írva II:170. III:190. Katonának írták a fiatalságot, Tompa «Pali tört.» A legényt katonának viszik CzF. — Mátkámnak magamnak jegyezlek. Hall: HHist. III:17.

Még általánosabb a *nek* a következő igéknél, melyek az iméntiekkel rokon-jelentésűek, de accusativus nélkül állnak:

Megy honvédnek, megy huszárnak, a ki arra való Népk. I:283. El kell menni katonának magamnak II:189. «Katonának állott, beállott, papnak állott: katonává, pappá lett» CzF. A város, hova jövünk követnek Ar: Arist. II:189. Istóczi regementjéhez áll be dobverőnek. PHirl. 1883. 24. vez. Elmegek én, édes anyám, duhajnak Göcs. 28. Beszegődtem Tarnócziára juhásznak. (Népdal.) Hát ez minek készül? fejszenyelnek. Gyarm: Nyelv. II:216.¹⁾ (V. ö. hát ebből mi készül? és fönn: papnak tanúlt.) Magyar hölgynek születél, áldd érte sorsodat. Garay: «Magyar hölgy» (v. ö. u. o. «szépnek teremte Isten, mert hölgynek alkota; ... te egy alvó hazának lányául születél, fölbredő nemzetnek anyjává tétetél».²⁾

«Elmegy katonának»: ehhez egészen hasonló kifejezés: «Hírhozónak vissza nem térsz». Vör: CsT. Emezzel megegyeznek a következők: A vereség olyan tökéletes volt, hogy a seregből csak hét ember *maradt meg hirmondónak*.

Ki az, ki végsőnek maradt a harminczból? ki ő? Garay, Kont. Itt kell maradnom szoknyaaggatónak. Győry: Shak. XIII:175. Minden ember lenyugodt volt már, csak a hűséges vadász maradt fenn őrzőnek. Népk. III:320. Nem lesz én belőlem se festő, se fiskális, hanem ott ragadok írónak [= hogy író legyek]. Jók. — Lelkömet hagyom Ábrahámnak kebelébe viendőnek, Teleki c. 46. Ezeket hagyom néktek örökséggel birandónak. DomC. 134. Bátyámat, miérthogy én vendégeket hittam, itthon gazdának fogom hagyni. LevT. I:93. Az atyai ház az kisebb fiúnak

¹⁾ A *készül* ige mellett szokatlan a *-vá* és az *-úl* rag, a mint a köv. példákban van alkalmazva: *Tisztel benneteket feleségem, ki ismét anyávd készül.* Kaz:Lev. III:262. *Valami még születetlen keserv, a sors méhiből, készül vendégemül.* Szász K: Shak. XIV. 148.

²⁾ V. ö. kivételesen *-vá* raggal: «Születtiünk halhatatlanná jövendőbe» Komj. 31. *Oratorrá, szőlővé született.* MA: Bibl. magyaráz. 3. l. És mindig: *ujjja születik; l. -vá -vé.*

hagyatik lakóhelynek bírnia. Werb. Deer. 121. Fölszántom a tarlót, nem hagyom parlagnak. Nyr. VIII:227.

Az itt idézett példákban világosan az illető személynek vagy tárgynak rendeltetéséről van szó; de előfordúl *nek* a *marad* és *hagy* igék mellett olyankor is, mikor ugyanabban az állapotban való megmaradásról van szó, mint a köv. példák bizonyítják:

Az ökröt, ha Bécsbe hajtsák is, csak ökörnek marad. Gyarm: Nyelv. II:227. A ki ifjantan hazug volt, vén korára is annak marad 38. Alig tudott kiépülni, lábai fájósoknak maradtak mind e mai napig. Ar: Élet. 100. «Szegény ördög vagyok, uram. No csak maradj is annak, senki azt tőled ellopni nem akarja.» Shak. II:205. Megjavúl mindenik, csak a kisasszony marad bolondnak. Népk. III:379. Sütő Kata mégis kimaradt lánynak. SzegedN. II:70. Hagyja a formát formának, a kalapot kalapnak: laissez la forme et le chapeau *en paix*. Kaz: Kényt. ház. 120. Hasonló nyomatú ütemek azok, melyek a két középső szótagot rövidnek meghagyják. Ar: Próz. 40. (Tűrj el olyannak, mint a milyen vagyok Kaz. lev. III:120., 127.) Ide tartoznak még: utolsónak hagyták; B. utolsónak maradt a jégen. MSalon 1:278. (így: Legjobban sietett, azt mondják, elsőnek indult u. o. 222. Elsőnek jött a templomba).

Ez a különös szerkezet részint a rendeltetést jelző kifejezések analogiájából magyarázható, részint pedig abból, a mit a Bevezetésben bővebben kimutatunk, hogy a *marad* és *hagy* igék irányhatározókat, lativ alakokat szeretnek magok mellé venni (v. ö. *oda hagy, oda marad, sőt oda van*). — Ugyanezt a jelenséget megtaláljuk a rokon nyelvekben is; pl. a vogulban: *pušne at unli*, Máté 12:25, szó sz. épnek nem marad (-*ne* dativus és lativus); a finnben: *jääkää terveeksi*, 'isten veled, maradj egészségben', szó sz. maradj egészségessé; *heittä peltto kesannoksi* a földet ugarnak hagyni; az észtben: *jät'sid mind haigeks maha* betegnek hagytak engem hátra; a cseremiszb: *me kodona kerekunamat jazikanšamočes* v. *jazikanšamoč* maradunk mindenkorra bűnösöknek (szó sz. -be) v. bűnösök, Reg. 46. mond. — Egyébiránt szokottabb a mi nyelvünkben az *-úl* rag s mellékneveknél *-an* is, a *marad* igénél pedig azonfölül a nominativus; pl. «a marad v. annak marad» Háromszék, NyK. III:9. Szűzen megmaradsz: perma-nes virgo FestC. 18. Tutor nélkül, árvául maradunk Csúzi: Síp. 369. Nem hagylak titeket árvául Bod: Lex. 15. (Megtartom e szép leczke bényomását örül szivemnek, Ar: Haml. 22. (L. még az *-úl* ragot.) Végre a régibb nyelvszokás szerint *vmivé* is lehet maradni és hagyni (l. a *-vá vé* ragot).

A mi még hátra van a factivusi használatból, azt talán ép oly joggal sorozhattuk volna az előbbi czikkbe, a czélhatározók közé; mert a tárgyalandó kifejezésekben nagyon élénk a czél, a rendeltetés képze.

Ide tartozik először is az az eset, hogy az adás, küldés, kérés stbeff. cselekvések mellett a konkrét fogalom jelölte czélt a nek rag jellemzi: «Kérjél hát csak tüle, csak egy darab vásznat, hogyha adna neköm, neköm szemfödélnek» Szeged N. II:2. =hogy szemfödélül szolgáljon, hogy szemfödélnek használjam. (V. ö. fönt \leq elmegy katonának, be-veszik katonának stb.) — Más példák:

Kenyér, melyet adunk neked imádandónak és hiendőnek DomC. 331. Vermekbe letölti sok munkába került élelmét téli kenyérnek Vitk. I:116. Keresnem kellett a bánatos borongást, a fényhez enyhítő, jóleső sötétnek. Tompa I:301. Adott [néhány emléket] s hozzá illatnak édes szavakat. Ar: Haml. 71. Ránk tukmálta e csókát vezérnek. Ar: Arist. II:86. Minden virágot koszorúnak fontak. Gyul: Vén sz. VI. [Azoknak a] sírján, kik elestek, halott-koszorúnak hullatám virágom [mondja a növényzet] Gyul: Költ. 39. A mennyi itt a rosz nyelv, százan is kinyújtják lapát-nak, hogy a mások becsületét hordják el rajta. Miksz: A jó palócok 6. A fiatalabbik, a kit herczeg uram követnek küldött a királynéhoz. SzászK. Ebers: Egy polgár. II:40. Azt izeni anyjának, kettős pártát küldjön feje aljának. Népk. gy. I:205. Három kis lány rózsát arat, rózsát arat bokrétának II:127. Rózsamagot vetek belé virágnak (Népdal).

Más csoportot tesznek azok a kifejezések, melyekkel azt mondjuk, hogy a személy v. tárgy valaminek beválik,¹⁾ beillik, vminek való, vminek jó, alkalmas, vagy viszont nem jó, rossz stb.²⁾ Példák:

a) Az mely fa semminek nem jó: quod ad nullos usus facit Kár: Bibl. I:643. Szüeledelnek való tölgy és cserfa. Matkó: Bány. 46. Rossz vagyok parasztnak, rossz vagyok vitéznek. Ar: Toldi 2. én. Nem is utolsó nép ez az én cigányom: én pedig vajdának éppen illő vagyok Ar: NCz. 1:18. Vajda kiválasztott egy fehért magának, gondolá: ez jó lesz harczai paripának II:96. Oly czirógatás ez, mely karczolgatásnak is megjárja, Szépir. Figy. I:132. Oly hangos a szava, harangnak illenék holmi kis faluba. Pet: A kisbéres. Igaz, szegény ő kegyelme, de esküdtnek beillene. Népk. gy. I:259. «Ez a csirke magnak való (azaz tojó tyúknak hagyják meg)» Nyr. VI:366. Irmágnak való CzF. Beválik katonának stb.

¹⁾ V. ö. a nép nyelvén *valaminek válik* = valamivé, l. fönn.

²⁾ «Némely mássalértők [melléknevek] néha olyan adót [dativust] vesznek fel, a mely czélt vagy véget jelent, pl. *Péter alkalmas katonának*.» Gyarm: Nyelvm. II:47. — V. ö. a finn translativust hasonló kifejezésekben, pl. *kelvöllinen juotavaksi*, itálnak alkalmas, iható.

b) Ha olyan szegény vagy jobbágnak, mint én királynak, úgy elég szegény vagy. Vör. Lear. Deréknak hitvány, gazembernek ugyan derék. Ar: Shak. XIV:42. Bölcsék az özvegyek aggregényhez párnak. Sár: Tromb. 247. Igen szórászhasogató vagy léleknek. Belényesi: Karács. ének 23. About jó regényíró, de hirlapírónak nyomorú. Bp. Szemle V:157. «Katonának derék (azaz: mi a katonavoltát illeti, derék egy katona)» MNyelvészet VI:230. «Úrnak kevés, szögénynek sok = urat mutat, de nem úr» Nyr. I:324. Játéknak tudomány, tudománynak meg játék (ezt mondta valaki a sakkjátékról).

c) A *nek* raggal a mondatnak bevezetésül szolgálhat egy-egy utóbb megint kitett névszó, ép úgy mint az igét ilyenkor infinitívusban tesszük a mondat kezdetére (l. bővebben az infinitívusról szóló cikkben):

Bűnnek nem bűn a tudomány: non est culpanda scientia. Nogáll: Kemp. Tam. 10. Szónak alig pár szó, de mély értelmű: sermo Dei parvus est dictu, sed plenus sensu 191. Szabadnak szabad ez is; de vajjon a bírál-tat jellemzi-e vagy a bírálót? Bp. Szemle XXXVI:101. Szépnek elég szép. MNyelvészet VI:230. «Szépnek szép, csak a bőr csúnya rajta; — úgy-e jó gyerek a Pista? jónak jó, csak az ördögök rosszak, hogy el nem viszik» Nyr. VII:469. Szeretőmnek szerettelek, de elvenni nem mertelek. II:48. (Szerettelek szeretőmnek de nem úgy, hogy elvegyelek. Erd. Népd. II:114: evvel P. Thewrewk E. találóan veti össze Goethe Faustjának köv. mondatát: ich liebe dich zum freunde. A helyes magy. 96. — V. ö. még: Azonba hisz ő még vénnek sem olyan vén, hogy ki ne pótolja, feleséget vévén. Ar: NCz. 2:50.)

Ide tartozik végre ez a sajátos szólás: *ha én neked volnék*: wenn ich an deiner stelle wäre, si j'étais à (en) ta place, si j'étais de toi; *ha én az öcsémnek volnék, ezt nem tenném*: ich, an meines bruders stelle, täte dies nicht stb.¹⁾ De mit csinálna az úr, ha nekem volna? mais que feriez-vous si vous étiez à ma place? Kaz: Kénýt. ház. 132. Ha én volnék az úrnak, azt magam sem igen

¹⁾ A Magyar Nyelv Rendszere azt mondja, hogy itt a *nek* rag *helyedben, helyében* stb. helyett használtatik, pl. *ha én neki volnék*, azaz *ha én az ő helyében volnék*. Erre Brassai ezt jegyzi meg (M. mondat 285.): «A két kifejezés nem mindegy. Már csak azért sem, hogy az első jóval erősebb, mint a második, és mintegy közép helyet foglal el ez és egy még erősebb közt, ú. m. ha én ő volnék, mit, tudtomra, nem szoktak mondani, és méltán, miután egy személy más nem lehet». — Az utóbbit csak kivételként használják, pl. Arany J. Arist. II:245: «No hát, ha oly konok vagy és vitéz, te légy az én: vedd ezt a buzogányt s oroszlánbört». V. ö. «Te az én helyemben alkudoznál. — A te helyedben? Én nem vagyok te». Szász K.-Ebers: Egy polgármesterné. II:195.

fognám tenni: vielleicht tät ich es an Ihrer stelle eben so wenig
 Kaz: Munk. V:126. Én bize, ha kendnek vónék, egy szikrányég
 sem vönném számba a Pétör dógát. Nyr. IV:227. — Ezt a szólást
 Brassai így magyarázza: «Hogy, a nevezőt kerülve, miért alkal-
 mazunk irányragos pótlót, arra mindjárt megfelel az a tény, hogy
 a *van* mellé a birtokost jelentő név is dativusban járul; tehát nem
 hallatlan eset. Úgy hogv ezt: *ha én neki volnék*, így elemezhet-
 nők: *ha én-em az övé volna*». Elmés magyarázat, de azt hiszszük,
 egyszerűbb s így ajánlatosabb e használatot a factivushoz számí-
 tani. *Ha én öcsémnek volnék* = *ha én öcsém-ül volnék* (ilyenfor-
 mán magyarázza Misteli is, Zeitsch. f. Völkerpsych. XVI:435.).
 Szakasztott ezen mód használja a rokon észt nyelv a factivust:
 «*kui mina Evaks oleksin olnud*: wenn ich Eva, an Eva's stelle
 gewesen wäre» Wiedemann: Gramm. 602. = *ha én Évának let-
 tem volna*. A finn nyelv ilyenkor a magyar *-ül-nak* megfelelő
 essivust használja; de már pl. a mordvin szintén használja a fac-
 tivust essivus gyanánt (pl. ezüstül fényleni: *sijaks*, szó sz. ezüst-
 nek f., l. NyK. V:122.).

A factivus, ill. essivus *nek* leggyakrabban a *van* igének infi-
 nitivusával fordul elő: *szegénynek lenni* nem szégyen, *serénynek*
 kell *lenned* stb. De ezt a szerkezetet czélszerűségi okokból (külö-
 nösen mert másféle dativus cum infinitivo is van nyelvünkben) az
 infinitivusnál tárgyaljuk.

V. ö. még mint közel álló kifejezéseket: «A kert fái közt — *nyár
 nevelte lombbal ívnek* — rózsalugas áll» Győry V. Havi Szemle I:149.
 «Valahányszor más *ejtés áll alanynak, a nominativus pótlónak áll he-
 lyébe*» Brassai: Okszerű vezér ném. 121. (v. ö. fönt: katonának állott.)
 Az ő jelöltje *meg is lett képviselőnek* s elérte a czélját. MSalon I:283.
 «*Csak a csipkerózsák nyíltak halványabbaknak azontúl azon a meredeken.*»
 Mikszáth: A király kibékülése. Ezek a fönt idézett példákhoz csatlako-
 nak, melyekben az a dás, vétel stb. czélját jellemzi a *nek* rag.

b) Prædicativus *nek*.

A prædicativus — mint e cikknek bevezetésében kifejtet-
 tük — a factivusnak vagyis «változtató» esetnek egy különös
 alkalmazása, mert pl. «*valaküt fiamnak képzelek v. nevezek*» a. m.
 gondolatban vagy szóval valakit megteszek fiamnak. Kiemeltük
 már azt az érdekes különbséget, hogy míg a factivusra számos
 esetben *nek* mellett a *-vá* ragot is használjuk, a prædicativusra

nézve ez a csere nem fordul elő, úgy hogy nagy különbség van teszem a köv. két kifejezés közt: *bolondnak tartok valakit*, és: *bolonddá tartok valakit*. A finn nyelvben viszont a factivus szorítokzik egy ragra: *-ksi*, és a prædicativus fejezhető ki két raggal: *-ksi* és *-na*; mindakettőt látjuk a köv. példában: «*Ett'ei se häntä muuna pitäisi, kuin miksi hän Numantiassa oli tunnettu*» Sall. Jug. XV. ne se alium putaret ac Numantiæ cognitus esset; v. ö. Kazincezy fordítását: Ne tekintené egyébként, mint a minek Numantiánál ismerte. Használnak ugyan magyar írók is még egy ragot a prædicativusra, még pedig éppen a finn *na*-nak megfelelő *-úl-t*, de ez a rag ebben az értelemben meglehetősen ritka, s nem méltó az utánzásra: pl. *Ne vegye sértésül*. Ar: MO. 2:35. *Te általános botrányul látszol énnekem*. Györy V. Shak. XIII:197.¹⁾

Az ide tartozó igefogalmak két alcsoportra oszlanak: az egyik a vélést és észlelést, a másik a nevezést, mondást jelentő igéket foglalja magában. Amazok közül legközönsegebbek: *vél*, *tátt*, *képzél*, *gondol*, *hisz*, *ítél*, *vesz*, *érez*, *ismer*, *tapasztal*, *talál*, *lél*, és különösen a látás különféle fajtái: *lát*, *néz*, *tekint*, *látszik*, *tetszik*, *feltűnik*, *jelenik*, *mutakozik*; *mutat*, *színel*, *tettet*. A másik csoportból leggyakrabban ezek fordulnak elő: *mond*, *vall*, *kiált*, *nevez*, *hí*, *ír*, *fest*. A példákat e két csoport szerint elkülönítve soroljuk föl:

a) Vélés, észlelés: Aloitatik nagy tisztességgnek EhrC. 99. Az imádságba érzik magokat keménynek. VirgC. 75. Teste jelenék mindenestől fogva véresnek. VitkC. 88. Mindenkoron ez kegyes atya vígnak jelenik vala. DomC. 127. Kiket ott ígyben láta mind árulóknak. Tin. 219. Néha kedvesbnek, néha kelletlenbnek tetszik. Born: Préd. 251. Minket ellenségednek fogsz tapasztalni Haller: HármH. 17. Az Isten igéjének prédikáltatását hiába elmúló hangosságnak ne ítéljük. Zvon: Post. I:358. Jaj, mely mocskosnak látszik a mi tisztaságunk! mely haragosnak a mi szelídségünk! Pázm. Préd. 65. Mi csak azt tartjuk jónak, a mivel kívánságunkat betölthetjük. Mik. 87. lev. Valakit fővezérnek állítani: je- #

¹⁾ Elavult szerkezet: *tűnni valamivé* = látszani valaminek; pl. Világosság angyalává tünteti magát az ördög; mi isten csudája tehát, hogy... mi bálványozókká tűnünk? Pázm: Kal. 1029. Az ördög angyaláá tűnik. Pázm: Préd. 840. (Kis Ignác, Pázmány nyelve.) Más ilyen példákat l. a *-vá* ragnál végül. — Mai íróink a *látszik*-féle igéket néha a *mint* kötőszóval és alanyesetrel szerkeztik; ez a latinhoz s még inkább a némethez közelítő szerkezet; pl. «Hogy a tisztas maradvány a növendék előtt ne mint unalmas, de vonzó, ne mint nevetséges, de tanulságos tűnjék fel.» Ar: Próz. 4.

manden als generalissimum vorstellen. Adámi: Sprachk. 130. Semminek érzém magamat. Kaz: Lev. II:45. Praenumeratiót szedni nem tanácsos, az olyat koldulásnak veszik nálunk 304. Azt gondolom, engem Magának néze, Magának: ich glaube, das fräulein sah mich für Sie an. Kaz: Barnh. 67. Házánál tartá s mindig hűnek tapasztalá Kaz: Reg. 333. Mely férfiuval gondolja magát legboldogabbnak. Kárm: Fanni. XIX. Első látásra enyimnek esmértem XXV. Ne véld élted tréfának, az idő eljár. Kis János. Gyakorta virtusnak a szív azt itéli, mit az ész pusztá szemvesztésnek talál. Dayka (Abafi kiad.) 81. Kacérságból tudatlannak mutatkoztok. Arany: Haml. 73. Óriás szűnyognak képzelné valaki. Ar: Toldi 1:2. Elejét, utóját meghánytam tettemnek: csak nehéznek láttam, nem lehetetlennek. Ar: MO. 1:10. Hogy lihettelek én téged valaha könnyelműnek? Gyul: Vén sz. VI. A cselekvényt ismeretesnek tesszük fel. Brassai: Akad. Értés. nytud. III:201. Olyan bolondnak ne nézzen. mint a milyennek lát. Nyr. IV:135. Magát Messiásnak mutogatja. Pázm: Kal. 663.¹⁾

b) Nevezés, mondás, vallás ²⁾ stb.: Hívod ő nevét Jézusnak MünchC. Máté 1:21. stb. Hívá ő neki nevét Jézusnak: vocavit nomen ejus Jesum JordC. 358. Hogy istennek fiainak nevezteessünk. ÉrdyC. 460b. Vádolom bűnösnek magamat. VirgC. 2. Im a rosszas tőkét Krisztusnak kiáltják RMK. II:186. Vitézeket harminczegynek mondják vala. Tin. 337. Felvévük őtet és királynak üdvözlük. Helt: Krón. 32b. Magát hivatja a Krisztus képebeli szolgának. Mel: SzJán. 410. Az hitet oly hathatónak írja, hogy valamíg ez bennünk megmarad, soha addig az igazságból ki nem esünk. Pázm. Kal. 209. A kapát kapának, az ástót ásonak kell nevezni. Káldi Gy. A sz. háromságot hazugságnak káromljátok. GKat: Válts. I:860. Arra kényszeríté az országot, hogy a fiát királyoknak ismerjék. Mik: TLev. 116. I. Mindnyájan kérék a Consiliariusné, hogy a kis Szerénnyt köszönténé leányának. Kaz: Munk. IX:169. Te Ámort édesnek, véllenek fes-

¹⁾ A látszik, tetszik igéknél könnyen megesisik, hogy két *nek*-ragos határozás találkozik, mert ezeknek a factivus mellett közönséges dativusuk is lehet. Példák: Én azt teszem, mi nekem használatosnak láttatik, ÉrdyC. 171. Láttaték jónak az úristennek Komj. 127. A mi képtelennek tetszik az okosságnak, abba is engedelmesek a tanítványok. Born: Evang. I:8. Csak az egek tudják, mely tárgy mi szint játszik, ritkán az a dolog, minek nekünk látszik. Sárosi: Tromb. 269. — Jó stilista könnyen elkerüli ezt a kelletlen találkozást. (Úgy látszik, György V. is ezért alkalmazta az *-ül* ragot a fönt idézett mondatban.) — Ritkább e találkozás a b. pontbeli igéknél, pl. «E széles világnak téged hadnagyomnak örömmel kiáltalak». Bal. B. 128.

²⁾ A *mond* és *vall* igék mellett a *nek*-ragos határozó helyett *van*-igés mellékmondat is használható, pl. Bűnösnek vallom magamat = azt vallom, hogy bűnös vagyok. — A régieknél e két szerkezetnek különféle vegytílekei is előfordulnak; pl. «Várják óránként, mert hogy őtet mondják most is ország hadnagyja» LevT. I:96. Kinek mondnak emberek, hogy vagyok én? Pesti Evang. 87. — *Jobbnak tartom lenni*: ezt a szerkezetet az infinitivusnál tárgyaljuk.

tettet. Dayka 76. Nép ajkáról vettnek hazudván, a mit maga koholt. Ar: Próz. 422. Szépnek gúnyolsz? Ar: Szentiv. ál. 147. Mi nép ez, és mit vall hitének? Greg Gy. Luz. 18. Kendteket csaló csavargóknak vádolják. Shak. XII:86. S magát ily kincs birtokában. királyoknál gazdagabbnak dicsekedve emlegeté. Kisf-társ. évl. új f. III:85. «Mindennek letette (legyalázta)» Nyr. VIII:224. Késznek nyilatkozott . . . TudTár. 1838. 195.¹⁾

A dativus.

A dativust mint alakot legtöbbször tulajdonító esetnek, mint mondatrészt távolabbi tárgynak, részes tárgynak, részes határozónak nevezik nyelvtanaink. Az utolsó elnevezés legmegfelelőbb, mert a dativus azt határozza meg, kinek a részére v. számára cselekszik az alany, még pedig többnyire hasznára vagy kárára, kedvére vagy ellenére. A *nek*-ragos határozónak ez a tipikus jelentése, úgy hogy szerepköre általában megfelel pl. a német vagy latin dativusénak. Abban is egyezünk más nyelvekkel, melyeknek határozott külön dativusuk van, hogy ez többnyire személyt nevez meg, s ha élettelen tárgyat teszünk dativusba, többé-kevésbé érezzük a személyesítés figuráját; pl. Jutalmat ígér fáradtságunknak. Pázm. NyK. XV:218. Lánczolatlan kezeit örömet nyújtja a bilincsnek. Báróczi: Munk. VIIIb. 119. Még legtöbbször fordul elő élettelen tárgy dativusa a *kell* igével (*az asztalnak el kell készülni*), hiszen a kényszerűséggel szemben nincs is különbség az akaró és az akaratlan lény között.

A dativus az allativusból fejlődött, ép úgy mint pl. a vogul és héber dativus. Más nyelvekben is, a hol ismerjük a dativus történetét, legtöbbször lativ, irány-határozóból lett,²⁾ v. ö. az angol s a román nyelveket: *to the father* = *zu dem vater*, *à mon père* = *ad meum patrem* stb. Hiszen az olasz nyelvben az 1. és

¹⁾ E h. *kinek híják? minek híják?* rendesen így kérünk: *hogyan híják?* De a nép nyelve még amazz is használja s itt-ott népies íróinknál is olvasható. Példák: Kinek akarná hinnie ötöt? ÉrdyC. 345. Costus tanácsot tön, az leányt kinek nevezné. KatLeg. 513. v. «Kinek hínak? wie heisst man dich?» Adámi: Spr. 130. Kinek hívnak? ezt minek hívják németül? Gyarm: Nyelv. II:204. Kérdezze meg a lánytul, hogy minek híják. Nyr. IX:375. Benyit s vagy ráismernek, vagy megmondja, hogy kinek híják. Jók: RR. I:102.

²⁾ Sokkal ritkább a locativ, nyugvás-határozóból lett dativus, a milyen pl. a finnben és észtenben van (az allativ-féle dativus mellett).

2. személy dativusát egyenesen az ,ide' és ,oda' helyettesíti: *ci disse* azt mondta nekem, szó sz. ide mondta (*ci* = fr. *ci, ici*), *vi önnék*, szó sz. oda (lat. *ibi*, fr. *y*). Magyarul is *oda* mondogatunk vkinek, *oda* adjuk vkinek, *odaadás* = *nekiadás* (a kertészetet «egész hollandi nekiadással üzte» Jók: RRáby I:77.), és sok más kifejezéssel is találkozunk, melyben helyhatározó kíséri vagy helyettesítheti a dativust. Példák:

«Most ide is kínálja a kenyeret, mert ő neki már nem kell» (Nép, azaz ide akarja adni nekem). Szerencsés új esztendőtt kívánj nevemmel az egész Bisztricei úri háznak, a hová [= a melynek] én örök háladatosággal tartozom. Révai «Figyelő» 1882. XIII:209. Oda köszöntött hozzájuk. SzegedN. II:143. = nekik. A leány egy szélvész es éjjel lángot vete a városnak. Kaz: Reg. 12. = a városra. A pápistaság nagy akadékoszt vét az igazság ismételteinek. Pázm: Luth. vez. 39. = az ig. ism. elé. A barmot a népnek osztotta. Decsi: Jug. 78. = Csak az országos fejedelem eredete Isten után a böcsületnek, ő osztogatja a népközé kinek-kinek érdeméhez képest. Fal: NE. 50. (v. ő. még: A húst osztogasd reájuk. Helt: Mes. 455. = osztogasd el köztük). Még kellenek ám ide a petárda. Matkó: Bány. 263 (v. ő. ennek kell, nekünk kell). Morgolódo asszonyok, kik a kuczikból az asztalfőre uroknak akarnak parancsolni. Az igaz hitvall. 1713. 380.

Azonban, habár ilyen élénk képes kifejezések maiglan helyettesítik néha a dativust, ez általán véve elvesztette helyi jelentését és olyan casus lett belőle, a milyen az indgermán dativus.¹⁾ Még az az erősítő *neki* is, mely nem csak a helyhatározó, hanem a véghatározó *nek*-et is oly gyakran kíséri, itt csak nagy elvétve fordul elő; pl. «Talán neki adták a gyerekeknek játszani» a kulcsot (Nép, Kecskemét).

Ez a nyelvtani kategória a HB. korában már teljesen ki volt fejlődve, sőt már akkor tovább fejlődött genitivussá. Dativusok a HB.-ben: *odutta neki paradisumut*; *munda neki*; *engede urdung intetvinec*; *num heon muganec, ge mend w foianec halalut evac*; *iorgossun w neki*; *kinec odut hotolm*; *legenek neki seged*; *oggun neki utot*. — A HB.-del körülbelül egy időben latin szövegekben is találkozunk néhány magyar dativussal; így egy 1236.-i oklevélben: *pertinet Ieneunec*; és Anonymusnál, l. az első cikket.

¹⁾ A magyar dativusról tehát semmiképen nem áll, a mit Winkler (Ural. Völker 181., 189. stb.) az altaji nyelvek dativusáról általában mond, hogy az indg. nyelvekkel «a legélesebb, majdnem diametrális ellentétben áll», minthogy emezekben «a helyi jelentés majdnem egészen háttérbe lép».

A dativus használatából czélszerűségi okokból először azokat az eseteket soroljuk el, melyekben nem szokott másféle határozókkal váltakozni, azután pedig azokat, melyekben más viszonzások használatával érintkezik, sőt sok esetben fölcserélhető.

I. Azok az igék s igeszerű névszók, melyek mellett a valószínű dativus használatos, nagyobbbrészt ugyanazok mindazon nyelvekben, melyeknek van határozott dativusuk. A mi nyelvünkben a következők a legfontosabb dativusos kifejezések:

1) Haszon: *használ, jót tesz, eleget tesz, szolgál, engedelmes, hódol, tartozik, adós* stb. Példák:

Mit használna neki mind ez velágnak java? VirgC. 93. Eleget tégy neki 1. Nektek ennyé jót tött 52. Az ő sz. nevét hallván, neki tisztességet nem töttem 6. Leveleink elmentek egymás mellett, a nélkül hogy kalapot emelintettek volna egymásnak. Ar: Élet. 97. Betegeknak való szolgálat Dom. c. Nagy készen engedelmeskedtem hívásának. Vitk: Munk. II:32. A tanult fő pénzes bolondnak hódol. Shak. IX:65. Királynak hizelkednének: regi adularentur. Bíró: Préd. 10. — «Verba debendi dativum personae regunt cum seq. abl. in *vel*, ut: adós nékem tíz forintval, debet mihi 10 florenos; tartozik Istvánnak 40 pénzzel.» MÁ: Corp. gr. 285. — A mi bennem élet vala, neked, veled, benned élt. KisfS: Szentm. rem. 40. Szemesnek áll a világ. Közm. Királyok és királynék dajkálkodnak az anyaszentegyház pástorinak. Pázm: Pr. 922.

Kegyelméz, megbocsát, békét hagy: Kegyidjen ű neki. HB. Irgalmaz nekönk: misere noster. BécsiC. 25. «A kinek akarja, rajta könyörül (neki irgalmaz):» cujus vult miseretur Komj: Róm. 9:18. Bocsáss meg én nekem. VirgC. 18. Bocsássad nekönk mi vétetönket: dimitte nobis debita nostra. Pesti: G. Az vadászatnak és ivásnak most hagyjon békét Kd. LevT. II:334.

Adás: ad, átenged, nyújt, ajánl, kínál, jut: Odutta neki paradysumot hazóá. HB. Adjatok hálát az istennek. VirgC. 73. Lángnak adom eddig firkált verseimet. Oreczy: KöltSz. 226. Ajánlának hű-neki ajándékokat: obtulerunt ei munera JordC. 359. Ne engedjed másnak, hanem vedd magadnak. Thaly: Adal. 1:141. Te nyújtasz embernek illő segítséget. Oreczy: KöltH. 125. Igy szánja halálnak Virgil már első bemutatás-kor két ifjú hőst, Pallast és Lausust. Ar: Próz. 131. «Kénál vkit vmivel v. valakinek vmit» NyK. III:4. (Háromszék; a köznyelv rendesen csak amazt használja.) — Köszönje meg, ha csöszkéve jut neki. Közm. — Prægnans kifejezés: Kár ennek az embernek a kenyér stb. e h. kár ha ennek kenyeret adnak v. kenyér jut. (A pápisták az erdélyi fejedelemséget károlják Báthori Gábornak. TörtTár IV:72.)

2) Kár: *árt, ellentáll, jaj, szégyen, megeskik* stb. Példák:

Num heon muganec, ge mend w foianec halatut evec HB. Nagy szemérem ez minekönk VirgC. 16. Jaj nekönk bínösöknek 49. ő te neked ezben ellent tart 20. Bajt áll ellenséginek Pázm. Kal. 668. (Ellenz ellenségnek Zr. XV:37.) A bor betegeseknek árt. Mik. 86. lev. A farkasnak

megesett s a másnak vajt verembe ő esett. Nagy Ig: Tisztuj. 4:17. Neki legyen mondva! l. Nyr. XII:463.

3) Jó, kellemes, kedves, üdvös, tetszik, és ellentétek:

Kellemetes lett volna az királynak. ErdyC. 522b. Ha ő felséges kegyességének kellemetes. VirgC. 77. Mint éj baglyoknak, mint pityernek reg, légy üdvöz. Shak. XIII:86. Unalmas nekik minden. Kárm: Fanni VI. Kiki akkor bójtöljön, mikor kedvének tetszik. Pázm: Kal. 295. Visszatetszik a nemes elmének a szolgálat. Kovács: Közm. 89. («Ez a köszönet az oly eljárásból, minőt Szeged városának is méltóztatott nagy bölcsen elkövetni.» Pesti Napló 32. évf. 187. sz.¹)

4) Ugynev. személytelen igék és egyértékeseik: *kell* (szükség), *illik*, *lehet*, *lehetetlen*, *szabad*, *könnyű*, *nehéz* (még pedig nem csak az ugynev. személytelen szerkezetben, infinitivussal,²) hanem különben is). Példák:

Nekiök egyéb király nem kell DebrC. 109. Hol kellene a Krisztusnak születni. Kár: Máté 2:4. (Igy a mordvinban is: *kosa eravi šačams Kristosti*; a vogulban: *zott kare teluzv Kristosne*; az osztjában: *zoda mosl sema pidta Xristosa* stb.; ellenben a finnben accusativus van: *kusa Christuksen syndymän piti*.) Az ő nyomdékokat szükség nekünk is követnünk. Fél: Tan. 440. Nem illik hűnekik tenniök. JordC. 388. Hiszszük, hogy Görgei áttör a veszélyen: dukál neki már is az országos Éljen! Sárosi: Tromb. 77. Lehetetlen ezeknek a szegény raboknak, hogy szabadságokat ne sohajtsák. Mik: Lev. (Kulesár) 75. Bírónak, falu bikájának. minden szabad. Nyr. II:557. Messzerű gyóttnek könnyű hazudni. V:517.

Ezen kifejezéseknek van egy másik, úgynev. személyes szerkezetük is, melyben az előbbi dativus helyett nominativust látunk.

¹) CzF. szerint *méltóztatik* csak újabb időben követi hibásan a *tetszik* analógiáját. Ezt bizonyítja a régi *méltól*, *méltólkodik* igék személyes szerkezete, s a köv. példák is: «A szunnyadás nem méltóztatik szemem héjjára magát megalázni» Báróczi: Munk. VIIIb. 119. Ha barátod méltóztatik rólam emlékezni. Kaz: Lev. III:121. Ha méltóztatnék nagyságod dolgunkat elvállalni Shak. II:212. Viszont napjainkban a *tetszik* ige válik a *méltóztatik* mintájára személyessé a többesben: *tessenek leülni!* L. Az analógia hatásairól 19.

²) Ilyenkor néha magának az infinitivusnak is van dativusa s akkor két dativusa van a mondatnak; pl. Az fejedelmeknek az gyilkosoknak és paráznáknak meg kell kegyelmezni. Félegyh: Tan. 477. — Ha az állítmányi nominativushoz járul a *kell* fogalom, akkor is két dativus kerekedik; pl. (a pénz kised becsű:) «pénz, melynek az keresztyének között igen kised becsűnek kell lenni». Komj. 118.

Ez a szerkezet a mi nyelvünkben leginkább a csángóknál s a Rába vidékén dívik s legtöbbször a *kell* igével.¹⁾ Példák:

Papp György tíz forintot kell fizetni Borcsa Mihálynak (Hétfalu) Nyr. VI:231. Minden ember kellett egyet adni; bor es kell lenni (Moldva) III:51. A téssasszony el kell bujni. (Nép, Kis-Unyom, Vas vm.). Én kellettém kocsis lenni; nem szabadottam elmenni (Rábaköz, Répezemellék) Nyr. I:391. Két ember be lehetett volna fekünni ebbe a gödörbe (Röjtök, Sopron vm.) III:554. — Viszont «kénytelen vagyok» helyett dativussal való szerkezet fordul elő Mikes 14. levelében: «ha ide nem hitták volna is, csak *kételen* lett volna Franciaországból *kimenni az urunknak*».

5) *Mutat, megjelenik, látszik:*

Ki mutatta meg tinektek? quis demonstravit vobis? JordC. 361. Jele-nének hűnekik Mózes és Éliás: apparuerunt illis 407. Valának énnekem két világosságok megnyitván VirgC. 43. Hogy láttassatok nekiek: ut videamini ab iis Fél. Bibl. 8.

6) Mondás és írás és ezek által véghezvitt cselekvések: *mond, beszél, szól, vall, gyónik, izen, felel, ígér, köszön, parancsol, tilt; ír.* — Példák:

Izenjétek meg énnekem: renunciate mihi JordC. 359. Bizon mon-dom te neked: amen dico tibi 367. Neked vallanom: ad confitendum tibi DöbrC. 61. Irok én teneköd SándC. 1. Ennekem ígérte mennyieket VirgC. 3. Megfelele nekik és monda 73. Feleletet ad nekiek. Monoszlai: Kép. 130. Csak a falaknak beszélek. Gyulai: Vén sz. VI. Ki a zsidónak nem köszön, általesik a küszöbön. Nyr. I:244. — Éneklettünk tinektek: ceci-nimus vobis JordC. 386. Az népnek prédikálj. VirgC. 69. Nektök emlékö-zöm, ha meghallgatjátok, jó Hunyadi Jánosról. RMK. IV:27. Magam egészségével Kdnek nem dicsekedhetem LevT. II:248. Panaszkodni kezde a csendes magánynak. Ar: MO. 1:98. — Költöm, e népnek hallgasson dalod! Tompa I:357.

7) *Hisz, képzél magának:*

Higy énnekem. VirgC. 20. Kicsoda hitt a mi beszédinknek? quis creditit auditui nostro? Komj: Róm. 10:16. Higyjetek, de kinek, jól meg-válaszszátok. Sár: Tromb. 4. (fide, sed cui, vide; trau, schau, wem). A ma-gának irtóztató dolgokat képző gyanóság. Haller: Tel. 250. (v. ö. Olyan próféta ő nem volt, az mineműt az nép képzett magában. MA: Scult 311.)

Az úgynev. dativus ethicus, melyet pl. a görög, német, héber nyelvek annyira kedvelnek, a magyarban nagyon ritka. Pl.

¹⁾ V. ö. az olasz *conviene* «kell» igénél a személytelen s személyes szerkezet cseréjét: «Der persönliche gebrauch ist auch aus dem ältern italienischen (so wie in mundarten) bekannt: *io convengo uscire* = *mi conviene uscire*». Wien. Denkschriften XXII:200. A két szerkezet olyan-formán viszonylik egymáshoz, mint pl. a francziában *je dois* és *il me faut*.

Itt nekem nem maradsz! Kárm: Fanni XLVIII. Ide nekem ne gyere! (Nép.) Hogy nekem ötet Nagysád meg ne zavarja: machen Sie mir den mann nicht verwirrt. Kaz: Barnh. M. 99.

II. Azon kifejezések, melyek mellett a dativus gyakrabban váltakozik más viszonyzókkal, a következők:

A *hoz* rag néha mint helyhatározó is váltakozhatik valóságos dativussal; pl. «Nyakon kötvén vivék Herodes királynak» ErdyC. 434. alig egyéb mint «H. királyhoz.» V. ö. Gyűjts egybe énnékem az népet: congrega ad me populum Kár: Bibl. I:161. — Legközönségesebb ez a csere a szóbeli vagy írásbeli közlést jelentő kifejezésekben (mond, beszél, imádkozik, ír), azonban többnyire van a kettő közt vagy nyelvtörténeti, vagy árnyéklati különbség. «A *hozzá* mond kifejezés előzte meg a mai *hozzá* szól-t, s közdivatu codexeinkben.» (Sziládi, RMK. I:312. Azonban a *monda neki* szintén ott van már a HB-ben s a codexekben; pl. Monda ő nekik. BécsiC. 1. Ur monda nekem KulcsC. 3. Pedig a Vulgata éppen az *ad* -hoz- praepositívóval fejezi ki ugyanazt: dixit ad eas, dixit ad me. Ugyanaz az árnyéklati különbség van meg ma a *szól* *hozzá*, *beszél* *hozzá* és *szól neki*, *beszél neki* közt: emezek ugyanis öntudatosabb, célzatosabb szólást jelentenek. Pl. beszélhetek valakihez álomban vagy önkívülltben is; de ha valaki «leányának szól, menyé is érthet róla» vagy «fiának szól, menyé is érthet belőle», már e közmondásoknak második része mutatja a szólásnak határozott célját. (Egészen így különböznek egymástól: *néz vmire és néz vmit.*) — Ma gyónnak vkinek; jámbor elődünk «meggyónék a paphoz» Helt: Kr. 113. Gyermek vagy, tyúkmonyhoz gyónjál. Kovács: Közm. 99. Viszont a könyörgés, imádkozás mellett rendesebb a *-hoz* rag és ritkább a *nek*: Bolondság, ha ki könyörög az képeknek. Zvon: Osiand. 201. Könyörögj az Istennek. MA: Seult. 242. Ti a képeknek imádkoztok. Pázm: Öt lev. VI. Kinek sok van, attól kérek, annak szépen reménykedek. Göcs. Népd. 49. Az írás mellett megint a dativus a rendes s a *-hoz* kevésbbé használatos, sőt a németesség gyanuja alá esik (*an jemanden schreiben*, l. *-hoz*). — *Illik neki* és *illik hozzá*: mind a kettő közönséges, de jelentésbeli különbségöket alig lehet megállapítani, noha legtöbbször csak az egyik vagy csak a másik van helyén. Brassainál 284. azt olvassuk: «Leánynak nem illik a fejkötő, azaz: nem illeti meg. Kék szemhez nem illik a sárga szalag. azaz: nem áll jól. Leányhoz nem illik a dohányzás, v. dohányozni nem illik leányhoz; . . . igen rossz volna a legutóbbit így módosítani: ahhoz a leányhoz nem illik a d., pedig csak a mutató *ahhoz* teszi a különbséget. Szóval a *hoz* és *nak* az illik mellett mindig más-más árnyalatot adnak». De Br. sem ad általános szabályt, melynek segítségével mindig eligazodnék az ember. Ide sorakoznék a *hasonló* és *egyenlő* melletti dativus, melyet néhány nyelvemlékünk használ; de ezt latinosság-nak kell tekintenünk; pl. Hasonlatos az menny az tisztaságnak. ErdyC. 151. Leszek teneked hasonlatos: ero tui similis Keszth. c. 149. Egyenlő ábrázó (hasonlatos formájú) leszek ő halálának: configuratus morti ejus Komj. 316. — *Férjhez adni*, e h. a régiak rendszerint azt mondják: *férnek adni*; pl. Leányát férnek adja Vásárh. Canis. 608. S ez a népnyelvben maiglan előfordul; pl. Merre visznek firnek. Nyr. VI:158. Ezek pedig a köznyelvben is egyértékűek: valakihez adni a leányt, és: vkinek adni a

leányt. — Végre szintén a *-hoz* raghoz hasonlít a dativusi *nek* annyiban, hogy mind a kettőnek *-tól* az ellentéte, pl. vkitől kérni — vkinek ígérni, vkitől venni — vkinek adni stb. Ha ki mit kér tőled, adjad neki: qui petit a te, da ei JordC. Máté 5:42. Oh! mi mindent adtunk a hazának, most meg mindent a hazától várnak. TóthK. 324. Érdekes, ha egyazon igével van kapcsolatban mind a két határozó, s egyik a cselekvésnek kiindulását, a másik meg irányát határozza meg: Ez kenyereket éntőlem adjad nekik VirgC. 48. A királyné az urától megtudja néked. Nyr. IV:43 — Viszont vannak esetek, melyekben egyre megy, akár *-nek*, akár *-tól* rag járul a névszóhoz. Az *iriggyel*, *megtagad* igéknek rendszeren *től*-ragos határozójok van, de kivételesen dativussal is előfordulnak, még pedig nyilván ellentéteiknek, a *neki szán*, *neki enged-féléknek* analogiájára (v. ö. *használ neki — árt neki*, l. a Bevezetést). Például: Mintha az örök boldogságot irigylette volna az embereknek. Káldi: Préd. II:341. (Igy Kaz: Lev. II: 46., 52.) Másokat is arra kizstenek, hogy kívánságoknak semmit se tagadjanak meg. Fal. 260. V. ö. Nekem is *ellopták* a pénzemet e h. tőlem (a latinban, németben mindig dativussal). «A kígyótól azt semmiképpen nem teszem, hogy ajándékát neki elvenném.» Pesti: Mes. 245.

A *-ra* csak egyes kifejezésekben cserélődhetik föl a dat. *nek*-kel. Igy pl. ez a mondat: «Akkor jön el nékik az hertelen veszedelem» Zvon: Post. 45. a h. hogy reájok nehezedik a veszedelem, azt a képzetet fejezi ki, hogy nekik jut osztályrészül. (De már csak latinos a *haragszik* melletti dativus, BécsiC. 295. MünchC. 21.; helyesen *-ra* BécsiC. 35:293.) — *Magát vminek adni*, és *magát vmire adni* (pl. *boritalnak — boritalra*): az utóbbi egyszerűen a. m. rá szólni magát = *s' appliquer à q.-chose*, az előbbi a. m. egészen, testestül lelkestül átadni magát vminek kétségbeesésében v. lelkesedésében stb. = *s'adonner à q.-chose* (l. e két szerkezetről Brass. 284. és Lehr, Toldi 129.). V. ö. «Ezek a könnyek az ő emlékezetének folynak» Kárm: Fanni XIII. és: emlékezetére folynak. «Hajód szelet óhajt útjának» Dug: Szerecs. 213. e. h. útjára. — Rendszeren azt mondjuk: *rá sem hederít* = ügyet sem vet, nem ügyel, nem hajt rá; de e h.: «A daliás vitéz oda sem hederített az egész publikumnak» Jók: RRáby II:216. Ehhez hasonlít az ugyanolyan értelemben használt népies «*oda se neki*» Nyr. IV:287., VII:275. — E h. «esküszöm Istenre» a régieknél ezt is találjuk: «*esküszöm Istennek*» Pázm: Öt lev. V. (Igy Zr. V:32.) V. ö. «*kiált rá*» és «(*oda*) *kiált neki vmit*», «*reá szól*» és «*szól neki (vmit)*». Egyre megy néha, akár «*vkire marad, hagy*», akár «*vkinek marad, hagy*» kivált ha örökségről van szó. V. ö. Ti közöttetek másnak életéről vetekezés ne legyen, hadd maradjon isteni megkérdezésnek minden ítélet VirgC. 139. = hagyjátok, bízzátok Istenre. (Zrínyi még *bízik* mellett is használ dativust, igaz hogy rímbe, II:57.) — Ide csatolhatjuk ezt a két egyértékű kifejezést: *magának marad*, *magára marad*, *hagy*, és *magának v. magára* = egyedül. A *ra*-végű alakot úgy látszik csak újabb időben kapták föl, míg a dat. már régi: Hünnen magának marada: solus erat ibi JordC. 399. Mint egy fráter magának lakozik vala. ErdyC. 637b. Magunknak hagyatunk. Born: Pr. 259. Magoknak vannak mint egy özvegy ürgék. Pázm: Kal. 515. Meg-üle magának, Bajza II:6. Akkor elvállottak, ment kiki magának Nyr. III:33. Órákig ül magának IV:21. — Végre megemlíthetjük itt ezt a dativussal rokonértelmű kifejezést: *számára*; pl. Nem

a «népből», nem a «népnek» irnak, hanem a diákos középosztály számára. Ar: Próz. 340.

A dativussal közel rokon kifejezés ez is: *ra nézve*, s ezt mai prózánk főleg olyankor kedveli, mikor az állítmány nem tartozik azon kifejezések közé, melyek gyakran járnak dativussal. Így pl. «Az bínök az léleknek méreg» VirgC. 97. mai prózánkban inkább így volna: a bűn a lélekre nézve méreg; holott semmi okunk sem volna a dativust kerülni ebben: a bűn árt a léleknek. V.ö. még: Amott egy rongyos csárda rémlík; hej, kinek ilyen sincs, annak palota. Tompa I:105. «Meghalt a művészetnek» Gyulai: Vén sz. V.

Ha erkölcsi viszonyról van szó, az *íránt* és *-hoz* viszonyzókkal egyértékű a dativus: Vagyok én teneked hamis. VirgC. 94. Legyen Kd ő kemének is jó akarattal LevT. II:455. Hálaadatlanok az emberek szüleiknek Tel: Evang. I:224. Isten kétképpen jó nekünk. Pázm: Pr. 167.

Ritkább az *ellen* értelmű dativus; pl. Kísádkodnak az én életemnek: quaerunt animam meam. Komj: Róm. 11:3. Ő néki vétkeztem. Zvon: Post. 1:588. Kinek mit vétettem én életembe? (Népdal.)

Az *előtt* névutóval érintkezik a dativus ilyen mondatokban: Az én ellenségimnek magamat megaláztam. ÉrdyC. 549. Én felemelkedem s meghajtam neki magamat. Kaz: Munk. IV:205. «Ez érdekek mind semmik a lángszerelem előtt. Mi vagy te hírnév, gazdagság, becsület a szerelemnek?» Sárosi: Tromb. 277.

A mai *-vel* rag helyett használja a dativust Káldi préd. II. 502 a köv. mondatban: Azont cselekedték az ártatlan Jézusnak. Hasonló: a mitől félének, azon történék önekik, Székely I: Krón. 15. (itt *-n* rag is állhatna). — Legtöbbször a *közöl* ige mellett használtak *vel*-ragos határozó helyett dativust (a *mond*, *elbeszél* stb. analógiájára). Példák: Nékünk is nagy örömök kincsét közlötte a mái szent innep Pázm: Pr. 670. Szolgálatod közöld örömet mindennek. OrczyL: Költ. H. 43. (Igy Komj. 103.) Ujságot akar embereknek megtudatni. ÉrdyC. 557b.

A tárgyesettel váltakozó dativusa van a *segít* igenek: *segít vkinek* v. *segít vkit* (ugyanilyen ingadozás van a szláv és román nyelvekben, Mikl. 375.). De már infinitivus mellett csak a dativus használható: *Segítek neki dolgozni* stb., nem pedig: *segítem dolgozni*; s érdekes, hogy a rokon észt nyelvben ugyanezt a megszorítást látjuk, Wied. 633. V.ö. még: *segítségére van vkinek*. Legyenek neki segéd HB. Hívséggel neki segítség vala. VirgC. 85. Azonfölül van még egy szerkezetünk: *segít vkin*; pl. csak ezt használhatnók ma ebben a mondatban: Ezt lássátok: ha isten lehet, ki magának nem segíthet? Kat. leg. 2331. — Ide tartozik még a *szolgál* ige: *szolgál vkinek*, *szolgál vkit*. Az utóbbi többnyire tartós szolgálatot jelent. (A déli szlávtság is használ accusativust a *služit* ige mellett Mikl. 374.)

Csak a dativusnak egy külön faja az úgynev. possessivus vagyis a *van* mellé tett határozó a birtokviszony kifejezésére. V.ö. lat. *est mihi domi pater*, fr. *c'est à moi*, továbbá a ném. *gehören*, fr. *appartenir*, lat. *pertinet* mellett használt dativust. Csakhogy a

magyar kifejezésben ilyenkor a birtok nevén is mindig meg van jelölve a birtokviszony (*lik-ok stb.*) Példák:

A ravaszoknak likok vagyon: vulpes foveas habent MünchC. Mi gondom vagyon nekem? VirgC. 20. Minden hágónak lejtője vagyon. Pázm. Pr. 83. Azé fogy, kinek van. Nyr. V:372. A víznek nincsen rakonczája X:524.¹⁾

A possessivus legkönnyebben vezet át bennünket a *-nek* ragnak genitivusi használatához, melyet csak éppen hogy megemlítünk, mert — jelző lévén, nem pedig határozó — már kívül esik földadatunk körén. Ezt a használatát a HB.-ben is látjuk már: *halalnec és puculnec feze; halalnec halaláál holz.* A dativusnak hasonló genitivusi használata kisebb-nagyobb mértékben sok más nyelvben is kifejlődött; így pl. a szlávságban (Mikl. 605.), a németben (Schmeller §. 873.), görögben (Delbrück: Grundl. der gr. syntax 54.), héberben (Ewald 292. §.); a rokon nyelvek közül a vogulban, osztjákban, votjákban, livben stb.

¹⁾ Különös megszorítás, hogy nem használjuk a *van* igét, ha az alany határozott. Pl. «ich habe nutzen»: *van hasznom v. nekem van hasznom*; ellenben «ich habe den nutzen»: *az enyéén a haszon*, vagy legalább: *nekem megvan a hasznom.* — Nem magyarosak pl.: Honnan vagyon teneked az élő víz? unde habes aquam vivam? Sylv: Uj Test. 131. Az Isten igéjének éhsége nincsen nekik. Illyés: Préd. 416.

6. *A -vá -vé ragos határozók.*

Helyhatározó, időhatározó, fokhatározó.

Mai irodalmi és művelt élő nyelvünk ezt a ragot magánhangzó után *v*-vel ejti, mássalhangzó után pedig a nélkül, de az illető mássalhangzónak kettőztetésével, illetőleg a kiejtésben megnyújtásával, tehát egészen úgy bánunk vele, mint a *-vel* raggal: *fává, jóvá, széppé, helyessé* stb. Azonban a mai népnyelvben (mely aránylag igen ritkán él evvel a raggal) s a régi irodalomban különféle eltéréseket találunk. Ezek rendesen abban állnak, hogy vagy a *v* hang (illetőleg ennek úgynevezett hasonulása), vagy a mély hangrendhez való illeszkedés, vagy pedig mind a kettő hiányzik. Például a nyelvemlékekben: *házóá* HB., *semmié*, (*innepéje*, *fiájá*), *szolgákké*; — a népnyelvben: *mié*, *feketée* (*lójá*, *kője*), *vasá*, *vizé*, *káré*, *lőé* stb.

A *-vá -vé* ragnak eredetéről Révai (Gramm. III.) úgy vélekedik, hogy a helyhatározó és az átváltoztató *-vá* ragot két külön eredetű rag (holott a hasonló fejlődésű *-nek* ragnak különféle jelentéseit, mint láttuk, szépen össze tudta egyeztetni), s hogy amaz szerepel az *al-á*, *hoz-zá*-féle határozókban is, a másik *-vá* ellenben, melynek «mutatio» a jelentése, szerinte «est semen verbi *vál-ik*, mutatur». Ezt a magyarázatot bajos volna elfogadnunk a *szolgákké*, *káré*, *lőé* alakok miatt, melyek magashangú alapszóra utalnak. Az *alá fölé* határozók *-á-é*-je pedig bizonyára sokkal régiebb rag, mint a mai *vá vé*, s emez valószínűleg amannak valami újabb névutói vagy képzőféle elemmel való bővítése. Így elemezte Budenz a *-vá -vé* ragot, hogy t. i. *vé* = **vel-é* s ez eredeti értéke szerint a. m. ,oldalra, felé'; az első elemet a cseremis *vel* ,oldal' szóval azonosította. Ezt részünkről annyival inkább elfogadhatjuk, mert mi a *-vel* ragot is ugyanazon alapszóból származtatjuk, s

nézetünk szerint e két magyarázat egymást támogatja (l. -*vel*). A mi a hangbeli alakulást illeti, **velé*-ből -*vé* ép oly természetesen fejlődhetett, mint *belé*-ből *bé*, sőt *be*.

Helyhatározó értéke van a *vá* ragnak magában a *hová* kérdésben, a *tova* feleletben (v. ö. *tová-bb*, *tétova* e h. **tevé-tová*), s az *együvé*, *másuvá*, *egyebüvé*-féle szókban, melyeket azonban a határozó szók közt kell tárgyalnunk. Továbbá ebben a népies kifejezésben: *világgá menni*, *elmenni világgá*. Ezt a legújabb irodalmi nyelv nagyon kedveli és különféle változatokban használja; pl. «A szélsőbálnak világgá jöttek a gyöngéi» [azaz napfényre jöttek] Nemzet II:44. sz. Azon veszedelmes fogalomzavar, melyből ezen határozati javaslat világgá repült u. o. 572. sz. vezikk. «A világgá hirdetett kulcslyuk» Egyetértés 1883. júl. 18. (V. ö. viszont: «Elment a világra egy falat kenyér nélkül» Nyr. VI:420. «Nyeregbe kaptam s elmentem a világba» SzászK.-Ebers: Egy polgármest. II:85. = *világgá*. Megjegyzendő, hogy az utóbbi csak névelő nélkül járja. A székely így is mondja: *világul menni*, l. az -*ül ül* ragot.) — V. ö. még: *fél nyommá sem menni* Decsi: Adag. 30. Attúl [az ösvénytül] egy fél nyommá se lépünk. Pos: Igazs. II:563. Nem mögyök *egy tappá se* tovább [egy lépésnyire se; Hódmezőv.] Nyr. IX:92. Messze földé elbúdostanak. BodC. 12. — Kimene országgá a nagy parancsolat. Ar: TSz. 6:94. Vajda [a sereggel] indula keletté 10:35. («régiesen», jegyzi meg. Ar. a Gloss.-ban).

Ezekén kívül csak helységneveknél szerepel így a *vá vé* rag, még pedig mai nap csak olyanoknál, melyek a hol kérdésre -*tt -t* ragot vesznek föl, ezeknek is csak egy részénél. Így használja t. i. mai irodalmi nyelvünk a -*vár* végűeket s a *Győr* nevet; pl. *Kolozsvárrá*, *Fehérvárrá*, *Györré*. De még ezeket is helyettesítjük gyakran a *ra* raggal. — A régibb nyelv sokkal gyakrabban használta e *vá vé* ragos alakokat, csakhogy mellettök talán még az egyszerűbb *á é* latív rag is élt hasonló alkalmazásban, pl. *Egre* Lev. II. azaz *Egr-é* (így *Egré* Tin. 113., 114., 147., ellenben már *Egörbe* 114; a honnan kérdésre Tinódinál *Egről*, l. -*ül ül*), s azért a régieknek pontatlan helyesírása miatt sok esetben kételkedni lehet, a két rag közül melyik van használva. Pl.:

Meene Wesprimee. ÉrdyC. 616b. *chanadda*, *pecchee* 396b. *Marussa* és *marusra* RMNy. IIIb. 98. Alájövének *Pétsé*. Helt: Kr. 39. *Pesté* szálla

55. *Pestti Mom*: Irók. III. 27. *Wacha*, *Segődsé* LevT. I:107., 196. *Váczzá* elbészálta. Tin. 97. (*Váczból* indula u. o.) Indúla, hogy az viadalra *Szegedde* eljuthatna. 69. (Az utóbbi mellett érdekes ez a Szegeden és vidékén ma közkeletű alak: *Szögedébe*, mely t. i. az elavult s homályossá vált *lativus* rag mellé fölvette még az illativusi *be* ragot.) «Avagy Kassára, avagy *Váraddá*, avagy csak Darnóra» RMK. II:204. Pázm: Fel. 287. (Igy Arany-nál is: Hogy elértek *Nagyváraddá* Toldi est. 5. én.) Elküldék *Keresse* (*Körössé*) az pénzszedőhez. LevT. I:7. Vitem levelet *Terebesse* az gyűlésbe 12. Mi szerencsével jártál, mikor *Kolozsvárrá* voltál? Thaly: Adal. II:343.

Időhatározásra ma csak ezt a két *-vá* ragos alakot használjuk: *örökké* (*mind örökké*), *többé*. Mind a kettő időtartást fejez ki: örök ideig, több időn át. *Többé* csak tagadó mondatban használatos, mint a német *mehr* stb. Ezt ma jóformán csak az irodalmi nyelv s a műveltebb társalgás használja, míg a nép nyelve a tárgyesséttel él, melyet különben az irodalmi nyelv is megenged már (pl. Nekem nem kellesz többet, találok nálad szebbet. Erd. Népd. II:49. és 204. De u. o. 50. már nem népiesen van közölve: Nekem többé nem kellesz, találok nálad szebbet). — Nyelvemlékeinkben találunk még más ilyen *vá* ragos időhatározót, leginkább a *nap* szóból s szintén az időtartás kifejezésére; pl.

Negyven eeh es nappaa: 40 diebus et noctibus JordC. 62. Lén Jónás az czethalnak éhában *harom eeh és nappa*: tribus diebus et tribus noctibus 399., 362., 455. stb. Jézus negyven ee es nappaa beytele, ErdyC. 137. *Mind ey nappa*. BodC. 8., 17. *Kilencz honappaa* te méhedben rekedvén. CzechC. 6. GömC. 179. Miné [mennyi] napon Mária fiát viselte ő méhében, avagy mené *hette* [hétte] avagy miné *honapa*... negyven *hette*.. ErsC. 324b. Kéri vala az kazdagot, hogy az ő adósságának napját *toaba* halasztaná. VirgC. 108. Ma a *továbbá* szót csakis fölsorolásban használjuk s a. m. azután, ferner, sodann; a valódi időhatározást pedig evvel a rövidebb alakkal mondjuk: *tovább* (melyben különben szintén benne van már a *vá* rag); pl. *tovább* halaszsa, *tovább* nem várhatunk stb.

Fokhatározásra rendszeren a *ra* és *-i* ragokat használjuk (a kérdés is: *mennyire*?) s a *-vá vé* rag csak néhány kifejezésben szerepel ilyen értékkel.

Ilyen mindenekelőtt a *kevésbé* és *kevésbbé*, azaz 'kis mértékben, kisebb mértékben'; pl. «55 font vas golyóbis vala, másik kevésbé annál kisebb vala» Tin. 128. Kit esmersz *kevesebbé*, mint önnönmagadat? Báróczi: Munk. VIIIb. 58. (Különös képzés ez: *Egy kevésbé* megneheztele reám, Kaz. lev. III:206.) — Továbbá: *többé-kevésbbé* a. m. kisebb nagyobb fokban; s itt megjegyezhetjük, hogy valamint a *többé* és *továbbá* szókban, úgy a *kevésbbé* alakban is akár még a régibb s egyszerűbb *-á é* ragot kereshetnők, úgy hogy a ma mindinkább lábrakapó *kevésbé* írás-

módnak a fonétikus okon kívül még némi etimologiai jogosultsága is volna. — *Kissé, egy kissé* a. m. kis fokban, parum (a régieknél így is: *kisebbé* = *kevésbé*). — *Eléggé* a. m. elégséig, zur genüge; nevezetes, hogy ezt a finn nyelv is azzal a raggal fejezi ki, mely különben átváltoztatást jelöl: *kylläksi*. — Különben az eddig elsoroltakat ma a nép nyelve, mit már az időhatározó *többé*-nél láttunk, rendszerint tárgyesettel helyettesíti; pl. *csak keveset fájt, csak egy kicsit fájt; mindég kevesebbet iparkodik, pedig eleget nógatom* stb. Viszont használja a dunántúli (tolnai) népnyelv ezt a kifejezést, mely az irodalomban nem kelendő: *annyivá feltett*, hogy még haza se eresztett; *annyivá van*, hogy már beszélni se tud stb. e. h. annyira, l. Lehr, Toldi 222. — Elavúlt kifejezés mód a következő: Ellenségek elfogyatkozásának tör miá *mind egyetlenne* (olv. -né): inimici defecerunt framea in finem KulcsC. 13.

A mutativus (átváltoztató -vá vé).

A -vá vé ragos esetet már MA. mutativusnak nevezte el,¹⁾ mert csakugyan leggyakrabban átváltozást vagy átváltoztatást kifejező igék mellett használjuk; s ugyanazért magyarul átváltoztató, fordító ragnak nevezték. Hogy azonban az előbb tárgyalt helyi jelentése az eredeti s hogy ebből hogyan fejlődhetett a mutativus: erre nézve elég azon fejtegetésre utalnunk, melylyel fönt a *nek* rag factivus jelentését iparkodtunk megvilágítani. Itt hozzájárul még az, hogy magokról az átváltozást jelentő igékről is sok esetben kimutathatni még, hogy eredetileg irányulást, mozgást jelentettek, nem csak a magyarban, hanem más nyelvekben. Így jövőst jelentő ige fejezi ki a vmivé válást a finnben: *tule-*, a román nyelvekben: lat. *devenire*, fr. *devenir* stb., s az angolban: *become*. Pl. 57. zsolt. 8: *ad nihilum devenient*, tanquam aqua decurrens, szó sz. semmire jutnak, azaz magyarul: «Semmivé lesznek, mint a folyó víz» (Biró: Préd. 3). Különben ugyanezt a verset a KulcsárC. így fordítja: *semye jut*, semmivé jut; v. ö. még: «Mint víz jeges zajja hogy partot szaggatja, én is *ollyá jutottam*» Ben: Ritm. 25. Dolgozata az akadémia ülésén felolvastatván s a lapok útján *közhirrén menvén*. SzászK: Széch. 65. *Kárré ment* Nyr. IV:555. Eredetileg fordulást jelentenek a latin *vertitur* s a német *werden* igék. V. ö. a magyarban: *jóra fordul* stb. és egyes más átviteles

¹⁾ Komáromi Csipkés Gy. traductivusnak nevezi (v. ö. a finn translativust), Gyarmathi általváltató névnek (nomen transmutandi), a MNyR. pedig e ragot fordító ragnak mondja.

igénket, pl. «Rothadt tetemére nem akadunk, mert már régen földde tere» (akár helyhatározásnak nézhetnők) Orczy: Költ. Holmi 32. Fellengő ösvenye lejtővé hajola [a napé] Ar: MO. 2:1. Rabbá esik, fogllyá esik stb. (l. alább) = rabságba, fogságba esik. Szintén mozgást jelent még a mai nyelv szokás szerint is a *vál-ik* ige (innen *vált*: *változik* = *váltózik*: *változtat*). — A *-vá vé* ragnak helyi eredetét eléggé bizonyítják az előbbi czikkben idézett helyhatározó kifejezések is, melyek kétségtelenné teszik, hogy a *-vá vé* rendes átváltoztató jelentése úgy fejlődött, mint a *nek* ragé s mint más nyelvek megfelelő kifejezései; pl. finn *taa-ksi* hát-ra: *vanha-ksi* vénné; ném. er ist zum hauptmann ernannt, gewählt worden, sőt: er hat's bis zum hauptmann gebracht: hadnagyságig vitte. A *lesz* ige még valóságos helyhatározóval is előkerül; pl. «Krisztussal eggyüé, ü véle egy testé leszünk» Tel: Fel. Bát. 84. szembe lesz velem = mihi obviam fit. V. ö. még «ketté vág» és «két felé [azaz két oldalra] vág»; továbbá: *el-változik*, *át-változik* stb.

Az átváltoztató *-vá vé* a régibb s újabb irodalomban általános használatú, de a mai népnyelv helyette többnyire a *nek* ragot (l. ezt), néha pedig a *ra* és *be* ragokat használja (pl. *izre-porra törni vmit*; *eperszembe váglak*; sőt: «A fát kettőbe hasította» Szegeged N. II:117. e h. ketté); ámbár szórványosan, főleg egyes megállapodott szólásokban még országszerte hallható, pl. *bolonddá tartani*, *bolonddá tenni*, *lová tenni* stb. Leginkább azonban a székelységben dívik, mint a következő közlemény bizonyítja tüzetesen Nyr. V:568: «A *-vá vé* ragot a székely népnyelv is használja nagyobbára köv. igékkel: Lesz: Ecsém, mióta katonává lett, egészen megszépült. Tesz: Bódoggá teszlek. Ne tégy bolonddá ingömöt. Változik: Ahajt a legén ördöggé változék (Népmese). Balánba olyan forrás van, hogy a vas benne rézzé változik. Miéte? Rézzé. Válik: Ügyes emberré vált. Esössé vált az idő. Jettemben szinte kőé váltam. Vall: Karé vallotta lovát, tehenit.»

Máshol a nép a helyett, hogy «ügyes emberré vált» azt mondja, hogy «ügyes ember vált belőle», tehát az átváltozásnak nem eredményét, hanem kiindulását fejezi ki határozóval, míg amazt alanynyá teszi. Ezt a két szerkezetet az irodalmi nyelv is (mint más nyelvek) egyaránt használja; s a kettő ép oly viszonyban van egymással, mint egyazon gondolatnak cselekvő és szenvedő kifejezése, melyek szintén csak a kiinduló- és a vég-pont föl-

cserélésével különböznek. Példák a váltakozásra: «*Vízé lett az vagy víz lett abból*» (Háromszék) NyK. III:9. Isten azt a csontot építé asszonyi állattá (ædificavit Deus costam in mulierem) MA: Bibl. I:3. Építé az Úr Isten az oldalcsontot asszonyállattá. Ilyés: Préd. I:167. Az Ádám csontjából asszonyállatot építé az Isten. Pázm: Kal. 715. — Néha a *lesz* ige mellett mind a két névszót alanyesetbe teszik, pl. Úgy is nem lesz víz a vér. Amade: Vers. 138. Mondjad, hogy ez kövek kenyerek legyenek. JordC. Ellenben: Mondjad hogy imez kövek kenyerekké legyenek. Félegyh: Bibl. 9. és MünchC. 19: dic, ut lapides isti panes fiant. (Mindenesetre pontatlan kifejezésmód, melyben a *lesz* csak „erít” lehetne, úgy hogy az első példa nem volna a. m. aqua non fit sanguis, hanem: aqua non erit sanguis; s a második: ut lapides isti panes sint.) V. ö. még: Udvari pályádon nagy kívánsz lenni *kicsinyből*. Vitk: Munk. I:147. Légy, ha még nem voltál, vénséged korára harczias vitézből szerelem futára. Ar: MO. 2:106.

Viszont megesik az is, hogy a *ből* és *vá* ragok egyazon mondatban kiegészítik egymást; pl. *Zsidókból keresztyénekké lőnek*. Tel. Ev. III:20. Görögből deakca fordította 373. Az jó cselekedet szokásomból immár természetté válik: bene facere jam *ex consuetudine in naturam* vortit. Decsi: Jug. cap. 85. «Pénitentiának tüköre, mely fordítottat németből magyarra» könyv czíme, Bécs 1665. Otthon kedvére nevelt gyermek végre borjúból ökörré válik. Kovács: Közm. 86. Állana bár épségben valamit elvesztettem, vagy a mi ellenemmé vála barátomból. Kaz: Jug. cap. 13. (Finn fordításban: *Jos kaikki, jotka olen kadottanut, tai jotka ystäväistä ovat vihollisiksi muuttaneet . . .*) Hogy honvédöbül árulóvá legyek. Ar: MO. II:49.

Van még egy helyettese a *-vá*-ragos kifejezésnek, nevezetesen a *-vá*-ragos melléknévnek: a melléknévből képezett ige. A köv. kifejezések pl. nagyjából fődözik egymást: *szépül: széppé lesz, szépít: széppé tesz; barnul: barnává lesz, kisebbít: kisebbé tesz*. (V. ö. «Plutost szemessé tette oly hamar, s Neoklidést még jobban megvakítá». Ar: Arist. III:229. = még jobban vakká tette. «A szeretet is megavasodik, valamint a szalonna — a távol való létel avassá teszi» Mikes 77. lev. = avassá lesz, ill. megavasítja. NB: «Ime újja lötenek, megújoltanak mindenek» Komj: II. Kor. 5:17.)

A *-vá vé* ragot leggyakrabban úgy használjuk, hogy maga az ige is vagy átváltozást vagy pedig átváltoztatást jelent.

a) Az átváltozást legtöbbször a köv. igékkel fejezzük ki:
lesz, válik, változik. Példák:

Kazdaggá löttem. BécsiC. 197. Szenttel szentté léssz: cum sancto sanctus eris Kesztc. 30. Az ige testé lött. Csúzi: Síp. 682. Soha az ember nem lehet boldoggá, mert soha sem becsüli a maga állapotját. Mikes 85. lev. Senki sem válik azzal nagygyá, hogy lába ujjain s palotásan tud járni. Fal: UE. 150. Mit a sziv átélt, nem lesz az nem-éltté, «Délibábok hőse» 167. Előtted az út mind rózsáé váljon, még a fű is rozsmarintot teremjen. Népk. III:161. Majd holtta lettünk, úgy neveltünk. Nyr. III:31. A ki ördöggel lakik, ördöggé kell lenni VIII:373.

Ritkábbak: *akad, esik, kerekedik, fordúl* (az utóbbi rendszerint *ra* végű határozóval jár). Példák: Sok elhulla, soka foglya [olv. foglyá, azaz fogollyá] akada. Göres: Máty. 65. Foglya esének, 54. Ali vajda inasával rabba [olv. rabbá] esék. «Nádudv.» C3. Nagy öröm ti nektök, mikor foglyá estök. Tin: «Prini... fogsága.» Rabbá estem. Kálm: Koszorúk I:169. A szörnyeteg martalékává esnek. Brassai, Szép. Figy. I:754. — Lovát általverék, esék gyalogga. Göres: Máty. 69. Kíront a piros vér, tóvá kerekedve. Ar: MO. 4:14. «Igazat én láttam fordúlni hamisra, drága nemes gyöngyöt éktelen kavicsra; méhsört savanyúvá, örömet is búvá, bátor bizodalmat riadó gyanúvá» Ar: BH. 3:17.

b) Az átváltoztatást közönségesen ez a két ige fejezi ki:
tesz, változtat; azonfölül az előbbinek két egyértékese is: a népiesebb nyelvben *csinál* s a régieknél *szerez*. Példák:

Szerzették a napot jeles inneppé. BécsiC. Eszt. 9:18. Kít ha akar-minemű utálatos állatra ragasztják, még azt is széppé teszi. ErdyC. 122b. Szerzed ötet aldotaa: dabis eum in benedictionem. KulcsárC. 38. A moly a ruhát semmirekellővé teszi. Pázm. Pr. 609. A vallás, habár istentől eredett is, olyan, milyenné azt az emberek csinálják. Vör. Mindenható erő vagy szerelem! angvallá az embert, az angvalt ördöggé, az ördögöt emberré könnyen átváltoztatod. Pet: Költ. I:33. Összetörlek, péppé csinállak. Ar: Arist. I:317. Lett dolgot lételetlenné nem csinálisz. Nyr. II:383.

Ritkábbak: *ejt, fordít* — emez kétféle értelemben — és *költ* (v. ö. fönt *esik, fordúl*). Példák: Minden dolgot én reám akarnak handorétani és mindenben engemet akarnának bínessé ejteni. LevT. I:350. Fordejt vérré: convertit in sanguinem. Kesztc. 201. Ha áldásit átokká nem fordítjuk. Fal. 43. Németből magyarrá, görögből deákká fordítani (l. e czikk 2. kikezdésében). Törvényne költé: fecit in legem. MA: Bibl. I:45.

Állandó kifejezések: *jóvá tesz, lóvá tesz, luddá tesz, bolonddá tesz, csuffá tesz, pocsekékká tesz*. Annyira megállapodtak ebben az alakban, hogy ha pl. többes-számú tárgyra vonatkoznak, akkor is megtartják az egyes-számú formát: *jóvá teszi hibáit, bolonddá teszi a könnyenbivőket* stb.

Egyébiránt a *-vá* ragos határozónak az alanytól vagy tárgytól való számbeli eltérése más kifejezésekben is egészen közönséges; pl.

Annakutánna Antiechristussá változtanak. Pázm: Kal. 661. Ne váljatok tüstént vénné, inak! Ar: Hamlet 33. Majd holttá lettünk, úgy nevettünk. Nyr. III:31. (Hasonló szóegyeztési különösség fordul elő a rokon használatú *-nek* és *-ül ül* ragoknál, továbbá más, kivált ugor nyelvek megfelelő kifejezéseiben; l. «Szóegyeztetés az állapotathározásban» Nyr. XIV.)

Ritkábban használt, de szintén egygyé forrt szólások: *szóvá tenni, hírré tenni*. Az előbbi magyarosabb kifejezése ugyanannak, a mit ez az idegenszerű szólás mond: *szőnyegre hozni* (v. ö. még *előhozni, fölhozni*) s nevezetes, hogy a rokon finn nyelvben egészen hasonló szólások termettek: *ottaa puheeksi* szó sz. 'szóvá venni', és *tulla puheeksi* 'szóvá lenni', szóba kerülni. (V. ö. «A sok kapcزابetyár, a ki később a zsandárvilágba szóbelivé tőtte a jóra-valóbbját is» Nyr. VIII:83.)

Hírré tenni ma csak ebben a kapcsolatban dívik: *köz hírré tenni*, de a régieknél a köz nélkül is járta; így pl. már ÉrdyC. 204b. SándC. 30., továbbá BalB. 217: Néktek hírré teszem. — Ugyanezt a szólást régente az ad igével is használták, a mai *hírül ad* értelmében; pl. Jupiternek hamar hírré adaték. CsomaC. 7. Hírré adná. Helt: Krón. 203. Hírré adták (Háromszék) Nyr. IV:555. — Ritkább kifejezések: *híremmé van, híremmé lesz* e h. 'van v. lesz róla tudomásom'; pl. Vagyon híremmé, hogy az polgárokat üződ, kergeted. «Kanizsa tört.» 35. «Gondolom, hogy híreddé van, hogy Baróti SzD. magyarra fordította Virgil Aeneisét», Takács J. (Kaz: «Glottomachusok» LI. sz.) Legyen híreddé, hogy... Fal. 817. Ezen tanulásunk sem fog hírévé lenni. MNyszet. IV:458. (*Híremmé van* olyanféle kifejezés, mint *oda van, ki van* e h. *kinn van*, t. i. mozgást jelző határozó nyugvást jelentő ige mellett; l. a bevezetést.) — *Köz hírré menni*: l. e czikk 1. kikezd.

Ketté vágni, törni stb.: a *ketté*-t a határozó szók közt tárgyaljuk; úgy sem lehet eldönteni, vajjon az egyszerű *-é* vagy pedig a *-vé* rag járult-e itt a *kettő* szóhoz. De van egy-két hasonló, azonban nagyon ritka használatú kifejezés, melyet itt kell említenünk: Midőn egy szarvast fogtanak volna, negy é vágák azt. Helt: Mes. 21. Végre teste Bécsben négygyé vágaték. Thaly: Adal. II:9. Ketté, négygyé vágták. Gyarm: Nym. II:57. Láncsáját két darabbá tőri. Haller: HármHist. II:150. (A mai népies kifejezések ezek: *két felé vág, négy felé vág, két darabra tör.*)

Nem a várható konkrét kifejezés szerepel *-vá* raggal a következő két szólásban: *csúfsággá tenni, kárrá tenni*. Az előbbi Pázmánynál fordul elő a mai *csúffá tenni* értelmében (mintegy 'csúfságba tenni, juttatni'): Rossz igyeknek czégeres fogyatkozását azzal csúfsággá tették. Pázmán: LuthVez. 2. Mindenek előtt csúfsággá tévé magát 257. — A másik a székel népnyelv kifejezése e h. tönkre tenni, megkárosítani (mintegy 'kárra tenni, kárba veszíteni'): *Karé tenni*: tönkre tenni Nyr. V:377. «Feri karé tette a virágomat (tönkre)» VII:324. Hozzá csatlakozik ez a szólás: *kárrá vallani* = megkárosítani vele, elveszteni (v. ö. *kárárt vallani* = megkárosítani általa); pl. Tavalvi futásban juhom, marhám, ménesemnek felét kárrá vallám. Bethlen: Élet. II:102. A boromat kárré valóm. Gyarm: Nyelvm. II:265. I:47. Nyr. II:522.

Az eddigiekben az ige maga is átváltozást, egyik állapotról a másikba irányulást fejezett ki. De sokszor az ige másféle cselekvést fejez ki a *-vá vé* rag mellett, úgy azonban, hogy ezen cselekvés eszközli az átváltozást, ezen cselekvéssel együtt jár az átváltozás. Pl. «*rabbá aljasul*, midőn úr lehetne» Ar: MO. 2. 87. = lealjasul s ezáltal egyúttal rabbá lesz. Ez a tömör szerkezet a modern nyugati nyelvekben nagyon el van terjedve s úgy látszik, azok hatása alatt fejlődött ki a mi irodalmi nyelvünkben. Erre nézve jellemző, hogy legrégibb idézetünk Kazinczytól ered.¹⁾ — Példák:

a) Átváltozás: Hogy a példányok olvasása előtte fárasztóvá, lélekölővé ne fájuljon. Ar: Próz. 3. Halottá képedett a festész. Sárosi: Tromb. 237. Semmivé enyészett. Belényesi: BSzemle VI:386. Vele a nyári nap is télivé rövidül. Shak. II:120. Izzé-porrá égtek. Mer: Er. Népm. I:65.

b) Átváltoztatás: Kiken magát Cupidó ő Istensége fáradttá tanította. Kaz: Munk. IV:139. Tisztogassa, egyengesse folyamatját, úgy azonban, hogy poshadt kanálissá ne átgálja. Vitk: Munk. III:53. Aranynya festi zöld hullámain [a hajnal a tengernek; v. ö. aranyosra festi] Ar: Szentiv. á. 193. E benyomást gondolatá érlelni s szavakban kifejezni célja értekezésemnek. Ar: Próz. 81. Legyen vezérök! azzá emelem. 99. Minden szót egész mondatá oldjon fel? 388. Egy ily eposzt, remélem, vérré tanulna a nép s buzgóbban énekelné azt, mint az olasz matróz Gerusalemme Liberatáját. Ar: Levelezése 61. l. [A vadkan] a tiszta bakonyért tócsává heveri. Jók: Vad. Vir. 167. Aradot a várból pocsékká lövetik. Sár: Tromb. 69. Mintha olyan hálás munka lenne, szívünk hő vért dallá költeni. Endrődi, Főv. Lap. XIX:1579. Ám beszéld fáradttá nyelved: *talk thy tongue weary*. Rákosi: Shak. Cymb. 3:4. Ellenségeit barátjaivá tudta hódítani. BSzemle 1874. VI:206. A honiakká csempészett idegen idiotismusok. Brassai, Szép. Figy. I:499. Lánggá szítja tüzét. Győry V. Havi Szemle I:142. Kurtáját szabta, puháját gyúrta. (Göcsej.) MNyiszet. V:107.

A *-vá vé* rag *nek* helyett (mint már az utóbbi ragnál láttuk) igen gyakran előfordul, főleg az újabb irodalmi nyelvben; olyan esetekben t. i., mikor célzatosságról, rendeltetésről, annaktevésről (= *factivus*), nem azzá-tevésről (= *mutativus*) van szó.

¹⁾ Támaszkodhatik azonban ez a szerkezet egy másik ilyen összevont kifejezőmódra, mely még gyakrabban előfordul: arra t. i., melyben a mozdítás v. juttatás fogalma van elhallgatva s a helyhatározó közvetlenül egy más cselekvéshez van csatolva, a mely csak okozza a mozdulást v. irányulást; pl. *kinézi az embert a szobából* = úgy néz, hogy nézése kiűzi az embert. L. a helyhatározókról szóló fejezetet, II. köt.

Legföltűnőbb ez a csere a *választ* ige mellett, melyet a népnyelv csak *nek* raggal, az irodalmi nyelv ellenben gyakran *-vá* raggal is használ (sőt néha — midőn t. i. nem hivatalra választásról van szó, mint a köv. példák másodikában — *ül ül* raggal). S erre már a régi nyelvben is találunk példákat: Mind kegyes kéréssel, mind szükséges készerejtéssel választák előttök járóvá és királylyá ÉrdyC. 400. Kit az atya isten mi nekünk ajánlott és kinek kedveért fiakká választott. RMK. II:230. Te választál engemet szolgáló leányoddá WinkC. 82. (Igy GömC. 21. VirgC. 87. stb.)

Születik rendszeren *nek* raggal jár, *-vá* raggal csak egy állandó kifejezésben (mely, mint a főt említettek, nem módosul a többeszámú alany kedvéért): *ujjá születik*; pl. «Ha ujjá nem születendetek, nem lesztek választottakká» Gyarm: Nyelv. II:57. (Analogiájára: Teremtsd ujjá, ember, te is magad! Fejes I. Magy. s a Nagy Vil. V:446.)

Marad és *hagy* többnyire *nek* v. *-ül ül* raggal vannak összekötve (l. ezeket). De régibb íróink ilyenkor inkább a *-vá vé* raggal éltek, még akkor is, ha szándékos hagyásról, rendeltetésről volt szó, s ezen kifejezésmód egy megállapodott szólásban maiglan fönmaradt: *jóvá-hagy*. Ezt a szerkezetet is olyan pregnáns kifejezésmódnak tartjuk, mint főt a *rabbá aljasul* feléket; pl. «*özvegygyé maradt*» TelC. 11. = férje után megmaradt s ezáltal özvegygyé lett (v. ö. «Rabbá hagyjuk-e lenni vezérünket?» Ar. MO. 4:86.) — Példák:

Semmiel nem maradsz adóssá. Haller: HármHist. III:156. Lehetetlen, hogy Isten adóssá maradjon. Káldi: Préd. I:459. Ő az közönséges prédából részletlenné marad. Forró: Curt. 189. Özvegygyé maradván. Tarnóczi: Szents. 17. — Nem kell ezt a nagy bátorságot büntetlenné hagyni. Helt: Krón. 48. Nem hagylak titeket árvává. Pesti: Evang. 220. Nem hagylak árvákká titeket. Tel: Ev. II:131b. No nem hagyja azért ő magát károsá. Decsi: Adag. 96. Örömet győzötté hagyom magam. MA: Tan. 706. Semmissé hagyta (semmijét nem hagyta meg, XVII. sz.) Nyr. X:469. — Állandó szólások: a) Ezekbe es *hagyom* istennek *bűnössé magamat*. VirgC. 10. Mindenből bűnössé hagyom magamat. GyöngyC. 61. Nem hagyja magát bűnössé. Decsi: Préd. 18. Bűnössé hagyják-e magokat? Pázm: Kal. 587. (v. ö. alább: *bűnössé vallja magát*.) — b) Az Úr-Isten *szabaddá hagyta* embert, hogy válaszson a kettő között. Pázm: ÖtLev. 193. Mindenben *szabaddá* hagyták. Mik: Lev. (Kulcsár kiad.) 384. Szabaddá hagyá mind az egész gázdagsággal, mely a hajóban találkozék. Mik: Mul. 57., 179. (Ötet az úristen mentté hatta. ÉrdyC. 162. Mentté hagyom Lászlót a Ciliai grófnak haláláért. Helt: Krón. 110b.) — c) «*Jóvá* *hagyták* és *jónak láttatott*» = probave-

runt Komj: Róm. 15:26. (de: Kit dicsértünk, *jónak hagyunk*, u. o. 226. l.) Ha jóvá hagyatik az én megírásom. MA: Tan. 1175. Jóvá hagyja cselekedetét és segíteni is fogja. Mik: Mul. 212. — V. ö. még az *ereszt* igével: «Szárnyát széjjelterjesztette, magát holtta eresztette, hogy a társát elvesztette» Népk. III:41.

Vesz, ad, hí, küld: ezen igék mellett, minthogy célzatos cselekvést fejeznek ki, a romlatlan népnyelv mindig *nek* raggal él, a mai irodalmi nyelv többnyire az *-ül ül* ragot használja, régibb nyelvünk is inkább emezt, de mellette a *-vá vé-t* is kedveli. — Példák:

Ve vé feleséggé: [eam] accepit uxorem. BécsiC. Ruth 4:13. (így u. o. Eszter 10:6.). Ne akarj félned Máriát te feleségeddé vened: noli timere accipere Mariam conjugem tuam. JordC. Máté 1:20. (Károlyi: Ne félj elvenned Máriát feleségül.) En urammá kit vegyek: az örök dicső istent-é, avagy ez halandó embert-é? KatLeg. 3360. vers. Ember ne vegye szokássá az eskést. Dévai: Hittud. E3:b. A szokássá vött véték megköti az elmét. Illyés; Préd. II:536. Semmivé te ne vegyed a vének beszédét. Mon. Apol. 25. (v. ö. *olybá vesz*.) Hogyha Mayert főbelövetik, ő [Krayné] az árváját gyermekévé fogadja. Jók: «Az apja fia» 2. fej. — Apróddá adtalak. BécsiC. Abd. 1:2. Adja te neked az jó földet örökséggé. JordC. 218. A zsidó népeket isten foglylyá adá babiloni királynak. RMK. II:20. Foglylyá magát ő annak adta vala. Tin. 203. Paizsát elhajtván rabbá adta magát. Orezy: KöltHolmi 23. (V. ö. fönt: *foglylyá esik, rabbá esik*.) — Vendéggé híni. BécsiC. Eszter 1:5. Vendéggé hitta. ÉrdyC. 570b., 416b. Vendége hívá sz. Ferenczet EhrC. 3. — Nem a kormánytól nyerte a kinevezést, hanem ugyanazon választók kezéből, a kik követjükké küldötték. «Egyetértés» 1882. 285. — A *fogad* igéhez említhető még ez az egyetemi doctorrá-avatásoknál használatos szólás: *tudorra fogadom*. A *küld* ige mellé pedig a *rendel* igének ilyen szerkesztése Forrónál Curt. 628: «Udvari szolgakke perzsákat, környülötte forgodokke perzsákat rende»: Persas satellites, Persas apparitores fecit.

A praedicativus *nek* értelmében szintén előfordul néha *-vá vé*, kivált a régieknél. Példák:

Semmié tartani: nihilum ducere. BécsiC. II. Makk. 7:12. Baratt'iaia vallani: amicum habiturum u. o. 7:24. Semmié alíttatnak u. o. Dán. 4:32. Vallom istennek bűnössé magamat. VirgC. 8. Bínessé vallom magamat. GyöngyC. 64. Míg élek, Kd szolgáló leányává tartom magamat. II:154. Szeméremmé nem tartá az isten, hogy azok ötet ő isteneknek híják. Sylv: ad Hebr. XI. Tűnik: l. präd. *nek*, jegyz. Méltó okot adott a tettet nem tetté kívánnom. Shak. II:75. — Semmit Isten bűnné nem tulajdonít. Pázmán: Kal. 237.

A *tart* igével azonban olyan különös módon is élünk, hogy nem vélést, hanem azzá-tevést jelent, s ilyenkor természetes, hogy *-vá* raggal jár. *Bolonddá tart* = ném. *zum narren halten*, nem *bolondnak tart*, hanem a. m. *bolonddá tesz* s ilyenül (mintegy fogva) tart. «Hát én mindig éh legyek? és e torkot csak bolonddá tartogassam?» Vör.

III:343. Csong. és T. — Így: «Megvertünk, megűztünk népeket, *semmivé tartottuk* [semmivé tettük] mind őket» RMK. II:71. — Néha a *vall* és *tud* igék is előfordulnak ugyanolyan átvittel; pl. «Ez világot kezében adta, és örökségül bírnia hagyta, mennyen és földön úrrá vallotta» RMK. II:223. Ez két bálvánt közöletek elrontjátok, Baalimt és Astorotot semmié tudjátok 349. (V. ö. *akit kitudni a vagyonból* stb.)

Az imént látott átvitelnek éppen megfordítottját észleljük a *tesz* ige használatában. Ennek ugyanis a rendes objectiv értékét subjectiv jelentéssel is helyettesítjük s tettetést, színlelést fejezünk ki vele. Ilyenkor csak *nek* ragot várunk, mégis *-vá vé* raggal is találkozunk; pl. Elmentté tévék magokat. Tótf. SPanasz. 47. Inkább siketté tettem magamat tíz esztendeig, mintsem bevalljam a cigánynak, hogy nem bírom a nótáját megfizetni. PHirl. 1884. ápr. 16. tárcza. — A *-vá vé* rag állandó ebben a szólásban: *hallatlanná, láthatlanná tesz vmit* = úgy tesz, mintha nem hallotta nem látta volna; pl. «Hallatlanná és láthatlanná téssen mindeket» Haller: Hárm. Hist. III:195. A mit hallok, hallatlanná kell tennem. MA: Zsolt. 54. Az olyant némelykor láthatlanná kell tennem és megbocsátani a vétkeket. Mik. 85. lev.

7. Az *-ul -ül*-ragos határozók.

Helyhatározó, időhatározó, eredethatározó.

Ezen ragnak a hangbeli változásai közül legfőbb mozzanatot az, hogy míg régebbi irodalmi emlékeinkben még gyakran *-ól -öl-*nek hangzott (*segedelmől, santaol, áldozatól, raból*), később mindinkább *-ül -ül* alakban használták, kivéve a honnan kérdésre felelő ragokat és névutókat, melyekben mai irodalmi nyelvünk az *-ól -öl* végzetet tekinti szabályosnak, ámbár a népnyelv itt is jobbra *-ul -ül*-t ejt: *az asztal alul, közül, tul túl, bul, bül* stb. — Néhány esetben mélyhangú szókban is magashangú *-él* alakjában jelenik meg ez a rag. Ilyen mindenekelőtt az az *arczél, orczél*, mely codexeinkben az *arczúl* gyakori változata. Továbbá a *tarsel = társél* (pro socio) alak, mely, igaz, csak egy helyen fordul elő, EhrC. 61. Végre az őrségi *léra* zaaz **réla = róla*, inkább magyarítható hangtanilag egy régebbi **riela *réela* alakból (ered. **rajéla*, v. ö. csángó *rióla*), mintsem **réola*-ból.

A mi az *-ül ül* ragnak eredetét illeti, mindenekelőtt megemlíthetjük, hogy nyelvtanaink többnyire két külön értelmű és külön eredetű *-ül -ül*-t vesznek föl. Így már Révai (Gramm. III.) két *-ül*-t vesz föl: az egyiknek jelentése «*motus de loco*» hujus usus est tantum in augendis particulis: *alúl, köz-ül*: de imo, de medio, *ház: hazúl*; s ez a rag szerinte azonos az ész *ülle*, oben, über' s a finn *ylö* szóval; ellenben más az *-ül* «*instar, modus, pro*» az ilyenekben: *zálogúl adtam, boldogúl, szentül*. — Mások az *alúl*-féle helyhatározókat tekintetbe sem veszik, mégis kétféle *-ül -ül*-t különböztetnek meg s azt mondják, hogy van egy *-ül, -ül*, mely névragos főnevekhez járul («*például, gazdául*; értelmezhető mint v. *ugymint* szókkal» CzF. Előb. 139. l.), s egy másik, mely képző és melléknevekből igehatározókat képez («*ostobául, vitézül*; az így

alkotott szó megfelel e kérdésre: hogyan? s értelmezhető jobbjára e szóval: módon» u. o.). Hogy az utóbbi esetekben nem kell két külön ragot s még kevésbé képzőt fölvennünk, azt alig szükséges bizonyítgatni. De még arról sem nehéz meggyőződni, ha szemünk előtt tartjuk a helyragoknak szokott jelentésbeli átviteleit, hogy a Révai két osztálya is azonos: «-ül -ül (királyül) tudvalevőleg a lativusi -vá -vé-hez úgy viszonyulván, mint essivus és locativus, csakugyan nem más, mint az -ul -ül az *alul elül hátul*-ban». (Budenz. NyK. III:307.) Végre, mint nyelvtörténeti tényekből láttuk, az *alól, közől*-féle ablativusok ragja is azonos alakilag az -ül -ül-lel; hogy pedig jelentésök kiegyeztethető, azt számos analogia bizonyítja (l. alább). — Az eredetibb -ól, -ől alak nem hiába tartotta meg maiglan az ablativusi jelentést: ezt a jelentést kell e rag eredeti értékeül fölvennünk, különösen ha a -ból, -ról, alól, mellől stb. kifejezéseket összehasonlítjuk a hol és hová kérdésre felelő társaikkal (*benn, belé; rajt, reá; alatt, alá; mellett, mellé* stb.). Ez az -ól -ől tehát a régibb magyar ablativusi rag, mely különféle tőszókból képezte később a honnan kérdésre felelő különféle viszonyzóinkat. Ha nézzük az ugor nyelvek ablativusi ragját, arra az eredményre jutunk, hogy a magyarban pusztá l-et kellene várnunk. A finn -ta -tä, ill. -da -dä ragnak a mi nyelvünkben ép úgy felelne meg az -l, mint pl. a finn denominális -ta -tä, -da -dä igeképzőnek a magyar -l (*szól, énekel*). A vogulban már csakugyan -l-et találunk, más elemmel is szövetkezve, a -nel től ragban (l. alább -nól). Azonban a magyar -ól -ől, -ül -ül az l előtt egészen más elemet mutat, melynek mivoltáról eddigelé nincsen kielégítő magyarázatunk.

Mindenek előtt azokról a helyhatározókról kell megemlékeznünk, melyekben raguknak eredeti értéke mutatkozik, melyek tehát a honnan kérdésre felelnek. Nyelvemlékeinkben néha még úgy szerepel, mint helységnevek ablativus ragja. Míg pl. ma azt mondjuk *Egerből*, Tinódi még így szól: *Egről* 112., 124., 147. ll. (a hová kérdésre Tinódinál *Egré*, l. -vá vé). Így: Bezprimmevl hozzattaté az klastromban Marg. Leg. 4. Eperjesül megjutottam. LevT. 1:83. «*Pécsül* még tegnapon elindúlt» 127. «*Pécsül* jöve emberem» 204. De már *Egerből* II:442. — Különben csak határozó szokat és viszonyzókat említhetünk. A határozó szók közül (melyeket külön fejezetben tárgyalunk) csak az egy *hazúl* fordúl

elő gyakrabban a mai irodalmi nyelvben, de ez is inkább *hazul-ról*, hol tehát az elavult ablativusi alak érthetőbbé-tételére még az elevenebb *ról* rag van alkalmazva. Szintúgy használták azelőtt a *fölül*, *alul*, *túl* szokat a mai *fölülről*, *alulról*, *túlról* értelmében. Így még *messzről* KatLeg. 210., ma *messzi-ről*. — A viszonzyszók, melyek ide tartoznak, a következők: a) ragok: *ből*, *ról*, *től*; b) névutók: *alól*, *fölül* (ilyen értelemben ritka), *elől*, *mögöl* v. *mögül*, *mellől*, *közöl* v. *közül*, s az elavult *elöl*. Ezeket, mint már említettük, mai irodalmunk *-ól -öl*-lel különbözteti meg a hol kérdésre felelő *alul*, *elül* szóktól (de *mögül* és *közül* többnyire emígy vannak írva, s ezt talán a két *ö* hang ösztönszerű kerülése okozza, mint nem írnak *felső* helyett *fölső*-t azok sem, kik különben a *föl*, *fönn*, *föllebb* írásmódot kedvelik.¹⁾

Gyakrabban fordul elő az *-úl ül* rag a hol kérdésre felelő helyhatározókban. Ez a használat az előbbiből fejlődött, a magyarban szintúgy, mint sok más nyelvben. V. ö. a vogulban: *pojta-nel junitam* arcz-úl csapván, szó szerint: arczától csapván; továbbá az észti ablativus használatát: «Zur nähern bestimmung eines allgemeinern durch angabe einer seite, eines teils, namentlich in mehr adverbialen ausdrücken [ebben is a mi nyelvünkkel találkozik]: lind on *peal-t* must, *al-t* valge» (Wiedemann Gramm. 334.) = a madár *föl-ül* fekete, *al-ül* fehér; sīt *pōl-t* sein = ezen oldalról [való] fal. Szintúgy pl. a héberben *me-‘āl* abl. a. m. de-super, de már az 50. zsolt. 4. v. locativus, egészen mint a magyar *föl-ül*. A latin *intus* = belül, *subtus* = alul eredetileg szintén ablativust értek. Nem ritkán átmeneti kifejezésekre is akadunk, melyekben ép úgy föltehetjük a hol, mint a honnan kérdést; pl. «*Hátul avagy oldalul* veszik vala környül»: ab tergo aut lateribus circumveniebant. Decsi: Sall. 43b. V. ö. «*Iminnen* hévség, *ellenül* hideg, *oldalul* betegség». Pécsi: Imáds. 84. *Dunán innen*, *Dunán túl* stb. stb. — A mi már most a magyar ragnak locativusi használatát illeti, a régibb irodalomban különféle főnevek mellé járult, rendesen egy-egy testrész elnevezése mellé, melylyel az alanynak holléte vagy a cselekvés helyzete volt jelölve. Példák:

¹⁾ Minthogy nem az élő beszédben gyökerező szabály, nem csoda, ha néha más esetekben sem ragaszkodnak hozzá: «Befolyása *alul* ők sem vonhatták ki magokat» MSalon I:22. stb.

Te arczúl teljes szép piros valál: tu vultu plenus et rubicundus RMK. I:203. Mind középbe, mind szárnyul diadalmasok valának. Helt: Kr. 88. Az göröiek szárnyúl melléköl állának. Tin. 100. Nem egyenesen homlokul, hanem oldalul helyheztetvén azokat [a csapatokat]. Forró: Curt. 185. Elöl és oldalul megütni a sereget: assultare frontem et latera exercitus PP. lat. Térdül megütődve. Vör: Eger 3:188. v.

A testrész-határozók közül ma csak ezek használatosak: *arczúl*, *hátul*. Ide tartoznak azonban a következő határozó szók is: *elül*, *belül*, *kivül*, *alul*, *fölül*, *körül*, továbbá *távol* [v. ö. *Távol* és *mezzől* állnak vala. NagyszC. 88.) és *közel*. Mindezeket a maguk helyén külön tárgyaljuk. (Föltűnő a köv. kifejezés: «Kik közzülök rabságban esnek, soknak marad *hárol* szegény árvaíók» Tin. 308. e h. otthon.)

Minthogy így az *-ül ül* végű helyhatározók már régóta inkább locativusok voltak, nem csoda, hogy egyéb locativusok módjára fölvették a lativusi jelentést, úgy hogy eredeti jelentésöknek éppen ellenkezőjéhez jutottak s a hová kérdésre is felelhettek. Erre az egész fejlődésre is van elég példa mind a magyarban, mind más nyelvekben (l. a helyhatározókról szóló fejezetet); így az imént idézett héber ablativus, miután fölvette a locativus szerepét, innen átsapott a lativus jelentésébe is, pl. *mērāχok* szó sz. messziről, aztán ‚messze, távol‘, végre ‚messzire‘ (Ewald 6. kiad. §. 217). — Példák:

Minden jóízű venerékekkel *zynewl* teljes. ÉrdyC. 432b. Megtölték mind *zynwl*: impleverunt ea usque ad summum 124b. Betölték mind *zynwl* JordC. 627. (Sziniglen, Félegyh. bibl.; v. ö. szék. *szinültig*.) Arczúl borulának az földre előtte RMK. IV:16. Az gyermeket arczúl az földre fordítván. Melotai: Agend. 13. Fegyveresek havas fölöl állának, a huszárok szárnyul boesáttatának. RMK. II:237. Vágd pofúl. Vör. III:280. Vág homlokúl Csabára. Vör: Tündérv. 184. vsz. Paizsára terülve hanyattúl. Vör: Eger 3:772. v. Adjon szitát komám asszony! Kerülj hátúl, a szögön van. Népk. II:300. (Sztintígy a népnyelvben: fordúljon *belül* stb.; de így is: *belülre*, *kivülre*, l. az önálló-ított határozókat.) «*Világul* ment: elkóválygott» Háromszék, Nyr. X:39. Reászánta magát, hogy elindúl világúl s addig meg nem áll, míg... Népk. III:324. (v. ö. *világga* stb a *-vá* ragnál). — Mindig a hová kérdésre felel: *keresztül*, *keresztül-kasúl* (l. a hat, szók közt).

Időhatározásban nagyon ritkán szerepel az *-ül ül* rag. Régente nagyon használatos volt ez a kifejezés: *örököl örökké*, melyben az *ül* nyilván az eredeti ablativusi értékkel van használva (öröktől örökig, ma csak: örökön örökké); pl. *örökwál öröke*, CzechC. 8. *erekwál erekee* GyöngyC. 14. *úrwékwál úrwékke* Komj. 89. Az első tag magában is előfordúl: «Az Istennek törvé-

nye öröcköl való regula» Kulcsár: Ev. 412. azaz öröktől való.¹⁾ — Ma a *regül* szót rendesen idői értelemben használjuk (de ez, úgy látszik, az *essivusból* fejlődött s a. m. befejezésül, zum *beschluss*, als b.); pl. «S mit is csodálkoztok? hisz példabeszédtek: legjobban nevet az, ki legvégül nevet» Sárosi: Tromb. 117.

Egy-két kifejezésben eredethatározót képez az *-ül ül* rag s itt szintén a régi ablativusi jelentés tűnik ki. A régiek a mai *egy-től egyig* helyett azt mondták: *együl egyig*; pl. Edgyül edgyik az apostolok mind azt vallották. Zvon: Pir. 308. Az tíz nemzetségnek fejedelmi egyől egyic elszenvedték az bálványozást. Eszterh: Any. 80. Együl egyig minden indulatokat külön vezéreljen. MA: Tan. 187.²⁾ — Szintén ősrégi kifejezőmód lehet (mint a rövid tőalak is bizonyítja) *atyúl, anyúl* e h. atyáról, atyától stb.,³⁾ pl.

Atyúl, anyúl egy vele: ugyanazon atyától anyától való (Pázm., l. NyK. XV:364.). «A fejedelemasszony szerelmes atyánkfíának attyúl egy vér atyafiát eljegyezni engedvén» Akad. Évk. XIII:51. Apul fivérek. Nyr. V:128. (V. ö. a rokon nyelvek kifejezéseit: finnül *velipuoli isästä* szó sz. mostohatestvér az apából, *orpo isästä* szó sz. árva az apából; észtil *ema põlt sugu-sel'ts* szó sz. anya felől [való] rokonság. Összevethető még: «Kik neked nemzetségül rokonid» Decsi: Sall. 7b.)

Essivus és factivus.

Az *-ül ül* ragnak legrendesebb használata az, mely teljesen megfelel a finn *essivus*nak. Ez t. i. konkrét fogalommal jelöli meg az állapotot vagy minőséget, melyben a mondat alanya vagy tárgya szerepel. Például: *inasúl van üzletben* = inas szerepében, inasi állapotban van (v. ö. *inasnak* jött üzletembe, *inassá* lett); *ez a körülmény bizonyítékul szolgál* = bizonyíték minőségé-

¹⁾ Különös u. o. 493: «Úgy siratják az ő halottokat, mintha öröcköl elvesznének» e h. örökre.

²⁾ Hamis analógiával használva: «Csak eggyül eg ember sem miheti ezt» Melius: Jób 35.

³⁾ CzF.: *anyúl*: 1) anya gyanánt: édesanyul banni a mostoha gyermekkel, az árvával; 2) anyai részről, anyai ágról, anyámról (bátyám stb.) A 2. ponti *ul* valószínűleg a *-rül* megrövidítése». Az utóbbi magyarázatra természetesen nincsen szükség. U. o.: «*apúl* banni a fogadott gyermekkel, apul gondoskodni az árvákról». V. ö. «Ajánlád anyol» CzechC. 32. (Igy Pázm., Monoszlai, l. Nyr. XIII:503.). «Anyúl adatott néki a szeplőtelen szűz» Csúzi: Síp. 77. De viszont: Anaul ajánlám — hagyám fyvl NagyszC. 90.

ben tesz szolgálatot. «Nem szerzetessé lenni, de *zerzetessől* élni dicséretes . . . Nem bizony szerzetes, ki nem mér meghalni az állapotban, kiben mér élni.» CornC. (Apost. mélt. 12.) «A ki ebbé lett emberből, annak is elég ebül vagyon dolga.» Fal. 16.

Ragunknak ezt a használatát nyelvtörténetileg kétféleképp magyarázhatjuk. Először is, minthogy már legrégibb emlékeinkben előfordúl, kiindulhatunk a régibb ablativusi jelentésből. Különös ugyan ez a jelentésbeli ugrás, de némileg mégis elképzelhetjük az észjárást, mely itt a nyelvet vezette; pl. *bizonyítékúl szolgál*, mintegy: azt a szolgálatot teszi, melyet a bizonyítéktól várunk; *jámborúl él*: olyan életet él, a milyen egy jámbortól kitelik. Ezen magyarázatnak valószínűségét emeli az, hogy más nyelvek is használnak nyilvánvaló ablativus alakokat essivusul. Pl. a finnben: *ruoka maistuu hyvältä* az étel jó[u]l ízlik; *hän näyttää kivulloiselta* er sieht kränklich aus («*tyttö näyttää näppärältä*; eigentlich: die tochter erscheint von der lebhaften seite», magyarázza Misteli, Zeitsch. Völkerpsych. XVI:446.). U. o. az adverbiumképző *-sti* (pl. *pahasti* rossz-úl stb.) valószínűleg az elativus *-sta* differentiált alakja. Ezt főleg abból következtetem, hogy a finnhez oly közel álló mordvin nyelv valóban az elativust használja modalisnak; pl. *osal-sta*, rossz-ul (v. ö. Budenz: Mord. Nyt. 42. l.). Így olvassuk az észti ablativusról (Wiedemann Gramm. 334.): «Teils bezeichnet er, gleich dem finnischen essiv, einen zustand: *vāna vitsa vozult, ära mine pal'gilt vānama* [hajlítsd a csemetét vesszőül, vessző korában, ne próbáld gerendául hajlítani]; *ma olen teda tüdrikult tunnud* [ismertem én őt leányúl]; *müb kallimalt* [olcsóbbúl, olcsóbban árul]». A lapp *gieččen* névutónak helyi jelentése, -től, de essivusi használata is van, l. NyKözl. XVII:12. Legismeretesebb ez az átvitel a román nyelvekben, kivált az olaszban; pl. *è di impedimento*: akadályúl szolgál, *vive da signore*: uraságúl, úri módon él, *ha fatto da pazzo*: bolondúl cselekedett; a francziában is: *il m'a servi de témoin*, bizonyságúl szolgált; s a latin *stulte, male*-féle adverbiumok eredetileg szintén ablativusok. — Van azonban egy második lehetőség is: t. i., hogy az essivus az *-úl ül* ragnak locativusi jelentéséből fejlődött (*hátsúl, belül*), s akkor az átmenet még könnyebb volt. Így fejlődött pl. a finn essivus, melynek ragja eredetileg locativust jelölt (*kauka-na* messze, *koto-na* otthon). Ehhez talál az is, hogy a finn

essivus helyett néha az inessivus is előfordul: *paimene-ssa* pásztorúl, szó sz. pásztorban. V. ö. még fr. *agir en père*: atyául cselekedni, bánni valakivel; és l. itt fönn 71. l.!

Az essivus legtöbbször a következő igéket s ezekkel rokon értelműeket kíséri: *van, él, bír, szolgál, jár* (megy, jön stb.), de sok más ige mellett is állhat. — Példák:

Van (lesz, lehet), *lakik, marad*: Segedelmől lenni. BécsiC. Eszter 16:20. Míg világ világul leszön, nevek dicsőséges leszön. KatLeg. 13. vers. Ő fölsége végházának ennyi segítségül lettetek RMNy. IIb. 175. Az kiknek az okosság tanacyol nem lehet. Komj. 246. Az több vitézeknek például lőnek: ceteris fuere documentum. Forró: Curt. 528. Én mi szerencsés leszek, hogy Méltóságodnak ebben eszközül lehetek (Révai levele) «Figyelő» 1882. XIII:311. Ott ez az élet s rá örök üdvösségül másik is; azt mondja: de ha nála nélkül! Ar: TSz. 4:87. — Lakék a földön, melybe az ő atyja jövevényül lakott vala: habitavit in terra, in qua pater suus peregrinatus est. Helt: Bibl. I. S. Képzeletemben bálványomul lakott amazon szépséged, istennő alakod. Ar: MO. 2:76. — Egyes tölgyleket, miknek üszkös csontkaja feketén marad ott a vihar emlékeül. Jók: Vad-Vir. 165. Mind áthull a rostán, s félszeg, silány hasonlatul marad. Ábrányi: D. Juan.

El, hal, születik: Vénítsen úgy az ég, hogy éljeteek csontvázul és ne vágyjon senki látni. Greg. Á: Shak. IX:55. Jobb lesz nekem lányul élni. mint egy rossz legénynyel élni. Göcs. Népd. 67. — Soha egyhez sem ment [nőül], ugyan ő leányul holt meg. Mik. 84. lev. Gyermekeül hal meg. Csúzi: Síp. 745. — Ők nem születnek szentül, hanem a keresztségben szenteltetnek. Pázm: Luth. vez. 160.

Bír: Ez világot kezében adta és örökséggől bírnia hagyta RMK. II:223. Az szállót, kit bír Tót Antalné ősről maradtul (1569.) RMNy. I:19. Tudjátok tán, ily jó barátomul kit bírtam én. Pet. — E Kupa bírja vala kapitányul az egész Somogyságot. Helt: Kr. 28b.

Szolgál, mind eredeti, mind átvitt értelmében: Jobbágyul kezdém Nagyságod szolgálni. LevT. I:137. «Például, példakul szolgáljanak ezek» CzF. s. v. -ul; Hogy miért hívták a kézmárki bírót, annak magyarázatul szolgál az ... Jók: Az apja fia 1. fejt. (Vigasztalásom-úl szolgál, v. vigasztalásom-ra szolgál stb.) — Mi a jelen értekezést illeti, az tájékozással, a miul iratott, alig lesz használható. PNapló I. 223. tárcza.

Jár, megy, jön, küld: Akara zárandokul Rómába mennie. KazC. 53. Hatezer fogoly küldetett rabul munkára. Zvon: Post. II:257. Az életben nékiek számkivetettül kell búdosniok. MA: Scult. 61. Fölékesítve csillogó nyereggel, ajándokul jöttek Murányba. Ar: MO. 2:14. Ha majd Paraklétnak forrásihoz zárandokul esetleg két szerelmes járuland. Sár: Tromb. 289.

Másféle igékkel: Az úrfiú vendeegewl .. vígan lakozván úristennek asztalán. ErdyC. 512b. Ez vendeghwl lakozik vala JordC. 741. Zerzetes-seul neveltetik. DomC. 3. Jézus környékez tégedet paizsul Kesztc. 437. Aldozza meg az tulkot égő áldozatól. Kár: Bibl. I. 88. Bagolyul huhogat: cucubat MA. Szót. Ningit: havul esik, hóul esik MA. lat. szót. Ábrázold le a sátánt, megköötve raból. Csúzi: Síp. 441. Válaszul azon szent evan-

gelistának izenetét mondom nékik. Bíró: Préd. 5. Kényesen tartotta, csaknem bálványúl imádta Fal. NE. Úti szövétnekül villámfény vezette. Ar: MO. 3:55. Az eleven képzeletű római költő, kinek fényoldalál épén az inventiót emlegetik. Ar: Pr. 82. Az erőszak emlékéül maig álló délczeg falak. Vajda: Kis. Költ. 108. [A két szemem] megérdemli szemfödélül két kezéd Nyr. I:229.

Külön említünk két kifejezéscsoportot, mert a régieknél gyakran előfordúlnak, holott ma csak gyér maradványokban élnek. Egyik az *országul*, másik a *pénzül* fele határozók csoportja.

Országul, nemzetül, városul, faluul: ezeket használták a régiek ott, a hol mi azt mondjuk, hogy «országosan, a nemzet képviselésében, a város nevében, mint nemzet» stb.¹⁾ Példák:

A min országul megnyugosznak az emberek. Haller: HHist. III:154. Reánk izentek mind faluul, hogy száz frtot kér az falun. LevT. I:321. (mind az egész falura' CzF. s. v. -ül). Kit ő felségének országul gyűlésinkben meg is köszöntünk; országul végeztünk afféle nyilván való jószágunk felől 1605. RMNy. I:18., 19. Bizonságot teszünk egész városul [írják Pest város polgárai] stb. 1610. u. o. A debreczeniek városul találák meg az ő felsége kamaráját. RMNy. IIb. 269. Tetszett nékünk egész országul, három nemzetül, hogy csücsi vám tolláltassék. Compil. Const. Trans. 34. Mutasd meg, mikor voltak a zsidók egész nemzetül pápisták? Matkó: Bány. 101. Két szörnyű vétsz kibírhatánk és nemzetül nagyobbá lettünk. Gyulai: Romhányi 4:17. A papok vakarták a fejüket gyűlésül, hogy honnan telik erre a pénz? Baksay: GyÖ. II:162. Királyi székben pozsonyi gyűlésben *közvoa-úl* választattam. Thaly: Vit. Én. I:108. Bizonyosan régi kifejezés az a *közül* is, melyet 'közösen' értelmében látunk a következőkben: «Pogány török a Moraván érkezik új haddal: Most vitézek! hajós népek! *közül akarattal*» Ar. (így Szász K. Nibel. 40.). «Ezt a süteményt bizony kár volt oda nem vinni s *közül akarattal* uzsonakor meg [nem] enni» (Nép; halasi leánytól hallotta a szerző).²⁾

Ezekhez csatlakozik egy rokon kifejezés mód, mely maiglan mindennapos maradt, de csak a Királyhágón túl. «Erdélyben ma

¹⁾ V. ö. «Ha az egész nemzetet országosan vesszük, bizony elegendő magyar olvasó publikumra találunk» Vitk: Munk. II:212. Sohse hittem volna, hogy ilyen álnok hozzánk a Palatinus Pista, a kit országostúl úgy szerettünk. Nyr. VI:172. (az utóbbi nyilván az *országul* fölfrissítése, csakhogy elevenebb raggal). — «Decsi J. ezen szót Quirites ezzel fordítja: országbeli uraim. Ez azt teszi, kik *országul*, ország képében cselekesznek, mert az országos jogot gyakorolják. A polgár volt városbeli, a városiak *városul* végeztek, az ország karai és rendei országul végeztek.» MNyszet V:424. — Nem egészen e régi értelmében használja Ar: TSz. 12:77. az *országul* kifejezést; v. ö. u. o. Glossz.

²⁾ Ismét másképp Pósa házinál, Igazság istápjá I:92: «Az apostolok *közön akarattal* elvégezzék, hogy a hívek meg ne egyék a vért.»

is hallható: *mi erdélyiekül, magyarokul, székelyekül.*» Döbrentei, RMNy. I:19. «Mi reformátusokul csak magunkra és Istenünkre támaszkodhatunk» SzászK.-Ebers: Egy polgármesterné II:58. Egy részét [a jószágnak] kiragadók a kezéből, s négyen Rettegiekül felosztottuk. 1759. «Hazánk» I:140. — A Királyhágón innen így mondjuk: mi magyarok, mi katolikusok stb. (nous autres Hongrois etc.).

Pénzül a. m. pénzben, kész pénzben; elavult kifejezés, noha a népnél ma is hallható néhol. Hasonlóképp mondták a régiek s mondják néhol ma is: *az adósságot aranyul, buzául* kifizetni e h. aranyban stb.¹⁾ — Példák:

Bírhassák szabadon mind addig, a míg mi le nem teszszük jó és Magyarországbán elkelhető pénzül az megírt summát. LevT. II:259. Pénzül adom meg az árrát: argenti pretio emam. Kár: Bibl. I:328. Az dézmát nem penzawl vegyék meg Werb. 25. Ha ő Kgylmek az bordézmát in specie avagy pénzül megadja. MTör. Eml. XI:174. Egyik lánytestvért meg kifizették pízú Nyr. III:555. Meg akarta venni kíz pínzű IV:83. — 300 magyar forintokat aranyul és tallérul LevT. II:314. Két hófizetést adjanak ő kgymeknek buzaiul, 1614. RMNy. I:20. Gabonát vétetvén lisztül szállította Tokajban, ... s megöröltetvén lisztől Tban szállíttassa, 1660. FMagy. Min. II:738. Ő klmeket plenarie contentáljuk: Cs. urat kész pénzzöl, R. úr pedig borúll. 1676. «Gyöngyös» (hetilap) 1877. 13. tárcza. Zsoldját búzául, rozsúl, árpául és pénzül fizetné meg. Liszny: Krón. 97. Búza, zab, árpa se szemül, se szalmájában kezem alatt semmi sincs Rák.-lev. I:258.

Külön soroljuk föl még azokat az idézeteket, melyekben mellékevekből vannak képezve az *-ül* ragos állapothatározók. Ezek az eddigiektől legalább annyiban különböznek, hogy csak az *-n* ragos alakokkal váltakoznak (*árván, kedvesen*), holott főveknél az *-ül* ragot mindig sürűbben helyettesítik a *gyanánt* névutó-

¹⁾ «A cséplők egy része a cséplőbért gabnául, a másik rész pénzül, a harmadik rész meg tűzifául veszi ki. E felfogás az *-ul ül* alapjelentésén alapszik, t. i. pénzül veszi ki bérét = mint pénzt. Ehhez az *-ul ül*-hez ismét nagyon közel jár a *-ben.*» Így Finály, Adal. a rokonért. szók értelmezéséhez 31. Az azonban erőtetett fölfogás nála, hogy ilyenkor az *-ul ül* cserét jelent, s az a különbségtetés is nagyon szubjektív, mintha *pénzül* az esetleges egyenértéknek (gabnának, fának) előre kialakuvását föltételezné, a *pénzben* kifejezés pedig nem. Ezt már csak az is megczáfolja, hogy a népnyelv jobbára csak az egyik kifejezésmóddal él. V. ö. még idézeteink közt az utolsót, melyben azonos föltételek mellett mind a két ragos alak alkalmazva van.

val s a *mint* kötőszóval. — Mellékneves példák (a csoportok hasonlók a főtebbiekhez) :

Van, marad, hagy: Bódogul vagyon dolgoz, ha jó szántóföld vagy. MA : Scult. 242. Mikoron látták, hogy az ő állapotjuk nyomorúttól volna. MA : Bibl. I:53. Rosszul vagyok, rosszul érzem magam, csehül voltam stb. — Egyenlőül megmaradt, Monoszlai apol. 9. — Miért hagysz minket aruainul. KazC. 12. Egy oldalát se hagyjuk vizsgálatlanul. Akad. Értes. nytud. III:186.

Él, hal, születik: Élhessek te neked kedvesöl, szenteöl járjak te előtted. MA : Bibl. V:27. Bodogwl múlték kive. ErdyC. 508., 520b. Szabadul születtem mint Cæsar. Shak. II:10.

Jár, jó, megy stb.: Mezejtelen és zegheenewwl akará követni. ErdyC. 569b. Karosol jőjön ki: exeat condemnatus DöbrC. 196. A léha lehellet ártalmas, azért tehát csókolatlanul távozom Shak. XII:105. — (Jól jár, rosszul jár stb.)

Tesz, cselekszik s másféle igék : Kevélyöl művelkedett. BécsiC. 207. Csalarawl művelkedett: dolose egit. Kesztc. 84. Balgatagól cselekednék az. Lépes: PTük. III:150. Hatalmasul ártatlan vért ont [erőhatalommal, erőszakosan] Kár: Bibl. I:620. Szegényül ruhazza magát. MA : SB. 129. Ha hazugul mondom. Fal: TÉ. 29. Mi jögon leszünk s alkottatunk meg kérdezetenül? Vajda J : Uj. Költ. 86. Menj vígasztalanul keseregni, «Havi Szemle» I:144.

Ritkán fordulnak elő *-ul ül* raggal a melléknévi igenevek, leginkább még azok, melyek némi különösebb jelentést vettek föl, mint mondani szokás: melléknevekké váltak; ámbár ezeket is inkább *-an* raggal mondjuk, legtöbbször pedig a határozó igenevet (*-va ve*) használjuk; v. ö. *holtul, holtan, halva*. — Példák:

Igazán és nem árulólul juttatta kezünkben az Isten könyveit. Pázm: Kal. 673. Káromlólul mondja, hogy... Matkó: Bány. 334. — Térdre esék, de oly nagy bágyadtul, hogy nem imádkozhaték. Poenit. Dd. 1. Az orosz-lán az ő fajzását holtul fiazza. Keresszegi: Préd. 409. Az széli az szürnek szóttul két sing, kallattul pedig egy sing. TörtTár. XXII:252. Leült nagy fáradtul. Vör: Délsz. 124. v. Ritkán jó lovak, melyek veszettül neki-irarnodnak. Ar: Próz. 341. — Iőuendőul vagyon: futurum est. MünchC. 17.

Egyedül: ezt s a vele rokon kifejezéseket (*együl, egyes-egyedül, egyetlenül, mindkettül*) l. a határozó szók közt.

A főnévből képezett essivus leggyakrabban a *kép* raggal cserélhető föl; pl. *Zerzetessöl élni* dicséretes. CornC.: *én zerzetes kepen nem éltem* VirgC. 3. *Nem szemrevetésül mondom*. Kárm : Fanni LXIII. a nép nyelvében szokottabban: *nem szemrehányásképpen mondom*. Régente a mellékneveknél is szokásos volt ez a csere, de ma szokatlan; pl. *vitézül*: «hadakozván vitezkepen» VirgC. 136. v. ö. «competenter: illendőképpen; competentissime: igen illendőül» Calep. szót. (L. bővebben a *kép* ragnál.) — Szintén gyakori a *mint* kötőszóval való körülírás, mely különösen újabb irodalmi nyelvünkben terjed a német *als* kötőszó s a megfelelő latin attri-

butum prædicativum hatása alatt; pl. A király ott hagyta öcscsét a seregnek vezéréül = *mint a seregnek vezérét*: ¹⁾ der könig liess seinen bruder als anführer des heeres, rex fratrem exercitus ducem reliquit. — Végre mai irodalmunkban mindinkább lábra kap a *gyanánt* névutónak pusztán essivusi használata: *ott hagyta öcscsét a seregnek vezére gyanánt* (a példákat l. ennél a névutónál).

A mellé knevek essivusa csak az -n ragos alakkal váltakozik gyakran. Hogy a kettőt nyelvünk egészen egy jelentéssel használja, azt mutatja az a gyakori eset, hogy egymás mellé rendelt állapothatározók közül az egyik ezt, a másik amazt a ragot veheti föl; pl. «Szentül, józanon és kercsziénül éltek ez világon» Melius: SzJán. 210. «Józanon és jámborul éljünk» Kulcsár: Ev. 28. — Továbbá «vannak mellé knevek, melyek mindkét képzőt fölveszik, pl. *ostobán v. ostobádúl, józanon v. józanúl, resten v. restül, szilárdan v. szilárdúl.*» (CzF. s. v. -úl.) Lukács ev. 1:22: permansit mutus; ezt a Münch. c. így fordítja: Megmarada nemaol; Felegyh. és Károlyi: Marada némán. — A középfok többnyire az -n ragot veszi föl, tehát még akkor is, ha az alapfok -ul raggal van; pl. *jól: jobban*, ezeket csak így mondjuk; *vitézül: vitézebben; vadul: inkább vadabban*, mint *vadabbul* («Az én vérem vadabbul kering» Szász K.-Ebers: Egy polgármesterné II:165.) stb. Soha sem veszik föl az -n ragot a nyelvek nevei (*tótul, oláhul*), s rendszeren a fosztó mellé knevek sem (*tétlenül nézi, tetlenül hever, gazdátlanul találták*), s az utóbbiak legtöbbször egyiket sem veszik föl a két rag közül (*tétlen nézi, gazdátlan találták*; l. bővebben a ragtalan határozók fejezetében). ²⁾ Ellenben mindig -n raggal használjuk a fosztóknak ellentéteit, az s-képzős mellé kneveket (*kedvesen, törvényesen*), noha a régieknél néha -ul raggal is előfordulnak; pl. «*törvényesül*: legitime» GKat. titk. 1119. *hatalmasul* (l. fönt az idézetek közt). Vannak azonfölül más mellé knevek is, melyek mellett az -ul rag kiment a divatból; pl. ma csak *kevélyen*, régente *kevélyül* is volt (l. fönt).

Az essivustól csak egy lépés a factivus. Hasonlítsuk össze ezt a két kifejezést: «Vén lányul vette el» Nyr. VI:227. és: «Ő magának lañaol vevé»: sibi eam adoptavit in filiam. BécsiC. 51. Vagy pl. «Hitvesül bírja ennek a testvérét» Ar: MO. 1:92. és «Házasul vevé magának amaz özvegyasszonyt» KazC. 45. Az első mindenütt essivus, a másik factivus, de a kettő közt csak annyi a különbség, hogy az egyik meglevő állapotot jelöl, a másik pedig beálló állapotot anticipál. ³⁾ Az átmenet ugyanaz, mint mikor pl. a ,maga-

¹⁾ Előfordúl e két szerkezetnek összezavarása is; pl. «A szentírás Krisztust háromképen veti mi előnkbe: egy módon *mint aiándécül*, más módon *mint példáiul*, harmad módon *mint ielül*» Dévai: TizPar. 9. lev. — Hasonló példák «A M. Kötőszók» III:170. l. jegyz.

²⁾ Mikor kedvetlenül ülne. Vör: Délsz. 129. v. hasztalanul u. o. 119. bántatlan tére közülök u. o. 109.

³⁾ V. ö. más egyforma kifejezésekben is ugyanazt a különbséget: mint vén lányt vette el, — mint lányát fogadta magához; hitves minőség-

mon *kívül* vagyok' mintájára azt is mondjuk: «A mi engem úgy magamon kívül ragad» (Kárm: F. XXX.); vagy pl. ha azt mondjuk, hogy az elveszett *helyett* másikat veszünk e h. az elveszett helyébe: «Megkoronázzák magoknak királyúl, *atyja helyén vivék magoknak úrúl.*» Valkai: Gen. 30. (L. bővebben a bevezetésben a határozók irányairól szóló fejezetet.) — Figyelemreméltó jelenség, hogy az *essivus*nak, még pedig az *n*-ragosnak, ugyanezt az átmenetét észleljük több rokon nyelvben; t. i. *essivus*on kívül *factivus*ul használja az ill. alakot a lapp nyelv (svéd-lapp NyK. XVI:14. orosz-lapp XVII:6.), továbbá a zürjén és a votják (l. pl. Weske: Untersuchungen 86., 83. Viszont a mordvin és az észt a *factivus* használja *essivus* gyanánt, mint a mi nyelvünk is néha a *factivus nek*-et használja a meglevő állapot jelölésére; l. 'ha én neki volnék' stb. a *factivus nek*-ről szóló cikk végén).

*Factivus*nak nevezzük az *-ul ül*-nek ezt a használatát, mert a *factivus nek*, nem pedig a *mutativus -vá vé* rag használatával egyezik. Az itt idézendő kifejezések mind valami szándékosságot, célzatosságot, valami rendeltetést jelölnek és nagyobbára ugyanazok, a melyekkel a *fact. nek* társaságában találkoztunk. Ennél fogva azt mondhatjuk, hogy itt *nek* helyett van alkalmazva az *-ul ül*, s ennek a helyettesítésnek némileg okát is adhatjuk. Legtöbbször ugyanis adást és vevést jelentő igékről van itt szó, ezek pedig igen gyakran járnak *dativussal*, melynek nyelvünkben ugyanaz a *nek* a ragja. Íróink tehát ösztönszerűleg helyettesítik ilyenkor a *factivus nek*-et *-ul ül*-lel, hogy a két szerkezet meg legyen különböztetve egymástól.¹⁾ Ugyanez lehet az oka, hogy mind régebb, mind

gében bírja ennek a testvérét, — házastárs minőségében vette el az özvegy-asszonyt.

¹⁾ Legalkalmasabb természetesen ott volna a *fact. ul*, a hol csak ugyan van *dativus* is a mondatban (l. ilyen két *nek* találkozásáról a *prædicativus nek a*) pontjához való jegyzetet); pl. Ti nektek adtam ötet birodalmwl: tradidi vobis, possidere eam JordC. 198. Az Istent magának kapcsolja tulajdon kegyelmes atyjául. Helt: Bibl. I. Q. jegyz. (v. ö. nektek adtam ötet birodalomnak stb.) — Az itt érintett ok nélkül is, az idézeteinkben bizonyított négyszázados gyakorlat nem engedi, hogy elítéljük ezt a szerkezetet, mint Brassai teszi 283. l. — Hunfalvy Pál azt írja NyK. III:33: «A mai magyar írói nyelv nagyon restelli már a ragok bőségét, mert nem különbözteti meg világosan a *nak*, *vá*, *ül* ragokat, s majdnem egynek tartja,

újabb irodalmunkban a *-vá vé* rag is oly gyakran helyettesíti a *fact. nek-et*; emehhez még leginkább a népnyelv ragaszkodik. — A szándékosság képzele leghatározottabb a választást és ajánkozást jelentő kifejezésekben, azért ezeket soroljuk föl legelőször és úgy csatoljuk aztán hozzájuk a többi.

Választ stb.: Választatott vala tarsswl, ÉrdyC. 333. Atyawl választottam 569b. (Igy GömC. 321.) Farkast és bagolyt választok czimborákul. Vör: Lear 2:4. — Zengd szép énekelet, melynek tárgyul tévéd minap kedvesedet. Dayka (Abafi kiad.) 25. Ha sikerül az áldozatul kiszemelt pont megvétele. Szász K.-Ebers: Egy polgármest. II:43. A vallásszabadság kiküzdését tűztük ki célünkül 92.

Szegődik stb.: Csak a bú szegődött hozzá úti társul. Gyul: Költ. 141. Hivatlanul tola kszik fel vezérül. Madách: Emb. Trag. 7. sz. Sok szép kínálkozott kedvteléseml utamban. Szász K.-Ebers: Egy polgárm. II:83. — Azokhoz magatokot adtátok társol. Lépes: Pok. Tük. II:148. Paizsul vetik magokat, hogy gonoszságiban oltalmazzák. Pázm: Préd. 544.

Ad stb.: Kít zolgaol adott neki. BécsiC. Eszter 4:5. Az föld kít erekseegül adok: terra quam dabo vobis in hereditatem JordC. 107. Ajándékul add: dabis dono 125. Neki adom leányomat házasul: dabo ei filiam meam uxorem 318. Méltán például adathatik MA: Seult. 180. Nem zálogul adám fejedelmi szóm? Ar: Shak. XIV:41. (v. ö. zálogban, zálogba, fönt 73. l.). *Tanácsul ad* (csak *-ul* raggal fordul elő): Tanácsul adja sz. Pál ezt nekünk RMK. IV:3. Mit az körmöczi német kapitány ad tanácsul, azt mivelik. Tud.-Tár 1839. 179. — *Hírül ad, tudtul ad* stb. (v. ö. *hírré ad, hírré tesz* stb. a *-vá vé* ragnál, és *tudtára ad, értésére ad*): Engedd hírül adnom lenn a fővezérnek. Ar: MO. 2:39. (Hírül mit izent Kd, megértettem. LevT. II:460. Azt irod nekem hírül, nénékám. Mik. 84. lev. — Anyjának vigye hírül, hogy reggelig el lesz foglalva. Szász K.-Ebers: Egy polgárm. II:15. De hírül jöven a francz király bukása, Ferdinánd száját is égette a kása. Sárosi: Tromb. 8.) Értésül adta Bence a fiúnak. Ar: Toldi. Tudtul adja, hogy növése még nincs befejezve. Csiky: Ang. Irod. I:231. Válaszul a hölgynek ilyen szókat ada. Ar: MO. 2:51. (v. ö. még: *tudomásul vesz*). — Jánost hagyám... anyámnak fiúl, NagyszC. 91. Kít igaz napfényül híveidnek te ajánlékoztál. Born: Enek. 334. Mit vezérem tisztemül is szabott. Ar: MO. 2:40.

minthogy szerte így mondja: *királyul választották, királynak választották és királylyá választották*. Hogy a ragok jelentései különböznek egymástól, mutatja a régi nyelvszokás, melyet föl kellene támasztani. Hogy aztán mi a különbség, azt nem mondja meg Hunfalvy; hogy mi volt a régi nyelvszokás, azt sem. De ha emezt kutatta volna, azt találta volna, a mit idézeteink bizonyítanak, hogy a régi írói nyelvszokás csak olyan ingadozó volt, mint a mai. (Jellemző régi példa: «Mátkájá vá választá és jövendőbe jegyösül». TelC. 69.) Hunfalvy itt is, mint sok más dologban, kellő ok nélkül tartja a régi nyelvet jobbnak, szebbnek és fölélesztendőnek.

Vesz, fogad stb.: Ő magának l'añaol vevé: sibi eam adoptavit in filiam. BécsiC. 51. Törvény gyanánt kell tartani, mit szokásúl vett az ecclesia. Pázm: Kal. 585. (v. ö. szokásba venni). *Feleségül vesz, nőül vesz* (l. fact. nek jegyz.): Egy dániai királynak a lányát elvévén feleségül. Mik. 86. lev. Azt mondta neki, hogy feleségü veszi Nyr. IX:234. (Az szép Thetis asszonyt házassal meghozván. Huszti: Aen. 2. Kít feleségül nyertem volna. Katona: A tünder alma 2. jel.) — Elszántam férjemül fogadni a vezért. Ar: MO. 3:131. Fejedelmek átka szolgál környezet, mely kész parancsul fogad egy szeszélyt. Ar: Shak. XIV:76. — A jó királyt megverték és magát rabul fogták Mik. 80. lev. A portázó nyulakat mind rabul elfogtuk. 85. lev. *Pártul fog* (mintegy pártfelül fogad, csak -ul raggal, de így is: pártját fogja, pártfogása alá veszi): A törvény s jó emberek pártul fogják ügyedet. KisfS: Tátika 2:77. Pártul fogták az árva nyelvet és irodalmat. Toldy: Irod. tört. I. 58. §.

Medgy, esik stb.: Segítségül méne az ipának. Helt: Kr. 50. Hírül jön: l. fönn ad. Magam is mentem néha látóvúl. Medgy: Dial. 36. Azt hiszem, angyal szállt le orvosodul, mert égi kéz jeleit látom. Ar: Próz. 90. Szívének legdrágábbjai estek áldozatul, Szász K.-Ebers: Egy polgárm. II:35. Házai a katonaság zsákmányául, a lángok martalékaul esnek. 44.

Hí: Bizonyosságul hívom mennyet és földet: testes invoco cælum et terram. JordC. 268. Bizonyosságul hívom a sugárló napot. Dug: Szerecs. 293. Hiában hívod segítségül az Istent: nequidquam deos inplores. Decsi: Sall. 43. (v. ö. fönn «segítségül mene» és: «A pásztorok mellé segédül adattattak» Medgy: Dial. 40. — de így is: segítségre hí. l. -ra.)

Küld, bocsát stb.: Hogy sok vitézt küldhess levágva szolgálóidul a más világra. Ar: Keveháza; — Csak látóul is közülök csak egyet is be nem bocsátottam. Tud.-Tár 1839. 365. — Kössed te kezeidre jegyül: ligabis ea quasi signum in manu tua JordC. 216. Az követ felemelé jegyül: erexit lapidem in titulum. MA: Bibl. I:29. Nem rettegsz-e az oltárokról lopogatni az áldozatul letett húst? Vitk: Munk. II:126. — Az sarga gyanút meg kell törni porul. Frank: Haszn. Könyv 36.

Bizonyosságul hí, segítségül hí: ezekben az elvont főnév voltaképp konkrét értelemben van véve, bizonyosság = tanú, segítség = segítő. Mégis úgy tűnhetett föl az ilyen kifejezésekben a határozó, mintha rendes célhatározó volna, a. m. bizonyosság, bizonyítás végett hí, segítségre hí. Így keletkezhettek aztán analogia útján más kifejezések, melyekben a factivus értékű -ul ül valóságos célhatározóvá van tovább fejlesztve. Ezek a régi irodalomban ritkán kerülnek elő, de a maiban mindig sűrűbben találkozunk velök. — Példák:

Justina után igen jár vala, ha miképpen házasságul hozzá vehetné. ÉrdyC. 549b. Hogy venné házasságul az ő fiának 591b. Viadalhoz népit harcuz állatá. Tin. 202. Strázsamesterit vasban veretvén valamely vétkiért, törvényül napot praefigáltattam. Mon. Irók. XV:281. A hasonlatúl vett tárgy részletes kiszínezése. Ar: Próz. 94. Kérjen egy-egy italt enyhületül 386. A lány a hős elébe tette megfajtásul ezt a szép talányt.

Sárosi: Tromb. 131. Jóság büve! hatalmad gyűjté össze mind e lelket szolgálatul. Greg: Shak. IX:3. Nagyon gyötörne a seb, hogyha szólnék védelmemül. Madách: Emb. Trag. 5. szín. Vérpadra [megyek] mostan, büntetésemül. U. o. Végül megint csak sír, sír lelki könnyebbségül. Ábrányi: DJuan. — Te nem vagy az ő férjeül való: you are no husband for her. György V: Shak. XIII:269.

A factivusi használat megmagyarázza azt is, hogy az *-ul ül* néha a praedicativus szerepében is előfordul. Ez azonban jobbára olyan kifejezésekben történik, melyek a kettő közti határon állanak úgy, hogy még joggal a factivushoz volnának sorozhatók; t. i. főkép a következőkben: *vmiül tulajdonit* v. *fölró, vmit okul* *vet*. Példák:

Az Pál nevet vezetékény névül magának tulajdonította. Komj: Sz. Pál 17. (v. ö. Ki Péternek hivattatik vezetékül: qui cognominatur Petrus. Helt: UjT. i3.). Oh ne rója Róma vétkül nekem, ha én is átkozom. Ar: Shak: XIV:44. Iránta való szeretetét mintegy bűnül róttá fel magának. Szász K.-Ebers: Egy polgárm. II:54. (V. ö. *-vá vé* raggal: Semmit Isten bűnné nem tulajdonít. Pázm: Kal. 237. De az Isten bűnné nem tulajdonítja az ő fogyatkozásit. Pázm: Öt Lev. 172. — Itt nem Veselényit veti okul senki. Ar: MO. 3:105. Mit vetjük őt mi mindenben okul? Ar: Arist. III:35.)

A mai hírlapi nyelv már kezdi az *-ul ül* ragot valóságos praedicativus gyanánt használni, tehát ott is, hol a köz nyelv szokás *nek* ragot kíván; pl. A magyar nemzet polgáraiul tekintsék magukat. «Egyetértés» 1884. 229. czikk. — A régibb nyelvben ez sokkal ritkább, de elvétve szintén előfordul, pl. Az mely jót te elvesztül tartasz. ErdyC. 611. El fogja foglalni [a mások jószágát] s nem is tartja vétkül. Gvad: RP. III. czikk. — Igy Arany önéletrajzában: E jelenséget... a hivatás kétségtelen jeléül tekintették. És Baksaynál (GyÖ. II:165); A ki engem atyjául vall.

Módhatározók.

Az *-ul ül* ragos mondatrész sokszor a cselekvés módját határozza meg. Ez a használat könnyen magyarázódik az állapothatározó essivusból, sőt valamint más ragoknál, úgy itt is nem ritkán kétségben lehetünk az iránt, vajjon állapothatározóval vagy módhatározóval van-e dolgunk. «István királyt szentül tisztelik:» itt *szentül* nyilván István király állapotja. «F. uрам lőn a vesztes; pedig ő szentül meg volt győződve, hogy az ő igazságának kell esni fölülr» Mikszáth: MSalon I:47. itt a *szentül* nem a mondatnak alanyára, hanem állítmányára vonatkozik, a meggyőződés módját határozza meg. De már pl. ebben: «Szentül hiszi a pápa csalha-

tatlanságát», a *szentül* a csalhatatlanságra is (mint «szent» dologra), a hitre is vonatkoztatható, noha az utóbbira nyelvérzékünk hajlandóbb. Azért az alábbi idézetek közül egyet-kettőt talán hajlandóbb lesz az olvasó még az állapothatározókhoz számítani, vagy viszont az *essivus*nál idézetek közül egyetmást inkább emide sorolni: pontos határigazítás ilyen esetekben alig lehetséges.

A mi az *essivus*nak módhatározásra való alkalmazását illeti, erre elég analógiát lelünk. Ugyanezt az átmenetet észleljük pl. a magyar *-n* (*-an en*)-féle határozóknál (l. ezeket). Említhetjük továbbá itt is ugyanazon más-nyelvi szerkezeteket, melyekre a magyar *essivus* magyarázatában hivatkoztunk. A finn *ablativust* pl. módhatározásra is használják: *viljalta, kosolta* bőven (gazdagúl), *kyllältä* eléggé (elegendőül; v. ö. Budenz: Finn. Nyt. 19. §. b. 5); a finn *-sti* végű adverbium pedig rendes módhatározó, valamint a megfelelő *mordvin* elativus is. A román nyelvekből is ugyanazokat az alakokat idézhetjük; az olaszban pl. vannak ilyen kifejezések: *di subito* hirtelen-ül. A latin melléknevekből képzett módhatározók pedig valamikor *ablativusok* voltak (*facilumed, certo*, v. ö. Bücheler: Grundriss der lat. declin. 49. *immortalitus* stb. l. Pott: Präp. 326.); hasonlókép a görög *ζαλωσ*-félék.

Példákat először azon közönséges kifejezésekből idézünk, melyekben melléknévhez járul az *-ul ül* rag:

Gonoszúl szólának: *male locuti sunt*. Kesztc. 198. Rutol bántál én velem. Tel: Fel. Bát. 5. Esztelen mondását esztelenbül bizonyítja Balduinus. Pázm: Luth. Vez. 33. Eretnék igazán és tulajdonul az, a ki... GKat: Titk. 4. Mervél egy tükör a terem oldala. Ar: NCz. 2:81. Majd én jövök hírt adni, hogyha nem hallom olyantól, a ki tudja szentül! Ar: Arist. III:41. Amazt is, ezt is mily balul tevém! de most egészen a jobb utra térve... 231. Izlésök még sokáig fog kártékonyul hatni szellemi terményeinkre. Kemény Zs: Élet s Irod. 72. A kutyák átkozottul ugatnak. Mikszáth: Nemz. Úr. 285.

Magyaról nem tudott.¹⁾ Göresönyi: Máty. 76. A mely nap deákul dominicus dies, az magyarul vasárnap; a mely zsidóul pascha, az magyarul husvét; a mely görögül epiphania, a' magyarul vízkereszt. Tel: Év. el. 8. lev. Németek nevelték, a kik csak a miatyánkot sem engedték volna,

¹⁾ V. ö. ezt az állapothatározást: «neveljük mi csak a magyarokat magyarokul» PHirlap 1881. 68. vezikk. A kettő közt az is különbség, hogy az utóbbiban számbeli egyezést látunk, mely a módhatározásban nem fordulhat elő. Különben az állapothatározóknál sem állandó ez az egyezés; l. bővebben: «Szögyeztetés az állapothatározókban» Nyr. XIII.

hogy magyarul megtanulja. Mik. 88. lev. — Az deáki nyelvről magyarul fordítottatott volna-e? Komj: Sz. Pál. 8. Az sz. Pál leveleit magyarul fordítottam 11. (e h. *magyarra*; de u. o. 10: «magyar nyelvre fordíthatnák»). Németből magyarul fordítá ezt az könyvecskét. Tolnai: Vigaszt. el. 9. — «Megtanítlak oláhul nevetni: megrikatlak» Nyr. IV:323. (v. ö. még: *csehül vagyunk, csehül jár* stb.). — V. ö. A farkas kezde szólni kecskél [kecske hangon]. Pesti: Fab. 19. Fülemilélül szól: mitilat. MA. szót.

A főnév itt ritka, kivált a mai nyelvszokás szerint, míg a régieknél több példát találunk rá:

Emberül = férfiasan, bátran. Övezd fel emberül derekadat: accinge sicut vir lumbos tuos. Ballagi: Jóh 38:3. Csak most ne hagyjuk, most feszítsük emberebbül egy kicsit. Ar: Arist. I:336. Ha a dolog ütközetre kerül, leteszik a fegyvert amugy gazemberül. Sár: Tromb. 61. — *Latrúl* a régieknél a. m. gazul, álnokul, ebül: Latról jártál. Helt: Mes. 302. Az ki bízja csak latorra ő magát, megcsalatik, latrul veszi ő hasznát. Tin. 219. A ki lator, latrúl veszi hasznát. Kovács: Közm. 40. — *Ebül*: Eebewl jára Kat. Leg. 3562. Agebbül járt. Helt: Mes. 399. Sok helyeken van fosztó orv, ebül kezdik, rosszúl végzik. Thaly: Adal. II:336. Ebül gyült szerdéknek ebül kell elveszni. (Régi közm.) Ha ebül megy az ember halászni, békát fog. Nyr. V:419. «Jajgas vesszettül. — S te vesszett-ebül» (v. ö. vesszettebül) Ar: Arist. III:70. — *Poklúl*: Poklol járanak a szegény cigányok. RMK. I:335. — *Pörl jár*. «*Latrul*: scelerate; *parasztul*: rustice; *emberöl*: humane» MA: CorpGr. 249.

Végre ide tartozik egy különös neme a módhatározónak, t. i. a sokszorozó számnévnek az az elavúlt formája, melynek legismertebb példája a Halotti Beszédben van: *hármúl*, 'háromszor'. Ezen fogalom módosítás rendesen időhatározóval történik, pl. *három-szer* a. m. három ízben, hasonlókép a német *drei-mal*; az angol *ten times* egyenesen a. m. tíz időben. Föltűnő volna tehát a módhatározó, illetőleg ablativusi *hármúl* alak, ha nem találnók párját ugyanazokban a rokon nyelvekben, melyekben megtaláltuk az essivus és a módhatározó melléknév analogiáját. A finn és a mordvin itt is az elativusból fejlődött alakot használják, csak úgy mint fönt láttuk: finn *kolma-sti*, md. *kolmokst*, *kolmost* stb. Úgy látszik hát, hogy az ős-ugor észjárás ilyen módon fejezte ki a szorzó számnevet, s a *háromszer*, *három versen* stb. csak később keletkeztek. — Példák:

Keassatuc charmul. HB. Egyel, azaz egyyél = együl, az Ehr. eben sokszor előfordul (rendesen 'semel', de egyszer 'simul' jelentéssel): Egyelsem vevé eszébe: nulla vice adverbít 9. Te w b z e r ne menne hanem csak egyel: nisi semel 41. Történék egyel: accidit semel 20. Egyel hyu-

tatak 60. — Káldra kétszernél thebel [= többül] bort nem vitte-
nek. LevT. I:280. Jün oly idő, hogy többül nem példa szerint szólok.
Zvon: Post. I:803. (u. o. 28.). Melyet semmiképen többül meg nem tart-
hatsz. Zr. 6:20. Ez utolsó intésünk, többül se nem írunk, se nem izenünk.
Thewr. J. Nyelvkincsek 21. Csak hogy egyet értsünk, rebellisek többül
mi vissza ne légyünk. Thaly: Adal. II:16. (Lehr: Nyr. IV:551. azt mondja,
hogy «mindennapi szólás: ennél többül is hallottam». Győrmegeből is
van közölve: «többül: többé» Nyr. VIII:523. Más tudomásunk nincs róla,
hogy maiglan élne ez a kifejezésmód.)

8. Az *-ig*-ragos határozók.

Helyhatározók.

Az *-ig* rag, mint nyelvemlékeink bizonyítják, azelőtt *-ég* volt: *addeg, addeglan, napottesteg, valteg* stb. Ez az *-ég* a nép nyelvében itt-ott mai nap is hallható. Így különösen Háromszékben, de csak némely határozók fordulnak elő állandóan ilyen alakban: *meddég, addég, eddég, többég* stb. A régi *-ég* és a mai *-ig* közt volt egy átmeneti alak: a hosszú hangu *-ig*. V. ö. *torkig*, Decsi: Adag. 153. *estueig* Kár: Bibl. I:138. *ezüstig, buzáig* u. o. 424. stb. Ismeretes alak az *-ig* ragnak az enklitikus *-len*-nel való bővülése: *égiglen, estiglen*. De egy-két codexünkben *-en* járulékkal is előkerül: *éigigen, estigen*. Ezek a járulékok kivált az időhatározóknál használatosak.

Ha összevetjük ezeket az időhatározókat: *többé, kissé* ezekkel: *többség (többig) kisség*, vagy ezeket a fokhatározókat: *kevésé, hagyításné, hanyattá*, ezekkel: *kevesség* («egy kevéség rebegő nyelvű volt» Haller: HHist. III:70.), *hagyításné, hanyatég* (szék., Népk. III:352): akkor arra a gondolatra jutunk, hogy az *-ég* ragnak *g*-je talán csak enklitikus nyomósító elem (minők később újra járultak e raghoz: *-en* és *-len*, l. fön), és az *-é* nem egyéb mint az ismert *-á -é* lativ rag. Hiszen a *kissé-g, kevésé-g* nem is az *-é*, hanem a *-rá -ré* rag mellé vették föl ezt a *g*-t, s ugyanezzel az elemmel találkozunk egészen másnemű határozóknál is, pl. *innég, onnég*, l. Bevez. II. E szerint az *-ig* rag eredetileg csak lativus, csak irányítást fejez ki, mint a latin *ad*, német *zu* is használatos ilyen értelemben. Hogy pedig a nyomósítás helyén van, bizonyítja az újabb *-len* függelék s még inkább a szokásos *mind* és *egészen*: *mind a vizig, egész az éig*.

Az *-ig* ragnak állandó jelentése, mely mind hely-, mind idő-,

mind fok-határozó szerepében tisztán megvan, a határvetés. —
Példák a helyhatározóra:

Mind egészen vagyon: usque ad nubes KulcsC. 84. Kezdék mind földig fejeket lehajtani. VirgC. 52. Mind a vizig szárazon; a hol víz van, gázoljon. Nyr. IV:323. Vinni kezdik szép csendeskén, elérnek pokolig VIII:183.

«Térdig, nyakig, fülig kétszinűség!» Shak. II:121. *Talpig* gyászban; földig gyászban. Ar: Hunyadi csill. — «A magyar gazdasszonyok talán még fogják érteni, mikor van az edény színig, s mikor szoros aljáig» Ar: Arist. I:54. (Régente színül is, l. -ul ül; színültig, színjártig l. Nyr. X:70.) — Vad oroszlán végig üvölt a nagy pusztán. Ar: Rege a csodasz. Setét van az utcán végig, csak egy kised ablak fénylik. Tompa I:192. — Tővig romlott: tönkre jutott (szék.) Nyr. II:232.

Tetőtől talpig; elejétől végig. — *Eufrátestől fogva mind Egyiptomig* meghajtá a földet. Székely I: Krón. 42. Egy földsaroktól fuss a másikig. Sár: Tromb. 287. (Hogy alólról felig jöjnek. Kaz: Munk. IX:122.)

Igen gyakran megesik, hogy az -ig rag már kész lativushoz járul s így csatlakozik a határvetés mozzanata a mozgás képzetéhez. Legközönségesebbek: *idáig, odáig, hazáig*. Olyan szeretőm van nekem, hazáig elkísér engem. Népk. II:122. A Lengyelné háza mögéig mentünk (a tiszta-eszlári tanuvallomásokban). — Ide tartozik ez az alak: *hozzámig, hozzádig* stb., s másképp az -ig ragot nem is vonatkoztathatjuk személyre (egészen olyan kifejezés mód, mint a latin *usque ad*, a német *bis zu* stb.). Pl. «Még csak *tyhozzatokyglan* sem értünk volna . . . ; mert *ty hozzatokyglan* a Jánosnak evangeliomával is jutottunk. Komj: II. Kor. 10:14. (non pertingentes ad vos . . . ; usque ad vos enim pervenimus; Kár. csak: ti hozzátok). Felhatott hozzáig zúgása. SzászK: Álmos 28. (V. ö. az önállósított határozókat.)

Hogyha az -ig rag -nyi-képzős kifejezéshez járul, rendesen kiterjedést, hossz mértéket határol. Pl.

Eltávozik ugymint egy hagyításni földig: avulsus est quantum jactus est lapidis. Helt: Uj Test. X:7. Hagyjátok közelíteni egy nyilövetnyiig: laissez les approcher jusqu' à la portée de l'arc, Kaz: Munk. I:112. (v. ö. Ugymint egy kéziből való lövésni: quantum potest arcus jacere MA: Bibl. I:17.) — Nem restelleném annyiég elmenni, a hol ezt maga feltalálta. Nyr. X:47.

Időhatározók.

A határvetésnek imént említett neme, mely ugyanis kiterjedést jelentő szóhoz van kötve, az időhatározásban sokkal gyakrab-

ban előfordúl, mint a helyhatározásban, úgy hogy az időhatározó *-ig*-nek két egyenrangú nemét kell megkülönböztetnünk: egyet, melyben egy időpont jelöli az időbeli határt, s egy másikat melyben valamely időfolyás azaz bizonyos időnek lefolyása, elmulása vet határt a cselekvésnek. Az első esetben az a kérdés: mely ideig? a másodikban: mennyi ideig? Példa az elsőre: «nem tudtam *e pillanatig*» (ich wusste es nicht bis zu diesem augenblick, je ne le savais jusqu'à ce moment); a másodikra: «nem tartott csak *egy pillanatig*» (es dauerte bloß einen augenblick, cela ne durait qu'un moment).¹⁾ Az első rendesen tagadó, a második állító mellékmonddal helyettesíthető; pl. nem tudtam, *míg* *e pillanat* el *nem* érkezett, *míg* tetőled nem hallottam stb.; ellenben: nem tartott csak addig, *míg* egy pillanat tart, *míg* egyet pillant az ember. (L. bővebben MKötőszók III. *míg*.)

A) Időponttal való határvetés. Itt két eset lehetséges: az időpontot vagy egyenesen időt jelentő szóval fejezzük ki, vagy pedig valamely eseménnyel jelöljük.²⁾ Példák:

1. Ez ydeyt (olv. ez ydeyc): usque ad hoc tempus JordC. 335b. Tisztátalan leszzen estueig: immundus erit usque ad vespertum. Kár: Bibl. I:138. Alig tudott kiépülni, lábai fájósoknak maradtak mind e mai napig. Ar: Élet. 100.—Eszتمد ez napig [mához egy évre] Pázm: Préd. 1183.—*Déltől fográst estig* nyílik a rózsa. Népk. III:130. *Reggeltől estig* (napestig, a népnél így is: *nepestig* pl. Nyr. III:183., sőt pleonazmussal: *napestétől nepestig*). V. ö. -tól.

¹⁾ Imre S. Mondattan 35. §. az elsőt határnak, a másikat tartósságnak nevezi, s megjegyzi: «E kétféle jelentmény alig különböztethetik meg kétértelmű töszámneveknél, pl. *hét óráig* aludt [er schlief bis 7 uhr; er schlief 7 stunden]. E kétértelműséget megszüntetjük a rendelő számnév által, mely a határt kijeleli: *hetedik óráig*». Az előbbi szerkezet úgy látszik a német hatásának köszönhető, csakhogy az utóbbi meg tiszta latinosság nekünk. Inkább előfordúl *harmad napig* és *harmad évig*; pl. A várost reá indítsák, hogy harmad napig bekeljen az uram szürete. LevT. I:117. Harmad napig őket őrizésben tartá, az harmad nap múlván József nékik monda. RMK. IV:17. Álljon harmadyk [harmadig = harmad napig] rajta. Nyr. VIII:169. Szinte kakukkfűvé változik harmad évig. Mel:Herb. 110.

²⁾ Ritkán másképp s akkor is olyan figurával, mely a két kifejezés-mód valamelyikére vihető vissza. Pl. az 1-re: «Félre vágván szőrsüvegünket igyunk sötétig» Vitk. I:81. = sötét estig; a 2-ra: «El nem hagyom utolsó csepp véremig» Népk. I:289. = u. cs. vérem hullásáig, halálomig. — «A bölcsőtől a koporsóig, a bölcsőtől a sírig»: ezek helyhatározók, melyek így mindenestül vannak alkalmazva időhatározásra.

2. Hír löttig [mire hírré lenne, mire hírül adnák a veszedelmet] mind oda lesznek Megy: 3Jaj. II:33. Szent életek fényével világ végezetig világosétják az anyaszentegyházat. Csúzi: Síp. 39. A jó pap holtig tanul, mégis számául hal meg Nyr. IX:133. — «Isten világ untig = sokáig» Nyr. II:274. «Isten untáig van oda: sokáig jár valahol» V:323. — Ezek a 2. pontbeliek legkönnyebben helyettesíthetők időhatározó mellékmondatl; pl. csak addig maradunk itt, míg be nem vonúl a csapat = csak a csapat bevonulásáig maradunk itt.

Itt még gyakrabban történik, mint a helyhatározónál, hogy az *-ig* rag nem ragtalan névszóhoz, hanem kész határozóhoz járul, még pedig a ,mikor?' kérdésre felelő időhatározókhöz. Legtöbbször ezeket használjuk így: *mostanáig, máig, tegnapig, holnapig, tegnapelőttig, holnaputánig, délutánig* (három óra utánig stb.). Mindenkoron ellenek mondanak mind ez mayglan. ÉrdyC. 174b. Kit őrizet alá adának holte kelueig [holté kelvéig, holvalig, reggelig] DebrC. 176.

Szintén ide tartoznak mai nyelvérzékünk szerint *akkorig, ekkorig* stb.; pl. Oh maradjon csak akkorig. Shak. XII:104. Érzékenyebb leve, mint ekkorig is vala: zärtlicher als zuvor Kaz: Munk. II:313. Vacsorakorig (Göcsej). «Immáron megirtam az dél előtt való órákat, öt órától fogva délig, azaz tizenkét órakorig» Cisio N. De megjegyzendő, hogy ezek a *-kor* végű alakok eredetileg ragtalan főnevek voltak (a ragos alak *-koron, -kort* v. *-korban* volt, l. a *kor* ragot), s azért a székely ma is kérdi: «*Hány órakor van?*»

B) Időfolyással jelölt határ az, mely mind az időnek, mind az ill. cselekvésnek véget vet; pl. *három hétig utaztam*: a három hétnek s az utazásnak egyszerre szakad vége. *Három hétig* pregnáns kifejezés, mely kiegészítve így hagzanék: három hét végeig. Ilyen teljes kifejezés pl. a cseremisiz nyelvben: *arúa mučko-lan*, szó sz. ,hét-vég-ig'. S a hol mi pl. azt mondhatnók: egy mérföldig mentünk, ott a finn azt mondja: *peninkulman püähän*, szó sz. egy mérföld végibe, végeig. Hogy a cselekvés az egész időnek végeig tart, hogy az egész időt mintegy végighaladja, általéri, azt kifejezi ez a föntebbivel egyértékű szólás: *három héten át utaztam, egész nyáron át* stb. V. ö. «A rómaiak négy századon át birták a dunántúli részeket, Erdélyt nem teljes kettőig» MSalon I:24.

Az időfolyást itt rendesen valóságos időfogalmat jelölő szóval határozzuk meg (*nap, hét, esztendő* stb.), mint a következő példákban látjuk:

Nap: Egy nyihány napig igya, meggyógyúl. Mel. Herb. 71. Negyven napig és éjig: 40 diebus et 40 noctibus. MA: Bibl. I:6. (másképp: 40 éj et és napot böjtöle. Vásárh. Canis. 160. s régente így is: 40 éj és nappá, l. a -vá vé ragot; továbbá: 40 nap böjtölt, l. a ragtalan határozókat).

Hét: Megkezdik a pogácsát, s míg benne tart, egy hétig morzsolgatják mindétig. Gyulai: Igazs. és Ham.

Eszteendő: Az ő idejét húsz eszteendeig heában mulatta el VirgC. 100. Eszteendeig való béres [a ki eszteendőre szegődik] MA: Bibl. I:114. Nem csak egy ideig és bizonyos számú eszteendeig tart az ecclesia. Pázm: Kal. 579. Ez gyűlés négy eszteendeiglen tartott. Werb. Trip 21.

Örökig = *örökké*: Én örök olta és örökiglen vagyok Kaz: Pyrk. 69. Leszen szabadság, örökig menő [örökké tartó] DélibH. 103.

Éltig, mindéltig: Mind ez világban élteiglen. ÉrsC. Egész életig vakon maradott. Haller: Paizs 464. Maradjon Péterre élteig, holta után pedig maradékaira (1618.) Tört. és Rég. Ért. IV:35. Árva voltam élettemnek napjáig, jaj istenem, életemnek adj végét! Népk. III:237. (v. ö. a német népny.: *mein lebtig*; *zeitlebens*). — Fő legényök, kikben én megnevezők, hogy mind éltig [=örökké] éljön az ő jó nevök: Tin. 122. Ölelkeznek, csokolóznak, mindéltig csak vígan vannak Népk. III:62. (L. fönn *hét*.) — Innen a mai *mindéig, mindig*; a régieknél *örök-éltig* is előfordúl.

Sokaig (pleon. e h. *soká*), *többig, továbbadig*: Ne haragudj, kedves rózsám, sokaig (Népdal). A nöstények nagyobbak és többig élők. Apáczai: Enc. 212. Bolondságomnak nevezem továbbadig: *narrheit will ich es nur unterlassen nennen*. Kaz: SS. 92. Többég utánad nem járok (Gyergyó) Nyr. IV:383.

Egy ideig: aliquamdiu PP. lat. szót. Szerettelek egy ideig, valami fél eszteendeig. Népk. II:122. Siratta *egykorig*. Ar: Haml. 13. Kárhozva, éjjel bolyganom egy korig 30. Ruhája tartá fenn egy korig [a vizen] 132. — [Beleiben] az edelt *kellete koráig* nem tartóztathatja. Misk: Vadk. 307 — T. prókátor urat, kire *ideig-óráig* volt egy pernek felvigyázása bízva. Vitk: Munk. III:73. Csak *egy darabéig* Nyr. IV:82.

Egy kevésig, kicsinyig, kis korig: Hadd ottan új kedvesednek ölelgető karjait kevésig. Vitk: Munk. I:33. Szűnjék tehát egy kicsinyig a magyar olvasók kevésségéről a panasz II:213. Csak egy kevésig várj Szenvey: Mess. Hölgy 122. Hagyjon fel kicsinyég a csókkal. Ar: Toldi. — Kis korig Tel: Evang. I:802. Tompa I:202.

Egy perczentésnyig sem felelhettem tovább magamról: *keine minute lang*. Kaz: Diog. 126. Hallgass mán, ne zsanálj *annyiég*. Nyr. V:175.

Néha *-ig* raggal találkozunk olyan időhatározásban is, melyben a mai köz szokás inkább az *alatt* névutót alkalmazza, noha az állítás tartalma valóban kitölti az egész időt (az ill. időn át végig tart); pl.

Angliának, mitől fogva keresztyénné lőtt, közel 1000 eszteendeig 80 királya volt. Pázm: Kal. 630. Egy embernyomig alig leszen vége [a pörnek]: *vix in unius aetate hominis finem sortiré poterit*. Werb: Trip. 363. Egy tikmony sültig meglészen, azaz hirtelen, igen hamar. Kovács: Közm. 49. Hány kenyér sül eszteendeig? (találós mese; felelet: egy sem, — t. i. egy egész eszteendőn át). Nem sok ideig megveszik [nem sok idő alatt,

nem sokára beveszik a helységet] LevT. I:163. Legtöbbször Mikesnél: Elvir három hónapig érkezik Indiába Mik: Mul. 201. Addig [tíz-éves koráig] a falusi iskolában jár, addig az ideig megtanul olvasni. Mik. 62. lev. Két-száz esztendő alatt legkisebb hasznot nem vittének végbe: addig hány százezer ember hala meg a szent földön 80. lev. (A ki harmad napig negyven ejtel vizet a hasába tölthet 84. lev.)

Fokhatározók.

Az *-ig*-ragos fokhatározó azt jelöli, mennyire halad a cselekvés, milyen fokra emelkedik, minő mértéket tölt be. Még szemléltetőbben azt mondjuk néha: *azon pontig, hogy...* («Mátyás király, kivel a sors a csudálat pontjáig üzte visszás játékait bölcsőjétől a sírig» Kisf. S: Megbosz. Hitsz. 1) Az ide tartozó kifejezésekben nagy változatosságot veszünk észre, de három nagyobb csoportot kiemelhetünk: az elsőnek fajképe (tipusa) ez: *körömszakadásig* v. *körömszakadtig*; a másodiké: *százig való* = mintegy száz; a harmadiké: *egyőtől egyig* = valamennyi.

1. *Körömszakadásig, körömszakadtig* = annyira (v. addig) hogy körme szakad, addig míg körme szakad. Példák:

Ha éjfélig a fáradásig csevegtem is nálad, mégsem beszéltem az elégedésig. Kárm: Fanni XL. Szinte az erőtlenedésig vele tépelődtem LII. «Sich bis auf das äusserste verteidigen: körömszakadásig oltalmazni magát; ad extrema usque se defendere» MártonJ. ném. szót. Ne vélje ön, hogy testvéremet kötelességéről megfélekezésig bájolta el ritka férfiúi kellemeivel. NagyIg: Tisztuj. III:15. Mikhál sorsa meghatja, sírásig lágyítja. Ar: Próz. 212. Harapásig dühbe jött. Ar: Arist. II:363. Habár gyalog, lábam vérzéseig kell mennem. SzászK. Shak. XIV:113. (Parittyázzon egymásra a két fél vérző sebig. Fal. 711. — Miként engesztelhesse meg a *vérig sértett* il'emet. VajdaJ. Találk. 36. v.ö. helyh. «bőrig ázni»). Vig muzsika kihallik a cserjésig, fáj a szívem, fáj a megrepedésig. (Népdal: Harangoznak...)

Ha szakadtáig dolgozik is. Merényi: Dun. Népm. II:122. Húzzad cigány, húzzad húrod szakadtáig, majd én is megjárom lábom unottáig. Népk. I:209. Nevet tüdőszakadtig. Rákosi: Shak. XIII:28. (v. ö. kiabál torkaszakadtából). — *Váltig* mondom (*vát'* mondtam Nyr. VI:424.¹⁾); így is: *választig* SzD.: «Annyira nőtt már a fiú, hogy 18 esztendőös váltig lehetett» Népk. III:319. — Több jutalom nem kell, gazdag leszek *untig* ez által. Vitk: Munk. I:120. *Untig elég* (v. ö. *dosztig* = tót *dost'*, 'elég'. Tor-kig elég: ad satietatem usque. Decsi. Adag. 153. Beszéltek eleget, a tulon

¹⁾ Ehhez a *vált*-hoz csatlakozik tán a MA.-nál említett *váltigen* (*váltigen*) «magnopere» alak? A *választigen* alakot SzD. talán csak amannak a mintájára csinálta.

tulig eleget. «A Hon» XVI:269.) — *Csordultig tele*: «szinálltig, szinjár-tig: csordultig» Nyr. X:39. 70. (v. ö. Ily bú edényét nem láttam soha, csordultra telve Shak. II:66. *Csurig* van a bögre vízzel. Nyr. VIII:224. «*Dugig*: egészen tele, zsufolásig» III:233. Torkig tarthatjuk dinnyével őket, ha ugyan nekik lesz kedvök torkig lakni. Ar: Élet. 141. Vón itt istenáldás *jújjig* egy rakáson. Lisznyai: Uj PD. 13.). — *Fogytig*: mind fottig ellenségünket elveszté. Born. Ének. 17.

Szemök fájdalomig nézhetnek. Pázm: Öt lev. 253. A mivel oly nagyra vagy, unalomig, szegényv. Ar: Arist. II:27.

Nagy romlottságig sülyedt az emberi nem. Kaz: Lev. I:200. Inkább vakságig virrasztok: I'll wake mine eve-balls blind first (eh' wach ich mir die augen blind). Rákosi: Shak. Cymb. 3:4.

2. *Százig való* az irodalmi «mintegy száz» kifejezés helyett használatos Erdélyben (Háromszékben MNyszet VI:242. Csíkban: *husznig való*, Szék. Egyt. IV. évk. 41.) s egyebütt is a népnelyben; pl. Vaj négy-ötig való fecskefélszket tanáltam. Nyr. V:222. Az irodalomban ritkán fordul elő; pl. Alig vagyon negyven mélyföldic az hossza Helt: Krón. 6. Esett el benne hamarjában mintegy hatvanig való. Kár: Élet. I:11. [Adat neki] erős ökröket mintegy háromezerig. Forró: Curt. 515. Már vallottam kárt majd 6000 forintig. Rák: Lev. I:108. Nem több, hanem circiter tizenötig való esvén el mindenestül közülök. Thaly: Adal. I:318. — Érdekes találkozás, hogy a vogul nyelv a száz-annyit stb. így fejezi ki: *šat lat-ne* (dat.) szó sz. száz-szor-nak, százszorosig¹⁾ (v. ö. Hunf: Kondai Vg. nyt. 33. és szót. 91.). Egyébiránt pl. a német is azt mondja: 55 *bis* 60 pferde; ezt mi rendesen így fejezzük ki: 55, 60 ló, vagy pedig: 55 *egész* 60 ló, azaz 55-től egészen 60-ig való

¹⁾ Egészen hasonló kifejezések is találkoznak a magyarban, t. i. a mintegy-féle árnyalat nélkül határozott mértéket jelölők; pl. Húsz-ezerig gyűl az ókéri tábor. Sár: Tromb. 48. Hizzanak meg mind egy lábíg, hogy ígérjenek sok százíg értik a vásárba. Népk. I:308. — *Félig*: zur nälfte. «Fél ifju s félig gyermek» Tóth K: Költ. 87. Ehhez hasonlót szem nem látott, fül nem hallott, legmerészebb reményeim sem mertek felényiig emelkedni. Kaz: Lev. III:42. (v. ö. *felényire*). Én bize ha kendnek vónék, egy szikrányég sem vönném számba a Pétör dógát. Nyr. IV:227. — Hitelez neki száz *forint erejéig*; megcsalt 20 kr. erejéig stb. Én koszorús Flaccust, kedveltemet olvasom egy-két ódáig. Vitk: Munk. I:115. — Ha mit ő felsége parancsol, elégségemig illendőképén akarom azt követni [a meddig tehetőségem bírja, a mennyire engeli] Pázm: Monum. Okm. XIX:397. Mi oka, hogy az úristen ez világi halandó testiglen és kised gyermekségnek személyeiglen magát megalázza? [hogy ezen fokig leereszkedett; v. ö. helyh. «földig hajol, lehajol a porig»] ÉrdyC. 49.

ló (írva rendszerint csak így: 55—60). — A mi nyelvünkben még megemlíthetjük mint közel járót ezt a kifejezésmódot: *két akóra való bor, egy pipára való dohány* = mintegy két akó bor, körülbelül egy pipa dohány.

3. *Egytől egyig*, régebben az eredetibb ablativussal így: *együl egyig* (1. az *-ul* *ül* ragot): tulajdonképp a. m. az első egytől az utolsó egyig bezárólag, tehát valamennyi. Hasonló kifejezések pl. a szláv-ságban: *padli vsichni do jednoho*, latinul: *omnes ad unum ceciderunt*, szó sz. elestek mind egyig (azaz valamennyi az utolsóig; a németben *sie fielen alle bis auf einen* nem bezárólag, hanem egyet kizárólag van értve, tehát «elestek mind, egynek kivételével»). — Más rokonértelmű kifejezések a magyarban:

Azokat is, kik előttök térdre estenek, egy szálíg lekasabálták Dug: Szer. I:403. Mind egész fogytig [1. az 1. sz. a.], egy szakadó szálíg megette a jászolból a szénát. Gyarm: Nyelvm. II:191. — Egy lábíg levágá Cyrus [a scythákat] Pázm: Préd. 228. Rontották, megverték, ellenségek veszték sokszor majd egy lábíg. Thaly: Adal. I:179. — Szent vérének egy csöppig való kiontásával megváltott. LevT. II:273. [A bort] mind egy cseppig magok köppentik fel. Pös: Igazs. 446. (Pohárt ragad, köröm cseppig kiissza, Délib. h. 163. Ő ott ivott köröm-csordulatig u. o. 16. Kiitták a poharakat körömig. Miksz: Nemz. Ur. 92.) — Minden bine megbocsáttatott, mind az utolsó fillérig. VirgC. 36. Mígnem megadod az utolsó fillérig: *donec reddas novissimum quadrantem* Fél: Bibl. Máté. 5:26. Megfizetsz mind egy fillérig Kár. Leróttad batkáig, mivel urad, megyéd, királynak tartozál. Czuczor I:63. Bővebb jutalmat is, mint volt a bántás, megmérve bár utolsó nehezéig. Shak. IX:92. — Syntaxisa pontig görög kaptára üttetett Vitk: Munk. II:207. Minden vonásig eredeti compositio. Ar: Próz. 85. A kertből mind egy kukkig levágják a fűvet. Nyr. VII:324. — Ingig mindenét elveszti. Fal. 783.

9. A -tt, -t ragos határozók.

Helyhatározók és időhatározók.

A rag magánhangzó után -tt, mássalhangzó után -t: *Kolozsvárott, Győrött, között, helyett, időtt*, ellenben *Kolozsvárt, oldalt, közt, helyt, mikort*. — A másutt, helyütt-félék vége részint -hult-ból (a *hol* bővült alakjából, v. ö. a *holt, sohult* Ny. XIV:355.) keletkezhetett, részint pedig ilyeneknek analogiájára.

Régi nyelvm emlékeinkben sokkal közönségesebb e rag, mint mai nap, s ezért, de meg azért is, mert újabb ragjainknak egészen világos etymonjuk van, hihető hogy a -tt -t nagyon régi rag. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a legközelebb rokon nyelvekben szintén megtaláljuk a *t*-ragos locativusi: vogul *aul-t* menny-ben, *pal-t* fél-t, *oldal-t*, *çal-t* közt-t; osztják *il-t* alatt, *og* fő: *oxt* fönn, *raj-t* stb. Vog. *tit, tot*, oszt. *tette, totta* = magyar *itt, ott* = **idt, *od-t*, v. ö. *ide, oda*. Úgy látszik, ragunk eredetileg csak rövid -t volt s csak a gyakran előforduló *itt ott* hatása alatt vette föl a -tt ejtést. (Donner Verwandt. 88 szintén így vélekedik.) — Budenz NyK. III:305. a votják *otin ott, tatın itt* stb. *t*-jét az osztják *taga* 'hely' szóból magyarázta, s nem lehetetlen, hogy ebből lett a mi -tt ragunk is. Akkor az oszt. *oxtena* 'rajt', *oxteja* 'reá' ezekből volnának rövidülve: **og-tagana* 'fő-helyen', **og-tagaja* 'fő-helyre'.

1. Helyhatározóinkban — ép úgy mint a vogulban s osztjákban — a -tt, -t ragnak általános locativusi értéke van, a nélkül hogy a belsøre vagy az érintkezésre vonatkozó különösebb viszonyt fejezne ki. Mai nyelvünkben legtöbbször a névutóféle adverbiumokban kerül elő s társa a régi abl. *-öl öl-nek* és lativ *-á é-nek* (alól, alá): *előtt, mögött, alatt, fölött, mellett, között, közt, közepett, hegyett, hosszatt, rajt, -nott, iránt* (irányt); — *tájatt* v. *tájt*; — *helyett, enyett, érett, végett*. De ezekben a -tt vagy -t-nek

nem érezzük többé viszonyító értékét. De a többi köznév is, mely-lyel még használjuk e ragot, csupa állandó (formelhaft) kifejezés, sőt nagyrészt már szintén megállapodott adverbium. Mint teljesen eleven rag ma voltaképp csak tulajdonnevek mellett szerepel. A közneveknél talán azért ment ki a használatból, mert a kiejtés-ben többnyire egybeesett az accusativussal: *helyt, oldalt, Kolozs-várt*, sőt *Kolozsvárat* stb. stb. (Brassai 407. egyenesen fölösleges-nek tartja a *-tt* kettőztetését.) És nem lehetetlen, hogy némely szólásban ma accusativust érzünk, holott tulajdonképp ez a régi locativus maradt fenn benne. Pl. *helyt áll* mai nyelvérzékünk-re nézve a. m. megállja a helyet, seinen platz behaupten, stand hal-ten, holott eredete szerint a. m. helyben áll, in loco manet, hely-ben marad. «*Megülni a lovat*» eredetileg talán így volt értve: *megülni a *lovatt* = a lovon.

a) Mai napság tulajdonneveknél is korlátolva van a *-tt* használata: rendesen csak a *-vár* és *-hely* végű nevekhez járul: *Fehérvárott, Kolozsvárott*, vagy *Fehérvárt, Kolozsvárt, Vásárhelyt, Udvarhelyt*; továbbá e két névhez: *Győrött, Pécselt* (de így is mondják: *Győrben, Pécsen*). Szerdahelyt lakik, Nyr. I:378. — De egyes vidékeken meg több effélet használnak. Így pl. Várkonyt lakik. Nyr. I:378. s Erdélyben állítólag azt is mondják *Fogarast* (a mellett hogy *Fogarason, Fogarasban*). Nyelvemlékeinkben is legtöbbször a *vár* szó összetételeiben találjuk, de azonfölül sok más *r, n, ny, s* végű helynévvel s néha egybekkel is. Példák:

Magyarországban Fejérvárat. DomC. 172. Fejérvárat valának. ÉrdyC. 544. 396b. 496b. Liszny: Krón. 327. Irtam Kolozsvárat. MA: SB. el. 4. Segesváratt, Matkó: BCsák. 11. — Sarkadon kiszálla, Kölesérrött az föld népe rátalála. Tin. 27. Mórött, KovácsP: Közm. 133. Itt hált Seytert [Söjtörön] LevTár. 274. Szakmárt [Szatmáron] MA: Scult. 7. Taxont [Taksonyt] az alfeldön. ErdyC. 396b. Inkább akartam volna ha Szent Mártont volt volna. LevTár. II:52. Holnap leszen a szék itt Kis-Tapolcsánt. Lev Tár. II:70. Ő kemék lennének jelen Oszlányt. LevTár. II:95. Kelt Mado-csánt. 1597 . . . LevTár. II:105. Költ Sopront. Frank: HasznK. f. Ingo-ványt. Kaz: Reg. 18. (Ingoványon u. o.) — Az Kd Solymost lakozó Gondol György nevű jobbágya. LevTár. II:208. Eperjest RMNy. IIb:119. Fogarast MA: Scult. 7. Szilvást lakik. Kaz: Lev. I:231. — Byzprimöt [Veszprém-ben] KazC. 153. Vala némely penitencia tartó asszonyi állat Esztergomot. MargL. 172. Palotát építettett Esztergomot. Helt: Krón. 143. Zágrábot marada. U. o. 68. Waczoth volt. 1558. RMNy. IIb:22. (Vachyon 1560. u. o. 35.) Pechyeth LevTár. I:126.

b) Köznevek közül ma leginkább ezek fordulnak elő: *helyt*, *oldalt*, *vizszint*; a többit részint nyelvemlékekben, részint nyelvjárásokban találjuk. Példák:

Hely (*helyt*, *helyett*, *helyütt*): Hogy e helyt ember lakára akadjon. Greguss Gy: Luz. 17. Három óráig kelle az helyt veszteglenünk. Kaz: Magy. Utak. VII:2. (A székelységben *ehelyt*, *ahalyt* = e helyt, a helyt.) Maradjon egy helyt. Mik: TLev. 47. Szoros helytt vagyunk 55. Szép helytt vagyunk 59. Elkeverve a bajuszt s lötykölödvé ronda helyt. Ar: Arist. 58. Salomban és közhelyt. Gyul: Költ. 305. Jó hejt van (Bihar) Ny. VI:423. Me[ly]hejt voltál? 465. Egy kicsi hejt (Csikm.) VII:335. — Melegíti a padot: helyt ül folyton folyvást ül. IX:33. — Vásárhelyt: in foro. MünchC. 56., 97. Városhelyt drága minden. Gyarm. Nyelv. II:202. A tűzhejt nyújtóznak. Kriza 30. — Olvasd meg, és ha rajta egy bizonyos helyett megakadsz... Kaz: Lev. I:196. Egy helyett Ar: Toldi 1. kiad. 5. én. (későbbi kiad. helyütt). Egyik helett, másik helett. Ny. III:429. Jó helett ül. (Nép. Veszprém.) — De a századikat könnyű helyütt hagyom. Ar: Toldi 10. én. S kérdém őket: nyugodalmat lelek-e én még egy helyütt? ... Tóth K: Költ. 238. Legfőbb helyütt. «Ellenőr» IX:325.

Fél: közel vagyok az ajtó félt: in proximo est in ostiis. JordC. 502. (Igy ma is Háromszékben. MNyszet VI:316. V. ö. Péter kedig áll vala kívül az ajtó félen. WespzrC. 71.) A mi kevesen valának, oldalfélt az kerevet mellett állának vala udvart rendben. MonIrók. VIII:364. (Igy Helt: Krón. 50.) Útfélt Háromszék, MNyszet VI:226. E pillanatban a jégmester egy úszó tömeget jelzett kormány félt. Palásthy: Angolok az Ész. Sarkon. 39.

Oldal: Fél oldalt vitetnek. Huszti: Aen. 16. Baloldal a végén a sok prokátorokat; jobbfelül a jurátusokat. Vitk: Munk. II:67. Be keszegődalt (félszegen, oldalogva) megy az ökör. (Szilágy). Nyr. IX:231. (Vörösmarty a Csongor és Tündében egy helyt ezt is írja: *oldalattam* = mellettem. Igy PNapló XXX. 171. sz. tárcza: Alattam és fölöttem, oldalattam és körülöttem.) — Jobbkézt: a man dritta, balkézt... Ágoston: Olasz tolmács 51. (V. ö. módh. két kézt.)

Földszint, vizszint. Fülöp lakháza utcaszint feküdt a faluvégen; mögötte sövény-fallal szegett kis négyszög kert vala. Jánosi: Enoch Arden. 33.

A vásárt: in foro MünchC. 50. A gyermekek, kik a vásárt ülnek: pueri sedentes in foro. Helt: UT. C. 5. (Igy Helt: Krón. 126. Sylvester, DávidF. stb.)

Orrott esett. Kreszn. — Mind a szavak elején, mind közepett, mind végült. TudTár. I:217 jegyz.

A mi még ide tartozik, az már csupa adverbium: *itt*, *ott*, *együtt* (rég. a. m. egy helyt), *másutt*, *egyebütt*, *többütt* (GKat: Válts. II:1221.) *mindenütt*, *mindütt* (Ny. IV:232.) *összütt* (Göcsejben II:234. *összütt* III:234.) ; *középütt*, *középpütt* (mint névutó közepett).

Fölösleg járult e rag némely kész határozó szókhoz, kivált olyanokhoz, melyek a *-tt*-vel rokonértelmű *-n* raggal voltak képezve, de aztán némely másokhoz is. Ilyenek:

Bent (az EhrC.-ben 4.1.ragul is : *másodesztendőbent* sequenti anno teljesebb alakkal : *ewnenwbennete*, azaz *önnönbennette* EhrC. 71., *ewnenbeneten*, *ewnbenneten* 10. 92. *ewnewbenetek* ex se ipsis 94. «*Önbennette* id est intra se monda». NádC. 417. Jézus fohászzkodék ő bennette; fremens in semet ipso ÉrsC. 76. Bizik ő bennette : credit in illum. Komj: Róm. 10:11. *En bennettem* : in me u. o. 7:20. v. ő. Révai: Antiq. 235.) — *kiünt*, *fönt* (*fennent* alte EhrC. 4.) *lent*. (Ezek analogiájára változott az *alatt*, *unten*, ezzé : *alant* ; az utóbbira csak 1832 óta van biztos adatunk. Egyéb-iránt a keleti székelységben még ma sincs *fent*, *künt*, csak *fenn*, *künn*, l. MNyszet VI:242.) — *Általellent* : gegenüber, Kazinczynál sokszor (Bácsm. ápr. 21. aug. 9. Regék 136. V. ő. *ellent*-áll, -mond, -tart). — *Környülött*-, *kivülött*- (pl. Az környülötte való zászlóalja nép : cohors praetoria. Decsi : Sall. 50. *Bolt kivülette* ,bolton kívül' LevTár. II:123.); ma csak *körülött-körült*-, de itt-ott *kivült*- is: Hogy senkié kívültem nem léssesz. Kaz. Munk. I:14. *Kivülte* nem foroghatok. Ár: Haml. 125. NB: Mégis itt vagy *szívem körül*. Tóth Endre. — *Vég nélkült* (Háromszék) Nyr. V:185. *né-künt* (Vasm.) Tájssz. — A hol szócska és összetételei szintén előfordulnak *t*-vel : *holt*, *seholt*, (*sohult*), *néholt*, (*néhutt*) ; v. ő. MKötőszók III:8. *Suhunt* (Gyergyó) Nyr. VIII:233. *ehent*, *ehun*, *ehol* II:185. — «*Orczét* fogad : szívesen lát.» (Ormányság) II:279. a régi *orczél*, *arczél*, *arczul*'. — *Honott* = otthon, a honban, *VachottS*. (CzF.)

2. Időhatározók. A *-tt*-nek időre való átvitele csak olyan fejlődés, mint más helyragoké, mint pl. a hozzá jelentésre nézve legközelebb álló *-n* ragé. (Összevethetjük a szláv localis idői használatát is Mikl. 648.) Néha nem csak a rag, hanem egész kifejezés van átvive a tér kategóriájából az időre. Pl. a mai *azonnal* eredetileg *azon-helyt* volt s az utóbbi még elő is fordul régi íróinknál, pl. *azon helyt*: statim Helt: UT. m8. (v. ő. *auf der stelle* stb.) «Tavaszfélt: tavasz közepén» MNyszet VI:351. Kriza 519. Erd. TörtAd. I:54. nyilván az ajtófélt, oldalfélt analogiájára van mondva e h. tavasz felben, v. ő. szaladó felben stb.

Az időre átvitt *-tt* *t* legtöbbször fordul elő a régieknél a *-kort* ragban, mely így egészen elavult (l. *-kor*), továbbá a ma már alig tengő *idétt*, *időtt* névutóban és a *tájban* névutó *tájt* mellékalakjában (kivételesen így is: mise-*tájatt* SzászK: Nib. 232.): l. e két névutó tárgyalását.

Itt sem ritkaság az *-n* végű kész határozók még *t*-vel való bővülése, noha irodalmi nyelvünkben e pleonasmusok nem dívnak (*korántsem* hangtanilag is magyarázható). Pl.

Mostant LevTár. II:23. *Mihelent* TörtTár. 1878. 20. (e h. *mihelyen*, *mihelyt*, v. ő. *mihelten* MKötőszók III:53.) Csak nem *régent* is [v. ő. *régen-te*] LevTár. II:303. *Idejékoránt* Bod: Lex. el. 5. *Idejékoránt* való hiedeg Nád: Kert. 119. *Koránt* reggel (Háromszék) NépkGy. III:194. Ko-

rántabb és későbbben. Kaz : Munk. III:129. — *Naponnant* (Győr) NyK. IV:139. Három-négy *versent* is találkozunk oly helyekkel. NyK. III:168. — (Hogy *mikorontan* az evangeliomot prédikálom, a Krisztus evangéliomját kedvessé tegyem. Komj. 1. Kor. 9:18. *Akkorontan* Pázm: 1. MKötőszók III:32.)

Szintén ide tartozhatnak az igékből képzett *menet jövet*-féle ragtalan határozók, melyek régente személyek szerint változtak: *jövettem jövetted, menette*. Ezek az alakok talán így elemezhetők: *menet-t-e*, úgy, hogy a *-t tt* helyrag lappangana bennök. (A példákat l. a ragtalan határozóknál.) Még határozottabban ilyen raguaknak látszanak némely névszókból képzettek, de ezek csak később lépnek föl (ma csak a keleti székhelységben) s azért lehet, hogy csak amazok analogiájára keletkeztek. Így pl. *álmottam* («*almotam és émettem*» VirgC. 13. *álmottam, imettem*, *álmomban, ébren* Csikban Nyr. VI:471. VII:236. és Gyergyóban X:43. v. ő. «*émettem is, álmomban is*» Fal: TÉ. 267.) alig egyéb, mint az *álmod-* ige származéka: *álmodtam*. MA. szótára említ először egy kétségtelen névszói származékot: *ifiatta* in juventute sua; ma is székh. «*éfiattam, -ad, -a* = ifju koromba stb.» Kriza 496. (*ifjattan, ifjattani* MNyszet VI:225.) Lehet, hogy ez az *ifjanta* alakból változott el, s hogy a *régente, eleinte*-félék analogiája közreműködött a következők képzésére is: «*Leántom* : leány koromban, mikor leány voltam. *Legéntem* : legény koromban.» (Csikm.) Nyr. VIII:93. *Legéntem, leányta, legéntemi, leánytai* (Háromszék) MNyszet VI:225. (*Legéntembe* is Krizánál 507.)

A *tt* ragos időhatározókhoz tartozhatnak végre ezek is: «*Éjt v. éjjel v. éjjel; éjtnapot v. éjjelnappal*» (Háromszék) MNyszet VI:323. «*Mikor éjjelt nyargal rajta*» Népdal (Somogyi: A nyelv 24 hangjáról, 9). *Napottesteg* : sero, *napotesteg* : tota die EhrC. 65, 95 = nappal egész estig? Az utóbbi azonban már kétes, mert olyan alak lehet, minők *napot-szaka, éjt-szaka, telet-szaka, nyarat-szaka*, melyekben valami elavult genitivusféle lappanghat. — Ismét más alakok, t. i. accusativusok, azok, melyek időmértéket, időtartást fejeznek ki, pl. *Bejtöle negyven é napot* : jejunavit quadraginta diebus et noctibus EhrC. 27. Hányat lép egy veréb *esztendőt át*? Nyr. III:557. — *Továbbad* : ez kicsinyítő alak (v. ő. továbbatka Megy: 6. Jaj. II:28), melyet a régiéknél is többnyire *d*-vel olvasunk, úgy mint ma. Később úgy látszik a mértékjelölő accusativusok mintájára (*többit, egy kicsit*) ejtették *t*-vel is, valamint *előbbed* helyett is *előbbet* (így a mai népnyelv : továbbat Nyr. X:40. előbbet VII:467. elsőbbit SzegedN. II:150). Tehát ezek sem tartoznak a határozó *-tt t* raghoz.

Állapot- és módhatározó *-t*.

Itt a rag majdnem mindig egyszerű rövid *-t* alakjában jelenik meg, s azért az efféle határozók első tekintetre accusativusoknak látszanak, annyival inkább, mert az accusativus igen sokszor szerepel úgy, mint az igének egy- vagy másféle határozója. Innen van, hogy sok nyelvészünk az olyan határozókat, minők *egy részt, egyenest, vegyest* stb., szintén csak az accusativus különös alkalmazásainak tartja. (Úgy látszik, már MA. CorpGramm. 263. Így

Gyarm: Nyelvm. II:96. Lőrincz K. MNyszet. VI:225. Brassai 257., 346. PThewrewk E. «Kalauz» I:44. Brassai még a *közt*-öt is accusativusnak tartja, mintha a *között* nem volna alakjára nézve is egészen elütő a tárgyesettől.) Nehéz e kérdést eldönteni, már csak azért is, mert még senki sem vizsgálta tüzetesen a magyar accusativus efféle használatait. Ezeket, úgy látszik, ket esetre vihetjük vissza: vagy eredményt fejez ki az ilyen accusativus, vagy (a mi szintén az eredményből magyarázható) mértéket, fokot, s az utóbbi az idő és hely mértékét is magában foglalja. Példák: Pirosat nyilik a rózsa. Nyr. IV:44. Nagyot ütött botjával a szamár fejére. Pet. Egy kicsit sok. Sokat voltam Londonban. (Ezt tehát semmikép sem kellene kettős *t*-vel írni: *sokatt*, a mitől Brassai félti 346.) *Nagy részt, jó részt* (v. ö. lat. *magnam partem lacte vivunt*) még lehetnének accusativusok (fokhatározók), de e *részt, egy részt, más részt* csak térbeli fölfogásból magyarázhatók. — Így a *-tt, -t* ragot látjuk a következő kifejezésekben:

Állapothatározó: *Hajdonfejt*: hajdon fejfel MNyszet. VI:217. Kriza. Annak adom a fejem fájását, a ki hajdon fejt van. Népk. III:258. Hogy mit beszéltek, a sapkájuknak se árulták el (*hajdonfőtt voltak*) BpHirlap 1886. 261. 2. (V. ö. alább is: *hajdon fűnt!*)

Eszközhatározó: «*Két kézt adja. Két kézt adná a halálnak.*» Gyarm: Nym. II:96. 217. Két kézt segítenék. SzászK: Nib. 224. Két kézt kelle székébe kapaszkodnia. Belényesi: Kar. ének 25. Háromszékből MNyszet. VI:226.

Tekintethatározók: *Egy-részt — más-részt*, egy részről — más részről. Ama bizonytalansághoz, melybe *e részt* jobb stilistáink is élnék . . . Ar: Próz. 393. (Ar: MO. 2:22.) Ó ilyen némi részt. Shak. II:74.

Ide tartoznak továbbá az *örömet, vegyest, egyenest*-féle módhatározók, melyek a régiségben s a székely beszédben sokkal közönségesebbek, mint a mai köznyelvben. Ezekben némelyek az egész *st-t* tartották határozóképzőnek, sőt a finn módh. *-sti* megfelelőjének (Donner: Verwandtsch. 79.). Igaz, hogy van egy régi adverbiumunk, melyben csakugyan az egész *-st* viszonyragnak látszik, t. i. a *ma* származéka: *mast, most*; továbbá néhány újabb, de ezek valószínűleg csak az *örömet*-felék analogiájára keletkeztek: *ippenst*, éppen^e Nyr. II:185, *épest* III:88; *megest* Pap: Palócz népk. 78. Nyr. VI:84. e h. megint (v. ö. *megeseg* e h. **meg-esmeg* MKötőszók 1:85.); *egybést* Pap: Palócz népk. 99.; *olybást* tartsátok, mintha fánkot ennétek (Nép, Lehr közlése); *mihelyest*, (*mihentest*) stb. I. MKötőszók III.; *minqyárst*, mely a Rákóczi-

levéltárban többször előkerül, *mindjárást* rövidítése a *mindjárt* hatása alatt). Az *örömet* alapszava nincs meg többé, de nyelvemlékeinkben még megtaláljuk: A gyónás legyen tiszta . . . ildomos örömes és szemérmes. ÉrsC. 535. Örömesön hallá. NádorC. 457. V. ö. még: örömesben Tel: Evang. 107. stb. Hogy ez és társai locativus alakok, az a körülmény is biztosítja, hogy codexeinkben rendszerint ezek szerepelnek, míg később az *-n* ragos alakok lépnek helyökbe (*erösen* stb.), tehát amazokat ezekkel egyértékű alakoknak tartotta az akkori nyelvérzék. Az *n*-es alakokban nyilvánuló hasonló észjárás mellett magyarázatunkat támogatja még a szláv localis analogiája, mely egészen olyan módon szerepel melléknevekből képezett módhatározókban (Mikl. 652.).

A mai irodalmi nyelvben csak ezek szokásosak: *örömet*, *vegyest*, *egyenest*, *valamelyest* (*képest*). Pl.

Nem ellenség, mind vérrokon: *vérök* *vegyest* foly a fokon. Ar: Keveháza 22. *Vügyöst* = *vegyest* (Göcsej) Budenz-Album 162. *Sulyegyent* tartván mehetne szépen *igyenest*. Ar: Shak. XIV:36. A számszerinti összeírás sincsen csak *valamelyest* is végrehajtva. PHirlap 1886. 231. vez.

Sokkal több van a régi irodalomban, noha egy-két újabb írónk is kedveli (Kazinczy F., Rákosi J.), továbbá a székely népnyelvben. Az *-s*-képzős melléknevekből az *n*-ragos határozó alig is fordul elő régebben, mint Komjáthynál és Sylvesternél (amánál pl. *babonáson*, emennél *állhatatoson*). Példák:

Keményiségest meggyötörjön: durissime EhrC. 30. (Sok más példa az EhrC.-ből Nyr. I:368.) Bizonyúságost megbizonejtotta: ex experimento probasset. BécsiC. Eszter 3:5. Igen szorgalmatost szégyenljék: erubescant valde velociter. KeszthC. 9. Fizet bőségest: retribuet abundanter. 70. *Fest* zsidók, WinkC. (azaz *fést*, *föst*, főleg, «főbbest zsidók», mint a RMNy-ben a WinkC.-hez csatolt szótárban van értelmezve). Oly nagy szélvész támaszta az Ur Isten, hogy egy sátor sem volt, az mely megállotta volna, hanem mindenik fenekest feldőlt. Thurzó: Lev. I:182. (Ugyanez Háromszékből MNyszet. VI:226., v. ö. fenekestül.) — Édest tűnjön el nekünk az éj . . . édest zeng az ének. Kaz: Munk. VI:24. Hogy vértemnek csórtetése fülében kedvest zenegjen. VII:103. Alattomost görgének veres szemek: sie rollten still die glühenden augen. VII:141. Engem is egy nemes ifju bír, s viszonost égeti szívemet. Vitk: Munk. I:70. Mít ő is bizonyost megízelt, ha csak nem enged. RákosiJ. Shak. XIII:25. A szorgalom verejtéke szívest megszárad, meghal czéljaért. 83. Halálost halj meg: die the death. Rákosi: Cymb. 4:2 — Székely példák: *Oldallast* a. m. múltólág SzD. Kisd. Szót. (a *múltólág* szó alatt). *Mejjékest* azaz mellékest, Kriza 508. *Sebest* v. sebtén v. sebtibe v. *sebesen*. MNyszet. VI:347.

Tudnivalóst 353. *Ugyanvalóst* 353. *Szívest, közöst, különöst; ékest* köszönének 226. (mind ezek Háromszékből). Erőst kívánczik a papni [u. o. erősen gyöngéllöm] Nyr. III:554. Erőst hápahupás az ut 513. (Udvarh.) Mikó ugyan valóst lejöttem. Nyr. V:222.

Egyéb végű mellénevekből ritkán fordul elő efféle határozó: Némelyek is az urak közül nem igen kemént állnak vala Mátyás mellett. Helt: Krón. 118. Lábaik száraztt nyughatnak azokon melyek félig vannak a vízben: unsere füsse ruhen unbenetzt auf denen, die in dem wasser liegen. Kaz: Munk. 14. 120.

Ugyanazt a helyragot láthatjuk még az *-ás és végű főnevekből* képzett ilyen határozókban: *lépést* 'im schritte, schritt für schritt', *mindjárást* 'continuo' ('mind-járást, azaz mind járva vagy menést, menve; nem fekvést, ülve, vagy állva', magyarázza GKat: CorpGramm. 303; v. ö. ugyanezen értelemben *mentén, folyva*, l. Nyr. XV:517.), — *szemlátomást*. Pl.

Sok kishitű, kik csak lépést mozognak, s nézik ha nincs-e utjokon veszély DélibH. 103. Lépést megyen, nyargalást jár. Kassai: Nyt. 280. Nem lehet ám nyargalást eljönni ilyen terével. (Nép, Szécsény.) Hozz egyjárást kenyeret is a hússal. Gyarm: Nym. II:96. — Oly veszély történék, hogy ugyan szemlátomást tüzes nyilak jönnek az égből. ÉrdyC. 236. Szemlátomást, fülhallomást halad a magyarság ügye a fővárosban. Porzó, PNapló. 31:292.

Ide vonhatók az ilyen népies szólások: «Látást, láttam; ülést, nem ültem; ezek helyett: látni, láttam; ülni, nem ültem. (Brassai 257.) *Látást* itt ép oly tekintethatározó, mint pl. a fön-
tebbi, egy részt, e részt', másrészt'. (V. ö. egyébiránt: Szemlátomást látjuk Zr. I:59. Látni szemlátomást SzászK: Nib. 250.) Utólag aztán átmehettek az effélék a tárgy (accusativus) kategóriájába; pl. «Hallottam hírét, de látását nem láttam. A halását nem halt meg bele senki.» (Slavónia) Nyr. V:64.

A *lépést, nyargalást* stb. analogiájára keletkezhettek a *nyargalvást, folyvást*-félék a *folyva, folyván* igenevekből (Brassai 257. a *folyvást* v-jét egyenesen anorganikusnak mondja). V. ö. «Sietőst v. sietvést.» (Háromszék) MNyszet VI:349. V. ö. továbbá az *örömesben* mintájára készült középfokot: «Hogy *bizvásban* járhasanak.» TörtTár. 1878. 274. (Igy a régieknél többször. Bizvástban, örömesben — írja GKat: CorpGramm. 302.) — A *-vást* végűeket bővebben az igenévi határozók szakaszában tárgyaljuk.

Szintén a *lépést és folyvást*-félék analogiájára alakultak, de a «*mentén megy, küldtön küld*» kifejezésekből a következők, melyek azonban ismét elavultak: *mentést menni, küldtést küldeni*. Pl.

Beküldtem kétszáz vitézeket, kiknek utánok magam is mentest [olv. mēntést] mentem. TudTár. 1839. 363. Mentést mentünk az udvarba. Fal. 27. — Ejje!-nappal küttest küldjed [így] ezen levelet bizonyos ember által. LevTár. II:253. Kültést küldjön fel Kegyelmetek bizonyos posta embert. KecskTört. III:322. Kültést küldi be. Mon. Irók. VIII:412. Küttést küttem. Nyr. X:121.

Néha a mód- és állapothatározó -t is már kész *n*-végű határozókhöz járul, s így itt is olyan fölősragozású alakok keletkeznek, minőket a hely- és időhatározóknál láttunk (*bent*, *koránt* stb.):

Mutatá magát alonni fennent és mélységest: alte et profundissime. EhrC. 4. Igent szeret: multum diligit. 140. Jobbágyim igazságát nem hagyom igyent elnyomni. LevTár. II:196. De kinyalta magát: ugyant es leginy ám. Nyr. II:323. «Jó iz ünt oder iz ün esik: es schmecket mir wol.» Adámi: Spr. 192. Hajadonfünt: hajadon fővel (Szilágy-ság) Nyr. IX:477. Hajadonfönt (Hallas) XV:114. e helyett: hajadonfött (l. föntebb), *alant* e h. alatt. — Magyaránt megmondani. Erd. Közm. Merevént mind eltisztuggyatok innen mos mingyá. Nyr. VIII:83.

10. *A -nott nól ni-ragos határozók.*

Ezeket a nevezetes ragokat először Gyarmathi S. közölte a Nyelv mestere (1794.) 290. lapjához mellékelt táblán: «*nít* plur. in loco: a papnit van a mi lovunk; *ni* plur. ad locum: a papni kérték a kantárt; Kapusiékni, Galgóczy uramékni vitték a nyeret; *nul* plur. de loco: a papéknul most hozták haza.» Ujabb időben Lőrincz K. szintén a székelységből, még pedig Háromszékből közölte MNyelvészet V. 230.: «A hoz *nál* től viszonyragok . . . helyett a *ni nitt nul nül* ragokkal élnek; pl. menyek a biróni, jövök a birónul, vótam a birónitt t. i. a bíró lakásán; vagy: menyek a biróékni, vótam a biróéknitt, jövök a biróéknul t. i. bíró felekezetének lakhelyéről.» Továbbá Brassai (350): «Midőn egy család körének és lakjának összefoglalt eszméje forog fenn, ama helyragcsoporttal élünk, melyben a veszteglő *nitt*, a közelítő *ni*, a távolító *nól*. A cselekvés, melyet meghatároznak, leggyakrabban a látogatás körül jár: Gálfyéknitt voltam . . . Eléfordulnak azonban más viszonyokban is; pl. A szomszédéknitt v. a szomszédnitt vi-gadnak. Eredj, hozz a bátyámnól egy kupa port. A papni egy sze-kér hajtattott bé.» — Hasonló példák a székelységnek különböző vidékeiről:

«A -*ni, nitt, nól nöl, nül nül* helyragok az egész székelyföldi nyelv-járásban előfordulnak. Tanult embernek is nem ugyan írott műveiben, de társalgásában nem egyszer észlelhetők: Megyek Darvasni. Voltam Pintye Gergelynitt. Jövök Kecskés Izsáknul. Megyek a szabóni. Voltam a kántor-nitt. Jövök a jegyzőnül. Hol voltál? A barátokni (barátoknitt h.).» Nyr. VIII:23. «A gyavos asszonynit megkapod a tanácsot: a gyógyító vagy kuruzló asszonynál. A kereskedőnül hoztam a hirt: a kereskedő lakásá-ról (nincs kifejezve kitől) hoztam a hirt. Az öcsémni bétérek: az öcsém-hez» (Háromszék) Nyr. IX:33. Onnót hoztam a kovácsnul (Csík) Nyr. 90. Ződ Estánnitt van egy malom (Gyergyó) VIII:479. «Emőnyök ki Demény Péter bátyámní . . . Szóga Pistánnitt úgy hőrnek (mohón, sebesen esznek [örnek?]) . . . Az én fiam két esztendeig az örmén-

nitt lakott . . . Emenyek Rózsi leányomni» (Udvarhely) Nyr. IV:373—4. Elmenek Palát Jósáni . . . A tegnap is Csutikánit vót (u. o.) V:566. «Samuni megyek. Barabási vagyok híva. A papnitt voltunk. Péternitt ozsonáztunk. A papnul, kántornul jövök» (Marosszék) VII:472. Hát te hol jártál szívem lelkem Jánosom? Jaj, én ángyoméknitt, édes anyám-asszony. Népk. III:7. Lepedőbe takarának, Györbiróni bétévének. 37. Csög Eráni [Erazmusékhoz] bekerültem . . . Csög Eránul kiindulék 106.

De nem csak keleti, hanem északi nyelvjárásainkban is el vannak terjedve e ragok, még pedig nyugatról keletre menve Bars-tól Abaujig kimutathatjuk. Így idézi őket Szvorényi J. nyelvtana 362. cikkében a palócz nyelvjárásból: «Hova mégy? papni, Nagy Pál-ni, azaz papékhoz, Nagy Pálékhoz . . . Hol voltál? papnott Hegedűsnött, azaz papéknál, Hegedűseknél. Honnan jössz? papnól, Hegedűsnől, azaz papéktól, Hegedűséktől» . . . Így:

«Hová megyen? Papnyi (a paphoz). Honnét jön? Papnó (a pap-tól). Hol voltál? Papnott (a paptól)» (Palócz.) Nyr. V:225. «Hová te begyes? Mesternyi, te fülesbagó. Hol vótá öregszülém? Ispánnott (az ispánnál) gyerekem.» (Bars) III:276. «Sápnott veri a tiszpalt: sokat jár Sápnyékhoz.» (Gömör) VIII:566. «Hol voltál? Baksainott. Tibélinett (boltok). Hová mégysz? Baksaini, Tibélini. Honnan jössz? Baksainú, Tibélinú (u. o. XII:334). «A szatlernől e h. szaltertől, Janinul kaptunk egy kádat e h. Janitól.» (Ugoesa) VIII:426. Honnan gyűssz? a papnúl v. a kománul gyűvök. (Abauj) II:521.

Ilyen alakokkal is találkozunk: «Nálunkni: nálunk [hozáánk?]; nálunknul: tölünk» (Zilah) Nyr. XIV:430. «Nálunknúl a. m. tölünk.» (Ugoesa) VIII:426. Naállanónó csütörtökön mennek hérészbe Mikófalvára: tölünk (Hevesm.) VIII:88.

Használatukra nézve a palócz és a székely egészen megegyezik: Jánosnott v. Jánosnitt a. m. Jánoséknál, nem csupán Jánosnál; ritkábban mondják így: «Pálékni megyek, Péteréknul jövök, Jánoséknitt voltam, e h. Pálékhoz, Péteréktől, Jánoséknál.» (Csík) Szék. Egyk. IV. évk. 41. Szomszédéknitt kinyilott a tulipán. Nyr. VIII:24. — Pedig Brassai szerint (350) «különösen szeretik ezek [a ragok] az *ék*-kel ragozott neveket: Gálfyéknitt voltam. Aporékni megyek. Ugronéknól jövök. De az *ék* el is maradhat.» Rendesen tehát csak személynevekhez és személyt jelentő köznevekhez (*pap, bíró* stb.) járul. Azért nevezetes ez a mindennapi egri szólás, melyről szóbeli közlés útján van tudomásom: «*az érsekudvarnyi voltam*».

Legkülönösebb itt az a körülmény, hogy e ragokat régi irodalmunk nem ismeri. Ebből azonban korántsem következik, hogy

újabb időben keletkeztek volna. Ezen föltevés mellett nem is lehetne őket megmagyarázni. Sőt ép ellenkezőleg: az irodalmi nyelv keletkezésekor ezek a ragok már csak az illető dialektusokban éltek, s ott is csak az érintett szűkkörű jelentéssel. A köznyelvből ellenben a *-nál től hoz* ragok rég kiszorították őket, s legföllebb még az *innét onnét*-féle ablativusok régi *innél onnal* mellékalakjaiban kereshetjük nyomukat (pl. *innél* Zvon: Pázm. 213.). — További fölvilágosítást tehát csak a rokon nyelvekben kereshetünk s éppen a legközelebb rokon nyelvek egyikében, a vogulban, meglepően egyező alakokat találunk: ott az ablativusnak rendes ragja *-nel* = m. *-nól nől*, s a lativusé *-ne* = m. *-ni*. Az utóbbival egyező ragok máshol is vannak; ilyen jelesen a finn *-nne*, l. NyK. XVI:311.

11. A *vel*-ragos határozók.

Állapothatározók.

A *-val vel* rag *v* hangjával a mai irodalmi és köznyelv úgy bánik, mint a *-vá vé* ragéval, tehát: *fával, jóval; széppel, kevéssel* stb. A *v* hangnak két magánhangzó közti kiesésével csak egyes nyelvmlékekben találkozunk (pl. *szűel* e h. szűvel, Sylv: UT.), s a mai nyelvjárások közül csak a göcsejiben, de itt a hiatus rendszerint *j* hanggal van kitöltve. S a göcseji nyelvjárás annyiban ódonabb még a HB.-nél is, hogy e ragot mélyhangu tőkhöz is illeszkedés nélkül függeszti (v. ö. *halalaal* HB.): *kapájê, kapáje, kapájê, kapájje; hákkel, loppel* stb. — A régibb nyelvmlékekben sokszor mássalhangzó után is meg van őrizve a *v*: *napral, sokval, földvel*; így ma is egyes nyelvjárásokban, legkövetkezetesebben a keleti székelyeknél s a csángóknál. — A *velem* és *vélem* alakok er. **vélem* elváltozásai; s valaha a ragul használt *vel* is hosszúhangú volt, mint egyes codexek (ÉrsC., ÉrdyC.) bizonyítják: *zere-tetweel, farkawaal, kykkeel, teetemeenyeel* stb. — Az EhrC. 155. lapján ezt olvassuk: *veletekuel ewzuen*, s Erdélyben ma is nagyon el van terjedve a népnél ez a szerkezet: *velemmel együtt, veleddel együtt*. Ez ép úgy magyarázódik, mint a középfok előtt *nálamnál, tőlemtől*, l. MNévragozás 16.

Már Révainak föltűnt a *vel*-hez annyira hasonló török *bile*, „simul, una“ névutó (v. ö. kaz. tatár *belä* „vel“, csuvas *-bala bälä* stb.); Budenz is megengedi a kettőnek ősrökonságát. — Hunfalvy és Riedl a finn *veli*, lap *viell'a* „frater“ szóban látják a mi *vel*-ünk megfelelőjét. Vannak azonban más ugor névutók, melyek kielégítőbb magyarázatát adhatják. Ugyanis a társaság fogalmát könnyen visszavihetjük a térbeli fölfogásra, még pedig az együttlét, egymásnál vagy egymás mellett lét fogalmára („was bei, an etwas ist, ist

eben mit etwas» Weske, Untersuch. 43.). Így látjuk pl., hogy a mordvin *marhta*, *marta* és a cseremis *derne*, *dene* mind a kettőt jelentik: „apud és „cum“; az előbbi a magyar *mart* szó rokona, az utóbbi pedig az oldalt jelentő *der* (zürjén *dor*) szó származéka. Ilyen „oldal“ jelentésű szó a mi *-vel* ragunk magyarázatára is kínálkozik az egészen hasonló hangzású cseremis *vel* „latus, pars, regio“ szóban, melyből a következő post-positiók származnak: *velen*, *vele* „-nál, mellett“, *vele* „-hoz, mellé“, *velič* „-tól, mellől“. Ezekkel egyeredetű lehet a mi ragunk, valamint egyeredetű velők a mi *-vá -vé* ragunk, mint már láttuk. A cseremis *velen*, *vele*, *velič* mellett ugyanily értelemmel *pelen*, *pele*, *peleč* is használatos, melyeknek közös alapszava nyilván *pele* = m. *fél*. S így a *-vel*, *-vé* rag alapszava azonos lehet a mi *fél* szavunkkal (s a *-vé* rag a *felé* névutóval.¹⁾ V. ö. még osztj. *pilna* „cum“ ebből: *pil-*, *pel-* = fél.

A *vel*-nek eredeti helyi jelentése egy-két adverbiumban maiglan fönmaradt. Ilyen: *helyyel-hellyel* („Mikoron adná magát imádságnak egy néminemű helyel?“ olv. helyen? EhrC.10.), *helylyel-közzel* e helyett *helyen-közön*, azaz némely helyen; *széllel*, *széllyel* e h. *szélben* = széltében, szélességben; *szerte-szerrel* (Pázmánynál, Prágainál s más régi íróknál a. m. széltében). *Általabb úttal* = rövidebb úton. (Lehr, Toldi 18.) (V. ö. «Krisztusnak ker. szti *én vélem* légyen, előttem légyen, utánam légyen, alattam légyen, fölöttem légyen.» GömöryC. 3.). A csuvas nyelvben is megmaradt még némely szólásban a sociativusnak helyi jelentése: *ojba sűrären* a mezőn jártam, *šuba kildem* vizen jöttem. Ez a föltevés egyszerűbb mint Budenzé, ki e kifejezésekbe a kísérés képzetét iparkodik belemagyarázni (NyK. II. 20.).

A *-vel* ragnak ma és már összes nyelvmemlékeinkben uralkodó fő jelentése az együttlét, mely a nyelvtanban az állapothatározó általánosabb fogalma alá sorakozik.

1. Előrebocsátjuk az elvont főnevekhez járuló *-vel*-t, nem csak mivel az állapotot legtisztábban fejezik ki, hanem mert nyelvérzékünkre nézve is a többi osztály az elsővel szemben szorosabban csatlakozik egymáshoz. — Ez első osztály kifejezéseiben sokszor maga a *van* ige szerepel, úgy hogy az állapotban való létel, illetőleg a vele együttlétel *van* kifejezve, de gyakran meg más

¹⁾ V. ö. *bol kez vele* e. h. bal kéz felé (kétszer) TelC. 275. ?!

igék lépnek föl s a *-vel* rag azt határozza meg, minő állapottal hajtja végre (vagy szenved) az alany a cselekvést. Más nyelvekben is közönséges a megfelelő szerkezet. Így használják pl. a finnben az együttlétet jelölő adessivust, pl. *on häiriöllä* zavarban van stb. (a szlávásban az instrumentalist, Mikl. 725. így a latinban, görögben, szanszkritban). — Legközelebb áll e *-vel*-ragos állapotthatározóhoz a *-ben*-ragos, úgy hogy néha egyre megy, akármelyiket alkalmazzuk. Így mondták régente: «valamely állapottal lenni», míg ma csak azt mondják: állapotban lenni. Ugyanilyen cserét látunk a következőkben: Légyetek halgatásban. Pázm: Préd. 14. és: Az keresztyének vannak hallgatással. Zr. I:50. Édes öröm reményében útnak indult a dőre. KisfS: Gyula. III:55. Így is lehetne: öröm reményével. Olyan vélelssel vagyok felőle (Nép, l. alább); az irodalmi nyelvben: Olyan véleményben vagyok. — V. ö. még: vigasággal aratnak: in exultatione metent Kesztc. Azzal a szándékkal tette: er tat es in der absicht; s más efféle megfeleléseket.

A példákat öt csoportra osztjuk, a szerint, hogy (a) állapotot általában, (b) külső, testi, (c) érzelmi, (d) értelmi állapotot, (e) akaratot fejeznek ki.

a) Ángyom igen beteges állapottal vagyon LevTár. II:237. Anyám még most is beteges állapottal vagyon. 246. Ha ily forgó sarkon, és ingó mozgó állapottal volna dolgok Fal: NU. 5.

b) Egészséggel: ave PP. lat. Egészséggel, édes néném! Mik: TLev. 82. lev. Halva szerrel vontak ki az vízből. LevTár. 330. Az a sok nép nagy bujjal és veszedelemmel a sz. földre érkezvén. Mik: TLev. 80. lev. Hahotával voltak. Czegl: Dag. 25. A Mihály jött be jelenteni nagy hével-lével [= sebbel-lobbal], hogy... Jók: RR. I:230. — Híjával van, pl. ész híjával van (finnül is: *hän on mieltä vailla*). Társainak száma ki nem tölt, hanem egy héával vagyon. Ver: Verb. 315. Megmerettél az fontban és híjával találtattál: inventus es minus habens. MA: Bibl. II:162. «Teli van-é? Abbize teli van héjáva (egy kevés híjján).» Nyr. III:513. Kicsi hibával a duda is jól szól. 176.

c) Maradjatok békével. ErdyC. 651b. Nagy haraggal kimenének. VirgC. 47. Ó mely nagy jó kedvvel vevé az édes szűz Mária. WeszpC. 12. Legyetek jó kedvvel. Illy: Préd. I:600. Nagy örvendezéssel örvendek. Kaz: Lev. II:280. Elhagytál te engemet, bánattal hagyta szíveimet. NépK. III:143. — (Mások iránti érzelmek:) Soha meg nem tagadam, hogy én nékem jóval voltál. KatLeg. 3832. v. Az Dávid soha semmi dolgaiban néki gonosszal nem volt. RMK. II:361. Barátságval voltam én tenedek. LevTár. 306. Édességes kegyességgel felel neki. VirgC. 72. Szeretettel élteté: diligenter fovit. TihC. 45. Nagy böcsölettel tartják [ma: becsületben]. ErdyC. 631b. Látván nagy szépségét, tisztelettel lön hozzája. Mik: MuN. 16. Einen mit achtung behandeln: tisztelettel viseltetni valaki eránt. Márton ném. szót. Legyen hozzám bizodalommal. Kárm: Fanni XIX.

d) Légy vigyázással egészségedre. LevTár. II:364. Ezzel a gondolattal fekszem le és álmatlan töltöm jajjal és zokogással az éjjelt. Kárm: Fanni XLIX. Az esetméréseknél tekintettel kell lenni a víz színe fekvésének hajlására. TudTár. 1835. függ. VII. l. Olyan vélessel vagyok felőle. Nyr. IX:520. (Avvá vagyok: azt tartom, a mondó vagyok. Nyr. XIV:517. «Avval tartom = azt tartom, úgy tartom, azt hiszem, úgy vélem», sok példával Lehnél 457.) Ide számíthatjuk még az ilyeneket: Isten hírével járjon kend: gehet ihr in Gottes namen. Adámi: Spr. 171. Isten hírére járgyon komám! Nyr. VI:369. Pap hírével nem veszi el: nem esküszik meg vele. IX:32. Régente azt is mondták: Nincsen hírömmel. SándC. 34. Híréddel legyen. Pázm: Préd. 3. stb. V. ö. *hírem nélkül*, továbbá *tudtommal* és *tudtom nélkül*. Legyen tudtoddal, és neki mondd meg. Shak. II:200.

e) Ez a szép asszony ilyen nemesi szándékkal volt. Mik: MulN. 193. A püspök még akkor oly szándékkal volt, hogy templomot épít. Kaz: MagyUt. IV. Jött urához olyan véggel [céllal], hogy lehessen segítséggel. Thaly: Adal. II:339. Az boltos ötöt nem iskoláztatta, avval [a gondolattal, szándékkal] vót, hogy elesapja utra. Nyr. X:40. — Nagy erővel merészséggel reá hajta [dárdát] Zr. I:54. Menj el a te celládba istennek áldomásával. VirgC. 45. Dolgoznám tiszta, jó szívvel [szívesen] Nyr. IV:322.

A b)-pontbeliek természetének megfelel, hogy az állapot sokszor érzéki fogalommal van meghatározva, valamely tárggyal, melylyel együtt, melynek kíséretében jelenik meg az illető egyén; az ilyen kifejezések már átmenetet képeznek a 2. osztályhoz. Pl.

Az asszonyállatok hajadon fővel ne legyenek. Komj: SzPál. 120. Kopasz fővel és fogatlan jönnek ide. NótPok. 44. Büszke lányok ott idővel megbékéltek asszonyfővel. Ar: HB. 6-én. Mit bámulsz rám olyan ártatlan maffa képpel. Miksz: NemzUr. 297. A ruha folttal tart. Kovács: Közm. 24. Űl a király trónusában, palástosan, koronával. Gyulai: «A gonosz mostoha.» Kicsin ember, nagy bottal jár. Nyr. X:523. (Egy pár tevéje is van Alinak, azt is szeretné rászózni valakire; de biz azzal mindenütt kinevetik; nem paripázik itt azon a púposhátú állaton senki. Jók: RR. I:229.)

Ide tartoznak még az ilyen szólások: Borbála kisasszony, gazdaság tengelye, tövel-hegygyel állna minden ő nélküle. Pet: «A táblabíró». Felfordult minden, minden éllel áll az udvaron s szobádban. Tompa. I:198. De az efajta határozók rendszerint egy helyhatározótól kisérve jelennek meg (és sokszor az eszközhatározó jelentéshez közelednek, de érintkeznek a «*ki vele!*»-féle elliptikus mondatokkal is, l. alább):

«Tövel-hegygyel össze hagyja a cselédet [Ar: Toldi 2:8] = rendetlenségben, összeveissza, szanaszét.» Lehr: 55. Éllel állnak össze. Erd: Közm. 2367. (egymással ellenséges viszonyban állnak). «Kiáll vége

valaminek v. kiáll végivel valami.» (Háromszék) NyK. III:9. Mint a hengerző bivaly, négy lábbal ég felé felborult szék. Kuthy: HRejt. 31. Fordóhátok fel a keresztfát lábbal fel és fővel alá. ErdyC. 378b. Lábbal föl, fővel alá. Kisv. Adag. Hol fel a talpával a kerék, hol alá. Ar: TSz. 1:19. Péter Rómába jött, kit osztán Nero lábbal alá megfeszítettött. Szék: Krón. 93. A szegedi tábla búza véggel van az országutra. Népk. II:134. Hanyattá, avagy arczczal alá feküvén: cubantes supini, vel proni. Com: Vest. 81. Tábori ágýára ott leborult arczczal. Ar: MO. I:97. Férfi vagyok, ki a veszélynek arczczal fordul, nem háttal. Jók: RR. III:29. Háttal fordula. TihC. 84. Ezen igék után háttal fordúlt, és eltűnt. Fal: NU². 173. Mindent tővel-hegygyel fölforgat. Dug: Péld. A majom mindent fenékkal fölforgatott a házba. Gyarm: Nym. II:196. Anfahren mit dem kopfe an die wand; neki menni fejével a falnak. Márton ném. szót.

2. Az együttlétet esetében vagy magát az együttlétet, egyesülést, egyesítést fejezi ki az egész mondat, vagy pedig együttműködést, tehát azt, hogy az alany az illetőnek társaságában hajtja végre (vagy pedig szenved) a cselekvést. Példák:

a) A küsebbik mi közzülünk atyánkkal vagyon: minimus cum patre nostro est. Helt: Bibl. I. Móz. 42., 13. Mindennap papokkal, barátokkal vagyon ked, a kik megfelelhetnének kérdésire. Mik: TLev. 86. lev. Úgy megutálta, hogy soha véle nem lakhatott. U. o. Megengedte, hogy én is velök és nálok töltsek egy kis időt. Kárm: Fanni. XXXV. — Ha az ágyban fejed alá tészed, véled hordozod, a kigyót elűzi. Mel: Herb. 116. Tovább nem beszélhetünk egymással nehogy valaki egymással kapjon. Mik: MulN. 219. Levelével elereszti. Kaz: Jug. IX. cum literis eum dimisit. — A tó partján van egy nagy rekettyés a szivágyi nagy rétekekkel megyés. Göcs: Népd. 68. — Rózsaszédés tövissel jár. Kovács: Közm. 138. Pénzzel jár a búcsú Vitebergában. Pázm: LuthV. 1. — Egyesül ő feleségével: adhærebit uxori suæ. MünchC. 48. Egyeséhed te magadat én lányimmal: jungere puellis meis. BécsiC. 4. Italom könyveimmel elegyítem. MA: Bibl. V:46. A vigasztalások mézét a nyomorúságok epéjével egyelíteni. Ily: Préd. el. I:4. A királyt üdvözik, s véle csatlakoznak [a dandárok] VajdaJ: Béla k. 83. (Az egyesülést s egyesítést jelentő igékre nézve v. ö. a véghatározó -hoz rag 1. használatát.)

b) Vala szent Pál sok nap ott az Aquilával, vele kárpitot sző vala gyorsasággal. Ilosv: SzPál. 4. Elaludtam a fáradt madarakkal. Gyulai. — Honn és midőn csatára száll, ti véletek nagy a király. Czuczor: «A legszebb ének». — Ide számíthatjuk az ilyeneket: Velem édes anyám terhétől szabadult Gvad: RP. I. cikk. Kis fiával elvesztette élete minden örömét — kis fiát s együttal minden örömét.

Az együttlétet nyomatékosabban fejezi ki a -vel-ragos határozó, ha a következő adverbiumok kísérik: *együtt, egyetemben*, s a régiéknél ezek is: *egyemben, öszve* stb. Pl.

Szeretőjökkel akarának együtt részt venni testi és lelki jóban. Mik: TLev. 80. lev. Fördőt a gyerekekkel együtt kiönteni nem szoktak. Dug: Szer. 317. Együtt hagyta minap vele. Kárm: Fanni XL. — Miért kellett

ő neki az emberséggel egyetemben bizony Istennek is lenni [az emberiséggel az istenséget egyesíteni, embernek és istennek lenni] ? Szár : Cat. B3. Ő is vele igyetön könyveze. GuaryC. 376. Megholt... gyermekivel egyemben. LevTár. 1:25. — Magasztalátok az urat velem öszve. Szék : Zsolt. 31. Térhőn ti nektők az Isten kinnyebbtést velőnk öszve. Beythe : Epist. 238. (Több példa Sziládynál RMK. 1:317.)

A *vel*-es mondatokban sokszor találkozunk azzal az érdekes szóegyezesi jelenséggel, illetőleg incongruentiával, hogy az ige többesszámu, noha az alany magában nem, csak a *vel*-es fogalommal együtt tesz többséget. Pl.

Az Miska herczeg mind ő fiaival megfélemltenek. ÉrdyC. 395. Priamus király feleségével Hekubával együtt nagy szomorúságban vannak. Hall : HHist. III:216. Bátran veti fejét minden veszélyekre, csakhogy Helenával éljenek kedvekre. Gyöngy : MV. 3:138. | Dicsérjenek tehát tégedet menny és föld teremője, a nap a holddal Csúzi : Síp. 259. | (V. ö. egyes számmal : Asszony nyúl mindketten Mánuel ezt látá. RMK. II:336.)

Ezt a szerkezetet sok más nyelv is ismeri. V. ö. pl. az angol nyelvből : That young Octavius with Mark Antony have made themselves so strong. Shak : JCaes. 4:3. sz. Vörösmarty fordításában is : Hogy az ifjú Octavius Antoniussal oly erőre kaptak. Így a régibb németben : «Ez waren . . . tiure vleisch mit ten wischen». Így a görögben ; de legtöbbször a latinban, hol a legkülönbözőbb korbéli írónál olvasunk efféléket : Ipse dux cum aliquot principibus capiuntur. (Livius. L. Dräger : Hist. syntax. 178.) A többes számot lehet úgy magyarázni, hogy az itt tárgyalttal egyértékű és kötőszós szerkezet hatása okozta. (V. ö. Miska és fiai megfélemlettek. Dux et aliquot principes capiuntur. Ilyenformán magyarázzák Ziemer : Junggramm. streifzüge 89, és H. Paul : Princ. der sprachgeschichte 224.) De nincs is szükség erre a föltevésre, mert a többes számot már az is eléggé motiválja, hogy a két mondatrészt együtt többséget tesz, és minthogy tényleg több a cselekvő személy, a többség képzelete módosítja az ige alakját is. (Ugyanezen szóegyezesi kategóriába tartoznak az ilyenek : Egyik a másikat gyűlölik. Zrínyi 1:65. Egyik a másiktól elszakadtak. Kriza 402. És ép úgy : Egyik a másikkal összevesztek stb. L. Nyr. IX:226.) Ennek a magyarázatnak helyes voltát bizonyítja az is, hogy ilyenkor maga az alany is többes alakot vehet föl, ha személynévmás ; pl. a helyett, hogy én a társammal itt maradunk : «Mi a társammal itt maradunk rabságban helyetted» Mik : TLev. 77. lev. (mintegy :

mi ketten, t. i. én a társammal itt maradunk.) Mi a bajod nektek Károlylyal? e h. neked Károlylyal. Szakasztott így mondja az ész t nyelv: *Mis teil Kärliga linnas*, szó sz. mink voltunk Károlylyal a városban, *statt mina olin*: ich war mit Karl, K. und ich waren in der stadt;» *andis meila Kärliga*, szó sz. odaadta nekünk Károlylyal, «er gab mir und Karl». (Wiedemann Gramm. 551.) V. ö. még: Hogy belőle legyen egy pár én velem. Népk. I:270.

3. Az együttlét képzetéhez csatlakoznak legszorosabban a közösség, összeillés, egyenlőség kifejezései: *köz* (mellék-név), *közös*, *közösül*, *osztályos*, *cserél*; *rokon*, *egy*, *egyenlő*, *egyaránt*, *azonos*, *megegyez*, *összeillik*, *talál*; — *ellentétes*, *ellenkező*. (Faludinál még ez is előfordul: Külömbözünk más teremtményekkel. Nyr. I:129. V. ö. ezt a francia kifejezést: *distinguer quelque chose d'avec quelque chose*.) Példák:

A testi halál mindennel köz. Megy: 3Jaj. II:104. (V. ö. Az halál köz mindennek. Lép: PTük. I:56.) Oly gyávaság, mely a legbölcsebbel is köz. Shak. II:124. Bizony ő véle fertályos az nem volna. Bal: Epin. 2. A jó a gonosz erkölccsel megcserélte helyét s nevét. Fal: NE. 7. Világ előtt véled gyűrűt cserélek. Népd. (Eszközhatározó a kifejezés, ha nem a második cserélő személyt jelöli, hanem a cserének másik tárgyát: De te meg ne cseréld sorsodat sorsával. Orczy: KöltSz. 48.) — «Ördöggel határos = tele gonossággal.» Kovács: Közm. 44. (V. ö. fönt a 2. pontban: megység.) Veled rokon. Madách: EmbTrag. 4. szín. Az egeknek csillagival testvér fényű kies szemek. Bajza I:44. A fiúnak akarátja... egy volt a mennyei atyának akarátjával. NagyszC. 105. Egyenlő állatú Krisztus az Atyával. Mad: Evang. 753. Mindön embör egy idős a feji vel. Nyr. VII:179. Krisztus egyenlő atyjához, egyaránt mí[v]el minden... dolgot atyjával. Mel: AT. 14. Azon leczke alá fogják a bársont az abával Fal: NU². 102. Megegyez te veled minden gondolatom. Orczy: KöltH. 114. — Hogy míved ily ellenkező tárggyaddal [czéloddal], oh természet! KisfS: Kes. szer. II. én.

4. Szintén közvetlen az együttlét jelentéséből magyarázódik a *-vel* használata olyan kifejezésekben, melyek közlekedést, kölcsönös érintkezést, továbbá melyek foglalkozást, vkivel v. vmivel való bánást jelölnek.

a) A közlekedést jelentő szólások vagy általánosak v. közönyösek, vagy pedig szűkebb értelműek, a mennyiben barátságos vagy ellenséges viszonyt jelölnek.

α) Általánosabb értelműek a következők: *vkivel szól*, *beszél*, *tanácskozik*, *értekezik*, *ismerős* stb.

Istennel úgy szól vala, miképen jó barát jó barátjával. VirgC. 86. Ha becsületes vagy, szép is: nehogy szóba álljon becsületed szépségeddel.

Ar: Haml. 71. Ha beszédes vagy Mezeivel, mondd meg neki. Ar: Élet. 75. Ne szégyeneljen vélem értekezni. Kárm: Fanni. XIX. Elszántsága erős, mely a félelemmel távolról sem ismerős. Ar: MO. 4:37. Éltét véres harczok foglalván el szünetlen az élet jobb öröminek javával ismételten. KisfS: Gyula I:41. «Szokatlan neki valami v. *szokatlan* valamivel.» (Háromszék) NyK. III:9.

β) Barátságos viszonyt már maga a puszta *-vel* is kifejezhet, az ige általános, sőt ellenséges jelentésű is lehet; pl. Ha isten velünk, ki ellenünk? si deus pro nobis, quis contra nos? «Ha Isten velünk, Krisztus mellettünk, akarnám látni ki volna ellenünk?» RMK. IV:73. [Rákóczi] nem kívánja a portának a némettel való hadakozását; mert irtózik a törökkel [szövetkezve] *való hadakozástól*. Mik: TLev. 126. lev. A félelem s bű a vad unalommal [szövetkezve] csatáznak ott a tiszta nyugalommal [a nyugalom ellen]. Csokonai. — Rendszerint azonban az ige (vagy melléknév) is kifejezi a viszonynak barátságos voltát: *társalkodik, tart, barátkozik, szövetkezik, szövetséget, frigyet köt, megbékél(ik), kibékül, kiengesztel(ődik), megalkuszik, egyezkedik* stb. (Effele igék néha *-hoz* raggal járnak, de ez csak egyoldalú csatlakozást, csak az egyik fél barátságos szándékát fejezi ki; l. véghat. *hoz.*) — Példák:

Vele leszel, vele társalkodol. Kárm: Fanni. XXXVII. Még akkor az anyaszentegyházzal tartott [VIII. Henrik]. Mik: TLev. 86. lev. Fáj neki, hogy véle nem szeret fogózni [szövetkezni]. Ar: MO. I:15. Megbékélének egymással: És semmi nem lőn az ütközetbe. Helt: Krón. 11. Hogy a császárral valami jó okokkal frigyet és békéséget szerezzen. Pethő: Krón. (1620-ra, MF.) Azokkal békés valék: cum his eram pacificus DöbrC. 119. zs. 6. Háza népével egyes és békéséges. Mel: Jób. 52. Engesztel ellenséget v. engesztelődik véle. (Háromszék) NyK. III:9. Néha az eb is megalkuszik a macskával. Dug: Példab. I:7.

γ) Többé-kevésbbé ellenséges viszonyt fejeznek ki a következők: *vetélkedik, versenyez, fölér* (régente egyszerűen is: *ér*), *érkezik, bír, föltesz, kiköt, kötekedik, ingerkedik, összevész, összeveszt, ellenkezik, viszálykodik, egyenetlenkedik, veszekedik, feddözik, vitatkozik, ví, küzd, birkozik, harczol* stb. (Ezek közül némelyek az *ellen* és *ra* viszonzyszókkal, sőt régiesen a *től* raggal is állanak, l. ezeket.) — Példák:

Vetekedem ő velek én népemen: disceptabo cum eis super populo meo. BécsiC. 209. Semmi musika nem ér asszonyoknak szavával. KTör: Assz. 9. Semmi gazdagság sem ér a jámbor asszonynyal. Kovács: Közm.

136. (Az ő koronája egyet ér minnyájok koronájával. Csúzi: Síp. 690.) Velel nem érkezem, oly sebesen mész. Gyarm: Nym. II:183. Kik ő közték nagyobbak, azok birnak az alábbvalókkal: qui majores sunt, potestatem exercent in eos. Pesti: Evang. Máté. 20:25. Ugy megvigadt, hogy könyvével se birt Délí. h. 66. Feltészen véle: æquat se Hannibali PP. lat. Feltekerje az esztét, ki a ravasszal fel-akar tenni. Kovács: Közm. 107. De ki vína bajt az égi háborúval?.. Mert csak az kössön ki Toldival. Ar: Toldi 1. én. En velem ingerkedőket megverél: adversantes mihi percutisti. Kesztc. 26. Az ember jó szerencsésébe felöttebb bátorkodik, az Istennel kelletlenkedik. Born: Préd. 396. «Farkasszemet néznek egymással (és egymásra)». Nyr. V:222. Az Istennel nem mehetünk hajba. IX:134. Szörnyű háborúk veszítik össze a rokont rokonnal. Shak: XIV:91. A mi ellenkezik az áhétatossággal, és nem alkszik a böcsületes erkölccsel, nem illik egy nemes urfíhoz. Fal: NE. 27. (Minden bálványozó avagy tőled ellenkődő tudományt eltávoztathassak. Frank: HasznK. 58. Hamisan mondja, hogy mi tőlünk nem viszáldodik. Pázm: Kal. 429.) Nem egyenetlen az szerelem vitézséggel. Zr. I:6. Feddőzék az nép Mózesrel: versi sunt in seditionem. Kár: Bibl. I:138. Feddenie kezdé Dalila Sámsonval. Kákonyi: Sámson. 293. (Bornemisznánál; de Hofgref kiadásában: Feddenie kezdé Dalila Sámsonra; l. RMK. II:476. A bűnben élők ellen nem feddőznek. Szathm: Dom. 168.) Ottan népet ada jó Hunyadi Jánossal, hogy szemben megvíjjon az pártos urakkal. RMK. IV:28. Birkozik nagy lelke fellázadt dühével. Ar: Toldi. 3. én.

b) A foglalkozást, bánást jelentő kifejezések szintén vagy általánosak, vagy pedig jó vagy rossz bánást jelentenek.

α) Általánosabb kifejezések a következők: *köze van* (er hat damit zu schaffen, es geht ihn an, v. ö. -hoz), *dolga van*, *foglalkozik*, *tölti az időt* (régente -ben-nel is), *vesződik*, *bajlódik*, *bíbelődik*, *babrál*; *bánik*, *tesz vmít vmivel*; — *törődik*, *gondol*, *tépelődik vmivel* (a szláv nyelvekben a törődést, gondoskodást, gondviselést jelentő igék instrumentalissal járnak, l. Mikl. 717.); *álmodik*, *álmadozik* (-ról raggal is); *szabad*, *szabados vmivel*. — Példák:

Ne legyen semmi közéd avval az igazzal: nihil tibi et justo illi. Helt: UT. H4. Őszvezsugorodnak, hogy senkivel közök ne légyen. Fal: 25. Szomorkodással tölti idejét. Pet. I:16. Midőn én itt törődöm, midőn magammal vesződöm. Kárm: Fanni XXX. Mindétig csak avval a buhamári lányával bajol. Nyr. IX:132. Ki bíbelődnek drámatervvel, könyvvel? Most tette, harcra nyílt előtte tér. Délí. h. 68. Úgy bálnak az emberrel, mint a citronnal, a melyből a levét kifacsarván, azután elvetik. Mik: TLev. 32. lev. Az gárdián megjelenté, mit ő tött volna az tolvajokkal. VirgC. 47. Az asszony nem törödvén azzal, ha királynénak nem hitták is... Mik: TLev. (különben Mikes rendesen így írja: *törődik valamin*). Ember gyakorta álmában is azon tépelődik, a mivel émette vagyon gondja. Pös: Igazs. I:475. Ne gondolj vele, ha meghalok is... Ar: Level. 85. A test nem aggódik semmi böcsülettel [nem törődik]. Fal: 546. Egész éjjel vele voltam, vele mulattam és vele tépelődtem; szememet felnyitom

és ötet soha sem találok. Kárm: Fanni. LII. Az ki mit kíván, azzal álmadoz. Decsi: Adag. 106. Ez is megtörténik, hogy olyakkal álmadozunk, melyekről émettünk soha nem is gondolkodtunk. Tyuk. Józs. 281. Ha szinte aluszom is, álmodom véle. Balassa (Szil. kiad.) 53. Háborúval álmodám az éjjel. Pet. Ösztövér disznó makkal álmodik. Nyr. VIII:372. — Hogyha az asszony szabad lesz magával, meg is menekedik annyi sok nyughatatlanságtól. Mik: MulN. 197. A grófné tudja, hogy nem szabad élttemmel. Ar: MO. 3:158. Leszek én még a babámmal szabados. Népk. II:70.¹⁾

β) Jó bánást jelentők: *jót tesz, jól bánik, jót cselekszik; könnyörületet érez, kegyelmez, irgalmaz, irgalmas vkivel* (az utóbbi három nyelvemlékeinkben gyakran így, ma -nek, -n, -hoz ragokkal). Pl.

Ki tött csudákat tü veletek. BécsiC. 208. Hogy kegyesül tégy vele: ut mitiges ei. KesztiC. 251. Barátságoskíppen cselekedett urammal. LevTár. 226. Az ki mi jót cselekszik... Krisztussal cselekedősi azt. Zvon: Post. I:147. Készek vagyunk, ha jogszerűleg bántok el velünk, békére lépni. Ar: Arist. II:192. «Magával jötehetetlen: élehetetlen.» Ny. II:40. — Látom, szegényke, szükség, hogy veled érezzek végre könnyörületet. Athenæum. 1874. 659. Kegyelmeznék ő vele. TihC. 72. Irgalmazzon Isten ő népével: propitius esto populo suo. JordC. 244. Irgalmazz az én fiammal: miserere filio meo. JordC. 408. Irgalmas mi velünk. ÉrdyC. 575.

γ) *Rosszat tesz, rosszul bánik, kegyetlenkedik* stb. Pl.

Úgy bánol velünk mint ellenség. Tel: Fel. 99. Kérjed őket szépen, ne bánjanak veled ily kegyetlenképen. Orezy: KöltH. 15. Ne keménykedj soha szegény adósoddal. U. o. 44.

5. A bővelkedést és megelégedést jelentő kifejezésekben a -vel még szintén elég élénken érezteti az együttlét jelentését. V. ö. Kell lenniük tudománynyal. MA: Bibl. IV:15 = tudománynyal kell bírniok, bővelkedniök. Másrészt azonban már itt a -vel-lel meghatározott tárgyban, a bővelkedésnek vagy megelégedésnek eszközét is láthatjuk (a szlávásban pl. az ószlovénban, a szerb nyelvben stb. az ilyen kifejezések mind instrumentalissal járnak). — Ide tartoznak: *bővelkedik, bőves, gazdag, teljes, tele; — vmivel bír* habet (e kifejezésnek történetéről l. Szarvas cikkét Nyr. VI:493; nyilván a fönt 4. a) γ) alatt említett *bír vele* «er ist ihm gewachsen» kifejezésből keletkezett, a mint hogy

¹⁾ Ide vagy pedig fönt a) γ) alá sorozhatjuk ezeket: Vénus parancsol kiméltelenül mind a kettővel. Fal. 348. Velem parancsolj tetszésed szerint. Ar: Arist. III:20. Rendelkezni vkivel v. vmivel.

némelykor egyre megy, akár így, akár úgy értjük; pl. Asvérus ki száz és huszonhét tartománynyal bírt. Káldi: Préd. I:15. Arany János is így fogja föl Próz. 366: «A bír őseredetileg nem a vagyon lételét, hanem az a feletti szabad rendelkezést, uraságot jelentí»); — *megelégszik, beéri* (régente így is: *megéri, sőt föléri*), *győzi*:

Bővölködnek borral és olajjal. BécsiC. 207. (Völgyek tejjel folynak: fluent lacte. 210. Tejjel mézzel folyó földetek. Orezy: KöltSz. 236.) Te szád bévelkedék gonoszsággal: os tuum abundavit malitia. Kesztc. 136. Minthogy magánhangzókkal bőves. Vitk: Munk. II:209. (Ezeknek analogiájára: Jóságommal szűkes nem vagy: bonorum meorum non egess. Kesztc. 23.) Mennyei jókkal gazdagok, szemesek, szép tiszták. Pázm: LuthV. 429. A kis zajtalan ház tele van most zajjal. TóthK: Költ. 236. Száz tűzzel viselős apjuk ropogásokat adnak. Dayka. 41. (Abafi kiad.) Hangja, miként a vészszel viselős örvény zaja. Ar: Arist. I:350. — ... Mely földdel egy ember bír vala, kinek Hinnom vala neve. RMNy. IIb:48. E felvonás, a hányszor én e drámát színpadon előadva láttam, csak tableau-szerű fontossággal látszott bírni. Ar: Próz. 240. (Szarvas az id. h. joggal védi e szólást az idegenszerűség vádjá ellen, de elmulasztja annak a megemléztését, hogy még a mai népnyelvben is megvan; így Háromszékben, I. NyK. III:9. Gyöngyösön és Szegeden, I. Nyr. 1:248. Népnyelvi használatának egyes finom árnyalatait fejtegeti Arany is, Próz. 367. jegyz.) — Nyavalyás árpa kenyérrel elégedhetnek meg. VirgC. 129. Kiket az öt árpakenyérrel megelégtítettél vala. WinkC. 165. Sorsunkkal békések. Orezy: KöltH. 114. Kevéssel megéri a természet, ha jól szoktatod. Czegl: ORoml. 17. Meg is érheted véle. Matkó: BCSák. 36. Ha feléred a festékel, elevenítsd meghalva fekvő igyünket. Pázm: Lev. XIX. Oly buján szaporodnak; hogy magunk sem győzzük csudálkozással. Fal: NU. 40. Nem győzöm a fiamat pénzzel, ruhával. Gyarm: Nym. II:199. Nem győzi ezérnával: valami vállalatához nincs elég pénze. Nyr. I:324.

6, Elég könnyen vihetjük vissza az «együttlétre» az ilyen határozókat is: *sereggel jönnek, százával jönnek, század magával jön*, mintegy egész sereggel, egész sereg kíséretében jönnek; *párjával* egyenesen így érthető: kiki párjával, mindegyik a maga párjával, nem külön. (A finn nyelv instructivussal fejezi ki: *sadoin* százával, *tuhansin* ezrivel, *kaksin* párosával stb. A vogul a mi -vel ragunkkal egyértékű *l*-es esetével, pl. kondai v. Márk 6:7. *kitagil* kettesével szó sz. „kettővel”. A szerb nyelv is instrumentálissal: *kiša pada kapljama* az eső esik cseppenként, *krvca teče rekom* a vér folyik patakanként, patakkal. Így a ruthénban: *kupcem* seregivel stb. S így már az óslávban: *tīmami* tizezrivel, I. Mikl. 711.).

a) *Sereggel, csoporttal, rakással, patakkal, özönnel* stb. (leginkább régi íróinknál; v. ö. velők az ilyeneket: Kik között gyön-

gyök is ragyognak bőséggel. Gyöngy: Char. 85.) — *tuczatjával, dögivel* stb.; — *bokrosával, köblösével* stb. (az előbbiekből a rokonértelmű *bokrosan, seregesen-félék* analogiájára keletkezhetek). Példák:

Az királynak kereskedői sereggel vészik vala az lovakat pénzen. Kár: Bibl. I:314. Ide sereggel repülnek az emberek. MA: Scult. 31. Vad lúd, kácsa, bűvár, szárcsa szaladnak seregekkel. Orczy: KöltH. 136. A görögök... úgy megfélemlettek, hogy még csak tekinteti előtt is csoporttal szaladtanak. Hall: HHist. III:100. Rakással vannak az efféle példák. Fal: NU. 148. A köszikláról patakkal kifolyó olajról megemlékeznek. Lép: PTük. I:163. A juhász affélét özönnel ígére. Sárosi: Tromb. 86. Szekérrel van a dinnyéje. Gyarm: Nyelvm. II:123. — Kötésivel ajándékozta papirosát, tuczetivel a kést. U. o. Tömegével írták össze a roppant könyveket. Csiky: AngIr. I:234. «Dögivel van = tömérdek» [Nép] Lehr 183. — Partjain az ifjú nefelejtsek bokrosával felvirítanak. Tompa. I:158. Hol a hazugságot mérték, ott neki köblösivel jutott ki. Nyr. IX:35.

b) *Párjával, négyével* stb. vagy pedig (mint fönt) a *párosan, négyesen* analogiájára *párosával, négyesével* stb.

Az bakpa [batka], kit kegy[elmed] el nem akar venni, hanem négyével egy krajczárért... ketteivel egy pénzért vegye el. RMNy. IIIb:32. Százával veszti az aranyat. Gyarm: Nyelvm. II:123. Kettéróva őket, [a dárdayeleket] százával egy drachmáért megveszem szállókarónak. Ar: Arist. I:381. Ezrivel terem a fán a meggy. Pet. Hányával adja az almát? ötével, nyolczával (ötöt p. egy krajczárért) Lehr. 133. Holnap ilyenkor halott százczával fog veszni ott. Ar: «Keveháza». — Apró gyermekeskét is szablyára hánytak, és hármásával is az ló hátára kötözték. Born: Préd. 78. Hármásával veszi az asszonyembereket: pro una tres ducit. Pázm: Kal. 318. Kr. Párosával ehol jönnek. TolnaiL. (Lehr 133.) Nem egyesével, hanem... csoportokban. BSzemle. XXVIII:100. Ötvenesével szednek ajándékba talentomokat megijesztett városainktól. Ar: Arist. I:242.

c) *Harmad magával* a. m. magával mint harmadikkal (v. ö. az ilyen szólásokat: Mulass magaddal, kerüld a többbit, a mennyire lehet. Fal: 531.), azaz úgy hogy ő maga a harmadik, hogy magával együtt hárman vannak. A *harmad magával* és társai analogiájára keletkeztek újabban ilyenek: *nehányad magával, kevesed magával*, sőt *czigányod magával, agarad magával*, míg régente ezeket csak így mondták: *egynéhány magával, kevés magával, sok legény magával* (v. ö. Ar: Arist. Glossz. 287). Példák:

a) [A fejedelem] harminczharmad magával, kik azon hajóban valának, elmerülének. ErdyC. 525b. Két királyok jöttek... ezek másfél ezred magokkal voltak. Hall: HHist. III:99. Két fejedelmek... ezek ezer s két század magokkal voltak. 100. (Három nevezetes király ment bé Trójába erős fegyveresekkel, három ezred magoknál többekkel. U. o. 98.)

β) Az hadi nyereséget az hadi fejedelmek egynehány magokkal elosztják vala: *prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant.* Decsi: SallJ. 36. Felmégyen egynéhány magával. MA: Bibl. I:70. Feles magával lakni. Misk: VKert. 694. Ezen nap jutott segítségünkre az török császár vadászmestere is nem kevés magával. TudTár. 1839. 322. — Ez nap jött közinkben Rácz Ábrahám az német párttól, jó sok gyalog legény magával. U. o. 259.

γ) Itt lakozott a vezér egynehányad magával. Dug: Szer. 26. Sokad magával jön Menelaus, Pirlus. Dug: Trój. vesz. 106. Elindul nehányad magával. SzászK: Álmos. 25. Kevesed magammal vagyok... kik télen-nyáron, hőben-hidegben mindig ujat lelünk a régiben. (Porzó) PNapló 32:85. — Egy pár ezer forint..., a mit ő cigányodmagával [a cigány-nyal együtt] bizonyosan bekapott volna. «Üstökös» XXIII:331.

7. Szintén ide sorozhatjuk végül ezeket a kifejezéseket: *ki vele! hátrább az agarakkal!* stb., melyeket ellipsissel rövidülteknek képzelhetünk ilyenekből: *menjete ki vele* v. *jertek ki vele!* «*rukkolj ki vele!*» [= mondd ki] Jók: RR. II:68. — Könnyen lehet, hogy ezek a németben kedvelt hasonló ellipsisek hatása alatt keletkeztek a mi nyelvünkben; e mellett szól az, hogy Faludinál régibb írónál alig találkozunk vele¹⁾ és hogy a székelység «ezeket sehol sem használja, hanem helyettök: *vesd ki! dobd ki! tedd félre!*» stb. (l. Nyr. IV:189. Ámbár egy másik tudósító szerint IV:555. a háromszékiek ezzel a fölkiáltással buktatják le egymást: *Víz alá a fejével!*). V. ö. még: «*Le hát a kolostor! álljon tovább is a klastrom!*» TGYüjt. 1836. IX:17. «*Hut ab! le (kell venni) a kalapot!*» Márton ném. szót. Elő a tökét! Ar: Arist. II:27. — Különben ma a népnél nagyon el van terjedve (pl. Veszprémben, Somogyban, Gyöngyösön stb., v. ö. Nyr. IV:47., 48.), s ez azt bizonyítja, hogy nem az irodalmi nyelv honosította meg, hanem maga a nép fejlesztette, mint különösen a dunántúli népnyelv némely más idegen eredetű szólásokat is használ, pl. a szenvedőnek ilyen körülírását: *irva lett, föl lett építve.* — Irodalmi példák:

De fére a tréfával! Fal: NE. 28. Félre azért az illetén mérges orvosságokkal. Fal: NU. 82. Félre onnan szemeddel, Kritille! 208. stb. Gyöpre a törökkel! Kovács: Közm. 148. Ki vele: vesd ki; valld meg. SI. «*Ki vele: foras, edic, exede quod intrivisti.*» «*Ide vele: cedo huc, add ide.*» Kreszn. Le azzal a pisztolylyal. Bajza. II:47. Ki vele a mit tudsz, vagy... 139. Le veletek, ti nyomorú teremtmények. 193. Mi történt? Ki azzal! — én

¹⁾ Csak egy régibb példát találtam: «*Ha meg akarod békíteni testedet, doronggal hozzá!*» Czegl: MM. 191. De v. ö. fönt az 1. szakasz végén az *arczczal alá, ellet össze-féle* szólásokat.

kivánom tudni. Was ist's? Ich will es wissen. Szenv. Messz. 163. El vele! Anyjával együtt tűzbe a poronty! Shak. II:149. Pokolba a tradíciókkal. Mikszáth, PHirlap 1886. 246. El a pohárral! Szász: Ford. 1:80. Tüzet alájuk, máglyára velük mind, a mennyien vannak. Nyr. XIII:281.

Eszközhatározók.

Az együttlét, kapcsolat alapjelentéséből magyarázódik az eszközhatározó is, mely «az illető cselekvőt vagy cselekvési tehetséget, erőt, bizonyos közeggel vagy segédeszközzel mint köz munkaféllal, mint működő társsal köti össze, pl. *a vadász puskával lövi a vadat*, itt közös cselekvés a lövés, melyet félig a vadász, félig a puska mint eszköz visz végbe; *jó hírrel biztat*, itt egyik fél a biztató cselekvés, a másik ennek a közege, a jó hír». (CzF: Szót. VI:908.)

Tudvalévő dolog, hogy van még egy eszközhatározó viszonyzónk: az *által* névutó, s ezzel a -vel rag közel érintkezik, úgy, hogy elég gyakran föl is cserélik őket egymással. Kérdés tehát, mi a határ, mi a különbség a kettő között? Felelet: általában az, hogy a -vel közvetlen eszközt jelöl, mely az alanynak mintegy részese a cselekvésben, az *által* ellenben közbevetett eszközt, melyen által hat csak a cselekvő alany. Tehát nagyjában ugyanaz a különbség, mint a német *mit* és *durch*, a latin ablativus instrumenti és *per* között. «Megersíthetek valakit egy szóval, ha ezt a szót neki mondom, vagy legalább is egyenesen rá vagy róla mondom; megsértem egy szó által, ha nem mondtam se neki, se róla, nem is vonatkoztattam rá, de ő úgy értelmezi, hogy sértést lát benne, az első esetben megharagszik erre a szóra vagy zért a szóért, az utóbbiban a szó miatt.» (Finály: Hogy is m. 219) mert az -ért és miatt közül is az egyik közvetlen, a másik közbevetett okot határoz. A lelki fenét nem erővel, sem hatalommal, hanem az Istennek szent lelke által kell érdekelni [illetni, hatni rá]. Magy: OrszRoml. 41. Mert az erő, a hatalom olyan eszközök, melyekkel közvetlen rendelkezünk, míg a szent lélek csak közbenjárónk, mely mintegy helyettünk végzi a lelki baj gyógyítását. — Megesik néha, hogy mind a két fölfogás lehetséges s így akármelyik viszonyzót alkalmazhatni. Pl. Akarám ez kis irásom által meglátogatnom Ngodat. LevTár. II:230. = Akarám Kdet ez kis levelemmel meglátogatnom. 231. Vétkeztem . . . illetésim-

nek miatta [= általa]. VirgC. 7. = Vétkeztem ... gonosz illetésekkel. 9. (Illetésembe vétkeztem. 4.) — L. még az *által* és *-vel* egymáshoz való viszonyáról alább az 1. b), 6. és 7. pontokat s az *által* névutó tárgyalását.

1. Általános példák: a) melyekben szerszám, vagy általában anyagi, testi eszköz fordul elő; b) melyekben elvont fogalom, rendszeren valamely kapcsolatos cselekvés az eszköz:

a) «Nyíllal, ágyuval lö. Karddal vagdalkozik. Ekével szántja a földet.» CzF. VI:906—7. Megkentéd olajjal én fejemet: impinguasti in oleo caput meum. Kesztc. 64. Szegény ember vizzé főz, sóva főz, úgy él. Nyr. VI:131. A ki botta köszön, annak durungga felelnék. VII:520. Szeget szeggel. Tromfot tromffal ütni. (Közmondások.) — «Ide tartoznak a működő érzékek és tagok: szemmel lát, szemmel tart; füllel hall; sarkával rüg, fullánkjával szúr stb.» CzF. VI:907. Három szemmel néz: szájatáta. Ny. I:369. Mind a két szemmeddel bőven könnyezvén. Csúzi: Síp. 277. A várnak útait tartsuk vizsga szemmel. Ar: MÖ. 1:41. Kézze, lábbal kapálódzik, ellenkezik. Egy bokorhoz kapaszkodék ő kezeivel és lábaival állja egy állhatatlan iszamó köre. BodC. 15. Ha eszén kell lenni embernek, mikor levelével közli magát, mennyivel inkább mikor nyelvével. Fal: UE. II:85. — Kezdi a vendéget étellel untatni. Orecy: KöltH. 101. Ne, legyen karácsonod vele (mikor vmi jóízűt adnak vkinek). Nyr. IV:277.

b) Csudákkal fénylvén. DebrC. 17. Vétkeztem ... testi bűnnel. VirgC. 9. Nem tudom: vétek-e véle, vagy nem, ha azt gondolom. Fal. 80. Sine sacris hæreditas: álommal nyerte. Decsi: Adag. 21. Szeressed a te uradat, istenedet telyes hatalmaddal: ex tota fortitudine tua. Helt: Bibl. I:Nnn3. Minden igyekezetivel azon vagy, hogy minket oltalmazzon. Zr: Áfom. 16. Vérenek kiontásával, szörnyű szenvedésével megváltott. LevTár. II:273. Fiad halálával váltottál meg. Bal: Ének. 1. Ötet ostromolja a világ tündér módon futamó hiúságával. Csúzi: Síp. 13. Többet észszel, mint erővel. Közm.

Nyelvvel (ma: *nyelven*), *szóval*, *igével*; *hírral* *hall* (ma: *hírért. haltja, hírből hall*): Ha talámtán az isten nem tud mindenféle nyelvvel RMK. II:218. Magyar nyelvvel írtuk. Kár: Credo. 73. Ugyanottan meghamisítja sok szókkal ... vélekedéseket. Zvon: Osiand. 57. Nézte, leste, várta: s egy szóval se mondá: ne vigyék a sárba. Ar: NCz. 2:58. Világos igéekkel mondtam. Pázm: LuthV. 43. Ha másképpen nem lehet, az írással beszéljünk egymással. Mik: TLev. 5. lev. Kiket hírral hallottunk. ÉrdyC. 531. Hírral sem hallanók a prédikálását. Pázm: (NyK. XV:218.)

Újabban a német *durch* miatt annyira elárasztotta irodalmi nyelvünket a sok *által*, hogy némely fordulatokban éppen nem használja irodalmunk a *vel* ragot, holott régiebb íróink és népünk nyelve ezzel élnek. Legföltünőbb ez olyankor, mikor valamely cselekvés által valamely állapotba jutást (vmivé válást stb.) fejezünk ki (az eszközlő cselekvés rendszerint *-ás és képzős főnévvel*, vagy pedig főnévi mellékmondatlaltal van kifejezve). Pl.

Perseléssel szalonna nem lészen a kuvaszból. Pázm : Kal. 1050. (Nyr. VIII:170.) Jézus, kinek ütéshelyeivel meggyógyítottunk. Tarn : Bar. 44. A gonosz ártalmasabbá válik szokással : la consuetudine del malo lo rende peggiore. Fal : NE. 16. Nyeregessen első helyt pártfogással sok szélesült fejű. Vitk : Munk. I:56. Edzéssel lesz aczél vasbűl. Népk. I:281. — Azzal nem gyógyul a beteg, hogy tudja, mi leli. Fal. 99. A beteg nem gyógyul azzal, hogy egészségesnek mondják. 564. Avval meg nem menekedél a büntetéstől, hogy veled sok más vét. 515. Avval senki sem jobb, hogy csak maga elvéltében jobb. 558. (Már Kármánnal így : Rosszabb lettem-e az által, hogy érzékeny vagyok egy férfúnak érdemei iránt? Fanni.)

2. A valamivel ellátást, megajándékozást, ékesítést jelentő igék eszközhatározóval járnak, mint más nyelvekben is (pl. a szlávsgában Mikl. 690.). A *vel*-ben még az együttlét, kapcsolás képzetét érezzük, kivált ha olyan cselekvésekről van szó, minők *körülvesz, megtölt, beültet, fölruházt, de a többi ide tartozókban is : ellát, megajándékoz, jutalmaz, szerencsétlet, szeret* (ma így szokatlan), *kedveskedik, kínál, ékesít, ékes* stb. (V. ö. fönt bővelkedik, beéri stb.) Példák :

«Ebesfalva nevű kastélyba szorítja, vigyázó strázsákkal körösként állítja.» Gyöngy : Kemény. III. 2:13. Körülszed főköttöt pántikával v. pántikát főköttön ; ver belé széget v. megveri [kiveri] szeggel. (Hszék.) NyK. III:9. Holott a föld nekeni nyugalmat ad, beültetik virággal hantomat. Tompa. I:56. Felöltöztettek dicsőségnek öltözetivel. SándC. 2. — Innijok ada, s minden jókkal ellátá ökö. Nyr. VIII:232. («*Ellát* ebben az értelemben, fölkészít, fölszerel' nem germanizmus, mint némelyek állítják.» L. Lehr. 111.) Az istenek láttak sok jóval engemet. Gyöngy : Char. 264. Egy hat lovú kólyával megajándékozta. Helt : Krón. 83. Az úr Isten minden kívánsági szerint való javaival szerencséltesse Ngodat. LevTár. II:304. Imé az Isten sok gazdagsággal szeretett bennünket. Káldi : Préd. I:460. (Igy RMK. II:119. MA : Zsolt. előb.) Borral és kalácsokkal kedveskedtem Itemskereknek. MonIrók. XV:383. Megimádni vmivel, pl. pénzzel : megkínálni (Pápa vid.) Tsz. — Tisztességgel ékesejtetted ötet : honore coronasti eum. KulcsC. 12. Minthogy te ékes vagy szép drága gyémánttal, így ő is mentől szebb kedves szíge szavával. Balassa (Szil. kiad.) 6. Szép beszédekkel az nyelve oly ékes. Huszti : Aen. 17. A szolgaságnak a költészet színeivel kellemessé, vonzóvá festett képei. Pet. lev. Aranyhoz. 1847. febr. 4.

3. Az ellátást jelentőkhöz közel állnak a «testi, lelki, erkölcsi vágyak, szükségek kielégítésére vonatkozók» (CzF.): *él, táplálkozik, jóllakik, hízik, hizlal, tart* stb. (V. ö. -n raggal : Fősvény gazdám kórón tart. Gyul.) Pl.

Nem csak kenyérről él ember : non in solo pane vivit homo. JordC. 362. Nem lehet ám mindig rétéssel élni. Nyr. IV:34. (Fonásomval éltem

Évk. 426. ma: fonásomból.) Pap hízik zsíroddal, töltözik kincseddal. Thaly: Adal. I:8. Minden pénteken vízzel kenyírral böjtölne. VirgC. 90. Többször jól laktatja jónak árnyékával, bánik vele, mint a koncezvívő kutyával. Orczy: KöltH. 132. Perepútyostúl, kóttal tartják az prédikátorokat. Pázm: Kal. 135. — Űzd ki országodból az oly mestereket, kik monda-mondával tartják a népeket. Orczy: KöltH. 60. Tartja szóval késő estig. GyulaiP. 205.

Ide sorozhatni az „utitur, abutitur” jelentésű *él és visszaél* igéket; továbbá az ilyeneket: *mire megy, ér, használ vele* (ez régies); végre a «segítségre vonatkozó igéket, pl. pénzzel segít, jó tanácsccsal szolgál, pártfogással gyámolít; vagy ellenkezőleg: rossz tanácsccsal jégre visz, ellenszegüléssel akadályoz, hátráltat vmit». (CzF.) Pl.

Ilyen beszéddel él: sermone tali utitur. RMNy. Iib:43. Sok cigány-beszéddel él (hazudik). Nyr. VI:228. (Élt a gyanuperrel: sejtette. III:319.) Mi visszaélvén az ő teremtésével rosszra fordítjuk. Mik: TLev. 86. lev. Te nem fogsz visszaélni bizalmammal. Ar: Önéletr. — Megölöm magamat. «Mit használsz vele?» Jók: VadonV. II:27. Mit ér nekem v. mit érek én azzal? (Háromszék) NyK. III:9. Mit ér vele, ha hosszú lába van is? Még se tud velem versent szaladni. (Nép, Fehér várm.)

4. Eszközhatózóknak kell tekintenünk a *vel*-t a cserét, megváltást jelentő kifejezések mellett, pl. Ruháját máséval kicseréli (CzF. VI:906.): a magáénak kicserélésére eszközül szolgál a másé. A város nagy sarczczal váltotta meg magát (CzF. «megvált»): a sarcz a megváltás eszköze. — Ide tartoznak mindennek előtt *a*) az adás-vevést jelentő igék, melyek mellett az ár szolgál eszközül (ezeket azonban a köznyelv s az irodalmi nyelv részint *-ért*, részint *-n* raggal mondja); továbbá *b*) a fizetést kifejező szólások; végre *c*) a tartozást jelentők. («Verba debendi dativum personae regunt cum sequente *val vel*», mondja már MA: CorpGramm. 285.) Ez utóbbi kifejezésekben a görög, latin, német, francia és más nyelvek accusativussal élnek. Föltűnő tehát, hogy a magyar e tekintetben a szláv nyelvekkel egyezik, melyek instrumentalist használnak, s könnyen lehet, hogy onnan jött át e szerkezet a mi nyelvünkbe. (V. ö. Mikl. 707. A szláv *dlužinū*, adós’ szó etymonja szerint a. m. obligatus, s ezzel egyezik a mi tartozik igénk, mely eredetileg *tartózik* — mint *váltózik*: változik — azaz tartódik, tartatik, le van kötve vele, általa. — Különben az ófel-németben is előfordúl ilyen szólásokban *mit*, Graf: Pröp. 128.) Az észt nyelv is így szerkeszti az adás-vevést jelentő igéket: pénz-

zel venni; ezt két rubellel kaptam' = pénzen, rubeléért. (Wied: Gramm. 550.) Példák:

a) Fáradsággal adják a tudományt: gaudent sudoribus artes. PP. lat. Drága árval váltattatok meg. ErdyC. 405. «Á 4 taler: négy tallérért, négy tallérjával.» Márton ném. szót. Pénzzel sokan megvették a mennyországot. Kovács: Közm. 102. Nem volt mivel orvosságot hozasson [nem volt pénze, nem volt min]. Teleki Sándor. «Megvősi 30 magyar forinttal (Erdélyben igen közönséges).» Nyr. IV:115. A csángóknál «az eszközhatórozó mindig -vel raggal alakúl, még azon esetben is, midőn általában -n helyrag használtatik jelölésére, mint: pénzzel vesz; kell vegyünk arany-nyal» X:200., 201.

b) A vásznakat meghozták, Isten ezer annyival fizesse Kdnek. LevTár. II:279. Az étek szagáért pénz hanggal fizetnek. Kovács: Közm. 172. Kiveszlek, kiváltlak a nehéz rabságból. Arany-nyal, ezüsttel megfizetek érted. Ar: «Mátyás anyja». Meghidd, hogy duplával adod meg az árát. Decsi: Adag. 202. Ha én szóm az, fejemmel érjem meg [fejemmel lakoljak] LevTár. 282.

c) Ki tartozik vala tizezer girával. BécsiC. Máté 18:24. Ki adós vala tizezer talentommal. Kár. (Ószl. *dlůžníkú jedinú tmojə talanütü.*) Min koporsót kelle vennem, ím adós vagyok vele. Ar: Arist. II:46. Nem tartozik azzal, hogy értse és általlássa. Pázm: Kal. 87. A mint egyik szemével magát tekinteli, úgy kételen [kénytelen] véle, hogy a másik szemével az irigyre vigyázzon. Fal: SzE. 135. (V. ö. az előbbi mondatot s másfelől ezt a kifejezést: *szabad véle*, l. fönt 366). Ah miként félek világosabban szólni! De kéjtelen vele, nem rejthetem tovább a titkát. Báróczi: Munk. VIIIb:126.

5. A kérkedést, biztatást, vádolást, mentegetést s több effélet jelentő kifejezések is eszközhatórozóval járnak, mint pl. a szlávságban s a németben is. (Ámbár a mi nyelvünkben másféle határozók is előfordulnak: így különösen a -ról rag régente a dicsekedés és mentegetés mellett s még ma is a vádolás és gyanúsítás mellett, pl. Nehogy arról gyanúsítsák. HaviSzemle. I:56. A dicsekedéssel a régieknél *felől* és *-ben* is járhat; pl. Abban nagyon dicsekednek. Born: Evang. 282. Magam felől kedig nem dicsekedem, hanem csak az én erőtlenségim felől. II:281b.) — Leginkább a következők fordulnak itt elő: *kérkedik, dicsekedik, rátartja magát, hízelkedik magának vmivel, biztat, fenyeget, vádol, gyanúsít, menteget.* Példák:

Más érdemeivel kérkedő sok nemtelen nemes. Bats: Költ.² 6. Koszorú lesz a mellemen, ezüstből lesz a levele, rá is tartom magam vele. Ar: (PNapló 34:254. teza.) Neked tám bokréta van a kalapodba, hogy olyan kevély vagy véle. Nyr. IV:469. Lehetetlen volt csak hízelkedni is magának azzal, hogy még francia királyné lehessen. Mik: TLev. 69. lev. Biztatnak jó reménységgel. LevTár. II:380. S biztatja, nagy hitű ifjui

hévvel, magát, házját mindent, szebb jövővel. Délib. h. 60. Azzal fenyegetőztek, hogy törvényszék elé viszik a dolgot. JóK: Táblab. I:111. (V. ő. bottal fenyeget, megfenyít.) Előljáró levelében mivel vétkesíti a Kalauzt Balduinus. Pázm: LuthV. 11. A királynő szennytelen ebben, mivel te vádlod. Shak. II:139. Minap a gróffal is gyanúsított [téged]. Gyulai: Vén szín. VI. Azzal menté ki magát, hogy rosszul van. JóK: Táblab. II:112. Mindig azzal vigasztalta magát, hogy megvan. VasG: Ne bus. I:20.

6. A míveltető (causativ) igénél a közvetetlen cselekvőt általánosán úgy fejezzük ki, hogy közvetetlen eszköze a mondat alanyának. Világos azonban, hogy itt a másik fölfogás is lehetséges, s innen van, hogy a latin s német ilyenkor a *per* és *durch* praepositionókkal él. Ezt a két nyelvet nem ritkán követték nálunk is már némely régi írók, de sokkal gyakrabban a legujabbkori irodalom. Csak egy-két régibb példát idézünk: Ö átalok hirdetteti meg [az ujságot az embereknek] ErdyC. 557b. Hogy Felséged az Curtiusnak historiáját én általam alázatos szolgálja által fordíttatta. Forró: Curt. előb. 64. Mindenik e nemzetségek közül egy oly kis társaságot formált, mely magát a háznépek fejei s vének által igazgattatá. 1834. TudTár. I:118. — Nyelvünk azonban a közvetés kifejezésére elégnek látja a causativ képzőt, s nem tartja szükségesnek megjelölését még a határozóban is. De ha ugyanazon gondolatot a míveltető képző nélkül fejezzük ki, akkor csakugyan mi is az *által* szóval élünk; pl. Azt mondjátok, hogy én Belzebub által üzőm az ördögöket. Pázm: Préd. 419. = Belzebubbal üzetem őket. Példák a *-vel* raggal:

a) Olyanok, melyekben azonfölül accusativus is van: Képed az piacon felállatom és ötet mindenekkel imádtatom. KatLeg. 2933. Ő vele szabadíttatta ki a mi atyánkat. DebrC. 66. Hatalmasságotam megismértettem vélek. Pázm: Préd. 150. Elhiteti az ördög és a bolond képezés, hogy édesb a lopott víz... 247. Ő véle tapodtassuk régi rossz erkölcsiniket. 473. Megsepretem házamat szolgálammal: *purgare faciam domum meam per servum.* MA: CorpGramm. 285. Az ő hitegetését sanyarú penitenciával felejtessük el véle. Hall: HHist. II:50. Hogy tégedet szeretett és szeret, ha szinte annyit szenvedtettél is vele. Mik: MulN. 301. Ilyen beszélgetései az atyámnak igen óhajtaták velem, hogy megösmernessem azt a jó atyafit. 310. Helyesb nekik nem engedni, hogy sem vélek magát hurcizoltatni. Fal: UE. I:113. Az élet édessége sokat elnyögtet és nyelet a szerencsétlen emberrel. Dug: Szer. 404. Mézet csöpögtete számodra a kőszálakkal, s a kemény kővel olajat. Kaz: Pyrk. 67. Betéteté a tömlöczbe, ott tépeté a békákkal, ott szivatá a kígyókkal. Népk. III:10. Ertetni valamit valamihez v. valamivel valamit (Háromszék) NyK. III:9. Orczáját a szegény elől nem rejtette, de vigasztalással s kenyérrel értette. Tompa: «SzLászló k.»

b) Accusativus nélkül: Mindent jól tött, siketekkel hallatott: omnia bene fecit, et surdos fecit audire. DöbrC. 369. Oly könnyen szólthatatsz az kövekkal, mely könnyen ő velek hallgattathatsz. DBón: Részezs. 22. Hogy nekünk fizetessenek meg az kártévő kuruczokkal. LevTár. II:461. Török urok egy húzomban egy hónapig s tovább is szolgáltat velek. TudTár. 1838. 224. (Ép így 226.) A közvélemény erősebb, mint az atyai szív, s lemondatt vele. Jók: «Egy szónok a ki el nem áll.» Nagy bőrkorbácsokkal suhogtattak az ember füle körül. Jók: A fekete sereg stb. 1879. 67.

A b) pontbeliek közül némelyeket (a melyekben ugyanis ez által nem támad kétértelműség) úgy változtathatunk, hogy a határozó helyébe accusativust teszünk. Míg az első esetben a cselekvőt a cselekedtető eszközének tüntetjük föl, ez utóbbiban a cselekvő a cselekedtetőnek tárgya, mert a kifejezés az ilyenek analógiájára alakul: valakit rávesz, hajt, indít, kényszerít a cselekvésre. Pl. Oly könnyen szólthatod a köveket, a mily könnyen elhallgattatod őket. Bőrkorbácsot suhogtatott füle körül. Így: Paripáját büszkén tánczoltatja. Sár: Tromb. 51. stb. stb. — Így a következő két idézet mindegyikének első felében az accusativus, második felében az eszközhatározó foglalja magában a közvetlen cselekvőt: «Ádámot s Évát ő vétkeztette paradicsomba, és Ábelt Kaimmal ő öletette meg.» DebrC. 193. Bujtatják az ördögöket hol egyik, hol másik szolgába. A gazdasszony is sűrűen, osztja a gutát, hol ezt, hol amazt ütteti vele. Fal: 299.

Néha még az a) pontbeli példánál is lehetséges az eszközhatározót accusativussal helyettesíteni, de akkor viszont az accusativus válik eszközhatározóvá. Így az *etet, itat* igéknél: A gyerekekkel megeteti a levest: a gyereket levestel eteti. Az undok kút, mely sok ezer lélekkel mérges füstöt itat: «Pecsételd bé immár amaz undok kutat, ki sok ezer lelket mérges füsttel itat.» Thaly: Adal. I:29.

Ez a kifejezés: *kelletti magát* úgy tesz, hogy kelljen, hogy tessék vkinek: más míveltető igéktől — talán «szeretteti, nézeti magát» stb. — vette át a *-vel*-es szerkezetet, noha itt az eszközhatározó nem a cselekvőt fejezi ki (a cselekvő itt a mondat alanya: az akar kelleni). Pl. Öregéh [öregíts] jót, hogy kivel kellettessük magonkat: placere quo tandem tibi possimus... DöbrC. 239. Leginkább azt tekintjük meg, mivel kellettik magokat. Veresm: Lev. 146. Nincs mivel böcsültesse, avagy kellesse magát vélek. Fal: UE. I:9. (V. ö. Mind a két vallás valóban kellett magát a vulgus előtt. ErdTört. I:28.)

7. A passivum s vele egyértékű kifejezések mellett régibb íróinknál néha *vel* jelöli a cselekvőt, de csak olyan esetekben, ha ez nem személy, hanem dolog vagy elvont fogalom. A cselekvő itt eszköznek van tekintve, ép úgy mint a *-tól* helyett ilyenkor szintén szereplő által névutóval (l. az eredh. *-tól* ragnál), csakhogy itt közvetlen eszközül tűnik föl a cselekvő s ennek több értelme is van. Ugyanezt a szerkezetet találjuk a közel rokon osztják nyelvben, mely ilyenkor a *-na*-ragos instrumentalist használja: *Xātem xoīna savila*? Házam kitől őriztetik? Ahlquist 5. *Ma torijipsana visajim*

én reszketéstől fogattam el, reszketés fogott el. NyK. XVII:162. (Mint pl. *Kwis olīna nox potkasle* könyökkel föl-taszította. 143. V. ö. ófeln. *thaz skef ward bihekit mit then undon*: das schiff ward bedeckt von den wellen.) Lehet tehát, hogy nyelvemlékeink e szerkezetben régi ugor idiotizmust őriztek meg, de az is lehet, hogy a latin hatása alatt keletkezett, mert a latin nyelvben a cselekvő dolgot a passivum mellett szintén ablativus instrumenti jelöli. — Példák:

Késértetekkel háborgattatol. VitkC. 68. Szükségvel kényszerítettel. TelC. 364. Kinek kezével megáldatonk. DomC. 190. Az reménységgel az igazságban tartatunk. Fél: Tan. 292. Az asszonyi állatnak szépségével sokan hitettetenec el: propter speciem mulieris multi perierunt. Kár: Bibl. I:655. Külső formájával nem kell csalattatni, gonosz szokott jónak, jó rossznak látszatni. Orezy: KöltH. 34. — Az bűnösök inkább térnek [= térítettnek] istenhez az kegyes beszéddel, hogynem az kemény fegyelm-mel. VirgC. 48. A szoba a kemenczével (fornace) melegedik meg. Com: Jan. 108.

Igy magyarázódik meg ez a szerkezet is: *tisztelettel viseltetik vki* *íránt* stb. V. ö. Egyenlő elmével egyitek az másatokhoz indultatván. Beythe: Ep. 45. Megindultaték haraggal. TelC. 111.

8. Sokszor a cselekvésnek tárgyát is úgy fejezzük ki, mint eszközt: néha valóban eszköze is a cselekvésnek, pl. ha azt mondjuk, hogy *kövel hajigálnak* e h. köveket hajigálnak (v. ö. *vmivel megajándékozni* = vmit neki ajándékozni stbeff.); neha csak eszköznek van tekintve, minthogy a cselekvésnek teljes végrehajtásához szükség van rá, pl. *Okrökkel és ürökkel áldozom te neked*: offeram tibi boves cum hircis KulcsC. 153. (Ép így magyarázhatók az *író-víz*-féle kifejezések az *író-pohár*-féle eszköznevek mellett.) — Ugyanez a szerkezet előfordúl a görög, latin, szláv, germán nyelvekben, úgy hogy ősrégi, proethnikus indogermán szerkezetnek tartják (Delbrück: Synt. Forsch. IV:60). Pl. gör. βάλλειν λίθοις kövel dobálódzni; lat. *litare victimā, immolare deo hostiis* (mind a kettő Cicerónál, míg a rendes kifejezés: *immolare bovem* stb.); ném. *mit dem steine werfen, mit dem schwanze wedeln*; ószl. *drizati list-vijemī* «folia movere, agitare, eigentlich foliis movere, agitare», *verže kamenijem* jecit lapides. (Mikl. 695.) — Nem lehetetlen, hogy a magyarra hatással volt a szláv szerkezet. Megvan ugyan e kifejezés mód a déli észti nyelvben is: *ta viskas mulle kiviga* 'dobott rám kövel' (Wied: Gramm. 635), de kérdés, nem indogermán hatás okozta-e ott is. Azonban másfelől olyan közönséges szólás az, hogy

dobálok valakit kövel, hogy példájára keletkezhetett a tárgy nélkül is: *kövel dobálok*, a nélkül hogy éppen idegen mintára lett volna szükség. — Magyar példák:

Láttanak engemet és fővel ráztanak: *moverunt capita sua*. Kesztc. 306. A mit ott lelsz áldozzá! énnekem vele. VirgC. 44. A zsidók az önnön fiokkal áldoznak vala. Ozor: Christ. 357. Nagy áldomást ütének, fehér lovakkal áldozók magyarok istenének. Garai: «Árpád». — Hogy kövekkel és ganajjal ki nem hajgálnának az városból. Mon: Képt. 48b. Hozzájok hatni nem nehéz, mint nyíllal a merengő holdba lőni: *als in den mond mit einem pfeil zu schiessen*. Szenv: Messz. 172.

Ide számíthatjuk ezt is: *fölhagyni vmivel* e h. vmit elhagyni, abba hagyni. Pl. Hagyjon fel azzal a haraggal. Pet: JánV. Hagyjon fel kegyelmed kicsinyég a csókkal. Ar: Toldi. Nincs tehát mit tenni, mint tovább nem víni, felhagyni a harezczal. Ar: MO. I. én.

Néha külön képzővel — a cselekvésnek az alanyra szorítóztatását jelölő reflexiv képzővel — fejezi ki a nyelv, hogy a transitív igét intransitívvá teszi (l. Nyr. VIII:486.), s így köti aztán össze accusativus helyett *vel*-es határozóval. Pl. *csúfalkodik vkivel* = csúfol vkit (szintúgy fejezik ki a szláv nyelvek a gúnyolás, tréfálkodás tárgyát instrumentalissal, Mikl. 701. v. ö. ném. *mit jemandem scherz treiben, spotten*, lat. *cum aliquo joca agere*); *kövel hajigálódik* = követ hajigál; *dajkálkodik a gyerekekkel* = dajkálja, *adakozik vmivel* = ad vmit (v. ö. A világi örömeért sírással kell adoznunk. Fal: SzE. 115), *előhozakodik vmivel* = előhoz vmit (v.ö. Néha-néha előhozakosznak rólad Kreszn. Fölhozakodtunk egyrül másrül: főlemlítettek egyetmást Nyr. VIII:518). — Ide sorozhatjuk az ilyeneket is: *gazdálkodik, fősvénykedik vmivel*. Side tartozik az *osztozik* ige, mely szintén reflexiv képzésű e h. **osztózik* (mint *váltózik: változik*), de *vel*-es szerkezete elavult s ma -n raggal kötjük össze. — Példák:

Nagy sokképen csúfalkodol érsek az Krisztussal. RMK. II:220. Gúnyolódva vele. Macaulay: Byron. 40. Az Jupiter menyüítő kövekkel hajigálnának. MA: Sault. 400. Olében hordozta őket, dajkálkodott vélek. Pázm: Préd. 939. Még tilalmasb nyájaskodni s csókért csókkal adakozni. Vör: Csongor és T. 3. fv. 4. szín. — Mindig bizonyos tartózkodással hozakodék elő tervével. Miksz: NemzUr. 326. Nem beszélhetnek forradalmi hajlandóságokról. Az útezai politika vádjával nem hozakodhatnak elő. PHirlap. 1886. 212. 1. (Igy MSalon I:283.) Itt, szívesen bevallom, nem csupán rajzolt, hanem bizonyítani is akart, legalább egy lángész alkotásával hozakodott fel. HSzemle 1879. 274. — Bár csak gazdálkodni tudnék az idővel. Kaz: Lev. II:19. Ha az áldozattal ekkép fősvénykedel. Ar: MO. 4:42. — Kd pedig mi velünk nem is osztozott Révay Ferencz ezüst

marháival. LevTár. II:266. A birodalom két felé szakada, mert a két fejedelem vele megosztozék. Szék: Krón. 36. Mit nyertek fecsélve pazarlott kincsekkel? azt hogy idegen had osztozott ezekkel. Orczy: KöltSz. 42., 182.

Egyéb módhatározók.

A *vel*-ragos módhatározók a cselekvést kísérő körülményeket fejezik ki, úgy mint más nyelvekben is a módhatározókul használt sociativus-félék (ném. *mit*, lat. *cum*, olasz *con* stb.).

1. A cselekvés módját általában jelölik a következők:

Móddal [rendesen *módon*; ma csak ezekben: *okkal-móddal*, *módjával*]: Szebb móddal. Orczy: KöltH. 46. Ily móddal. 56. Mind egy móddal legyenek leírva. Kaz: Lev. I:242. Ohajtanám, ha verseid három kötetre s oly móddal osztathatnának fel, hogy a harmadik kötetet Horázt tenné. II:113. Különös és tulajdon móddal érdekli a régiség a gondolkodó és érző lelket. KisfS: Regék, előszó. Mit einer art etwas sagen; valamit jó móddal, v. módjával, illendőséggel megmondani. Márton ném. szót. Csak módjával kell tölteni [moderate]. Gyarm: Nym. II:21.

Úttal [ma szintén *n-nel*: *úton*, *úton-módon*]: Mi úttal? [mi móddal? mily módon?] ÉrsC. 792. Minden úttal okot keresett. MonIr. III. 132. (Igy Pázm: Préd. 634.) A vallásokat is azon úttal derekasan felkeverte. Fal: 76. A szívnek alattomban való járási könnyebb úttal férnek a böcsület-hez. 363. Azt te szerelmed minden illendő úttal és móddal intse és kényszerítse, hogy úthoz készüljön, és hozzánk jöjjön. Zvon: Osiand. C3. Minden úttal, és móddal sietne vele valami házasságra. Fal: NE.² 50. (Által-úttal jár MA. Kr. Hogy mint egy oldal úttal abból híresedjen, hogy fő emberekkel volt köze. Fal: UE. 16.).

Szerrel, ma: *módon*, -képpen, *szerével* és *renddel*, ma: sorjában, rendben (de ma is mondjuk *szép szerével* auf schöne art, auf gutlichem wege): Az állhatatos embernek más szerrel vagyon dolga. Fal. 607. Az abbatissanak ez csodát szerével megmondá. ÉrH. Egy-egy caputot renddel által olvasván. Zvon: Post. I:14.

Okkal, hával (a régiéknél a. m. föltétellel, föltételelesen; ma csak *okkal-móddal*, auf irgend eine art): Megigéri az evangélium az örök életet ilyen okkal, hogy ember az Christusban higyen. MA: Scult. 920. Egyáltaljában nem mondhatjuk, hanem csak okkal és hával. Tel: Evang. II:159b. (I. MKötőszók III. *ha*). De a ki okkal-móddal, szép szerével magáéhoz toldozza azt, mi másé, azt szerzőnek mondjuk, de nem lopónak. Kisf. Társ. Évl. ujf. II:135.

Teljességgel, éppenséggel [ép így a csuvasz sociativus: «*püdüm-be*: egészen, v. ö. m. teljességgel, éppenséggel» NyK. II:19. ném. *mit nichten*, éppenséggel nem), *hamarsággal, sebbel-lobbal* stb.: Teljességgel semmiképpen nem akarja. DebrC. 206. Történettel egy vén ember jutta oda el men-vén az úton. ÉrdyC. 548b. Nagy hamarsággal: cum festinatione. KesztC. 200. A fényes nap éjjel hirtelenséggel megvilágosul. Kár: Bibl. I:460. Ki arrul elegendőséggel szólhasson. Zvon: Post. I:112.

Fönnszóval, dérrrel-durral, zajjal, halkkal (v. ö. *halkan*), *loppal* (eredetileg nem ide tartozott, hanem *loppal* = *lopva*) stb.: Sírván hozzád

mi ohajtunk és fel szóval kiáltunk. Born: Ének. 146. Buzát kérenek tőle: ő pedig, durius loquebatur; dérrrel dúrral, keménységgel felele. Pázm: Préd. 656. De minek beszélem ezeket oly nagy lével, mikor mindenki jól tudja. Lehr: Nyr. IV:543. Most a nemzeti góg kitöre nagy zajjal, mint dugóját a szesz kiüti robajjal. Ar: NCz. I:50. Miként az esthajnal csendében zengő harangszó halkkal elhal: Halkan elhalt elzengett a dal... Tompa. I:172. Loppal kiment az udvarból. Fal. 698.

Nevével (régiesen a. m. nevében), *névvel* (rég. e h. néven, név szerint, az utóbbi értelemben eszközhatározónak is nézhetjük): Megvendége bennünket az ura nevével. Mik: TLev. 3. lev. (így Zr. 6:43. stb.) Szerencsés ujesztendőt kívánok. Kérlek, azont kívánj nevemmel az egész Bisztricei uri háznak. (Révai) Figyelő. 1882. XIII:209. Szellő szállj, repülj el, galambom keresd fel rózsák közt nevemmel s ezen izenettel: Szilády: Hafiz dalaiból. VasUjs. XVII:178. — Te k[egyelmed] idegen névvel veszi éntőlem, ... kit én azt hittem, hogy jó néven kellett volna venni. LevTár. I:33. Kik csak névvel keresztyének. MargL. 83.

Az állítás módját fejezik ki az ilyenek: *bizonynyal* (rég. így is: *bizonyával, bizonyában*), *nagy valószínűséggel* stb.

Kikről bizonnyal némely doktorok értették, hogy... DöbrC. 498. Bizonyával eltértem volna: sustinuissem utique. 98. (54. zsolt. 13. Ha bizonyába igazat szóltok: si vere utique justitiam loquimini. 101., 57. zs. 2.) Nagy hihetőséggel nem sokára elhozza az ő utolsó óráját is — az éhség. BSzemle. XX:117.

2. A figura etymologicában a *vel*-ragos kifejezést szintén módhatározónak tarthatjuk: *halálnak halálálal halsz* HB. θανάτω ἀποθανεῖσθε, *morte moriemini*, Genesis 3:4. «Ezt a kitételt aligha a fordítás nem csempészte be nyelvünkbe» (mondhatjuk P. Thewrewk Emillel Nyr. III:387.), mint pl. a szláv bibliákba is (Mikl. 713.) V. ö. azonban a következő rokon szerkezeteket: Áldozzál az isteneknek, hogy gonosz halállal el ne vesszsz. ÉrdyC. 337b. Sok pogányokat szörnyü halállal meg ölének. 338. Senki ninesen te nemzetségedben, ki hivattatnék ez névvel. 345. Köszönettel hálálom azt, hogy az életnek ura eddig engedte. Fal: NU. 125. — Más példák:

Szörnyü halállal halának. ÉrdyC. 508. Isteni imádással imádni. 588b. Meg mevetének engemet mevetéssel: subsannaverunt me subsannatione. KeszthC. 82. Gyűlöléssel gyűlölém vala őket: odio oderam illos. 384. Orczámat undok hagyapálásokkal arcél hagyapálák és pögdösék. NagyszC. 17. Christus az ő híveit megáldja atyai áldomással. ÉrdyC. 13. A mit akarok mivelnem, ő keme akaratjával akarom mint én nemes uram akaratjával. LevTár. II:3. Csak a választottakat hja Christus hatóság hivatallal. Matkó: BCsák. 363. Nagy esettel elesni: casu graviore decidere. PP. lat.

3. Mértékhatározók. Ezek az eszközhatározókból indulnak ki, a mennyiben amértékek, melyekkel mérünk, a mérésre eszközül szolgálnak, azokkal eszközöljük a mérést, pl. «a bort itezével, a gabonát szapuval, a húst fonttal mérik». (CzF. VI:907.) Aligha adják marokkal is azt, a mit eddig vékával. MonIrók. VIII:260. (Bizonyos mértékkel kell közleni magát az emberekkel. Fal: UE. I:131.) Az összemérést jelölő kifejezések az összevetést, összehasonlítást, s így együttlétet jelentő határozókra mennek vissza; pl. Bálványozó Rómát keresztyén Rómával, ne vesd össze Luthert ne mérd a pápával. Orczy: KöltSz. 28. «A földje mérő az enyimmel (az a mértéke, akkora, mint az enyém).» Nyr. VIII:515. Még más oldalról is érintkeznek a mértékhatározók az együttlét-féle állapothatározókkal, jelesen az ilyenekkel: *sereggel, rakással, özönnel* stb. (I. fönt 379. l.) Instrumentalis-féle mértékhatározó a rokon nyelvekben is előfordul; pl. zürj. *ötivvam vedra kujmön* szedünk három vederrel. NyK. XVII:381. — Magyar példák:

Maradna az morzsalékokban hét kosárral. Zvon: Post. II:185. Van-e paprikása? Vagyon bizony egy bográccsal vendégim számára. Népk. II:53. Majd elválík, hány zsákkal telik! Népk. II:414. Nem adnál el az eszedbül egy gyűszűvel? Nyr. IV:177.

Másnemű mértékhatározó, de szintén az eszköz képzetéből indul ki az, mely a középfokot kíséri.¹⁾ «Fejjel haladá meg a többit Akasztó.» Ar: NCz. 1:25. tehát feje volt az eszköz, melynek segítségével fölülmulta a többit, nagyobb volt náloknál. Ugyan így magyarázódnak minden erőtetés nélkül a következő példák: Mint-hogy gyémánt drágább és szebb minden kőnél, így ő is mentől szebb kedves szép szavával. Balassa (Szil. kiad.) 6. Hány hét a világ? Mával is kevesebb. Shak. IX:3. Szeretek és boldogtalan vagyok, ezzel is csak még szegényebb vagyok. Népk. I:256. — Fölfogásunkat erősítik más nyelvek analogiái, melyek azt mutatják, hogy az instrumentalis legalkalmasabb e határozó kifejezésére. Így a latinban az ablativus instrumenti, a görögben a dativus instrumenti, a szláv nyelvekben az instrumentalis szerepel. (Mikl.

¹⁾ Máskép magyarázza P. Thewrewk Emil. A nyelv optikája 9, 10. «Péter Pálnál egy lábbal nagyobb, megtörtént azelőtt két órával, — e két példa merőben mutatja, hogy épen a matematikai plusznak szolgálhat kifejezéseül» a *vel* rag.

703.) Igy pl. a vogul nyelv is a mienknek megfelelő sociativus-instrumentalis értékű ragot alkalmazza: *Atinarel viš at olen*: semmivel kisebb nem vagy. — Magyar példák:

Nagygyal könnyebb. GuaryC. 7. Kiből nagygyal nagyobb érdemet venne. VirgC. 90. Nagyval gonoszbak. Komj: SzPál. 109. (ma: sokkal könnyebb stb.) Többen valának az Levitáknál egynéhányval. MA: Bibl. I:119. A szent háromságban... nem több a kettő semmivel, mint az egy. Bíró: Préd. 115. Oly nevezetes gyülekezetben mint a sopronyi, nevezetessel fogsz többet használhatni, mint Dömölkön használtál. Kaz: Lev. I:253. — Néhány kézesók holmi tiszta (?) kacsókra engem is főlebb vihetne másfél hajszálnyival. Ar: Lev. Petőfihez. 1847. II/28. (V. ö. Egy kevésnyire hátrább azt mondja... Ozor: Christ. 36. Továbbá: Egy kissé hátrább stb. Præparandiánk is van két tanárral s nem igen több hallgatóval. Ar: Élet. 105.) — Hétszerrel keményebben ostorozlak titeket: addam plagas vestras in septuplum. MA: Bibl. I:114. (L. a -szer ragnál.) — *Mennyivel* — *annyival*, l. MKötészók III. mentől stb.

Előfordúl ez a szerkezet olyankor is, mikor nincs a mondatban formaszzerű comparativus, hanem csak valamely vele egyértelmű fokozó kifejezés (így más nyelvekben is). Ilyenek pl.

a) Helyhatározók: A földtől fel állván három senggél. NádC. 667. (V. ö. a földtől két senggél feljebb áll. 661.) Az Emlőstöltyön csak kicsiny-nyel belől Doboz felől vontak volt egy holt embert... Bék. hajd. II:224. A fagyponthon jóval alul. Belényesi: Karács. ének. 38.

b) Időhatározók, még pedig vagy elő- vagy utóidejűséget jelentők (mint a latinban, pl. *paucis diebus ante* és *post*): Nem sok idővel annak utánna megházasula. Helt: Krón. 196. Rómába első menetele után 24 egész esztendővel, öt holnappal. Pázm: LuthV. 10. A hova dona Catarina csak három nappal érkezék azután. Mik: MulN. 191. Az utolsó levelét ennekelőtte husz esztendővel írta ked, — de hogy ne fillentsek, ennek előtte 20 nappal. Mik: TLev. 52. lev. Délelőtt három órával... belépik. Fal: NA. 38. Mikor jött haza? Ezelőtt két órával, négy esztendővel. Gyarm: Nym. II:123. Nem sokkal reá Adorján a jajveszéklő tömeg közt állt. SzászK.-Ebers: Polgárm. II:15. — Annak előtte harmad nappal. VitkC. 38. Harmad nappal előtte. ÉrdyC. 539b. Az után hatod nappal. MA: Scult. 1049. (v. ö. lat. *centesimo anno post*, de ez úgy látszik így van értve: azután a századik évben). Ezelőtt ötöd nappal szállotta meg az vezér passa Esztergomot. TudTár. 1839. 256.

c) A «más» fogalmát, mint már a -nál rag használatában is láttuk, s mint az *egyéb*-nek s a régente ugyanilyen értelemben vett *különb*-nek alakja is mutatja, a nyelv comparativus számba veszi:

Weit anders: sokkal másképpen; longe aliter, *multo aliter*. Márton ném. szót. Sokkal másféle gondolattal jöttem ide, mint a melylyel kijöttem. Mik: MulN. 286. Polgárnak polgáron ejtett sérelme sokkal más-kép torolatott volna meg, mint a hogy a győri eset hőseivel elbántak.

«Egyetértés.» XV:202. mell. Mennyivel más most kend, mint valaha, hogy irtózik, ha multjába néz. Mikszáth, PHirlap. 1886. 169. — Ez világi emberek sokkal különbet vélnek az evangéliom felől hogy nem mint kel-lene. Tel: Evang. II:223b. Noha valami kevésel különbben esik néha az ujság... Pázm: Im. XXX:5. Ti talán azt mondjátok, hogy az ifju sokkal jobb volt. De Istennek ítélete sokkal különb volt. Illy: Préd. I:5.

d) Néha igék mellett is előfordúl ugyanez a határozó, ha t. i. az ige középfoku melléknévtől származik (ilyen jelesen a *különbö-zik* ige) vagy pedig amúgy is fölülmulást s több effélét fejez ki (így a latin is *superat*, *antestat* stb. mellett). Példák:

Természetek nem sokkal különböz az mezei és házi méntának. Mel: Herb. 104. Nemde ti sokkal különböztök azoktól? nonne vos magis pluris estis illis? Fél: Bibl. 9. Legalább száz gránnal jobbita meg ked a hozzám való szeretetét. Mik: TLev. 8. lev. Magyarország szép hölgyeinek legragygóbb csillagai még sokkal érdekesbíték a gyönyörű látványt. Nagy Ign. (Athenæum. II:105.) — Sokkal is megha-ladta. Decsi: Adag. 206. Ki iránt a köteles tiszteletet sokkal meghaladó érzelmekkel viseltetvén, minden reggel friss virágokat tettem ablakába. SzászK.-Ebers: Polgárm. II:10. Ehez végül tétetik néha *lan*, mely vala-micskével hathatósítja a szó értelmét. Gyarm: II:129. Megkéstem egy félórával.

4. Tekintethatározó (respectivus). Azt jelöl, mire nézve, mely szempontból állítunk vkiről vmit, de e viszonynak *vel*-es kifejezése — mely leginkább régi irodalmunkban fordul elő — szintén az eszközhatározóból indul ki. Pl. Szüvel alázatos: humi-lis corde. MünchC. 34. mintegy szíve eszközli, szíve által alázatos. Ugyanilyen instrumentalis van a szlávásban is és Miklosich 719. hasonlókép fogja föl: «Dieser instrumental der nähern bestim-mung hängt wol mit dem des mittels zusammen.» Pl. ószl. *skrê-nivŭ jazykomŭ*: ἐμπειροβόλος γλώσσῃ: az ő nyelvével gonosz. Példa-besz. 17:20. Így lehet érteni a megfelelő görög dativust és latin ablativust; a régi németben pedig a *mit* praepositio is előfordúl ilyen értelemben. (Graf: Ahd. Pröp. 128.) Az észt nyelvben is van hasonló szerkezet: ,szemeivel beteg' stb. Wied. 551. — A magyar szerkezet legtöbbször ez: *-ra nézve*, de használatos még *-ben* és *szerint* (s régiesen *-ént*) is; pl. Ó sz. lélek: egyenlő Istenségben atyával és fiúval, külön a származással. Bogisich: Cationale. 21. Mi test szerint jelen nem lehattunk, de lélek szerint, szívvel és imádságunkkal jelen leszünk. LevTár. II:280. (V. ö. «Részszel szép, részszel hitvány: teils schön, teils schlecht». Adámi: Spr. 162. a régieknél rendesen: *rész szerint*. — Továbbá még:

Lelki alázatosok: humiles spiritu. DöbrC. 82. szokottabban: alá-
zatos lelkűek). Az idézendő példák közül azok, melyekben középfok
van, érintkeznek a középfok mellett használt mértékhatározóval:

Szólással és nyelvvel idegen vala. DomC. 96. Áll vala... fiu isten
az égbén, tekintettel rettenetes. 177. Nagy sokakat fölül mulnak érdem-
mel. ÉrdyC. 558b. Utánna vannak helylyel és érdemmel. ÉrdyC. 664.
Prædicatio hallással kere-ztyének, de cselekedetekkel meg tagadják. Mel:
SzJán. 548. Idővel nagyobb. Pázm: Préd. 855. (v. ö. natu major.) Régi-
séggel feljebb való minden vallásoknál. Matkó: BCsák. 107. Ékesebb vagy
ábrázattal az emberek fiainál. Mad: Evang. 748. Valakit valamivel fel-
érni: æquare aliquem re aliqua. PPB. lat. A ki sokat nevet, beteg szívél-
vel. Fal: NU. 216. Rokon a vadállatokkal elsorvadó testeddel, és rokon a
szeráfokkal halhatatlan lelkeddel. KisfS: Gyula. 9:46. A tábor hatalmasb
erővel, mint számmal. Ar: (csal. kiad.) II:387. Fél lábával sánta. Fél
szemével vak. (Göcsejben, szóbeli értesítés szerint.) — Az atyámnak
anyámnak testvérei mind atyával-anyával egy voltak (1759. Erdély)
Hazánk 1884. 134. Anyával velem egy testvér-hugomat... U. o. 371.

5. Néha a következményt anticipálják *s vel* raggal hatá-
rozzák meg mint olyan körülményt, mely gondolatban már kíséri
a cselekvényt, tehát egészen olyan módon, mint az *úgy hogy* kez-
detű consecutiv mellékmondatokban (I. MKötőszók II.). A régiek e
szerkezettel leginkább azt határozzák meg, kinek a *kárával* vagy
hasznával történik valami, azaz kárára, hasznára (mert kárral
vagy haszonnal jár a dolog, mint ma is mondjuk). Pl.

«Az hídon által költözék (noha nagy kárával, mert együtt a híd
elromolván, számtalan sok tatár vesze a vízben).» Liszny: Krón. 66. Több
böcsületet vall generalis uram, mikor országa hasznával, kevés vérontás-
sal elő tudja szerezni a kellemő békességet. Fal: NA. 194. S majd elbá-
mul hazánk dolgunk jobb folytával, mit tett egy-két magyar nemzete
hasznával. Horváth Ád. (Révai Elegy. vers. 264.) Hogy jutalmasabban
férhessek hozzá, azután olcsóbban is adhassam a közönségnek nagyobb
hasznával. Révai lev. «Figyelő» 1882. XIII:315.

Ide állíthatjuk a következő kifejezéseket is: Egy arany almafa,
zölddel leveledzik, arannyal bimbózik. Népk. II:326. Gyakorta mind
azon lépes mézzel foly ajakunk, s mérget forral szívünk. Fal: 88.

Okhatározók.

Az eszközhatározóból fejlődött ¹⁾ úgy, hogy a legközelebbi,
közvetetlen okot a távolabbi, de meg nem nevezett okok eszköze-

¹⁾ Nem volna ugyan lehetetlen a sociativusból való eredete sem. Így
magyarázza CzF. szótára a *mivel* kötőszót: «az ok az okozattal párosul» (de
I. MKszók III:243). V. ö. a *mellett*, *ném. bei* stb. okhatározó-féle használá-

nek tekintették. Még egyszerűbb magyarázatra vezet az az észlelet, hogy az ilyen határozók mindig intransitív igéknel (vagy mellékeveknél) fordulnak elő. Ebből ugyanis azt következtethetjük, hogy analogiás kifejezésekkel van dolgunk, s ezekre alkalmat a megfelelő transitív szólások adtak, melyekben ugyanazok a *vel*-ragos kifejezések valóságos eszközhatározók. V. ö. *éhhel meghal* = *éhhel megölik* (öt, így JordC. 44: fame occidere. Miért ölte meg éh-hel? Bethl: Önél. Minden barmokat döggel elveszté MA. 78. zs.) «megsebhött a láncsának kemény élivel» (AporC. 132.) = megsebhették a l. elivel; «könyörgésekkel hasadnak az egek» (Fal: NU.² 85.) = könyörgésekkel hasítják az egeket stb. stb. — Egyébiránt éppen az eszközhatározó alaknak okhatározó használata sok rokon és nem-rokon nyelvben előfordul. A csuvasban «általában, mond Reguly, minden okviszony eszközviszonyképpen adható elő: *korok hal' silom-ba jibü* a fű most harmattól nedves, tulajdonképp harmattal» NyK. II:18. Így mondja instrumentalissal a zürjén: «Hol a polyva? A tűzzel elégett. Hol a tűz? A vízzel elaludt.» A meleggel csont nem törik el. NyK. XVII:397. 411. A finn is: *Ei puu yhdellä luomise-lla kaadu* a fa nem dől el egy csapással = egy csapástól, egy csapásra. V. ö. ang. *to weep with sorrow* a bűtől, bűjében sírni; *grayhaired with anguish* megöszült az aggságtól. Az ószl. *temi* 'ideo' hasonlít a m. *mivel* kötőszóhoz, de a megfelelő finn *sillä* is ugyanolyan észjárást mutat. (V. ö. MKszók III:242. Ha a *mivel* kötőszó a keleti székelységben ismeretlen, mint Lőrincz K. állítja, ez talán a mellett szólhatna, hogy szláv hatás folytán keletkezett.)

A *vel*-ragos okhatározóval a mult századig nagyon sokszor találkozunk, míg mai nap fölötte ritka s majd mindig *-tól*-ragos határozót alkalmazunk helyette, mely viszont a régieknél ritka (l. ezt). — Példák:

Szomjusággal megaszottak: arescntes in siti. BécsiC. 45. Szemei a vérrel és a sírással meghomályosultak. WinkC. 94. Láttá, hogy a szarvas ez füvet ette, és meggyógyult vele. Mel: Herb. 40. A dajkák ha eszik, iszszák, sok tejek lészen vele. 167. Fertelmesek lennétek az tisztátalan

tát, l. NyK. III:454. Továbbá az efféle észjárást: A mint visszafelé méne, mendegéle, egy helyütt a zsombék csak lesüpped véle. Ar: Toldi. 5:3. «Példánkban» mondja Lehr «véle már némileg azt is kifejezi, hogy ő volt oka a zsombék lesüppedésének. Ily esetben szokottabb ez: *alatta*.»

állatoknak megételével. Kár: Bibl. I:98. A bor ördög találmánya, és ennek kóstelásával megfertőztetik, és bűnössé leszen ember. Pázm: Préd. 221. A hét dombon ülő asszony, azaz Róma, részeg a szentek vérével. Pázm: LuthV. 351. Bűnnel fertelmesek, de tiszták, nem mooskosok. 405. Elrésze-gült az igazaknak ártatlan vérével. Zvon: Post. II:204. Vitéz Zrinyi szá-vával megbátorodtak. Zr. 5:36. A sarkantyúzással nem bízik a ló. Czegl: Japh. 159. A fűtőház a kemenczével melegedik meg: hypocaustum for-nace calescit. Com: Jan. 108. Környülzeng ez a hely ordításokkal: locus circumsonat ululatus. PPB. lat. Ázik arczája sírással. Fal: BE. 61. Erőt-len elménket mikor mi ezekkel fárasztjuk, s rekedünk vetekedésekkel. Orczy: KöltH. 72. Henyéléssel senki meg nem gazdagodik. Kovács: Közm. 217. Neveddel hangzik az ország. Bolla M. 1785. (Révai, Elegy. vers. 260.) A kóborlással ló nem szokott hízni. Gvad: RP. VI. czikk. Alföldön született, széllánggal vemhes anyától. Vör. Cserh. Szemedtől új életre keltem, mint plánta nap sugárral. SzászK: «Megvénülünk». Híres volt Szász Ferencz cselekedetivel, mégis híresebb volt a zsidó véri-vel. Népk. I:224. — A vval meg nem menekedel a büntetéstől, hogy veled sok más vét. Fal. 515. (Ide sorozhatjuk még egy-két példával, melyeket MKszók II:56 az eszközh. mondatok közt idéztem.) Te most azzal vesztettél, hogy másnak a titkodat kimondottad. Gyarm: Nym. II:271. Megnő ye le a szája, ha annyit rí ez a gyerek. (Nép, Kecskemét.)

Éhhel, szomjjal (ma rendszerint -n-es módhatározóval van helyet-tesítve: *éhen, szomjan*, mint *halkkal* ezzel: *halkan*), *hideggel* stb. meg-halni, elveszni: Éhhel elveszek: fame pereo. MünchC. 147. Éhvel meg-halni. Mad: Evang. 271. Nem vesz-e el éhel? Jók: VadV. 153. — De nagy szomjuságra most engem juttattál, szomjuval meghalnom kérek, hogy ne hagynál. RMK. II:341. Némelyek szomjával meg is halának. Káldi: Préd. I:428. Meghalnak hideggel. VirgC. 103. Az éhező és mezíte-len koldust, hadd meghalni éhel, és hideggel. Lép: PTük. I:4. Azt a hideggel holt mezételen koldusnak nyújtotta. Csúzi: Síp. 570. — Igen meghalának az vérhassal. Helt: Krón. 78. Minden állatot megöl mint a czomorika, a kivel a barmok meghalnak. Mel: Herb. 156.

Másféle határozókkal helyettesítjük ma a következőket: Bizonyos okkal lett, nem esze veszettül. Mel: SzJán. 528. (okból). Malasztoknak látogatásával inkább örülne vigadna. NagyszC. 33. (látogatásin). Ennyi számtalan állatok... semmiből, segítség, munka, fáradtság nélkül, egy hagyással lettek. Pázm: Préd. 109. (egy hagyásra, egy 'legyen' szóra).

Időhatározók.

A -*vel* rag rendszerint úgy képez időhatározókat, hogy időt jelentő főnevekhez járul, legtöbbször napszakok s évszakok nevé-hez: *éjjel nappal, tavasszal ősszel*. Ezekben az az észjárás nyilvánul, hogy a cselekvés a megnevezett idővel együtt áll be vagy foly. Ugyanezt látjuk sok más nyelvben. A német azt mondja: *mit der zeit* = idő-vel. Thukydides azt írja: *ἔρα ἔρι* = tavasszal (együtt). A szláv nyelvek alkalmazzák az instrumentalist, mely eredetileg

socialis, pl. szerb *nocu danju* éjjel nappal (v. ö. szanszkr. instr. *divā*, cigány *diveha* nappal), orosz *kuromū* reggel, *ljagomū* este (Mikl. 687). A csuvas nyelv is socialissal fejez ki efféléket (noha lehet, hogy ez ott eredetileg helyi jelentésből fejlődött, l. fönt) *kas-pala* est-vel, *ir-bele* reg-vel; kaz. tatár *irtā-belān* holnap-(pal). Az ész-t *-ga*, *-vel* úgy látszik csak azt szokta kifejezni, mely v. mennyi idő alatt történik a cselekvés, pl. 'ötször egy nappal' = ötször napjában, 'ezen idővel' = ezen idő alatt (Wied: Gramm. 551.).

A fönt adott magyarázatot megerősítik mai irodalmi nyelvünknek olyan fordulatai, melyek világosan azt fejezik ki, hogy az előadott esemény az időhatározó-jelölte idővel vagy cselekvéssel kapcsolatban lép föl. Pl.

Készen várna lajtorjával, azon menjenek fel a hagyott órával. Gyöngy: MV. 3:206. A gyűrűvirág, mely sirva kél s nyugszik a nappal. Csiky: AngIr. I:302. Szerepem oly nyomorú, hogy végivel siromba fűtty kísér. Shak. II:121. A tiszaszlári per befejeztével talán elcsitúl az antisemiták gyűlöletet lehelő ádáz hangja. «Nemzet.» 1883. aug. 5. Mondják, e nagy ütközettel nyolcz ezer német veszett el. Bajza. I:166.

Más példák a *-vel*-es időhatározókra, az általánosabb kifejezéseken kezdve:

Idővel, idő jártával: idővel Annát bizonyos állapotért a király megölette. Mik: TLev. 86. lev. És ha talán Toldit soha meg ne lássa, beállhat idővel szíve gyógyulása. Ar: TSz. 5:93. Nem mindenkor, se nem hirtelen, hanem sok idő jártával. Fal: UE. I:127. — Egymástól messzi idővel született emberek. Dial. 121. szokottabban: időben. Tüled elváljak örökös idővel. Zr. I:94. szokottabban: időre. (Viszont *idővel* helyett: A szépnek is időre csak ránczos lesz a bőre. Népk. I:247.)

Alkalommal: Azért jöttek némelyek, jól tudom, hogy a sokadalom alkalmatosságával adjanak, vegyenek, vásároljanak. Csúzi: Síp. 218. Azon mulatság, mely a menyasszony elvezetése alkalmával folyt. MSalon II:646. (Vö. ily alkalomkor, u. o. 645., l. a *kor* ragot.)

Ez-úttal, egy-úttal: régente így is: *két úttal* = kétszer, *harmad úttal* = harmadszor (v. ö. *szerrel*: *-szer*): Meghallgata az úttal és: et hac vice exaudivit me. JordC. 220. Ez úttal is meg hallgatá az Úr engemet. Helt: Bibl. I: Ppp. Jelentettem, hogy Bécsbe szándékozom, és ezen úttal Pápát is reményilem meglátni. Kaz: Magy. Utak. IV. Egy úttal két munkát vinni végben. Kisv: Adag. 541. Az egy utval nézzük meg azt is (Csikm.) Nyr. V:468. (Ha a tengörön fogom megtámadni a gályát, *egy hévvel és lévvel* mind a leányt, mind a kincset elveszöm. Dug: Szer. 386.) — Két úttal esik nyavalvában, eb is megharapja, meg nem házasonthatik. Cis. L. Másod úttal nyomorított meg. JordC. 12. Harmad úttal: *tertia vice*. 344. Heted úttal monda: *septima vice* aít. Kár: Bibl. I:325. Az isten ismét

visszahozza ide... annyi időt tudom hogy itt el nem töltök, mint az első úttal. Mik: TLev. 157. lev.

Azzal, ezzel = akkor, ekkor: Elig beszélnek el azt a varjak, avval elrepülnek. Népk. III:321. Milyen angyali eledel; rá egy pohár savó. s azzal készen vagyunk. Jók: Hol leszünk két év múlva (1879-i kiad.). Azzal bucsút inte a kapitánynak. Jók: Az apja fia. II. — Ide számítja a mai nyelvérzék az *azonnal*, *ezen* szókat is (azért írják: *ezen*nel elismerem stb. e h. ezúttal, jelen nyilatkozatomban, ném. hiemit bekenne ich...), noha ezek eredetileg így hangzottak: *azon-helyt*, *ezen-helyt*.

Éjjel, nappal, holval, reggel, viradattal (*este, estve* szintén e h. *estvel*; de tollhiba lehet ez: «pentekel érkezet» e h. pénteken. RMNy. IIb:114.): Éjjel és nappal. GömC. 319. Minden napon és éjjel. VirgC. 130. Kinek lőn gyomrában három éjjel, nappal. RMK. II:91. Minden éjjel számat adnak. Ar: Rege a csod. Setét éjjel lobban a láng szerteszélyel. U. o. (Sík fenyéren zene hallik sötét éj en. U. o.) Sem éjjel sem holval. ÉrsC. 319b. Az mezei virág, holval reggel megviráگزik, estvére elhervad. RMK. II:70. Igen reggel, még viradtának előtte. Helt: Krón. 120b. Viradattal visszatérjünk a csapattal. Ar: Rege a csod. Hajnallal nemde jó korán kelek? A hosszú álom s párna nem puhít. Czuczor. I:103. (Sokféle virágokat látunk, melyek napkelettel kinyílnak, és az nap nyugottal egybe mennek. Pázm: Kal. 12.)

Tavaszzsal, ősszel (vagy *tavaszkor, őszkor*, ritkábban *tavaszon, őszön*, de rendesen *télen, nyáron*, l. az -n ragot): Kies ősszzsal, délutánként a sétat úgy kedvelem. Gyulai: Költ.¹ 261.

Sötéttel, világossal, meleggel stb. e h. sötétben, meleg időben (v. ő. a csuvasban: *šak šil-be kašmalla mar adel orla*, ezen széllel nem lehet a Volgán átkelni²): Hogy napvilággal soha ne járhatna [a denevér]. Pesti: Fab. 23b. Esti hét órákor, következőleg nyaktörő sötéttel jött meg a gyorskocsi. Kuthy: HRejt. II:422. Még az nap, ámbár jó sötéttel, már a falu határán volt. VasG: «Ne búsulj». 32. Reggel elindultunk, de még az nap világossal visszajöttünk. (Nép, Dunán túl). Délelőtt meleggő álltam ki a gyerekekkel, mégis megfázott (Nép, Kecskemét). Én szántok, vetek, keverek, meleggel aratok. Figyelő 1877. III:372. Az eskütt ur elkezde lágyulni, mint esős idővel a kukoricza málé, Jók: Hétközn. II:163. «Ílyen üdőve megtagadom a Krisztust is (rossz időben, zivatarban)» Nyr. IV:322. Harmattal nem kell nézni a füvet: das gras muss man nicht beim morgentauen beschauen. Ball. («fü»).

Mostansággal: l. a ragtalan határozóknál.

12. *A -stul stül-ragos határozók.*

Ez legtestesebb viszonyragjaink egyike s jelentése megegyezik a finn comitativuséval. Magánhangzója nyelvelméleinkben s nyelvjárásainkban rendszerint a *-tól től*-féle ragokéval egyezik; pl. *mendenestől* VitkC. 88, *táborostól* Hall: HHist. III:276, *virágostól* (Moldva) Nyr. III:384; ma a legtöbb nyelvjárásban *-stul stül*; — *mindenesteel fogva* WinkC. 82, *nőstől és nőtél* RMK. II:193, *myn-denestyl fogva* Pesti: Ján. ev. végén (mint a *-tól -ről -ül* ragok helyett is találkozunk ilyenekkel: *emberektél, ezril, jegyesül*). Legújabbkori irodalmunk *u ü*-vel különbözteti meg a *-tól -től* ragtól (noha az élő beszéd ezt is amúgy ejti) — nem annyira a különbségtévést sürgető grammatikusok kedvéért (így először Kassai: Nyelvtanító Könyv 274), mint inkább azért, hogy állapothatározó létére nyelvérzékünk az *-ul ül* raghoz kapcsolja.

Nyelvészeink egy része csakugyan azt hiszi, hogy ez az *-ul ül* képezi a *-stul stül* egyik elemét s hogy ezt a *-tt t* helyrag előzi meg, ugyanaz, mely a *regyest*-féle határozókban szerepel (így először Kassai az idézett helyen). Mások minden megokolás nélkül az ablativusi *-tól től*-t tartották a *-stól stől* második elemének. (L. bővebben a «Névragozás» 15. cikkében.) Abban azonban legtöbb nyelvészünk megegyez, hogy első eleme a melléknévképző *-s*.

Az *-s* képző kétségtelen beválik e kifejezés alapijának, mert nemcsak birtoklást, hanem általában egybetartozást, együttlétet is jelent: *vizes, köves, felhős* stb., mert pl. *fiastul* a. m. fiasan, de *seregestül* is a. m. seregesen. *Tőstül, tövestül* helyett a székelységben ezek az alakok is dívnak: *tősül, tőson, tősleg, tövesleg, tőstből, tőstön-tőből*. Hogy az *s* csakugyan képző s hogy az egész *-stul* nem egységes viszonyrag, azt világosan bizonyítják a régi irodalomból idézhető következő változatok, melyeknek bizonyára

több példája is előkerül majd nyelvemlékeinkből: «Nem keserűség-e *aprós magaddal* téli időben házadból kibúdosnod?» (Melőtai: Zsolt. 90. = *apróstul*, gyermekestül, mert aprós a régiségben az, a kinek aprai, gyermekei vannak; a kifejezésnek alakja a *harmad magammal*-féleket követi.) V. ö. még: *Feles magával* lakni. Misk: VKert. 694. «Az sárga lovat *fekestul*, *hamostul*, *zekeres niergessel* [nyilván tollhiba e helyett: *zekeres niergestel* vagy *niergestul*] hagyom Tamásnak szolgálatjában [szolgálatá fejében, szolgálatáért].» (RMNy. IIb:302.) «Az útban előtalálák Bulesot és sok nemeseket, *mind feleséges és gyermekestől*» (Helt:Krón. 56.). Az utóbbi két idézet az *-úl* rag fölvétele ellen bizonyít. Ezek ugyanis olyan összetett kifejezések, mint pl. ezek: *feleséggel és gyermekkel együtt*, s a régiségben: *feleségnél és gyermeknél kül* (a mai *nélkül*). Valamint ezekben az *együtt* és *kül*, úgy amazokban a *től* egészen külön adverbiumnak mutatkozik, melyet két megelőző főnév mellett is elég volt egyszer kitenni. Ez a nyelvtörténeti tanulság a leghathatósabb módon támogatja azt a magyarázatot, melyre legújabban Budenzet vezette a legközelebb rokon vogul nyelvnek megfelelő szerkezete. Fejtegetésének fő részét szó szerint idézzük (I. NyK. XVIII: 158):

«A *Kältes-majt* című vogul monda 7. szakaszában (Hunfalvy, Vogul föld és nép 145.) elbeszéli, hogy egy hótalpon járó embernek levált a fél-lába «hótalpastúl» vagyis vogul szóval: *joseñ-tajl* (*jösü* hótalp); szintígy azután a félkeze is ijastúl, *jautiñ-tajl* (*jaut* ij). Az előszavak *joseñ*, *jautiñ* pedig rendes képzésű birtokos névszók, a milyenek a magyarban az *-s*-félék: *joseñ* «hótalpas, hótalppal való», *jautiñ* «ijas, íjjal való»; a vog. *tajl* pedig, mely hang szerint nem esik messze az *-s-túl* v. *-s-től* utórészétől, magában a. m. «plenus», s a részekből vagy akár egyenlő darabokból álló «egész» vagy általában «az egész» (das volle, das ganze) jelentésével szerepel, pl. ilyen kapcsolatban: *äk vaj-tajl* ein paar stiefel (ein stiefel-ganzes); *äk sun-tajl* ein ganzer schlitten voll, ganze schlittenladung: *äk sun tajl sali* ein schlittengespänn rentiere, so viel zu einem schlitten gehören; *uos-tajl* die ganze stadt; *sqhe* «alle, mind» és *sqhe-tajl* alle zusammen, mindnyájan. E szerint *joseñ tajl* tkp. ezt teszi: hótalpas egész, mit dem schneesuh ver-sehenes (= durch den sch. gebildetes) ganzes, s ez ragtalanul mint határozó szerepel az idézett szöveghelyen, vagyis így fordít-

ható: «a lába levált hótalpas-egészül», azaz: nem csak maga a láb, hanem a láb + hótalp-ból álló egész, a mi pedig tisztán = levált lába hótalpas-túl. — Már pedig ez a *tajl* szó, a melyet a vogul nyelv a comitativ viszony kifejezésére alkalmaz, meg van a magyarban is: a *tel-e*, *tel-i* «plenus» szóban s mélyebb színezetű vocalissal a *töl-t* igében, valamint a *több* e h. **töl-b* comparativus töben. A vogB. *tajl* meg a finn *täyte* «plenus» azt mutatják, hogy a m. *tel-töl*-nek valamikor hosszú volt a vocalisa (**tél-töl*). Ha ilyen eredetibb alakban az -s-es nomen possessorishoz hozzácsatoljuk a vog. *tajl*-nak magyar mását, eléáll -s-*tél* v. -s-*töl*, melynek még csak mélyhangu névszókhoz járultában a vocaliséval kellett illeszkednie, hogy tökéletesen a meglevő -*stól*-, -*stöl*-, (-*stül*-, -*stül*) képében jelenjen meg. Megtartjuk tehát MNySz.-nak föntemlített magyarázatából azt, hogy a -s-*töl* előíze a nom. possessoris-képző -s (mely érték szerint = vog. -*ñ*, az *ñ-tajl*-ban); de egységes utórésznek tekintjük az egész -*töl*-, -*töl*-t, mely a vogul *tajl*-val hangszerint is azonos.» (Ezután Budenz még egy megfelelő osztják szerkezetet tárgyal. Így magyarázható a finn comitativus is, de ebben állandó elemül csak a vogul *ñ*-nek megfelelő -*ine* képző maradt meg. L. «Névragozás»).

A comitativus-rag nem járulhat a többes-tőhöz, még akkor sem, ha több a kísérő (pl. *fiastul* cum filio és cum filiis, nem *fia-kostul*), de a személyjeles tőkhöz sem (nem mondhatjuk pl. *fiástul*, leányástul) s ez is az -s-nek képző-voltát bizonyítja. Csak kétszáz év óta fordul elő ez a különös két kifejezés, mely félig a 3. személy alakjához támaszkodik: *anyjostul*, *apjostul*. Pl. Cupidó anyjostól nyughatatlankodik. Gyöngy: MV. 2:280. Már három lányt apjostól, anyjostól bekaptam. Népkölt. II:437. Ott voltak mindaddig annyostul, míg ... [t. i. a leány volt ott anyjával; megjegyzendő a szövegeztetés, mely ép olyan, mint a sociativusnál] Nyr. XIV: 522. Meghót apjostól: apástól együtt (Erdővidék) IX:36.

A -*stul stül* ragos határozó kapcsolatot, együttlétet fejez ki, tehát közel rokona a *vel* ragos határozónak, annyira, hogy néha váltakozik vele, pl. Sok népét marhástul és minden birtokaikkal elfoglalja. (Kazinczy): multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit. Jugurtha, cap. XIX. Kiket a Maros, hajh! már ezelőtt jóval, elvitt, taligástul, és egy tarka lóval. Ar: NCz. 2:48. — Mégis van különbség a kettő közt, jelesen az, hogy -*vel*

akármilyen esetleges társat jelöl, *-stul* pedig a rendes, megszokott kísérett, a hozzátartozókat jelöli; pl. elmegy az ember valahová feleségestül, családostul, pereputtyostul, ellenben valamely idegennel stb. E szerint a *vel*-es határozót sociativusnak, a másikat comitativusnak nevezhetnők (conjunctivusnak nevezte Komáromi Csipkés Gy. CorpGramm. 360., adverbium congregativum-nak MA u. o. 263.; újabb nyelvtanaink tömegesítő ragnak mondják). — Abban azonban megegyezik a két határozó, hogy rendszerint az alany vagy tárgy kíséreit nevezik meg, ritkán más mondatrészéit.

A comitativust vagy (a) pusztán használjuk, vagy (b) párosan, vagy (c) nyomósító jelzővel (*minden, egész*), vagy végre (d) az *együtt*, régente a *fogva* szóval is nyomósítva.

a) Példák egyszerű határozóval:

Ez püspök úgy mint huszad magával szolgálstul ment Jeruzsálemben. ÉrdyC. 673b. Kaput küszöböstül hátára felvive. Kák: Sám. B2. Pereputtyostul kóttal tartják az predikátorokat. Pázm: Kal. 135. Mennek táborostól az Aegisthus országára. Hall: HHist. III:276. Egy ezüstsó-tartó, tányérostul. MonIrók. XXIV:139. Tegzét el készitét íjastól markában. Orczy: KöltSz. 163. Jellasicsot gyáván át engedte jönni csordástul a Dráván. Sárosi: Tromb. 61. Soha te fiadnak örömet ne érjed! Veszszén ki magostul vele gyilkos férjed! Ar: BH. Napfelkölte felől nagy szélvész indula, virágostól mindent hamuba boríta. Nyr. III:384. Háromszáz vargának feleségestül hány körme van? IV:234.

Seregestül (= seregesen, v. ö. ugyanilyen értelemben, kivált régente, *sereggel*), *falkástul* stb., sőt *párostul* e h. párosan. Jöttek aztán seregestől világhíres nagy vitézek. VajdaJ: KisKölt. 37. Sopronnál az német falkástul szaladott. Thaly: Adal. II:144. Hát mi miért nem vagyunk annyian, miért nem járunk nyájastól? Vitk: Munk. II:126. Az erdélyi magyarság saját hazájában tömegestől oláhvá leszen. Kossuth, «Nemzet» 1886. 76. sz. Sohse hittem vóna, hogy ilyen álnok hozzánk a Palatinus Pista, a kit országostul úgy szerettünk. Nyr. VI:172. — Palynképpen ültek párostól [= együtt, Ádám és Éva] Kónyi: Ábel hal. 137.

Tövestől, töstől, tüstül stb., *tövestől fogva* MA. (mind ezek már a codexek kora óta átvitt értelemben annyit tesznek mint „mindenestül”, v. ö. *többlől kimetszeni, tövöből kiegészíteni*); *csöstül, csövestül* (az előbbihez hasonló átvitt értelemmel), *gyökerestül, fenekestől*: Lelke volt talán a láncz közöttük, a ki nem kikapcsolódott, tövestül szakadt ki. Ar: Toldi. Hát esküszöm minden istenre, csöstül. Ar: Arist. III:27. Isten áldjon meg tégedet, csövestől hulljon rád mennyei áldása. Mikszáth: Eszterh. tov. Kaland. 8. Az épületeket felforgatja: az fákat gyökerestül kitéri: és az terhes szekereket elontja. KNagysz. 1613. E4. Irtani kell gyökerestül a bűnt. Berzs. Fenekestől felfordult minden. SzászK.-Ebers: Polgárm. II:9. Fenekestől fenekig, egészen: funditus. MA. PP.

b) Páros kifejezések:

Una cum ipsis manipulis, mind nyelestül fokostul. Decsi: Adag. 129. Akármely falubéli szaladott jobbágyok várostokban vagynak, Némedire küldjétek apróstul töpróstul. Kecsk. Tört. II:377. Ébestől macskástól oda vagyunk. Kovács: Közm. 169. Zavarosan hőmpölyg vala tovább szemetestül, iszapostul. Ar: Próz. 341. Felfeküdtek ezizmástul, bundástul a szép vetett tornyos nyoszolyába. Jók: A fekete sereg stb. 1879. 67. Mi volt a kötélén? egy rút fertelmes dög, szőröstül, bőrostul egy nagy kamasz ördög. Ar: «Jóka ördöge» IV. (ném. is: *mit haut und haar*). Hull a dió levelestül, ágastul. Népk. I:249. — Testestől és lelkeستől, az örök boldogságra. Born: Ének. 38. Ma méne ki anyostul és leányostul kocsin. Kaz: Lev. III:94.

c) Részint a kísérőknek többségét vagy összességét jelölve (tehát mintegy a többes-képzőt pótolva,¹⁾ részint csak nyomósítás kedvéért a következő jelzők lépnek föl: *mind* (elavult), *minden*, *egész*, pl. *ninden pereputtyostul*, *egész családotul*. Ép így szerepelnek a finn comitativus mellett a következő jelzők: *kaikki*, *täysi* (ezzel, mint láttuk, eredete szerint azonos a magyar alaknak -*tül* eleme), *iso*; l. Kieletär 2:27. Más jelzővel, még névelővel is, egészen szokatlan a comitativus mind a finnben, mind a magyarban, s ez is azt bizonyítja, hogy maga a comitativus eredetileg melléknévi kifejezés; kivételes tehát a következő szerkezet: Most jöttem Erdélyből, lovastól, nyergestől, egy nyargalt szolgástól. Thaly: Adal. I:225.²⁾ — Viszont azonban maga a *minden* szó főnév nélkül is szerepel a comitativus alakjában: *mindenestül* = mindennel felszerelve, minden hozzátartozóval együtt; pl. Mindenestől bűnben születél: tu totus in peccatis natus es. MünchC. Ján. ev. 9:34. Nem több, hanem circiter tizenötig való esvén el mindenestül közülök. Thaly: Adal. I:318. V. ö. még: Ez igen kégyetlen ember vala, mind a feleségivel össze Jezabellel. Szék: Krón. 32. Elsőtál étek legyen káposztás hús egy disznó orrjával egészen fejestül. KecskTört. II:304. — Rendes példák:

¹⁾ Így fogja föl Komáromi CsipkésGy.: «Cusus conjunctivus est tantum singularium; pluralium non item. Hunc Hungari exprimunt casum addendo conjunctivo notam universalitatis *minden*, ut: *minden emberestül*». CorpGramm. 360.

²⁾ Így Vörösmartynál többször: A születendő is megölessék álnok anyástul. Eger 3:72. v. A sisakot hű szolgástul elrontja [a golyó]. 1097. v. Egész ország fonnyadna füvestül s rengeteg erdőstül. Dél-sziget 109. v. — A határozott névelő soha sem állhat előtte.

Reájok vetöm az én szívemet mind nemzetestül: ponam faciem meam super illum et cognitionem ejus. JordC. 106. Az ő agyából mind húsostul szemei ki esének. ErdyC. 403b. Ádám mind feleségestől elrejté: abscondit se Adam et uxor ejus. Helt: Bibl. I:B. Him varrásra szorgalmatoskodnak mind leányostul. Born: Préd. 410. Uram azt a majort mind vetésestől csak magamnak adta vala. LevTár. II:101. Mind gyökerestől kiszaggatja. Ezech. 17. v. 9. radicitus exstirpabit. MA: CorpGramm. 263. Az ő igaz hitek mellett mind csuda tételestől pokolban mehetnek. Matkó: BCsák. 66. — A kalmár hazament minden sátorfástól. Gvad: RP. III. cikk. A bajorok trombitaszó mellett vonultak el a feladott Fehérvárból, minden butyrostól, társzekerestől. Jók: A fekete sereg. (1879.) 38. — Megtelepednek egész táborostól. Hall: HHist. III:86. Itt táborozunk egész háznépestől. Mik: TLev. 106. A károsult nép egész familiástól ment hozzá halálkodni, kézsókolni. Jók: RR. 144.

d) Valamint a *vel*-es sociativust, úgy a comitativust is nyomósíthatni az *együtt*, *simul*, *una* adverbiummal, az utóbbit kivált a népnyelv szokta tenni, míg az irodalmi nyelv ritkábban él vele. Régibb irodalmunkban pedig e helyett általában a *fogva*, *fogvást*, szót találjuk, mintegy összefogva, vele egybefoglalva. Példák:

Ékességgel teremtetett teste jelenék mindenestől fogva véresnek. VitkC. 88. Szentségedet mindenestől fogvást csak az áldozatokban helyeztetted. Hall: HHist. I:50. A ki gyermekestől és nemzetségestől nem sokára mindenestől fogvást elnyelné őket. III:174. Oly fák, melyek tüstül fogva kiszaggattattak. Sylv: Epist. Judae.

Mellyet a . . szélháború hajóstul együtt veszedelemre ragad. Fal. 579. Erszényestül együtt. 788. Lovastul és kocsistul együtt jövünk. NótPM. 23., 24. Hogy az ünnep napján háznépestül együtt örömmel élhesen: Mit seinen hausgenossen. Kaz: Diog. 175. Midőn a bivaly, forró meleg nyárban, szekerestül együtt elfekszik a sárban. Ar: NCz. 2:53. A fákertet is ajánlom figyelmedbe, szőlőstől, faiskolástól együtt. Ar: Élet. 58. Jőjjön tintástul, pennástul együtt az őrházhoz. Shak. XII:72. A felesége szolgástól együtt majd hogy ki nem verte a házból. Nép. II:415. A mátkagyűrűt általadják kontraktusostul együtt. Kriza 479.

Oly hatalmas erővel vág Czédiushoz, hogy mind kardostól együtt elszakad derekától a jobb karja. Hall: HHist. III:150.

13. Az *-ént*-ragos módhatározók.

Az *-ént* rag egészen elavult s ma csak a *szerént*, *szerint* névutóban s néhány határozó szóban lappang. Hogy ma újra fölevenítsük — mint egynémely tudákos akarja — s így szóljunk: *cselekedjél tetszésedént!* vagy: *azé legyen a díj, kinek dala szíve-mént fog zengeni!* — az nevetséges indítvány; ámbár költők alkalmazzák régiesen kivételkép ezt a ragot is; pl. Bár rokonom vérint. Ar: TSz. 5:38. (Ezt Lehr prózában is írja: Vérént való atyjokfiai. Nyr. IV:545.) Mukkanni se hagyatatok, ámbár nem volt a dolgatok ingyént. Ar: Arist. II:352. Hogy Paris az elrablott nő édes birtokában ne élhesse a világát szája ízént bátran, Csengeri J. Catull. 83. — A míg eleven volt az *-ént* rag, majdnem mindig ilyen alakban használták, noha a XVII. században már némelyek így szólnak: *szája ízint*; ma azonban a fönmaradt alakokban, mondhatjuk, hogy általános az *-int* ejtés: *szerint*, *részint*, *alkalmasint* stb.

Az *-ént* ragnak eddigi megfejtései nem elégítenek ki (lásd MNévragozás). *Szerént* előfordul ugyan helyhatározásban is, még pedig prolativus értékével, pl. Minden vidék *szerént* folyosván: per omnes provincias discurrentes, BécsiC. 66. De ebből még nem következik, hogy a *szerént*-nek s *ént*-nek eredetileg helyhatározó értéke volt.

«Az *-ént* határozóképző hajdani szereplése igen tágkörűnek mondható. Régen egyedül töltötte be azon helyet, a melyen ma többnyire leghűbb szövetségesével, a *szer* szóval egy testté olvadva szokott megjelenni. Ezen szoros viszony még nem látszik felbonthatatlannak az oly mondatokban, a milyen ez a WinkC. 124. l.: Akármely tökéletes embörnek esete és veszedelme *elyen szerént* leszen». (Szilády, RMK. I:270.) Csakugyan, a régi *-ént* rag a. m.

„secundum” s a legtöbb esetben a *szerént* névutót tennők ma helyébe, mint íme a példák mutatják: ¹⁾

Nem csak istenent de ez vilagent es alojtatik nagy tisztességnek: non tantum secundum deum, sed etiam secundum saeculum EhrC. 99. Ez vilagent megteljeséjté: humane adimplevit 12. *Vérént* való rokon, BécsiC. Ruth 2:1. Zyweenth való szerelmedvel. CzechC. 33. lev. Úgymint egy nap-eent volna: non festinavit sol occumbere spatio unius diei JordC. 309. Törvényént meg kell halni, mert Isten fiává tőtte magát. Passio (Toldy kiad.) 54. Egymáshoz legyetek nagy szívetek szerint, ezt töletek veszem én is igaz bőjtént RMK. II:173. Nézelled kedvént őket MA: Bibl. V:43. Szemlátomásént való. Megy: Aty. Ör. előszó 6. «Jó módint adott: juxta bonum modum dedit, i. e. satis abundanter dedit; hozz jó módint: adferas in bona quantitate.» Kreszn. Jó módin' (Soprony) Nyr. II:560.

Ur érnekem fizet én igazságomént és én kezeimnek tisztaságént: retribuēt mihi dominus secundum justitiam meam et secundum puritatem manuum mearum 1508. (idézve RMNy. IV. k. V. l.) Fizessen neked te szívedént. U. o. Itélj engem én igazságomént, ártatlanságomént DöbrC. 21. Ne essék semmi dolog kedvemént nékem, hanem csak a miben te gyönyörködöl. Bayl: Prax. Piet. 901. Melyeknek egyike a maga ere-jént való természetet foglalja bé, a másik amattól függőt. Apáczai: Enc. 1. rész XVII. 4.

Egy szája kedvént egyék, másnak ne legyen mit enni EhrC. 86. Azt beszéllek az mi szájok izént tetszik Toln: Vig. 114. Az oktan állatok szájok izint való táplálásokra. Marosv: Ev. 531. Szája izint. Matkó: Bány. 21., 27. (Pápista száj izint timporálatott írás. Toln: Vig. előszó 18.) Az okoskodás is maga színént való (syllogismus simplex) vagy elegyes (compositus). Apáczai: BölcD. 92.

Szintén *szerént*-tel helyettesíthető az *-int* ebben: *részint* (csak-hogy itt épen a *rész szerint* avult el). Ellenben általánosabb mód-határozó értéke van két kifejezésmódban: abban az elavult használatban, melyben e rag megközelítő mennyiséget határoz meg (=, mintegy, úgymint, olymint'), és a melléknevekkel való használatában, mely részben maiglan fönmaradt. Példák:

a) Nem siet a nap elenyészni úgymint egy napeent volna: non festinavit sol occumbere spatio unius diei. JordC. 309. A napot egy napent való ideig egy helybe állatá. Helt: Bibl. I. a3. Hadd menjünk

¹⁾ Mind a két kifejezésmód együtt: «Szájunk izént szerént való» Megy. 6 Jaj III:28. — V. ö. Fogadj engem te szép beszédédént. DöbrC. 118. zs. = Végy hozzád te szép beszéded szerént. KulcsC. — Tégy te szolgálddal te irgalmadént. DöbrC. (u. o.) = te irgalmasságod szerént, KulcsC. Codexeink közül a DöbrC. él legtöbbször e raggal. — Más példák Nyr. XIV:356. és Ar: Arist. III. Glossz.

harmadnapj járőföldént a pusztába : *ibimus viam trium dierum in solitudine*. U. o. Cc4. Valaki tizedet egy mlyföldint való útra kísérít : *quisquis te angariabit ad milliare unum*. Sylv: UT. I:8. Megkönnyebbülé Nagyságod az bűnlerakással ? Igenis, mert elébb másfél százint voltam, mostan pedig mázsa szekerint [olv. szerint ?] vagyok. Com. Balassi 1569. IV. rész (idézi PThewrewkE. Ar: Arist. III:290). Egy királyi holdént való földet. Ver: Werb. 214. — Ide tartozhatnak : «arczint: facie tenus» (Fertőmellék) MNyszet. III:242.

b) *Alkalmasint* (= alkalmasan, alkalmasképpen) *tolerabiliter*, *aliquantulum* és *verosimiliter*; az első jelentésben elavult («alkalmasin» Fal. 722., 728). *Derekasint* vert bennünket az eső. Mon: Irók. XVIII:40. *Derekasint* főzet a vendégfogadóval. Bethl: Ónél. II:120. *Képesint* bánni valamivel CzF. («képes» alatt; *képesént*, palócz, Nyr.) *Jóformásint*: jóformán (Tolna Nyr. III:87).

Szintén általánosabb módhatározó értéke van ezekben: *azént* (elavult, a. m. úgy, akként), *mint* e h. **miént*, *alkalmasint*, *képesint*, *másánt*. Az pedig többé kevésbbé kétséges, ide tartoznak-e a következők: *gyanánt*, *imént*, *tüstént*, *tegént* (tegnap), *koránt*, *hasmánt*, *részint* (*részut*). Mindezeket l. a határozó szók közt.

Néhányszor olyan értelemben is találjuk az *-ént* ragot, hogy *essivust* jelöl s az *-ul ül* v. *-kép* ragokkal egyértékű: Viseli vala ötet vele tarsaent: *ducebat eum secum pro socio* EhrC. 100. (V. ö. u. o. 61: *tarsel*, azaz *társél*, *társúl*: *pro socio*.) Valami elméjekbe jutott, mindjártat fogadás-tételént ajánlották az Úrnak. MA: Tan. 1277. — Szintén a *-kép*, de egyúttal a *-ként* rag is váltakozik vele a következő párhuzamban: Bibliát nem vehetnek, kelletént nem olvashatják. Mikolai Heg: BT. 2. Királyságomnak kellete képpen való gyakorlásában. Medgy: 6. Jaj. III:12. Kelleteként le nem írhatja senki. Misk: Vadk. 665. V. ö. még: «Mind az fő népek miként urokhoz hallgatnak vala, azént több kincsesel áldoznak vala» Kat. leg. 1555. v.; *alkalmasként*, Simai szót. = *alkalmasint*. Az utóbbihoz hasonló ez is: *čodalatosent* világítasz: *illuminans* tu mirabiliter DöbrC. 141. — Végre az osztó *-nként* értelmében olvasuk egy helyt (ha csak nem sajtóhiba): «de énnékem *fejenként* ti megeskedjete, zsidók ezen neki *fejént* megeskönek» RMK. II:341. (*feient* Hofgr. gyűjt. 88.¹)

¹) Megint máskép, *vel* raggal helyettesíthető a köv. kifejezés, melyet CzF. szótára közöl (de nem mondja meg, a régiségből-e vagy a népnyelvből): «*csapatint*: midőn a mérőben a gabonát csapófával elütik, csapatint van, midőn pedig el nem ütik, tetézve, kupozva van a mérő; csapatint mérni a buzát» (gestrichen voll Ball.; a német-m. részben: csapott véka, csapva).

14. A *-ként*-ragos módhatározók.

A *-ként* rag mellékalakjai csak csekély eltéréseket mutatnak. A közönséges *é : i* hangváltozást mutatja a *-kint* alak, mint *ént : int*.

Az irodalmi nyelvben ezt a ragot személyre vonatkozva, főnév nélkül nem használjuk, de a népnyelvben itt-ott ilyen alakokkal is találkozunk: *én kéntem, te kented, ű kiénte, mi kéntünk* stb. (Göcsej) MNyszet. V:107. *tekinted* : te szerinted (Somogy) Nyr. III:318.

Az *önként* szót ma többnyire így írják: *önkényt*. Kimutatták, hogy ez az írásmód, mely etimologizálva a *kény* főnévhez s a mai *önkény*-hez kapcsolja a szót, csak a jelen század harminczas éveitől divik, holott régibb szótáraink csak *önként*-et ismernek (így pl. Révainál is: «És ezt maga ként cselekszi» Rév. lev. Figy. 1882. XIII. 311.). Csakhogy az a helyesírásbeli etimologizálás mégis közel jár a valósághoz, mert csakugyan föltehetjük, hogy az *önként*-ben megvan a *kény* szó. Az újabb *önként* helyén ugyanis azt mondták régente: *ön kéjén*, később pedig: *önnön kényén*, *magunk kényén*, *magok kényén* stb.¹⁾ *Kéj* és *kény* egyértékű szók, akár csak hangtani változata az utóbbi az előbbinek, akár pedig valami képzővel bővült alakja. S így a mai *önként* csakugyan így keletkezhetett: **ön-kéj-ént* v. **ön-kény-ént* (v. bár **ön-kénye-ént*, mint «a maga erejét» e h. *ereje-ént*, szintűgy *szája kedvént*, *szájok ízént*). Lehet, hogy ezek valamelyikét még napfényre is hozhatjuk nyelvemlékeinkből, hiszen találunk nagyon közel járó alakokat: «*maga*

¹⁾ Példák a *kény*-es alakra: Maga kinnyén Moaviának engedé az uraságot, hogy ezért vér ne ontatnék. Pázm: Kal. 435. Maga kényén ment Barkóti ezerébe, Gyöngy: Char. aj. lev. (v. ö. «*önkenytes katoná*»). Még Daykánál: «Holott szabad voltát a szív bilincseli s a sanyarú virtust önkényén öleli». (Abafi kiad. 73.)

kéjént» sua sponte. Martonfalvi: Tan. Theol. 70. (idézi Kreszn.); *kedvént* MA. *szája kedvént* EhrC. De az sem volna lehetetlen, hogy *önként* egyenesen *ön-kény-t*, a helyhatározó -t -tt raggal, mint *irány: iránt*; akkor állana ez az arány: *önkén-t: önkény-én = hely-t: hely-én = fölött: *fölön, fönn = egy-kor-t: egy-kor-on = elő-szér-t: elő-szér-én* (l. a *kor* és *szer* ragokat) stb. Ezen föltevés mellett azt is lehetne sejteni, hogy a codexeinkben néhányszor előforduló *-kén* ebből lett: *kényén* v. *kéjén* (*kénkén* BécsiC., *csodaken* VirgC. 95.).

Úgyde még az a kérdés, hogyan jutunk az *önként*-től a *-ként* raghoz. Mert *önként* a. m. saját akaratából, *önkénye* szerint, tehát van benne helye a *kéj*, *kény* szónak; de már pl. *más-ként* nem épen a. m. „másnak a *kénye* szerint” v. akár „a maga más tetszése szerint”, hanem általában a. m. más úton, más módon. — Szerintünk, eredetét tekintve, *önként* is a. m. ön útján, a maga útján, a maga módja szerint (auf eigenem wege, aus eigenem antrieb, seinem willen freien lauf lassend), mert a *kéj*, *kény* szónak alapjelentése „út, via”. V. ö. mordvin *ki* „út” finn *keino* „semita, via, modus”, lapp *käja* vestigium; l. Budenz szót. 16. sz.

E szerint a **ként* rag eredetileg a. m. úton, azaz módon, származik pedig a *kéj*, *kény* főnévből, vagy a prolatív *-ént* raggal s akkor *ként* a. m. „út szerént”, vagy a locatív *-t* raggal s akkor a. m. „úton”; sőt a *kén-kén*-beli *-kén* a locatív *-n* ragot foglalhatja magában e h. **kéjén* v. *kényén*. Ez a *kén-kén* (sponte BecsiC. 25.) a. m. *kény-ként*, azaz *kénye* szerint; v. ö. «saját házában rab gyanánt, egy szolga *kényeként* hunnyászkodik» Czuczor I:64.

Ha a *ként* rag használatáról szólunk, folyvást szem előtt kell tartanunk a *kép* raghoz való viszonyát, mert a kettő legközelebb áll egymáshoz, úgy hogy némely nyelvészünk észre sem veszi a kettő közti különbséget; némelyik meg épen ferdén állapítja meg. Az előbbi tévedésben leledzik Brassai 348., midőn a kettőt egészen egy ragnak veszi s azt mondja: «Hasonlító rag: *képpen*, *képp*, *ként* v. *kint*. Nem igényel sem elemzést, sem vitatást». A másikban CzF. szótára, midőn azt mondja, hogy «*ként* szigorú szabatossággal azonosságra, a *kép képen* szók hasonlóságra vonatkoznak». Ennek a fordítottja sokkal közelebb járna a valóhoz! (Vannak azonban u. o. egyes helyes szabályok, melyeket alább idézünk a magok helyén.) — Már Gyarmathi megmondta szabatosan, hogy

a *ként* rag «cselekedőhöz vagy dologhoz hasonlít». Nyelv. II:131. Szintén az igazság körül jár, a mit Finály mond e két ragról (Adal. a rokonért. szók értelm. 32., 33.): «A midőn *képiben* és *képen* oly helyettesítést jelölnek, a melynél a helyettes határozottan nem az, a mit helyettesít, hanem csak jogi vagy erkölcsi képzelés szerint úgy pótolja, mintha az volna, a *ként* azt jelöli, hogy valaminek oly tulajdonságai vannak, hogy a fenforgó körülmények közt annak vehetni, a mihez a *ként* rag járul . . . Az inas *kocsisképen* hajtja a lovakat, mert a kocsis bármi okból jelen nem lévén, az inas, a nélkül, hogy azért kocsissá válnék, épen úgy hajtja a lovakat, mint a hogy a kocsis hajtáná. *Kocsisként* ül a bakon az, a ki nem lévén kocsis, mégis oly magatartással ül ott, hogy akárki is azt hinné, valóságos kocsis». Hogy e megállapításnak a *kép* ragra nézve mi a gyengéje, azt elmondjuk a maga helyén. A többi egészben véve elfogadhatjuk, csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a *ként* ragnál nem szükséges — a mit a föntebbi szavak látszólag magokban foglalnak — a csalódásig való hasonlóság, a legfölszínesebb hasonlítás esetében is használható ez a rag. *Kocsisként* viselheti magát teszem egy finoman öltözött fertálmágnás is, ha úgy gorombáskodik vagy káromkodik, mint a kocsis népség szokott. Egyszerűbben és világosabban így állíthatjuk meg a különbséget: *-kép* a. m. képében, képviselésében; *-ként* a. m. módjára, hasonlóságára.¹⁾

Példák a *ként* ragnak rendes összehasonlító használatára:

Életem Istentől eltávozott s bódult, bolygó rühes juh kint. Rimai: Ének. 87. Szíve*ként* jár a nyelve Fal. 90. A remények tér egében pár galamb*ként* kerengnek. Kisf. S: Bold. Szer. VII. ének. Gyöngé virág*ként* hervad el a szép szűz, Kisf. K: «Mohács». Elvadt hó*ként* kívántom. Vitk: Munk. I:118. Hol máskor bolondgombaként terem számomra a dal úton, útfelén. Tompa I:212. Még se hagyom a kosaram, árulóként, soha. Ar: Arist. II:26. Nem minden oly okos fejű, hogy Flaccusként fusson merészen. Gyl: Költ. 145. Borotvátlan szakállá bozót*ként* lepte be megnyúlt vonásait. Jók: RR. II:166. A lud*ként* nem lűn módod a darutollban való piperében. Nyr. VI:166. (Az utolsó példában szokatlan a határozott névelő; továbbá különös, hogy a hasonlításnak tárgya nem az alany, mint az eddigiekben, hanem dativus: neked.)

¹⁾ Tehát pleonazmus van ebben: Zengjed, éneken dicsőítsd, ihletett kar *módjaként*! Ar: Arist. III:66.

Pregnáns szerkezet keletkezik, ha a *ként* cselekvést jelentő elvont főnévhez járul, s a mondat igéjében kifejezett cselekvés van hasonlítva az elvont főnév jelölte cselekvéshez.¹⁾ Példák:

Kelletekint le nem írhatja senki. Misk: Vadk. 665. Az apostol hagyásaként. Medgy: 6. Jaj III:34. Már kétszer hátráltattam, hogy fogadásomként a meghatározott időkre ki nem jöttem darabjaimmal. Révai. lev. Figyelő 1882. XIII:312. A neki tüzesült érzületet ereszsziük, hadd folyjon a maga természeti zuhanásaként. Vitk: Munk. III:53. Áldott, ki bár alatt szerény tetszéséeként fűszerzi csendes életét. Rákosi: Shak. XIII:26.

Ezekre vonatkozik, a mit CzF. a többi között mondanak e ragról: «A *ként* gyakran közdivat szerint is a latin ,secundum, juxta' szóknak felel meg, honnan különböznek: parancskép, tanácskép mondani valamit, instar mandati, consilii; parancsként, tanácsként cselekedni, secundum mandatum, consilium. Néha, a mire a *ként* vonatkozik, alattomban értendő; pl. *Péterként* jelentheti Péternek tettét vagy pedig mondatát, tehát: Péter tetteként, tette szerint, vagy állításaként, állítása szerint». Csakhogy a közdivat itt épen nem annyira a *ként* ragot, mint inkább a *szerint* névutót kedveli. Ez volna a szokottabb a már idézett példákban, ez az irodalmi forma főleg akkor, ha hivatkozás, valaki szavainak idézése történik, mint a következő példákban:

Esaiás mondása ként. Born: Préd. 459. Azon bölcs ember szavaként . . . , sz. Ágostonként. Haller: Paizs. 6. Valaki az Istentől nincsen, az ördögtől vagyon Sámbarként. Matkó: Bány. 74. Magad mondtadként 320. Könyvednek kezdete, szavadtént, ily nagy bohóság. Illyef: Tomp. 23. A pápisták-ként a pohárban egy csep bor sincs, hanem csupa Krisztus vére. Pósz: Igazs. 457. Luther Márton-ként a jól cselekedő keresztyén két rendbéli. Mad: Evg. 490. Szent Dávid mondta-ként. Illy: Kriszt. 31. «Szilágysiként beszélve, te se vagy jobb a Deákné vásznánál; az apám mondotta-ként: csak kalózsolsz, csak porosmitálsz.» Gyarm: Nyelv. II:131. «Tekinted = te szerinted» (Somogy) Nyr. III:318. Szengáli zártartóként másként nem lehet (lop az ember, mikor könnyű az alkalom rá, Vesp.) IV:229. Az alma a fájától nem mesze höngörödik valakiként VI:465. «Magamkin: magam szokott mondása szerint» (Órség) XIV:356. VII:372.

¹⁾ Valamint itt, úgy az előbbi esetben a *ként* ragos határozó helyébe hasonlító mellékmondatot tehetünk, csakhogy itt a *ként* ragos szóból a mellékmondatban rendesen ígé válik. Pl. mindegyik csoportból az első példa átváltoztatva így hangzanék: Életem Istentől eltávozott úgy, mint a bolygó juh. Le nem írhatja senki úgy, mint kellene.

Vannak egyes esetek, melyekben a *ként* minden különbség nélkül váltakozik a *kép* raggal s mind a kettő általában csak módot határoz, nem épen hasonlítást. De ez csak egyes kifejezésekben történik; ¹⁾ ilyenek: *akként*, *ekként*, *miként*, *egyként*, *másként*, *egyébként*, *semmiként*, *mindenként* (ez a kettő az irodalmi nyelvben nem igen fordul elő), *főként*. Példák (az első hármat l. a határozó szók közt):

Szegény, gazdag, koldus egyként születtenek. Lászl: Petr. 112. Túlhit, túl-kétkedés egyként hazug. «DélibH.» 178. Így elenyésznek, vesznek, vagy máskint lesznek. Amadé: Vers. 4. Annak zaj kell és mulatság, máskint üres kebele. Kisf. S: «Somlyó» 1:72. Másként nem lehet (Veszprém) Nyr. IV:229. Abba az időtájba a katonaság és máskint vot, mind most (Csik)V:514. Egyébként MA:SB. 11. Mely observatiokat egy-ként a maga írásának mentiségére, s másként az ifjuságnak oktattatására kibocsátott. GKat: Titk. 1097. Azt én semmikint nem szeretem. LevT. II:38. Semmiként nem remélhetvén a kemény szív irgalmát. Kisf. S: Kes. Sz. 6. dal. Mindenként. MünchC. Máté 5:34. Mindenként: omnimode SI. («székely» CzF.) «Anmassen sich etwas, besonders widerrechtlich: magának tulajdonítani vmit, főként igazságtalanul, bitangolni vmit» Márton ném. szót.

Ide tartozik még néhány melléknévből képezett elavult kifejezés, melyekben a ragnak szintén még régi határozatlanabb jelentését látjuk: *korosként*, *kicsinyesként*, *körösként*, *alkalmasként* (a. m. koronként, ill. mindenkor, kicsinyenként, körösleg, alkalmasan v. alkalmasint). Példák:

Korosként velem az hatalmas Isten. Born: Ének. 284. Koroskint: perpetim, perpetuo MA. szót. 3. kiad. (Koronkint: perpetuo, sempiterno u. o.) Kicsinyesként: minutatim Kreszn. Körösként a nép közzé kibocsátott. Keresszegi: Préd. 278. Ebesfalva nevű kastélyba szorítja, vigyázó

¹⁾ Altalában mégis áll CzF. szabálya, *ként* raggal a *kép*-et «a köz szokás nem cseréli fel, midőn a *kép* a latin *-ter* képzőnek felel meg: *egyenlőkép* aequaliter, nem *egyenlőként*; *kiváltkép* peculiariter, nem *kiváltként* [de *főként* = *főként*]; *legendőkép* sufficienter, nem *legendőként*». — Finály Rokonért. Sz. 34. megjegyzi: «*másképen* és *másként*: a nyelvszokás nem tud köztök különbséget tenni . . .; az átvitel által az, a mi az eredeti jelentésben különböztette a két formát, lassanként elenyészett». A mi nézetünk szerint fordítva: ezek a kifejezések azon időből maradtak fenn, mikor a két rag jelentése még annyira sem különbözött, mint ma; mert itt egyrészt rég megállapodott, sőt többnyire elavult kifejezéseket találunk, másrészt a *ként* és *kép* ragok elemzése bizonyítja, hogy eredetileg alig volt köztük jelentéssbeli különbség.

strázsakkal körösként állítja. Gyöngy: KemJ. III. Könyv 2:13. Egyszersmind kitörvén, mint forgó hab, örvény körösként úgy veszejtik. Thaly: Adal. II:279. Alkalmasként, Simai szót. Ereztetten, hogy neki az alkudozás alkalmasként fáj. Kaz: Lev. II:71. — V. ö. még: Minap a királynál lévén történetkint. «Phil. és Flor.» 7. = történetesen, történet szerint.

Az *önként*-ről l. fönn. Csak ennek az analogiájára keletkeztek az ilyen ritka kifejezések: Ha enmagamként meg nem bocsátok. Fal. 832. Tenként. Takács J: Költ. 149. (Kr.) Különben ma az *önként*-et használjuk általánosítva valamennyi személyre.

15. Az *-nként*-ragos határozók.

Az *-nként* ragot nem csak azért kell elválasztanunk a *-ként* ragtól, mert egységes ragul használjuk, hanem azért is, mert eredetileg semmi köze sem volt a *-ként* raghoz. Az *-nként* ugyanis számos nyelvelméünkben *-nkéd* alakban jelenik meg, s nem áll (a mit CzF. szót. mond a *-ként* czikkben), hogy itt *-kéd* a *-ként* összevonása volna. Mert akkor teljességgel érthetetlen volna, miért történt ez az összevonás épen csak az *-nként*-ben, s miért nem húzták össze az egyszerű *-ként*-et, sőt az *-ént* ragot is *-kéd* és *-éd*-be. Már pedig emezeket sehol sem találjuk, holott az *-nkéd* (*-nkid*, *-nkét*) alak nyelvelméinkben egészen közönséges. De az újabb *-nként* is előfordul már a XVI. század elején; így a VirgC.-ben a régi alakkal váltakozva; aztán mindjárt az első nyomtatványokban, részben már *i*-vel is (mint a *-ként* *-kint* és *-ént* *-int* ragok). Néhányszor csak *-két* *-ként* alakban találjuk ragunkat, a megelőző *n* nélkül: *esztendőket* DebrC. *ezdendewkint* RMNy. IIIb:72. *eztendevkint* Vásárh. Canis. 510. Ide tartozik az a ritka eset, mikor többes számhoz járul e rag: «a barmot századokként és zászlóaljaként a népnek osztotta» Decsi: Sall. Jug. 78. Tudakoló leveleket csomókként kell írnom. Kaz: Lev. II:229. Még ritkább az, hogy az egész *-nként* megvan a többes-képző után: grádicsokonkint, Nadányi: Kert. 223. Ha füledben cseppekenként csepegteted a párhagyma vizét, u. o. 306. Akár adunk ki munkát periodusokonként, akár nem, Kaz: Lev. I:19.

Ragunkat eddig a *ként* rag összetételének tartották, még pedig úgy, hogy *kettenként*, *hármanként* a *ketten*, *hármán*-féle számnévi kifejezések ragos alakja volna (l. M. Névragozás 50). Mellőzük itt annak a kifejtését, hogy a *ketten* *n*-je nem többes-képző, hanem határozó rag (l. fönt *-an en*). De még ha megengedjük is,

hogy *kettenként* a *ketten* alakon alapszik (mert hisz *ketten-ketten* is ugyanazt fejezi ki), kérdés, föltehető-e, hogy e képzés a számnevektől egyszerűen átment a főnevekre. Azonfölül nyelvemlékeink a *harmanként-féléket* legkésőbb mutatják, leghamarabb pedig a *naponként-féléket*.

Magyarázatunkban az *-nkéd* alakból kell kiindulnunk, mert annyit kétségtelennek tarthatunk, hogy e rag csak régi nyelvemlékeink korában, tehát a XV. században vette föl lassanként az *-nként* ragot. Ha pedig a régibb alak példái közt szétnézünk, a többi közt ezt találjuk egy nyelvemlékünkben: «the eretted eldeztetteen *napon keet*»: propter te mortificamur tota die (KulcsC. 108. l. 43. zsolt. 22. v.). Itt *napon keet* a 'tota die' fordítása, tehát még nem a. m. minden egyes nap, hanem a. m. napon át, napestig, egész nap. Lehetséges e szerint, hogy *naponkéd* eleinte pusztán időhatározó volt a 'mikor' kérdésre s csak később vette föl a mai jelentési árnyalatot. Ugyanez az eset ismétlődik a mai irodalmi nyelvben a *naponta* alakkal, mely voltaképp csak a. m. napon, nappal, de mai irodalmunkban a. m. mindennap; a *napjában*, háromszor egy esztendőben, ang. *daily*, ném. *täglich*, *jährlich* stb. kifejezések sem foglalják magokban etymologice azt, hogy 'egyes napokon' v. 'minden egyes napon, minden egyes esztendőben' stb. Annyival biztosabb e föltevés, mert épen régi íróinknál gyakori ez a bővebb kifejezés mód: *minden naponként*, *minden esztendőnként*, holott később ama jelző fölöslegessé vált, mikor e ragos alaknak újabb jelentése megállapodott.

Ha tehát joggal föltehetjük, hogy *naponkéd* eleinte annyit fejezett ki, mint *napon* — csak hogy valamivel nyomósabban — akkor alapot kaptunk a további magyarázatnak is. A *kéd*-ben ugyanis időt jelentő szót kereshetünk, mely csakugyan meg van egy elavúlt, de régibb nyelvünkben gyakran előforduló kifejezésben: *ekkédig* = ekkorig, e korig, ez ideig. (Ugyanezen alapszóból magyarázható a *kedig*, *pedig* kötőszó; l. M. Kötőszók I. k.) S így *naponkéd* a. m. napnak idején, napkor, első tagja pedig a főnévnek *-n* ragos alakja, időhatározó jelentéssel (*egyik napon*, *egész napon át* stb.); vagy talán az ugor *n* ragos genitivus maradványát tisztelhetjük benne ('napnak idején', v. ö. éjszakának idején, évadján)?

Magyarázatunk szerint az *-nkéd* rag eredetileg csak időhatározókban volt helyén, s ez azért is volt hihető, mert írott nyelv-

emlékeinkben időhatározáson kívül alig fordul elő másképp, mint e két kifejezésben: *házan-kéd* és *fejen-kéd*. Ezekbe és egyebekbe (nevezetesen az *egyenként*-féle számnévi alakokba) csak akkor mehetett át a *kéd*, mikor időjelentése már elhomályosodott. Később ez a kategoriacsere még abban is érvényesült, hogy a *kéd* elem egészen a módhatározó *ként* raghoz vált hasonlónvá. (V. ö. szintén módhatározó alakokkal: *párosával*, *hármásával* stb. = páronként, hármanként; ném. *paarweise*, *stückweise* stb. = páronként, darabonként; *täglich*, *jährlich* = naponként, évenként; lat. *acervatim*, *diutim* stb. = rakásonként, naponként, mint *raptim*, *furtim* s más módhatározók.) — Minthogy az *egyenként*, *hármanként* helyett ilyen kifejezéseink is vannak: *egyen-egyen*, *hármán-hármán*: azt hihetjük, hogy a számneveknél ezek a rokonértelmű alakok, melyekben már úgy is volt egy *n* elem, megkönnyítették az egész *-nként* rag alkalmazását.

Az *-nként* ragot elnevezték osztóragnak («divisivus» Riedl) s a MNyRendsz. azt mondja használatáról: «valaminek részekre osztását jelenti». Brassai hozzá toldja 349: «1. Hogy nem ahhoz járul a rag, a mit részekre osztva gondolunk, hanem a részhez magához: Marhait egyenként hajtotta a vízre. 2. Hogy a cselekvény ismétlését jeleli: részenként fizeti az adósságot. 3. Hogy *-val* *vel* is tesz hasonló szolgálatot: Kiki párjával. Hármával adja a tojást stb.»

Mi három csoportban idézzük példáinkat, s e csoportok — legalább adataink időrendje erre mutat — a nyelvtörténetben is így következhettek egymás után:

1. Idő-kifejezések. Legtöbbször találkozunk ezzel: *naponként*, mely a Kulcsár c.-ben egy helyt a. m. egész nap, de különben már a. m. minden egyes nap, napról napra.¹⁾ Továbbá *koronként* = minden korban, minden időben; *esztendőnként* = évről évre; *óránként* = óráról órára stb. — Példák:

Naponkeeth megharaguszik: irascitur per singulas dies. KulcsC. 11. (Naponként haragszik. Kár. zsolt. 7:12.) Mennyi káromlások és rágalma-

¹⁾ Már melléknév is van belőle képezve a JordC. és Debr. CC-ben (a Miatyánkban): mi kenyerünket *naponkedyat*; mi kenyerünket *naponkediét* (MünchC. mend napi, a többi bibliában: mindennapi). V. ö. még *naponkéntre való* NyK. III:6.

zások hallatnak naponként! Pázm: Préd. 818. — Koronkint: perpetuo, sempiterno MA. Az ő szent nevét hívjátok koronkeed bátoron. Erdy C. 60b. Várják óránként. LevT. I:97. A heringek a városiaknak is esztendőnként való ételek szóva. Telek: Fej. Lél. 50. Esténként körüljárta a házat. SzegedN. II:103.

Ezekhez a régiek még gyakran hozzátesszik a *minden* jelzőt, mely ma már nem divik az *-nként* rag mellett. Példák:

Ha minden naponként abban nem éppölünk. Born: Ének. 334. Minden óránként készen várjok az mi megszabadulásunkat. Zvon: Post. I:39. Könyörgéseket az istenhez minden naponként nyujtván. Toln: Vigaszt. 2. «Restibilis: minden esztendőnként való» Calep., MA. szót. («minden esztendőben mívelhető, bevethető» MártJ. szót). Az pápát minden esztendőnként kiátkozza. EsztT: IgAnyasz. 47. Minden esztendőnként szőrit elhányja. Misk: VKert. 235.

Mai nyelvünkben *koronként*, *időnként*, *időszakonként*, *időkoronként* (l. mindezeket CzF.-nál) «nem a. m. mindig v. folyvást, hanem csak bizonyos időnek eléfordultával», némely időben, bizonyos időközökben ismétlődve. Pl. «Időközönként lendületes és vidám, de legtöbbször szomorú és mogorva». Csiky: Angol Irod. II:370. Hogy azonban ez a jelentés is régi lehet, bizonyítja alább a *helyenként* jelentése.

2. Helyi kifejezések. Leggyakoribb: *házanként* = minden egyes házban, házról házra. Példák:

Mikoron az városba házanked járna koldulván. VirgC. 72. Városzerte hazonként járván u. o. 58. Hogy azokat ne hirdetném házanként. Szatmárn: Dominica. előb. 5. Ajtónként eledelt keresnének. DomC. 243. Vcankeenth keáltja miképpen az ugató haragos eb. NagyszC. Utczánként gyalázták. Fal. 292. Utonként hordozzák. Ozorai: Chr. 214. Castellatim: kastélyonként Calep. (seregenként, trupponként PP. lat.) Elkildezének szeren szerte mind országonkeed városonkeed, hogy megkeresnék. ErdyC. 410.

Itt is előfordúl a *mind* jelző: Mind utczánként vala sok sírás. Görcsönyi: Máty. 96.

Helyenként annyit is tesz mint néhol, egyes helyeken (nem épen minden egyes helyen); pl. Csak helenként és némel tartományokban. Monoszlai: Apol. 12. (pro locis singulis MA. de: diversis in locis, Kassai szókönyvében; «1. a helyeket egyenként és öszvesen véve; 2. bizonyos helyeken» CzF. stellenweise, fleckweise Ball.; ma csak ebben az értelemben használjuk; v. ö. fönn *időnként* stb.).

3. Hátra vannak még az igazi osztó kifejezések, melyek azt mondják meg, minő részekben hajtja végre vagy szenved a

cselekvést az illető személy vagy tárgy. Ezek közt legrégibb kifejezésnek látszik *fejenként* = egytől egyig, minden egyes. Példák:

Kiket példának ez madárnak fiai? feienked minket. TihC. 16. Készek vagyonk feyenkint kárt vallani LevT. I:12. Feyenkynth egyikünk másikkunknak tagai: singuli alter alterius membra Komj: Róm. 12:5. (egyenként Kár.) Mindenink fenkynth önnön magáruul számot ad az Istennek: unusquisque nostrum pro se rationem reddet u. o. 14:12. Ti penig szerzettem átkozott sok versek, tűzben mind fejenként égjetelek veszszetek. BB. (Szil.) 120.

Konczonként, falatonként, darabonként («darabról darabra, egyik darabot a másik után véve; egy-egy darabban, v. darabjával» CzF.), *foltonként, csapatonként* (catervatim Kr. «scharenweise, zugweise, truppenweise, colonnenweise» Ball.) stb. Példák:

Konczonket el akarák hányni. DebrC. 25. Lassan lassan apro darabon keed száll alá. ErdyC. 455.¹⁾ Mind igenként értsük meg az evangéliomot Born: Pr. 216. Az ő áldását falatonként csudálatosnak megismerjük orankent 410. Konczonként hányák ötlet Helt: Krón. 33. (Azt is írják a régiek: konczról koncra hányni; ma csak: felkonczolni, kardra hányni stb.). Olyan darabonként esvén a hó, mint egy gypju. Haller: HHist. I:46.¹⁾ A Kalaúz bizonyosságát is foltonként, szakadozva, és inaszakadtúl említi. Pázm: Luth. vez. 3. A tanétvány nem tanul mindeneket egyszersmind, de részenként, falkánként. Com: Vest. 74. «Falatonként etette a leány» GyőryV. Don Quix. (egykötetes kiad.) 17.

Keresenként, apránként (aprónként, apródonként), s ezek mintájára újabb időben: *lassanként* (paulatim, pedetentim SI. nach und nach; MA.-nál, PP.-nál még csak *lassan-lassan*, mely szintén előmozdíthatta amannak a keletkezését, mert úgy viszonylott hozzá, mint *hárman-hárman: hármanként* stb.). Példák:

Az mely marha kevesenként gyűjtetik. Born: Préd. 561. A mely pedig aprónként gyűjtetik kézzel, megsokasodik. Csúzi: Síp. 162. Olyan nagy ember lett apránként belőle. Ar: NCz. 3:50. Hogy nehezen és csak kicsinként férhessünk hozzá. Fal. 595.

Egyenként, kettenként, százanként stb. Példák:

Eggenkid egymás után kimennek. Sylv: UT. I:139. Nem egyenként, hanem ugyan nagy seregekkel reá rohannak. Kulcsár: Ev. 402. Száz prófétát rejtett el ötvenenként az barlangba: tulit centum prophetas et abscondit eos quinquagenos et quinquagenos in speluncis. Kár: Bibl.

¹⁾ Az a különös benne, hogy az *-nként* ragos főnévnek jelzője van (mint fönt *minden naponként* stb.), a mi ma egészen szokatlan, úgy hogy ma e szólások félig-meddig adverbiumok és szótárainkban csakugyan külön szókul vannak felsorolva.

I:323. — (Megjegyzendő: «*Hatvanodonként* számlálnak: per sexagenas supputant» Comen: Jan. 163.)

A következő régi példák azért érdekesek, mert szabatosan más viszonyszót kellett volna használni (*-ra v. -vá, szerint*):

Yzen keed elkonczolták. ÉrdyC. 595. Foltonket szaggattassék. ÉrdyC. 508. Izenkid eltörte. Sylv: UT. I:50. Verd öszve az pogányokat és törd apró pozdorjanként MA: Bibl. V:3. Darabonkint metéli. MA: Summ. Bon. 225. Darabonként kezd szakadozni a vas. Hall: HHist. III:164. — Számláld elő nevenként a bibliának minden könyveit. Mikolai Heg: Tüz. Oszl. II:77.

16. A *-kép*-ragos határozók.

Ennek a ragnak két alakja váltakozik egymással: *-képpen* és *-kép*. Az utóbbi újabb s azért az előbbiből rövidültnek tekinthetjük. Régi irodalmunkban alig találjuk; csak a mult század óta fordul elő gyakrabban: *másképp*, *mikép* stb. Dunán túl itt-ott a *p* helyett *b* hanggal is ejtik: «tisztuggy [tisztódj, tisztulj] a házomtul, mer *máskibb* elemésztlek» (Rábaköz) Nyr. XIV:522. *máskébb* is lehet, *máskéb* nem lehet (Veszprém).

Ragunknak eredetére nézve mindenenek előtt világos, hogy a *kép* főnévből származik. Hihető, hogy az effigies és facies jelentések közös hatása alatt fejlődött valamikor a *kép* szónak egy forma, modus' jelentése is, ehhez pedig legkönnyebben csatlakozik a *-kép* rag jelentése: *másképpen* = más formában, más módon. Hiszen az utóbbi kifejezések magok is ismereteseek mint a *-kép* rag egyértékesei; *módon* maiglan használatos (NB. Széna-fünek módja képpen megasznak. Palatich: Ének. 4.), — a másikra meg hadd szolgáljon egy pár példa a XVII. XVIII. századból: Macskási uramtól is tudakoztam, mint vagyon s mi formába Lev. II:340. mi formában légyen ez a dolog, nem tudhatjuk u. o. 343. ilyen formában töltének el három hónapot Mik: MulN. 145., 159. (szavait e forma képpen folytatta Dug. szer. I:195.) — S vannak csakugyan nyomai, hogy a *kép* főnevet magát 'mód' jelentésében is használták; így írja Pesti Gábor (Fab. 32b.): «Mind a ház népe mely igen engemet szeret, meg nem mondhatom a *képét*.» Maga az a török szó, melyből a mi *kép* főnevünk át van véve (NyK. X:85.), a jakutban *kiüb* a. m. 'alak', az oszmanliban pedig ép úgy használatos, mint a mi ragunk: *gibi* 'képpen'. (Kérdés összefügg-e a mi ragunkkal az ész. vogul *kotemképl* 'valamikép' stb. l. Hunf. Egy vogul monda 367.)

Még csak azt kell vizsgálnunk, a *kép* főnév minő viszonyra-got vett föl, hogy *képpen* váljék belőle. Az utóbbi alaknak kiejtése maiglan rendszerint ez: *'képpen'* nyílt *e*-vel és kettős *pp*-vel. A synonym *módon* legelőbb a helyh. *n* ragot juttatja eszünkbe, csakhogy ennek szabályos kötőhangzója zárt hang: *o* *ë* *ö* (képén, népén, lépén), s így itt szó sem lehet róla a nyílt *e* miatt. Emez csak a módhatározó *n* rag előtt fordul elő (éppen, épen, készen), de itt meg az a baj, hogy ez a rag csak melléknévhez járul, mert affélék, mint «*gyöngyen* ment a paripa», csak kivételkép fordulnak elő. Mind a két föltevés mellett azonfölül magyarázatlan maradna a kettős *pp*. Így hát véleményünk szerint nem marad más lehetőség, mint erre az alakra vinni vissza a *-képpen* ragot: *kép-ben*.

A jelentés szempontjából nem csak az említett «*formában*» erősíti magyarázatunkat, hanem az is, hogy néha tényleg a *képben* kifejezést olvassuk úgy alkalmazva, hogy nehézség nélkül helyettesítjük a *-képpen* viszonzyszóval; pl. [Az ördög] angyalképben bölcseséggel tétova hazudoz RMK. II:215. Oly képben adja elő gondolatának mivoltát, mint ha belől mást forgatna. Fal. 370. Ki hitte volna, hogy a sátán angyalképben üzze ármányait e földön? Bajza: Munk. II:37. Lehellete az ablakot ködleppellel borítja s virágképben oda fagyván üvegét megvakítja. KisfS. Gyula sz. 1:18. — Még közönségesebb ez a kifejezés egyszerűen birtokviszonyban, tehát *képében*; pl. leszállott a szent lélek *galambképben* = «Olymint *galamb képében*»: tamquam columba JordC. 454. (v.ö. «Mennyből nyelv képpen szent lélek leszálla» ThewrC. 271.). Ephesusban vonja meg magát . . . zárdai fejedelemasszony *képében*. Greg: Shak. 155. — Sőt néha egyenesen csak a *-képpen* hatása alatt alkalmazták a *képében* kifejezést ott is, a hol amaz inkább volna helyén; pl. «ne vegye tőlem compliment *képében*, ha azt mondom» Kaz: Kénýt. ház. 139. «Három huszár-ember, ordináncz *képében*, üldögélt a teljes képű hold fényében» Virághalmi, Huszárlegenda (szokottabban: complimentképpen, ordináncz képpen). — Tehát *galambképpen* = *galambképben* és úgy viszonylik hozzá a *galamb képében*, mint pl. a *galamb módra* kifejezéshez viszonylik ez: *galamb módjára*.

Elavult használat: módhatározó.

I. A *-képpen* ragnak használata régibb nyelvünkben még közelebb áll a fönt kifejtett etymonhoz, mint a maiban. Legföltűnőbb e különbség az ilyen elavult számnévi kifejezésekben: *háromképpen, négyképpen* stb., melyek őseinknél nyilván annyit tettek, mint a mai *három alakban, négy módon, négy formában*, tehát még az etymont élénken érezhették benne. Ma, midőn a *-képpen, -kép* pusztá módraggá vált, nem függesztjük már a tőszámokhoz, hanem ezekhez előbb a *féle* szót ragasztjuk: *háromféle-kép, négyféle-kép* stb. (már a múlt században: «Mit tolvaj el nem vitt, perrel elvetetik, minden féle képen Cleon fogyattatik» Orczy L. Költ. Holmi 142. v. ö. ném. auf dreierlei weise, auf viererlei art). Régi példák:

Hányképpen jelentetett meg az kegyelem? háromképpen. Félegyh: Tan. 248. Hányképpen? quot modis? Ver: Werb. 106. — Négy képpen való bölcsesség vagyon. DebrC. 437. Ezek közt négy képpen való különbséget találunk. Zvon: Post. II:29. Ötképpen. Pázm: Luth. Vez. 358. Harmincz öt képpen. Czegl: Dag. 10. «Kétképpen: bifariam, háromképpen: trifariam, sokképpen: multifariam» MA: Corp. gram. 249.

Mennyiszer és mely sok-képpen vétkeztünk Pázm:Fr. 73. — Minden képpen JordC. 805. omnimode Comen: Jan. 177. — Semmi képpen Gyöngy. c. 45. — Az ő neve csak egy képen vagyon, s te sok képen irtad lenni. Balásfi: Ep. 5. Másképpen: ceteroquin, alias Comen: Jan. 206. Nékik egyképpen, nékik másképpen. ErdyC. 602b. — Kilemb-kilembképpen u. o. 208b. (ma: különféle-kép).

Az utóbbiakat, melyekben nem határozott számnév az alapszó, még használja mai nyelvünk is, noha gyakrabban csak ezekkel él: *mindenkép, semmikép, egyikép, máskép*. Pl. «Gyász-multunk nagy jövőnk egyikép erre unszol» SzászK: Ál. 13. szokottabban: egyaránt. A menyecske máskép van: terhes Nyr. VI:318. (állapoth.)

A régieknél ama számnévi kifejezések a *-szer* rag jelentésével is gyakran előfordulnak: *négyképpen* = négyszer, négyszeresen; *elsőképpen* = először stb. Példák:

Sok ezerképpen többet cselekedhetik Isten, hogysem az mit az mi okosságunk megfoghat. Zvon: Post. I:14. Fizess meg az mi ellenséginknek hétképpen: redde inimicis nostris septuplum. MA: Bibl. I:518. Kainért hétképpen áll az Isten bosszut: septuplum ultio dabitur de Cain. U. o. 5. — Az Istennek képe elsőképpen vagyon az lélekben, másodképpen vagyon az testben. Kom. Csipk: Woll. 67.

II. Szintén elavult eleinknek az a szokása, mely szerint e ragot igen gyakran ragasztották mellé knevekhez, mint a köv. példák mutatják:

El lehet gondolnotok, abban a szempillantásban minő képpen valék Dug:Szerecs. I:43. Soha halálosképpen nem vétközött. ÉrdyC. 352b. Halálosképen gyüölök. Pös: Igazs. 318. — Jelesképpen. ÉrdyC. 352b. ErsC. MA. — Barátságos kippen cselekedett urammal. LevT. I:226. Igen kegyelmes képpen tartá magát hozzája. Helt: Krón. 76. Szorgalmatos képpen: diligenter Helt: Uj Test. I:3. Ezek az igék hatalmasképpen rontják az Antichristus pápának vélekedését. Vallástétel (1713.). Dd. 3. Színesképen főrend magyaroknak mondja: nem vagyunk oka. Thaly: Adal. I:27. — *Csodálatosképpen és csodaképpen* stb.

Elválhatatlanképpen egyesült természetek. Zvon: Post. I:586. Kibeszélhetetlen képpen GKat: Titk. 40. Erdemetlenképpen Illyés: Pr. stb. — Te es légy megfezülttképpen NagyszC. 110. Nagy vidámképpen gyermekét felvevé RMK. II:38. Kemény képpen Born: Pr. 307. Juveniliter: ifjuképpen Calep. szót. Az Isten az változásokat igazgatja állandóképpen. MA: Bibl. I:577. «Egyenlőképpen: pariter, aequaliter» MA: Corp. Gram. 249.

Ma mindezekben részint az *-ül ül*, részint az *-n (-an en)* ragokat alkalmazzuk s ezekkel a *képpen* rag már a régiségben is váltakozik. V. ö. a mit Geleji ír már az ő observatiói közt: «A *képpen-t* sok helyeken eltávoztathatná ember. Mint: *tulajdonul egyenlőjül* etc. s nem kellene mondan *tulajdon képpen-t, egyenlő képpen-t, hasonló képpen-t.*» (Titk. 1116.) Az *-n* raggal való cserét látjuk egyazon mondaton belül a köv. példákban: «Nagy rettenetesen őket szaggatja, nagy rút undokképen őket szélllel hordozá» RMK. IV:185. «Vakmerőképpen és mérészen» Illyés: Pr. II:264. — Manap a *-kép* melléknévhez nagy ritkán járul. A következő példák ujkori forrásokból vannak véve, de az általánosabb nyelv szokás az *-ül* vagy *-n* ragokat kívánná meg bennök:

Ölte szokatlankép komor arcot hirtelen a nap. Czuczor I:82. Iszonyatosképen megharagutt érte. Ar: Toldi 2. én. Julcsa ma bálba készül retteneteskép. Ar: Élet. 74. (humoros régieskedés). Mi végtelen, az csonka nem lehet, annak, természeteskép, vége nincs. VajdaJ: Uj. költ. 84. Hosszas őrjöngés után az ember — bámulatosképen — el szokta feledni mit tett. BSzemle XXV:130. A gyermek szörnyű nagyképen megmosolygta magát reá. Nyr. VIII:230. (mesterkéltnyelvű mesében).

Gyakrabban csak azokat használjuk, melyeknek alapszava nem csak melléknévnek, hanem főnévnek is magyarázható, melyeket tehát az újabb nemzedékek nyelvérzéke könnyen csatolhatott az alábbi III. osztályba is. Ilyenek nevezetesen e névmási határozók: *akkép, ekkép, mikép, valamikép*; továbbá ezek: *főkép, kiváltkép* (hol ma a ragot főlösegesnek érezzük) *tulajdonkép, hasonlókép*. Mindezek ma inkább határozó szók, adverbiumok.

Mai használat: *essivus*.

A *-kép* ragnak azt az egy használatát, mely maiglan főmarradt, s a melyben mindig főnév az alapszó, legegyszerűbben ezzel

az elnevezéssel jellemezhetjük: *essivus*. A *kép*-ragos határozó azt fejezi ki, micsoda minőségben cselekszik az alany vagy szenvedő a tárgy a cselekvést: ez az óra örökségkép szállt rám = örökségül, örökség minőségében; örökségkép kaptam az órát stb. Itt tehát az *-ul ül* raggal egyértékű a *-kép* (v. ö. «Utána zsvány-kép lest hányni bokorbul, hát megől ráütni s rabbá tenni orvul» Ar: MO. 3:99.) és annyiban is különbözik az előbbi *-kép*-től, hogy első sorban nem módot, hanem állapotot jelöl. Nem is helyettesítésről van szó az ilyen határozókban, mint némelyek állítják (v. ö. Finály: Rokonért. Sz. 33.), hanem az alanyt vagy tárgyat ilyenkor besorozzuk valamely fogalom körébe, pl. fönt az órát az 'örökség' fogalomkörébe, vagy az inast a kocsisok közé, ha azt mondjuk, hogy «az inas kocsiskép hajtja a lovakat» = kocsisul hajtja, kocsisul szolgál, mint kocsis v. kocsis gyanánt szerepel. A *kép*-ragos kifejezésekben tehát nem egyszerű összehasonlításról van szó, mint a *ként* ragnál. Azért föltűnök pl. az ilyen mondatok, melyeket néha nyelvemlékeinkben találunk: Általhatotta eles tör keeppen ő szívét az ő atyjának tüzes szerelme. ÉrdyC. 510., 549. Bárány kepen kötöztetél, keserű kénra vitetél. GömC. 44. (v. ö. u. o. 145. Kötelekkel kötöztetni és mykepen az ártatlan bárány az áldozatra vitetni). Talám Lucretia keppen tött volna. Bogáthi Faz: Assz. (1577.) 42. e h. Lucretiaként, úgy mint Lucretia tette, megölte volna magát (holott amaz mai nyelvérzékünk szerint a. m. Lucretia lévén, Lucretia létére, als L., finnül: *Lucretia-na*). Viszont hibás a *ként* rag a köv. mondatokban, melyekhez hasonlókkal a mai hírlapi irányban elégszer találkozunk: «Ezt kötelelességként töled ohajtni szabad» Czuczor I:80. (helyesen: kötelelességkép, als pflicht, holott amaz a. m. wie eine pflicht). «Él, virül az ellen ijedelmeként, magasra nő s díszlik e hazában» az olajfa. Csiky: Oedip. Kolon.

A mai *-kép* tehát a m. *-ul ül*, sőt néha a. m. *gyanánt*, s megfelel a finn *-na* *essivus*nak, a latin *instar* nak stb. Emezt már Callepinus szótára így fordítja: *képpen*; és CzF. is azt mondják ragunkról a többi közt: «olyanféle minőségben, gyanánt által fölcserélhető (latinul *instar*), pl. mentségkép mondani vmit; ... parancskép, tanácskép mondani vmit [v. ö. alább a Komjáthiból id. példát], *instar* mandati, consilii.» — Ha végig nézünk az idézendő példákon, azt látjuk, hogy a régiekben még határozatlanabb, álta-

lánosabb a *-kép* jelentése, inkább a mai *módjára* megfelelője, s ez természetes, mert akkor még közelebb állt a rag az etymon jelentéséhez; de a mai példák már határozottan az *essivus* jelentését mutatják:

Monda az püspök olymint jövendőmondókeppen. ÉrdyC. 520. Szerzetes kepen nem élttem VirgC. 3. Pokloskeppen és bínéskeppen szidalmaztatál. ThewrC. 193. Ezt mondom tanács szerint, nem parancsolat kypen: hoc dico secundum intelligentiam, non secundum imperium. Komj: I. Kor. 7:6. Ezeket példa képpen vonám én magamra. Helt: Uj Test. t3. Annak felesége meddő képpen vala Hofgr: Gyűjt. 77. Az úristen az kegyelmeztők nemzetégi közzé helyhőztetött jövemény keppen. Frank: HasznK. előb. Rágalmazás keppen veszik. U. o. 114. E szükség szükségkép hozza magával, hogy... Ar: Shak. XIV:45. A főrend uj vívmányképen kezdé fogadni a nemzeti nyelv cultusát. Jók: Emlékb. Jós. felett. Az egeket kérte, hogy segítségképen tennék meg azt érte. Sár: Tromb. 254. Egy-másra ellenségkép néztek. SzászK: Ford. 133. Zsebébe tette az apai örökségkép' rá maradt kis gyertyát Népk. II:461. Most nagyváradi vagyok lakóképpen, de Debreczenben születtem (Nép.). Én is soká jártam mesterlegényképpen. (Nép; Vas m.) — Kin lehetetlenkeppen nem kell csodálni. ÉrdyC. 5716. = a mit nem kell csodálni lehetetlenség gyanánt, mintha lehetetlen volna.

Megesik néha az is, hogy a *kép*-ragos határozó nem az alanyra vagy tárgyra, hanem az állítmányra, a cselekvésre vonatkozik s ennek a módját határozza meg, noha főnév az alapszó; pl.

Egy ifjú rejtekből ő hozzá juta, paráznaságképpen vele vígadoza. RMK. II:85. Olymint firfiui viaskodás képpen állj ellene az ördögnek. ÉrsC. 275. Ha Kegyelmetek atyafiság képen nem akar segíteni. RMNy. IIb:97. Nem kétség-képen szól, hanem jelenti, hogy ki két s három mértékes volt. Pázm: Préd. 219. (jegyz.). Az vörsöngésről, melyet igyekszik köztök feddésképpen leszállítani. Zvon: Post. II:434. Gonoszt kíván másnak titokképpen. U. o. II:151. (v. ő. melléknévvel: titkosképpen MA: Scult 675.). Tíkozlásképpen elköltik a gazdagságokat. Ilyés: Pr. II:162. Egykorban kéremészképpen kért fél akó bort ajándékon Tört.-tár VII:109. (v. ő. «kéremény szerint: precario» MA. szót.). Kéréskép nem kértem. Lehr, Toldi 247. Jelt adván s vévén: egymásra rugaszkodnak, és mulatásképen kivégzik magokat a világból: per dar divertimento agli spettatori. Fal. 7. Ide látogatásképen jött s harmad nap mulva ágyba esett Kaz: Lev. II:99. A nagyobb elmék hatásának tanulmányképen magunkba szedése. Ar: Próz. 351. Muszájképen is kell egy szolgát fogadnom. Népk. II:412.

Ide tartoznak a következő kifejezések is, melyekben az alapszó személyragos: *voltaképpen, letteképpen, kellettéképpen, tehetteképpen*. Gyakrabban csak az első fordul elő: *voltaképpen* = a do-

lognak mivolta, lényege szerint; *kelleteképpen* = a szükséghez képest, a mennyire kell stb. Példák:

Állatja szerint és minden volta képpen ellenkednek egymással az mennyei dicsőség és az örök kárhozat, Lép: PTük. I:20., 21., 191. Geleji Titk. 1120. Mért is élek voltaképen nem tudom. Tóth K. 393. — «Semmi képen nem akarja megengedni; semmi lette képen el nem hitethettem» Gyarm: Nyelv. II:99. De az fiú semmi letteképpen el nem távozik onnét. Nyr. X:40. Meg akarta tudni, hogy mi lette képpen került ki a veszedelmet. Népk. III:323. (Tehát székely forrásokban. De Faludinál is 412. l. így: Szíve igaz minémüsége semmi löttképen el ne tűnjék előle.) — Királyságomnak kellete képpen való gyakorlása. Medgy: 6. Jaj. III:12. — Elmédet erre tehetteképpen reá törjed. Mikolai Heg: Tüz. Oszl. II:116.

17. *A -lag -leg-ragos határozók.*

P. Thewrewk E. a Nyr. VII. kötetében a *haslag*, *oldallag*-féle példákkal bebizonyítotttnak hiszi, hogy a *leg* eredetileg helyi értelmű. De abból, hogy ezek helyhatározók, még nem következik, hogy a rag is helyrag. Helyhatározók azért, mert az alapszó térfogalom neve; v. ö. ném. *rücklings* (mint *blindlings*), *stellenweise* stb., m. házanként stb., melyek helyhatározók, pedig módhatározó raggal; «Csaláék formán volt az eső = körülbelül Csaláékig, stb. V. ö. főleg az ilyeneket: *oldalasslag*, *mellesleg*, *helyesleg* = helyenként, melyekben — ha ragjok helyhatározó — nem volna értelme az *s* képzőnek. Ez oldalról tehát nem volna elég okunk elvetni az eddigi egyeztetéseket, melyek módot jelentő szónak tüntetik föl a *leg*-et:

Már Gyarmathi (Affin. 41.) összevetette a *lapp -laka*-val: *argeslaka* félőleg stb. Ebben követte Révai Gramm. III. r. («*lake* modus, mos, ratio; *paha-laka* pravo modo, *mainetes laka* inculpato modo») és mások. De van egy körülmény, mely utjában áll a m. *-leg* s az itt említett rokonnyelvi alakok egyezésének: az t. i., hogy ezek tudunkra sehol a többi ugarságban nem fordulnak elő, s így semmi sincs, a mi kétséssé tenné az eddigi föltevést, mely szerint a *lapp lake*, *lakke* stb. 'ratio, mos, conditio' az északi germán *lag*, svéd *lag* stb. 'ordnung, gewohnheit, art u. weise, manier' szó átvétele (l. Thomsen, Einfluss d. germ. spr.) — Más ugor magyarázatok szintén tarthatatlanoknak bizonyultak (l. M. Névragozás).

Merült föl azonban ragunkra nézve két olyan magyarázat is, mely nyelvünk körén belül maradt. Lássuk, nem elégítenek-e ki ezek inkább, mint az előbb említettek.

Az egyik P. Thewrewk Emilé. (Nyr. VII.) Ő abból, hogy «egy

és ugyanazon szerepben hol *lag leg*-gel, hol *lan len*-nel van képezve, pl. *virradólan*: *virradólag*, *futólan*: *futólag*, *egészlen*: *egészleg* — nem csak azt következteti, hogy «a *lan len* a *lag leg*-gel functióra nézve tökéletesen egy», hanem azt is, hogy eredetére nézve is «a kettő egy». Véleménye szerint «a kérdésben forgó képző eredetibb alakja, ha figyelembe vesszük, hogy *virradólan*, *futólan*, *érőlen*, *vágólan*, *ujolan*, *színűlen* mind a régiségé, nem *-lag leg*, hanem *-lan len*. A *-lan len*-hez később egy *g* járult, mely a magyarban szeret *n*-végű szavakhoz ragadni, pl. *rozmaríng*, *puszpáng*, *taláng*, *immáng* . . . Az e parasitikus *g* hozzájárultával keletkezett *-lang leng n*-je később kiveszett, s így lett *-lang leng*-ből *-lag leg*. A fejlődésnek ezt a menetét mutatják szerinte az ilyen népnyelvi példák: *megintelen*, *möginteleng*, *megéntleg*; *éppen*, *éppeng*, *éppég*; *immán*, *immáng*, *immág*; *osztán*, *osztáng*, *osztág*. Ennek a fejtegetésnek sok gyöngye pontja van. Mindjárt a kiindulás hibás, mert ha föltennők is, hogy a két rag egy, még nincs bebizonyítva az, hogy a *-lag* lett *-lan*-ból és nem megfordítva teszem *-lan* ebből: **-lagon* (v. ö. Abbú má nincs ojjan feleslegen. Nyr. IX:476). Abból ugyanis, hogy a *lan*-félék nagyobb része elavult, még nem is következik, hogy a *-lan* régiebb a *lag*-nál, annnyival kevésbbé, mert tényleg mind a kettőnek egyenlő régi története van irodalmi emlékeinkben, mind a kettőnek már az EhrC.-ben találjuk példáit (*egezlen* 24, *viradolan* 26: *kewzewsleg* 107, *vegesleg* 105, 106, 124). — Hogy functióra nézve «tökéletesen egy», az véleményem szerint egészen újkeltű fejlődés, analogia eredménye. Minthogy névszótökhöz egyazon jelentéssel járult *-lag* és *-lan*, újabban a *-lag*-ot néha ragos névszókhoz is tették, holott a régiség ilyenkor következetesen, mindig *lan*-t alkalmaz (*addeg-lan* BécsiC., *aratasig-lan* MünchC. stb. stb.) s ezzel határozottan a kettőnek egy-volta ellen bizonyít. Határozó alakhoz járuló *lag*-ot tudtomra először Gvadányinál találunk csak: *tovább-lag* VilágHist. 4. A többi — minők *általlag*, *megéntleg*, *magánlag* stb. — csak a legújabb népnyelvben s irodalomban merülnek föl. — Ugyanolyan analogiás hatás az alak tekintetében az, hogy az így támadt *meg-int(e)len* és *megéntleg* egymásrahatása szülte utólag a *meginteleng* alakot, ez tehát nem régi közvető alak amazok közt, a mint hogy nincs is semmi nyoma a régiségben. (Így keletkeztek pl. az *oldal-lag* és *oldalt*, *azonlag* és *azont* kölcsönhatásából ezek a háromszéki

alakok: *oldaltag*, *azontag* MNyszet. VI.343., 233 Így lett a *végtelen* és *véges lenvégig* összevarásából *végestelen végig*, l. Nyr. VII:545.) Ezzel elesik az a láncszem, melyet Thewrewk E. legerősebbnek tartott bizonyítékai láncolatában. — De van egy pozitív hangtani mozzanat is, mely ellene szól az ő egyeztetésének. Míg ugyanis a mélyhangu *-lan* s *magash. -len* használatában sehol semmi hangrendi ingadozást nem tapasztalunk, addig a *-lag* némely vidéken mély hangját megtartja magashangu tö után is, jelesen egy kifejezésben, melylyel gyakrabban találkozunk: «*Képlag* pest-vármegei szó e helyett: képmutatólag» Kassai: Szókönyv III. 112. I:36. «*Képlag*: hamis szívvel» Abaúj m. Nyr. III:521. (u. o. az *a* helyett rendszeren *á* van). «Jámborsággal és szelidséggel *képlak* ámitják vala a községet.» Erdélyi TörtTár. III:50.

Az utóbbi adatok CzF. ötlete mellett szólnak, kik szótárunk előbeszédében (139) azt vélik, hogy a *-lag leg* rag, melyben «a hasonlóság alapfogalma rejlik», «hasonló a székelyeknél divatos *lak*hoz, mely máskép *alak* (forma, kép); *hasonló-lag* = *hasonló-alak* = *hasonló-kép*». A *lak* szót ugyan nem tarthatjuk réginek, mert nyelvemlékeinkben sehol sem fordul elő, s talán úgy rövidült az *alak*-ból, hogy az *a*-t névelő számba vették (v. ö. *nap-, socrus*: vog *anip*, finn *anoppi*; ilyen a kecskeméti és somogyi *jándék*, *gyándék*, szék. *vándék* e h. *ajándék*; v. ö. még az *arany* e h. *a *zarany*, az *ászló* e h. *a zászló*, l. Az analogia hatásairól 8.). De az *alak* szó *a*-ja nem okoz nehézséget: **haló-alak *kép-alak* ép úgy rövidülhettek *haló-lag kép-lak kép-lag kép-leg*-gé, mint pl. *közben-eső hátul-eső* helyett mondjuk *közben-ső hátul-só*. A szóvégi *k*: *g*-féle lágyulásra sok példánk van; ilyenek *bádok*: *bádog*, *űszök*: *űszög*, *ridek*: *rideg*, *ütlek*: *ütleg*, *hőrcsök*: *hőrcsög*, *bürok*: *börög* Nyr. III:543, *tót válek*: *vályog* stb. Különben a *-lag* fölteendő *k*-jára nézve v. ö. még *váltóslak*: *altrinsecus* JordC. 7. ÉrdyC. 671b. és szék. *ódaltok* MNyszet. VI:343. e mellett: *ódaltag*, *oldallag*.

A mi a jelentést illeti, semmi sem áll útjában annak, hogy a *-lag alak*-ból származzék, mert láttuk, hogy a *haslag*-féle helyhatározók még nem czáfolhatják meg a *-lag*-nak módhatározó természetét. — Csak egy nehézség teszi e származtatást némileg kétesse, az t. i. hogy e szerint a *-lak -lag*-nak végén hiányzanék a tulajdonképi rövid viszonyrag, mely különben az ilyen aránylag

újabb eredetű (körülbelül az Árpádok korában keletkezett) teste-
sebb ragok végén mindig megvan, mert pl. *-be -kor -szer -kép* csak
későbbi rövidülések ezekből: *-belé, -koron, -szerén, v. -kort, szért,*
-képpen, melyeknek végén mindenütt látjuk az ősrégi egyszerű
casusragot. Azonban másrészt találunk már legrégibb nyelvemlé-
keinktől kezdve elegendő számú ragvesztett vagy ragtalan határo-
zót, melyeknek analogiájából magyarázhatjuk, hogy az *(a)lak* sem
vette föl a szóban forgó határozókban hátul az *-n* ragot, melyet itt
elvárhatnánk. Ilyen régi ragtalan határozók: *erőszak, fő-meredék,*
homlok, hanyatt-homlok, gyalog (MünchC. még *gyalogon*), *mezitláb*
(néhol még *mezét-lábbal*, pl. LevT. II:22), *jövet, menet, étszaka* stb.
Ezek közül különösen a sok *-ak, -ék, -lok, -log* végű módhatározó
analogiáját követhette a hasonló hangzású *(a)lak, -lag*.

A *-lag* rag részint az alánynak vagy tárgynak állapotát,
részint a cselekvés módját határozza meg (néha az állítás módját
is, pl. *valószínűleg, állítólag*). Leggyakrabban *-ó ő* képzős igenevek-
hez és *-s* képzős melléknemekhez szokott járulni; ritkábban más-
féle melléknemekhez, s még ritkábban főnevekhez és határozó
szókhoz. A mai népnyelv e ragot csak Erdélyben használja sűrűn,
azonfölül Göcsejben is élnek vele, egyebütt alig hallani.

1. Az igenevek *lag*-os alakja egyértékű az irodalmi nyelvben
inkább használt *-n*-ragu alakkal (*síróan, kérőn*) s ezzel együtt
közel áll az úgynev. határozó igenév jelentéséhez (*sírva, kérve*).

a) Állapothatározók pl. a következők:

Sírólag állottak szemei. MonIrók. XV:574. Nagy hirtelen annyí
gaz török rohana reánk kövekkel hajítólag. ErdTört. II:177. A spanyol
király már szintén halólag vagyon. Cserei: Krón. 274. Az fejedelem pedig
szinte halólag van. Kem: Élet. 145. Meghalólag az fegyverre borula:
moribundus in arma procubuit. Forró: Curt. 286. Ille in vulnere feræ
dentes moribundus quoque infixerat: az eb az vadnak sebében az fogait
még halólag is bele öltve tartja vala. Forró: Curt. 541. Midőn a tyúk az
ő tojásit üli, és már szintén csak kiköltőleg vannak [kikelő félben] Misk:
VKert. 363. Azt mondá [a fourier] hogy három compagnia érkezőleg van.
1761. «Hazánk» II:60. Dőlőleg levén a muzelmanok hatalma. Dayka. 41.
Kádas megszólítá kérőleg a vezért. Ar: MO. 4:39. Életem folyóján tört
sajkám evez; rajta utazólag vérző szívem ül. Bajza. I:61. Lomb karjai a
gyászfűzeknek feléd hívólag integetnek. Vajda: Kis. Költ. 233. — Az er-
délyi népnyelvből: «Hazájába menőleg. Vadászatba indulólag. A réten
futkosólag.» Gyarm: Nym. II:107. A teheny is omlólag van [elléshez közel]
Kriza. 471. Láttam én halottat, de ilyent soha sem, kinek az ő lába fel-
szökőleg álljon, kinek az ő karja ölelőleg álljon, kinek az ő szája csókoló-

lag álljon. (Udvarh.) NépkGy. III:67. «Hosszutűrőleg. Kardlapítólag (karddal lapítólag).» MNyszet VI:217. «Fel-se-vevőleg: nem bánva» 327. (Háromszék.)

b) Módhatározók a következők:

Futólag, mulólag Rév: Gramm. III. De mi van oly tiszta, mit az igrig nyelvek megkisebbitőleg illetni nem mernek? Sár: Tromb. 246. Hogy a tébolyra való hajlandóságot Learben mindjárt előszörre oly erősen és meggyőzőleg feltünteteti. Greg: Shak. 274. Neked, a ki árulólag felfedezted táborod titkait: you, that have so traitorously discovered the secrets of your army. Győry: Shak. XIII:248. Könnyűfőőleg: nem szorosan. Közletőleg: közbefogólag (Háromszék) MNyszet. VI:336. Csaponyólag (rézsutosan) mehetsz által az árkon [Szék., v. ö. csapinósan, csappanósan] Nyr. VIII:463. «Nyomólag: lassan, egyenletesen, erővel» (Csik) Nyr. X:238. (Több efféle példa Ny. VII:535.)

Telhetőleg: telhető módon, telhetőképpen. Tőlem kitelhetőleg. CzF. «*Elgondolhatólag* a. m. ez: a mint el lehet gondolni.» Barna: Egy szav. a nyelvuj. ügy. 56. Mennyit árult belőlők, és mik vannak még el nem kelhetőleg nála? Kaz: Lev. I:9. Szömmelláthatólag megbizonyítom, hogy a Kutyafejűt legyőztem. Kriza. 448. Kézügyön v. készen kaphatólag tartani vmit. MNyszet. VI:334.

2. Az -s-képzős melléknevekhez már ősidők óta szeretett járulni a módhatározó -lag *leg* (ilyenkor ritkán állapothatározó); ezt fogjuk látni alább a hely- és időjelentésű példákából, s ezt bizonyítja az is, hogy a legtöbb régiséget őrző göcseji és székely nyelvjáráásokban ma is így fordul elő leggyakrabban. A régiebb írónál többször az *elegyesleg, fölösleg, maiaknál leginkább a melleseleg* fordul elő.

Mindeniket ketté-kettévágá és egymás [ellen?] váltóslak tevé: contra se altrinsecus posuit JordC. 7. Kerekeket vas frészökkal, kik egymás ellen váltóslak forognának. ErdyC. 671b. Az Isten anya szent egyházában az jók és gonoszok elegyesleg vagynak. MA: Scult. 202. Egyelesleg, egyvelesleg. Fal. 2.663. A fönnebbieken teljesleg számba van véve főszavaink minden neme. Id. SzászK. MNytud. II:179. Te nem vagy ám teljesleg bolond. Greg: Shak. IX:32. (Telesleg tele ruhával. FNót. Pok. 60.) Ez az én Minkám tán fölösleg is jó, azért rossz. KovácsP: Fars. kal. 70. Melleseleg olt fát, burgonyát kapál, hizlal malaczkát, csak könyvet nem olvas. Ar: Bolond Ist. — Göcsejben rendszerint s-képzős melléknevekhez teszik e ragot: «daraboslag = egy részt, pl. daraboslag szíép, daraboslag silány a vetis, különösleg = különösen, kiváltkép magánoslag = magánosan, egészleg = egészen, felesleg = feles számmal, pl. disznót, aszt tartunk felesleg». Budenz-Album 162. — Székely példák: Hol a hazugságot mérték ökemeinek köblösleg osztogatták. Népk. III:305. Többesleg: a mi nincs egyesleg Kriza 521. Vékáslag mérték a régi ezüsthuzast: vékaszámra. Nyr. V:175. — Lőrincz K. a következőket közli Háromszékből MNyszet VI:225. «Szám- és mértékmódját az s

melléknévi képzőhöz járuló -lag, -leg határozó raggal szokás jelölni, például: vékáslag (vékával, vékánként), pároslag v. párjával, fősleg v. fősül (főnként a káposztáról) tövesleg v. tösleg (tövenként is értődik s tövestül is), végesleg (végszámra), csomóslag, egyesleg, kettesleg, négyesleg (kettőt, négyet egybevéve, kettejével, négyével), teljesleg (teljesen) csősleg, (törökbuza csőket számítva), tetésleg, vegyesleg, félésleg, visszáslag, felesleg (fálás-lag = félénként). Megjegyzem, hogy a -slag, -sleg úgy hangzik: *zslag, zsleg.*» («Felemáslag: fele egy-, fele más-félét» u. o. 325.)—Több más efféle példa: Nyr. VII:538—9.

3. Az -ú ü képzőjü melléknevekből részint állapotot, részint módot jelentő határozók:

A sajtó tetteleg felszabadítottatott, a népvezetők sajátkezüleg nyomtat-tak ki a pesti 12 pontot. Jók: MSalon 1884. 581. Önmunkásságra nevelő eszköz marad a matematika, ha azt a tanítvány sajátkezüleg dolgozza. Brassai: BSzemle 1874. V:403. Részes vagy te is a dologban? Néminémüleg. Shak: II:212. (V. ö. Némileg megigazítani az eddigi véleményyt, vagy legalább figyelmet gerjeszteni. TudTár. Lit. 1838. IV:216.) — Székely példák: «Félszántulag: csaponósan, rézsút; mondják így is: kétszántulag» Kriza 498. Vezette maga után a lovat, s azonmódulag el gyalogoltak a pópa feleségeihez. Népk. III:417. Szegénymódulag élni. Jómódulag (ügy-szólván) nem is alkudtunk, s megvolt a vásár. (Háromszék.) MNyszet VI:341. «Nagyrét v. nagyrétbe v. nagyrétüleg fogni» 342. — Több ilyen példa Nyr. VII:539.

Íde tartoznak jelentésöknél fogva a következők is: Olyan bőr ruha, a melynek galléra két-felé hasítva a hátán fecske-farka formálag [= -formájulag] lebocsáttatik Bod:Pol. 5. Micsoda formálag érezné magát. Gvad: Hist. 19. Olyan formálag viselte magát. Gyarm: Nym. II:94. «Kétkézrüd: kétkézleg fogható cseberrüd, kettős» (Háromszék) MNyszet VI:334. A vásznat kétszélleg összefogni: két szélét egybeillesztve (Kapnik) Ny. II:235. Könnyűszörleg Nyr. V:175. (Udvarhely; v. ö. jószérüleg v. jórendin, Háromsz. MNyszet. VI:333. — Könnyüleg: facile SI. Megesik, hogy barátink ellen könnyüleg panaszkodunk: Nous nous plaignons quelquefois légèrement de nos amis. Oft beklagen wir uns nur leichthin. Kaz: Roch. 70. v. ö. könnyedleg.) A földhöz ütven magát szörnyüleg, megdöglött. 1760. «Hazánk» 1884. 375.

4. Az -i képzős melléknevekből rendszerint csak módhatározók (mint már az eddigiekből láttuk, Brassai 309. l. jegyz. nagyot tévedt, mikor azt állította, hogy a -leg a melléknevek közül «mondhatni, csak azokhoz járul, melyek nevekből -i képzővel vannak alkotva», ámbár azt meg kell neki engednünk, hogy «a lag leg hasonlító rag, még pedig legalsóbb, mintegy közeledő fokát jeleli a hasonlóságnak, s e szerint közel rokonsága van az i képzővel»):

Nem tettem-e így emberileg szebbet. Ar: MO. 3:130. Idomilag is tehát kikerekedik az eposeyculus körrajza. Ar: Próz. 72. Míg családi léte

vagyoniilag biztosítva nincs. 479. Emelkedik Szalonta óriásilag. Ar: Élet. 87. Hogy szakilag kiművelhesse magát. KeményZs.Élet s ir. 87. E pongyolaság és laposság ellen kelt síkra Kazinczy tanilag úgy, mint gyakorlatilag. Szász: Széch. 51. Fölvezette a rezsedenczia palotáiba s ott urilag elfogadta. NépkGy. VII:538. (Valódílag Pet. Ny. VII:538. Kérdé nagybátyám az orvost kíváncsílág. Oberny: Besz. 15.) — *Levéllileg, szóbelileg, rendkívülileg* stbeff. e h. levélben, szóval, rendkívül — megrovandó kifejezés, melyek a német *brieflich, mündlich, ausserordentlich* stb. hatása alatt keletkeztek, csakis azért, mert ezek egyúttal a magyar *levéli, szóbeli, rendkívüli* melléneveknek is megfelelnek. (Még ilyent is olvasunk: «*Rendkívüleg* el van foglalva» írja Eresey, Ar: Élet. 146. Hasonló körmönfont képzések: *felüleg, felüleges, felülegesen, körülbelüleges*, l. Budenz-Album 66, jegyz. «*Felüleges*»-t ír még Brassai is 388.)

5. Más mellénevekből (köztük melléknévi névmásokból is: azonlag, annyilag, v. ö. 4. néminemüleg, némileg):

«Ujból v. ujlág v. ujolág» MNyszet VI:353. (v. ö. Nyr. VII:538. régente így is: *ujulag, ujulan*, l. a *-lan len* ragnál). Egészleg 225., 237. (Göcsejben is.) «*nyilág*: *-nyira*, pl. karomnyilag foly a csorgó vize (de inkább *-nlag*-nak ejtik)» 343. *Annyi*-lag: olyképpen 316. Azonlag = azont-úgy 233. (mindezek Háromszékből.) — Könnyedleg Kaz: Munk. VIII:132. A szép száj élességből húzódván kisedleg félre: ein schöner mund, der sich ein wenig spöttisch verzieht. Kaz: Em. 13. A kereszténység ellenben azoknak békés türesére [tanította őket] s főleg mások szenvedéseinek enyhítésére. TudTár. 1838. IV:132. A görögök előtt sajátlag eszmetant nem ismerünk. Athenaeum 1842. II:371. Hősleg: hősül Pet. (Nyr. VII:536. «hős» melléknévnek véve.) Közleg ismeretes [általánosan ismeretes] Greg: Shak. 37. 74. Berthold hitt bennök, Lile hasonlag Belényesi, BSzemle XXV:119. (l. Nyr. VIII:535.).

6. Néha főnevekhez is járul *lag leg*, s ezen nincs mit csodálni, hisz a *-kép* rag, mely amahhoz oly közel áll, szintén közönséges mint főnévi rag (ma majdnem kizárólag így használjuk). A *lag*-nak ilyen használatát hibáztatták, először Brassai 390. (u. o. 391. *aránylag* helyett azt írja: arányosan kevés . . .); azonban ő maga megczáfolja magát, mikor pl. azt írja: «Ha javítunk, javítsunk valóban, ne csak színleg». BSzemle 1874. V:367. Már P. Thewrewk E. idézte Nyr. VII:536. a mai népnyelv alakjait, melyek eléggé bizonyítják, hogy lehetséges főnevekből is *-leg*-es határozókat képezni. Legrégibb ilyen kifejezés, mint láttuk, képleg. Ehhez jelentésre nézve legközelebb jár színleg: Színleg fölvidámul, DélibH. 105. — Más példák:

«Agy lag vagy agyon varrni: két szél vásznat összevarrni». Kriza 491. Hosszára tedd a karókat az ösvényen, ne keresztleg. (Kapnik) Ny. II:183. (Olyanformálag, kétkézleg, kétszélleg, könnyűszörleg: l. fönt;

hátlag, haslag, oldallag: l. alább.) — Litta gróf szokatlan szorgalommal és aránylag csekély alapnál fogva csodálandó állhatatossággal folytatja történetét. TudTár. 1838. Lit. IV:202. Pallas bőszavúbb, aránylag sokat beszél. Ar: Próz. 157. Viszonylag. — Franciaország Mantua és az Etsch linea elfoglaltatása által egész Olaszországot tettleg Galliához vonná. TudTár. 1835. VII:138. A veszélyt nem másra játszani át az igazság, de kiállani tettleg. Ar: Arist. III:19. Tényleg. Innen: tettleges, tettlegesség, tényleges. (A tényleges vallás. Athenaeum 1842. II:371.) Nem tudom, ha sejtí e már részleg a türelmes olvasó. Ar: Próz. 42. — Így még: esetleg, esetleges, kezdetleges.

7. Az eddigiek tisztán állapot- és módhatározók; de vannak olyanok is, melyekben hely- vagy időviszony van módhatározás gyanánt kifejezve, ép úgy mint pl. a *helyenként, óránként*-féle határozókban vagy ilyenekben: *hosszan, hosszasan*; és pl. az idézendő *helyesleg, közöslég* csakugyan a. m. helyenként, közönként.

a) Helyi jelentéssel mindenekelőtt a következő hármat kell említenünk: «Haslag: hason, csúszni, feküdni. Hátlag: hanyatt». (Háromszék) MNyszet VI:330. Oldallag, ebben: ódallagos 343. (v. ö. alább: oldalaslag). — A többi mind a melléknévképző -s közbevetésével van alakítva, s ez is mutatja, hogy a nyelv itt a helyet a cselekvésnek módja gyanánt appericiálja:

Közöslég [közbe-közbe, befele] NagyszC. 57. Az arany fonalakból szőnek közöslég a kék selyem, veres és fehér selyem közzé. MA: Bibl. I:85. Helyesleg: per loca, Káldi: Bibl. Math. 24:7. Kr. Helyesleg szedegetvén belőlek: sparsim carpentes. Mon: Apol. 288., 418. Helyesleg helyesleg: hic et ibi u. o. 428. Kr. A szél épen szemben fuván a regimentekkel, oldalaslag fordítá Hajszer őket. Cserei: Hist. 200. «Ódaloslag v. ódalt v. ódalról; körösleg; mellesleg» (Háromszék) MNyszet. VI:225. Körösleg minden szomszédod gyűlöl. Ar: Arist. II:363., III:67. (Aranyánál többször is, l. Nyr. VII:538. Vörösmartynál is «A rom» 8. és 345. v.) A vádló szereti épen mellesleg állani a határtalannal. Gyarm: Nym. II:80.

b) Az időre vonatkozók közül a régi példák szintén közvető s-sel:

Közöslég: interdum EhrC. 107. Végesleg: finaliter [végre] EhrC. 105., 106., 124. SándC. 20. — Azt mondja az ősz embör a harmadik nap viradólag. Kriza 454. Szombatra viradólag a varga nagy zajt hall. Nyr. V:469. A sarkantyú-utczába bemenőleg egy trágyadomb rontja régi időktől fogva a levegőt. (Udvarhely) BpHirlap. 1884. 228:5. — Nem szerelek terveimről előleg hosszasan beszélni. Nagy Ig: Tisztuj. I:9. Utólag (előleges, utólagos). Adatok gyűjteményével bírván, és ezt a czimzett szerzetesek értesítése után jelenleg is szaporítván. TudTár. 1839. 128. A költők mailag [v. ö. maiglan] is azt mondják: feljött a nap.. Greg: Shak. 82. (V. ö. még alább: estelleg.)

8. Néha, de ritkán, kész határozóhoz járul ragunk (míg pl. a *-lan len* ragot, mint látni fogjuk, ősidők óta használták így):

Akár külön, akár összeleg szólottál. Matkó: BCsák. 308., 95., 377. (Nyr. II:221.) talán az egyveleg analogiájára, mely egyébiránt maga is így keletkezhett: egyvel-leg. Összekötötte továbblag a nemes szívet is. Gvad: Hist. 4. Átallag: keresztül, átlag (Háromszék) MNyszet. VI:316. Megéntleg 237. «Estelleg, estendón = este felé.» (Székely) Nyr. II:39. Magánlag: magános uton, magános minőségben. CzF. «Válaszát nem közölhetjük. Magánlag szívesen adok fölvilágosítást.» Tanár. Közl. XIV:592. — Közbenjáró s-sel (v. ö. a 7-ik pontbelieket s hozzájuk az ilyeneket: telides-tele, véges-végig): Belesleg-belé Fal: UE. (Nyr. VII:540.)

Viszont a *lag leg*-végű határozók néha magok is önálló névszókká válnak s mint ilyenek további ragokat s képzőket vesznek föl. Pl. fölösleg, 'überflüssig, überfluss', s innen aztán: Abbul má nincs ojjan feleslegen. Nyr. IX:476. és fölösleges. — Bővebben van tárgyalva e jelenség. Nyr. VII:540. és «Önállósított határozók» Budenz-Album 65.

18. A *-lan -len*-ragos határozók.

«Affirmationem notat in re intensius exprimenda: *estiglen, holtomiglan, pediglen*, — *virradólan ipso diluculo*,» így szól Révai grammatikája kinyomatlan III. részében; eredetét pedig úgy képzei e ragnak, hogy a *-len* eredetileg melléknév, mely a *lesz* ige *levő* igenevének összerántott **lé* alakjától származik. CzF. az *el*, *fort* szócskából s az *-en* ragból szerkeszti össze a *-lan len*-t, úgy hogy «értelme: bizonyos idő- vagy tér- vagy számbeli határon túl, túl van».¹⁾

Több figyelmet érdemel az a sejtélem, melyet Budenz nyilvánít NyK. III:459. A cseremiszbén ugyanis van egy enklitikus *la*, mely «a már lativusi vagy ablativusi ragok által kifejezett hova- vagy honnét-féle irányt jelentő szókhoz járulván, mintegy az irány folytatólágosságát jelöli [pl. *jotpek-la* észak felé, *küškö-la* föl felé, *ülöt-la* alulról; *jot-pek*, *küš-kö*, *ülöt* már a. m. északra, föl, alulról] s némileg hasonlítható a m. *felé*-hez ilyenekben: arra felé, föl felé (csak hogy mi nem mondhatjuk ezt is: alól-felé, hazulról felé), vagy az *el*-hez: el aljáiglan; tökéletesen hasonlít pedig a finn *päin*-hez, mely úgy lativusi, mint ablativusi irányjelentők után állhat, p. o. *edes-päin* előre-felé, ezentúl [fort-an], *alahalta-päin* alulról. Meglehet a m. *ig-lan*-ban ennek a *la*-

¹⁾ V. ö. «A *-lan len* képző befoglalólag jeleli a határt, pl. Mind *pokol-ig-lan* lealáztatol (MünchC.), azaz egészen le a pokolba. Így ez: egyiglen elvesztek e harczban, azt jelenti, hogy egy sem maradt élve; holott ez: egyig levágták, azt teszi, hogy még egy megmaradt». MNyRendsz. 125. §. — «Egész az utolsó házig leégett a falu, t. i. csak az utolsó maradt meg. Egész az utolsó háziglan leégett a falu, t. i. egy sem maradt meg». Szvor. 113. §. — Ennek a megkülönböztetésnek semmi való alapja nincsen.

nak megfelelőjét láthatjuk, s jóformán nem más mint a [cseremisiz] dativusi *lan* ragtalan alapszava. A cser. *la* talán csak idővel vált ragtalanná, s ép úgy lativusi ragja lehetett eredetileg, mint pl. a cser. *vele* „-hoz, mellé” névutónak, melyben ma szintén nem látszik casusrag. E mellett szólnak azok a megfelelő alakok, melyeket a vogul nyelvjárásokból idézhetünk, s melyekben szintén kész lativusokhoz járul a *l'e, l'* elem; pl. ész.-vog. *kot-e* hová: *kotä-l'e* hová, merre, *kosäi, kosä* sokáig: *kosä-l'e* sokáiglan stb. (Hunf: Vog. monda 147); kondai vog. *χote* hová: *χotä-l'* (hova felé-nek fordítja Hunf.), *ele* elé, elő: *elä-l'* előre, elő felé, *jole* alá: *jolä-l'* alának, alá felé stb. Az északi vogul megőrzött *e* véghangja azt sejteti, hogy itt lativusi rag lappang, s hogy e nyomós kifejezésekben eredetileg a lativus kétszer volt kifejezve, ép úgy mint pl. a m. hátra-felé, alá-felé, soká-ig-féle határozókban. — Így foghatjuk föl a magyar *-lan-feléket* is, melyekben nyelvelméink is leggyakrabban *-ig-végű* terminativusokhoz ragasztják a *-lan-t*: *éféliglen* EhrC., *ideiglen* BécsiC. stb. *Evigleen* WinkC. 121., *kedyghleen* ÉrsC. 447. még a hosszú magánhangzóban sejtetik az irányragot, melyhez az *-n* rag úgy járulhatott fölöslegül, mint pl. ezekben: *szinté-n, gyakortä-n* (l. MKszók I. 93), *estigen, ettölen* (l. az *-ig, -től* ragok tárgyalását), *hogyan, immáron* stb. Mikor aztán a *-lan len*-nek lativ értéke elhomályosult s az egész csak nyomósító elemnek látszott, más határozókhoz is járult, először valószínűleg a honnan-félékhez: *innetlen, onnatlan* EhrC. (mint a cseremisiz *-la*, a finn *päin* helyhatározókban és *asti* időhatározókban: *siihen asti* addig, *siitä asti* az óta; v. ö. még ném. *an* egyrészt ilyenekben: *bis an* . . , *vor-an fort-an*, másrészt: *von* . . *an*); később aztán másféle határozók is követték a példát: *tegetlen* stb.

Azon szóalakok közül, melyekben a *-lan len* ragtalan név-szóhoz járul, codexeinkben s a XVI. század nyomtatványjaiban még csak kettő fordul elő: *virradólan* és *egészlen*. Ezek pedig lativusoknak is érthetők: az első a. m. virradóra, a virradatig terjedő időben, a másik a. m. végig, mintegy „egész, egészre”, v. ö. *félíg* és *részre*, melyek szintolyan fok- vagy mértékhatározók. Azonban *virradólan, egészlen* később — midőn a *-lan len* különben is túlment a lativusi használaton — könnyen válhattak a nyelvérzékre nézve módhatározókká, egyrészt mert ezt jelentésük is megengedte (virradva, egészen), másrészt mert hangzásukra nézve hasonlítot-

tak mind a *virradóan*, egészen, mind pedig a *futólag*, végesleg-féle módhatározókhoz. Így érthetjük meg azt, hogy később a töszókhoz járuló *-lan len* egyáltalában módhatározó értékkel jelenik meg. A legrégibb ilyen példákat csak a XVII. század elejéről lehet idézni: képmutatólan MA : SB. 310. és érőlen Pázm : Kal. és Préd. (Az *ujolan*, melyet Thewrewk E. a DebrC.-ből idéz, így olvasandó *ujólan*, mert több régi írónál *ujulan* is előfordúl, tehát az *-úl* ragos **ujúl* pleon. alakja. V. ö. még «szinülen vagy szinüleg: superficialiter» GKat: Gramm. és *szinül* JordC. ÉdyC., 1. fönn *-ul ül*. *Ujólan* csak később vált ezzé: *ujolan*. *Ujolah*, *szinüleg* analógiás képzések.)

1. Kész határozók közül rendszerint *ig*-raguakhoz járul a *-lan len* rag, másfélekéhez csak nagy ritkán. Pl.

Bikkfa középiglen: ad medios fagos EhrC. 42. Babiloniába vitele-tiglen. MünchC. 17. Abel vérétől fogván Zachariasnak véréiglen Barachias fiáéiglen: a sanguine Abel usque ad sanguinem Zachariae, filii Barahiae. U. o. 58. Életének végéiglen és mártiromságáiglen. CornC. 7. Sok esztendeiglen. CzechC. 38. Féliglen. TudGyűjt. 1818. IX:68. Maiglan; holtomiglan holtodiglan; míglen stb. (Sok példa Nyr. VII:541.)

Méglen. MünchC. 184. Isméglen, ismétlen. Pediglen. — Aliglan. KisfS: BoldSz. 118. dal. — Osztándiglan. Nyr. V:474.

Vagyonk egyetlén-be [= együtt-len-ben]: sumus simul. EhrC. 12. Mennének egyetlénben 13. stb. Innétlen: inde 86., 113. onnatlan: inde 37., 138. Tegetlen, nuper NádorC. «neulich» Adámi: Sprachkunst (1763) 96. Inkábblan. MA: Gramm. Viszontaglan. Bíró: Micae 282. (Kr.) «Környösleg, köröslen, környetlen» [*környett-len?] Kassai: Szókönyv. Megintlen, megintlen (Göcsej) Nyr. I:374. Tehátlan. Gyulai: Vén szin. IV. A mint szemét nyitja, a mintlen csak ébred . . Liszny: Uj Palócz D. 5.

2. Régi íróink gyakran teszik ragunkat az *-ó ő* képzős ige-névhez (v. ö. a *-lah* ragot). Pl.

Bejtfő szeredára viradólan: in nocte ante diem cinerum. EhrC. 26. (Virradólan DebrC., viradólan Tel: Evang. III:509. stb. stb.) Az róka hányra az eselt, és ide s tova evez farkával, midőn az lesre vészik, és érőlen viselik. Pázm. Kal. 151. Közel jár, sőt mindenütt érőlen visel a halál. Pázm: Préd. 1118. Ihon én szinte ki-mulóban vagyok. Pázm: Préd. 543. Parancsolja az irasoknak olvasat, azt-is nem immel, ámmal, sem elmulolan de nagy szorgalmatossággal. MNyl: Irt. 40. Valamit írtam, haragossan, finnyázólan megveted. Veres: HitM. 20. A miatt békességben maradásnak bátorságos partyára chak ki-lepölen vagytok Veres: Lev. 2. Meg-általkodólan, a' magátúl gondolt értelemben megmarad Veres: Lev. 114. Szórúl szóra, oly egygyezőlen valónak fordítva, mint-ha chak egy ember munkája lett volna 155. Háborgólan chak azt fújják, őket mint feddötték . . 173. A' vénségnek terhe megkezdett nyomnia bennünk, szintén el-hunyólan szemünk GKat: Válts. II:1157.

Énnékem ez könyvemet többiretsak mint egy futólán [sic] kellett irnom
 Megy: Dial. el. A csontokat láthatólan megemésztő keserűség Megy:
 3 Jaj. I:6. Tapasztalhatólan II:21. Leesőlen Prág: Serk. 1008. (Kr.)

3. Más melléknevekkel:

Egészlen: integre EhrC. 24. Az szivességnek tisztóssége egészlen
 megmarada . . . a pecsétök egészlen megmaradanak. NagyszC. 219. Egész-
 len égő áldozat Kár: Bibl. I:88. — Három ezer lovagh, s egyelesen gya-
 logh, vala segítségére. Liszti: Mars. 45. — Köröslén környül: circumeirca
 undique MA. Feier ruhakba mind köröslén körül be földőztetik Mel:
 SzJán. 107. Környöslén körül GKat: Titk. 314.

— ent
 — nként

19. Az *-ért*-ragos határozók.

Az *-ért* ragnak eredete.

Önálló használatban az irodalmi nyelv még ma is ismeri ezen teljesebb alakját: *érött*: *éröttem*, *érötted* stb. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint *közt* és *között*, s nyilván kéttagú volt eredetileg olyankor is, mikor ragnak használták. Erre történeti adataink is vannak: *Meret num eneyc* HB. olvasd: *mérött* = *mért*, *miért*. *Azeret* örüljön a keresztyén DebrC. 132. stb. (l. MNévragozás 70.) — A ragnak megszokottabb kiejtése mai napság ez: *-ér* (Dunán túl MNyszet. V. 107., és egyebütt is). Innen van, hogy ez az alak már az irodalomban is föl-fölmerül. — Másféle rövidülés történt a keleti székelységben s az őrségi és göcseji nyelvjárásban, t. i. az *r* kiesése; pl. *mét*, *azét*, *miétt*, *mett* (székely és csángó példák); *métt*, *mét*, *ajét*, *ajütt* (azért), *buzájütt*, *szekerétt* (örs. s göcs. példák). Az *-ér* alakot az alföldi s a palócz kiejtés puszta *é*-vé rövidíti: *azé*, *forinté*, *péziyé* stb.

Az *-ért* rag ma legtöbbször cél- és okhatározó, de mind a kettő, részint közvetlen, részint az 'érdek' jelentésen át — evvel együtt — a 'helyettesítés' és 'csere' alapjelentésből fejlődött. Csere jelölésére még ma is általános használatú az *-ért* rag; helyettesítést ma ugyan ritkán jelent, de nyelvemlékeinkben határozottan előfordul — s nem ritkán — ebben a jelentésben is, pl. Hallván, hogy Archelaus uralkodnék az ő atyjáért Heródesért Pázm: Préd. 169. sat. — Helyeselnünk kell tehát Budenz eljárását, ki mind a háromszor, mikor származtatta e szót, a «helyett» etymont tulajdonította neki, s a mi az *érött*-nek (locativusi) *tt*-je előtt van, helyet jelentő főnévnek tartotta. Először a MNyszetben (IV:424.) foglalkozott vele s ott a török *jer* 'hely' főnévvel egyeztette, melyből a törökség is képez ilyen viszonyzófélekét: *jerine* helyébe, *jerinde*, *jeride* helyette, érte. (Ezt az egyeztetést ismételte aztán

Vámbergy.) Másodszor a «Szóegyezések» 791. cikkében, mely így hangzik: «*érett, ért (érettem pro me, helyettem): cseremisiz vereč, verečen, cserH. [hegyi-es.] väreš helyett, ért, loco; ver, cserH. vār hely.*»¹⁾ De az északi ugor nyelvekben is kínálkozik egy-egy egészen megfelelő kifejezés, nevezetesen a lapp, osztják és vogul nyelvekben. A finnmarki lappságban *varas, varast* (-s, -st az inessivus ragja) a. m. -ért, pl. *im ječčam varas läm ostam dam* nem magamért vettem azt. (NyK. V:331.) Az orosz-lapp nyelvjárásban is *vāras* -ért, végett, miatt. (XVII:13.) Hasonló viszonyzó van még az északi osztjákban: *vor-na* (-na locativus-rag) a. m. -ért, végett; pl. *Ojanget sidet, madet vožatljajit veškat ver vor-na, li vor-el-na turum nubit ull* Máté 5:10. Bódogok kik üldözetet szenvednek igazság-ért, mert övék [oszt. 'ő értők van'] mennyeknek országa MünchC. (Más példák NyK. XVII:139., 141. Találunk egy ezzel rokonnak látszó, helyett' jelentésű szót is u. o. 144.: A maga fiát horgásztá föl *tom xoј oroñ-na* amaz ember helyett.²⁾ Végre a loszvai vogul nyelvjárásban is megvan ugyanaz a viszonyzó, csak hogy kopott alakban: «*mār voar*: wo-für, za-što», l. Nyr. XVI:73. — Ezek az egyező adatok nagyon valószínűvé teszik azt a föltevést, hogy már az ugor alapnyelvben volt egy helyet jelentő **ver-* szónak, helyett, -ért' jelentésben használt locativusa, s hogy ennek utódja a mi -ért ragunk. Ezt a magyarázatot az idézett kifejezéseknek föltűnő funkcióbeli egyezése sokkal valószínűbbé teszi, mint a minő Budenznek legújabb magyarázata (MUGor Szótár 866. sz.), mely szerint ragunknak alapszava azonos volna az osztják *jir, ir*, seite' gränze, gegend', vogul *jer, jēr*, richtung, gegend', finn *järke* -ordo, eries' szókkal. Ezeknek a nincs viszonyzó-féle származékuk.

Helyettesítést, cserét és érdeket jelentő (állapothatározó)-ért.

1. A helyettesítést jelentő -ért teljesen egyértékű a *helyett* névutóval, úgy hogy emezt használnók pl. a következő régi mondatokban az -ért helyén:

¹⁾ Hogy a cser. biblia dialektusában *väreš* 'helyett', ellenben *vereč* -végett, -ért, -ról' (NyK. III:457), az differenciálás eredménye lehet.

²⁾ De evvel föltűnőleg egyezik a kazáni tartár *ur(i)-in-da* 'helyette' stb.

³⁾ Az -ért rag használatáról adatgyűjteményeket állítottak össze Szilasi. (Nyr. III:248.) és Könnye (XIII. 263.) Néhány példánk tőlük való.

Képöket ő érettök tisztolni [a szentek helyett képöket tisztelni] ÉrdyC. 538b. Nem igyekezném az bizonyosokért bizontalanokra: neque ego incerta pro certis captarem. Decsi: SallC. 15. Hallván, hogy Archelaus országlana Judeában Herodesért ő atyjáért, [József] félelem oda menni: audiens, quia A. regnaret pro Herode patre suo. MünchC. Máté 2:22. Hallván, hogy Archelaus uralkodnék az ő atyjáért Herodesért, fele oda menni. Pázm: Préd. 169.

A *vesz* ige mellett a régiek gyakran használják ilyen értelemben: vmi helyett v. gyanánt venni, mondani; itt essivusi jelentést vesz föl a rag, de ebben a latin kifejezés hatását is láthatjuk: *aliquid pro certo sumere* stb. Pl. Boldog ember kit bűnös emberért nem vészen az úristen. Sylv: UT. II:8. Az job kéz az erőért és birodalomért vétetik hasonlatosság szerint. Fél: Tan. 279. (Igy u. o. 40.) Az írásban gyakorta bizonyos szám vétetik bizonytalanért. MA: Bibl. I:132. (MA: Scult. 39.) Az aczél vétetik akármí fegyvernek neméért. Bod: Lex. 19. — V. ö. még: Semmiért vevé ez egyre ereszteti ő kezét: pro nihilo duxit in unum Mardocheum mittere manus suas. BécsiC. 55.

De már teljességgel nem idegenszerű az *-ért*-nek ugyan olyan essivusi használata a következő kifejezésben, mely már a cserét jelentőkkkel érintkezik: Az bakpa [batka], kit kegy[elmed] el nem akar venni, hanem négyével egy krajczárért... ketteivel egy pénzért vegye el. RMNv. IIIb:32. = egy pénzben, egy pénz értékében, egy pénz helyett.

Maiglan is helyettesítést jelent ragunk ezekben a szólásokban: *vkiért fizet, vkiért felel, felelős, kezeskedik, jól áll* (ha tárgyra vonatkozik a felelősség v. kezesség, a szabályszerű kifejezés ez volna; vmiről v. vmi felől felel v. kezeskedik, de átviszik ezekre is a személyes szerkezetet). Pl.

És maga után Péterért fizette Christus, úgy mint az apostoli cseledek fejéért. Pázm: LuthV. 345. Ha te valakitől nagy summa pénzt vennél fel kölcsön, és aztán más fizetné meg érteded. Kulcs: Vetek. 55. — Én ő érette kezes löttem. VirgC. 57. Te is király vagy, gyöngé és erős, tanácsadód az érted felelős. Gyulai: Költ. 274. «Állok a bátyámért, hogy megfizet. Valakiért jól állani.» Gyarm: Nym. II:174. — Haszontalan mon-dotta ő, hogy felel atyja megegyezéseért: il eut beau lui répondre de l'aveu de son père. Kaz: Munk. I:87. Ki felel szabadságokért? (Ki kezeskedik szabadságuk felől? Szigligeti fordításában): wer bürgt ihnen für ihre freiheit? VIII:238. (Egmont.) Haj! hogy felelni ez erőszakért? Ar: Haml. 106.

2. A csereviszony szintén nem egyéb mint helyettesítés: «kapom egy forintért, azaz adok egy forintot s megkapom helyette». (Budenz, MNyszet. IV:424.) V. ö. Oda van a csepü, galand van

érte meg tő. Nyr. VIII:428. azaz galand van helyette, mert azt kaptam érte. Jóért jót ne várj Fal. 100. = Jótét helyébe jót ne várj. Erd: Közm. Ilyen határozót leginkább a következő igékkel kötünk össze: *cserél, ad, tartozik, fizet, kap, nyer*. Példák:

Kicsoda az, a ki régi lakó helyét uj vendégfogadón avagy helyért elcserélné, még pedig olyanon, az mely mindenestől ismeretlen. Tolnai: Vig. 12. A csuhát palástért sokszor el cseréli. Orczy: KöltH. 128. És életet cserélve életért, gyilkot taszítva egymásnak szívébe: leben um leben tauschend. Szenv: Mesz. 51. — *Szemet szemért, fogat fogért*. MünchC. 201. Azért bocsátá ez világra Isten az ő fiát, hogy arról [árul] adatnéjék ez világért. Tel: Evang. II:310b. Készebb vagyok agyon veretni azt a fejer lovat, hogy nem az országot érette adni. Liszny: Krón. 212. Kolbásért infulát adat a káplánnak. Orczy: KöltH. 130. Az quártélért tartoznak. LevTár. II:263. Ha az ő szolgájának fogát kiütendi, bocsássa el azt szabadon az ő fogáért. MA: Bibl. I:68. Kiveszlek, kiváltlak a nehéz rab-ságból. Aranyfal, ezüsttel megfizetek érted. Ar: «Mályás anyja». Az étel szagáért pénzhanggal fizetnek. Erd: Közm. — A ki én érettem apját és anyját elhagyja, e világon száz annyit vészen érette, és jövődöben örök életet. Hall: HHist. II:39. Országért országot nyer. Csúzi: Síp. 363. — Innen magyarázódnak az ilyen népies tagadások: Nyelvel a kuvasz is, a világért sincs most egerészni kedve. Ar: Toldi. 1:4. (= «épen nincs, sehogyan sincs, korán sincs; erős tagadás» Lehr az id. helyhez; u. o. több példa is). Buzavirág az én virágom, mást aranyért nem szakítanék. Tompa: Népdalok. Midőn már ott jártam a hol fizetésért sincs emberi lábnym. Pet: A gólya.

Ha árat, tehát pénzért, még pedig megállapított összegért való adást-vevést határozunk meg, akkor a mai nyelvszokás rendszerint nem *-ért*, hanem *-n* ragot használ. Finály szerint *-ért* és *-n* sohasem egészen egyet jelentenek, mert amaz a teljesen egyértékűek cserejét, emez csak az egyértékűeknek vettek cserejét jelenti, pl. «a ki eben gubát cserél, mintája annak a ki a cserében csalódik; te ezt öt forinton vetted, én nem adnék érte hármat». Mihelyt az ár nincs megállapítva, hanem alku tárgya, *-ért* raggal fejezzük ki az értéket, pl. «Mennyit ad kied ebből egy karajczáree? . . . Megalkudtunk s adott egy garaseé kettőt» Nyr. VI:466. — Mindazáltal még ma sincs teljesen elkülönítve egymástól a két rag jelentése. Mert ámbár az árat, tehát a többé-kevésbé csak hozzávetőleg meghatározott értéket általában *-n* raggal jelöljük, mégis nem az evvel egyértékű *rajt* szót használjuk, ha az árat nem akarjuk újra megnevezni, hanem az *-ért* szócskát. Azt mondjuk pl.: mit adnak egy forinton? ellenben: mit csinállok egy forinttal? nem adnak érte semmit. Régi íróinknál még az általános csereviszonyt is

sokszor *n*-nel látjuk kifejezve, tehát úgy mint az árat; pl. Marhá-jokat nem adnák a Christusnak idvözítésén. Born: Préd. 410. (1. az *-n*-ragos eszközhatározót).

3. A helyettesítés kifejezője könnyen jelölheti az érdek képzetét is. Ilyenkor az *-ért* a. m. vkinek érdekében, vkinek részére. «A ki értem könyörög, némileg helyettem is könyörög.» (Finály.) V. ö. Helyte van, helyte fog: mellette van, mellette fog». (Drávamellék) Nyr. V:423. Még életeket-is mellettek letenni készek. Misk: VKert. 52. = készek életöket is letenni értök. — Ugyanilyen átvitelt találunk más nyelvekben is; pl. lat. *pro aliquo stare*: ,vkivel tartani', szó szerint: vki helyett állni, vkiért helyt állni; ném. *für jemand eine bitte einlegen*, vkiért (vki helyett) könyörögni . . — Ez mai nyelvünkben egyike az *-ért* legközönségesebb jelentéseinek. Példák:

Kitesz a hazáért a magyar nemesség. Ar: TSz. 7. én. Nem magáért, hanem csak Lőrinczér' tesz ki [Toldi M.] Ar: Dal. Idők. 2. én. Annak idejkor kitészzen magáért a discursusban. Fal: 195. — Ember ez magáért, Laczfi mond, akárki. Ar: Toldi 1:11.

A ki nincsen ellenünk, érettünk vagy: qui non est adversum nos, pro nobis est. Helt: UT. R. 5. A kétséges kérdésekről, érette és elene (pro et contra) argumentálván. Com: Jan. 160. — Ide tartozik az *érte van* ebben az értelemben: rajta van, a mellett van, azon igyekszik (ma nem használatos): Erte leszünk, hogy megvegyük. LevTár. 55. Minden módon érette akara lenni, mint békeséget szerezhethetne. Helt: Krón. 193. Ha lehet tőlem, érte lesznek. Decsi: Adag. 233. El is hitesd magaddal, érte lesznek, hogy minden képes udvarisággal magokhoz csalhassanak. Fal: NE. 3. Érte kezdettem lenni teljes erővel, hogy mennél előbb három darabot adjak ki. Révai levele, Figyelő 1882. XIII:315. (így u. o. 316., 210.)

Wimagguc isten kegímet ez lelic ert . . . wimagguc mend angelcut hug nimaggonoc erette HB. Kérjétek ti én érettem úr istent, hogy semmi ne jöjjön ezekben én reám: deprecamini vos pro me apud Dominum . . JordC. 734. Egyiknek az másikért kellett könyörögni, és egymást szóval való intés által építeni. Zvon: Osiand. 211. Édes anyám utánam jött kikérni, kéri értem a hadnagyot, kapitányt. Nép. II:180. — Mindent a népért. MSalon III:305. — Ó értek ki megyek és ő értök áldozom. Mel: SzJán. 5. — Ide sorolhatjuk az áldomásívás, fölköszöntés kifejezéseit az *-ért* raggal (nem hiszem, hogy Joannovics Nyr. II:36. jogosan hibáztatta e szerkezetet¹⁾): Válogatnak a borokban, ország s király egész-

¹⁾ Maga megvallja, hogy »germanismusnak is rossz, mert a német sem mondja: *für eure gesundheit*, hanem így: *auf eure g.*, a francia sem így: *pour votre santé* hanem *à votre s.*»

ségeért, ellenségek vesztéért iddogálnak. Fal. 306. Színig tele lévén, meg itta érettem. Gvad: FNót. 30. Ha elvesztettük ezt a drága hont: Üritsünk érte még egy billikont. Sár: Tromb. 142. E pohár pedig kegyelmedért s vállalatai sikerére. SzászK: Ebers Polgárm. II:124.

Értünk szenvedél. PozsC. 11. Valaki békeséggel szenvedné az háborúságot istenért. VirgC. 88. Mi érettünk mezítelen függ a kereszfán. VirgC. 24. Ti értetek löttem emberré. VirgC. 120. Az én városomat híressé tette én érettem. DebrC. 27. En is ilek az én atyámért, ezenképpen az is az ki engemet end, ű is ilni fog én érettem. Sylv: UT. I:136. Az Isten kevés jámborokért sok gonoszokat megtart. MA: Bibl. I:15. Bátyám! te kiméld éltedet, kiméld anyánkért: Du, bruder, rette dein geliebtes haupt! Für deine mutter lebe! Szenv: Messz. 198. Úgy élt-halt anyámért, hogy kimélte még a fúvó szelektül is. Ar: Hami. 15.

Okhatározó -ért.

Ez is a helyettesítés, illetőleg a csere képzetéből indul ki: ha vkit vmiért dicsérek vagy büntetek, a dicséretet, büntetést stb. tetteért cserébe adom, ezzel viszonzom tettét. (Határozottan cserét fejeznek még ki az ilyenek: forbatol = megfizet, viszonz; hálát ad vmiért; v. ö. lat. *poenam solvit* = lakol vmiért, szó szerint: megfizeti a büntetést = m. „megadja az árát”, stbeff. Ugyanilyen átvitele van már a régi németben az *um* praepositiónak, pl. *Umbe iro unreht sint sie ferloren*.) Az ilyenek analogiájára aztán másféle okhatározókat is evvel a raggal jelölt a nyelv, a melyekben nem cseréről, viszonzásról volt szó, hanem pl. vmely akadályról, a mely miatt vmi nem történhetik vagy helyette vmi más történik, pl. A hidegért nem akart szántani: *propter frigus*. Illy: Préd. I:285. — Különös jelenség, hogy e tekintetben régibb nyelvünk messzebb ment a mainál. Ugyanis régente rendszerint -ért jelölte az okot olyan esetekben, melyekben ma a *miatt* névutó szerepel. De a csere alapjelentése ragunkban annyira érezhető maradt, hogy az okhatározó *miatt* életbe-léptével az -ért rag megint általában csak azokra a viszonyokra szorítkozott, melyekben valóban csere, viszonzás történik. Viszont a mai okhatározó -ért helyén a régiek igen gyakran a -ról ragot használták (l. ezt).

1. Viszonzást kifejező okhatározók. — Leggyakoribbak itt a bűnhődést, büntetést jelentő s ezekkel rokonértelmű igék és szólások; előfordulnak azonfölül a jutalmazás, továbbá a feddés és dicséret kifejezései stb. Pl.

Meggyötrendő a keresztyén hitért. DebrC. 12. Hétszerrel nagyobbban ostorozlak a ti bűnetekért: addam correptiones vestras septuplum prop-

ter peccata vestra. Helt: Bibl. I:LLL4. Szúrkáljátok az Isten Ecclesiáját. De megemészt az Isten haragjának tüze érette. Matkó: BCsák. 90. Az Isten Ádámot örök munkára és izzadásra kárhoztatta egy alma kóstolásért Illy: PrédI:4. Pálfi szabadon critizálja a ministeriumot, s Vahot még mindig szabadon védelmezi. A ministerium egyiken sem állt érte boszút. Jók: Hol leszünk 2 év múlva (1848.) 1879-i kiad. 80. Meglakolsz te ezért. NépkGy. I:455. A jó ebet nem ütök agyon egy turóért. Erd: Közm. — Pizsok esik rajta nyelveskedéseért. Matkó: BCsák. 10. — De én ezt mért érdemltem? Azért talán hogy szerettem? Amade: Vers. 74.

Boszú beszéddel illetend érette. RMNy. IIb:2. Merő eszteleneknek mondja a zsidókat érette, hogy ez a bölcsesség bennök nincsen. Megy: 3 Jaj. II:105. Tiszteletlen szavadért nem feddlek. SzászK: Alm. 6. Erte Claudiot megszámlaltatom. Shak. XII:108. — A király azonban nem neheztelt érte. Ar: Toldi 12:15. De midőn egy dárda válla csontját érte, iszonyatosképpen megharagutt érte 2:6 Ne gyűlöljete hajunkért és ha nyalkán öltöznék. Ar: Arist. 43. — Vádoltatom az halottak felől való reménységért. Born: Préd. 270. (rendesen: *ről*). Megáldotta vizét nagy jótéteményért, Ha nem új életért, új élet-reményért. Ar: TSz. 9. é. Szókét szívért szeretem, barnát csókért kedvellem; mind a kettő kedvesem. Népk. I:257.

A *megbocsát* ige mellett kétfélekép fordulhat elő az *-ért*: vagy azt határozza meg, a miért, a mire való tekintettel valamit megbocsátnak, vagy pedig magát azt, a mit megbocsátnak, a miért (büntetés helyett) bocsánatot adnak (régiesen *-ról*):

a) A bűntért meg nem bocsátja az úristen bűnünket. Ozor: Christ. 138. Vannak, kik a a színésznő hibáit szépségeért meg nem bocsátják Gyulai: Vén szín. VI.

b) Bocsáss meg hallgatásomért. Bajza. II:184. Merénymért bocsáss meg, oh Apolló. Shak. II:161. (Bocsánatot nem kér az igazságban való fogatkozásért, hanem az nyelvnek nem szinte oly fényesen folyásáért. Pázm: Kal. 809. Védeni akarnám magamat ily huzamos hallgatásomért. Vitk: Munk. III:59.)

2. A régieknél számtalanszor fordul elő egyéb okhatározókban is, olyanokban, melyekben ma a *miatt* névutót vagy a *-től* ragot használjuk (néha *-ből*-t is, mint Pázmányból idézett példánkban, vagy *-ben*-t, mint az Illyésből idézettben):

Sz. Ferencz hallván ő lábainak csergését erdőnek némi fáiert: propter aliqua ligna silvae. EhrC. 44. Szükségért földön nyugosznak vala: propter penuriam in campo quiescebant. EhrC. 143. Meg szomorodék az hosszú utért: taedere coepit itineris. JordC. 162. Meg szomorodék az esküvésért. ÉrdyC. 523. Az körösztfának nehézségeért sokszor az földre le esél. CzechC. 32. Tovább nem mehete az nagy fájdalomakért. DomC. 228. Az uton, kin egyéb nem szokott vala járni az farkasnak felemeért VirgC. 54. Ott kedig a szigetekben nem maradhatnak semmi méhek a felette való nagy hidegért. Helt: Krón. 16. Alunnék az éhségért. Helt:

Mes. 70. A ti sziveteknek kemény voltaért irta tinektek azt a parancsolatot: ad duritiam cordis vestri scripsit vobis praeceptum istud. Helt: UT. L. 8. Kezdetől fogva az tavaszi időben hideget és nedves időt remélhetni, az hideg ködökért. KBécs 1572. D8. Az féle derék írásból az ő vékony értelmekért kevés hasznot vehetnek. Fél: Tan. előb. 4. Ez világi fejedelmeknek engedjünk, nem csak büntetéstül-való félelemért, hanem lelki esmértünkért is. Pázm: Kal. 483. Szintén oly komor a mi Jezsuitánk a meg nem felelhetésért. Czegl: Japh. 114. A parázñaságer kinek-kinek felesége légyen. Apafi: Vend. 888. A király pedig az ő kegyelmességéért nem hóhér szolgákat, hanem követit küldéné. Illy: Préd. I:416. Megfertőztetve sír a vigasztalhatatlan mátká, elvesztett tisztességéért, vagy erővel elvitt mátkájáért. Bár: Munk. VIIIb:75.

Heltai, németesen, az öröm kifejezéseit is így okolja meg: Nagy örömbé lón a diadalomért. Helt: Krón. 150. Egy csöppet sem örülök az ő ide jövésökért. Helt: Mes. 252.

Ide tartoznak az *ok* főnévből való határozók: *mi okért? mi okáért? minek okáért? ezen okért? stb.* Pl.

Hogy meglássák miokáért romlásra jutának. RMK. II:214. Minek okáért? quare. Komj: Róm. 9:32. Ősi nemes vérem mi okért említsem? Czuczor: Költ. I:95. Nem egyéb okáért, hanem csak hogy inkább mindent kitakarhassanak. LevTár. I:94. Isten ezt kiváltképpen két okért cselekedte. Illy: Préd. II:271. Ugyan ezen okért is örülnének a vadasszonyok. Mik MulN. 328.

Ezekből a mai nyelvre alig maradt más, mint ezek az adverbiumok: *azért, miért.* Pl. Ge mundoa neki meret num eneyc. HB. Azérett örüljön a keresztyén. DebrC. 132.

3. Minthogy az *-ért*-nek okhatározó használata a viszonzás képzetén alapszik, természetes, hogy ilyenkor rendszerint elvont fogalmak nevéhez függed. Azonban analogia vagy ellipsis útján átmegy néha e kifejezésmód konkrét fogalmakra, sőt személyekre is; pl. Az ebet is megbecsülik uráért. Erd: Közm. v. ő. Árnyékáért becsüljük a vén fát. U. o. Az utóbbi példában még világos a csereviszony. A személyre vonatkozó okadó *-ért* a régieknél szintén gyakrabban fordul elő, mint a mai nyelvben, mert ma legtöbb ilyen esetben a *miatt* névutót használjuk. — Példák:

Ki elvesztendi ő lelkét én értem (propter me), meglesi ötet. MünchC. 32. Maria ellene szólván Moysesnek az ő szerecsen feleségeért: locuta est M. contra M. propter uxorem ejus Aethiopicam. JordC. 143. Én reám is meg haragvék ti érettetek: mihi quoque iratus est propter vos. 201. Szólandnak minden gonoszt ti ellenetek hazudván én érettem: dixerint omne malum adversum vos mentientes propter me. 365. Királyoknak... eleiben vitettek én érettem ő nekik... bizonyságokra: ad reges... ducemini propter me in testimonium illis. 383. Meg követé hogy ő érötte tétetött volna a tömlöczben. DebrC. 43. Az ő marhája, me-

lyet én érettem vettenek el. RMNy. IIb:106. Böcsületesb latrok lánczai-val Kristusért kötöztetni, hogysem királyi koronában tündöklenni. Pázm: Préd. 37. Más ember feleségeért fejét vették. Vás: CanCat. 640. Micsoda birodalmak nem fordultak fel fenékkal egy asszonyért? Mik: TLev. 86. lev. Soh' sem panaszlál, óh soha, csak aggódtál érettem. Gyulai: Költ. 140. (v. ö. *aggódik vmin* az -n ragnál). Mintha feleségét, a lányt úgy szerette, de érette nejét sohase szerette. PhilKözl. VIII:67. Ne szomorkodj, édes rózsám érettem, tied leszek még ebben az életben. Népki. III:138.

4. Külön említjük az okhatározó *-ért*-nek néhány különösebb alkalmazását:

a) Az *istenért* és más effélék, melyeket kérésekben használunk, könnyen visszavihetők a viszonzást jelentő *-ért*-re; v. ö. a következő mondatot, melyben ez a viszony nyilvánvaló: Kérem te Kdet erők való szolgálatomért . . . LevT. 6. — Más példák: Istenért is kérem Kdet, elvégezvén dolgát öcsém uram ő kménél ne késsék. LevT. II:254. Az te szentségös sebeidért kérlek . . . uram Jézus, hogy . . . CzechC. 22. «Pro deum fidem, um gottes willen: az Isten szerelmeért» MTanügy. 1880. 514.

b) *kár érte* = *schade darum*, mintegy kárt okoz az által, hogy elvesz, vagy pedig: megvonta helyett kárunk van. Pl. Rossz kerékér nem kár. Nyr. VII:375. Öreg embörér nem kár. VIII:277.

c) *Valamiért tesz*, ezt írja Faludi e helyett: tesz valamiről, helyrehoz valamit (különben ő is rendesen a *-ról* ragot használja): . . . és fejére tellett légyen a büntetés, hogy mindent megfizessen, a bosszúságért is tégyen. Fal. 748.

5. Végre meg kell említenünk az okhatározó *-ért*-nek megengedésre való átvitelét. Ilyenkor *azért* = annak daczára, mindamellet; pl. De legény ám még az, azért hogy öreg. Ar: Arist. II:359. — L. ez átvitelről bővebben MKötöszók. I:208. II:60. és itt az okhatározó *től* ragot.

Célhatározó *-ért*.

Az *-ért* rag célhatározó jelentésében is vesztett tért a régibb nyelvhez képest, de azért ma is elég sűrűen fordul elő efféle jelentéssel, noha nem csatlakozhatunk Szarvas véleményéhez, ki szerint «*-ért* per eminentiam célzt fejez ki». Nyr. II:159.

Sok esetben a cél egyenesen a csere képzetéből fejlődik; ha pl. vki sokat áldoz, mindent megtesz gyermekei jó neveléseért (tehát ezen kitűzött célért), ez annyit tesz, hogy sokat vagy mindent odaad cserébe gyermekeinek elnyerendő, elérendő jó neveléseért. Így pl. a következő mondatban ár és egyúttal cél van kifejezve: Ne sajnáld a papot, hisz pénzért imádkozik. Nyr. VI:419.

Magyarázhatjuk néha a cél-jelentést közvetlen az érdek-jelentésből is. (A latin *pro* még csak az utóbbihoz jutott el, de már a francia *pour* cél is határoz.) Ugyanis valamint személyek érdekében cselekszünk egyetmást — a mi eredetileg úgy van értve, hogy helyettük cselekszünk — úgy mondhatta utóbb a nyelv analogia útján azt is, hogy valamely tárgy érdekében cselekszik az ember, úgy hogy a subjectiv mozzanat mintegy objectiválva van az *-ért*-nek ezen használatában.

A célhatározáshoz azonban az eddigi jelentések közül legközelebb áll az okhatározás. A cél egyúttal indító oka a cselekvésnek, s azért látjuk más nyelvekben is elégszer, hogy a két viszonyt egyformán jelölik. Pl. Kardokat nem más végért rántottak ki hüvelyéből, hanem hogy hűséget mutassák fejedelmekhez. Fal. 210. ezt így érthetjük: nem más vég miatt rántották ki, nem más cél okozta a kardrántást. Sokszor az elemző grammatikus alig is tudja eldönteni, inkább okot vagy inkább célzt értett-e a beszélő vagy író, mikor az *-ért*-et alkalmazta. Így pl. a következő mondatokban, melyekben az *-ért* helyett a *miatt* és *végett* névutókat egyaránt alkalmazhatjuk:

Nem tetszik, hogy te minden balgaságért kész vagy kockára tenni éltedet. Pet: Levél Várad Antalhoz. Gazdag doktort sok kincsiért megölték. NépkGy I:205. Megölte a zsidót tizenkét garasért. 224. Egy kenyérért nem fűtik be a kemenczét. Egy kompéráért nem ógyák meg a zsákok. Nyr. VI:172. Szál fáért erdőt [el nem hagyok]. Erd: Közm. Érdemes-e vajjon, hogy kilencz esztendő, gyermek deák nyelvért veszítse az időt, ki jövőn ne tudjon hanem csak veszendőt? Orczy: KöltH. 56.

Néha a célhatározást egyenesen ez a szó írja körül: *okáért*, úgy hogy ezt lehetne helyébe tenni 'céljából, végett'. Pl.

Elfáradván teljességgel, félre állott volt nyugvásnak okáért. Hall: HHist. III:107. Soha azután tanulásnak okáért a kolosvári collegium kapuján be nem mentem. 1759. Hazánk I:137., 142. Bátorságnak okáért az öreg vinczellért halassa ott éjszakánként a pitvarban. Jók: RR. I:293. Emlékezet okáért ajándékba adta. Nyr. II:467.

Legközönségesebb a célhatározó *-ért* a menést és küldést jelentő igék mellett, ném. *um etwas gehen, um etwas schicken*. Példák:

Egy kis eperjért nagy kosárral ne menjek. Felv: Dics. 47. (v. ö. Hires eperre nem kell kosárral menni. Erd: Közm.) A szépért és jóért messze kell fáradni. Kovács: Közm. 159. Mentek is a lányért szép uras

násznéppel. Ar: Rózsa és Ib. Boriska szép lányodért jöttünk. Népk. I:148. E fát madárfészekért másztam meg. Gyulai: Vén szín. II. (Járjon érette, szerezz ki te kegyelmetek az két szegény embert, mert mi érette nem merenk jární. RMNy. IIIb:34. Akár békességért, akár viadalért jötenek fogjátok meg őket az követeket. MA: Bibl. I:328. Nem ájtatosságért járnak a templomban, hanem gonosz szándékokért. Land: UjSegits. II:208. Kérőért jött azért hogy kérjen valamit. Nyr. II:230. Kérőért voltam nála: kért jártam nála. IX:177.) — A zarándokért küldte. DebrC. 8. Lászlóért küldének. Valk: Gen. 33. Készletem el volt fogyva, midőn kölcsönért küldött hozzám. Shak. IX:56.¹⁾

Már nem oly gyakori az *-ért* a kérést, könyörgést, folyamodást jelentő igéknél (v. ö. ném. *bitten, flehen um etwas*,²⁾ továbbá a vágyódást, epedést jelentők mellett. Példák:

Megsirrattam az én kedves Mokányomat, egy jó lóért kértem a kapitányomat. Gvad: RP. VI. cikk. Nézd! ha veszni engedélek, kegyelmedért nem kérnelek. KisfS: Szmih. Rem. 16. Ha szükség volna a miért te kérsz. Shak: II:114. Nem mondom, hogy kérj étemért, fiu, pedig tudom fogsz. XIII:130. Zu Gott um gnade flehen: istenhez kegyelemért könyörögni. Ball. ném. szót. Ó is térden állva kunyorált a királyfió életért. Nyr. IX:234. S addig kelmetektől el sem is válok, míg azt meg nem nyerem a miért istálok. Népk. III:271. — Folyamhatunk segítségért. Bal: CsIsk. 260. Leányát, mihelyt érette magát oly ifju jelenti, a kivel neki boldog életet ígérhet, kiadja. Kaz: Bácsm. febr. 25. Jöttem segedelmetekért szólalni Dobótól. Vör: Eger. 1:101. A legyilkolt atyafinak vére boszuért kiált fel az egek egére Ar: Toldi. Nem vágyódom ugynev. népszerűségért. BpHirl. 1883. 331:5. Csókért sóvárog. Gyulai: Vén szín. V. Érted lelkem belh rég sovárga már. VasUjs. 27:382. — Te érte nem éghetsz, s ő érted bágyadoz! Dayka: 61. Annál nincs dicsőbb, örjöngők érte. Ar: Arist. II:263. Kypri, mért írtsz e leányért! III:154. Épen nem rajong vala a Murányi költeményben kifejezett eszméért. Ar: Próz. 259.

¹⁾ Igaz, hogy rendszerint olyasmieért megyünk vagy küldünk, a mit épen megakarunk szerezni, birtokunkba keríteni, de azért ugyanazzal a szerkezettel élünk akkor is, ha valamely birtokunkban levő tárgynak előkerítéséről, ideteremtéséről van szó. Finály «határozottan hibás»-nak tartja az ilyeneket: elküldöm a gyermekekért a cselédet, megyek haza esernyőért, szerinte «magyarosan a gyermekek után küldünk, esernyő után megyek haza.» Igaza van, ha a «magyarosan» helyett ezt teszi, hogy székeliesen, és ha az utóbbit tekinti a helyes magyarság próbájának. De ha elég «magyar a magyar Zsigmondnak» s ha azt látjuk, hogy a Királyhágón innen majdnem állandóan *-ért*-et mondanak effelékben, akkor ezt semmi szín alatt nem hibáztathatjuk. (L. még az *után* tárgyalását.)

²⁾ *Kér valamiért* lehet germanizmus is, mert a nép nyelvéből nem tudom kimutatni, de *vmiért kunyorál, instál* egészen hasonlók s népnyelvi közleményekben is előfordulnak.

Háza szilaj kedvnek lett víg fogadója, kaputlan udvara vendégért látszott mosolyogva kinézni. Vör: Rom. 160—1. Széttelint segélyért s csak a bakót látja. Ar: MO. 4:26.

A nép lakmároz . . . multját tanácsért nem kérdi; a jövőre semmi gondja. Tompa. I:231.

Valaki kedvéért tenni vmit: ez eredetileg bizonyára annyit jelentett, mint „azért tenni vmit, hogy vkinek kedvét találja az ember; vkinek kedvét keresni vele”. Ugyanilyen észjárást mutat a görög χαρίν, mely χαρίς, kedv, kegy’ accusativusa (Platon egyenesen így használja τίνος δε χαρίν εἶναι, kinek a kedve végett’, más írók a pusztá accusativussal élnek); továbbá az ószl. *radī*, *radīma*, „propter” v. ö. *radū* lubens. Hasonló magyar kifejezések pl. még az ilyenek: Megeskühetik reá, jó barátja javáért. Shak. II:231. A Dámák körül vettek, és kértek, hogy még egy oly forma játékos munkát az ő tekintetekért adjak ki. Gvad: RP. Amolyan példák:

Istennek kedvéért: amore Christi. EhrC. 26. Jesusnak kedvéért. ÉrdyC. 527. Az ördög kedvéért szenved alkalmatlan dolgokat; azon okon Sz. Ágoston ördög bajvívóinak nevezi az olyanokat. Hall: Paizs. 8. Kedvekért bált ígért tartani. Kárm: Fanni VI. — Mulatás kedvéért: causa recreationis. NagyszC. 228. Jobb is volna Kdnek vásárrapra szombaton ide jőni isteni szolgálat kedvéért. LevTár. II:296. Kétszer szokták a ludakat megmelijeszteni a tolla kedvéért. Misk: VKert 351. 1844-ben néhány német gymnasiumot tanulás kedvéért meglátogattam. Brassai BSzemle 1874. V:397.

Más esetekben ma nem igen használjuk célhatározásra az *-ért* ragot, hanem vagy a *„hogy”* kezdetű mellékmondatot, vagy a *végett* névutót alkalmazzuk (ritkábban a *-ra* névragot). Ezt tennők ma a következő régi példákban is:

Az házasság az Istentől rendeltetett az emberi nemzetnek szaporodásáért. Fél: Tan. 460. Látá hogy az gyümölcs kívánatos volna az bölcseségnek megnyeréseért. MA: Bibl. I:3 Aaron veszszeje megvirágozik az Aaron pap tisztének és méltóságának megerősítéséért. MA: Bibl. I:136. Mikor országokat járt volna, látásért híres városokat. Zr. I:71. A paráznaságnak eltávoztatásáért minden férfinak tulajdon felesége légyen. Matkó: BCsák. 237. Nem csak káros, sőt szemérem is volna a jövő török leveleket mindenkor idegen országba küldeni fordításáért. MonÍrók. VIII:318. Hogyha borivástól fejed fáj erősen, meggyógyulásáért igyál a szép vízben. Felv: SchSal. 35. Időtöltésért ment hozzá. Mik: TLev. 93. Szabadságot kér a bor árulásért. 95. (Itt ma csak *-ra* állhatna meg.) — Es országoknak épületért tanácsokat tartnak. KBécs. 1572. F5. Helyeztete Cherubimokat az életnek fájának őrizetiért: collocavit Cherubim ad custodiendam viam ligni vitae. MA: Bibl. I:4. — Te a ki a te teremtsidet

az ő boldogságokért teremtetted. Kárm : Fanni. XLIV. Kik a szabadság gyámoláért éltöket áldozatul letették. Vitk : Munk. I:53.

A következő néhány példában a határozó rendeltetést jelent s a factivus (-*nek*) és essivus (-*ul*) jelentéséhez közeledik :

Többen csudaért (pro miraculo) tovább megtartották vala [a kenye-
reket] EhrC. 76. Az ökröt hozta vala . . . az szentséges születésre való
költségért. CornC. 85. A fájdalomnak jeléért hamut hintett fejére. Illy:
Préd. I:89.

20. *A -kor-ragos időhatározók.*

A *-kor* ragnak eredete.

Sok vidéken ma már elveszti az *r*-et, úgy azonban, hogy pótlásul rendszeren megnyúlik az *o*: *mikó*, *akkó* stb. Így nevezetesen a nyugatibb székelységben, az Alföldön, palócz helyeken s az Őrségben.

Ez az egyetlen rag, mely mélyhangú létre változatlan járul maiglan országszerte magashangú tökhöz is, úgy hogy mintegy középállást foglal el a ragok és névutók közt s csak azért érezzük inkább ragnak s írjuk egybe a főnévvel, mert egytaguvá rövidült, tehát rövidebb, mint bármelyik névutó.

Mindenki ismeri a régi íróinknál oly gyakran előforduló *-koron* alakot. Ezzel annál gyakrabban találkozunk, mennél inkább visszamegyünk nyelvünk történetében, de azonfölül még két alakot találunk: *-kort* (mint *éjfel táj-t*, az *idő-tt* stb.) és *-korban*. A *-koron* és *-korban* még ma sem vesztek ki egészen: egyikkel az irodalomban is, másikkal csak a népnél találkozunk. Példák mind a háromra:

a) Én gyetrelmem vala holvalkoron: in matutinis KulcsC. 175. Reggel nyolcz órákoron LevT. II:41. Szükségkoron együtt lehetnek vala RMK. IV:152. (Az szükségkor nem néz csak jutalomra u. o. 237.) Akkoron kell az hársat hámtani, mikoron hámlik Helt: Krón. 199b. Oh mikoron mégyek el és mikorra jelenek meg színed előtt? Bíró: Angy. 153. — Máskoron, Bajza 1:188. Hol egykoron Solon és Lykurgus hoztak böles törvényeket . . MSalon 1:188. — NB. *A multkorokon* (Veszprém) Nyr. VIII:513. Szatmárban «csak az *ekkoron*, *akkoron-t* használják, ámbár e kettőt is csak tréfás beszéd közben vagy nagyzolásképpen» u. o. 559.

A régiek birtokviszony után *-koron* helyett rendszerint ezt a tartalmasabb kifejezést használják: *-korán*. Pl.

Az első odamenetele korán ott hagyott . . Szék: Krón. 65. Az holdnak fogyatkozása lészen sz. Jakab havának holdtöltekorán KBécs.

1572. D2. Nagy szükségekorán egy kiáltásával megállatta a napot [Józsue] KCsepr. 1626. D2. Azt kiáltja kénszenvedésekorán: én Istenem, én Istenem ... Bas. Cr. 125. (Kérünk azért ma és hórának mindenkorán. ErdyC. 441.) — Néha birtokviszony után is az egyszerű *-koron*: Éj fele koron GömC. 15. RMK. II:78. Még alásonk idejekoron es DomC. 184. Kakas szavakoron, Pesti: Mes. 40.

b) Kilenez hórakort: hora nona Helt: UT. i3. Halászáskort Born: Préd. 234. vetéskort, aratáskort 457. Éjfélkort egyedül nem kell hadni Cis. J4. Az ítélet kort Frank: HasznK. 4. — Éltibe ... és halála kort RMK. IIb:72. — Azkort: tunc Ver: Verb. 72. Mindenkort Szék: Zsolt. 69. Némi kort ÉrsC. Némely kort: aliquando Helt: UT. Cc3. Valamikort Born: Préd. 8. Egykort, Pethő: Krón. 256.

c) Én utolsó hórámkorban GömC. 29. Délután hat óra korban LevT. 1:188. (így II:130). Estve hét órakorban MA: SB. 31. — Egy hajnalkorba nagy ustromot tettek LevT. 1:157. Piros hajnalkorban, Ilosv: NSánd. (kétser; v. ő. hajnali korban Fal. 866). Délkorban is ötet kiáltom MA: 55. zsolt. Éjfélkorban. Thaly: Adal. 1:158. Ez idő korban: hac anni tempestate, anno vertente. Gubernáth: Instit. L. H. 113. Fütetkorba: fütéskor (Őrség) Nyr. VII:470. — Mikorban (u. o.) Nyr. I:382. (továbbá Ormánság. Deésakna stb., l. MKötőszók III. 32). Akkorban MA: Tan. 1186. LevT. II:398. GöcsNépd. 15. (Tavaly ez korban LevT. II:28.) Egykorban TudTár. VII. 109. Göcsejből l. alább. (Akkoriban; mikorjában stb. MKötőszók III:33.)

Míg ezen alakok a ‚mikor‘ kérdésre felelnek, addig mások, más ragokkal (*-ra -ig*), a mikorra, meddig kérdésekre felelnek. Pl.

Az napon két óra korra vacsorán jelen lenni ne nehezteljen LevT. II:359. (Légy vénséged korára harezias vitézből szerelem futára Ar: MO. 2:106.) — Ebédkorig, Sajószentp. végz. Derék ostrom vecsernyekorig tartá Tin. 154. Valamit ekkorig nem alkuított, ez után sem alku: Pös. Igazs. I:625. (Csak éféli korig Sámson ott nyugovék RMK. II:342. — Éfélikoráig, Pathai: Sacr. 91. Mind ezkoráig: usque nunc KesztC. 177. Mindazok csekélységek, melyeket e-koráig tüntettem Dug: Szer. I:57.) Időtartásról: Valami kevés korig itt maradok LevT. II:240. Egykorig, kiskorig: példák Lehrnél 138. — (Sok szenvedély üld egy kor óta: of late Vör: Shak. II:9. Vagy kerülném előbb a galyibát, vagy lett kora után megbocsátnék haragosomnak Fal. 32. Napnyugotkor után tejet nem jó adni, mert akkor megromlik [Göcsej] Nyr. VI:467. Ezen gyermek mindjárt 18. esztendőskor tájban meg kezdvén ezen világot utálni ... Bíró: Préd. 30.)

Az eddigiek már világossá teszik, a mit különben is első tekintetre sejtünk, hogy a *-kor* rag az időt jelentő *kor* főnévvel függ össze. De a föl sorolt adatok már azt is gyaníttatják, hogy a rag nem egészen azonos a *kor* főnévtővel, vagyis hogy ezt nem ragtalanul alkalmazták adverbiale gyanánt, hanem hogy eredetileg a *kor* főnevet az *-n*, *-t* ragokkal használták. Azután a *-koron -kort* egységes ragok lettek a nyelvérzékre nézve s elrövidülhettek a mai

-kor raggá, ép úgy mint pl. **képben*, -*képpen* ezzé lett: -*kép*. Velünk szemben Misteli Ferencz azt vitatja, hogy nem szabad az -n rag elveszéséről szólnunk, hanem az anyagszók itt minden alakí elem nélkül szolgálnak postpositiókul. (Zeitschrift für Völkerpsych. u. Sprachw. XIV:297.) Nem bocsátkozhatunk itt az egész kérdés tárgyalásába, de a -kor ragra nézve magyarázatunkat kétségtelenné teszik a következő tények: Legrégibb codexünkben, az EhrenfeldC.-ben a számtalan *mikoron*, *mikort* stb. mellett a rövidebb *kor*-ral csak ez az adverbium fordul elő: *mendenkor* (3., 158., de 33: *myndenkort*); így *mindenkor* a BécsiC.-ben (31.) és VirgC.-ben (36., 50.), s az utóbbiban még ez-k: *némikor* (51), *egyébkor* (104). Már a Bécsi, Münch., Vitk. VirgCC.-ben igen gyakran fordul elő a *mikor*, míg más kifejezésekben a -*koron*, -*kort* úgy látszik állandóan teljes alakjában jelenik meg. Másféle példát csupán két-tőt idézhetek codexeinkből: *előálomkor* felkele KatLeg. 449. és: *alkolmas időkor* VirgC. 140. e h. időben. A rövidülés tehát először csak az adverbiumokat érte, melyek jelenteseöknél s gyakori használatuknál fogva más kifejezésektől izolálva voltak, s utólag terjedt ki ezekről a többire is. Ugyanilyen fejlődést láttunk a -*képpen* ragnál, mely a mult században még csak a *mikép*, *máskép* adverbiumokban rövidült. A -*koron* -*kort* rövidülését előmozdithatta még két körülmény. Egyik a rokonértelmű -*szer* rag analogiája (v. ö. egykor: egyszer, máskor: másszor, mindenkor: mindenszer), mert ennek mai rö. id alakja már codexeinkben is általános. A másik az, hogy a *kor* főnév legrégibb nyelvemlékeink óta csaknem kizárólag időhatározókban fordul elő, úgy hogy Mistelinek még ez a követelménye is beteljesül: «Der formlosigkeit konnte man entgegen... dadurch dass das suffixal gebrauchte wort nicht mehr selbständig sich zeigt». Igaz, hogy az ilyen kifejezéseket is ide számítom az időhatározókhoz: *gyermekkoromban*, *menyasszonykorában* stb. (Mikor ülne az ő.. ajtaján a napnak legmelegb korába: *sedenti in ostio tabernaculi sui in ipso fervere diei* Helt: Bibl. I:G3. A ki részeg korában embert öl, akasztassék föl, mikor józan: *chi amazza quando è briaco, deve essere impiccato quando è sobrio* Fal. 123.) De fölötte ritkán találkozunk a *kor*-nak nominativusával, accusativusával; pl. Ifjuság, állapotás *kor* és vénség. Csere: Enc. 167. Előálomkor: *concupium* C. *nox concubia* MA. Kakasszókor: *gallicinium* MA. Emberkort érvén Ver: Verb. 103. Nálad tölti ebédkorát,

másutt eszik vacsorát Fal. 868. Mai irodalmunk igaz hogy fölélesztette s gyakran él vele, de a népnyelv csak nagy ritkán s akkor is csak 'életkor' jelentésében alkalmazza. Az általános 'idő' jelen-tésében a magyar nyelvterületnek csakis legkeletibb és legnyuga-tibb szélén használják. Így Háromszékben: Hány órák van? (Nyr. IV:555.) Továbbá a csángóknál: «Vecsernyekor vagyon. Most vagyon hétkor. Reggelkor lén» . . . (X:201.) És: «A göcseji nyelvjárásban a *-kor* végű szók ma is összetett szók, melyek hatá-rozókká csak ragok vagy névutók által válnak, pl. *vaygon-e már uzsonnakor? ebédkorban, aratáskorban, szüretkoron; pünköstkör tájban* született. De *mikor* és *akkor* rag nélkül használatosak.» (XIV:216.) Ezek a rövid adverbiumok tehát itt is izolálva vannak, ép úgy mint codexeink korában a köznyelvben voltak!

Még csak Mistelinek azon szemrehányása ellen kell védeni nyelvünket, mintha a *-kor* nagyon is durván és kézzelfoghatólag határozná meg az időt («recht dick» id. h. 303). Ha maga az alap-szó időjelentő szó, rendszerint az *-n*, *-ben*, *-vel* ragokat használjuk: *télen, délben, tavasszal; őszön és ősszel* is stb. Ha pedig az alap-szó nem jelent időt, akkor más nyelvek is hozzá szoktak tenni egy-egy 'idő'-féle szót, pl. *szüretkor*: *zur zeit der lese, háborúkor*: *in kriegszeiten, en temps de guerre* stb. Hogy aztán ezek analogiá-jára néha amazok is fölveszik a *kor*-t (*őszkor* stb.), az ismét meg-történt minden nyelvben; v. ö. *zur herbsteszeit, zur nachtzeit* stb.— Egyébiránt a *-kor* ragot korántsem használjuk mindenütt, a hol lehetne, s az idézendő példák egy részét a köznyelv efféle kifejezé-sekkel szokta helyettesíteni: az utolsó ítélet idején, ostrom alkalmával stb.

A *-kor* ragnak használata.

Rendszerint csak olyankor használjuk időhatározásra a *-kor* ragot, mikor maga a névszó, melyhez járul, nem időt jelent. Így pl. az ilyen adverbiumokban: *mikor, akkor, ekkor, olyankor, olykor, némelykor (néhakor* Fal.), *jókor, rosszkor, jóbbkor, legrosszabbkor, a multkor*. De legtöbbször használjuk cselekvést jelentő főnevekhez téve. Példák:

A király mellett szoktam ülni ételkort [evéskor] Helt: Bibl. II:154. Városát ostrommal megvette vala, királyt az ostromkor megölték vala.

RMK. IV:153. Vérben kevert nagy sok öltözet ütközetkort leszen. Born : Ének. 7. Az utolsó itéletkor is azoknak fogja ezt mondani. Tel : Evang. I:313b. Esőkor : quando pluit. Kár : Bibl. I:535. Az smalkaldiai hadkor. MA : Scult. 1001. (ma : háború idején). Háború időben és hadkort : guer-rarum temporibus. Ver : Verb. 45. Próbakor : tempore probae. Zvon : Post. I:818. Kr. Étkednek s borodnak ebéd és vacsorakor való megelé-gítése és megváltoztatása : Az ételkor szükség gyakran kevés ital . . . Felv : SchSal. 11. Előre látván, hogy a harezkor sok emberhalál lenne. Mik : MuN. 280. Belesleg-belé kell tekinteni az illetén alkukor. Fal : 446. A mentő vasmacskát az utolsó veszedelemkor veszik elő a révészek. 453. Napfénykor zöldes színben látszik egész feketés földje. Vitk : Munk. II:110. Eltűntekor visszaragyog rózsá-nyaka. Ar : Próz. 104. Midőn eljöt-tünkör szegény néném-től búcsúztam. Ar : Élet. 101. A bálkor épen volt nekem ne mulass : fél fejem iszonyú rheumát kapott volt, de már kiépültem. 129. Mint viharok a tengernek összezúdul minden habja. TóthK : Kolt. 117. Kákásiban a búcsúkor, kóro termett három bokor. Göcs. Népd. 54. Kukoricza kapáláskor, ha akkor nem, morzsoláskor megeskü-szöm rózsám veled. 69.

Az időfogalmat kifejező szók közül következetesen csakis az *éjfé*l (míg pl. rendesen : *hajnalban*, *délben*) s az ünnepek vagy je-les-napok nevei veszik föl a -kor ragot (*husvétkor*, *pünkösdkor*, *karácsonykor*, sz. *György napkor*, sz. *Mihálykor* stb.). Továbbá az *óra*, de ez csak akkor, ha arról van szó, *hány órakor* történik valami. (Ellenben : *ebben az órában*, *a kitűzött órában* ; szokatlan kifejezésmódok : Utolsó órámkoron. Thewr : Nykines. 35. Az elidő-zött órakor más nap együtt valának. Fal. 698.) Közönséges még ez a kettő : *őszkor*, *tavaszkor*, de ezeket általánosan így is mondják : *ősszel*, *tavasszal*. *Napkeletkor*, *napnyugatkor* stb. voltaképp az előbbi osztályba tartoznának. A többi csak egyes nyelvjárásokban vagy egyes írónál fordul elő. — Példák :

Hatod órakoron jöve asszonyállat Samariából. WinkC. 294. Miko-rontan az mezőben vagy, és tudni akarod hány órakort legyen, végy fel egy szalma avagy fűszálat. Cis. N. (Hánykor szokták Dencsen a beharang-szót tenni ? Nem egyarántosan. Nyr. III:275. Apád izékor jött haza. Gyarm : Nym. II:212.) — Még hajnalkor udvaromba voltam, s már vadászaton midőn a nap kelt. Bajza. I:196. Egész éjjel járkáltam, kedvesem nem ta-láltam, hajnalatkor megleltem. Vitk : Munk. I:16. Nap fölkeltekör a Száva-torokba jutunk. Czuczor : Kolt. I:85. Éppen naphaladatkor értünk oda. Nyr. XIV:527. Estharangszókor ő is meg volt halva. KisfTárs. évl. ujf. II:444. Délkor mindenki virágot hozzon. (Drávamellék.) Nyr. VIII:180., 279. — Hushagyókor varrta néki babája. GöcsNépd. 30. Végnapkor, Orczy : KoltH. 61. — Egyéb időkoron. EhrC. 87. Ez éneket egy idő kor-ban Dráva-Mura közt laktomban szerzém. Thaly : VÉ. I:188. «Egykor (úgy tetszik, délutáni időkor) sétálni mentem.» Dug : Szer. I:51. Istennek haragját az irgalomnak idejekor meg nem engeszteltük. Fal. 37. (Ep így

u.o. 49., 195. Bizony nem mindenkor, de csak idejénkor járhat a pap sajtjára Kisv: Adag. 14.¹⁾ Dél tájkor érkezett. Gyarm: Nyelvm. II:96. (rendesen: dél tájban). Immán kilencz esztendő s koromkor ismertem a bötüköt. (Csik) Nyr. 519. — Ha nem tudnék is írni, csakugyan legelső alkalmatosságkor mind azokat megmondanám kédnék. Mik: TLev. 27. lev. Azokat minden ilyes alkalmakkor vegyesen szokta volt használni. TudTár. 1838. 180. (A mai irodalmi nyelvben sem ritka. Joannovics Nyr. XI:322. hibáztatja, s annyi igaz, hogy a szokottabb kifejezés ez: alkalommal. V. ö. még: Megemlékezőn minden előforduló alkalmatosságokban arról. Fal. 277.)

Többszámú főnévhez ritkán járul a *-kor* rag (v. ö. az iménti példák közt „alkalmakkor“):

Az utolsó tisztesség, az kit az halottakhoz temetésekort szoktanak az keresztyének megmutatni. LevT. II:161. A sok ostromokban minden nap fogyott a népe . . . Mahumet pedig a maga népét nem kiméllette, és az ostromokkor, a ki csak visszafordult is, maga ölte meg. Mik: TLev. 63. lev. Jönnek mennek dellesti órák a sok friss hintók. Fal: NU. 35. Esti órák. Fal. 195. Távul bujdosva irdogáltam jobb részét és csak pihenő órák. 362.

¹⁾ V. ö. az ilyen pleonasmusokat: Akkor az időben senki ott nem vala. RMK. II:13. A pogány római dámák akkor időben lectikában vitették magokat friss égre. Fal. 136. Mikor időn? 807. Akkor ízben késő lézen szívünk sérelminek orvosságot keresni 101., 699. Még akkor nap elmenének: selbiges tages. Kaz: Munk. III:119. (v. ö. ott helyen Szabács viad. 38 sor.)

21. *A -szer-ragos határozók.*

A *-szer* ragnak eredete.

A *-szer*, illetőleg a *-ször -szor* rag elveszti *r*-jét mind azon nyelvjárásokban, melyek a *-kor*-t is így rövidítik, tehát az udvarhelyi székelységben, az Alföldön stb.

E ragnak magánhangzója — nem tekintve az *ë ö* hangok szokott ingadozását (előszer MA: Scult. 3. Vás: Can. 101. negyedször Zvon: Post. I:513. Szegeden, Kecskeméten csak *-ször -sző*) — a mai köznyelvhez képest azt az eltérést mutatja, hogy még a XVII. században sok írónál, ma pedig a széleken levő nyelvjárásokban mélyhangú szókhöz is változatlan magashangu alakban járul: *masodzer* rursum (JordC. 14. 338.), *haromzer* (LevT. I:215. Tel: Evang. I:566.); így ma Udvarhelyben *sokszé* (Nyr. VI:465.), Nógrádban *sokszer* (VIII:560.), Göcsejben *háromszér*. (III:180.) A MünchC.-ben nyílt *e*-vel: *másodzér*, *harmadzér* (65.), stb., mint u. o. *zér*, *zèrent*, *zèrez*, *zèrket*.

A *-szér*-nek eredetére nézve általános és kétségbe nem vonható nézet, hogy a *szér* főnév származéka: «*adjecto scilicet ad nomen numerale nomine szer, quod ordinem et seriem significat*» (Révai: Ant. 159.) Abból hogy a HB. *háromszor* helyett azt mondja *charmul*, Révai azt következteti, hogy a *szér*-rel való határozóképzés a HB. korában még nem volt járatos. Ez lehetséges, de akkor legalább a HB. kora után nem sokára életbe kellett lépnie, mert legrégibb codexeinkben már rendszerint mai rövid alakjában lép föl. Már pedig nem hihetjük, mint Révai és mások hiszik, hogy a *szér* főnevet minden casusrag nélkül alkalmazták viszonyzóul, hanem olyanformán képzelhetjük ennek a történetét is, mint a *-kor* ragét. Támogatják ezt a fölfogást azok az *-n* és *-t* ragos teljes alakok, melyekkel nyelvemlékeinkben még itt-ott találkozunk, noha nem oly gyakran, mint a *-kor*-éival:

a) *Vtolzeren*: novissime (BécsiC. 90.), v. ö. *vtolzer*: novissimum (MünchC. 95.), *mentől vtolbzer*: novissime (53).— (*Valahányszoron* Vitk: Munk. I:102. *legelőszörön* 129. *százzszoron* Czuczor: Költ. I:74. — mind-ezek versben, s nyilván csak a *-kor -koron* analogiájára íródtak.)

b) *Elevzert* (CornC. 19.), *előzert* (TelC. 53. 374.). *leg előszórt* (Szék: Krón. 24.); *thebzert* többször (LevT. II. 2.).

c) *Kétszerben* (Kapnikbánya, Nyr. II:235).

Itt is vannak továbbá megfelelő alakjaink ugyanazon *-szer-*ből más ragokkal. Pl.

Egy-szer-re = auf ein-mal (v. ö. ang. *at once*); így is: *egyszeriben*, **egy-szerében* = egy ízében, v. ö. *iziben*. (Ellenségét oly erősen vágta, hogy *egy szerbe* nyakát két kezét elcsapta PhilFlor. 49.) «*Másszorra* legyenek» = máskorra maradjanak (Örczy: KöltH. 195.) Hogy a tébolyra való hajlandóságot Learben mindjárt *előszörre* oly erősen és meggyőzőleg feltünteti . . . (Greg: Shak. 274.) «Azt kívánja . . . Arra kéret . . . Harmadszorra azt kívánja . . .» (MSalon III:183.) — «*Hússzornál*, százzszornál többször [v. ö. száz eseténél több esetben] megintettem. Kétszernél többször nálam nem jártál.» (Gyarm: Nyelvm. II:114.) Káldra kétszernél thebel [tebbél, többül, l. alább] bort nem vittének. (LevT. I. 280.) Hússzornál több ízben ültem asztalomhoz. (Bajza: Munk. II:204.)

A régiek főleg a *-vel* raggal használták gyakran középfok vagy ezzel egyértékű kifejezés mellett, s ez a szerkezet egészen elavult. Pl.

Kétszerrel nagyobbban [ma: kétszer annyira] mint ti: duplo quam vos. (JordC. 427.) K[egyelmednek] csak egy kis leveleskéje nagyobbat ezerszerrel nyom az én könyörgésemnél. (LevT. I:61.) Hétszerrel nagyobbban ostorozlak a tü bűnetekért: addam correptiones vestras septuplum propter peccata vestra. (Helt: Bibl. I. LLI4.) Hétszerrel inkább ostorozlak titeket. (MA: Bibl. I:115.) — Az mely jót te elvesztül tartasz, keth zeereel megbővöjtötte az isten. (ErdyC. 611.) Kétszerrel kettőztessétek meg a büntetést. (Matk: BCsák. 118.)

De azonfölül előfordul ez a *szerrel* mint a *-szeren -szert* alakok egyértékese is; pl. «*Atlacz szoknyát, kinek az alja ket zerrel vont arannyal hányt. . . Egy kamoka szoknyát, fekete bársonnyal hányt ket zerrel*». RMNy. IIb:65. Fizesd meg hétszerrel az mi szomszédinknak az ü szidalmasságokat. Szék: Zsolt. 82.

A *kétszerte*-félék enklitikus eleme talán azonos a *s-től* rag második részével (l. ezt) vagyis a *tele* alapszavával, melynek itt könnyen érthető nyomósító szerepe lehetett: **kétszert-tel*, **ezerszer-tel* = kétszer egészen, egészen ezerszer. *Sokkalta* (nagyobb, jobb) úgy látszik csak ezek analogiájára keletkezett. De alkalmasan magyarázódik így a *régente*, *eleinte*-félék utolsó szótaga, melyekben utóbb az egész *-nte* időjelentőnek látszott s új időhatározókat képezett: *éjente*, *naponta*, *nyaranta* stb. — A *-szerte*

magyarázatát igazolja még egy teljesebb alak Károlyi és Molnár bibliájában, s talán idővel több effélét is lelünk még: «*Három-szertel* inkább megégeti az nap az hegyeket, hogy nem mint az völgyeket»: tripliciter sol exurens montes. Kár. és MA. Sirach 43:4. — Hogy a *-szer* rag *-szerte* alakjának van-e valami köze a *szerte* névutóhoz, azt bajos volna eldönteni.

Még csak azt említjük meg, hogy a *-szer* rag mellett számos synonym kifejezéssel rendelkezik nyelvünk. A HB-beli *charmúl* mássa fönmaradt még néhol a *többül* kifejezésben e h. többször (Lehr szerint, Nyr. IV:551. Az *-an en*, melyet Lehr u. o. egy idézetben szintén így fog föl, szerintem nem jelent *-szer-t*). — A régieknél nem ritka ez a kifejezés: *két úttal, harmad úttal* e h. kétszer, háromszor (l. időhat. *-vel*), továbbá a *renden*, mely a *-szeren* teljes egyértékűje: Az három rendön való imádás (CzechC. 11.) Egynéhány renden = néhányszor. (RMNy. IIb:63.) — Még gyakrabban éltek a föntebbi *-ül-ra* emlékeztető *-képpen* végzetten: Ezen hét képpen állnak boszút: septuplum punietur. (Helt: Bibl. I:B3.) Sok ezerképpen többet cselekedhetik isten, hogysen az mit az mi okosságunk megfoghat. (Zvon: Post. I:14.) Krisztusnak harmadik jöveteléről . . . Az Krisztusnak harmadképpen való hozzánk jövele . . . (Tel: Evang. I:31.) — Irodalmi használatban van maiglan ez a kifejezés-mód: *két ízben; három ízben* stb. A nyelvjárási *két ízromban* stb. talán ebből lett: *két ízröndben*? V. ö. az ilyen tautológiákat: *Otször öt ízben* quinquies. (Komj. 237.) *Otször ízben*. RMK. IV:31. DöbrC. 293. Tízszer ízbe is mi[v]eltették. (Mel: Jóh. 45.) Kétszer ízben rablották el. (TörtT. VI:105.) Sokszor ízben (MontTME. III:343). — Erdélyben járatos ez: *két versen három versen* stb. l. 121. l. — Abauiban azt mondják: «*Két csatán* is mondtam már neki. *Két csatára* is beteg voltam e tavaszon». «Egy csatára már el is váltak [a fiatal házások], de megint összementek. Nagyon hitvány a vetés; ez idén már *háromszor csatára* verte meg a jég.» (Nyr. IV. 277, II. 424.) Gömörben: *két csatába* (szóbeli értesítés); Szabolcsban: *két róston!* (szóbeli ért.).

A *-szer* ragnak használata.

Rendszerint időhatározókat képez, úgy hogy pl. *egyszer, más-szor* gyakran egész egyértékűek ezekkel: *egykor, máskor*. Nyelvem-lékeinkben *mindenkor* helyett ez is előfordúl: *mindenszer*; pl. Hétször szenved és mindenszer koronáztatik. ÉrdyC. 301b. Minden-szer megbocsát Born: Préd. 429. (Igy TelC. 202., 354. Pető: Krón. 97. stb. *Egyébszer*, írja Szarvas Nyr. XV:503. e h. *egyébkor*. Viszont *nehánykor*, Csallóköz Nyr. I:280. e h. *nehányszor*.)

A *szer*-ragos időhatározók vagy alapszámokból alakúlnak erre a kérdésre hányszor? (wie viel mal?) vagy pedig sorszámokból erre a kérdésre: hányadszor? (hányad ízben? das wie vielte mal?); ritkábban erre a kérdésre: mely ízben? mely alkalommal? Példák:

Mikoron az boldog szent Agoston egyszer cellájába urat imádná : cum beatus Augustinus semel oraret dominum in sua cella. TihC. 7. Mint szokások az fratereknek kétszer avagy háromszor hetében. DomC. 249. Kit egy kétször megjelent. Komj : SzPál. 122. Mennyiszer történik, hogy az istentelen emberek testét fényesen temetik, . . . Pázm : Préd. 4. Rózsát feselő piczinyke szája mézével itatta számtalanszor heves melledet. Vitk : Munk. I:106. A ki veled egyszer, egyetlenszer beszélt. TóthK : Költ. 127. Áldja meg az isten olyan sokszor, a mennyiszer, hogy szeretem, azt mondtam. 374. Jó ló kétszer húz. Nyr. IV:514. Rest kétszer jár, fősvény kétszer költ. VIII:370. — Öröm négyszer ért csupán, de a boszúság tengersok fővényszer. Az : Arist II:5. — *Valamelyszer* : néhányszor (Csallóköz) Nyr. I. 333.

a) Az én bűnömet, az melyet én az első, másodszor, és harmadszor valók után is cselekedtem. MA : Scult. 672. A mennydörgés a földhöz verné ijesztésével azt, a ki legelsőbbszer hallaná feje felett csattogni. Bár : Munk. VIIIb:101. (Rendesen: legelőször; amaz ennek s a rokonértelmű legelsőbbszer keveréke.) Most nem tudom hanyadikszor olvassa. Kaz : Lev. I:187. Kétszer elfáradtak, kétszer megpihentek : Harmadikszor mégis újra összementek. Ar : NCz. I:60. (Ez az *ik*-es alak csak újabban fordul elő, de véleményem szerint nem hibáztathatni, mert a. m. harmadik szerben, harmadik ízben = harmad ízben, v. ö. harmadik nap = harmad nap.)

c) A harmadik csoportbeliek eredetileg szintén a másodikba tartoznak, csakhogy jelentésök némileg meghalványodott; pl. *másszor* eredetileg a. m. másodszor (v. ö. RMK. I:202.) stb. Nem mondunk ilyeneket : *melyszer?* qua vice? *ezenszer* : hac vice. — Példák :

Nem rettenetes, hogy most ezek így kártolnak s gombolyagoznak, kiknek hadi dolgokhoz köze sem volt másszor? Ar : Arist. II:358. «Máczzó : máskor» (Zilah.) Nyr. XIV:430. Ott előbbször versek' kegyes Istenének gyujtom tömjényemet. Ányos 47. Utóbbszor Irus is, károd árasztója előáll. 68. Senkit se hívhassanak vajda urak eleibe, hanem kit kit székén keressenek előbbszer. SzékOkl. II:122. Csak az kívántatnék, hogy egy először az maga hadával vehetne győzedelmet. ErdTört. II:227. (v. ö. egyelőre).

A -szer ragnak másodrendű, de az elsőből könnyen megérthető jelentése a sokszorozás, szorzás; a megfelelő angol kifejezés-módban — *four times, hundred times* — ez a jelentésfejlődés világos és tagadhatatlan. «Egyszer egy az egy.» «Kétszer annyi» (vagy «két annyi»). «Háromszor akkora» (vagy «három akkora»). — Régente az ezernek többeseit szerették szorzással kifejezni : «*kétszer ezer*» e h. két ezer, v. ö. ném. *dreimal hundert dreissig* = drei-hundert dreissig. Pl.

Valának ötszer ezer férfian : erant viri quinque milia. MünchC. Lukács 9:14. Négyszer ezer emberek : quattuor milia. U. o. Márk. 8:9.

Ezerszer való ezeren, tíz ezerszer való száz ezeren. ÉrdyC. 553b. Hússzor való száz ezer Indus. Matkó: BCsák. 102.

Ide tartozik a *-szer*-nek középfok mellett való használata; pl. Ezerszer kisebb. VirgC. 98.

Rendesen csak ebben a kapcsolatban lép az egyszerű *-szer* helyébe a nyomatékos *-szerte*:

Hétszerte inkább megbüntettetik: septuplum punietur. MA: Bibl. I:4. Ha még százszorta magasabban vitték volna is. TóthJ: IstN. 32. Megesik nem egyszer, hogy a beteget nem megkönnyebbitik, hanem kétszerte nagyobb betegségbe ejtik. Megy: 3Jaj. I:5. A veszedelem százszorta százszor több és nagyobb a városban. Fal. 272. Kedvelnék ifjú vitézt, százszorta inkább, mint aggott őst. Vitk: Munk. I:47.

Alapfoku melléknévvel: Alamjzsnáid is kétszerte gyilkos ébenfa íjt görbítnek ellened. Shak. XIV:168. Atkozott az apa, százszorta az anya. SzegdN. II:5.

Ritkábban jelent ez a *-szerte* (a) egyszerű szorzást vagy (b) időhatározást, s az ilyen kifejezések csak analogia útján keletkeztek:

a) Kétszerte való. Mel: SzJán. 441. Decies centena milia: tízszer való százezer. Bíró: Préd. 129.

b) Egyszerre való meghajlás. Lép: FTük. 82. Magának legtöbbszörte kárt s veszélyt okoz. Szarvas: Phaedr. 13. E változatosság a legtöbbszörte inkább kárára szolgál az előadásnak. Szarvas: Nyr. XVI:22. — Őket egy ugrással száguldó Csillag elérte, másodszorta szökék, s nyilként elszállva fölöttük a legszélsőnek velejét vas lába kidönté. Vör: Eger 2:75.

	Lap
I. Főadatunk köre és eljárásunk módja	1
II. A határozóknak alaktana	6
III. A határozóknak jelentésbeli változásai	15
IV. A három irány váltakozása	27
V. Az állandó határozók (vonzatok)	45

	Lap
Az <i>n</i> -es állapothatározónak különösebb fajai	136
A gondolkodás és rokon ige-fogalmak szerkezetei	143
Az eredethatározó <i>ról</i> különösebb esetei	148
A véghatározó <i>ra</i> különösebb alkalmazásai	153
Módhatározó <i>-n</i> és <i>ra</i>	174
Okhatározó <i>-n</i> <i>ról</i> <i>ra</i>	186
Célhatározó <i>ra</i>	196

Helyhatározó <i>-ben</i> <i>ből</i> <i>be</i>	50
Időhatározó <i>-ben</i>	60
Állapothatározó <i>-ben</i> <i>ből</i> <i>be</i>	64
Essivus <i>ben</i> , exessivus <i>ből</i> , factivus <i>be</i>	71
Partitivus <i>ben</i> és <i>ből</i>	79
Az állapothatározó <i>ben</i> különösebb alkalmazásai	84
Eredethatározó <i>ből</i>	86
Véghatározó <i>be</i>	89
Módhatározó <i>ben</i> és <i>ből</i> . Eszközhatározó <i>ben</i>	92
Okhatározó <i>ből</i> <i>ben</i> (és célhatározó <i>ből</i> <i>be</i>)	101

Helyhatározó: a) rendes használat	107
Helyhatározó: b) locativus, ablativus, lativus	110
Időhatározó <i>-n</i>	120
Időhatározó <i>ról</i> és <i>ra</i>	124
Állapothatározó <i>-n</i> <i>ról</i> <i>ra</i>	129
Essivus <i>-n</i> , factivus <i>ra</i>	132

Az <i>-an en</i> rag tulajdonságneveknél	201
Az <i>-an en</i> rag számneveknél	208

Helyhatározó <i>nál</i> <i>től</i> <i>hoz</i>	225
Időhatározó <i>nál</i> <i>től</i> <i>hoz</i>	232
Állapothatározó <i>nál</i>	233
Eszközhatározó <i>nál</i>	236
A <i>nál</i> és <i>től</i> ragok középfoknál	236
Eredethatározó <i>től</i> (szűkebb értelemben)	246
Eredethatározó tágabb értelemben: a távozás képzetén alapuló átvitelek	251
Eszközhatározó <i>től</i>	259
Okhatározó <i>től</i>	260
Véghatározó <i>hoz</i>	266

Helyhatározók	277
Véghatározók, célhatározók	281
Factivus és prädicativus	285
a) Factivus <i>nek</i>	288
b) Prädicativus <i>nek</i>	296
A dativus	299

6. A *-vá vé*-ragos határozók.

	Lap
Helyhatározó, időhatározó, fokhatározó	308
A mutativus (átváltoztató <i>-vá vé</i>)	311

7. Az *-ul ül*-ragos határozók.

Helyhatározó, időhatározó, eredethatározó	320
Essivus és factivus	324
Módhatározók	334

8. Az *-ig*-ragos határozók.

Helyhatározók	338
Időhatározók	339
Fokhatározók	343

9. A *-tt t*-ragos határozók.

Helyhatározók és időhatározók	346
Állapot- és módhatározó <i>-t</i>	350

10. A *-nott nól ni*-ragos határozók.

Helyhatározók	355
---------------	-----

11. A *vel*-ragos határozók.

Állapothatározók	358
Eszközhatározók	371
Egyéb módhatározók	380
Okhatározók	385
Időhatározók	387

12. A *-stul stül*-ragos határozók.

Állapothatározók	390
------------------	-----

13. Az *-ént*-ragos határozók.

Módhatározók	396
--------------	-----

14. A *ként*-ragos határozók.

	Lap
Módhatározók	399

15. Az *-nként*-ragos határozók.

Módhatározók	405
--------------	-----

16. A *kép*-ragos határozók.

A <i>kép</i> ragnak eredete	411
Elavult használat: módhatározó	413
Mai használat: essivus	414

17. A *-lag leg*-ragos határozók.

Módhatározók	418
--------------	-----

18. A *-lan len*-ragos határozók.

Nyomósítás és módhatározás	427
----------------------------	-----

19. Az *-ért*-ragos határozók.

Az <i>-ért</i> ragnak eredete	431
Helyettesítést, cserét és érdeket jelentő (állapothatározó <i>-ért</i>)	432
Okhatározó <i>-ért</i>	436
Célhatározó <i>ért</i>	439

20. A *kor*-ragos időhatározók.

A <i>kor</i> ragnak eredete	444
A <i>kor</i> ragnak használata	447

21. A *szer*-ragos határozók.

A <i>szer</i> ragnak eredete	450
A <i>szer</i> ragnak használata	452

*Szintén a M. Tud. Akadémia kiadásában jelent meg s minden
könyvkereskedés útján kapható :*

MAGYAR KÖTŐSZÓK,

egyúttal az összetett mondat elmélete.

A Magyar Tud. Akadémiától Marczibányi-díjjal jutalmazott pályamunka.

Irtta **Simonyi Zsigmond**, akad. I. tag.

1. kötet. *A mellérendelő kötőszók.* Budapest, 1881. (Elfogyott.)

2. és 3. kötet. *Az alárendelő kötőszók.* Budapest, 1882—1883. (Az
utóbbi 448 lapra terjedő önálló munka. Ára 2 frt 40 kr.)

«Mind az összegyűjtött anyag, mind a tudományos módszer, mind
a logikai és grammatikai felfogás dolgában a magyar kötőszók kérdésére
nézve *alapvető műnek bizonyul s* ennél fogva jutalomra méltónak íté-
lendő.» (Ponori Thewrewk Emil és Volf György jelentése.)

«Általában minden cikkében nagy gondot, hosszas gyűjtögetés
alapján a példák nagy bőségét, *a kötőszók eredetének és alkalmazásának*
sokoldalú és nyomós kifejtését találjuk. Kitüntetőleg említhetni a *pedig*
cikket; de akármelyikről is mondhatni, hogy *valódi méltánylást érde-
mel.*» (Imre Sándor jelentéséből.)

Az akadémiai pályabírák jelentéseiből.

«A magyar kötőszók eredetével és alkalmazásával foglalkozik, s a
mi ezzel együtt jár, a mondat szerkesztés különböző alakjait nagy rész-
letességgel tárgyalja. *Gondos tanulmányon alapuló, éles ítéletre valló*
munka.»

Könyvjegyzék a középiskolai tanári könyvtárak számára.
(Kiadta a közokt. m. kir. miniszter. «E jegyzék célja tanács-
adással szolgálni a középiskolai tanári könyvtárak beszer-
zéseikhez. Összeállításánál irányadók voltak a középiskolai
oktatásnak és a tanárok továbbképzésének szempontjai.»)

«Az anyagot a szerző mondattani szempontból dolgozza föl, de
mégis úgy, hogy az egyes kötőszókról együvé csoportosítja megjegyzéseit.
Tehát eltér azon fölosztástól, melyet magyar nyelvtanában követett.
Különben nyelvtanának e rövid és jól áttekinthető szakaszát terjedelmes
munkája előkészítésének vehetjük. — Tudományos előmunkálatot keveset
talált a szerző, ő maga gyűjtötte, értelmezte, rendezte anyagát és ezt

meg is bírálta stilisztikai szempontból, szóval mindent magának kellett végeznie. *Nem vitathatja el senki tőle, hogy egészen újat nyújtott* és pedig oly téren, mely nem is ígért sokat. — A hetven kötőszókból álló anyagot alárendelő és mellérendelő kötőszókra osztja fel. Igen jól osztályozza a mellérendelő kötőszókat, valamint az alárendelőket is. . . A kötőszók közül a *pedig* és *mihelyt* tűnnek ki valóban zavaró formabőbségek által. E kötőszóknál helyén vannak az analogiára támaszkodó magyarázatok, melyeket a szerző, ki szép értekezést írt az *Analogia hatásairól, főleg a szóképzésben*, mondattani jelenségekre is czélszerűen alkalmaz. Végre fejtegetései közben kellő tekintettel van az idegen nyelvekre is, még oly ritkábban ismertekre is, minő az oláh vagy a héber, és idevágó észrevételei is találóak . . . Ki nem meríthettem a könyv anyagát, csak általános kérdésekre szorítkoztam. Németországban keveset törődnek a magyar nyelvvel s még kevesebben olvasnak magyarul, azért elégségesnek gondoltuk bírálatunkat arra, *hogy tudomást szerezzenek az olvasók ez el nem arulható munkáról.*»

Budapesti Szemle 1887. május: Németországi nyilatkozat egy magyar nyelvtudományi munkáról. (Misteli Ferencz bírálatából a Steinthal és Lazarus-féle Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 1887. évi 1. füzetében.)

«Részletes méltatása e korszakos munkának nem felesleges. *Korszakot alkot — ezt nyugodt lélekkel mondhatjuk, — mert az Akadémia alapvető műnek nyilvánította s maga a szerző e munkában évek óta gyűjtött buvárlatait valódi nyelvtani vívmányokként állította egybe.* Egy ilyen munka tökéletességéről csak akkor lehet szó, ha megelőzte több magyar remekírónk nyelvezetének különleges tanulmányozása . . . Ez a munka ilyen különleges tanulmányok nélkül jött létre, s ezzel egy ropant nehézséget akartunk megjelölni, a melylyel szerzőjének küzdenie kellett. . . »

Egyetemes Philologiai Közlöny VII. 582.

A Magyar Határozók című pályamunkának alaktani része külön füzetben jelent meg ilyen címmel:

A Magyar Névragozás nyelvtörténeti alapon.

Irta Simonyi Zsigmond.

Budapest, 1887. — 94 lap. Ára 1 frt. — Kapható Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedésében.